

૭૭૫

પુસ્તક ૭૭૫

વધ ૮૭

એપ્રિલ ૧૯૨૫

અંક ૧૨૧

૭૮
૦૧

અમારું ત્રીજું વર્ષ

હયામય દીનજીપુત્રી દયાથી 'નવચેતન' આજે ચોથા વર્ષમાં પ્રવેશે છે વિજળીતા ચમકારા ધનધોર વાદળોએ વચ્ચેના થાય છે—સ્વચ્છ નિર્મળ વ્યોમપટમાં નહિ. અનેક દુષ્કર્મની પરંપરાનું કોઈ નવાં ચેતનને જન્મ આપે છે—શુભનું સાંત વદન નહિ

એ રીતે ધોર વિપત્તિસમૂહમાંથી 'નવચેતન' જન્મ્યું છે, વિપત્તિમાંજ એની બાધ્યાવસ્થાના લાડકોડ સમાય છે, વિપત્તિઓને ગળી ગળીનેજ એ ચોતાવું પોપણ ગેળચી માટું થતું જાય છે.

ઉણપ અમારામાં હજી વે અનેક છે, પણ એ દૂર કરવાની શ્રધ્ધા વે જાગતી છે.

ગત વર્ષમાં જે જે લેખકો, ચિત્રકારો, પાઠકો, મિત્રો, જાહેર ખખર આપનારાઓ વિગેરેએ મદદ કરી છે તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

ને કલકત્તાની શુભરાત્રી મંત્રના અમે ખાસ આભારી છીએ. કારણ ગત વર્ષમાં એ પ્રજાએ 'નવચેતન'ને નિભાવવા અને વિકસાવવા એક આરી જેવી રકમ તળું વર્ષ માટે ધીરી છે

દરેક વાંચનાર જો આ વર્ષે માત્ર એકેક આલેખ વધારી આપશે તો 'નવચેતન'નું જાજ અને સૌન્દર્ય જમણું ખીલશે.

તે મને શક્તિવત્ જગદીશ પાસે મનોજળ ચાચતાં નવા વર્ષમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. અરજુ!

આર્થર રાજની પ્રાર્થના

૨૪ રાજાની નવલકથામાંનું એક અપ્રતિષ્ઠિત
ગીત

સંપાદક :—
રમણીક કીશનલાલ મહેતા.
વિવરણ :—૨૧. વાની.

કદિ જીવે ના મુજ મ્હોં હવે તો,
આ જીવ માટે સ્તવજે પ્રભુને ;
સ્તુતિ રવે કે અધિકાં હિતો જ,
સંસારના સ્વપ્ન મહીં ય જોતો.

ધડી ધડીએ દિન ને નિશામાં,
સ્તુતિ તણો છો તુજ સાદ હોં ;
જ્યો કુવારા જલ્લનો સમાજ,
પ્રભામહીં ને તમિરે હોં છે.

જાણી પ્રભુ જ ન સ્તવે પ્રભુને,
પોતા તણા-નેહી તણા દિતાર્થે ;
અહીં તહીં જીવન આંધ ત્હેનું,
તે માનવી શું અધિકું પડુથી !

નમતાં હું નીતરૂં

લખનાર —

રા. ન્દાનાલાલ દલપતરામ દવિ.

ગિતાર — ૨૧ લાની.

ઝહારી ભરખક હૈય છતકાય રે,
સખી ! નમતાં હું નીતરૂં :

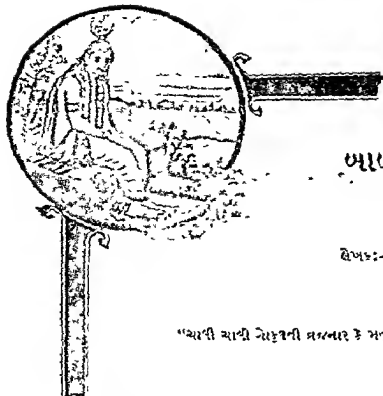
ઝહારૂં અઢળક ઉર ઢળી લાય રે,
સખી ! નમતાં હું નીતરૂં :

ઝહારી હૈય તહેરૂં રૂપઃ
ઝહારા રૂપ જેરૂં ઉર :

ઝહારા હૈય સમુ' હસે લલાટ કે ?
સખી ! નમતાં હું નીતરૂં :

ઝહારી ભરખક હૈય છતકાય રે,
સખી ! નમતાં હું નીતરૂં :

બાળ કાનુકાનો રાસ

લેખક:—શ. અરદેશર. ફ. બાબરદાસ.

“ચાંપી ચાંપી ગોપીની પ્રગ્ભાર કે મરીયાં વેચના દે સોલ—” એ ચાલ

કાનુકા! કહે મુનને, તુ કદી હનો કે મારા જેવો નાનુરો દે સોલ,
મારા જેવો નાનુરો ને થયો ક્યાંથી કે આવો મોરો કાનુરો દે સોલ ?

કાનુકા! કહે કેવુ મુનને ગમતુ કે ગોપુલ ગામમાં દે સોલ,
ગરુ' ત્યાં શુ' તારસિઆથી વધતુ' કે ગોપીઓના ધામમાં દે સોલ ?

કાનુકા! ને પાડયું કદી મુન ખાને કે
ત્યાં છે મારી દેરીઓ દે સોલ ?

કોઈ કોઈ પડુ હુ તો ખાને કે
દીગલી ગાં એવીઓ દે સોલ.

કાનુકા! તુ રમતો તારા-હમોદા કે
ચંદા ફેરી ફેરીએ દે સોલ ?

મારી શં ન મુનને દેતી એ તારા કે
રમવા ફેરીએ દે સોલ ?

કાનુકા! શુ' દેતો પડી પડી સોજે કે
મરીયાં ચાખવા દે સોલ ?

ખા શુ' હવે ચાંપી દેતી ખાવા કે
પાનો રાખવા દે સોલ ?

કાનુડા ! એ કુળાં કુળાં હૈયાં કે કહિં તે દીકરાં રે લોલ ?
બા શું તારી ધડીએ ધડીએ લેતી કે સુખન માઠડાં રે લોલ ?

કાનુડા ! શું જરોદામાતા તારી કે ગાતી રાતે હાલડાં રે લોલ ?
ઉં-કં કરી સુણ્યા એ અમે રોધએ કે માતાનાં બાહુડાં રે લોલ.

કાનુડા ! શું બાપુજી રોજ તારે માટે કે સુખડી લાવતા રે લોલ ?
લેવા જઈ સામે ત્યાં સુને ઉઘડી કે અધિ ચઢાવતા રે લોલ

કાનુડા ! કહે, સંતાપુકડી રમવા કે હતી તને બેનુડી રે લોલ ?
હતી તને જમજમ જાંજર જમતી કે ધોળી ધેનુડી રે લોલ ?

કાનુડા ! તું માખણ ચોરી ખાતા કે અમૃત માતનાં રે લોલ ?
બા શું તને ચોંટી જલુતી ગાલે કે માનતી એ વાત ના રે લોલ ?

કાનુડા ! તેં માદીનાં ઘર આવાં કે કીધાં પાછાં ભાંજવા રે લોલ ?
કીધા કદી પત્તાના ભડ મહેલ કે ધડી સૌને આંજવા રે લોલ ?

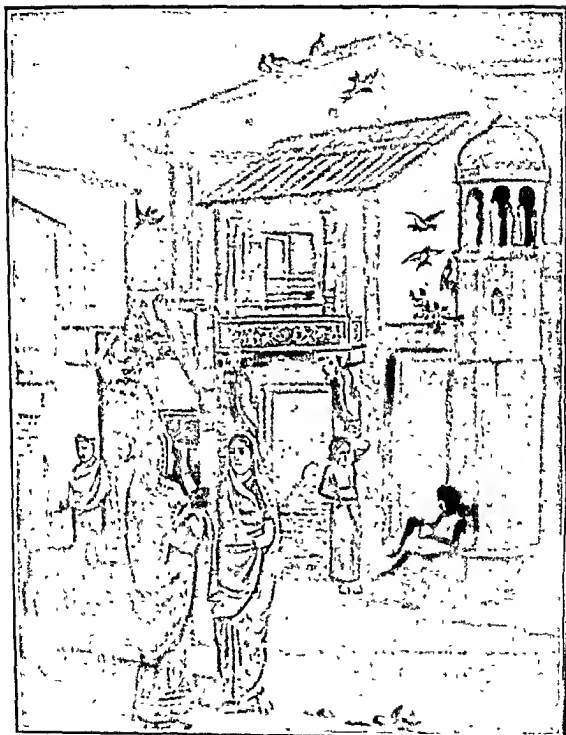
કાનુડા ! તું પાછો મારી સાથે કે રમવા આવશે રે લોલ ?
તાની મારી રંગીત ગાયનાં દૂધ કે દોહી ખીવા ભાવશે રે લોલ ?

કાનુડા ! જો કાગળહોડી મારી કે તરવા મૂકશું રે લોલ ;
જોજો, તહી પાણીમાં ફૂળી જાય કે રખે જરી ચૂકશું રે લોલ !

કાનુડા ! ત્યાં બેડા કાલી કાલી વાત કે કરશું બેલતાં રે લોલ ;
આવશે મેના પોપટ મોર કે બોલ ઉલેલતાં રે લોલ.

કાનુડા ! જો જરોદાબા તારી સુણશે કે અમને લોલતાં રે લોલ,
કહેશે, તારા જેવું હજીયે સૌ બાળ કે કાકું કાકું બોલતાં રે લોલ !

કાનુડા ! કહે સુજને, તું ફરી બનશે કે મારા જેવોં તાનુંડો રે લોલ ?
મારા જેવો તાનુંડો છે તેને કરશે કે તારા જેવો કાનુડો રે લોલ ?

અમેરીકાનો એક જ ભયંકર જવાબામુખી માફક લેસન હમેશ તપનો હોવાથી ત્યાં જનું અશક્ય થઇ પડ્યું. આખરે હજારો વિમાનમાંથી ફીલ્મ કતારી તેની પરિસ્થિતિનુ આનંદુળ દ્રશ્ય લેવામાં આવ્યું હતું.

સીનેમા ફીલ્મ અને કુળવાણી.

લેખક — ડૉ. ચીમનલાલ સુલજલાઈ લુહાર.

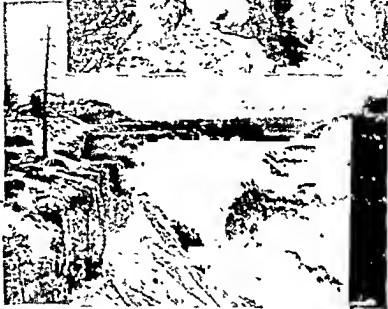
સીનેમાટામાફર અને ફેટાલેરીટ.

“.....For these reasons I believe that moving pictures present the right means in the hands of broad minded, Intellectual and Informed workers for the world's good, for the innocent amusement, efficient instruction and moral advance of the great masses of the people.

Thomas. A. Edison.

આ જે જમાનો એવો આવ્યો છે કે રાષ્ટ્રીય સંગઠન માટે શાસન કેળવવાં જોઈએ. શાસનનો અસરગરક અને શુદ્ધિપૂર્વક વ્યય જીવનમાં પરિવર્તન આણે છે સમસ્ત રાષ્ટ્રને જોડી અને જિજ્ઞાસિત કરી શકે છે. શાસન એક મહાન પ્રેરક બળ છે અને તેનો સદ્વપયોગ રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા અને સ્વાનંદ્ય પ્રેરે છે જીવવા

માટે જીવન છે એમ નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય સંસ્થાપના કરી, રાષ્ટ્રીય જીવન આરંભી, તેનાં પ્રતિષ્ઠા, ગૌરવ ફેલાવવા અને નિકાવવા માટે જીવવાનું છે એમ માનતાં શીખીએ છીએ: દ્રઢ ધર્મેશ્વર સિદ્ધાંત અને વર્ષો જુનો પ્રણાલિકા વાદ બેટી ઉપસ્થિત સન્નેગી વચ્ચે માર્ગ મેકડો કરવાનો છે એમ બાન થાય છે, એકજ ધોય મટે જીવનની લક્ષ્ય અ રંગાય છે.

- (૧) અમેરીકાના કેનીયન પેરેડાઇઝ નામક સ્થળમાંથી ઉપરનું દ્રશ્ય લેવામાં આવ્યું છે.
- (૨) એક સુવિખ્યાત અમેરીકન ફીલ્મમાં ઉપરના દ્રશ્યનો કેનાલ આને છે ચિત્રના ધારણ વરીફ આ દ્રશ્ય અને તેનો ફોટો લેનારની કૃતિ કી મત નિર્ણય મળાય છે.
- (૩) પનામા કેનાલનું દરવાજા સ્થાનમાંથી લીધેલું દ્રશ્ય. ઇંગ્લીશની જ કાગડોળાઈયનું અદ્ભુત દ્રશ્ય આવી ફીલ્મ દ્વારા સોના નેરિંગ છે.

સુખદુઃખની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી જવાય છે; અતે ઉચ્ચ શાસન દ્વારા સ્વાતુ નવચેતન ભર્યું નવજીવન પ્રાપ્ત પામે છે, અને મૃતઃપ્રાય પડેલી ભૂમિ પર સુસંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો ઉદય થાય છે.

ઇતિહાસના પાના પર શાસનપ્રવૃત્તિની કથા આલેખેલી વંચાય છે. આ કથાના હૃદયગમ સ્મરણો પ્રેરણા, ઉત્સાહ અને સ્વાત્માભિમાન કેળવે છે, જગતની રંગભૂમિ પર એક અનિશ્ચિત પણ મહાન નટ પ્રગટે છે અને સમસ્ત આલમનું દ્રષ્ટિબિંદુ બને છે. તમારી પાસે નથી તે તેની પાસે છે. જે ગૌરવનું જ્ઞાન તેને છે તે તમને નથી. જે શાસન કે સત્તા તેને વશ છે તેના સ્વપ્ન સ્મરણો પણ તમને મોઢ્યાં છે. જે શાસન અમત્કાર આપી આત્મગમે તે બતાવે છે તેથી તમને આંધ નાંખે છે. આ અદ્ભુત પ્રજ્ઞા-શિક્ષા ઉપર તે તમને જે ચી જાય છે. તેના વહનમાં તમારે મસકાવું પડે છે. નવસંસ્કૃતિ તેની કર્મભૂમિ પર પથરાતી જુઓ છે તેના બાહોશ અનુયાયીના. તેના દેશના, તેના રાષ્ટ્રના જીવનમાં સંસ્કારી વ્યક્તિત્વ પ્રવેશવું જુઓ છે. આવો એક મહાન નર પોતાના શાસન સંપ્રદાય દ્વારા-ગોત્રે સંચોળેલી કેળવણી દ્વારા રાષ્ટ્રજીવન ધરવા મથે છે. જાણે અગણે જે તેના પ્રસંગમાં આવે છે તેને તેનાં શાસન, યોજના અને સંસ્કાર સ્વીકારવાં પડે છે. અને એક દીવસ એવો આવે છે જ્યારે એકત્રિત કરેલા એક વિશાળ રાષ્ટ્રના સંચલનનો તે નેતા બને છે. તેનો વિજયધ્વજ ફરકતાં પર રાષ્ટ્રો પણ તેની પાછળ યેનાં બની રહે છે. દુનિયાના મહાન નરોની આત્મકથા વંચી; તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે તેનામાં કાષ્ઠ અદ્ભુત શક્તિ છે. આ શાસનશક્તિ વડે તે જાણે નમાની દે છે-પોતાના કરી લે છે બધું જ ખૂસી આપણે તેની પાસે શિક્ષણ, ઉપદેશ,

કેળવણી લેવા જઈએ છીએ. તેને પગલે પગલે જીવનનો માર્ગ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. તેની જ સાથે જીવીએ છીએ કે મરીએ છીએ.

અને તેની સાથે આમ સહચાર જેવો છતાં આપી આલમના કાર્યક્રમને આપણે નિસરી નથી શકતા. દુનિયાને યાદ રાખી આપણે આપણો માર્ગ યોજી લેવો પડે છે. ઉત્તરિના જ્યોતિષમય વાતાવરણમાં વિહરતાં તે કંઈ વિટંબણાઓ ખમવી પડે છે. દુનિયાનાં આકર્ષણશક્તિ, કુરતા ઝોલાં નથી. એ બધાની સાથે લડવું કે વંશ યવું પડે છે. આપણું જ સાઈ અને બહારનું ખોટું એ સૂત્ર હમેશાં સાચું ઠરતું નથી. આત્મઉદ્ધાર કરવા જતાં સમસ્ત આલમને અભ્યાસ કરવો આવશ્યક લાગે છે. આજના મહાન રાષ્ટ્રોની ઉત્તરિ મહાન શાસન કર્તાઓથી ઘણું એ આપણે નિસરી શકીશું? એમનાં રાષ્ટ્રીય સંગઠન, એકતાનતા અને વિજયના સાધનો મોડે કરવા લાગપ્રદ છે. એમના નીતિરીતિ, સારકારિક વહન, સ્વતંત્ર કાર્યશીલતા, અને સંસ્કૃતિ પ્રેરક કેળવણીધર્મેનો પૂરા અને જીલુવટથી અભ્યાસ કરવા શિષ્યવૃત્તિ સેવવી જોઈએ. એમની ઉગમિનાં સાધનો પેદા કરવા કે મેળવવા દામ ભીડની જોઈએ. પાશ્વમાલ્ય સંસ્કૃતિએ આપણને બમાડ્યા છે અને સુધારાં પણ છે. સ્વતંત્ર વિચારના અવકાશ વિના આજને દરજ્જે આપણે હોત કે કેમ તે સંકારપદ છે. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે કાષ્ઠનો ધડો લઈ આપણે આપણું કાર્ય પાર પાડી શકીએ એમ છીએ. અંતર્યામિ આપણો માર્ગ રેલવે લાઈન માફક તેપારે નથી, પણ તેને નાંખતા પહેલાંની હંચી નીચી ધીય ઝાડી, નદીનાળાં અને પહાડ પર્વતોથી ભરેલી ભૂમિ જેવા છે.

આપણે તો આ જગતિયુગ ચાલે છે અને એ અવસ્થામાં પડતાં દુઃખો આપણે

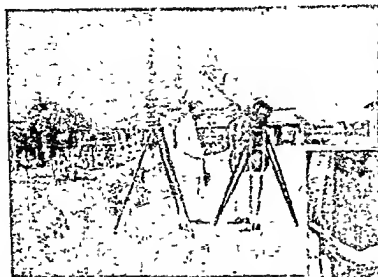
નિરંતર કાર્યપ્રેરક અને આશાસેવક થવા કહે છે. કાયર અને બીરુ થવાનો જમાનો ગયો. 'તું તારું કામ કર' પ્રશ્ન તને સદાય કરશે' એ લૌકિક વ્યાખ્યા આપણા રમરણ પંદ પરથી ભૂંસાવી ન નેંધએ. આજે રાષ્ટ્રિયગીતો ઘેરઘેર ગવાઇ રહ્યાં છે. કેશ સેવાના ઉત્સાહ અને ઉમંગ અધેય ફરી વળેલાં છે. રાષ્ટ્રિય સંસ્થાપન, રાષ્ટ્રિય સેવાની યોજનાઓ આવી રહી છે. ઠેરઠેર એકજ સારકારિક વ્યક્તિત્વ માટે મહાન પ્રયાસો, અને આત્મભોગ અપાતાં ચાલ્યા છે, એક આ રીતે ઉન્નતિનો માર્ગ ધડી વ્યક્તિત્વ, કુટુંબત્વ અને રાષ્ટ્રત્વ સુધાર્યું! આપણે શા માટે જડ બની બેસી રહેવું?

અને આ મહાપ્રશ્નનો ઉત્તરજ સમસ્ત હીંદને આજે પ્રેરી રહ્યો છે. જડતા ધાલી બેઠેલા તમારો પ્રજ્ઞાન્નિકાવાદ તન્ને, તમારૂં સમગ્ર તંત્ર સુધારવા મથો. ઉચ્ચતર શાસનો ત્રણી તમારૂં વ્યક્તિત્વ સ્થાપે. સેવાઆકરીના હીમાયતી થવા કરતાં સ્વતંત્ર મંજુર બનો. તમારી બે દયેશી વચ્ચે એકની યગેલી નિપૂજના આ જમાનાનું મહાન શાસન છે એક બીજારી થવા કરતાં કાંઈ કરવું એ વધારે સારું છે.

આપણા જગડેલા તંત્રને સુધારવાના સાંધેનો આજે એમ માનવાનું નથી. પાંચો મન્જુર કરતાં ઇમારત પડી ભાંગવાનો ભય એવો રહે છે. અત્યારે તો એકજ માર્ગ ૨૫૮ છે. અને તે સાંસ્કારિક ફેલવણી અને તેનો પ્રચાર. તેને વિચારે મંડી આપણે આત્મધાન ક્યો છે. દવે પૂઃ જીવન પામતાં સંદિપ્તતા અને ધૈર્ય રાખવાં નેંધએ. ભવિષ્યનો માનવી કયું કારવ્યું ઘંજ કરશે તો...એ વિચારવાનું છે. સાંસ્કારિક ફેલવણી આત્માભિમાન, સ્વદેશપ્રેમ, અને આત્મશલ પ્રમદા છે. તેના વડેજ ઇતિહાસ

પડેલું તંત્ર પૂનઃ સર્જી શકાય એ નિઃસંદેહ છે. સાંસ્કારિક ફેલવણી જીવનમાં રસે ઓળે છે, જીવતર સાર્યક કરે છે. વ્યક્તિત્વને ઓપદે છે. આવા એક મહાન સાધનને ભૂધી આપણે જીવનપ્રવાહને ઓડે માર્ગે દોરી ગયા છીએ. ૨૫૪ વાત તો એ છે કે આજ સુધી ફેળવણીનો વ્યાપાર બેપરવાઇ ભયો થયો છે. આપણી નિર્મળતા, નિરાધારપણું, અને શ્વકસાન એ બેપરવાઇને આભારી છે. આપણે શીખવું શું નેંધએ નેંધએ અને શીખીએ છીએ શું? સાંસ્કારિક ફેળવણી તમને શાસનકર્તા બનાવે એવી હોવી નેંધએ, નહિ કે ધંત્રવત્ લખી વાંચી જાણવામાં ફેળવણી પૂરી ચાલ. માત્ર ૨૫૪સે બેઠાતા કર્મના બ્યાપારમાં તમારું જીવન રસપૂર્ણ, પ્રભાવ અને પ્રતિભાશાળી બનાવે એવી ફેળવણી માટે શિષ્યવૃત્તિ પોષવી નેંધએ. અને એવી ફેળવણીના આધારે જ આજના ડેટનાય દુનર ઉદ્યોગો અને કલાક્ષેત્રો વ્યક્તિ, રાષ્ટ્ર અને આલમનાં પેદા બરે છે.

કર્મની ભૂમિકા એવી છે કે ત્યાં જ ૧ અને ફેળવણીની વણુમાગી લેવડેદવડ ચાલ છે. એકના કર્મમાંથી બીજો કાંડ શીજે છે. તેમાંથી પોતાને ગમતું તારવી કે નીચોવી લે છે, આમ અધે દુનર ઉદ્યોગો, અને કલાઓ વપત જતાં જન્મ પામ્યાં છે. એમ કહેવાય છે કે દેનોઆદ ઉપરથી સીનેમેટોગ્રાફની કલા ઉદ્ભવી. એક કલા અવાજ માત્રને સંપ્રદમાં રાખી ગમે ત્યાં ગમે તેટલાના કાન પર પૂનઃ અસલ ગુરગાં પ્રદિપ્ત કરી શકે છે. બીજી વસ્તુગતતા દલનચલનને ચિત્ર દારા સંપ્રદમાં રાખી ગમે ત્યાં, ગમે તેટલાના ચક્ષુ સમક્ષ અસલ મનિમાં પૂનઃ પ્રકટ કરી શકે છે. આજે દેનોઆદ ઘેરઘેર અને બસણી ખાનામાં વપરાઇ રહ્યું છે. સીને મેટોગ્રાફ દુનિયાની દુનરકલા તરીકે અવાપિ માન ખાડી રહ્યો છે. આ અને સુદર સાધનો

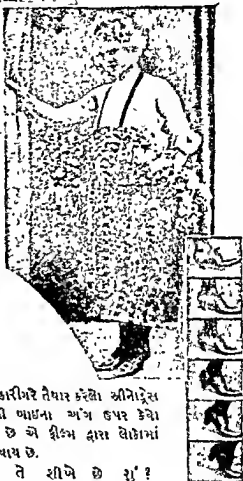

કેળવણી અને પાતાને
મનપસંદ દુનરકલાના
ક્ષેત્રમા નિપૂણ કારીગર
તરીકેના કલા જ્ઞાન જેવાં
ને તેવાં જ છે. કેળવણી
લેનારનું ખોય શું છે

ઓડીયા નરેસાના જન્મોત્સવની શીક્ષ દતારવા આવેલી
મી. કાઠલીંગ અને મી. હુન્નીનન દેવર રાજમહેવની
આગળ કામ રહી કાર્યક્રમ ચલાવી રહ્યા છે.

મનુષ્ય કેળવણીના ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાન અને દુનરના
ભાયક તત્ત્વો બની રહે છે એમ કહેવામા
મત્થુકિત નથી. આ રંગ લેખમા રીનેમા
શીક્ષ અને મનુષ્ય કેળવણીમા તેનો દિરસો,
મે પરત્વે વિવેચન, અને સાંસ્કારિક કેળવણીના
નિર્દિષ્ટિદુએ તેનું મહત્વ માપવા શકિત
મેજ પ્રયાસ થશે.

ચાળાપાઠશાળામાં અઘાપિ પુસ્તકીય જ્ઞાન
પતે કેળવણી લઈ આપણે જીવનપ્રવાહમાં
ડાયા છીએ. કેળવણીખાતાની ધુંકારી અને
જ્ઞાસિકામાં સપડાઈ આપણે પુસ્તકોના પાનાં
હોલે કરી વિલાપીકાનાં પહોંદાન લઈ મોઢ
ખ્યા છીએ. હીંદના વિશ્વવિદ્યાલયોની
યાપનને આજે વર્ષો યદ્ ગયાં, આજે આ
ને કાલ નથી પધ્ધતિ એમ પધ્ધતિક્રમ
ડતો ગયો. કેળવણીના વ્યાપરમાં પરિવર્તન
તાં ગયાં. અને એમ સુધારા (કે કુધારા ?)
ર સુધારા થતા ગયા. જતાં આ મહા-
વિલાસો અને કેલવણીમંદિરોના પહોં
ડકાની શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક

એક કારીગરે તૈયાર કરેલો સીનેમેસ
ઉત્તરી બાઈના અંગ ઉપર કેવો
તીવે છે એ શીક્ષ દ્વારા લોકોમાં
જતાવાય છે.

અને તે શીખે છે શું ?

સંસારના વાતાવરણમાં
તે રાજ્યે છે કઈ આશા
પર ? અને નથી તે
સારી રીતે જીવી શક્યો કે
નથી તે આશા પાર પાડી શકતો, તે થવા શું
માગે છે અને માગે છે શું ? આમ તેની
શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક શક્તિનું
અધઃપતન થતાં તે જીવવાને બદલે મરતો

માથા લોકો પાતાના
જોડાની પણ બદેર-
ખગર શીક્ષ દ્વારા
આપે છે.

આમેરીયાની બાળકોની શાળામાં સ્ત્રીવસ્ત્રા શ્રીલંકા દ્વારા કેળવવાની આગામી છે.

અમ. છે. દુનિયાની જાણમાં તે જીવતા છતાં પોતાને મરેલો માને છે. જ્યાં ત્યાં સંસાર નું ગાડું ખેંચે છે. આ જાણું તેની આચારના- તેના કેરના ચુરેચુરા ધવાથી થયું છે । જે સારકારિક કેળવણી અને કલાવિદ્યાને તેને મનમથતા સિખરે પહોંચાડી દેત તેના અણાવે તે જરૂર છે. અને સંસારની ધુંધરી એક આકર્ષિત પળે ગળે લાગતાં નથી તે તેમાંથી મુક્ત થઈ શકતો કે નથી તે બદલાયર વેદી શકતો. તેની શક્તિને વિકાસ કરવા તેનું દયાન લાગતું નથી. આચાર જોલે છે છાડી તેને સુવર્ણ મહેલમાં વસવું બારે ગે છે

આપણે ત્યાં શિક્ષણ શીખવાય છે . પરિક્ષામાં પાસ થવા જેટલું જ. બેઠાંડના વિદ્યાર્થીની માટે આપણા રેલાલયોના કમ ધારો અને અને રોડવાયો . છતાં નિગોલ્ય, સક્રિયતા અને મનમથતા તંદુરસ્તીવાળા યુવકો રાને મારે જેવામાં આવે છે ? છાત્રાંડના યુવકને વિદ્યાલયના પગથીઆ છોડ્યા પછી સમાજ અને કુટુંબતંત્ર કેળવે છે. સમાજનું બંધારણ તેને બળવાન, હીંમતવાળો, અને સ્વપણ મનાવે છે. ગમે ત્યાં અને ગમે તે ધરીએ સંભોગો ને સાવ્યતાં તે બદલાયર શીખે છે. આપણે યા એમ નથી. વિદ્યાલયનું વાતાવરણ છોડ્યા પછી આપણા યુવકને ઘેર, સમાજ અને મિત્ર સંબંધના જોડતું શિક્ષણ નથી મળતું. અધાગ મમ પછી રમતગમત, આનંદોત્સવ કરવો ન મનુષ્યત્વ અને સંસ્કૃતિને દુષ્કરુપ છે એમ માની રહ્યો છે. તેની વૃત્તિ સંકુચિત થતાં જાય છે. જીવનની ચટતીપડતીમાં નથી જાતાં તેનામા આત્મમધ્યા કે આત્મમજા. જેમને વશ કરવાને બદલે તેના ધોધમાં રી કુબતો જાણાય છે અને ઉવટે લમના અગોચર જનું માદક તે કચરાઈ રહે છે. જે જ્ઞાન અને કેળવણી આપણ

ને સુધારી ન શકે, ન આત્મમધ્યા અને આત્મ- બલ આપી શકે, ન સ્વાયત્તી અને સ્વતંત્ર બનાવી શકે તે જ્ઞાન અને કેળવણી લેવામાં જીવનનું અમુલ્ય યોવન ગુમાવવું એ મનુષ્ય જીવનનું સાધક નથી.

એટલા મારે જ શાળા પાઠશાળા નથી શીખવતાં એવું ઘણું શીખવાતું આપણને. વિદ્યાબ્યાસ છોડ્યા પછી રહે છે. છાંદગીની પળેપળ શું આપણને કંઈ નથી શીખવતી ? જ્ઞાન અને કેળવણી બંને એક જ વસ્તુ નથી. બોમના તારાઓની ગતિ તપાસી જાણવી એ કોઈ વાર ઉપયોગી થઈ પડે ; પરંતુ આપણા જ દેશમા આપણી આસપાસ વસતા દેશી અને પરદેશી લોકોના સમાજબંધારણ, રીત રીવાજ અને સંસ્કૃતિ જાણવાં એ વધુ ઉપયોગી અને ખરી કેળવણી, છે—પણ સવાજ આ ઉંડે છે કે બધાને આની કેળવણી લેવાની તક ખરી ? સાધનોના અભાવને લીધે જોઈતાં કેળવણી અને જ્ઞાન મેળવવાં એ હંમેશા અને દરેકને મારે સંભવિત નથી. ત્યારે કરવું શું ? કા તો સાધનો તૈયાર કરવાં જોઈએ, કા તો સારકારિક કેળવણીના જાણુગાં કુંઠવાતું બાળુએ રાખી સુપથૂષ બેસી રહેવું.

પણ આજે વખત એવો છે કે આજસ અને બેપરવાઈ બંજરની તીફણ ધાર કરતાં. વધુ ભયંકર છે. કેળવણી લઈ ઉચ્ચ સંસ્કાર ખીલવવા ખાતર પ્રયત્ન તો કરવો જ જોઈએ. બને તેટલો આત્મજોગ આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. જે કેળવણી લેવાથી સંસ્કાર અને સમૃદ્ધિ ન વધે તે પ્રાપ્ત કરવા આયુધ્ય ગુમાવવું એ આત્મધાત નહિ તો ખીલું શું ?

આપણે હાલ છીએ તેવા ન રહેતાં વીર્યવાન, સંસ્કારી અને દેશને ખાતર પ્રાણ આપવા જેટલા હીંમતવાન ધવાની જરૂર છે. જ્ઞાન માત્ર રસતો બતાવે છે, કેળવણી તે ધડે છે. ત્યારે એમ તો સિધ્ધ થાય છે કે આપણા વર્તમાન કેળવણીતંત્રમાં સુધારો કરવાની

જરૂર છે. શુદ્ધાત્મનો રંગ શુદ્ધાત્મી છે અને સદેહ પણ છે એ શીખવાથી જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે. પરંતુ શુદ્ધાત્મી શુદ્ધાત્મ અને સદેહ શુદ્ધાત્મને દ્રષ્ટિ સમક્ષ અવરોધનાં એ જ્ઞાનની સચોટ સંરંધાપના થાય છે. પુસ્તકોપ જ્ઞાન અધુરું જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનનું સત્ત્વ રસયં અનુભવે સિદ્ધિ કરવું અનેક છે. પુસ્તકના વાંચન કરતાં હથીચાર લાઠી જ્ઞાનસિદ્ધિ કરવી—અંતે દારીગર, કલાકાર કે મલુર બનવું હમ્મર હરજી પ્રસંશનીય અને શોભા આપનાર છે.

કાને સાસંગેહું બૂધી ચકાળ, વાંચેહું બૂધી ચકાળ, પશુ નગરો નગર જોયેહું બૂધી જવા ઓછો સંભવ છે, આરીકાના લીચ જંગલોમાં એક બીજાનો આદાર કરી છવનારા રંગલીઓ વરો છે એમ પુરતકા કહે છે. પણ દ્રષ્ટિ સમક્ષ એવા એક જગતીને મનુષ્યને આદાર કરતો નગર જોઈએ ત્યારે જ સચોટ ખ્યાલ આવે છે. પણ તમે કંટાળાને ખેદથી પુછો છો. “કે બધાને કાંઈ આમ જ્ઞાનસિદ્ધિ કરવાની તક મળે ખરી?” હું પણ ના કહું છું. ત્યારે? આપણે એક એવા ત્રિશિષ્ટ સાધનની જરૂર છે. કે થોડા જ માણસોની મહેનત વડે સંકેત એ સાધનનો હંમેશાં મારે લાભ લીધા કરે. જ્ઞાન અને કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાની માનવલાલસાએ, કલાસાગરમાં ડુબેલા કલા કારોએ અને દેશોન્નત કરતા ધારતા વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓના પ્રયાસો વડે આને કેટલાય હુલ્લર ઉઠાવેલા નાને મોટે પાયે આશ્રમ ભરમાં ચાલી રહ્યા છે. સીનેમા શીલ્પની બનાવટ કેટલાય કલાકાર, વિજ્ઞાનીઓ અને કામદારોનાં છવન નિર્માણી રહી છે, આવા સખજ સાધન વડે ઘેર બેઠાં પૃથ્વીની પ્રજેપ્રજો નતે તપાસી શકાય છે. દેશ પરદેશનાં વાતાવરણમાં ફરી શકાય છે. ત્યાંનાં પ્રકૃતિ, દુનર ઉદ્યોગનાં કારખાનાં, રીતરીવાજો, રાજ્યપદાર્થો અને શાસનત્રિ નતે અવરોધી શકાય છે.

આપણા અને તેમનાં સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, વચ્ચેનો તફાવત આંધી શકાય છે.

“નવચેતન” ના આગલા અંકમાં મારા ‘કોંક રીટી’ ના લેખમાં સીનેમા ઉદ્યોગની કથા મેં વર્ણવી છે એટલે તેનું વધુ વિવેચન કરવું અત્રે નિર્વ્યક મળું છું. ત્યારે આપણે આગળ ચાલીએ.

એ તો નિર્વિવાદ છે કે કેળવણીના દ્રષ્ટિ બિંદુથી સીનેમાનો ઉદ્યોગ આવકારદાયી છે. આ લેખને મધ્યે ટોકેહું એમેરીકન વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી થોમસ. એ. ઇડીસનનું કથન પૂર્તિરૂપ છે. જગતના જે જે દેશોમાં બાપાબેદ તીર્થ છે ત્યાં એક બીજાનો વ્યવહાર માટે, સરલ અને સહૃદય નથી હોતો. સીનેમાની બાપા હુનિનાનો દરેક આદર્શી વાંચી-સમજી શકે છે. એ શીખવી પડતી નથી, સ્વાભાવજન્ય છે. સરજનદારે તે સમજવાની રક્ષિત આપણી જ છે. જે પ્રજામાં એક બાપા નથી અને મેટે બાગે જે અશિક્ષિત હોય છે તેને સચોટ અને અસરકારક રીતે માત્ર સીનેમા શીલ્પ કેળવી શકે છે. જન્મ લીધા પછી આપણો પ્રથમ પાદ તેત્રો દ્વારા આરંભાય છે. આ પાદની અસર ન બૂધાય અને ન ભુંસાય એવી હોય છે. લખેહું, સાંભળેહું આપણે બૂધી જલ્દએ, પણ આંખે જોયેહું હૃદયમાં કોતરાઈ રહે છે.

સંગીતની અસર વેગવાળી હોવાનું કહેવાનું હોય છે. તેના વડે ઉર્મિ પ્રગટે છે, ઉદય પ્રગુણ થાય છે કે સંકોચાય છે. પરંતુ દ્રષ્ટિ ચીતાર માનસિકશક્તિ પર કાણુ ધરાવે છે. મગજના તંતુઓ કામે વળગી હંમેશાં મારે વસ્તુનું અર્થ સ્વરૂપ અને તેની આસપાસના સંબંધો રમણપટ પર સાચવી શકે છે.

પ્રાંતપ્રાંતના, દેશદેશનાં વિવિધ બાપા ને રીતરીવાજોવળાં માણ્યો એક બીજાની પડખે બેઠી સીનેમાનો લાભ લઈ પરિચયમાં આવે છે. બાપાબેદ વિગત વેવામાં અકરજીવ નથી થઈ પડે. દીંદના મોટા બાપારિક

આ લેખના લેખક મી० સીમનવાલ હદાર સૌરાષ્ટ્ર શીશ્મ કંપનીમાં 'કમેરામેન' તરીકે કામ કરી રહ્યા છે.

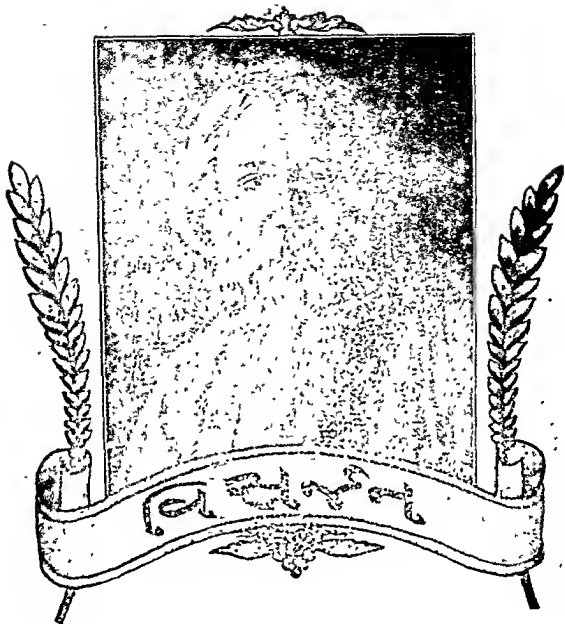
સ્થળોના સીનેમા તપાસો ; બંગાળી, પંજાબી, મદ્રાસી, ગુજરાતી, પારસી બધા સાથે સાથે ખેસી શીશ્મો જુએ છે. અને મુખભાષા જૂદી હોવા છતાં એક જ નેત્રભાષા ; વડે આનંદ મેળવી શકે છે. લખી વાંચી ન જાણે એવો માણસ સીનેમા જોઈ ધણું જાણે છે અને શીખે છે. આજે સમસ્ત દુનિયા વિજ્ઞાનને ફેટખી આભારી છે ? અમુક ભાષા લખતાં વાંચતાં શીખવું પડે. સીનેમાના પડદા પર ચિત્રપટો સમજવા ખાસ નિશાજ નથી જવું પડતું. સીનેમા શીશ્મ દુનિયાભરની ભાષા છે. બીજા તેનો લાભ લઈ શકે છે. આપણે શા માટે તેમ ન કરવું ?

વસ્તુ માત્રનો ઉપયોગ બે રીતે થઈ શકે છે. એક જનસમૂહના લાભાર્થે. બીજે સંહાર માટે. સીનેમા શીશ્મ દુનિયાના માણસોને અરસ પરસ બવહારમાં ધસડી આપવા છે. તેમનાં રાજકીય, પ્રજાકીય બંધારણો, તેમનાં આજીવિકાનાં નાનાં મોટાં સાધનો શીશ્મ દ્વારા જોઈ તેમની તુલના આપણે કરી શકીએ છીએ. પર દુનિયાને પડદા પર જોતાં આપણે તેના ગાદ પરિવ્યયમાં હોઈએ તેમ લાગે છે. એક બીજાનું જોઈ. જોણી આપણે મૈત્રિભાવને બવહારમાં રખાન આપ્યું છે એમ કહેવું જોઈ નથી.

મેજમજાદના સાધન તરીકે સીનેમા શીશ્મ લોકોનો શ્રમ ઉતારી શકે છે એનો અનુભવ તો ધણીને દરો. સીનેમાની રંગભૂમિ પર સમાજની એક ઘટનાનું વસ્તુરવરૂપ તાદ્રશ્ય જોતાં-દુઃખ ચીંતા ધરીભર વિસરી જઈએ છીએ. મનુષ્યની માનસિક, અને નૈતિક ક્રેળવણીનો વિકાસ સીનેમા શીશ્મ સચેટ રીતે કરી શકે છે. અજ્ઞાનતાને લીધે એક બીજાના મનમાં ધર કરી રહેલા હાકા વિચારો અને સંકુચિત વૃત્તિઓ સીનેમાના પડદા પર રજુ થતા પર ભૂમિના સામાજિક, ઐતિહાસિક, અને ધાર્મિક દ્રશ્યો જોવાથી ઝાંઝવતે અંશે દાઢ પામે છે. આપણને તેમાંથી ધણું શીખવાનું મળે છે. તેમજ દુઃખી, અજ્ઞાન, અને કુર શાસનના ચક્રનીચે કચડાતા પામર છવો પ્રત્યે સમભાવ, પ્રીતિ, અને ઉપધારક વૃત્તિ દાખવતાં શીખીએ છીએ.

સુધરેલા, અછતામંદ જગતસેવકના હાથમાં આ એવું અજબ સાધન છે કે જે વડે જનસંજ્ઞાને પછાત વર્ગ જૂજ મુદ્દે એકી સાથે સહકારમાં નિર્દોષ આનંદ, જોઈતી ક્રેળવણી અને નૈતિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(અપૂર્ણ)

મૂળ લેખક :—કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર
અનુવાદક :—ભક્ત નરસિંહભાઈ રામભાઈ,

FOREWARD
by

Mr. C. F. Andrews.

I have much pleasure in recommending to the general public of Gujarat this Gujarati translation of *Vishvajit* by Bhakta Narsinhbhai Rambhai, who has been a Student of Visvabharati for about two years and has had every opportunity of learning Bengali and understanding the true spirit of the Poet Rabindranath Tagore. I trust that this wonderful play will find many readers in Gujarat. I believe it to be one of the greatest Indian dramas ever written.

(Sd) C. F. Andrews.

પાત્રો

પુરૂષ પાત્રો

ગોવિન્દમાણિક્ય :—ત્રિપુરાના રાજા.

નક્ષત્રરાય :—ગોવિન્દમાણિક્યના મહાના ભાઈ.

રઘુપતિ :—રાજપુરોહિત.

જયસિંહ :—રઘુપતિનો પાળેલો રાજપુત યુવક ને રાજમંદિરસેવક.

ચાંદપાલ :—દિવાન.

નયનરાય :—સેનાપતિ.

ધ્રુવ :—રાજપાલિત બાલક.

મંત્રી અને પુરવારીઓ.

સ્ત્રી પાત્રો

શુભ્રવતી :—મદિપી.

અપર્ણા :—લિખારિણી.

પ્રથમ અંક

પ્રથમ દ્રશ્ય

સ્થળ :—મંદિર

શુભ્રવતી :—મા ! મહેં તારો શો અપરાધ કર્યો છે ? લિખારિણી, જે સંતાનને ઉદર પોષણાર્થે વેચે છે, તહેને છોકરાં આપે છે—પાપારિણી, જે લોકવાગ્ને સંતાનને વંધ કરે છે, તહેના ગર્ભમાં અસહાય જીવને મોકલી આપે છે. હું અહીં સોનાના પતંગ ઉપરની મહારાણી, મો સો દાસીઓ અને પ્રજા હોવા છતાં યે તખ્તવક્ષસહ, માત્ર એક બાળકની કાલસાથી, મહારા પોતાના પ્રાણમાં બીજ એક પ્રાણિક પ્રાણને અનુભવ કરવાને બેસી રહી છું ;—આ વક્ષ, આ બે હાથો, આ ખોલો આ દૃષ્ટિથી ચેતર જીવંત માણે બતાડીને માત્ર એક પ્રાણિકાને મારે ! એક નુતન આંખ પ્રથમ પ્રકાશે મહારા પર નેરો-કૃપા કરશે, અકારણ આનંદનું

પ્રથમ હાથ્યુ મુજે મોઢે મહારા ખોળામાં ફટશે ! કુમારજનની માતા ! કયા પાપે મહેને માતૃ-સ્વર્ગમાંથી વંચિત કરી ?

(રઘુપતિ પ્રવેશ કરે છે.)

પ્રભુ ! ચીરદિન માતાની પૂજા કરું છું, જાણી નોંધીને તો કાંઈ દોષ કર્યો નથી ! પુણ્ય ચરીર મહાદેવ જેવા મહારા સ્વામી—ત્યારે કયો દોષ મહારામાં ખોળી કાઢી, મહામાયાએ મહેને નિરસંતાન રમશાન્યારિણી બનાવી ?

રઘુપતિ :—ખોલો, માની રમત કોણુ સહમજી શકે ? પાપાણુતનવા ધ્રુવમયી, સુખદુઃખ એ તહેની ધ્રુવ ! ધૈર્ય મર ! આ વખતે તહારા નામથી માની પૂજા કરવામાં આવશે, સ્વામા પ્રસન્ન થશે.

શુભ્રવતી :—આ વર્ષે પૂજના બલિને પશુ હું મહારી જાતે આપીશ. જો મા છોકરું આપશે તો માનતા લઉં છું કે દર વર્ષે તહેને એકસો મહિષ અને ત્રણસો બકરાનો ભોગ ચઢાવીશ.

રથપતિ :—પૂજનો સમય થયો છે.

(બને ભય છે.)

[ગોવિંદભાણિકથ, અપર્ણા અને ત્યસ્તિંદનો પ્રવેશ.]

જયસિંહ :—મહારાજ, ગો આદેશ ?

ગોવિંદભાણિકથ :—એક ક્ષુદ્ર બહરીનું બચ્ચું, જે આ દરિદ્ર બાસિકાનું પુતળું છે, શું લેને માનાને બસિ આપવા માટે કોઈ લાવ્યું છે ? એ દાન શું જનની, પ્રસન્ન દક્ષિણદરેતે મદ્યુ દરેશે ?

જયસિંહ :—મહારાજ, અનુચરબણો દેવીની પૂજા માટે ક્યાંથી પશુ લાવે છે તે જમ કરી જાણી શકાય ! પણ બાસિકા, તું શા માટે રહે છે ? ત્હેને વિશ્વમાતાએ પોને લીધું છે ત્હેને માટે રમ્યું શું શોભે છે ?

અપર્ણા :—ત્હારી વિશ્વમાતા કાણ ? મહાર્ બચ્ચું ત્હેને નહિ જોળખે. માથી જુદું પડેતું બચ્ચું, ત્હારી માતાને નહિ જોળખે. ને હું કદી આપવામાં ગોડું કરું તો તે તણખપું આવ પણ સરેરે નહિ અને રસે રસે જૂમ મારે,—હું આવી ત્હેને પોને લઉં અને જેટલું શિક્ષાથી અન્ન મળે તે જાગે ન્દેથી ખાઉં, હું ત્હેની માતા.

જયસિંહ :—મહારાજ, ને મહારે પોતાનો પ્રાણઅંશ આપી ત્હેને જમારી ચગાઉં દોત તો ખુશીની સાથે મ્હેં ત્હેને બચ્ચું દોત. માએ ત્હેને લીધું છે ત્યારે હું કેવી રીતે પાછું લાવી શકું ?

અપર્ણા :—માએ ત્હેને લીધું ! જોડી વાત ! ત્હેને રક્ષાસિંહ લીધું છે !

જયસિંહ :—હિ હિ !

અપર્ણા :—મા, તે કોઈ દિવસ પત્ન લીધું છે ! સાંભળ્યું નથી શું કે રાજા ચોરી કરે તો તેને માથે જાનનો રાજા છે ? તું ને ચોરી કરે તો, ત્હારો કાજ નાથ

કરશે ? મહારાજ ! ત્હેને જોતો

ગોવિંદભાણિકથ :—તમે ! હું વાક્ય-લીન થઈ ગયો છું. શા માટે આટલી બચા, શા માટે આટલું રક્ત, મ્હેને કાણ કહેશે ?

અપર્ણા :—શું આ પગથીમા પર પડેલું લોહી તેતું છે ? જો મહાર્ બચ્ચું ! અરે ! અરે ! મ્હેને જૂમ મારી તે કેટલું રમ્યું હતું ? કંપિત અને દુઃખી વક્ષસ્થળે, જવા વ્યાકુલ નયને ચારે બાજુ તાકી જોઈ મ્હેં હતું, મહારે ! પ્રાણુ ન્યાં હતો ત્યાંથી શા માટે દોડી આવ્યો નહિ !

જયસિંહ :—(પ્રતિમા પ્રતિ) બાલ્ય કાળથી ત્હારી, કાલીમાતા ! પૂજા કરું છું, પણ હજી હું ત્હેને રક્તમય શક્યો નથી. કરચાથી શું માણસોનોજ પ્રાણુ રહે છે ? શું વિશ્વ-જનનીને કાંઈ દયા નથી ?

અપર્ણા :—(જયસિંહ પ્રતિ) તું તો નિષ્કુર નથી—ત્હારી આંખને ખુલ્લેથી મહારે દુઃખે આશું અરે છે. ત્યારે તું આવ, આ મંદિર છોડી આવ. દલે મ્હેને ક્ષમા કર. મ્હેં ત્હારા ઉપર જુદું દોષારોપણ કર્યું !

જયસિંહ :—(પ્રતિમા પ્રતિ) હે ગિરિ-નંદિની, ત્હારા મંદિરે આ આજ કડું નવું સંગીત કરજુનેદી કલ્પવૃક્ષી જનિત થઈ ઉડ્યું ! કે હું ભગતહરણી અપાર વેદનાથી વ્યાકુલ થઈ ગયો ! મોખામથી, આ મંદિર છોડી ક્યાં જઈશ ? ક્યાં આશ્રય છે ?

ગોવિંદભાણિકથ :—(નેપથ્યેથી) ન્યાં પ્રેમ છે ત્યાં.

(પ્રસ્થાન)

જયસિંહ :—પ્રેમ ક્યાં છે ? તું મહારી કુરીર આવ. મ્હેં આને 'અનિયતે દેવી રૂપે પૂજ્ય' એવું પણ લીધું છે.

(બને ભય છે.)

દ્વિતીય દૃશ્ય.

રાજસભા.

સભાસદો.

(રાજ, રઘુપતિ અને નક્ષત્રરાયનો પ્રવેશ)

[ઉભા થઈને]

બધા :—મહારાજનો જય થાય.

રઘુપતિ :—રાજના ભંડારમાં બિલિ માટે પશુનો સંગ્રહ કરવા આવ્યો છું.

ગોવિન્દમાણિક્ય :—હું મંદિરમાં દેવાતા જીવોના બિલિનો આ વર્ષથી નિષેધ કરું છું.

નયનરાય :—બિલિનો નિષેધ !

મંત્રી :—નિષેધ !

નક્ષત્રરાય :—શું ! બિલિનિષેધ !

રઘુપતિ :—શું આ સ્વપ્નામાં સાંભળું છું ?

ગોવિન્દમાણિક્ય :—પ્રભુ ! રાજન નથી !

આટલો વખત સ્વપ્નમાં હતો. આજ જાગ્યો બિલિકાના વેદમાં મા જાતેજ મૃતને કહી મઠ છે કે તેનાથી જીવરક્ત સહુ જતું નથી.

રઘુપતિ :—આટલા દિવસ દેવી રીતે સહન કરી છડી હતી ? સેંકડો વરસ યવાં રક્તપાન કરતી આવી છે, આજ જ આ ચરમી ?

ગોવિન્દમાણિક્ય :—પાન કર્યું નથી ! હવે જ્યારે શોષિતપાત કરતા ત્યારે દેવી મુખ ફેરવતી.

રઘુપતિ :—મહારાજ, જે ક્યું છે તે માટે વિચારી જુઓ ! સાત્ત્રવિધિ હમારે આધીન નથી.

ગોવિન્દમાણિક્ય :—દેવીનો આદેશ સર્વ શસ્ત્રો કરતાં મોટો છે.

રઘુપતિ :—એક બાન્તિ, અને હેમાં અદકાર ! અરા નર ! તેજ એકલે દેવીનો આદેશ સાંભળ્યો છે ? મહેં સાંભળ્યો નથી શું ?

નક્ષત્રરાય :—હારતો, શું કહો છો મંત્રી, આ તો મોટું આશ્ચર્ય ! બાવાજીએ સાંભળ્યો નહિ !

ગોવિન્દમાણિક્ય :—દેવીની આજ્ઞા નિત્યકાલ જગતમાં ધ્વનિત થઇ છે તે થાય છે. તેજ વધારે બહેરો છે જે તે વાણી સાંભળ્યા જતાં ચે સાંભળે નહિ.

રઘુપતિ :—પાપ્યંડી ! તું નારિતક છે.

ગોવિન્દમાણિક્ય :—બાવાજી ! સમય વ્યતિત કરો નહિ. હવે મંદિરના કામ માટે જાઓ. રસ્તે જતાં જતાં પ્રચાર કરો કે મહારા ત્રિપુરા રાજ્યમાં જે જન જનનીની પૂજાવેલીએ જીવહત્યા કરશે તેને દેશનિકામનો દંડ દેવામાં આવશે.

રઘુપતિ :—આજ, આખરે શું ત્યારે આજ નક્કી થયું કે ?

ગોવિન્દમાણિક્ય :—હા, એજ નક્કી કર્યું છે

રઘુપતિ :—(ઠીકીને) ત્યારે સઘળું વેરણુ—છેરણુ—ખેરણુ થઇ જાવ.

ચાંદપાલ :—(દોડી આવીને) હાં, હાં, ચોલ, ચોલ.

ગોવિન્દમાણિક્ય :—ચાંદપાલ ! ખેસ બાવાજી ! બેળી જાવ. મનની બધા બોધી કરી, હમારે કામે જાઓ.

રઘુપતિ :—શું તું મનમાં એમ ધારે છે કે ત્રિપુરેશ્વરી ત્રિપુરાની પ્રજા છે ? તેના ઉપર હારા નિયમોનો પ્રચાર કરશે ! તેના બિલિઓ દરણુ કરશે ? તું એ કદી સાધ્ય કરી શકીશ નહિ, એવું હું, માતાનો સેવક, જાહેર કરું છું.

નયનરાય :—(પ્રસ્થાન) આધીનને ક્ષમા કરજો મહારાજ ! પ્રભુ કયા અધિકારે માતાનો બિલિ—

ચાંદપાલ :—સેનાપતિ, શાંત થાવ.

મંત્રી :—મહારાજ, હવેય માટે આ ફરબું છે ? હવે આજ્ઞા ફરશે નહિ ?

ગોવિન્દમાણિક્ય :—હવે, વધુ નહિ ! મંત્રી ! વિલંબ ઉચિત નથી. પાપનો નાશ કરવામાં વિલંબ કરવો એ પાપ છે.

મંત્રી :—શું પાપતું પરમાયુ હોઈ શકે ?
શત શત વર્ષો થયાં જે પ્રાચીન પ્રથા દેવતાઓ
ના અરણ્ય તળે વૃદ્ધ યજ્ઞ ચાલી આવે છે, તે શું
પાપ હોઈ શકે ?

(શત નિરૂત્તર બની વિચારે છે)

નક્ષત્રનાય :—અરાબર મંત્રી ! શું તે
પાપ હોઈ શકે ?

મંત્રી :—પિતામહગણ યતનથી અને
ભક્તિભરી રીતિએ પાલન કરતા આવ્યા છે
તેના અપમાને ત્હેમનું અપમાન.

(શત વિચારે છે)

નયનનાય :—મદારાજ ! વિચાર કરી
જુઓ. યુગેયુગે જેણે શત સદ્ગુણની ભક્તિની
સંમતિ મેળવી છે, તેનેના નાશ કરવાનો
તદ્મારો શો આધાર છે ?

ગોવિંદમાણિક્ય .—(નિઘાસ નાખીને)
હવે તર્કવિતર્કની જરૂર નથી. જાણ મંત્રી !
જઈને પ્રચાર કરો કે આજથી છવ્વસિદ્ધાન
બંધ કરવામાં આવ્યું છે.

(પ્રસ્થાન)

મંત્રી :—આ શું !

નક્ષત્રનાય :—અરે મંત્રી ! આ શું
યયું ! સાંભળ્યું છે કે મગસેવોના મંદિરમાં
બલિ હોતો નથી, આખરે મગસેવો અને
દિ-કુઓમાં કાંઈ ભેદ રહ્યો નહિ ! આદવાસ !
તું શું કહે છે, શા માટે તું સુપ છે ?

તૃતીય દ્રશ્ય.

સ્થળ.—મંદિર.

જયસિંહ.

જયસિંહ :—મા ! રે ! માત્ર તું અને
હું ! આ મંદિરે આખો દિન ખીલું કોઈ નહિ.
આખો દિવસ દિન ! જાણે થોડી થોડી વાર
ગ્રાહ ગદને ભેલાવે છે ! તારી પાસમાં દોવા
જનાં પશુ એકમેકે દોઈ એમ લાગે છે !

[નેપથિ ગાયન]

આમિ એકલા ચલે છિ એ ભરે—
આમાય પથેર સંધાન કે કોએ ?

[આ ભરે ચાકું છું હું એકમેક—

ગદને બતાવશે કોણ રસ્તો ?]

જયસિંહ :—મા ! રે ! આ શું માયા છે !
દેવતાઓને માનવોનો પ્રાણ, પ્રાણ આપે છે.
હમગુંજ તું નિર્વાહ અને નિશ્ચય હતી—
સમગ્ર જનની સંતાનના કંઠરવરે છવંત થઈ
ભી છે.

[ગાન ગાતાં ગાતાં અપહ્વા પ્રવેશ કરે છે.]

આમિ એકલા ચલે છિ એ ભરે,

આમાય પથેર સંધાન કે કોએ ?

ભય નેઈ, ભય નેઈ,

ભય આપન મનેઈ,

જેમન, એકલા મધુપ પેથે ભય

કેવલ કૂલેર સેરલે !

[આ ભરે ચાકું છું હું એકમેક,

ગદને બતાવશે કોણ રસ્તો ?

ભય નથી, ભય નથી.

ચાલો પોતાના મન પ્રમાણે

જેમ ચાહી નય મધમાખ, કેવળ દૂત સુમધે.]

જયસિંહ :—કેવલ એકમેક ! જે દલિય-
વાતાયન બંધ થઈ જાય, કૂલની સેરલો ન
આવે, દશે દિશાઓ દરા પ્રકારના ગૂંધ તત્ત્વ
પેડે ગરજી ઉઠે, ત્યારે ક્યાં સુખ, ક્યાં રસ્તો ?
જાણે છે કે એકાંતપણું કાને કહેવાય ?

અપહ્વા :—હા જાણું છું. હું ભરેલો
મને બેસી રહી છું. દેવા તૈયાર છું, પશુ કોઈ
જેવાવાગું તૈયાર નથી.

જયસિંહ :—સુજનની આગળ જેમ
દેવતા એકમા ! ખરેખર ! ખરેખર ! ગદને લાગે
છે કે છવન ગદુ મ્હોડું છે—જેટલું મ્હોડું તેટલું
શન્ય અને તેટલું જ આચરયકતાદીન !

અપહ્વા :—જયસિંહ ! જાણાય છે કે તું
એકમેક છે ! તેથી જ જે કંઠાલ માણુમેને
જેવા છે તે કરવાં જે તું કંઠાલ ! જે ત્હારું
જયું લાઈ શકે, તેને જાણે તું શોધી રહ્યો છે !
દીનને કુઝી બંધાને દારે ભરે છે ! આટલા
દિવસ થયાં ત્રિશા માત્રની રૂં છું—જેટલાં
માણુમે રેખું છું, જેટલાંબોનાં મુખપાન કરું

હું, લોકો ધારે છે કે માત્ર બિદ્યા માયું છું, તે માટે દરથી મૂકી ભરી બિદ્યા ક્ષુદ્ર દયાથી આપે છે; આટલી દયા ક્યાંયે પામી નથી, જે પામવાથી પોતાની ગરીબાઈ મનમાં આવતી નથી; જે ખરેખરા દાતા હોય છે તે તો તેમની મેળેજ દાનરૂપે દ્રષ્ટિના પાન માટે ભૂમિ ઉપર ઉતરી આવે છે, જેની રીતે આકાશમાંથી વૃષ્ટિરૂપે મેઘ મરૂભૂમિ ઉપર ઉતરી આવે—દેવી માનવી યધને જહેને ચાહતી હોય તહેની સન્મુખે ઉતરી આવે છે. તે દરિદ્ર અને દાતા, એને મન દેવતા અને માનવ સમાન થઈ જાય છે.

જયસિંહ :—પેલા મહારા ગુરૂદેવ આવે છે.

અપર્ણા :—ત્યારે અંતરપટમાં સરી જઈ છું. બ્રાહ્મણને મોટો ભય લાગે છે. કેવી કંઠણ તોય દ્રષ્ટિ! કંઠણ લલ્લાટ જાણે દેવીમંદિરની પત્થરની સીડી!

[અપર્ણાનું પ્રસ્થાન]

જયસિંહ :—કંઠણ? ખરેખર કંઠણ! વિષાતાના જેવું! કઠિનતા નિષિલતા ઉપર અટક, નિર્ભર છે.

[રઘુપતિ પ્રવેશ કરે છે.]

જયસિંહ :—

[પગ ધોવાનું પાણી વગેરે આગળ લાગીને]

ગુરૂદેવ!

રઘુપતિ :—જા, જા!

જયસિંહ :—પાણી લાવ્યો છું.

રઘુપતિ :—થોભ, રહેવા દે પાણી!

જયસિંહ :—કપડાં!

રઘુપતિ :—કાણુ માગે છે કપડાં!

જયસિંહ :—શું, અપરાધ કયો છે?

રઘુપતિ :—વળા, તારો અપરાધ કાણે કલો? ઘેર કળિ ઘન રૂપે આવ્યો છે! રાહ સમ બાહુબળ બ્રહ્મતેજને ત્રાસ કરવા માગે છે—સિંહાસન પોતાનું શિર યદેરી ઉપર હેવું કરે છે! હાય! હાય! કળિયુગના દોષાઓ, શું ત્હમે પણ રાજઆદ્યા, તીચું માયું કરી, ખુશામનિયા રાજદરબારીઓની

પેઠે માન્ય કરવાને તૈયાર છો? ચતુર્બળ, ચારદસ્તજોડેલ, તું છે! વૈકુંઠ શું વળા પાછું દેવોએ છીનવી લીધું? જેટલા દેવતાઓ છે, તેટલા શું રસાતળ ગયા છે? શું માત્ર માણસ અને દાનવ મળી વિશ્વના રાજત્વને અદ્ધંકારથી ભોગવે છે? જો દેવતા ન હોય તો બ્રાહ્મણો તો છે. બ્રાહ્મણોના શેષ યજ્ઞમાં રાજદંડ તથા સિંહાસન હોમમાં લાકડાં બનશે. [જયસિંહની પાસે જઈ સ્નેહથી] વત્સ, આજે તારા પર અમધુર આચરણ ચલાવ્યું છે, મહારં ચિત્ત બહુ ક્રુપ્ધ થયું છે—કેકણે નથી.

જયસિંહ :—મ્હુ! શું થયું છે?

રઘુપતિ :—શું થયું છે? અપમાનિત ત્રિપુરેશ્વરીને પૂછી જો! આ મોઝે શું થયું છે તે કેમ કરી બોલું!

જયસિંહ :—કાણે અપમાન કર્યું છે?

રઘુપતિ :—ગોવિન્દમાણિક્યે.

જયસિંહ :—ગોવિન્દમાણિક્યે?

રઘુપતિ :—હા બાઈ, હા! તારા રાગ ગોવિન્દમાણિક્યે! તારા બધાથી શ્રેષ્ઠ—તારા પ્રાણાધીશ્વરે! અકૃતજ! તારા બાહ્યકાળથી તારા આટલા બધા જતનથી અને સ્નેહથી પાત્રણુપોષણુ કર્યું છે, તે છતાંયે મહારા કરતાં ગોવિન્દમાણિક્ય તારો મિયતર?

જયસિંહ :—મ્હુ! ક્ષુદ્ર મુગ્ધ બાલક પિતાને ખોળે ખેસીને આકાશ તરફ પુર્ણિમાના પૂર્ણચંદ્રનું પાન કરવા હાથ લાગાવે છે—દેવ! ત્હમે મહારા પિતા છો, અને ગોવિન્દમાણિક્ય મહારો પૂર્ણચંદ્ર છે. કિંતુ આ શું બકું છું? હું સાંભળું છું—માતાની પૂજના બલિને રાગએ નિષેધ કર્યો? એ હુકમ કાણુ માનશે?

રઘુપતિ :—જે નહિ માને ત્હેને દેશ નિકાલ કરવામાં આવશે.

જયસિંહ :—માતૃપૂજની રાજ્યમાંથી દેશનિકાલ થયું એ દુઃખ નથી. આ પ્રાણુઓમાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી જનનીની પૂજા અસંપૂર્ણ નહિ રહે.

ચતુર્થ દ્રશ્ય.

અ તઃપુર.

ગુણવતી અને તેની પરિચારિકા

ગુણવતી :—તું શું બોલે છે ? મંદિરને દારેથી રાણીની પૂજના બહિષ્કાર પાછા વાળના છે ? તેના એક દેહ ઉપર કેટલાં માયાં છે ? તે અભાગિયો કેણુ છે ?

પરિચારિકા :—ગોસવાનું મહારામાં સાદસ નથી—

ગુણવતી :—ગોસવાનું સાદસ નહિ ? આ વાત તું કયા સાદસથી બોલે છે ? મહારા દરતાં લેને કાનો વધારે ભય છે ?

પરિચારિકા :—દામા કરો

ગુણવતી :—કાલ સંધ્યાવેળા સુની ગણી હતી ; કાલ મંધ્યાવેળાએ બન્દિયણો સ્તવ-ગાન ગાઇ ગયા છે, ત્રિપ્રગણ આશીર્વાદ દઈ ગયા છે, ભૂતગણ દાય ભોડી આઠા લઈ ગયા છે ; શું એક રાત્રિમાં બધા નિષેધો ઉનટપાલટ થઈ ગયા ? દેવીને પૂજા મળી નહિ અને ગણીનો મદિમા નીચો પડ્યો ? ત્રિપુરાનું રાત્ર્ય શું રાત્ર-રાત્ર્ય હતું ? ત્વરિત ગતિએ જાણ પૂતરી—સાદાજીને ગોસાવી લાવ.

[પરિચારિકાનું પ્રસ્થાન.

[ગોવિન્દભાણિકા મંદિર કરે છે]

ગુણવતી :—મહારાજ, સાંભળ્યું છે કે મહારો પૂજનો બહિષ્કાર માનના મંદિરને બારણેથી પાછો વાળવામાં આવ્યો છે !

ગોવિન્દભાણિકા :—ભણ્યું છું,

ગુણવતી :—શું તમે જાણો છો ? છતાં મેં નિષેધ કર્યો નહિ ? જાણવા છતાં મેં મંદિરની અપમાન !

ગોવિન્દભાણિકા :—પ્રિયે, લેને દામા કર.

ગુણવતી :—મહારાજ, દયામય મન છે, પણ મહારાજ, એ તો દયા કરેવાય નહિ, એનો માત્ર કાષ્ટપણ ! દયાથી લેને કુર્જલ

છો. મો સ્વદસ્તે દંડ ન કરી શકતા હો તો હું દંડ કરીશ. મહેને કહો કે તે કાણુ છે ?

ગોવિન્દભાણિકા :—દેવી ! હું પોતેજ. અપરાધ બીજો કાંઈ નથી સિવાય કે ત્વને બધા આપી !

ગુણવતી :—શું બોલો છો, મહારાજ ! શદમજાતું નથી.

ગોવિન્દભાણિકા :—આજ મહારા ત્રિપુરા રાત્રમયા દેવતાના નામથી થતો છવેના રકતપાતનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

ગુણવતી :—કોણે નિષેધ કર્યો ? કાનો નિષેધ ?

ગોવિન્દભાણિકા :—માતાએ, માતાને.

ગુણવતી :—કેણે સાંભળ્યો ?

ગોવિન્દભાણિકા :—મેં.

ગુણવતી :—તમે ? મહારાજ, સાંભળ્યા દસતું આવે છે. રાજદારે ભુવનેશ્વરી અરજ કરવા આવ્યાં હતાં !

ગોવિન્દભાણિકા :—મદિપી ! દસરો નહિ. જનની જાનેલ સંતાનને પ્રાણ વેદના જાણવા, નહિ કે અરજ સંભાળવા, આવ્યાં હતાં.

ગુણવતી :—મહારાજ ! વાત બધે રાખો. મંદિરની બહાર મહારાજ રાત્રમયા ન્યાં મહારી આઠા ન આવે ત્યાં આઠા દેશો નહિ.

ગોવિન્દભાણિકા :—માતાની આઠા, મહારી આઠા નહિ.

ગુણવતી :—કેમ કરી જાણ્યું ?

ગોવિન્દભાણિકા :—દીવળ દીવાના પ્રકાશો ધરના સુગંધાંચાઓમાંથી અંધકાર જાય છે ; દીવો જાણ્યું પ્રકાશમય કરી શકે, પણ પોતાની જાણ પ્રકાશમય કરી શકે નહિ. માનવની જુષિ દીવા જેવી ; જેટલું પ્રકાશનું જાન કરે તેટલું સંસયનું અંધારુંતે દૂર કરે. ત્યારે સ્વર્ગમાંથી જાન ઉતરે ત્યારે એક નિમિષમાં સંસય વેરજીરેજી યાય છે. મહારા હૃદયમાં કાંઈ સંદેહ નથી

ગુણવતી :—જાણું છું કે આપનું પાપ-
પુણ્ય આપની સાથે. ત્હમે ત્હમારો અસંખ્ય
લખને રહો, મહાર્ ધર છોડો ; હું મહારી
પૂનનો બલિ મહારી માતા પાસે લઇ જાઉં છું.

ગોવિંદમાણિક્ય :—દેવિ ! જનનીની
આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.

ગુણવતી :—હું પણ ઉલ્લંઘન કરી
શકતી નથી. મા સાથે વચનથી બંધાયેલી
છું. તેથીજ યયાસાશ્વ, યયાગિષિ ત્હને પૂછય.
જાઓ, ત્હમે જાઓ.

ગોવિંદમાણિક્ય :—જેવા મહારાણીનો
આદેશ.

[મસ્થાન.]

[રઘુપતિનો પ્રવેશ]

ગુણવતી :—પૂનગીછા ! ગાત્રદારથી મહારી
પૂન પાછી વાળવામાં આવી છે.

રઘુપતિ :—મહારાણી ! માતાની પૂન
પાછી વળી છે, નહિ કે ત્હમારી ! એકું ખનાર
રિદ્ધતી જિહ્વાથી લખ્ય ધમેજ પૂન,
રાજેન્દ્રાણી, ત્હમારી પૂનથી ન્યૂન નથી. કિન્તુ
એ મ્હોટો સર્વનાશ—મતાની પૂન છીનવી
લેવામાં આવી છે. આ મ્હોટો સર્વનાશ,
રાજમદ ક્રમેક્રમે કુક્રાઇ જઇ પૃથ્વીના રાજવની
સીમાનું ઉલ્લંઘન કરે છે—દેવતાઓના દાર
બંધ કરી ગેટો છે—લગતગણ પ્રતિ જ'ને
આંખો રાત્રીયોજ કરીને !

ગુણવતી :—મહારાજ, શું યરો ?

રઘુપતિ :—ને તો મહામત્યા જાણે. માત્ર
એટલું જાણું છું કે—જે સિદ્ધાસનની છાયા
માતાના દાર ઉપર પડી છે—તે દંભમાંયડો
જલના પરપોટાની માફક એક કૂંકારામાં ફૂટી
જશે. યુગેયુગે રાજપિતામહેાએ મળી જે
ઉંચે આકાશને ઝડે એટલેા રાજમદિમા
મેજવ્યો છે તે પગમાં વજાધાત અને વા વા
એકાધાત થઇ ધણમાં મળી જશે.

ગુણવતી :—રક્ષા કરો, રક્ષા કરો, પ્રભુ !

રઘુપતિ :—હા, હા ! હું બચાવું
ત્હમને—જે રાજ સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોકમાં

પોતાનું શાસન પ્રચારે છે તેની રાણીને ! જે
દેવ બ્રાહ્મણોનો—ધિક્ ધિક્ શતવાર ! લાખ
વાર ! કજિયુગના બ્રાહ્મણને પણ ધિક્ !
બલશાપ કર્યાં ! વ્યર્થ બલ તેજ, કે જે માત્ર
આદત વીંછીની માફક પોતાની છાતીએજ
દંડ ભરે છે ! મિથ્યા બલ આડંબર !

[જનાઈતોડી નાખવા દેયારવાય છે.]

ગુણવતી :—શું કરો છો, દેવ, શું કરો
છો. રાખો, દયા કરી નિહોળને રાખો !

રઘુપતિ :—બ્રાહ્મણને ત્હમના અધિકાર
પાછા આણી આપ !

ગુણવતી :—આણી આપીશ. પ્રભુ !
જાઓ, મંદિરે જઇ પૂન કરો. પૂનમાં કાંઈ
પણ આપતિ આવશે નહિ.

રઘુપતિ :—રાજઅધીધરી ! તારો જ્ઞેવો
હુકમ. ત્હારા આદેશના બજથી દેવતા કૃતાર્થ
થયા છે, બ્રાહ્મણોએ પોતાનું તેજ પાછું
મેજવ્યું છે ત્હનેજ ધન્ય છે જ્યાં લગી
કલિક અવતાર જાગે નહિ ત્યાં સુધી.

[મસ્થાન.]

[ગોવિંદમાણિક્યનો પુન પ્રવેશ.]

ગોવિંદમાણિક્ય :—અપ્રસન્ન પ્રિયાનું
મુખ ફુટીઅનેા બધો પ્રકાશ અને બધું મુખ
હુમ કરી નાખે છે. ઉંચે ચરે અને ઉત્સુક ચિત્તે
ફરી ફરીને આણું છું.

ગુણવતી :—જાઓ, જાઓ, આ ગૃહે
આવસો નહિ ! અહિંઆં અભિશાપ આણુશો
નહિ.

ગોવિંદમાણિક્ય :—પ્રિયતમે ! પ્રેમ
અભિશાપનો નાશ કરે છે અને દયા અકલ્યાણ
દાર કરી દે છે—! સતીના હૃદયમાંથી પ્રેમ જતો
રહે પતિગૃહે અભિશાપ લાગે છે ! જાઉં છું
ત્યારે દેવી !

ગુણવતી :—જાઓ, ફરી મોહું દેખાડશો
નહિ.

ગોવિંદમાણિક્ય :—ત્યારે સ્મરણ કરશો
ત્યારે ફરી આવીશ.

[મસ્થાનોન્યુબ]

[૫મી પાઠને]

ગુણવતી:—ક્ષમા કરો, ક્ષમા નાથ ! શું તમે એટલા બધા નિષ્કુર થઈ ગયા છો કે રમણીના અભિમાનને ઠાકર મારી આદવા જશે ? જાણતા નથી, પ્રિયતમ ! કે બપુ પ્રેમ રાણનો છૂપો વેપ લઈ દેખા દે છે ? હીક, તદમારા અભિમાનને બધ મ્હારી જાતને અપમાન કર્યું—ક્ષમા કરો.

ગોવિંદમાણિક્ય:—પ્રિયતમે, તદારા વિશ્વાસ તૂટ્યો મ્હારો છવનબધ પણ તે દંડથી તૂટી ગયો ! મ્હારી બહાલી, વાદળા થોડા વખત મારેજા અને સુખ તો આખા દિવસનો, તે હું જાણું છું !

ગુણવતી:—વાદળાં ફાણારમાંજ ખસી જશે, વિધિતું દંમેશાં તૈયાર રહેતું વન પાછું વળશે, અને સ્ત્રીદિવસની જગતની પ્રથા જગારી સ્ત્રીદિવસનો સુખ એકવાર ફરી દેખાડશે, સર્વ લોકો અભયદાન પામશે, દુરદંડ અને દુરરવમને જૂરી જશે તેજ આજ્ઞા કરો ! બ્રાહ્મણને ત્હેમના અધિકાર પાછા મળે અને દેવીને ત્હેની પૂજા પાછી મળે અને રાજદંડ પાછો પોતાના અપ્રમત મન્યલોકના અધિકાર પાછો ફરે !

ગોવિંદમાણિક્ય:—ધર્મદાની એ બ્રાહ્મણ તો અધિકાર નથી. અસદાપ છવતું રક્ષન એ જનનીની પૂજા નથી, દેવતાઓની આરા પાલન કરવાનો અધિકાર રાજા, વિપ્ર અને બધાને છે :

ગુણવતી:—શિક્ષા ! શિક્ષા માત્ર હું. તદમારા ચરણે પ્રજા ! એકાંત, હું નખ વિનંતી કહું છું. સ્ત્રીરાજન પ્રથા, સ્ત્રી પ્રવાદિત મુક્ત વાણના જેવી પ્રથા, એ રાજતુ પોતાનું ધન નથી. તેમ છતાં જે દામ જોડીને સમસ્ત પ્રજાને નામે તદમારી મદિથી શિક્ષા માગે છે ! પ્રેમની વિનવણી સાંભળે, વિધાતા પણ પ્રેમના આદર્શથી કર્તવ્યની તૂટી કામશે.

ગોવિંદમાણિક્ય:—એ શું ઉચિત છે મહારાણી ! નીચ સ્વાર્થ, નિષ્કુર કામતા, અદંકાર, અધ અજ્ઞાનતા, સ્ત્રીરક્તપાને માતેલી બનેલી હિંસા વદ પ્રથા ! સદા શત્રુની સાથે એકલો યુધ્ધ કરી શ્રાન્ત દેહે, ગુરૂ નારી વિતમાંથી અમૃતપાન કરવા આવું છું ; ત્યાં પણ શું દયા નથી, સુધામયી ? ગુરૂ યુધ્ધપ્રેમ વદે છે તેની સાથે શું રક્ષધારા પણ મિશ્રિત થઈ છે ? આટલો મોટો રક્તસ્નાન ક્યા દેલે વહાવી દોષો કે જેથી ભક્તિ અને પ્રેમમાં પણ રક્ત ભેળવાયું અને દયામયી રમણીના પ્રાણે પણ કુરં દિંસાની શોષિતછાપ પાડી ? છતાં જે આ રક્ત સામે રાધ કરીશ નહિ ?

ગુણવતી:—(મોઢું ડાંકીને) જાઓ—તમે જાઓ.

ગોવિંદમાણિક્ય:—હાપ ! મહારાણી ! તમે જગારે યુગ ફેરવો—મ્હોં મરડો ત્યારે કર્તવ્ય કહીન બને છે !

[પ્રસ્થાન]

[૨મી પાઠને]

ગુણવતી:—ઓ અમાગણી ! અતદા દિવસ મનમા આ શી ભાન્તિ પોણી દતી ? સંશયમાત્ર પણ દતો નહિ કે આજ આટલો અનુરોધ અને અનુનય બપુ જશે ! ધિક્ ! ક્યા પ્રેમે પુત્રહીના સ્ત્રી પતિને અભિમાન જણાવે-જણાવી શકે ! રાખમાં બલો મ્હારું અભિમાન ! આ કષાળ પણ રાખ બતો ! અને મદિવીતો મર્વ પણ પૂજા ભેગો થાય ! દવે પ્રેમ-ખેલ અને પ્રેમ-કંદવ ચાલશે નહિ ! મ્હારું પોતાનું સ્થાન રદમછ હું—મણ નીચું પડેતું ઘિર પૂજા નવે છે, નહિ કે સાપણે ખીજવાઈ જી કરેલી ફેળ જેવું !

(અપૂર્વ.)

Always insist upon having

LIMTON WATCH

TIME
COMMANDS
BUSINESS
BY LIMTON
COMMANDS
TIME

RAJANISUR RAHMAN
78, Rallia Bazar St. CALCUTTA

25 p. c. Discount.

ઉત્તમ અને વિશ્વાસપાત્ર.

જ્યાં જાણીતા મેકરનાં
ઘડીયાલો પર
કેટલોગની કીંમત ઉપર
રૂપ રકા વળતર મળશે !

લીમટન વૉચ કંપની.

૭-૮, રાધાબજાર સ્ટ્રીટ,
કલકત્તા.

ટીમીકીપર એજન્સી :—“Timekeeper”

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૦૭૬

અમરાવતીનો અતિથિ
— ચિત્રકાર: શ્રીમાન પુરુષોત્તમ —

“નાની નવોદાસી માંડીને રૂબામે માથે ડબ્બાં બેઠાં છપ્પ આવતી હતી દની.”

(૫૫૨૬૬)

પુસ્તક ૭૨

વર્ષ ૪૭

જુલાઈ ૧૯૨૫

અંક ૪ થો

અન વિલાપ.

કવિકુલમણી
કાલિદાસના
રઘુવંશમાંથી

સ્થાન :—
૨. મૂલ્ય હરિગણ
વેદ

નિવાયાંજલી

(સંગીત સોરઠા)

અન—ધન્ડુ રસરેલ રમતા કુન્તા બાગમાં;
નભકુલે દણી વેલ ધન્ડુના કુલદેવની.

મારો પુત્ર રસાળ અમ કુલે એ કાનુડો;
કુલવદનો હેતાળ 'કૃષ્ણલાલ' માડામણો.

ગૃહમંત્રી ગોવાળ, સમાજતેવક ખીલતો,
સોહતો સતકાર રમરાતો વીસ વર્ષનો.

એક પ્રભાતે એક ઉકાડ્યો ઉઠે નહિ;
હસતો શ્રદ્ધા દેહ કુલ દો છવ જતા રથો.

રમરી શુભ સરતે નજ કવિમણિ કાલિદાસના
અગ્નિ વિલાપવેળ મેં મેઘ્યાં ગુર્જરગિરા.

કુલદે લીધા પ્રાણ કુલ જેના આ દેહના
કા' પણ લેશે લાલ માનવના આ મ્હેલના

કુલદે લીધા લાલ કુલ ખાતાના કુલથી
લિમના છાંટા પ્રાણ કમળ કુલના મારના

આ કુલનાં વેર' એ તો ના મારે મને.
અમૃત કરતો ઝેર, ઝેર કરે અમૃત હરી

લિજી ભાગીના લાલ કુલનાં વળ કરે વિધિ.
લીધા પ્રાણ રમાળ વેલ્લિના, ના વૃક્ષના

મારા રાત અપરાધ દેયે ધાર્યા ના કદા
એવી પ્રીત અગાધ, તે' તોડી અપરાધ વિજી

પરવરી તું પરલોક નમજો માની, પ્રિયમુખિ!
કેમ રામે આ શોક; લોગ નહિ જડવા તજી

પાણે આવ્યો પ્રાણ વેળાવી પ્રિય પ્રાણને
ઓ! દુર્ભાગી લાલ! લોગવ તારી મૂલને.

તારે વદને માણુ ! ટપકે રતિશ્રમનાં દીપાં
ઉડયા માણુ પ્રમાણુ ! ધિક્કુ માનવના માળીયાં

કે' દિ હૈયે માન અણુભુમતાં નથી આદર્યાં
પતિદેવને માણુ પ્રભુચીના પ્રેમે પૂરા.

કુસે ગુથ્યા વાળ કરકે હલેરે વાયુની;
ને મમતાની માળ જીવતી માને મુંદરી.

ગુફાના અંવાર તોટે ખુટી પહોડની.
તુ દે સાચા સાર લગવી જીવ શરીરમાં.

કરકે તારા કેશ, બોલે ના તું તેમ પ્રિયા!
મારે હૈયે દ્યેશ લમણના કમળે પૂર્વા.

પામે રાત્રી ચંદ્ર, રતાંધ પખી પંખિણી
મારાં કિસમત મદ મારે તો મરવાં રહ્યાં

તારાં પીરે અંગ કુલકળીતી શય્યા કુંળી.
સહશે કેમ પ્રસંગ ચિતાના બહકા તણી

રતિકેલિની લાણ તારી કટિકન્દોરડી
પડી અબોલ પ્રમાણ, એ વિરહે તારી સખી

કેલકના રસવેણ, હંસાની હારણ ગતિ,
ને હરણીનાં નેણ, વાયુકેલિ વેલની

આ તારા રસદહાવ, એનાં એ સંભારણું
ના ભાવે એ ભાવ, તું લતાં, છવનસખી

આ આંત્રો, એ વેલ- એનાં સગપણ સાંધીને,
લગ્નોત્સવ રસહેલ લેવા હહાવા ના રહી.

દોહડ પાખ્યાં સાર અરોક એ કુલ આપના,
એ તારા અભિસાર મરણે એલે અંજલિ

અંજરના અમકાર રમરતાં અરોક રોકમાં,
કુલની આંત્રધાર તારા વિરહે સારતા,

અધ ગુપ્ત્યા કંદોર ગે-તં ખીલી! ગોગરે;
શાને અમાધ ધોર તું સાપે આ મરણની?

માગી સુંદર પુત્ર, સખીજન સન્ભાગી સહુ,
પતિ પ્રેમના સૂત્ર,- અણ્ણદતાં તેં આદર્યાં.

શાંતિ, સંગીત, પ્રેમ, રતના રસ સહુ ઓસર્યાં.
ખૂદયા રસના નેમ; રસશય્યા સૂતી પડી.

શૃદ્ધિણી, મંત્રી, મિત્ર સુકળાની શિષ્યા, મિયા-
કાળે સુંધ્યાં થિત્ર, માર્યાં એ, મારી સખી.

પ્રેમ મધુતાં માન માનીતા મદિરાક્ષીના.
પામે પ્યારી પાન આંશુતા પરલોકમાં.

આ વૈભવ, આ સાજ, અજં આજે દુરુછે નહિ.
રસરાણીનાં રાજ મનગમતાં ને માનીતાં.

સીનેમાનો જગમગાટૂર નટ

આદર્શ ફિલ્મ્સ પ્રેસ્ન્ટ્સ ડૉ. "આર્ટી" ચાવ્લીન"

જ
ગ
મ
શ
હ
ર

ચ
ક
મ
ચા
લી

લેખક :—રા. કૃતિયાલાલ. હ. દેસાઈ

ચાલી! હા, તેજ ચાલી. તેના પેસા પદાણી પાટલુન, દાદાભાઈના વખતના શુટ, શુંચળીયા વાળ ઉપર નાની પછુ નખરા કરતી ટોપી, નાકમાંથી ધીકળતી નાની સરખી કાપેલી મુઠો, જડી પાંપણો તથા હમેશ ચમકતી તેની નેતરની સોડીથી કાણુ અગળુ છે? આપણામાંના ઘણાએ તેના ફોટા જોયા હશે અથવા તેા શીલ્પમાં કામ કરતો નજરે જોયો હશે અથવા તેા તેના વિષે વાંચ્યું તો હશે જ. “લીસમી સદી”માં તેના વિષે તથા તેના હિન્દી દોર ન સચેતસિંહ વિષે લખાયું છે.

આજથી ૩૫ વર્ષ પૂર્વે એપ્રિલ મહિનામાં એક નાના કુટુંબમાં તેના જન્મ લન્ડન પાસે થયો હતો. તે વખતે કાઠને સહેજ પછુ ખ્યાલ થયો નહિ કે આ જ બાળક કેટલાક વર્ષો પછી માત્ર તેનું નામ દેતાં દુનીયામાં ઓળખાશે, આખી દુનીયાને હસાવશે અને તે એટલું કમાશે કે જ્યાં તે રહેતો હતો તે આખો પ્રાન્ત ખરીદવા જેટલા પૈસા તેને રહેજે મળશે આ બાળક તે ચાર્લ્સ ર્પેન્સર ચેપ્લીન એટલે કે તમે ધ્યાનમાં ન લેતા કે તેને હસાવવાનું જ લાઇસન્સ મળેલ છે. તેની મૂળ પ્રકૃતિ ઘણી જ શાંત છે. ચાર્લ્સ

ચેપ્લીન અત્યારે અમેરીકામાં ફેલીફોર્નિયામાં વસે છે, છતાં તે પોતાની માતૃશ્રમિમા દર ઉનાથે મથા વગર રહેતો નથી.

ચાર્લ્સની માતા જ્યારે ચાર્લ્સનો જન્મ થયો ત્યારે નાટકની ગાવનશાળામાં અમુક પમારે કામ કરતી. ચાર્લ્સના શુણુ તેના પિતા પ્રમાણે જ હતા. નાનો ચાર્લ્સ પોતાના પિતા જેમ ખેલમા ભાગ લખવાતા અને ઉતરતા તેવાજ તેના ચાળા પાડતો અને ઠાળ કરતો ચાર્લ્સના પિતાને સંગિતનું સારું જ્ઞાન હતું. **રંગભૂમિમાં.**

ચાર્લ્સના પિતાએ પોતાની માફક નાના ચાર્લ્સને નૃત્ય તથા સંગિત શીખવ્યાં, ફક્ત આઠ વર્ષની ઉમરે ચાર્લ્સ ‘એડ્ટ લેન્ડેસાપર લેડસ’ નામની પ્રખ્યાત કંપનીમાં જોડાયો. તેણે મીનપણુની છંદગી નાટકમાં ગાળા છે અને ઘણાં ખેલોમાં ઉતર્યો છે. પરંતુ તેની પ્રખ્યાતિ ‘Drunk’ નામના ખેલથી થવા માંડી. આ ખેલ તો તેના જ દેશમાં લાગવાતો હતો. આ ખેલમાં તેને મરકારતો ભાગ લખવવાનો હતો અને ત્યારથી જ ચાર્લ્સ પોતાની શુધ્ધિ તોફાની અભિનયકળામાં જાતવવા માડી.

ચાલ્યો આર્થિક નીતિ અદેશના આરંભ કરવાનું નમુના.

તેજ વખતમાં એક અમેરીકાની કંપની વાળો આદ્ય રીઝ નામનો માણસ પોતાની કંપની સાથે કોમેડીયા શોખનો દેતો. તેણે આ કંપનીના માનિકને નાના આર્થિક બાજુની મામળી કરી, ત્યારે તેને નરિં આપતા મદમ આર્થિકને મેળવવા કહ્યું.

નથી છુંદગી.

આર્થિકને પેલાનો રેલ છેડવાનું નમંદ નંદુ પડેલ તેને પ્રમુખ પેલા મળે એવી

લાલચ આપી અમેરીકા લઈ જવાયો. જે કદાચ આર્થિક અમેરીકા ન ગયો હોય તો આવો મોટો કોમેડીયાન થાય કે નહિ તે તો કહેવું અશક્ય છે. અમેરીકા ગયા પછી આર્થિકે કંપની છોડે પછી મુસાફરી કરી.

એક સમયે આર્થિકને નથી છુંદગી મળી. મેક્સિકો કે નો ટ્રાન્સ-મલ કી રોડન કંપનીનો પ્રખ્યાત ગાયરકટર દેતો તેણે આર્થિકને નાટક કંપનીનો ખેલ જોયો અને તેમાં

આમાંથી ક્યાં વેળા તમે ચાર્લીને ઈલા છે. તે જવા આ કરી બુઝો.

ચાર્લીનું કામ જોઈને મેકસેનેટને લાગ્યું કે તે બરોબર 'શીક્ષક કોમેડીયન' થઈ શકશે. તેણે ચાર્લીને કંપનીમાં રાખ્યો અને છેવટે ચાર્લીએ નાટકની રંગભૂમિ તરફ આ પાત તો અગીવાર વર્ષ પૂર્વેની છે.

ચક્રમ ચાર્લીની પહેલી શીક્ષક ઉત્તરી ત્યારથીજ તે કેવી બનરી છે તે તેણે પાછળ જોયું નથી. કારણ કે એક એકથી સારી શીક્ષક ઉતરી. તેજ પ્રમાણે તે પ્રખ્યાતિમાં આવતો ગયો અને અત્યારે ચાર્લી ચક્રમ એક

પ્રખ્યાત નાટક અથવા સીનેમા રંગભૂમિનો આત્મા છે. ચક્રમચાર્ણીની એક શીશ્મ ઉતરતાં પહેલાં બીજીની માગણી થવા માંડી.

ત્યાર પછી તે એસેની નામક કંપનીમાં નોડાયો હતો અને ત્યારથી જ તેની ખ્યાતિ વધી એમ કહી શકાય. તેમજ ચક્રમ ચાર્ણીનું સીનેમા કંપનીના દરેક કોમેડીપતે અત્યુક્તરણ કર્યું. ચાર્ણીની ખ્યાતિની દૃદ રહી નહિ. અને આજ ચાર્ણી એથીન દુનીયામાં પ્રખ્યાત છે. દુનીયામાં જ્યાં જ્યાં સીનેમા વસે છે ત્યાં ત્યાં ચક્રમ ચાર્ણીના દર્શન તો થવાના જ.

A close-up photo of the actor Chakram Charchari.

ચિત્રપટ કાટવું સહેલ નથી.

ચક્રમ ચાર્ણી ચિત્રપટ ઉનારવું સહેલ નથી એમ માને છે. Shaghmadet નામની શીશ્મ ઉનારી તે વખતે ચાર્ણી તથા તેના કંપનીના માણસો કીનારાથી પાંચ માહત્ર દર એક વડાજીમાં ગયા હતા. તેમણે પાસે પાછી તથા ખોરાક ન હતો. બે ચિત્રપટ કાટનારા સમયે સંજના પાછા ફરશે એમ મારેલું. તળી બચાવમાં એક મોટરબોટ હતી, પરંતુ તે ચાલી શકે તેમ નહતું.

દરમીયાન કંપનીના માણસોની પછીજ ખરાબ દયા આવી હતી. ચક્રમ ચાર્ણી તથા

એકના પૂર્વોચ્ચાન્સ નામની એક્ટ્રેસ દરેક વ્યક્તિને અચવાનો ઉત્સાહ આપી રહ્યાં હતાં. પરંતુ આખી રાત્રિમાં તો કંપનીના માણસોને દરીયાની હવા લાગી હતી. રદવારમાં મોટર બોટ સમી થતાં બધા માણસોને કીનારે પહોંચાડવામાં આવ્યા. ચાર્ણી ચક્રમે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ભાઈનું મોં સુમેચી ફરી જેવું થઈ ગયું હતું. હસવું કેમ આવે ?

ઉપરનો બનાવ પાછળથી શીશ્મમાં લેવામાં આવ્યો અને તેમાં ચક્રમ ઉતરે લાવેલા પેટે તથા બોટા યાકે અથડાયા ખાવામાં અને અને જૂગો પાડવામાં પોતાની અશિનયકળામાં ખામી ન રાખી ચક્રમ ચાર્ણી “અશિનય કળા કરવી એ તો ફક્ત દીવસનું કામ છે.” એમ કહેતાં હતાં એ હસે છે.

ચાર્ણીની ચલતી.

આજથી લગભગ આઠ વર્ષ પૂર્વે તેને એમેની કંપની છોડી ત્યારથી જ તેના પગારની કિંમત વધવા માંડી. મ્યુમ્યુઅલ કંપનીમાં નોડાયો તે વખતે ચાર્ણીએ ૧૨ શીશ્મો ઉતારવા બદલ ૭ લાખ ૭૦ હજાર ડોલરનો કોન્ટ્રાક્ટ બાંધ્યો હતો. ત્યાર પછી ત્યાંનું કામ પૂરું કરીને બીજા કંપનીમાં નહિ નોડાતાં પોતાની કંપની કારી ૧૦ લાખ ડોલર એટલે ૨૦ લાખ રૂપિયામાં આઠ શીશ્મ આપવાનો કોન્ટ્રાક્ટ બાંધ્યો. આ કોન્ટ્રાક્ટ નોંધને ધણીની આંખ અંતરુ છે. ત્યાર પછી ચાર્ણી એથીને પોતાનો રુદ્ધિઓ ‘હોલીવુડ’માં બાંધવાનું નક્કી કર્યું. પદારના દેખાવ ઉનારવાની પણ ગોઠવણ કરી. કંપનીના માણસો તે રુદ્ધિઓને ‘આપજો રુદ્ધિઓ’ તરીકે જાણખાવે છે. પોતાનો ‘રુદ્ધિઓ’ થવા ગાદ ચાર્ણીની જતાર સમી ચાર શીશ્મો ઉનારી છે જે શીશ્મોમાં ‘કાંતે’ નામની શીશ્મ ‘રેક’ કર્યો છે.

A togar hifi નામે શ્રીકમલ એક ગીતું કૃષ્ણ:

ચાર્લી ઘર આગળ.

ચાર્લી રુડીપોમાં કામ કરીને બીજો વખત પોતાના ઘરમાં ગાળે છે. ચાર્લીને પોતાના કુટુંબ વિશે પૂછતાં બહુ દીકરીની ઉત્પત્તિ થાય છે. જો કે તે અમેરીકામાં બીજા માણસો જેડે એક કુટુંબીની માફક રહે છે. તેની રુડીપોનો દેખાવ એક હાલનાના ગામડા જેવો છે. ચાર્લી તદ્દન સાદો રહે છે. તથા તેની વર્તણૂક પણ ઘણી જ સાંત છે. તેનું ઘર બરોબર એક ઘરને લાગે છે, નથી મહેલ જેવું કે નથી કુંપડી જેવું. તેમાં તેણે કોઈ જાતનો હાલમાં કે દોરડામાં રાખ્યો નથી. ચાર્લીનો ભાઈ પણ અત્યારે અમેરીકામાં તેની જોડે જ રહે છે. અને કંપનીના મેનેજરનું કામ કરે છે. ચાર્લીને કુલ પર જ્ઞાત દોઢાથી પોતાના ઘરની આગળ પાછળ તેણે પુરૂષ કુલ ઝાડ રાખ્યાં છે.

ચાર્લી પોતાના પગાર પ્રમાણે પૈસા હાવતો નથી. તે બીજા સીનેમા એક્ટરોની માફક પોતાના કપડાં વધારે રાખતો નથી અને તેમાં ભારે ખર્ચ કરતો પણ નથી. ચાર્લી પોતાનો સીનેમા શીલ્પમાં કામ કરવાનો પહેરવેશ ગપ્પીને જ રાખે છે. તેમાં તે

ભાઈ સાહેબ ઓગણીસ હેટ, સાત જોડી શુર, ચાર નેતરની સોટી તથા પાંચ કપડાના રચુટ રાખે છે

જેકી કુજેન નામના હોકરને તે નાટક કંપનીમાંથી લઈ આવ્યો હતો. ચાર્લીએ તેને એટલો ફળગ્યો કે તે અગીયાર વર્ષના હોકરની કંપની ચાલે છે. જો કે તે હોકરને પ્રખ્યાતિમાં લાવવાનું માન ચાર્લીને ધટે છે જતાં ચાર્લી કોઈ પણ જાતની મગરબી ધરાવતો નથી. ચાર્લીને સંગિત પર તો એટલો પ્યાર છે કે એક વખતે એક માણસે ચાર્લીને 'શીડમ' બેટ મોકલી તો ચાર્લીએ તેજ શીડમ વગાડતો હેળ તેવો ફોટો પાણી પેલા માણસને બેટ મોકલ્યો. ત્રણ, ચાર વર્ષ પહેલાં જ ચાર્લી હાલના, ક્રાન્સ, જર્મની વિગેરે દેશોમાં ફર્યો હતો અને ત્યાં તેને ઘણું જ માન મળ્યું હતું. વળી આજ સફરની પોતે રચુટ ભાષામાં એક ચોપડી 'my trip abroad' કરીને બહાર પાડી છે; તેમાં પોતે સીનેમા કોમેડીઅન કેવી રીતે થયો તે પણ લખે છે. પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ બોક્સર જોર્જ્સ કાર્પેન્ટીયર તથા હામાસ ફેરબેન્કસ જેડે

ચાર્લીને બહુ ખતે છે. ચાર્લી મેરી પીકફ્લૅન્ડ
જોડે પણ ઉતર્યો છે.

ચાર્લી પોતાના ધુસરના વખતમાં ધણી જ
શાન્તિ ગળાવે છે તેને વાંચવાનો શોખ છે.
બંને નવરો પડ્યે ચોપડીને ઇન્સાફ આપ્યા
વગર છોડીને નથી. ચાર્લી મીલ્ટ્રેસ હેરીસને
પરણ્યો હતો ત્યાર પછી પોતા નીત્રી જોડે
લમનું નછી મ્યુ, પણ લમ થયું લાગતું નથી.

ચાર્લી ચક્રમની આંખોમાં હાસ્ય તો જણાતું
નથી અને કોઈ વખત તેના પર દુનીયા
દીલગીરી આવી પડી હોય તેમ લાગે છે.

આ જ ચક્રમ ચાર્લીની જીંદગીનો ઇતિહાસ
છે કે જેણે દુનીયાને ઇન્સાની એક ખડત
મરકર તરીકે નામના મેળવી છે.

(સંપૂર્ણ)

“લે તુ પણ લેતા ન” — ચક્રમ ચાર્લીની ચપલતા ને ચતુરાઈના નમુના

લેખક:—રા. શ્રીમનસાલ સુલજસાધ કુહાર બી. એસ. સી.

ચિત્રકાર:—શ્રીમાન મુરુગોત્તમ.

૧

જુગતમાં કેને અંત નથી? પ્રત્યેક જ્ઞાની ગમે તે પ્રવૃત્તિનો ફાય કળે અંત આવે છે; પ્રજાતના અવકાશમાં તે આરામ લે છે. માનવીથી વસેલું દુનિયામાં ચેનનને આરામ-નિરામ છે.

જતાં હું વિચારતો કે મ્હારી પ્રવૃત્તિનો અંત કયારે આવશે? વાટમાં ચાલતાં મ્હને પછા અનુભવો યતા. સેંકડો જીવો બેમાં મળી આકંદ કરતાં-મ્હને પોકારતાં, હોય એમ લાગતું. દરથી કને ધણું સંભળતું.

જતાં કાળરાત્રિએ એકલ અંજલ પોતાનો બોળે દસરડી જેમી જાય તેમ હું તો અજાણ્યે પંથે ચાલ્યો જ જતો.

ધરના ધર પસાર કરી ગયો, ફેટલાય રાજભાગ પરથી ચાલ્યો ગયો, ગણતાં યાદ ન રહી શકે તેટલાં ગામ પાછળ મૂક્યાં, અને હજુ પણ ન ભૂતાતાં વિકટ વનો-પાધરા ને ખુણે ખુણે ભટક્યો, જતાં મ્હારા પંથનો-મ્હારી મુસાફરીનો અંત નથી.

યાદે આઝાદિન પગે લયડી પડતા: હુણે પેટ પોકારતું, માર્ગમાં નિદ્રા નયન પર તરાપ ભારતી, મીચાતી આંખે ઢાઢ વાર

આયડી પડતો-પડી જતો ને પુન: પંથે પડતો.

સમસ્ત ભૂમિમાં દુષ્કાળતું નામનિશાન ન્હોતું. પ્રકૃતિ ફળદ્રુપથી સગર્ભ હતી, જતાં મ્હારા ઉદરમાં દુષ્કાળ હતો. પોટકામાં બાધેલુ લાથું ડોડી પેટની પુળ કરવાનો અવકાશ મ્હને ન્હોતો.

નિરંતર મ્હને વિચાર આ જ હતો કે જંદગીનો અંત આવે છે. અનિવાર્ય, મ્હારી મુસાફરીનો અંત કયારે આવશે?

નિકાસ પામે છે તે કરમાય છે, એ સુત નસેનસમા હતું. વખને વખને નિરાશા માથે બેસતી કુદરતની સામે દહડતાં-પત્થરને ભારતા તેનો સામો ભાર રહેતાં, દેવોની દેલતને માટે વિષમ સાગર ડહોળતાં કાણ ચાકધું-હાથું નથી? નિર્મેલા કાર્યમાં આમ ચાકતો-હારતો-નિરાશ થતો, તો પણ મ્હને ઉત્સાહ હતો. હૃદયની વણસ-તોપાપેલી ઉર્મિ મ્હારી પીંડે વળગી મ્હને આગળ ધકેલતી.

યાકેલાં નખનો દર-ધણે દર લાખી નજરે કંઈ નિહાળતાં-આવતું ભવિષ્ય પારખવા એક પગે યમ રહેતાં.

મહેને ભાન ઝાણું નહોતું કે મહારી મુસાફરી કેટલી થઈ છે, કેટલી બાકી છે. યશસ્વીર્તિ મેળવવા રણે ચઢતા સશસ્ત્ર યોધા જેવા હું મહેને ગણ્યો. અગણિત શરે વધુમાં ત્રણપીઝ નીપળવતાં, છતાં હું તો અડગ હતો. અડગ વીરોએ જ જંગતના ઇતિહાસમાં અમરકીર્તિ મેળવી છે એ મહેને ખૂબ યાદ હતું.

પરંતુ હું તો નહોતો કોઈ પ્રભાવશાળી વિજેતા કે રણે ચઢતો નાયક. હું તો માત્ર સાધારણ વટેમાથું—મુસાફર હતો. તો પણ આડંબરમાં, અનેક વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રિ કરનાર ભગવાન પરશુરામ, મહાભારત પ્રતિષ્ઠા લેનાર શ્રદ્ધાચારી ભીષ્મ, ગોપીના લાડીલા કૃષ્ણ જેવો રમ્ય હાકે છે એવા મહાધનુષ્યધારી ક્રુન્તાપુત્ર અર્જુન, કુરુક્ષેત્રના યુધ્ધમાં હાક વગાડનાર હાનેશ્વરી કણ્ઠ, કે કોઈ વિખ્યાત સાહિત્ય સાક્ષરની રસજરતી કલમથી આલેખાયેલા નાયક કરતા હું કેમ નહોતો મહારા ઉરમાં ઉમંગ હતો, બાલ ઉમળકાનો સાગર હતો, જીવનભર કર્તવ્યરસે રીંચેલી આશાનું કેન્દ્રગાન હતું, અને સૃષ્ટિનું સામ્રાજ્ય છત્તે જોડતું સામર્થ્ય હતું.

નિર્જન વાટમાં સૃષ્ટિક્રમની દિવસરાત્રિ હું અનુભવતો, પણ સંગ વિનાનાને પુછવા જેટલી પણ પણ કોઈનો સાથ નહોતો. માત્ર ચાલી આપેલું બાળકનું અજીન દોઢે તેમ હું તો ચાલ્યા જ કરતો. કોઈ કોઈ વાર તો જુએ પેટે ગાંડાની માફક ખૂબ હસતો.

ધીમે ધીમે મહારામાં એક ભય પેઠો, અને યશું પણ તેમજ. મહારી મુસાફરીના અંત પહેલાં વ્યવસાયનો અંત આવ્યો દેખાયો. મહારા અંગમાંનું જોર-શક્તિ-વહી વહી ખુટી ગઈ લાગી. મુસાફરીના અંત મારે જખના જખતાં પ્રજ્વળિ જ દુઃસહ થઈ પડી તે શૂન્ય રાત્રિએ ઘોર જંગલને એક ખૂણે હું બેસાન પડ્યો. અર્ધ નિદ્રામાં પ્રભુ પ્રત્યે પોકારવા

જેટલું ભાન હતું. તેના નામનું સ્મરણ કરતો હું પડી રહ્યો.

પ્રાતઃકાળનું બાલકિરણ સ્પર્શતાં થકેલાં નયનો જેમ તેમ ઉઘડયા. પ્રકૃતિને નાયતી કુદતી જોઈ મારા દીન વદન પર હર્ષની છાયા પડી, રિમ્ત કરમચેલી મુખકાંતિ પર રમી રહ્યું ; હું જાણ્યો કે મહારી રેખાએ રેખા અત્યારે ગરીબી, નિરાશા, એકજતાનું દર્શન આપતી હશે, પણ આશા અઘાપિ અંતરમાં અમર હતી. વિષમ વાટમાં તે કદી વિમુખ નહોતી થતી.

એવામાં બાળુએ કાઠનો પગસંચાર થયો. અશક્તિ મહારામાં એટલી હતી કે બીકે રાખવાની હીંમત પણ મારી મઠ હતી.

એક વિચિત્ર લાગતો આદમી મહારી પાસે આવ્યો.

“એ ભાઈ ! સૂર્યોદય થયો, ઉઠવું નથી ?”

મહેને તેના સમું જોયું.

“સૂર્યોદયને મારે શો સંમંધ ! કેટલાયે સૂર્યોદય અને સૂર્યોસ્ત થયા, છતાં મહારી વાટનો અંત નથી.”

વિચિત્રતાથી તે મહારી તરફ જોવા લાગ્યો.

“તમ્હે કેણી તરફ જવા નિકળ્યા છો ?” આવૃતતા તેના મ્હેરા પર ચોકળી હતી.

“હું તમને શું કહું ? ...દિવસો થયાં આ યાત્રા આરંભી છે, —કોણ જાણે તેનો છેડો ક્યારે આવશે ?”

“તમ્હે જણું છે ક્યાં ? તમ્હે રસ્તો તો જુઠ્ઠા નથી ને ?”

“સ્વર્ગમાં જનાર માનવી રસ્તો ભૂટી આવડ્યા કરે તો સમજવું કે તે સ્વર્ગને લાયક નથી. મહારી પણ આવી જ હસા લાગે છે.”

પેમે આદમી જરૂર કંટાળતો લાગ્યો.

“એ જણું તવજાન જવા દો, તમ્હે જણું છે ક્યાં ?” ત્રીજી વાર એનો એ જ પ્રથમ મહારા કાને અચકાયો. તેનો જવાબ દેવાનું હું

ખીજી વાતોમાં પીસયો. બિચારાની શી છઠ્ઠાસા ?

“હા,—તે તો કહેવાતું જ બૂલી ગયો, લાઇ. મને બરાબર માર્ગ દેખાડજો. જુઓ, અશક્તિ ને યાકથી તાવ દમણા મને આવશે.”

કાષ્ટ હાલા પેદની ગંભીરતાથી તે મ્હારી નાડી તપાસવા લાગ્યો.

“તમ્હારું શરીર ઉન્હું તો છે. તમ્હે ઘણા નરમ દેખાઓ છો. આ કામી કેળ જેવી વયે એકલા નીકળવાનું પ્રયોજન ?”

બિચારાનો પહેલો પ્રશ્ન તો હવામાં ઝુંકતો હતો ; ત્યાં ખીજે સવાસ આળો.

“હું જાણીને જ એકલો નીકળ્યો. મ્હારું કામ હું જ કરું.”

“તમ્હે શીદ જવાના ?” ચોથી વાર એનો એ જ સવાસ આળ્યો. હું જરા હસ્યો.

“મ્હારે જવું” એ અમરાવતી. આ રસ્તે જવાશે ?”

“અમરાવતી !...” હોના પર લીજળી પડી હોય એમ થયું

“હા. અમરદેહીના પાટનગરમાં મ્હારે જવું છે. કેમ ?”

“અરે પછી લાઇ ! તે તો જોજો પાછળ રહું. તમ્હે તો રસ્તો જુલ્યા !”

મ્હારા હૃદયનાં પડો કંઈક ઉપડ્યાં. રચ્ચિતે તાજ કરવા હું મથ્યો.

“નીકળતા જ મ્હે ચોક્કસ વાટ મુજી હતી. મ્હને કહ્યા પ્રમાણે હું ચાલ્યો આવ્યો.”

મહા મહેનતે હું બેઠો થયો. પાસેના ઝાડના યડને અડેલી લાખા પગે બેઠો.

“તમ્હે અમરાવતી શીદ જાઓ છો ?” મ્હારી પાસે તે પછી બેઠો.

“લાગ્ય અજમાવવા.”

“લાગ્ય અજમાવવા ?”

“હા. કેમ ?”

૩

“અમરાવતીમાં તમે લાગ્ય અજમાવવાના કે ત્યાંની યુક્તિ સેવવાના ! પરદેશીને લાગ્ય અજમાવવું ત્યાં સુલભ નથી. તમ્હે ત્યાં શું ધધો કરશો ?”

“જે હાથ લાગશે તે.” કુંડ પેટે મ્હે કહ્યું
“હાથ લાગશે કાષ્ટ રૂપાળી બાવડી—તેની આકરી કરી દિવસ કલાકને.”

અમો બંને દસી પડ્યા. આવનારે મ્હારા ખભા ઉપર હાથ મુક્યો.

“ત્યારે તમ્હે તો તમ્હારા દેશના મટી અમરાવતીના થવાના, નહિ વારુ ?”

“ના એમ નહિ ; લાગ્ય અજમાવી અમરાવતી મ્હારા દેશની કરવા—મણિપુરની કરવા.

આ જુઓને, મણિપુર અને અમરાવતી વચ્ચે વંશપરંપરા વેર ચાલ્યું આવે છે”

“કેટલા ય યોધાઓ કપાઈ મુખ્યા ને કંઈ મધું નહિ, ત્યાં તમ્હે શું કરી શકવાના ?”

“હું શું કરીશ તે અત્યારે શી રીતે કહું ? વખત આવ્યે મ્હને દુનિયા જાણશે, નહિ તો કેટલાય યોધાઓ સાથે એક વધારે ચાલો હવે એ વાત તો લાખી છે. મ્હને સીધો રસ્તો જતાવશો ?”

“તમ્હે દીંમતવાળો છો એમ જોલવા પરથી લાગે છે. દશી ; કંઈ નહિ તો અમરાવતી જોજો ને જોગવજો. પછી મણિપુરના છો એમ કહેશો નહિ. નહિ તો ઘર બેળા થવું કંઈ થઈ પડશે અમરાવતી જવાના બે રસ્તા છે. અહીંથી પ્રથિમ દિશામાં જતાં આગળ સર્પ નદી આવે છે. ત્યાંથી જળ માર્ગે હોડીમાં જવાય છે. જમીન માર્ગ લાખો અને પહાડપથર વાળો છે”

“ત્યારે તો હોડીમાં જ જવું સારું નહિ ?”

“હા, પછી આ તાપસ શરીરે યુસાકરી કરશો ? તમારે આરામની જરૂર છે.”

“તમ્હારું કહેવું ખરું છે. જુઓને આ સાચેનું લાખું પછી રસ્તામાં બગડી ગયું. મ્હને”

નજીકમાંથી થોડાં દુગ્ધની ભેગવાઇ કરી આપો તો તમ્હારો ઉકાર. ”

“ ત્યારે ચાલો ને મ્હારી સાથે. આ એ એક ખેનરવાં ગામ છે. આગળનો દુદાડો વિસામો સમૂહ રસ્તે પડેને. ”

ભાથું જમીન પર પથરાવી હું ગામડિયાની સાથે જવા ઉઠ્યો.

૨.

એએક દિવસની વાટ કાપી હું સર્પૂતે તીરે આવી પહોંચ્યો. કીનારે લાગેલી દોડી પર એક વૃક્ષ અજારી કામ કરેલો હતો. તેને મ્હેં પુછ્યું :

“ આ દોડી મુસાફરીની છે ? ”

“ હા તમ્હારે ક્યા જણુ છે ? ”

“ અમરાવતી. ”

“ અજારી ચમકેલો ”

“ અમરાવતી ? ” વૃક્ષ વચે પણ ત્હેની કાઠી મજબુત હતી. જનંગ મારી તે દોડી પરથી તીથે ચાલ્યો.

“ હા કેમ ત્યાં જવાની અંધી છે ? ”

“ માનીએ તો અંધી જેવું ; નહિ તો કંઈ નહિ. ”

“ એમ કેમ ? ”

“ અહીં મજબુત મજા ને તમ્હે નથી જાણતા ? પગેલીએને નો ત્યાની બાવડીએ કામણુ કરે છે. તમ્હે એકવાર પંડા એટલે જન્માતની કેદ જ સમજવી ! ”

“ મ્હેં પણ એ તણુ મ્હેંએ એમ સાંભળ્યું છે, પણ હું તો અમરાવતીમાં ભાગ્ય અજમાવવા અંત હું. ”

અજમાવીના વિચારે કપાળ પર વિચારની રેખાઓ પડી. તેના ઘરમાં નયનો મ્હારા પર ક્યાંય લગી કર્યા.

“ ભાગ્ય અજમાવવા ? અજમાવે ને ગમે ત્યાં. આખી પૃથ્વી છે. અમરાવતીના કેદખાતામાં શીદ ગએલો છે ? ”

“ કેદખાતું ? ” અમરાવતીને મથકર કંઈકાસ જાણુનો હોવા છતાં મ્હને ખવાસીની વાતમાં થણે રસ લાગ્યો. તે મોડ્યો.

“ કેદખાતું નહિ તો બીજું શું ? વધો થયા મ્હારો છોકરો. અમરાવતીની કેદમાં સડે છે. તે પણ તમ્હારી માફક ભાગ્ય અજમાવવા ગયો હતો—”

“ કે રૂપાળી રમણી ઉઠાવવા. ” મ્હને મહુ હસવું આવ્યું.

“ ભલે તમ્હે અત્યારે હતો. અનુભવ થયે ગમ પડશે ભાઈ ! ”

“ તમ્હારું કહેવું ખરું હતું ; પગેલી મ્હારે અમરાવતીમાં એક કરતાં વધારે કાનો સાથે કરવાનાં છે. એટલે દીમન રાખીને પણ અમરાવતી તો જવું એ ચોક્કસ છે. બોલો મ્હને તમ્હારી દોડીમાં લઈ જશો ? ”

તેના રૂપાળ મુખ પર શમરાટ મ્હેં ભેંચો.

“ મને, ભામા આદર્શી, મરદ જેવા મરદ થઈ આવેલું પણ નથી કરી શકતા ? જનાર બીડીને નથી ને સમ જનાર ઉદ્ધે પાડેને ખેસે છે ? ગમે તો મ્હને થોડે દૂર જનારને, પછી કોણ ? ”

દોડીસણો સદેહ નીમાળાવાળું માથું ખંજવાળનો ઉમો રહ્યો. મ્હને વિચાર આવ્યો કે અમરાવતી જવાની મ્હારી અકમ અપ્પા પર તે નવાંઈ પામીને હતી.

આખરે તે કણુક થયો.

“ ચાલો, મ્હારે શું ? પણ સંભાળીને કામ કરજો. અમરાવતીનું કામણુ વસતું છે. ”

“ તમ્હે નીરાતે રહો. કરીશ તો ફનેહ નહિ તો દેદપતન ! ”

“ ભામા ભગવાન તમ્હેને રહાય કરે ! ”

“ આશિષ તમ્હારી. ”

સર્પૂના રહેઠીક ચા પડ પર મ્હેં એએક દિવસ જળમન કર્યું. ત્રીજા દિવસની સવારે અમરાવતીના ગગનચુંબી મિનારાઓ દરથી

દેખાયા. દેયું હૃદયથી હરખાતા લાગ્યું. ઉરમાં ઉલ્લાસ પ્રગટ્યો. અમરાવતી જોવાનો— સાત્રાસી, અમરદેવીનું દર્શન કરવાનો.

હોડી ઉપરને આરે દૂર લાંગરી, મુસાફરીનું દામ ચૂકવી હું કીનારે ઉતર્યો.

“જાણ! એક કામ ક-શો?” ખજારસીના નેત્રમાં આંસુ આવ્યાં મળે તે આકુળ કરતો લાગ્યો. “મહારો હોકરો અમરાવતીનું ઘેરું ફાડી ગયો ત્યારે તમ્હારી ઉમરનો હતો. તોની તપાસ તમ્હે કરશે?”

“હા, ખેડીકર રહો. મહારાથી બનશે તેટલું કરીશ, તેનું નામકામ?”

“રામુ, તમારી વયનો જ છે, રંગે પાકટ લગભગ મહારા જેવો, મોતને આરે ઉભેલા રહ્યા આપના એ બોલ એના કાને પર નાંખજો લગભગ તમ્હારું બહુ કરશે.”

“હીંમત રાખો. આ કામ મહારું જ મળી કરીશ દીનદયાળ પર વિશ્વાસ રાખો.”

તૃપ્ત ખજારસીની આશિષ લઈ હું છટે પડ્યો.

પ્રજાતના સૂરિજમાં રનાન કરતા અમરાવતીના ગૌરવશીલ.ઓવારે થોડી વરમા હું આવી પહોંચ્યો, કંઈપનાના શિખરે ચઢી જોતાં જણાયું કે સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં અમરાવતીની જોડી મળવી મુશ્કેલ છે. આ તે કોઈ સ્વર્ગના દેવદેવીથી વસેલી પુરી કે જન્મમરણા ધીન—ક્ષણભંગુર દેહવાળા—ઝાંઝાળા માનવીઓની નગરી!

લોકોની અવરજવર ઓવારે થોડી દત્તી. શાંત સર્પનાં જળ પ્રાતઃકાળની ઠંડી પવન લહરીને આલિંગી મહમર્થુ નાચતાં. માત્ર ભાવિક લોકોની આડંબરભરી હૃદયપ્રાર્થના વેદોચ્ચારો—દેવમંદિરોમાં યતા યંતાનહો સિવાય આખો આવારો શાંત, કહીએ તો પશુ આજે.

નિલકર્મ આટોપી—નદી પર રનાન કરી ગામમાં પાછા જતા લગતું એવું ડોળ

ધારી યુગ યોગડીએ અમરાવતીમાં મહે પંથરામણી કરી. મનોમન કંઈ આનંદના ઉમળકા આવ્યા, કંઈ આલ્હાદક કંઈપનાઓ ઉભી થઈ. હરે પ્રશાંત સંતોષ ઉદ્ભવ્યો કે દિવસો પુરેલાં આરંભેલી યાત્રાનો અંત આખરે આવ્યો.

રાજમાર્ગ પરથી હું તો ચાલ્યો. શું જોવું, શું ન જોવું, રહેતા વમળમાં યુગાંતો ખજારસીના માફક ઝંકરીયા મારતો જતો હતો. વિશાળ મંદિર જેવા લાગતા ગકાનના ઓટલા પર એ ત્રણ જુલાનીયા ગપ્પા મારતા હતા. તેમાંના એકની તરફ મ્હાગ પર પડી. પણ એ પણ તે મ્હને નિરખી રહ્યો, ને ત્હેના મિત્રોનું ધ્યાન મ્હારી તરફ દેયું. મ્હને જોઈ ત્રણે હસવા લાગ્યા. વિચર - બોલો કે શા માટે મ્હારી ગરકરી કરવા હશે? સ્વમાન પર માર બેઠે લગો. મત ન રહે હું તેમની તરફ ગયો. મ્હને જરા કમચી પાત કરવાનું મન થયું.

“અમરાવતીમાં કુળવણી બરાબર નથી અપાતી લાગતી.”

એકે જીભના કાગળા ધીમે સાહે કહ્યું.

“તેવો આવ્યો છે. પરદેશી લાગે છે”

મ્હારા તીવ્ર કાન પડતી સોયનો અવાજ પશુ સાંભળવા તૈયાર હતા.

“હા—પરદેશી હું” પરદેશી તો તમ્હારો અનિધિ કહેવ.મ.”

“ના, અમરાવતીનો અનિધિ અહીંનો સ્વાદ ચાખી અહીંના જ થઈ રહે છે.” ખોલનાર કીડી હત્યો.

“એમ? તેનું કારણ?”

“પરદેશીઓ આ નગરીમાં સ્વર્ગ સમું સુખ મોગ્ધે છે.” અઘ.પિ શાંત ખેડેલો ત્રીજો બોલ્યો.

“જુઓ ભાઈઓ, હું પણ અમરાવતીમાં અનુભવ જ લેવા આવ્યો છું. તમ્હે કહો છે તેવું સ્વર્ગનું સુખ મળશે ને?”

“કેમ નહિ? આખી નગરી તો જુઓ. પાછા જવું નહિ ગમે. હવે તો સપડાણા! પણ તમ્હે ગામમાં ક્યાં ઉતરશો?”

“વર્મશાળામાં કયે રસ્તે જવાય છે?”

“આગળ જતાં નંદનચોક આવશે. ત્યાં કેાઈ પણ ખતાવશે.”

સદ્ભાગ્યે ત્રણમાંથી એકએ હું ક્યાંથી આવું છું તે પૂછવાની તરદી ન લીધી. મ્હે ઉંડા શ્વાસ લીધો. પ્રજુનો મોટો ઉપકાર માનીશ.

“ઠીક ત્યારે—જય જય.”

“જય જય. આવજો રહાંજના આ મંદિરે દશન કરવા.”

“વાર,” કહી મ્હેં ચાલતી પકડી. વધારે વાનોમાં યુધાણું સારું ન લાગ્યું, તેથી મ્હેં, ટુંકામાં જ પતાવ્યું.

આગળ જતાં રાજભાગ કંઈક પહોળા થતો ગયો. થોડીવાર એક વિશાળ ચોમાન આવ્યું પુછતાં માણસ પડ્યું કે તે નંદન ચોક હતો. ધર્મશાળા તરત ખોળા દહાડી. એ દિવસ આખો મ્હે નિરાંતે ચાક ખાધો.

(૩)

કેાઈ ચતુર કળાકારના યૌવવલ્લભ આડખરથી અમરાવતીનું નિરીક્ષણ કરવા ખીજે દિવસે સવારે હું નીકળ્યો.

અમરાવતી ખરેખર દેવનગરી કહીએ તો ત્યાં એમ લેની વેલવલક્ષ્મી જોવાથી સ્પષ્ટ થતું. નવી આખે જોનારને એમજ લાગતું કે સ્ટિની સર્વ દોહતતો સંચય અહીં ગાં જ દશે. રસ્તે ગર્ગનમાં વિહરતાં દેવમંદિરો જોઈ આ નગરીના લોકોની ધાર્મિક શ્રધ્ધા સ્મરણમાં આવતી. આંત્રણે લીલી ઊમ લતાથી લચકાતી વાડીઓ, ઉંચી અટારી અને ઝરખામાંથી પ્રસરતું મીઠું સંગીત, પવનલહરી પર આશ્રવનની યેલી ડાલચના રસાળ ટડુકા જેવો મધુર ઉભરાતો જનહસલેલ

અને ઠેકાણે ઠેકાણે થતું કળાકૌશલ્યનુ દિગ્દર્શન એ સૌ રસિયાં નિવાસીઓની રસિકતા આવેખતા વાટે ને ઘાટે નરનારીઓ આનંદોત્સવમાં મહાલતાં. નવનંગી વસ્ત્રોમાં શોભતાં બાળકો અને બાલિકાઓનો ચંદ્રિકામાં ધ્રુવવતા સાગરના જળ સંગો મસ્તાન નિનાદ અમરાવતી નગરી જગવતી.

મ્હને કલ્પના થઈ કે ક્યાં મણિપુર અને ક્યાં અમરદેવીની પાટનગરી? એકાંતમાં વ્હાલ-મની વાટ જોતી કેાઈ ગુણિયલ ગોરી જેવી આ નગરી સર્પૂતીરે શોભતી. કાંચન તારતો કારી-ગર કરીકરી કિંમત આંકે તેમ અમરદેવીનું આ જ્યોતિર્મય ધામ સદૃશ નજરે જોતો હું મણિપુર અને અમરાવતીની ન્યાયવૃક્ષના કરવા લાગ્યો.

અશૌકિક વેલવલયાં મહાલયો, રાજ-માગો, ક્ષમિક્ષયના છંપત રથજો ઇલાદિ જોવામાં ક્યાંને ક્યાં નીકળી ગયો, ત્હેવું જાન મ્હને ન રહ્યું. આત્મસંતોષના ડાલડાલથી મને સ્વયંજી ઉદ્ભવતી કેટલીય કલ્પનાનું સાંપન હતું. ઉંક છેલ્લે એકજ પ્રજા બાકી રહ્યો.

આ દેવવર્ણી અમરાવતીની સામ્રાજિ વળી કેવી ચે દશે?

આ પ્રશ્ને વિમારમાળા મ્હને આપી. વિચારમાળા ફેરવતાં મ્હારા કર્તવ્યને જુદી જ ભાત પાડતો મણકો જડી આવ્યો. કર્તવ્ય માર્ગે ચડી સામ્રાજિ અમરદેવી સમીપ શી રીતે મ્હારે રસ્તે શોધતો એ વમળમાં હું યુધાણો. ચાક્યાં નયને, યાક્યાં અંગે એક સુના મકાનના નીચા ઓટલા પર બેઠો. મ્હને પાણીની તરસ ધણી લાગી હતી. આસપાસ જોતાં વરતી ઓછી લાગી, અવરજવર પણ થોડો હતો. સામેના નીચા મકાનની ઓસરી પર એક હથિયારખંધ મ્હારી ઉમરનો માણસ બેઠો હતો. પાણી માટે લેને પુછવા ઉઠતો હતો ત્યાંજ ત્હેની કરડી-વિષમ-નજર દેખી મ્હારું મન પાછું પડ્યું. લેના મ્હેરા પર કુતુહલતા

મેકપી હતી. મદારામાં એવું શું હતું કે આ તાલક ફાટવા લાગે મહેને જોઈ રહેતા હતા.

એકદમ ડું ત્યાંથી ઉઠ્યો, અને મારે પડ્યો. મહેને ખબર ન રહી કે તે મદારી પાછળ પાછળ ચલાતો આવતો હતો. આમળ મેદાનમાં એક જગી કૂબે હતો. નાની નવોદાથી માંડીને વૃદ્ધાઓ માથે ઉજળાં બેઠા લઈ આવતી જતી હતી. અમરવેલ સુરતરને વળગે તેમ કુચા ઉપર ત્રિપારાજ મરખું હતું. ભગવાન કૃષ્ણની ચોખીઓ મહેને માદ આવી ચિત્તવત એક ફાલેલા રૂશની ડાવામાં ડું ફરો રવો. છંદમીમાં પહેલી જ વાર આંધળા સુરદાસ પર મહેને દયા આવી.

રંભા સમી રમણીઓ જોઈ ડું તો ચંત્રી થઈ ગયો. વિદ્યાળ વનિતાકાલમાં કુમકુમના પુષ્પિમાના ચંદ્ર જેવો આદર્શ જાગૃતું સૌભાગ્ય ઓપાવતો, ઉદારાગ્યની મહિમા ભૂમિ પર વિહરતી અપસરાઓ જેવી તે સાગતી. રસવિદ્યાસે મદારી રહેલી પુનિત નગરીની મીનાકારી ભૂમિકા પર આનંદ ઉડાસમાં મલકતાં-મધુર મુખકલાપ પર લલભલાનાં નયન રમખાણ થતાં. મહેને સાગતું આ કયા દિવ્ય સૌંદર્યની મધુરી છટા દરોડ પુષ્પવતી જેમ રહેકે તેમ લલિત લલનાઓ મીઠા વિનોદમાં ઉડાસતી. કાલિયના ઉમ ધોધના પડતા જાહરા જળમાં રનાન કરતા બાળક જેવો ડું સાગતો. મદારી ન્હાની મુઠીઓમાં બધું લલિત્ય ભરવા મળતો. કાંઈ અત્રેષ્ટિક મોહમુલમુલમણીમાં મહેને કયાંય લગી ભમણ કયો કયું.

સૌંદર્યની પરમ ભોવિતિએ રસેલી અમરાવતી ખરેખર આ જળહળતાં રમણીરતોથીજ સમૃદ્ધિવાન-જગવિખ્યાત દરી. લોહા અમરાવતીની રામા ત્રિપે કહેતા ત્યારે વાતાવરણે ધસી આણેલી મેષા ડું ધારતો. આજે પ્રલક્ષ નયનઅનુભવે ગુચવણમાં પડ્યો કે

હું રમઠું કાને? કવિવર કાલિદાસની વન ઉભરેલી શકુંતલા કે ભવભૂતની નાટ્યકલાએ આજેએકી રેખાવતી માલતી! હું તે મદારી જળજળા છીપાવું કે મુખ નયને આ મે.હ લક્ષ્મી લુટું! એક તરસમાં બીજી વધી વાટમાં મળેલા મમકિયાના અને વૃષ્ઠ ખસારીના ચપ્પો પુનઃ પુનઃ માદ આપ્યા.

આખરે મહેને દિંગન બીડી. રૂશના ધડને ટેકે ડું ઉગે રથો-ચેલાની માફક. નકરીદર એકુ શીર પર લઈ કાઠીદામે વણુંવેલી સુવર સંસ્કારીતા જેની એક મદિલા મદારી બાણુ એથી નીકળી.

“મહેને પાણી પાશો ખદેન?”

ચેલી ઓ જરા ખચકાઈ, મદારા સામું આગવગર્વા નયને જોયું! નેની ચમકતી આજોમાથી ન સમગ્ર્ય એવાં ઘર છૂટનાં હતા. લલપના ઉડાણમાં ધડક ધડક ધણું.

“મદારે પાણી પીવું છે. મને પાશો?”

ન રહી મહેને ખબર કે શાથી તે રમણી મહેને જોઈ દરોડ પડી. ન રહી મહેને શુષ્કિ કે શાથી આ રસિકા જોઈ મદારી તરસ વધી?

“તમ્હે શી રીને પીરો!” તહેવું નયન કટાક્ષ જગજગ હતું.

“હું” બોલો મહેને ધરીયા. તમ્હે પાણી રાજો.”

“વારુ,” કહી તહેણે કેમું બેડું જમીન પર મુકયું. માથા પરડું બેડું નીચે ઉતારવા તહેણે આજુબાણે મટેલા દાય ઉંચા કયો.

“ઉંચા રહેા. હું” ટેકા આપું.” આ માનની સાગણી મદારામાં ઉજળા આવી.

મદારી તૃપા શાંત થઈ. શા ઉમળકાથી તહેણે પાણી પાવું? તહેને વંદાપરંપરા પરમ કલ્યાણકર્ય વર્ણસન આપવાતું મહેને, સ્વયંબૂ નરખી કયું.

“તમ્હે કાંઈ નવા આવ્યા સાંગો છે.” મહેને ન સમજયું કે શાથી તહેને મદારી આજે વાતાવૃત્ત કરવાને ઉમળકા થયો.

“હા, ખૂબ. મણિપુરથી આવું છું. આજે સવારે જ ઉતર્યો.”

બાઈ ચમકી.

“મણિપુરથી ?”

મહેને સાચું બોત્તવા માટે પરત્વે થયેા, છતાં દિંમત રાખી હું બોલ્યો :

“હા ખૂબ—તમે ચમક્યા શાથી ?”

‘તમ્હારે ત્યાંના લોકોથી તો નોખા. અમ્હારી દેવી મણિપુરના લોકોને અહીં બહુ છુટ નથી આપતા. કાષ્ટ મ્હોંએ પાન ન કરેશો ભાઈ. નહિ તો દુઃખી થશો. અમ્હારે ને મણિપુરને વર્ગોથી સારું નથી.’

“હા, તે તો જગ જાણે છે તમ્હારી દેવી સન્નાહ ક્યા રાખે છે ?

‘જુઓને ભાઈ, તમ્હારા રાગ જ જ્યાં ત્યાં છીડા શોધે છે ને ? દર વર્ગે વગર કામની ખુનાબદશી ચાલે છે.”

“ખૂબ ! તેનાં ઘણા કારણો છે ? મણિપુરના કૌટલ્ય મ માણસો તમ્હારે અહીં આ કેસમાં છે તમ્હારી દેવીને તે કાષ્ટવાદ જમાણાતર કરી આવ્યું પડશે.”

બાઈ હસી પડી

“મુઆ એ રાજકાજના કામ જ એવાં—નહિ સુખ કે શાંતિ.”

“એક રમ્મો છે સુખ, શાંતિનો. મણિપુર અને અમરાવતી એ રોદસજાએ જોડાયેલાં.....”

“તે શી રીતે બને ? ઉશ્કરા તમારે ત્યાંના લોકો અમરાવતીમાં ઘુસી અહીંના બેરાંઓને ફસાવે છે ને !” બાઈની આંખોમાં લજ્જા ઉમરાઈ.

“તેમ્હા વાંક બનેનો. પણ એટલું તો ખરું કે અહીં કરનાં મણિપુરમાં બેરાંઓને સુખ ઘણું.” વિનોદથી મહેં કહ્યું.

“હશે ભાઈ—અમ્હને ગી ખગર એ બધી.” વાત દુઃખી કરવા બાઈએ કહ્યું :

“અનુભવે બધું જ જણાય.” બોમ પસ્તું બેઠું તેના હાથની પકડમાં મહેં આવ્યું.

“આવજો બહેન !”

“હા લાઈ,” કહી બાઈ ચાલી ગઈ. મહેને તેની વાતમાં અપૂર્વ રસ લાગ્યો. કેવું કાંઈક બેલવું. શી મીઠાશ. કાંઈકનો મધુર નિનાદ કોને નથી ગમતો ?

ત્યાં વિચારમાળાને મંજુકો અટકી ગયો. પાછળ ખર્મા પર એક મજબુત હાથ આવ્યો.

“આ સ્થાનેથી એકદમ ચાડ્યા જવ. અમરાવતીને સવારો ચાખ્યો નહિ હેય ?”

“પેલો દધિવ રખંધ મીયાઈ જેવો લાગતો માણસ તમ્હારી સામે આવી ઉભો. કાંઈ ત્હેની આંખમાં ચોકમો હતો. મહેને લાગ્યું કે ભાઈ સાહેબે તમ્હારી વાતચીત સાંભળી હશે.

“કેમ ? અહીં આવવામાં પણ ગ્રન્હો થયો ?”

“અમરાવતીની બેંચો જોવા નીકળ્યા હશે. અહીં તો કાંઈ ખગર નહિ હોય ?”

“ના, અમરાવતી સુગન્ધવતી કંઈવાય છે. ત્હેની માત્ર મન્ધ પારખું છું.”

“તમ્હારા જેવા પરદેશીઓથી અમ્હારી નગરીમાં ખગાડ પેરો છે—એ તો દેવીની દયા છે કે તમ્હારા જેવા રખડતા લોકોને નગરપ્રવેશ કરવા દે છે.”

મહેને સંતોષ થયો, કે આને હું મણિપુરથી આવું છું એ ખગર નહોતી. હું તમ્હારી જુમિકા જુવતો ન હતો. મહેં દિંમત બીડી કહ્યું.

“અમ્હે રખડતા છીએ કે કાંઈ તો તમ્હારે જાણવાની ગરૂર શી ? એમજ કહેતી કે અહીં આં તો બધાં જનવરો વસે છે. તે મહેને અમરાવતીની રત્ન જેત્રી લક્ષ્મીની કંઈ કીમત નથી.”

નાવકના મુખ પર વિકાળતા વ્યાપી રહી.

“પરદેશી ચક્ર તમ્હારી જીભ ખુબ ઉપડે છે. વધારે બોલશો તો જાણે કરીશ. સમજ્યા ?”

“ઓ હા...” હું ગર્વભર્યું હસ્યો. “ત્હને ખજર નહિ કે અમરાવતીમાં અમલદારો ન્યાય પણ નહિ તોળી શકતા હોય. મિન ગુન્હેશર પરદેશીઓને આવી રીતે કેટલા ઝખ્ખે કપી છે?”

ત્હને લાન હતું કે મહારી જીભ ધણીચાલતી હતી. એકાએક ત્હને વિચાર સૂચી આવ્યો. અમરદેખીનું મોંધું દર્શન સીધે માર્ગે નહિ થાય. ત્હે આડો રસ્તો લીધો.

“કેટલા ય પરદેશીઓ કેદમાં સજ્યા કરે છે. તમ્હારે હલ્લુ કેદખાનું જોવું ખાતરી રહ્યું હશે નહિ વાર?” નાયક ટોળમાં હસ્યો.

“નાયક, તમ્હે તમ્હારે રસ્તે જાઓ : તમે ગમે તે છો તેની ત્હને પરવા નથી, પણ રાજ માર્ગ પર ચાલનારને આમ હરકત કરી એ અપમાનનો બરોડો તમ્હને બારે પડશે. આખરે રાજ્ય કેવું? રાંક અજળાનું કહેવત છે કે બેરીની છુદ્ધિ પાતીએ અને તમ્હે તે ત્હેના વ ગુનામ એટલે પુછ્યું જ શું?” હથેલાનો માર પડાયા છ’છેડાયેલા સાથ માફક નાયક ત્હને શિક્ષા કરવા તરફી રહ્યો.

“રાખી, જીભ કાપી નાખીશ. કેની સાથે વાત કરે છે તેનું લાન છે અધમ?”

“તે તો મ્હે આગળજ કહ્યું. અમર-દેખીનું ચુકાતી કરી કરી સાગસાર જાતજાતી શકિત પણ ધસાઈ ગઈ છે ત્હેનામાં ઝાઝી અક્કલ ક્યાંથી હોય! એક પખત અમરદેખીને જાતે મળ્યું તો બતાવું કે પરદેશીને ઝખ્ખે કરવો એ છોકરાંના ખેલ નથી.” મ્હે ધાર્યો પાસો નાખ્યો. નાયકની આંખ મહારા પગથી માથા લગી ફરી ગઈ

“દેરી આગળ આ શખ્ખે બોલતા પહેલાં જ તું હાથીના પગે ધવાનો એ યાદ રાખજે. નાહક કુતરાને મોતે મરવાનું યાદ છે?” નાયકની વાણીમાં આદ્રતા આવી.

“જવનદેશીને મોઢી મણી હોત તો આ ત્રિપારાજમાં આવ્યો હોત જ રીદ? યાન હવે

જા લાઇ! બહુ યશું.”

“હલ્લુ પણ દયા કરું છું ત્હેનું ત્હને તો કંઈ જ નથી. નસીજ રૂઝું લાગે છે. ચાલ એક વાર કેટવાલી તો જો કે કવી છે!” ચિતાની માફક તરખે મારી નાયકે મહારા કાંડું મજબુત પકડ્યું.

“જોરા-અનુભવતા તો હું આવ્યો જ છું. આપની માનવંતી કેટવાલી દેખાડવા આપ તરફી લેજો તો ત્હને ના નથી.” હું જરાકે હસ્યો.

“અત્યારે તો આગ બોલે છે. કેટવાલીનો સપાટો ચાખ્યા પછી આ મ્હેકું આમ નહિ રહે” નાયકે મહારા દસવાના ચાળા પાડ્યા.

“પણ ત્હને ખ નિ છે કે તમ્હારા-જેવા નપુસંકે-અસેવકો મહારા ઉપર શું બળ અજમાવશે? ત્હને કેટવાલીમાં પુરતાં પુરતાં તો ત્હમને જીવ વહી જશે. આ રસ્તામાં બોગજોએ એક નખારાળીને જોશો તો હું કેટવાલી જોવા વિના રહી જઈશ અને તમ્હે ત્હેની પગચાળી કરવા બેસશો.” નાયકને કહેવામાં રહે કંઈ જાણી ન રાખી. ત્હેના કાન આગળ મ્હેનાં રાખી મ્હે ઉમેર્યું. “અમરાવતીમાં તો બધા બાવજાઓ રહે છે.”

“શું....?” નાયકનો હાથ મહારા કાંડા પરફી સરી ગયો.

“શું શું? હા-અમરાવતીની મુંદરીઓનો ખરો આસ્વાદ તો ચિતાસી પરદેશીઓ જ કરે છે. અમ્હારે ત્યાં-મણિપુરમાં તમ્હારે અર્દીની મહિલાઓ રાજસુખમાં મ્હાલે છે પ્રણવવેણના એકજ સુરમાં નાયે છે. અરી યાં બધું છે, પણ નથી. એક વીર્ગવાન નર.” નાયકના હૃદયપર ઉત્ક્રાંતા ત્હને લાગ્યાં.

“તું મણિપુરનો છો?” નાયકને બૂધાવેલું જાન પુન. સમજ્યમાં આવવા માંડ્યું.

“હા-મણિપુરનો છું! અમરાવતીના સાત્રાજ્યનો! માના તો દુશ્મન છું, નહિ તો વિતથિતક. નાયક! તમ્હારું નામ શું?”

“નામ સાથે ત્હારે શું કામ ? મણિપુત્રની જાસુસી કરવા આવ્યો હોયશ, ખરું ?” -

“મહારી જન્મભૂમિ માટે જાસુસી તો શું, પણ વખત આવ્યે માથું પણ આડું”

“તુ આટલો મોટો ગવ તો કરે છે, પણ દેવી આગળ આ વાતો કહેતી કશું છે.”

“જો સાક્ષી અડગ આદમીને પ્હીક શી વળી ? મરદમાં પાણી હોય તો અમરાવતીની સામ્રાજિ જેવી ફેટલાં યે તેની ગુલામ થઇ રહે. રમણી પુરષ પર કામણ ચલાવે એ ખરું, પણ માણસ ધારે તેમને જીવનભર વશ કરે-ત્હેનો માલિક બને. પ્રેમના પાત્રો સખરત વિશ્વના સર્વ જીવોમાં જીવગીના દિવ્ય દલાણની મોજ પરસ્પર ઉડાવે છે ત્હને મિત્રારાને પ્રેમની વાસ પણ કપાથી હોય ? નાવક, મહારા જેવો સચોટ બોલનાર બીજો લાગ્યે જ જડી આવશે.”

“ત્હને અમરાવતીના પુરોહીની આટલી બધી ખજર ક્યાંથી ?” નાવકને મહારી વાતમાં રસ પડતો લાગ્યો.

“સાક્ષીએ કી ધણી. આજે તમ્હે બધા એક અબજાના નસાવ્યા ન મો છે તેનું કારણ એ જ કે અમરાવતીમાં નથી એકે દરો દિવામાં કંઠો વમાડે એવો મંત્રી કે અડગ રણવીર, નથી એકે ખરો પ્રકૃતિમય પુરષ કે નાદારી દેવીને વશ કરે ને વરે !”

“તું આજકાલનો આવેલો તે દેવીના દમામને શું જાણે ? એક વાર જુએ તો ભગ્ન લાગાનું ઉજાડ હેયુ પીગળે !”

“નાવક, મને તમ્હે અમરદેવી સમક્ષ લઇ જાઓ. હું મહારં બાપ્ત અજમાવીશ. ત્હમને આપું નહિ તો અધું જરૂર કરી બતાવીશ”

નાવકનું મ્હો મસકયું. ત્હેના નયનમાં દારમનું દર્શન સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું. જાણી જોઇને લખાવેલા વાતોલાપના અંતમાં ત્હેનો જુરો કોણે નરમ પડી ગયો.

“ત્હમારું બોલવું સામળી મને ધણું હસવું આવે છે. બહુ બોલકણા છે તમ્હ, પણ મહારી જગાએ બીજો હોત તો તમ્હને કપારના યે યમસદન”

“અને ધર્મરાજના મોપડામાં એક નિઃશસ્ત્ર નિર્દોષ આદમીનું ખુન કરવા બદલ રયામ અક્ષરે ત્હેની નોંધ રહેત.”

“હવે એ કાણ જોવા ગયું છે ? પણ અમરાવતીનો સાચો પુત્ર ત્હમને નક્કી ન હોડે.” નાવક ઝીણું હસ્યો.

“ત્યારે ત્હમે મહારા ઉપર શાથી દયા કરો છો ?”

ત્હેના પદત પર એકદમ અંકિરતા પ્રસરી. જાણે ત્હેના અંતરમાં અંધકાર પડ્યો એમ મ્હને લાગ્યું. ઉદાસીનતા ત્હેના મ્હેરા પર છાંઈ રહી.

“નાવક, કહો ન કહો પણ તમ્હારું હૃદય રડી રહ્યું છે ?”

“કારણ કે હું પણ ત્હમારા જેવો પરદેશી છું. વર્ષો પહેલાં મહારા દેશનો હતો. અત્યારે આ પરાક બૃમિનો ગુલામ છું.” આશ્ચર્યમાં હું મરકાય થયો. હોડીવાળો ડોમો પુનઃ સ્મરણમાં આવ્યો. મ્હે પુછવું :

“નાવક, ત્હમારું નામ કહેશી ?”

“મહારં નામ જાણી શું કરશે !” ત્હેની પાણીમાં કશ્ચા આવી. “હું તો કુટુંબદોહી દેસદોહી, પાપી છું. અધમમાં અધમ જાનવર જેવો છું. મહારી જડ જુધિ તમ્હારા સોના જેવા શબ્દોએ તેજદાર કરી.

“ઉપકાર પ્રશ્નનો માત્રો કે હજી તમ્હે કુટુંબ, દેસ વિસરા નથી ગયા !”

હોડીવાળો છોકરો આ તો નહિ હે.ય નાવક મહારી જ ઉમરનો લાખતો અને રંગે જરા એછો રયામ હતો. શકાનું નિવારણ કરવા ચચળ મન તલસર્યું.

તમ્હારે પણ એક હોડીરાજાના છોકરા જેવો ધાટ થયો. ધડપણમાં આજીવિકા

માટે બાપને વૈતરૂં કરતો રાખી એ અમરાવતીમાં મોજ કરે છે.” નાયકના ઉપર વીજળી પડી હોય તેમ થયું. પડતાં પડતાં તે રહી ગયો. પાછળ વૃક્ષનું થક ત્હેના શરીરના આધાર રૂપ રહ્યું. ત્હેની આંખમાં પાણી આવ્યાં. મ્હને લાગ્યું કે મ્હારી શંકા ખરી ઠરશે.

“નાયક! પાપ કરનાર લાવીનો વિચાર માંડી વાળે છે. પાપના પરિણામે જ પોતાની મુખીઈ સામે છે, તમ્હે કાણ છે એ મ્હને હવે જાણ થઈ. તમ્હારું નામ રામ, નહિ વારૂં?”

‘રામ’ રાખ્દ શાંભળી નાયક ટટારે થયો. પળખર અમકંતી જ્યોતિ બોમે પ્રસરી અદ્રશ્ય થતાં પુનઃ અંધકાર બાપે તેમ નાયક ઉગતી જીવાનીના જીવસામાં રાચતો અત્યારે મરી જાય જેવો દીન બની ગયો. ત્હેનું અંતઃકરણ ભરાઈ આવ્યું. રડતે સાદે તે બોલ્યો:-

“હું જ તે રામ, ભાઈ! છતી આખે આંધળો હું સુરદાસથી પછુ જુડી અવરયામાં છું. મ્હારા તો તમ્હે નર ચિન્તામણી!” લાગણીના ભારથી મિચારા જમીન પર ઢળી પડ્યો.

“રામ નાયક, પત્રાતાપ કરવા જેટલો સ્વદેશપ્રેમ, કુટુંબસ્નેહ તમ્હારામાં હજી અવશેષ છે. જીવ્યા ત્યાંથી ફરી જાણવાનું શરૂ કરીએ તો પણ હજી સમય છે.”

“ભાઈ, મ્હારા બાપુ તમ્હને શી રીતે મળ્યા?”

“તેમ્હની જ હોડીમાં બેસી હું અમરાવતી આવ્યો. વૃધ્ધ વયમાં માત્ર અવશેષ આનંદરૂપ તમ્હારું અને પ્રભુનું નામ રડી ધડપણ વિતાડે છે.”

“અને હું તેમ્હને સુરતો મુઠી અહીંની ગુલામીમાં રામું છું-કહેા, કહેા, ભાઈ મ્હારા બાપુ કુશળ છે? અરેરે આ શી અધમના!”

મ્હારા કરતાં તો જાનવરો પણ સારાં.” નાયકનું હૈયું આકંઠ કરવા લાગ્યું.

“ચાલો, હવે મદદ ચાઓ, નાયક! મ્હને તો તમ્હે અજીધાર્યો મિત્ર મળ્યા. તમ્હે મને મદદ આપશો?”

“હજાર વાર. તમ્હારા રાખ્દ પ્રહારે આંજ સુધી મુવેલો રામુ છવતો થયો. ચાલો તો પ્રાણ આપું. આ પરાઈ ભૂમિ તણ વનેવન સેવી પાપનું પ્રાપ્તિ કરું, એમ યાચ છે. એક માટીની પુતળા માટે કુટુંબ છોડ્યું. ગામ ને દેશ તજ્યા, તો પણ સુખી ન થયો. નથી આ રયામ મુખે સ્વદેશ જઈ શંકતો, નથી આ ઇન્દ્રજાળમાંથી બહાર નીકળી શકતો. કાંચન જેવી કામીનીની કાયા છે-પણ હૃદય પ્રેમસુતું છે! વિષમ લાગતા મોઢ પત્રમાં મ્હારું બલિદાન મ્હે જ આપ્યું. નફામાં ચોવીસે કલાક સ્ત્રીની ચાકરી માથે બેઠો! પણ હૃદયે સતોપસુખ નથી.”

“સંતોષ-સુખ બધું આવશે. હવે જાગ્યા છે એટલે વાધો નથી. અમલના કામે મ્હારું આવડું અત્રે થયું છે-અને તેમાં કદાચ તમ્હારી કીમતી મદદની જરૂર પડશે.”

“પણ તમ્હે તો લાગ્ય અજમાવવાનું કહેતા હતા ને?”

“નાયક, જેટલી મુસીબતો વેડતો અહીં આવ્યો છું તે લાગ્ય અજમાવ્યા વિના પાછો જઈશ? સુરજએ શીખવેલો પ્રયોગ પાર પડે ને અમર નામ કરે; બોલો મ્હને અમર દેવીનાં દર્શન કરાવશો?”

“આ ગરમીના દિવસોમાં દેવી બંદાર બહુ નીકળતાં નથી, છતાં બનતું કરવા તૈયાર છું.”

મ્હને એકાએક વિચાર થઈ આવ્યો. ઉત્સાહમયો આનંદ મ્હારા હૃદયમાં પ્રગટ્યો. મલકાના મુખે મ્હે ધીમેથી કહ્યું.

“ભુએ, નાયક અમરદેવીના પરિચયમાં આવ્યા વિના મહાર્ કામ સરે એમ નથી. તમને જ ખાતરી વાત કરું છું. પુરી પછી કહીશ. મણિપુરના જામસ તરીકે કેદ કરી અમરદેવી આગળ મને લઈ જાયો તો સહેલો રસ્તો છે.”

“ખરી વાત. પણ દેવીનો ગુસ્સો જોયો નથી. મણિપુર અને અમરાવતી વચ્ચેનો અંદાસ ચાલે છે એટલે તમને શીક્ષા કરતાં દેવી પાછી નહિ પડે. પછી જ-મારાની કેદ જ સમજવી.”

“એના કરતા તો ખીલે રસ્તો શોધો તો સારો, છતાં મને ના નથી. તમારી હીમત જોઈએ. દેવીનો અંજરફાક હું છું એટલે જો દંદાચ તમારી સુપરત મને થાય તો તમે ધાયું કરી શો. પણ આમલી ખાંધી હીમત ચલાવનાર તો મું આપે જ તમને લેવા!” નાયકના નયનો મહારો ભેદ કળતા આવુર ખન્યાં.

“નાયક, તમને મહારા ઉપર શંકા થતી

દશે. પણ વાજતે ગાજતે માંડવે આવે ત્યારે જો જો-અને જાણો. મહારી નિશા પર તમે નિશ્વાસ રાજો. તમારા જીવનું જોખમ નહિ એવું.”

“મને મહારી ક્યાં પડી છે? હું તો તમારી અગ્ર કર્તવ્યશ્રદ્ધા પર શીદા થયાં કરું છું. ધન્ય તમને સહાય કરે; બાધ!”

“ઉપકાર તમારી આશિષ માટે. ધન્ય સહાય હશે તો કંઈ એવું કરી ખતાવીશ કે આ ભૂમિના ઇતિહાસ કંઈ ભૂડી જ રીતે લખાશે. ચાલો ત્યારે મને કેદ કરો નાયક! મહારો ગુન્હો મહા બચકર જામસી, -મણિપુરના દુશ્મનરાજ્યમાંથી આવું છું, અને સામ્રાજિ સામે કાવતું કરવાની કોશીલ. એજ.”

નિકાળ વદને કાઠાધિ વૃષાવતો રામુ નાયક ધડીક પહેલાં મને જાણે કરતો હતો. અત્યારે મહારો ગિત થઈ-મહારે હાથે પગે બેડી નાંખી. અમરાવતીના કેડી-અતિથિ તરીકે અમરદેવીના રસમંદરે લઈ આવ્યો.

(આગળ ચાલુ)

હાંતનું જતન

આ નામનું અતિ ઉપયોગી પુસ્તક મેસર્સ જીલા અવર્સ તરફથી અમને મળ્યું છે, તેની પહેાંચ ઉપકાર સહિત ગ્રીકારીએ છીએ. આ પુસ્તક કલકત્તાના એક પારસી ગૃહસ્થે મફત વહેંચના માટે છપાવ્યું છે અને ઉચા એન્ડીક કાગળ પર સ્વચ્છ રીતે છાપેલા આ પુસ્તકમાં તેના કર્તા મી કેમ્બરે દેનાયજી જીલાએ હાતને લગતી અનેક ઉપયોગી ખાખતોનો સંગ્રાહ કરીધો છે, તેમાં હાત તથા મેદાની સંભાળને લગતી ૨૦૧ ઉપયોગી મુચનાઓ ખાસ ખ્યાન ખેંચે છે. પુસ્તકના પાછલા ભાગમાં ‘હાત કાખમાળા’ ના મધાળા દેહળ વીશેક કવિતાઓ જૂના જૂના લેખકોની લખેલી, પણ હાતને લગતી, આપવામાં આવી છે, તેમાં કેટલીક નમાલી કવિતા દાખલ થઈ ગઈ છે તે તરફ મી. જીલાનું ખ્યાન ખેંચીએ છીએ. એ એક ખાખી બાદ કરતાં પુસ્તક સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી અને આપણી હાંતની અઘરાના તરફ આંખ ઉઘાડે તેવું છે. આવા પરિચયમંત્રી ને ઉપયોગી પ્રવાસ માટે મી. જીલાને ધન્યવાદ થટે છે. એક આનાની રીપીટ બીજાથી ‘જીલા અવર્સ’, વાડી સ્ટ્રીટ, નવસારી’ એ દેહાણેથી આ પુસ્તક મળી ચકશે.

લેખક - ૨૧ રા મોહનલાલ એમ શેઠ
ચિત્રકાર - ૨૧. શરમાળ

પ્રિય વાંચક! તું આત્મ હોય કે ધન હોય, શિરીત હોય કે કસ્ટાદ હોય, ગમે તે હોય, એકદમ તારા હાથ મેં ઘોષ નાખ, પૂઠ કઢાડી નાખ, સ્વચ્છ રેશમી પીતાંબર પહેરી લે, વાણીઓ હોય તો તિલક કરી લે. બ્રાહ્મણ હોય તો જનોઈ પહેરી લે. કારણ? કારણ માત્ર એટલું જ કે જેમ શીશંકરાચાર્યે પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટને લેના શ્રુત પહેલાં મહા-ભારત સમગ્રની લેને માટે વેકુંઠમાં જગ્યા "રીઝર્વ," કરાવી હતી તેમ તને પણ એક 'જીવ આખ્યાન,' નામનું મહાભારત સંભળાવી તારો ઉદાર કરવાનું ઋણ મહારે શિરે ચોટાડું છે.

આ આખ્યાન 'જીવન-જૂન' છે. તારે માનવું હોય તો માન અને ન માનવું હોય તો કાંઈ પ્રાપ્તિત કરવાનું નથી. પરંતુ જૂનેઝકે

પણ આખ્યાનના કથનના સત્ય વિષે જરાયે સંશય કે તક' ક્યો તો પછી લેને શું થશે એ હું કહી શકતો નથી—તારી પાતાળમાં જે મુક્તિ નથી. લે, તારે શ્રૂયતામ.

લાખો વર્ષો પૂર્વે-અહં કરોડો વર્ષો પૂર્વે અહં અગ્ને વર્ષો પૂર્વે, જીવવાળા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ ને મળ્યા તેમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા એકલા જ હતા. (તમે કહેશો કે આ "શ્રી ઈગ મારો છે?" પણ સંશય નહિ કરવાની ચેતવણી પહેલેથી જ આપી છે.) શ્રીકૃષ્ણજીને જીવ હતી એટલે જ વાંસળી વગાડવામાં આલમમશહુર થઈ ગયા, થતા જાય છે અને થયા કરશે. ને તે સમયે ખીળઓને જીવ હોત તો વાંસળીના ખીળ ઉતારો કેમ પ્રકાશમાં ન આવત? શું સંકર, નારદેજ, પ્રજ્ઞાજી દત્તાત્રિ યોગી સંકિતવાળા હતા!

એકલે હાથે ઘેર લાવી ચકાય; ન કરે નારાયણ ને ચોરાશીમાં દંડાદંડી, કેસારશી કે બધ્યંબધ્યીને। મામલો ઉઠો થાય તો આખલા જેવા આપણે એકલા વાડીશી રણક્ષેત્રમાં હાકાકાર મચાવી જગતપ્રસિધ્ધ યજ્ઞ સદીએ વળી ગીતાશ્રમાં શ્રીકૃષ્ણે શ્રીમુખે અભૂતને ઉપદેશ કરેલો છે કે યજ્ઞ જિહ્વાસ્તુ પૂજ્યતે રમન્તે લવ્ર મોદકાઃ। તે ઉપરાંત ન્યારે આપણે શ્રીખંડપૂરી કે દુગ્ધપાક પૂરીને રાજભોગ આરોગયા બેસીએ છીએ ત્યારે આમથી તેમ ને તેમથી આમ કૂદાકૂદ ને દોડદોડ કરતી જીભ શીશંકરના તાંડપટ્ટાયતું સ્મરણ નથી કરાવતી શું? સર્વશા કરાવે છે જ તે પાંચી એવું સિધ્ધ થાય છે કે બોજન વેળાએ આપણી જીભ શિરતું ખરેખરે રૂંદ રૂંદ થઈ રહી છે માટે તે સમયે

તેને નાનાં પ્રકારનાં પકવાનથી એકદમ સંતૃપ્ત કરી લેવો આવેશ સમાવી દેવો, નહિ તો મહા અનર્થ થઈ બેસે”

શ્રીયુત્ત જમનારાંકરના બાપણ ઉપર મનન કરતા મૂંઠે તે તદ્દન વારસવિક લાગે છે જગત ઉપર અગણિત દાયદા કરનારી જીભનું કાષ્ઠજ મૂંઠ કરતું નથી ત્યારે ‘હું’ બીકું ‘ઝપું’ છું’ હે જગદુપકારીણિ જીભવે। ત્યારે ગુણગાન કરતાં સહસ્રમુખી શેષનામ બોખડો યજ્ઞ જાય તો મ્હારી કલમ છુટી યજ્ઞ જવાના લાયકી ડરે ત્હેમાં દાંડ આશ્ચર્ય નથી. ત્હારી મદદથી ગર્દભ કેવું ‘સુંદર, કેવું અનેર’, કેવું દિવ્ય ગાન આલાપે છે? મ્હારા મિત્ર ખીમજી ન્યારે ત્હેને સ્વચ્છંદે વિકારવા દે છે ત્યારે મ્હને એમજ થાય છે કે ખસ જાણે હું કાઈ માખણની ડેરીમાં મોજ મગ્નહ ઉઠાવી મ્હો છું; તેમજ ન્યારે ન્યારે મ્હારી ગીતિની ચંચળ સવારમાં ત્હેની ફેફસની સગી મારીની સાપડી સમુ સાથે બે ત્રણ કલાકની નિયમિત ડયાઓ ચલે છે ત્યારે મ્હને એમજ લાગે છે કે જાણે ચંચળની જીભ રજમરતી રિયતિરથાપક જીભ હોવી નેહએ અને ત્હેમાં એક રશ્મિ મુકેલી હોવી જોઈએ કે જોઈ તો અટકવા વગર ચલુ રહી શકે. ફેફસોજી રોના મન-પ્રમાણે યજ્ઞજીએ પુરૂષની જીભને શુંદર વધારે લગડી દીધો અને સ્ત્રીઓની જીભને પોરતની ટીપ્પટ ઉપર દોડાવે છે એવું શુંદરનું આજું પડ લગાડેલું છે.

અધિ મલપતી મદમાતી. જીભવે। ખરશી, સુતરફેણી, ઘેખર, જલેખી, દલધો, સોલાપુરી મેવડો, ચીનાઈ રીંગ અને કાંદા બટાટાનાં મુગંધીદાર ભજમાં; એ બધું જાને માટે। ત્હારે માટે, રસિલી જીભવે। ત્હારે જ માટે. શું ન હોત તો ગોપાલદાસ

બરશીવાળા, ગોવિંદજી વસનજી અને શુક્ર
જનમંગરી - મોઢાંધવાળાઓને દરિયો ખેડી
જમની કે ગપાન ગયેજ છૂટકા યાત્રા, અસહ-
કારના યાંત્રણા જેવા અને અને ગુજરાતના
સુખા વલ્લભભાઈ કે ખીલે કાંઈ પુરુષ પ્રેમાભાઈ
હોશમાં કે નદીને કિનારે જીભ વિના ભાષણ
કરવા ઉભો થાય તો કેવો નયો આવસા જેવો-
દુઆ જેવો લાગે ?

સરવ હૃદયની છઠ્ઠે ! કેટલાંક પામર
મનુષ્યો ત્યારે મહત્વ ભૂરી જઈ તને ‘જીભડી,
લૂલી,’ એવા સંજ્ઞોથી ત્યારે અપમાન કરે
છે, છતાં ત્યારા માંભીર્ષમાં ફેર પડતો નથી
એ ત્યારી બેદર ક્ષમાશક્તિ સૂચવે છે. પરમ-
હંસ ઉપર સુખદુઃખની અસર ક્ષણિક જ
હેાય છે, તેમ તું પણ ખીલી તમતપાટવાળા.

ચટણી જગે કે ગળી ગળી પુરણપોળી જમે
છતાં પણ થોડા સમયમાં ત્યારા અસવ
નિર્વિકારી બહારવરપને પ્રાપ્ત થાય છે. તું
સમિચ્છાનંદ છે. આ વધારે ને આ ઓછું,
આ મ્હારું ને આ ખીજાનું, એવી લઘુ
મનવઃજાની ગણના ત્યજ દઈ તું અજનો
આદાર કરે છે. તું ન હોત તો વેદો, આર્ય
વેદો, આર્ણવેદશાસ્ત્રોની શિક્ષણ કેળી ચૂસેલી
કેરીના ગોટલા જેવી યદ્દ જાત ? તેઓ
કૃષ્ણજીને કેલું અભિનંદન આપત ? જમના-
શંકર મહારાજો ગળે જનોઈ વીંટી કેવો
આપલાત કયો હોત ? ખરેજ, આ જગતનું
કાંઈ જૂઠું જ સ્વરૂપ હોત. જ્યારે ત્રીજી
ચોપડીમાં હોતો ત્યારે ધરના એટલા ઉપર કે
ઉંડા પાડેલા ટોપલા ઉપર ઉભો યદ્દ, હોકરા

તથા કુરકુરીઆં એકલાં કરી,
જીભ છૂટી મૂરી, ‘‘શુભરે જે
ગિરિ’’ ની કવિતા લલકારતો
કે ચકલા ચકલીની વાત કહેતો
ત્યારે હું કેવો ગૌરવશાળી લાગતો ?
શેરીના લોકો નક્કી ધારતા કે
ભવિષ્યમાં હું એક ગ્નેડરટન,
ગોખસે કે ગાંધી થવાનો. ઉપર
એટલું અનુમાન તો તેમણે કરેલું
કે ભાદ્રપદ માસે કૃષ્ણપક્ષે કાગવાસ
નાખતી વખતે તથા હોળી ઉપર
જીવતાં ધનકાર કાકીની ઠાઠડી
ઠાડી પોક ચૂકતી વખતે મ્હારે
સૂર સાંભી વધારે બુદ્ધ અને
ગનગમેદી નીકળવાનો.

પતિ શ્રી જીલા આખ્યાને
છેલ્લો અધ્યાય :

(સંપૂર્ણ.)

‘‘શુભરે જે ગિરિ’’ ની કવિતા લલકારતો.

લેખક :—
રા. જોહાનિયન્દ્ર.

મધ પૂડા

ચિત્રકાર :—
રા. રા. "દ."

પ્રભુ ! મારે કશું નથી લેખતું :

તારા ધન, તારા વૈભવો, તારા રાજગઢાલયો
કે તારા વિલાસભૂવનો, તારી કીર્તિ કે માન, તારા
ખાનપાન, તારા મોજશોખ, તારા વિલાસ :

આમાની કાંઈ પણ વસ્તુ લઈને હું ગું કરે ?
આમાની પ્રત્યેક વસ્તુ મારે મન શિવનિર્માલ્ય છે
નાય ! મારે તો લેખએ છે એક જ વસ્તુ અને
તે તારામાં અખ હિત શ્રદ્ધા-અહમ વિશ્વાસ
અને તારા તરફ અપ્રતિમ અહમ ભક્તિ :

જેથી હું એ નાધા, વિશ્વાસ અને ભક્તિના
ઝળહળીત અલ્પાળાં દ્વારા-તેની આરપાર-મારે
પથ લેખ શકું માર્ગમાની દરેક વસ્તુને હું ગ્રાની
નજરે નિરાખી શકું ખારો, ફૂલો, નદી, તળાવ,
સાગર, નહેર, પર્વત, બધું જ મને દેખાય. હું
નિર્ભયતાથી તારા તરફ પ્રયાણ કરી શકું મારી
દૃષ્ટિ દૂર દર્શાવે છે દૂર પહોંચે અને જીવનનું
એક ધ્યેય-લક્ષ્ય દિવાદાહી માફક સામે રહે.

એક વખત એવો હતો, કે જ્યારે આર્યાવર્તને
આંગળે કપિતાના સાથીઆ પૂરાતા એક વખત
એવો હતો, કે જ્યારે આર્યાવર્તના પ્રાણીમાત્રને
કંઠે કંઠે, એ કંઠને રાખે અક્ષરે અક્ષરે, લીટીએ
લીટીએ અને વાક્યે વાક્યે કવિતાની સાથી નિર્મળતા
અને નીતિના તારાએ ઝગમગતા : એક વખત
એવો હતો, કે જ્યારે આર્યાવર્તના દરેક માનવના
મુખથી સાચી કવિતાના અંગાર નીવરતા - એક વખત
એવો હતો, કે જ્યારે આર્યાવર્તના દરેક માણીની
જીવન-સરિતા કવિતાના ક્ષણદુષ્પ્ર પ્રદેશમાં યજ્ઞને જ
વહેતી : એક વખત એવો હતો, કે જ્યારે મન
વાણી અને કર્મ એકચરૂપી સાચી કવિતાને પંથે જ
પ્રયાણ કરતાં : એક વખત એવો હતો, કે જ્યારે
આર્યાવર્તનો બાગ લવા-પુષ્પ-વર આદિથી સદા

અને તે તારામાં અખ હિત શ્રદ્ધા-અહમ વિશ્વાસ
અને તારા તરફ અપ્રતિમ અહમ ભક્તિ :

મધ્યગંધે અને પ્રશ્નસ્વર રહેતો : કારણ તેમાં કવિતા-દેવીના પરમ આશિર્વાદ વરસતા હતા : એક વખત એવો હતો, કે જ્યારે આર્યવર્તની સરિતાઓ, સરોવરો, તળાવો અને સમુદ્રો કવિતા-રસથી હર હંમેશા હલકાયાં રહેતાં : એક વખત એવો હતો, કે જ્યારે આપણે આપણા જીવનમાં સાચી કવિતા ઉતારી હતી : એક વખત એવો હતો, કે જ્યારે આપણે આર્યવર્ત પતિતાવાનની કવિતામય થઈ રહેતો : એક વખત એવો હતો, કે જ્યારે પેલા કદંબના વૃક્ષ નીચે પેલી યશોદા માતાનો છેવે-ખાસક કન્દુરો-સાંધી જીવન-કવિતાની વાસણી વગાડતો, ત્યારે આપણે આનંદમાં આવી સર્પની જેમ ડોકલા મંડી પડતા અને તેની પાસે જઈ તેની કોટિ વળગી પડતા :

અને આર્યવર્ત ! આને એ સાંધી કવિતારૂપ સ્વતંત્રતાની ઉપા ક્યાં હજી થઈ ? તે શું રીસાછને ચાલી ગઈ કે ત્હેં જ એને કાઢી મૂકી ?

સ્વતંત્રતાનું મૂળ વાળ્યે કલાને છોડ થાય અને પછી એ વૃક્ષમાં પરિણમતાં કવિતાનાં જીવનદાણી ફળ ઘેસે અને એ વૃક્ષની છાયામાં હળદો જન-પશુપંખી ઇત્યાદિ આનંદ અને શુભ મેળવે.

સ્વતંત્રતાના મૂળથી ઉત્પન્ન થએલા કલાના વૃક્ષની ડાળાએ ડાળાએ કવિતાનાં અમૃતફળ આપવાનો વખત હજી ગયો છે. કારણ આપણે એ સ્વતંત્રતાના મૂળને છેડી નાખ્યું છે ; આપણે પરત જ જવ્યા છીએ.

આને આપણા આર્યવર્તને આંગણે એ કવિતાના સાથીઆ નથી પૂરાતા. આને એ કવિતાની સાચી નિર્જનતા અને નીતિના તારાઓ નથી ઝગમગતા : આને એ સાંધી કવિતાનાં અગ્નાર નથી નીવરતા, આને આપણી જીવન-સરિતા કવિતાના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં યદને નથી વહેતી : આને આપણા મન, વાળી અને કર્મ એકબીજાને અતુરરી નથી ચાલતાં - આને આપણા આર્યવર્તનો ખામ સુકો

અને વેરાન થઈ ગયો છે ; આને આપણા આર્યવર્તની સરિતાઓ, સરોવરો, તળાવો, અને સમુદ્રોમાંથી પણ પંખીને પણ પાણી, પીવાં નથી મળતું : આને આપણે આપણા જીવનમાં પળે પળે વડી નય એવાં અસંખ્ય જોડકણાં જ ઉતાર્યાં છે : આને આપણે આર્યવર્ત ખાખીઆના મેલા પાણીમાં લૂપ્ત સુકું સ્નાન કરી સતોષ પામે છે : અને કદંબના વૃક્ષ નીચે જીવન-કવિતાની સાચી વાંસળી વાગની સાંભળવાનું આપણને મન નથી થતું : કારણ આપણે એ સર સરોવર આપણા જીવનમાં તેને નથી ઉતારી શકતા, એ તાકાત, એ ઉત્સાહ અને એ જળ આને આપણી પાસે નથી રહ્યાં

કારણ આને આપણે વિદેશી સત્તાના મોહમાં પડ્યા છીએ : તેની ભક્ષસલામણી ભરી જળમાં આપણે એવા સપડાયા છીએ કે, આપણને મરતાં છતા એમાંથી ફટકું નથી થતું - એના રૂઆબ, એના અધિકાર અને એના દમ્ભને આપણને પરવશ કીધા છે જે પ્રાજ્ઞે પોતાની બાવના અને આદર્શો માત્ર વેચ્યા છે, તે મન કયે ખાણે કલાની કૃતિ રચી શકે ? અને કયા પર્વત કે કયા સરોવર કે કઈ સરિતા કે કઈ કુળ કે કયા સમુદ્ર ઉપર જઈ કવિતાની અત્યુત્તમ કૃતિ ઉપજવી શકે ? આજ આપણે આમા ડગલે ડગલે અને પળે પળે હણીને નય છે અને છતાં વ આપણે સુખેથી સહન કરતા બેસા છીએ.

જ્યારે આપણી પરતંત્રતાપ નિશા સમિરના સુસવાદ સાથે અદ્રશ્ય યરો, જ્યારે આપણી પતિતાવાનની આર્યભૂમિ સ્વતંત્રતાના સુવર્ણરંગી તેજ-કિરણોથી આચ્છાદિત યરો, જ્યારે આપણી બાવનાઓ અને આદર્શોના ઉપડતાં અન્નવાળાં આપણાં ચૂકોને આંગણે આંગણે પથરાયો, ત્યારે જ આપણી કુળે કુળે કાચકો રહકો : મધૂરો આનંદ નૃત્ય કરશે : પણ પંખી ઇત્યાદિ વને વને કિશકિશાટ

મયાવરો ; ત્યારે જ આપણાં સરોવરો કાબરસાથી છલકાઈ જશે : કમળો સૂરજ સાથે હાસ્ય રસ કરશે : આપણી નદીઓ પતિતપાવની જીવન કવિતા રૂપે વહેશે, અને કંઠિ કંઠિ સુંદર ફૂલો, ઊડવા અને વાગે. હળી પથિકાને અનેક રીતે આનંદ અને સુખ આપશે : આપણાં સમુદ્રો ખારે માસ ગંભીર ગર્જના કરતા ધૂધવરો : આપણી જીવન-વાણીઓ હરહંમેશ મધ્યમધિત અને મધુસ્થિત રહેશે અને બાલ-પુષ્પોથી મસ્તી મયાવરો :

આપણી બાવનાઓ અને આદર્શોમાં સ્વતંત્રતાના ઓળસ જન્મશે : આપણે શુદ્ધ કલાના સાથીઓ ખૂરાશે અને કવિતાના અમૃત-અન્નવાણી ઉતરશે : સરસ્વતી માતાના પરમ આશિર્વાદ આપણા આર્થશૂન્યતામાં વરસશે :

ત્યારે જ આપણા રાજીય, સામાજિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં નિપુણ રાજનીતિજ્ઞ બહાર આવશે, અકર્ષિત સમાજવાદીઓ જન્મશે અને મંખર ધર્મ-વેત્તાઓ અવતરશે

ત્યારે જ આપણા મધુ પયગમ્બર - કવિઓ સ્થળે સ્થળે રસની લહાણી કરશે અને કલાત્મક કલાકારો સુજનશક્તિની તેજસ્વી નમૂનેદાર કૃતિઓ રચી કરી શકશે.

પણ આ બધું તો સ્વતંત્રતા આવશે ત્યારે, પણ સ્વતંત્રતા આવશે ક્યારે ? જ્યારે આપણે આપણું ફોરી લેતાં શીખીશું, જ્યારે આપણે સર્વે કરા જ કોદબાવ વગર ભક્તિ-કેમ કે વયની મારામરી વગર, હળીમળીને રહેતાં શીખીશું, જ્યારે આપણે એક બીજામાં વિશ્વાસ, એક બીજા મતે શ્રદ્ધા અને આપણે આપણા નિઃશયમાં મજમપણું મરતાં કુધી ભજવી રાખતાં શીખીશું, જ્યારે આપણે સ્વદેશી અને વિદેશીનો એક પારખતાં શીખીશું, જ્યારે આપણે આપણા રંગ બાલબહેનો ઉપર દયાનો અભિ-વસ્ત્રાદ ફરજના રૂપમાં વરસાવતાં શીખીશું, જ્યારે આપણે આપણા 'હસિત અને પતિત' વર્ગનો નિરંતરથી

બ્રાતૃબાવ લેખે કર્તવ્ય સમજ ઉદ્ધાર કરતાં શીખીશું, જ્યારે આપણે આપણા સમાજનો સડો દૂર કરતાં શીખીશું, જ્યારે આપણે આપણા 'પ્રેમજનક' બધા અને સાહેબ, પણ સ્પષ્ટતાથી જોઈ તે વરસ પ્રયાણ કરતા જઈશું, ત્યારે આપણે કેવે રસ્તે છીએ અને કેવે રસ્તે જવાનું છે, તે ખૂલું જોઈ રાખીશું. જ્યારે આપણે ડગલે ડગલે ને પળે પળે જીવંત અને જડ અણુ-પરમાણુઓ દ્વારા ઇશ્વરના સુન્દેગાર યતા બંધ થઈ જઈશું, એરે ! તે મઠે માત્રી માખતાં પણ શીખીશું, જ્યારે આપણે બાલ-હાસ્યને અનુસરશું, જ્યારે આપણે મટ્ટિ માતાને બોળે મીઠાં આન્દોલનો ઝીલશું, જ્યારે આપણે પર્વત પર ચડતાં આકું અવળું જોઈ તટ-વામીઓની તાળીઓ અને મશાંસાવાદના ગડગડાટ ન ચલુકારતાં એકી નજરે ઉઘે ચડ્યા જઈશું, જ્યારે આપણે નદી બોળંગતાં ઇશ્વરને નાવરથ લેખી તેમા બેસી નદી બોળંગીશું, જ્યારે આપણા શરીર-સરેવરનું આભારપી કમળ પ્રેમ-મધુ રૂપ સૂર્યનો ઉદય થતા હસતા માંડશે, જ્યારે સ્ત્રી-રૂદનમાં સરસ્વતી માતાની ઉપાસનાની અવગળાના ઘોર અપરાધ જોતાં શીખીશું, જ્યારે આપણી આંખો કરણ અને દયાનાં પાણીદાર મોતીથી ભીંજશે, જ્યારે આપણાં કંઠો આર્તનાદ સૂણી ત્રાસી ઉઠશે, જ્યારે આપણાં હાથ શાંતિની અગ્ર તેજસ્વી સૌર્યભરી તરવાર લઈ પશુપંખીઓને બચાવવામાં, ગૌમાતાનું રક્ષણ કરવામાં, બહેનોનું શિશુન - સાચવવામાં નિર્જનનું, રક્ષણ કરવામાં, પાપનો કાય અને પુણ્યની વૃદ્ધિ કરવામાં સદાયજીવ ધરો, જ્યારે આપણા પગના ઘોડા શાંતિમય અસહકારના ચલુસંગામમાં ચલુસિંગાં વાગતાં હલુદલુતા દોડવા માંડશે, જ્યારે આપણા બાલમહેરા સૌર્યના તેજસ્વી અંજારથી ડળડળશે, જ્યારે આપણા અંતર-સમુદ્રમાં પ્રેમમય સ્વતંત્રતાના ભરતીરૂપ જીવાળ ચડવા માંડશે, જ્યારે આપણી રંગરંગમાં આપણા અણુને અણુમાં-

કંઈતના કિશકિલાટ નમરો—જ્યારે આપણે આજસને તણ હોવાપરાયણ થઈ નહ્યું, જ્યારે આપણે પર પ્રાત ઉપર આધાર ન રાખતાં આપણાં વસ્ત્રો અને આપણું અનાજ આપણે નતે પેદા કરતા થઈ નહ્યું, જ્યારે આપણે રંકથી તવંગર સુધી બધા ય રાશમને ઓડી હુણ લઈ ખેતરમાં ખેતી કરવા મંડી પડીયું, જ્યારે આપણે બાલકથી માંડી વૃદ્ધ સુધી બધા ય સ્વતંત્રતાના નિશાન સમુદ્ધ સુદર્શનચક્ર ફેરવવા મંડી પડીયું, જ્યારે આપણે આપણી ભતમહેનેનને રોલો નતે પેદા કરતા થઈ નહ્યું, જ્યારે આપણે સ્વમાન નળવતાં શીખીયું, જ્યારે આપણે સ્વાભિમાન રાખી-રખાવી રાખીયું, જ્યારે આપણે કેધને સડાને મળે તિશાનવિ આખી સાંતિનાં તેજ-સમુદ્રમાં સ્નાન કરીયું, જ્યારે આપણે કામ, મોહ, લોભ, આકંઠાર, ક્ષેપ ત્રેર છર્પાને ડોકર મારીયું, જ્યારે આપણે સ્વતંત્રતા અને પરાતંત્રતાને બ્રેક નિરખી દિગ્દેવીની પનોદી પુત્રી ત્યાગ-વેદીએ અને કુરમાનીએ વચ્ચે થઈ, અનંત આકાશના અનંત ખંડો વિહારી, મુલ્યના અસંખ્ય પડદાઓ ચીરી, બાલ-સંરક્ષના હાસ્ય માફક ખડખડાટ હસતી ચિત્ર વિચિત્ર રંગી પ્રનિત સોનહર્યકળરા ટોળની-અગ્ગાર વાહી અનેક હીરાઉપ તારા બદેશી સાદી અંગ

ઉપર ધારણ કરી, મનકાતે મુખે ચુલાખી રૂસુનું ઝીણું અને મનદ હારથ નેરતી એક હાથમાં ત્રિશુળ અને સુદર્શન ચક્ર અને બીજા હાથમાં વરમાળ લઈ એ સ્વતંત્રતાઉપ ઉપા-દેવી આપણા કંઈને વરમાળ પહેરાવશે, ત્યારે જ એ સ્વતંત્રતા-દેવીનું મીઠું સુમન આપણને લાધશે, ત્યારે જ આપણે એક વખત અંતરના ઉઠાણમાંથી સુકત કહે અટ-હાસ્ય કરી કરીયું, ત્યારે જ આપણે સાચા સ્વતંત્ર થઈયું અને એ સ્વતંત્રતાના મૂળમાંથી કલાકારોના જણો ઉભાં થશે અને એ જણોની ડાળીએ ડાળીએ આપણાં કવિઓની અવગતી હીપ-રોશની સ્વપ્ને પહોં અગમ્ય એવા પ્રદેશોમાં પહોંચી આ અવનિને ઉભળશે અને તારશે.

મમ્મ! આજથી હું તને આ માઝ નાવ સોંપું છું અને આ લે સદે ત તારે ક્ષેત્રે તેમ હંકાર :

મહાસાગરના તોફાનના કે અનંત શાંતિમાં હું મારે નાવને એક બાજે એકઠો બેસી રહીશ અને તને ટગર ટગર ભેગા કરીશ

કાણુ આજથી હું આ વિશ્વ-મહાસાગરમાં માઝ જીવનનાય તને સોંપી મારા જીવનના સર્વસ્વનો માલિક તને બનાવી-દું ચિન્તામુક્ત યાગ મ

(સંપૂર્ણ)

ચીન અને ગ્રેટ બ્રીટન

અફીણના વ્યાપારની કહાણી

અનુવાદક :- રા. 'એ. પી.'

[નીચેના લેખ કવિવર સ્વિન્ડનાથ ટાગોરે વીસ વર્ષની વયે 'ભારતી' નામના એક બંગાળી માસિક મારે બંગાલીમાં ઠા. ક્રીસ્તીયના ઇન્ડો બ્રીટીશ એસોસિયમ ટ્રેડ' નામના પુસ્તક પર તંત્રીની નોંધ રૂપે લખ્યો હતો]

અમારી સામે પડેલા ડૉ. થીઓડોર ક્રીસ્તીયના પુસ્તકમાં ઇંગલિશના જે ભયંકર વાત કહેવામા આપી છે તે અમે બીજે કયાંય સાંભળી નથી.

ચીનના જવાબ.

ચીનના આખા રાષ્ટ્રને ગ્રેટબ્રીટને અરીણુ ખવાની દુરજ પાડી છે-ને તે પણ માત્ર પોતાના આર્થિક લાભને ખાતર જ. ચીને દર્દીભરે સ્વરે જણાવ્યું કે મને અરીણુ નથી જોઈતું, પણ બ્રીટનના દુકાનદારોએ જવાબ વાળ્યો. "એ વળી શી મૂર્ખતા? તારે આરીણુ ખાવું જ જોઈશે."

શરમભર્યો લોભ.

ચીનના જનને હાથને મજબૂત જકડી લઈને બંદુકના કુંદાની સહાયથી તેના ગળામાં અરીણુ ધોંચવામાં આવ્યું. તે પછી બ્રીટનના અર્થલોભી વ્યાપારીઓએ કહ્યું. 'હવે અમારા ખાવેલા અરીણુનાં નાણાં ગણી દે.'

જળમરહસ્તીનો નમુનો

આસરે એક સદીથી બ્રીટીશ વેપારીઓ ચીનમાં આ શરમભર્યો વ્યાપાર ચલાવી રહ્યા છે. ગ્રાહકતા એક ખીરસામાં જળમરહસ્તીથી અરીણુ નાખી દઈ તેના બીજા ખીરસામાંથી તેની પૂરી કિંમત કઢાડી લેવામાં આવે છે. આ પધ્ધતિને લાગ્યેજ વ્યાપાર કહી શકાય. જે પ્રગળે, આફ્રિકાના

દુમરો સીદીઓ પર તેમની મુલાખી દૂર કરી અહેસાન કર્યો છે તે આજે ચીનને કહે છે કે "મને વધુ નાણાં જોઈએ છે માટે તું મારે અરીણુ લે."

નફા ખોટનું પ્રમાણ.

આ અરીણુનું ઝેર એશીયાના એક મહાન અને જૂના દેશને ખાઈ રહ્યું છે; અને એથી રોગની માફક ફેલાઈ રહ્યું છે. ધીમે ધીમે તે દેશનાં શરીર અને અને આત્મા ખાઈ રહ્યું છે. 'બ્રીટન જેવી મજબૂત પ્રજા પોતાનું ઝેર એક જળમરહસ્તી પ્રગળે આપી દઈ તેમાંથી નફો મેળવી રહી છે. અને એ ઝેરથી જે ભારે નુકસાન થાય છે તેના પ્રમાણમાં તો એ નફો બિંદુકલ નજીવો છે.

શરૂઆત.

અને ચીનમાં આ વ્યાપારની શરૂઆત કવી રીતે થઈ તેનો ઇતિહાસ જો આપણે જોઈએ તો પત્થર જેવા સંગ્રહિતમાં પણ ચીન પ્રત્યે દયા અને બ્રીટન પ્રત્યે યુરસાની લાગણી પેદા થયા વિના રહેશે નહિ. લડાઈનાં વર્ષોનો વાંચતો તો આપણા દિલમાં ભય અને આશ્ચર્ય ની જ લાગણી પેદા થાય. પરંતુ ચીનમાંના આ અરીણી વ્યાપારનો ઇતિહાસ વાંચતો એમાં એટલી અધમતાનાં દૃષ્ટાંત મળે છે કે આપણે આજે જ એ પૂરા ગાંધી શકીએ.

૧૭૮૦ માં

ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં બ્રીટીશ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ કેન્ટન નદીના અખાતમાં અશીશુથી ભરીને બે વહાણ મોકલ્યાં. આ પહેલાં માત્ર થોડુંજ અશીશુ હવા તરીકે ચીનમાં આયાત થતું. તેથી આ બે વહાણ ભરીને આવેલા અશીશુનું શરૂઆતમાં કાંઈ ધરાક ન થયું તેથી આ અશીશુ વેચવાના રસ્તા ખોળવા પાછળ કંપનીએ ભારે મેહનત કરી. વેપારી આલખાણમાં તે બ્રીટીશ લોકો એકા છે. આ બાબતમાં પણ ઇ. સ. ૧૭૮૬માં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ એવી હુકિત લાગવી કે ચીનની સરકારને ચીનમાં અશીશુની આયાન બંધ કરતો કાયદો કરવાની ફરજ પડી આ કાયદો થયો છતાં બ્રીટીશ વેપારીઓ ચીનમાં અશીશુનો વ્યાપાર કરતા જ રહ્યા. અને જાહેર કે ખાનગી રીતે, કાયદેસર કે ગેરકાયદેસર પણ ચીનને અશીશુનો ઉપયોગ કરવાની ફરજ પડી. એમ કરવાનો કંપનીનો ઉદ્દેશ હતો ને તે કાંઈ પણ રસ્તે પૂરા પાડવામાં આવ્યો.

ચીનનાં વિરોધી પગલાં.

કાંઈક લમ લાગવાથી અશીશુનાં ભારેલાં થેલાં બે વહાણને વાગથોઆ લઈ જવામાં આવ્યાં ચીનના સત્તાવાળાઓએ હોંગકોંગના બધા વેપારીઓ પાસેથી જમાનત લઈ લખાવી લીધું કે હવે અશીશુનાં વહાણ બંદરમાં આવી શકશે નહિ. તે પછી એવો કાયદો કરવામાં આવ્યો કે જો કાંઈ વહાણમાં અશીશુ માલુમ પડે તો તે ઉતાર્યા વિના પાછું મોકલી દેવું, અને જમાનતવાળાઓને સમ્મ કરવી વખતો વખત આ કાયદો ન વેસરથી કરવામાં આવતો, પણ તેની લાગુ પેઠા કાંઈ પણ અસર થતી આખરે ૧૮૨૧ માં કેન્ટોનના ગવર્નરે અશીશુ વ્યાપાર બંધ કરવાનો અનિ ભારે પ્રયત્ન કર્યો. તેણે અંગ્રેજ, ડચ અને અમેરિકનોને વિનંતિ કરી

કે મહેરબાની કરી ચીના અમલદારોને લાંચ આપી ન ફેડો, અને અશીશુને ન ફેલાવો.

અપૂર્વ ભૂત.

ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની પોતાનાં વહાણ બહામોઆથી લ્યુટ્યુના ટાપુમાં લઈ ગઈ. ત્યાંથી વહાણોમાં અશીશુ મોકલાયું. અને ખાનગી રીતે તેનો વહેપાર ચાલતો. ચીનના આંતર પ્રદેશમાં અશીશુ લઈ જવા બ્રીટીશ વ્યાપારીઓએ ચીના અમલદારોને લાંચ આપવી ચાહુ રાખી. આ પહેલાં પોતાના માલનો પ્રચાર કરવા માટે કંઈ આવી રીતિ અખત્યાર થઈ નહોતી

વળી નવો કાયદો.

આ પછી વળી પાછો એક નવો કાયદો ચીન સરકારે પસાર કર્યો. છતાં અશીશુનો વહેપાર એટલો વધી પડ્યો કે બ્રીટીશો સામે ભારે ખગલજાટ થઈ રહ્યો. ચીનાઈ દેશબંધોએ બ્રીટીશ માલનો બહિષ્કાર શરૂઆત. આથી ચીના શહેનશાહે કમીશનર લીમને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે કેન્ટોન મોકલ્યો. લીમે બંદરમાં પડેલા અશીશુના બધા વહાણોનો નાશ કરી નાખ્યો, અને ચીનમાંથી ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીના બધા અફસરોને દેશ પાર કર્યા. આથી અંતે લડાઈ જાહેર થઈ.

લડાઈ ને તેનું પરિણામ.

આ અશીશુની લડાઈનું પરિણામ શું આવ્યું તેની દરેકને ખબર છે. ચીનાઓ હાર્યો ને આખરે સંધિ થઈ. પાંચ બંદર અંગ્રેજો માટે ખુલાં થયાં. હોંગકોંગ બ્રીટીશને અપાયું ને બદલામાં દસ લાખ ટાલર આપ્યા. બ્રીટીશોએ કબૂલ કર્યું કે ગેરકાયદેસર ચીનને ચીનાઓ જમ કરી શકશે, પણ અશીશુના વ્યાપારને કાયદેસર બનાવવા તેઓએ બંદરો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ પડ્યા. આથી બ્રીટીશ પ્રતિનિધિઓએ કબૂલ કર્યું કે અશીશુ જપ્ત થઈ

શકશે. પણ તેનો વ્યાપાર અટકાવવામાં અમે મદદ નહિ કરી શકીએ. પણ તેને ખબર હતી કે તેની મદદ વિના એ અટકાયત થઈ શકવાની જ નથી. આમ છડે એક અશીષુનો વેપાર કરવાનો અંગ્રેજોને પરવાનો મળ્યો.

ખીંછ લકાઈ.

આ પછી અંગ્રેજોની ચાલખાણથી ગીના-જો એટલા ખીનયા હતા કે તેમને પોતાના દેશમાંથી હાડી કઢાડવાનો નિર્ણય વધુ મક્કમ થતો ગયો. ચીનાઈ સરવાળાઓએ 'એરો' નામનું અંગ્રેજ અશીષુનું વહાણ પકડ્યું ને તેથી ખીંછ અશીષુની લકાઈ થઈ. આમાં ફ્રાન્સે પ્રીટનને મદદ કરી.

અફીણી વ્યાપારની ખીલવાણી.

કમનસીબ ચીનની ફરીથી દારૂ થઈ અને પરિણામે પરદેશીઓ માટે ચીનને સાત વધારે બારા ખુદશા મકવા પડ્યા આથી હવે અશીષુનો વ્યાપાર ગેરકાયદેસર ગણાતો અટક્યો. ચીનાઓએ કાંઈ નહિ તો અશીષુ પર ભારે જકાત નાખવા તારતાર અરજ કરી. પણ તેનો બીરીજોએ અસ્વીકાર કર્યો આ ખીંછ અશીષુની લકાઈથી અશીષુનો વ્યાપાર એટલો ખીંચો કે ૧૮૭૫માં ચીનમાં ૮૦૦૦૦ પેટી જેટલી અશીષુની આયાન થઈ હતી

માંઠાં ફળ.

૧૮૮૧ સૂધીમાં તો ચીનમાં લાખો સ્ત્રી પુરો અશીષુ પીતાં થઈ ગયાં હતા. એ અશીષુ દિનમાં જ ઉગાડવામાં આવે છે. જેમ દિનમાં મહેમાનને પાન, બીડી કે દુકાં સન્માનાર્થે આપવામાં આવે છે તેમ ચીનમાં સામાન્ય રીતે અશીષુ પીવા માટે આપવામાં આવે છે. ચીનાઈ સહેરના દરેક લતામાં અશીષુની ફકાનો મંડાઈ છે. ત્યાંના વતનીઓ દિવસના વખતમાં અશીષુથી મત્ત થઈ પડી રહે છે, અને રાત્રે કામ કરે છે. તીંગપો ગ્રહેરમાં અશીષુની ૨૭૦૦ ફકાનો

છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જ્યાં અશીષુનો ઉપયોગ વધારે થય છે ત્યાં દુકાળ પણ ભારે પ્રમથમાં રહે છે. કારણ કે અશીષુ પીનારા લોકો મોટે ભાગે આળસુ અને બેકાર રહે છે, અને અશીષુ જ એટલા મોટા પ્રમાણમાં ઉગાડવામાં આવે છે કે ખીન પાકને માટે બહુ એકી જગા રહે છે આમ જ્યારે દુકાળમાં પાસાક મેળવવાનાં ફાંદાં મારવાં પડ્યાં ત્યારે ચીનાઓને લાગ્યું કે એ કસા અશીષુથી કાંઈ છુટગી ટકી શકે તેમ નથી.

નખખાઈની નિહાની.

ઈ. સ. ૧૮૩૨માં બજવાખોરો સામે મોકલાયલા ૧૦૦૦ના લશ્કરમાંથી ૨૦૦ અશીષુ પીનારા હોવાથી તેમને પાછા મોકલવામાં આવ્યા હતા. તે વેળા બજવાખોરો અશીષુના વિરોધી હોવાથી લશ્કરને તેઓ વારંવાર હરાવી શક્યા હતા. ચીનાઓને ખાતરી થઈ કે અંગ્રેજોએ એમના દેશને સહેલાઈથી છતી લેવા માટે જ તેમાં અશીષુનો ખુબ પ્રચાર કર્યો છે,

વધતી જતી ગરીબી.

ચીન દિવસે દિવસે વધુને વધુ ગરીબ થતું જાય છે, કારણ કે માત્ર અશીષુ એકલામાં જ ધૂમ નાણા પરદેશમાં તણાઈ જાય છે. ઈ. સ. ૧૮૭૨માં ચીનમાં રૂ. ૬૩૮૨૦૪૧૫ નું અશીષુ આયાન થયું હતું. આ પરથી એ દેશમાંથી કેટલા નાણા પરદેશ વહી જાય છે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે જે લોકો અશીષુનાં વ્યસનમાં સપડાય છે તેઓ પોતાના વ્યસનને ખાતર પોતાનાં બેરીછોકરાં પણ વેચવા જેટલી હદે નીચ બની જાય છે. એક ચીનાએ કહ્યું હતું કે અશીષુની બદીના વર્ણન માટે કલમ ખતાવવા માટે સધનં હીલસના બધા વાંસ ઓછા પડે; અને તેના ડાઘ ધોવાને ઉત્તર સમુદ્રનું બધું પાણી પણ કમતી પડે. આ રીતે જે પ્રીટનના લોકોને ખાતર ચીનના લાખો લોકોને રાજકીય અને

સામાજિક અધઃપતન સહન કરવું પડે છે. આ ઓગણીસમી સદીનો 'ક્રીસ્ટી ધર્મ' છે ખરેખર જોતાં તો માત્રમ પાંચે કે છીસીય લોકો ધર્મને બૂધી નાણાં મેળવવા પાછળ પડ્યા છે.

પાદરીનો અનુભવ.

એકવાર એક અમેરિકન પાદરી ઠી ટુંગ ટુંગદોરમાં ગયો તો લોકોએ તેને કહાડી મૂકતાં કહ્યું કે "અમારા સહેનશાહને મારી નાખી, તેના મહેલનો નાશ કરી, અમને ઝેર પાડ્યો છું અમને ધર્મનો ઉપદેશ દેશ આપ્યો છે!"

આવકના એંચી ટકા.

એક અંગ્રેજને મ્હોડે એક અશીણીએ કંપૂચ ક્યું દત્તું કે હું મારી આવકના ૮૦ ટકા જેટલી રકમ અશીણ પાછળ ખર્ચું છું. ત્યારે પેલા અંગ્રેજે કહ્યું કે હું ઇંગ્લેંડથી આવું છું, ત્યારે પેલા ચીના અશીણીએ જવાબ આપ્યો કે 'ત્યારે તો તમે આ વેપાર કરનાર જ હો, રાણી વીકટોરીઆ કેવા પ્રકારની ખાઇ છે? અમે તેને રેશમ અને મ્હા સારામાં સારાં મોકલીએ છીએ, તે નેના બદલામાં તે અમને અશીણ મોકલે છે!' અંગ્રેજે વિચે ચીનાઓનો આવો અંત છે.

ચીનાઓનો ભય.

પરદેશીઓ વિશેના આ અવિશ્વાસે એટલું મંજીર સ્વરૂપ લીધું છે કે રંગેને અશીણ વધુ ફેલાય એ ખીટ ચીનાઓ પોતાના દેશમાં રહેવે બાંધતા નથી, તેમને ભય છે કે અશીણનો વ્યાપાર વધવા સાથે જ પરદેશીઓ ચીન પર મ્હાઇ કરશે. ને આ ભય એટલો સજ્જ છે કે ચીનાઇ સરકાર કોલસા ને લોખંડી જ ખાણોની પણ માત્ર થોડે જ અંશે ખીસવણી કરતા સિવાય એ ઉદ્યોગની ત્યાં ખીસવણી મર્યાદાકીની નથી, કારણ કે તેમ કરે તો તેમને વધારે પરદેશીઓને બોલાવવા પડે; ને તેમ કરતાં તેમનો વ્યાપાર વધે.

આખરુ ગુમાવી.

આમ ચીનાઓના ભયંકર અવિશ્વાસને પરિણામે અંગ્રેજ લોકોએ પોતાની આખર મ્હોડે ભાગે ગુમાવી છે. અને તેમના વેપારને પણ ભારે ધક્કો પડ્યો છે.

હિંદમાં ખૂરી અસર.

પણ આ અશીણી વ્યાપારની હિન્દ પર પણ અસર થઇ છે. હિંદી આવકમાંના ધણો ભાગ આ અશીણી વ્યાપારમાંથી આવે છે, ચીનમાં અશીણનું વાવતેર વધતું જાય છે, ને ચીનમાં અશીણ આમેની યજ્ઞવળે પણ જખરદરત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. આમ હોવાથી હિન્દની આવકમાં ભારે નુકસાન થવા વડી છે. વળી અશીણને માટે સારામાં સારી જમીનની જરૂર પડે છે. એવી જમીનમાંથી ઉત્તમ પાક નીપજ સકે તેમ હોય છે. ઇ. સ. ૧૮૭૭-૭૮માં એકલા બંગાળમાં જ દુકળથી દગલાખ માણસ મરણ પામ્યાં હતા એ લાખોને છાતા રાખવા માટે પાંચ લાખ એકર જમીન જે દાક્ષ અશીણના વાવતેરમાં વપરાય છે તે પૂરતી થઇ પડત. થોડા વખત પર જ પાલીમેન્ટમાં ડે વીડસને કહ્યું દત્તું કે માળવામાં અશીણનું વાવતેર કરવાથી ખીન પાડને એટલું નુકસાન થયું દત્તું કે રજપૂતાના ને તેની આસપાસના દેશમાં ખારલાખ માણસો ભૂખે મરી ગયાં. એ અશીણના વાવતેરથી જાણે આખું રજપૂતાના આપદત કરવા તૈયાર થયું લાગે છે ને તેના બસનથી રજપૂતાનાની બહાદુર અને મજબૂત પ્રાંત અગસ્ટ અને નિર્ભય થતી જાય એ વિચાર કે કદપના માત્ર જ ભારે દુઃખ ઉપજાવનાર છે.

આસામની દશા.

વળી આસામમાં જે અશીણ વપરાય છે તેથી આસામી લોકોને ભારે નુકસાન થઇ રહ્યું છે. અશીણ ખાવા અને પીવાના બસનથી આસામનો સુંદર દેશ ભયંકર ખનનો જાય છે.

એનાથી આસામનું મરણ પ્રમાણુ રથતું જાય છે : અને ઉમદા આસામીએને માનહીન અને ગુલામ બનાવતું જાય છે.

અફીણી વ્યાપારનાં દિન્દિમમાં આવાં માહાં પરિણામ આવ્યાં છે. જે ચીનનો શહેન શાહ પોતાની પ્રજાને પાપમાં નાખી કમાણી કરવા જેટલો મૂંઝવણ બનવા ના પાડે છે હોય તો ખ્રીસ્તીધર્મ માટે મગરૂરી ધરાવતા અંગ્રેજો ચીન જેની મહાપ્રજાને માત્ર થોડા નફાને ખાતર ભયંકર પાપમા ઉતારવાની શા માટે ના ન પાડી શકે ?

ઇસુના અનુયાયીઓ.

પણ આ ઇસુના કહેવાતા અનુયાયીઓ કેવા છે તે આપણે જાણીએ છીએ. તેમણે જ અમેરિકાના વતનીઓનો નાશ કર્યો. અને એ લોકો જ પોતાની 'ખ્રીસ્તી' રીતે કાફરાની જમીનો પર નજર પડે કે તરત તેને જમ કરે છે.

આરાકાનનું પતન.

ખ્રીસ્તી સત્તામા આરાકાનનો કિનારો આવ્યો તે પહેલા અફીણુ ખાનાર કે પીનારને મોતની સજા થતી હોવાથી ત્યાના વતનીઓ સીધા, સાદા ને મજબૂત હતા. પણ ઇસુના

અનુયાયી અંગ્રેજોએ ત્યાં અફીણુની દુકાનો ખોલી. અફીણુનાં દહાણાં કરવા માંડ્યાં ત્યારથી એનું પતન થતું ગયું. થોડા વખત પછી અફીણુની કીમત ઘણી વધી ગઈ. ને જેમ સરકારની આવક વધતી ગઈ તેમ તેમ વ્યાપારીઓનાં ખીરસાં પણ મોટાં થતાં ગયાં અને આરાકાનની વીર પ્રજા અફીણુની અંધ ભક્ત બની ગઈ. આ ચેલા ઇસુના કહેવાતા અનુયાયીઓનાં કૃત્ય !

કાણુ ચહુકે ?

નવજી અને અસહાય પ્રજા પ્રત્યે ખ્રીસ્તીશ ખ્રીસ્તીઓ કેવી રીતે વર્તે છે તે જંગમહેર છે. તેમનો એક જ ઉદ્દેશ માત્ર એ પ્રજાને ખાત્ર જવાનો કે મારી નાખવાનો જ હોય છે. ખ્રીસ્તી ધર્મપુસ્તકમાં લખ્યું છે કે " તારા એક ચાલ પર જે કાષ્ટ મારે તો તેના તરફ ખીજે ગાલ ધરજે. " અંગ્રેજોએ ચીની શહેન શાહને પોતાની પ્રજાના પતનને ભોગે બારે આવકનો માર્ગ બનાવ્યો, ને તેણે એ માર્ગ રવીકારવાનો ઇન્કાર કર્યો. બેશક, આ ખ્રીનખ્રીસ્તી શહેનશાહનો ખ્રીસ્તી અંગ્રેજોના માર્ગ પર મજબૂત તમાચો જ હતો. પણ કમનસીબે તેની કાંઈ જ અસર ન થઈ (સંપૂર્ણ)

“કાન્ત”

એક સ્નેહ સ્મરણ

લેખક :—શ. રામમોહનરાય. જ. દેસાઈ.

[મન્દા—સ્રગ્ધરા :]

સ્નેહી, સાદુ, સદ્ય ઉર સંસ્કાર સૌમ્યે સુદાતું,
ઉચી વૃત્તિ, વદન મધુરી ઉર્મિઓથી છવાતું,
ફૂળા દૃષ્ટિ, વચન મીઠું : ભાવના લબ્ધ દ્વાતું,—
કર્મે, ધર્મે વિલાસે,—જીવન સુહૃદતું દિવ્ય આશે તણાતું.

ગોલાં જ ને, તરુણ વયમાં, શારદા છીર્તિ સંગે,
સોલાં પ્રેમે ગૃહસુખ, રમાની કલા પૂર્ણ રંગે ;
સન્નિવૃત્તનાં સુરસદન શાં પ્રીતધામે વિશાળાં,
ઓખાં, લોખાં, વિધિની અકળ ભરતિ ને ઓટમાં કે નિહાળ્યાં ।

હીમાદ્રિ શો અડગ, ન ડરે સત્યની ભક્તિમાંહે,
ગંગાજી શી જન, સ્વજનની પુણ્યવાતસલ્યતા છે ;
રત્નાધિનો,—સરસ રસનાં—રત્નો કાપ જાણે,
યાત્રી સર્તીર્થ કેરો, હૃદય જગપિનાતે પદે નિત્ય માણે.

આવી ના બહુ ઊર :—લહરીઓ સૌખ્ય ને શાન્તિની—એ,
લાવી હોયે સદાયે, પ્રણયજરણિઓ માધુરી “કાન્ત” ચિતે.

અવલોકનકાર :—રા. ન. બ. ત્રિ.

સાહિત્યિકા :

વર્તમાન ગુજરાતી કવિઓમાં રા. ખજરદારનું સ્થાન પ્રથમ વર્ગમાં હોય છે. જૂનાં જૂનાં માસિકા અને વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિધ્ધ થયેલાં તેમનાં ઘૂટા કાવ્યોનો આ સંગ્રહ તેમના અગાઉના કાવ્યક્રેશો જેટલો જ, અથવા કેટલેક દરજ્જે તે કરતાં પણ વધારે આવકાર લાયક થઈ પડશે કુદરતવર્ણન, ગુદગુણના કુણા ભાવ, વિરહ, દેશભક્તિ અને વીરત્વ, શ્રવણની પ્રીતિમુરી અને પ્રભુપ્રેમ—વગેરે જૂના જૂના વિષયો પરનાં આ ૫૬ કાવ્યોમાં ખાસ ધ્યાન દેશભક્તિ અને વીરસના કાવ્યો જેવાં છે “વીર નમદે” વહેમ જવન સામે યવા ગુર્જર વીરોને ઉશ્કેરના વીરસની રેલ રેલાવી, ફરિ હાઈંદુને ગુ તર ગિણી આદિમાં શ્રવણમાં વીરત્વ દાખવવા ગુર્જર બાધુઓને પ્રેરનાં ; પણ જ્યારે ગુજરાને અસહકારના યુધ્ધમાં અપ્રત્યાહુ, ગુર્જર વીરોએ જ્યારે “મરીને શ્રવણનો મંત્ર” ઉચ્ચાર્યો, સારી જનતાનું ધ્યાન જ્યારે હિંદુસ્તાન જેવી રહ્યો હતો અને સારા હિંદુસ્તાનનું ધ્યાન જ્યારે ગુજરાત અને તેનો “સુપુત્ર જનતાપિત દેહ ગાધી” જેવી રહ્યો હતો, ત્યારે કાનની વ્યાપિથી પીડાતા મદ્રાસમાં પડેલા આ પારસી કવિએ પોતાની વીરત્વના તનખા અરાવતી તાતી કલમ પકડી અને ગુર્જરી માતાના હેવાના ભડકા ભાવિ પ્રભાના સ્મરણમાં સદાકાળ ટકી રહે તેવાં વીર કાવ્યોમાં પ્રકટાવ્યા. “ઓ ગુજરાત ! ઓ ગુજરાત,” “ગુજરાતનો યસકુંડ,” “દિવીનું અપ્પર” “ખાંડાની ધારે” વગેરે કાવ્યો ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્યમાં અનેરી અલગ દાખલે છે. કવિશ્રી ગુજરાતને હજી વધારે વીરકાવ્યો આપો.

રાસનંગ્રહ

શ્રીઓએ ગરખા ગાવાની સુંદર પ્રથા ગુજરાતની અમૂલી રસસંપત્તિ છે. ગુર્જર સુંદરીઓમાં ગવાતી ગરખીઓ—રાસ—નો આ સંગ્રહ જૂના જૂના લેખકોમાંથી સંગ્રહકે થમ તથા કાળગુપ્તક કયો છે. છતાં કેટલાક શીખાઉ લખનારાઓનાં નેડકણાંઓ તેમાં દાખલ થઈ ગયાં છે. આ પ્રથમ ભાગમાં કોઈ કોઈ લોકગીત તથા જૂના કવિઓના રાસ લેવાયા છે.

૧. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

રચનાર—અરેશર દુસમજ ખજરદાર.

મકાસક ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બરોળ કમિટી તરફથી બલવ તરાય. ક. કાકોર, નારાયણ પેડ. પૂના

પણ આ પ્રકારનાં ગીતોની વિપુલતા તથા સંગીત અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચતા જોતાં ખીજા ક્ષણમાં તે વધારે પ્રમાણમાં લેવાની બક્ષામણુ કયો વિના રહેવાતું નથી. દયારામની ગરબી “આલ વ્હેલી અલખેલી પ્યારી રાધે” કે કેટલાંક લોકગીતોમાં જે સ્વર તથા અર્થની સુંદર મીઠાવટ જોવા આવે છે તેવી અત્યારના કેટલા રાસમાં દેખાય છે?

પરાધીન ગુજરાત

“ગુજરાતી” પત્રના આદ્ય આલક સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ ઐતિહાસિક નવલ કથાનાં પુસ્તકો ભેટ આપવાની પ્રથા શરૂ કરી હતી તે હજુ સુધી ચાલે છે. તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત પુસ્તક “ગુજરાતી”ના ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપવામાં આવ્યું છે. પણ સ્વ. ઇચ્છારામની હયાતીમાં અપાતી હતી તેવી ભેટા હાલમાં તીકળતી નથી એવી વાંચકાની સામાન્ય ફરીયાદ છે, અને છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોનાં પુસ્તકો જોતાં તે હકીકત સત્ય લાગે છે.

આ પુસ્તકના લેખક શ. નારાયણ ઠક્કુર અર્થંગ અભ્યાસી છે. તેમની શોધખોળવૃત્તિ પ્રશંસનીય છે. તેમની ઇતિહાસ પ્રત્યે વફાદાર રહેવાની વૃત્તિ આદરને પાત્ર છે. પણ આવા અનેક ગુણો હોવા છતાં ઐતિહાસિક નવલકથાકારમાં આવશ્યક ભૂતકાળને તાદૃશ પાથો દ્વારા જીવત કરવાની શક્તિ તેમની લેખિનીમાં જોછતા પ્રમાણમાં નથી એવું તેમની સતત્ર નવલ કથાઓ વાંચ્યા પછી અમને લાગ્યું છે. વળી કેટલાક સમયથી તેમણે જે ખીઓખીચ જડવાતોડ સંસ્કૃત તથા ફારસી શબ્દોના બારણાણી ફિઝિમ શૈલિ ચહણુ કરી છે તેના પરિણામે તેમની નવલકથાઓ વાંચતા કટાળો આવે છે તેમને પુસ્તકલેખનનો ઉદ્દેશ માત્ર પોતાનું મનરંજન કરવાનો નથી, અને તેથી તે પોતાની લેખનશૈલિ જેમ વહેલા વ્યવહારુ બનાવે તેમ તેમને તથા તેમના પ્રકાશકોને લાજ છે.

પંચાસરના જયશીખરીનો ભૂતડે પરાજય કયો અને ગુજરાત પરાધીન થયું તે બનાવ પર આ નવલકથા રચાઈ છે. સ્વ. મહીપતરામના “પનરાજ ચાવડો” અને સ્વ. મણિલાલ નજુભાઈની ‘કાન્તા’ પછી આજ સમયનો આ ત્રીજો સાહિત્યક્રંદ છે. છતાં વર્તમાન ગુજરાત સમક્ષ મુર્તિમંત સ્વરૂપે રજુ થવા માટે આ સમય કાંઈ વધારે પ્રખલ લેખિનીની રાહ જુવે છે.

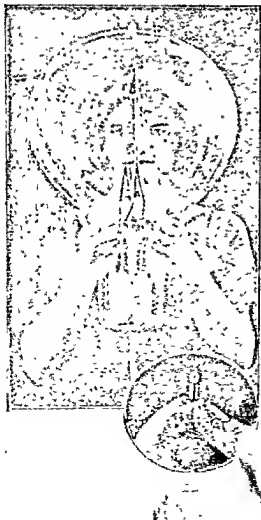
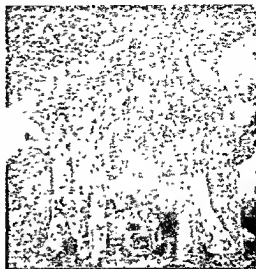

જગતની નવી શોધખોળો અને નવાઈઓ

નોંધ લખનાર:—રા. શેઠ ત્રગીનદાસ ગિરધરલાલ.

મેટર ગેરેજ તરીકે ઝાડના થડની બખોલ.

જૂની વાર્તાઓમાં આપણે જંગી ઝાડોની વાતો સંભળેલી છે. કે તેમાં ઝાડના થડોની અંદર રહેલા મટિ બોરડા કે ભોયરામાં દાખલ થવા મટિના બોરડા અને દરવાજા દુપાયકા હોય છે. કંઈક આવું જ એક જ બી ઝાડ આફ્રિકામાં ન્યાસાલેન્ડમાં એક મેટરના સહેલાણીએ શોધી કાઢ્યું છે. તે ઝાડના થડમાં એક મોટી બખોલ છે તે બખોલમાં તે સહેલાણી તેના મિત્રો સહિત તેની ફેર્ડ મેટર-કારમાં બેઠેલા નજરે પડે છે. આવડી મોટી બખોલ છતાં આ ઝાડ જરાય સાકું નથી. પણ લીલું છે. આ ઝાડ જોયા પછી કોણુ કહેશે કે જૂની વાર્તાઓમાં અતિશયોક્તિ છે ?

હુનિયાના સૌથી નાની તથા સૌથી મોટી વિજ્ઞાનિક બત્તીઓ.

અમેરિકાની જનરલ ઇલેક્ટ્રીક કંપનીએ, ચોતાની બનાવેલી બે વિજ્ઞાનિક બત્તીઓ મહર્શનમાં મૂકી હતી. એક બત્તી મોટામાં મોટી છે અને બીજી નાનામાં નાની છે.

સામાન્ય રીતે ફેટા-એન્થ્રેલીન (બ્લેકમેઈલીન) સ્ટુડીઓમાં એકેક હજાર કેન્ડલ પાવરના લેમ્પો વપરાય છે. અલગચિતોનાં સ્ટુડીઓ મટિ ઉપરની કંપનીએ એક લાખ કેન્ડલ પાવરનો લેમ્પ એટલે કે જગતનો સૌથી મોટો લેમ્પ હમણાં બનાવ્યો છે તેવું ડાયરેક્ટર એક કુટ છે. અને તેની હંચાઈ ૧૮ ૧/૨ ઈંચ છે. આવા ત્રણ લેમ્પ બાળવા મટિ લગભગ એક ટ્રામ ચલાવવા જેટલો વિજ્ઞાનિક મવાલ જોઈએ.

સૌથી નાનામાં

૧/૪ ઈંચ બત્તી

હિંદી કારીગરે ૫૦ વર્ષે 'પૂર' કરેલું કોતરકામ.

ઉપરના ચિત્રમાં બતાવેલું દાથી હાંત પરનું કોતરકામ એક હિંદી કારીગરે સર કર્યું હતું. તે કામ તેની છદ્મી સુધીમાં પૂરું થયું નહિ. પણ તેના દીકરાએ તે કામ ચાલુ રાખ્યું અને પૂરું કર્યું. બધા વર્ષો પચાસ વર્ષે જગતનું આ એક અદ્ભુત કોતરકામ પૂરું થયું.

આ કોતરેલો દાથી હાંત હાલ બ્રુક્લીન (અમેરિકા) ના એક વતનીના કબજામાં છે.

ધરાકને નવા ચક્રચક્રતા સિક્કા આપો.

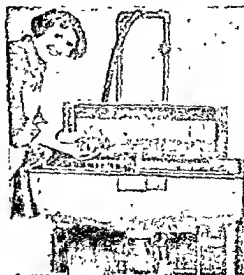
મનુષ્ય માત્રને નવી વસ્તુ ગમે છે. તેમાં જ નવા નાણાંનો મોહ અનુભવ છે. કાગળની નોટા, ચાંદીના રૂપીયા, અને ચાંદી કે નીકલનું પચ્ચરણ ગમે તે રૂપમાં નાણું હોય, પણ તે નવું હોય તો લેવાની દેહની ઉંછા! ખીલ નવી વસ્તુઓ વાપરીને જ આનંદ લઈ શકાય છે. પણ નાણું સંચરી તો

રાકાતું નથી અને વાપરતું એટલે તેની મંજોરી! છતાં નાણાં તરફ કોને મોહ નથી?

પંદર રૂપીઆનો હમાસ કે પટ્ટાવાળો છે પંદરસોનો માસિક પગાર લેનાર મેટા. અમલદાર અધિકારી હોય પણ તે દરેકને પગાર લેની નવી નોટા કે નવા રૂપીઆની માગણી કરતા નથી જોયા! કહાણને ત્યાંથી કાંઈ ખરીદી કરી કે રૂપીઆ આપી બાકીનું પચ્ચરણ પાછું વખતે તે તેલ કે ધીપાણું વેચે કાલું મોહ મચકોડાયું હોય?

ઈંગ્લાંડની એક હોટલના મેનેજરે સ્વભાવની આ રજા બરાબર વાપરી છે. તેણે એવા નિયમ રાખ્યો છે કે કાંઈ પણ સ્વચ્છ કાંઈ પણ ધરાકને વગર ધોયેલું નાણું આપવું નહિ. શિક્ષા ધોવાને માટે તેણે એક વેશીંગ મશીન મોહવ્યું છે. તેમાં એક કામ આખો દિવસ નાણાં ધોવાનું જ કામ કરે છે.

નવા જેવું ચક્રચક્રતા પચ્ચરણ લેવા મારિજ ધરાકો આ હોટલને ખટાની આપે છે. અને જ તેને ધોવાનું ખર્ચ તો કાંઈ નજીવું જ પણ કલરી ધરાકી વધી છે, વળી તે કહે

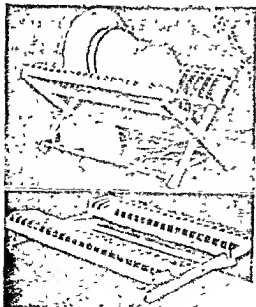

ડાક્ટરોના મત પ્રમાણે આરોગ્ય સંરક્ષણની નજરે સિક્કા ધોવાની જરૂર છે.

છે કોઈ સાહસિક હિંદી હોટલવાળો આજુ અનુકરણ કરવાનું ?

કાચના વાસણ માટે ફ્રાઈડીંગ ઘોડી.

કાચના કપ રકાળી, મોટી અડાળીઓ વિગેરે ઘોઢને ખડકલો કરવાથી ધણી વખત એટલે અને છે કે અડાળીઓ લપમી જવાથી અથવા ઉપરથી કાઢક પડવાથી કળીજ કંઈ આકસ્માતિક સંભવથી બધા કાચના વાસણો એક સાથે ભાંગી પડી જાય છે. તેથી કાચના વાસણો સચવાય અને લેવા મૂકવાની સગવડ થાય એવી ઘોડી રાખવી સારી છે નીચેના ચિત્રમાં બતાવેલી ટોડી તદ્દન સાદી અને નજીવા ખર્ચમાં થઈ શકે છે અને તેથી શરીર કે તદ્દગર દરેક બાંહેધર પાતાના ઘરમાં રાખી શકે છે અને ધણી ફ્રાઈડીંગ હોલમાં વપરાશમાં ન હોય ત્યારે જ્યાં ન રોકતા ગમે ત્યાં ઉચે લટકાવી રાકાય છે.

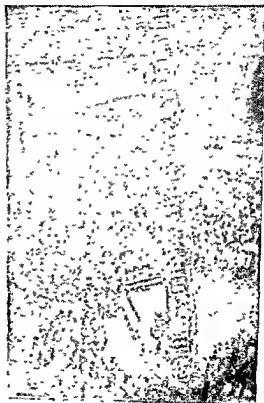

ઘોડીમાં લાકડાની થોપા જોડેલી છે. અને અડાળીઓ રાખવા માટે લોખંડના વાળા જડીને

ખાનાં પાડેલા છે. ઘોડીની નીચે ચોદસ જેટલે તેની આખર કોટલી, પ્યાલા, અમચા વિગેરે મૂકી શકાય છે.

૧૦૦ ફુટ લાંબી સીડી.

સુખ વિગેરે મેટા શહેરોમાં મ્યુનીસીપાલિટીએ મોટાં ઉંચાં મકાનો બાંધવાની રહેલાઈથી ફટ આ

છે. પણ તે મકાનમાં રહેનારાઓની સગવડ સહીસલામતી માટે બહુજ યોગ્ય ધ્યાન આપે છે. ઉંચા મકાનોમાં રહેનારાને પાણી નહિ મળવાનું હોય તેની ફરીઆદ હોય છે. અને ધણી વખત ફક્ત પાણીના અભાવે નાનો બડકો મોટી આગનું રૂપ લે છે. અને ત્યારે ત્રણ માળથી ઉપરનું માળના રહેનારાઓને નીચે ઉતરવાની બહુ સુકોઈ પડે છે. અને નીચે આવતા પહેલાં મકાનનું ઝીડીઓ સળગી ઉડી હોય છે અને બહાર રસ્તે પર જઈવાની ઝીડી ત્યાં પહોંચે તેટલી ઉંચી નથી

હોતી ત્યારે નિરૂપાયે તેમને આગમાં સપડાઈ જવું પડે છે.

ન્યુયાર્ક (અમેરિકા) માં જંબાખાનામાં ૧૦૦ કુટ લાંબી યથ શકે તેની ફેર્ડીન સીડીઓ મોટર ઉપર ગોઠવેલી તૈયાર રાખવામાં આવે છે. તે સીડી સ્કેલાઈની અને ઝડપથી ભ્રમણે તેડી લાંબી યથ શકે તેમજ આડીઅવળી યથ શકે એવી તેની અદર કરામત કરવામાં આવી છે, તેથી કંઈ પણ વખત ખોસા વગર આગમાં સપડાવેલાઓના જીવ બચાવી શકાય છે.

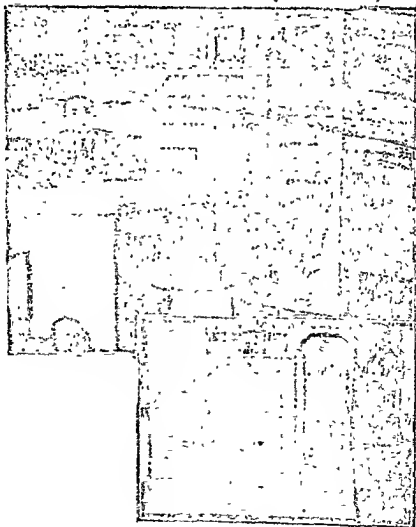
હિંદના મોટા શહેરોમાં ન્યાં મકાનો ગમે તેટલાં હંયાં બાંધવા દેવામાં આવે છે ત્યાં શા માટે

આવી સીડીઓ જંબાખાનામાં રાખવામાં નથી આવતી ?

કુખાટમાં લોજનશુંકુ !

હિંદનાં કે હિંદ બહારના મોટા શહેરોમાં હંમેશાં જગ્યાની જાલુ તંગી રહે છે. નાના શહેરોમાં કે ગામડામાં જગ્યાની પગતાસને આનંદ કે સુખ ભોગવી શકાતાં નથી. ત્યારે કુંછી જગ્યામાં પણ જની શકે તેટલી વધારે સગવડ ભોગવના માટે અનેક નવની યુક્તિઓ કરવામાં આવે છે. નીચેના ચિત્રમાને કખાટ પણ એવી જ નવની એક યુક્તિ છે.

અંગ્રેજ લોકો તથા હિંદીઓ, જે અંગ્રેજી રીત પ્રમાણે રૂબરૂ પર ખાણું લેતા હોય તેઓ

આ કખાટનો ડાઇર્નીંગ રૂમ (બોયનરૂમ) તરીકે ઉપયોગ કરી શકે છે.

આ કખાટને ત્રણ ખાસતા છે. વચ્ચે ખાસતું ખાસવાથી ટેબલ બની નય છે. ખાસતાની પનેલ કોતરેલી નહિ, પણ જુદા પાટીઆની હોવાથી તે ટેબલના પાયા તરીકે રહે છે, અને બન્ને ખાસતાના ખાસવાથી ટેબલની બન્ને ખાસતા બેસવાના ખાંકડા બની નય છે એ ખાસતાનાં પણ ઉપરના અરધા ખાસતા પનેલો પાયા તરીકે કામમાં આવે છે. અને ખાંકડાના પીકના કદોડા પણ ફેડ્ડીંગ હોઇ બંધ કરતી વખતે ખાસતાની અંદર આપટ બેસી નય છે. દરેક ખાંકડા પર બખ્ખે જાણુ બેસી શકે છે.

કખાટની અંદર સગવડ પરવાં ખાના કરી શકાય છે. કખાટ બોયનરૂમ તરીકે વાપરવા હોય તો તેની અંદર અડાળીઓ, છરી, કાંટા વિગેરે રાખી શકાય છે.

તે સિવાય સામાન્ય ઢિંદીઓ પણ ધરમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વચ્ચે ખાસતું ડાઇર્નીંગ ટેબલને બદલે સાદા ટેબલ તરીકે લખવા વિગેરેના કામકાજ માટે વાપરી શકે, અને અંદરના ખાતાઓમાં પુસ્તકો, કપડાં વિગેરે જે રાખવું હોય તે રહી શકે. સુબધ, કલકત્તા વિગેરે શહેરોમાં, ન્યાં જગ્યાની બહુ તંબી છે ત્યાં, આવી જાતના કખાટથી રહેનારાઓની ઘણી સગવડો સચવાય.

ઉપરના ચિત્રમાં બોલેલો કખાટ દેખાડેલ છે. અને નીચેના ચિત્રમાં બંધ કખાટનો દેખાવ છે. જેથી કખાટની રચના બરાબર ધ્યાનમાં આવી શકશે.

આશકની અજળ ભેટ.

જીઆન રીઓ રીવેરા નામના સ્પેઇનના એક નાવિકે એક પ્રમુખત યુવતીને દુખી જતી બચાવી. પોતાના પ્રાણ બચાવનાર યુવકો ઉપર શ્રીદા થઇ જનારી ઘણી થે યુવતિઓની વાતો તમે વાંચી કે સાંભળી હશે. પણ આ નાવિક યુવક તો પોતે જ પહેલાં તે યુવતિ ઉપર શ્રીદા થઇ ગયો.

પોતાની પ્રાણને લગ્નની ભેટ આપવા માટે આ નાવિકની હિંમત થઇ, તેણે એક વર્ષ સુધી મહેનત કરીને ફક્ત સૂતરની દોરી ગંદીને વિજળીની બત્તી રાખવા માટેનો એક ઝુમ્મર તૈયાર કર્યો, અને એ રીતે પ્રેમે હુલ્લેનો એક અજળ નમુનો જગતને ભેટ કર્યો છે! (સંપૂર્ણ.)

ઈનામ રૂ. ૫૧)

ઉત્તમ નિબંધ લખનારને

—0—

તે વિષે નીચેની વિગતો ધ્યાનથી વાંચો

“હાંગીના વિમાના કાયદા-દેશને અને પ્રજાને”

એ વિષય પર ઉત્તમ નિબંધ લખનારને રૂ. ૫૧) આપવામાં આવશે.

શરતો :—

- (૧) આ નિબંધ ૫ કુલસકેપ પાનાંથી વધારે લાંબો ન હોવો જોઈએ.
- (૨) આ નિબંધ મોડામાં મોડો તા. ૧૦ મી ઑક્ટોબર સુધીમાં મળી જવો જોઈએ.
- (૩) હરીફાઈમાં આવેલા સર્વ નિબંધો પર લખાવનારના જ સર્વ હક્ક રહેશે.
- (૪) નિબંધોની યોગ્યતાનો નિર્ણય ‘નવચેતન’ ના અધિપતિ મી. ૦ ચાંપશી ઉદેશી અને ધી હીમાલયા એશ્યોરેન્સ કુ. ૦ લી. ૦ ના મેનેજિંગ એજન્ટ મી. ૦ એન. રજ્જાઅલી કરશે અને એ નિર્ણય છેવટનો જ ગણાશે.
- (૫) નિબંધ શુજરાતી ભાષામાં સારા અક્ષરે લખી મી. ૦ એન. રજ્જાઅલી. મેનેજિંગ એજન્ટ ધી હીમાલયા એશ્યોરેન્સ કંપની નંબર ૭, બાઉન્ડબર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા. એ શીરનામે મોકલવો.
- (૬) આ હરીફાઈનું પરિણામ નવચેતનના નવેમ્બર ૧૯૨૫ના અંકમાં જાહેર કરવામાં આવશે.

પૃથ્વીશ

લેખક :—૨૧. ધ્રુમકેતુ.

(ગયા અંકથી સંપૂર્ણ)

પ્રકરણ ૪૨ મું ચાલુ.

“માલદેવ !”

“મહારાજ !”

“કાલે સવારે જ પ્રતાપમહલને ગાદી સોંપવાની છે : ભદ્રેશ્વરના વડ નીચે ત્હમે એ તૈયારી કરાવો !”

હૃદયે એક આનંદભરી દ્રષ્ટિથી મહારાજ તરફ જોયું માલદેવનાં માણુઓ ને પ્રભુપતિ-નિધીઓ-સૌ-આવતી સવારની વ્યવસ્થા કરવા દોડ્યા.

એ વખતે-કોઈ જુગજુગનો આત્મા બંધનમૂલત થાય અને જે આર્તનાદથી, આનંદથી, લાગણીથી ગોલી ઉઠે, તેવા બુદ્ધદર્શિભૈરવ મધુર સ્વર આવવા લાગ્યો.

હૃદયે હરમત તરફ એક અર્થસૂચક દ્રષ્ટિ નાખી.

“સ્વામીશ ! એ ચંદ્રસેન ગવૈયો ગાય છે” પૃથ્વીશ જોઈયો “આ ગાય છે તે એતું સ્વતંત્રતાતું ગીત છે. આત્મા શરીર છોડે, સ્વતંત્ર થાય, ને પરમાત્મા તરફ ધસે-ત્યારે પોતાને લઈ લેવા બાળક જે હાથ લાંબા કરી જેમ પિતા પાસે રૂદન કરે તેમ આત્મા રૂદન કરે છે ! અમે એ ધણી વખત સાંભળ્યું છે. પણ આજનો સ્વર નૂદો છે !”

હૃદયે ચામરાજેન્દ્ર તરફ ફર્યો : “મહારાજ ! પૃથ્વી અપવિત્ર સંસ્કારથી છૂટી છે, મટે આજ તેમાં-કલાનાં, સાહિત્યનાં, ધર્મનાં આદોલનો છૂટ્યાં છે !”

ચામરાજેન્દ્ર નીચું જોઈ ગયો.

“પૃથ્વીશ ! પ્રતાપ ! ચાલો આ સૂર ફરી સાંભળવા નહિ મળે.”

હૃદયે, ચામરાજેન્દ્ર, પ્રતાપ, પૃથ્વીશ, હરમત ગુલાબ ને સુધીર સૌ બહાર નીકળ્યાં : પુષ્કર ને માલદેવ પાછળની બધી વ્યવસ્થા બળવવા બાકી રહ્યા. ગવૈયો સ્વતંત્રતાના ગીતથી વાતાવરણ ભરી રહ્યો હતો.

સૌ ગવૈયાને ઘેર પહોંચ્યા, ત્યારે જરા જરા ઉભસ થવા આવ્યો હતો, ગવૈયો હુંમેશાની માફક નદીના તીર ઉપર બેસીને પોતાનો કંઈ છેડી રહ્યો હતો : પણ આજે તેતું ચૈતન્ય અજબ હતું. તે પોતાની ધૂતમાં જ મગ્ન હતો.

જેમ જેમ તે આગળ ગાતો ગયો, તેમ તેમ ઉભનારાઓનાં હૃદયને જાણે કાંઈ હૃદયે ને હૃદયે લઈ જતું હોય તેમ થતા લાગ્યું : આખું વાતાવરણ જાણે હૃદયે જઈએ હૃદયે જઈએ એવી મનોદશાથી ભરપૂર હતું. જેમ હિમાચલના અતિ ઠંડા પ્રદેશમાં રાત્રે સૂતાં સૂતાં કાંઈ અંગ ફરતું હોય તો ફરી જવાનો ફરતાં ફરતાં મરી જવાનો, ભવ્ય આનંદ પ્રગટે છે, તેમ અત્યારે ગવૈયાના સૂરને લીધે હૃદયે જવાનો-પાછા ન આવવાનો-બાકાશના કોઈ અગમ્ય દેશમાં પ્રવુવાસે બેસવાનો-ભવ્ય આનંદ સાંભળનારાઓના અંતઃકરણમાં : સ્ફુરતો હતો.

ગવૈયો પંચમ સુરથી ગાતો હતો, હવે આગળ વધવું સુરકેલ હતું. પણ પાછળ દડવું, સૂરને ઓછો કરવો, એ પણ એટલું જ અસકથ હતું. જમીનનાં બંધન છૂટે ત્યારે જમીન જે સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે તો આટલા અનહદ આનંદથી ગાય, અને અનહદ આનંદ એટલે મૃત્યુ !

સૌ સ્તબ્ધ થઇ ગયા હતા : ચામરાજેન્દ્રે તો આ કંઠના વેશવને જોઇને પ્રથમ જ અતુલબુદ્ધિ પરી સત્તા ધર્મ ઉપર-પ્રેમ ઉપર જ રહે છે.

અચાનક હરમત દોડી. શું પાપ છે તે કાંઈ સમજી શક્યું નહિ. ધૂમ દબતે એક અવાજ યથો ને હરમત દોડીને ગવેયાને ટકાવી લે તે પહેલાં તેનું નિઃશ્વેસ શરીર પૃથ્વી પર પડ્યું હતુ. બીજી તરફથી રમેશ ને સ્નેહજતા દોડતાં આવતાં હતાં. સૌ દોડયા, આત્માને લીંઘવે તેના સારંગીના વિસય પામતા છેલ્લા સ્વર માત્ર ઘોલી રહ્યા હતા. સજળ નેત્રે ચંદ્ર સેનની આસપાસ સૌ વિંટાઇ વચ્ચા.

“મૂઝા છે, વળી જાશે.” ફરસ બોલ્યો. સ્નેહજતાએ ચંદ્રસેનને સંભાળી લીધો, ને ત્યાંથી સૌ આગળ આલ્યા.

“આ જમીન આજે છૂટી છે, હવે તેમાંથી ઐતિહાસિક મૃત્યુ સ્ત્રીગરનારાઓ નીકળી પડશે.” ફરસ આમતો જ બોલ્યો.

એ વખતે હરમતનું એની સામે કાંઈ કહેવા ઉભી ગઇ.

“કેમ ? હરમત ! તું પણ સ્વતંત્રતાનું ગીત ગાવાની ?”

“હવે મહારા ગાઈ મળી ગયો છે !”

“શું ?”

“ઇશ્વરી પ્રસાદ-કંઠને ચુકુ જેવા ચંદ્રસેન પાસે ખીસવેલો !”

“એટલું જ ? ખીસવકરું અતિમ ધ્યેય શું છે ?”

હરમત કાંઈ સમજી નહિ : તોપણ બોલી :

“અનહદ આનંદ !”

“ના-અનહદ હોય છતાં એકલો હોય તે આનંદ મૃત્યુ જેવો છે.”

“સ્વેચ્છામૃત્યુ ?”

“ના. મૃત્યુ અકસ્માત છે. ધ્યેય ન હોય શકે. ધ્યેય અમર હોય.”

કાંઈ દિવસ ન જોયેલા અચાનક ફેરફારથી સૌનાં મન આશ્ચર્યપરંપરાથી ભરપૂર હતાં. ન હોતે તેવા ચામરાજેન્દ્ર બદલાયો : કંચન ફરી : હવે હરમત શું કરે છે તે તરફ સૌ ખાનથી જોઇ રહ્યા.

“હરમત !” ફરસે કહ્યું : “ઇશ્વરી બક્ષિસ ઇશ્વર માટે હોય છે. જેમ સ્ત્રી-પુરુષ જન્મે જીવતી કલામૂર્તિઓ છે, અને તેમની વચ્ચે પ્રણય જતો છે, ત્યારે બીજી એવી જ કલામૂર્તિઓ પ્રગટ કરવામાં તેમના સંમેલનનો આદર્શ જળવાય છે, તેમ મૃત્યુમાં ઇશ્વર જે કાંઈ કલારૂપે મૂક્યું હોય, તે બીજામાં કલારૂપે પ્રગટાવતું, એમાં કલાનો આદર્શ છે. મહાગ મનથી સગીન લોકશિક્ષણનો સૌથી સહેવામાં સહેજો : સ્નેહ છે. ઇશ્વર જેને કંઈ આપે હોય તેણે લોકશિક્ષણનું કામ હાથમા લેવું. રામાયણ અને મહાભારત મહાંત માણુમૂર્તિએ જે પ્રજાપાત્ર સંસ્કૃતિ જળવી રાખી. હતી, તે આજે તેમના અભાવે નષ્ટ થાય છે. આજથી પચાસ વર્ષ પછી, એવી જ રીતે ત્રિયતિ આવે તો, તહમ પ્રાપ્તી, પાંડવ ને રામ શિક્ષિત વર્તમાંથી ભૂંસાઇ ગયેલા જોશે : ન પેટે પાટા બાંધનારા મજૂરોને, એ નામોનો ભાગ્યે જ વધારે આદર હશે. સંગીત માર્ગે લોકશિક્ષણ સરવું કરી-લોકોને આનંદ પણ આપે, બીજા અયોગ્ય આનંદોથી બચાવે ને તદ્દમારી સંસ્કૃતિ જળવે. જે પ્રજા સંગીતનો આનંદ જાણી શકે છે, તે સ્વતંત્રતાનું ગીત સહેવાઈથી સમજી શકે છે. તદ્દમારી પ્રજાની ચારે તરફ પરદેશી સત્તાએ મૂકેલાં પ્રયોભનો, સરતા આનંદો અને હલકી મોજ-મજલો ફેલાઇ રહ્યાં છે : કાંઈ ઉચ્ચ આનંદ આપીને, કાંઈ બાવના પ્રજાની રમેરગમાં ફેલાય માટે સાવ સાદી ને સચ્ચોટ રીતે રજૂ કરીને, જે લોકોને તેમાંથી નહિ બચાવે-તો

તદમારી પ્રગ્ન પ્રગ્ન તરીકે નાશ પામશે. દિંદી પ્રગ્નને, પ્રગતિનાં બે જુદાં જુદાં દ્રષ્ટિબિન્દુઓ, બે જુદા જ પગથીયાં-બે જુદી જ વાતો પર રાખવા માટે કદાચ, પરદેશી સત્તા દેશી રિયાસતોને જળવળી રહી હોય, પણ તદ્દમે દેશી રિયાસતોવાળા જ સંસ્કૃતિને સોથી વધારે જીવતો લાગ જળવળી શકે તેમ છે : પ્રતાપ ! પૃથ્વીશ ! બ્રિટિશ દિંદી પ્રગ્ન, દેશી રિયાસતોને તારવાતું સ્વપ્ન સાચું કરી બતાવે તે પહેલાં દેશી રિયાસતોના પુર્નવિધાનથી તદ્દમે જ તેને તારો : એટલું સ્વપ્ન સાચું પડે તો તદ્દમારો જન્મ-તદ્દમારું રાજપદ સાર્થક છે પણ હવે ભદ્રેશ્વર ચાલો. આજે જ પ્રતાપનો અભિષેક થાય એ બહુ યોગ્ય ગણાશે. હરમત ! હવે લોકશિક્ષણતું ઝલુ-સંગીતની શક્તિ આપવા માટે ઇશ્વરે મુકેલો કર-તું ચૂકવશે કે ? ”

“ શુરહેવ ! હા ” એટલા શબ્દો બોલીને તે સ્નેહલતા ને રમેશ સાથે ચાલી ગઇ.

પ્રકરણ ૪૨ મુ

જન્મભૂમિનું ઝલુ મે ચૂકાવ્યું છે.

પરંતુ હજી વધુ આશ્ચર્ય બાકી હતું.

હરમત તો ચંદ્રસેન પાસે જ રહી મઇ. સો પગપાળા ભદ્રેશ્વર તરફ ચાલ્યા. મોટા ચક્રાવે લઇને આગળ વધવા લાગ્યા. વચ્ચે સ્મશાન આવતું હતું. અચાનક જુલાળ ત્યાં ઉભી રહી ગઇ.

“ શુરહેવ ! ” તે અત્યંત કરુણ સ્વરથી બોલી : “ હું આંહીથી નીકળું છું ત્યારે પેલી જન્મ-ભૂમિ અનંતને બાળ્યો છે-ત્યાંથી સાદ આવે છે ! ”

નિર્મળ પ્રેમના આ સ્વરૂપને જોઈને ધડીભર કૂટસ્થ પણ ડગ્યો :

“ જુલાળ ! સાચો સાદ આવે છે કે બમણા થાય છે ” પ્રતાપે પૂછ્યું.

“ પ્રેમને બમણા ન હોય પ્રેમ જૂએ : ભય બમણામાં પડે ! ” જુલાળ બોલી.

“ તદ્દમારો જીવનનું ધ્યેય-અનંતનું વેર લેવું તે-આજે જુદીજ પરિસ્થિતિમાં સમાપ્ત થાય છે. ”

“ અને હવે ? ” કૂટસ્થે કહ્યું.

“ પ્રેમની અમરતા મને સાદ કરી રહી છે. આંહીથી એક ડગલું આગળ વધવું એ પાપ છે. હું તો અનંતની ભરમ પાસે જ-ભરમરૂપે એને બેઠીશ !

“ હું ! ”-એક સાથે સોના મોંમાંથી સાદ નીકળ્યો.

“ ચામરાજેન્દ્ર ! કેટકેટલું પવિત્ર વાતા-વરણ બંધનમાં હતું ! આજ હવે બંધન છૂટ્યું છે અને પવિત્રતા જન્મી છે. એથિહક મૃત્યુની ભવ્યતાને કાણ રોકી શકે ? ”

“ જુલાળ ! આ આપઘાત શા માટે ? ” પ્રતાપ બોલ્યો : “ તદ્દમારો પવિત્ર જીવન તદ્દન સહિસલામત છે ! ”

જુલાળ શીકકું હસી : “ આપઘાત ? પ્રેમ પ્રેમની પાછળ જાય એ અમર જીવનને આપ-ઘાત કાણ કહેશે ! ”

બીલુ દોષ કાંઈ બોલે તે પહેલાં જુલાળ કૂટસ્થને ચરણે પડી :

“ એટા ! તદ્દમારો જીવનમાંથી વેરનો ડંખ ચાલ્યો ગયો છે ? ”

“ હા ! ”

“ પાપીના હૃદયમાં પણ પવિત્રતાનો અખુટ ભંડાર ઇશ્વરે સાચવી રાખ્યો છે તે સમજાઈ ગયું ? ”

“ શુરહેવ ! હા. ”

“ પાપીને મારવો તે વેર નથી : પાપને મારવું તે વેર છે-વિશુધ્ધ વેર છે એ તું સમજ ? ”

“ હા ”

“ત્યારે જ્યાંથી હવે પ્રેમનો પોકાર સંભળાનો હોય ત્યાં જા. જા! આ યોગ્ય દિશાઓ ખુલ્લી છે. તું જ્યાં હશે ત્યાં નિર્ભય પ્રેમ વરસ્યા કરશે!”

શુભાજી હસી અને ધીમેથી સ્મશાન તરફ ચાલી ગઈ!

“શુરદેવ! આ આપઘાતમાં સંભતિ આપવી મહેને તે ઠીક નથી લાગતી!” પ્રતાપ બોલ્યો.

“પ્રતાપમદ્દલ! જે પ્રભમાંથી એવિષ્કૃત્યુને બેટનારાં માણસો મળે છે—જ્યાં પ્રેમ, વિશ્વાસ ને સ્મૃતિ માટે મરી જાણનારા નીકળે છે—તે પ્રભ મહાન યજ્ઞ જાય છે. આપઘાતને કાપવાનું અર્ધન છે : કારણ કે હુઃખથી દુર થવાનો એ નિર્મોહ્ય રસ્તો છે પણ સુખને ઠોકર મારી દુઃખને બેટનારા કોઈ પણ કાપકની બહાર છે. શુભાજી સતી થાય ને તમને કોઈ પૂછે તો જવાબ વાળજો કે કોઈ કોઈ છૂટી છપાઈ લખ્ય વ્યક્તિઓ હોય તેને કાપદો અસ્પર્શ્ય ગણે છે!”

પણ શુભાજી દૂર યજ્ઞ—ન યજ્ઞ—ત્યાં હવે વૈરશુધ્ધિને બદલે શુધ્ધ વૈરમાં માનનારો સુધીર જવા માટે તૈયાર થયો. કૂટસ્થ તેને નોંધને હતો : “જીવાન માણસ! હજી તારા જીવનમાંથી વૈરની ધૂન સમાપ્ત થઈ નથી. તું છૂટો હશે તો તારું જીવન ફરી એર લરેલું થઈ જશે.”

સુધીર બીની આંખે તેના તરફ નોંધ રહ્યો.

“મહારાજ!” કૂટસ્થે પ્રતાપમદ્દલને પ્રથમ જ રાગના સંબોધથી બોલાવ્યો : “એકલું વૈર કેણુ શમાવે છે?”

“ઉદારતા” પ્રતાપે જવાબ વાળ્યો.

“ત્યારે આ જીવાન માણસને તમે સંભાળો. એ હડહડતો દિંસાવાદી છે અને શુધ્ધ શુધ્ધ સેવક બની શકશે. જા! સુધીર!

બેટા! હવે તું રાજમાં જ વધારે ઉપયોગી થઈ શકીશ.”

ભદ્રેશ્વર તરફ માણસોનો જ્ઞાન દલ વધતો જતો હતો. રાજ્યાભિષેકની થોડીવારમાં થઈ શકે તેની તૈયારીઓ અપાટાઅંધ થઈ રહી હતી. બધા ભદ્રેશ્વર તરફ ચાલ્યા.

ભદ્રેશ્વરની ટેકરીઓમાંથી, સૂર્યનું અિગ્ન દેખાવા માંડ્યું હતું : ચંડા મીઠા પવનની લહેરો ચાલી આવતી હતી : હજારો પક્ષીઓ કલસવ કરીને ઉડી રહ્યાં હતાં. ચારે તરફ વાતાવરણમાં તાજગી ભરી હતી. ભદ્રેશ્વરના મંદિરનાં પગથીયાં પર ફટસ્થ ઉભો રહી ગયો.

સામેની ટેકરીઓ પર તેની દૃષ્ટિ રિચર થઈ ગઈ. પ્રતાપ, પૃથ્વીશ, ચામરાજેન્દ્ર સૌ આ નોંધ રહ્યા. થોડીવારમાં પુબ્કર આવી ચડ્યો.

“શાંતિ! શાંતિ! શાંતિ!” એમ ત્રણ વખત કૂટસ્થે મંબીરનાથી કહ્યું.

“મહારાજ!” તે પ્રતાપમદ્દલ તરફ ફર્યો : “આ પૃથ્વી હવે આપની છે. જેટલા પ્યારથી એને જાળવશો તેટલા પ્યારથી એની દુધની ધારાઓ તમને મળશે : હું તો એક લમારો અતિથી-મુસાફર હતો.”

કૂટસ્થના આ શબ્દની સાથે બધાના અંતઃકરણમાં ધારકો પડ્યો : “હું તો એક મુસાફર હતો. આ જમીનમાં મહારો જન્મ છે. હું જે માર્ગમાં આગળ ધસું છું તેમાં તમે આટલે નજદીક ગરીબનાં આંસુ, પ્રાણીઓની હાથવરાળ, અને દુષ્ટોની અધમતા ચલાવી રહ્યા હતા, એટલે મહારી માનસિક સૃષ્ટિ લોહીના રંગોથી ખરડાઈ રહેતી હતી! તમને જે અગમ્ય હતો—તેવા આકંઠના અનેક સ્વરો વારંવાર મહેને સંભળાતા હતા. રાજવંશીઓ ને આવી રીતે પ્રભતું વાંકાણુ કરે તો જમીન અપવિત્ર બની જાય, અને તેમાં કોઈ મહાન કાર્યની શરૂઆત સંભવે

નહિ. પછી એક દિવસ પુષ્કર મ્હને મળ્યો અને ત્યાર પછી હું એકલ મુસાફર થકીભર ત્હમારી વચ્ચે આવ્યો. આજે પૃથ્વી ફૂટી છે. સુધ્ધ રાજવંશી લોહી ગાદી ઉપર છે. એટલે મને શ્રધ્ધા છે કે હવે આ જમીનમાં રસના ઝરા ફૂટી નીકળશે. મ્હેં જન્મભૂમિનું ઝલુ ચૂકાવી દીધું છે. હવે તમારી સૈની રજા લઈને હું મહારા કલ્યાણગમમાં પાછો જોડાઈ જાઉં છું. તમને ખબર નહિ હોય, પણ તપ કરવું તે એકાંત સ્વાર્થ જીવન નથી જ. એવો પુરુષ પણ દુનિયાને ઉંચે ચઢાવી શકે છે. ખસ.”

કૃત્તચ બોલતો હતો ત્યારે બધાની આંખ બીની હતી. પ્રતાપ તેના ચરણમાં પડ્યો :

“મહારા પર મુગટ ત્હમારે દાઢે મૂકે અને પછી તમે જાઓ.”

“પ્રતાપમ્હલ ! મુસાફરીનો થાક ઉતરી ગયો છે ત્હમારી વચ્ચે પૂળવા માટે રહેવું એ મહારા જેવા મુસાફરના જીવનમાં ન સંભવે ! પ્રજાને ખ્યારથી જાળવો : ત્હમારા ચારિત્ર્યથી પ્રજાને ઉંચે ચઢાવો : અને ત્હમારી પ્રજાના સામર્થ્યથી ત્હમારા પાડોશી બાઈઓને તારો !”

કૃત્તચ નીચે ઉતર્યો : પૃથ્વીના પગમાં પડ્યો હતો : “શુરદેવ ! આ આનંદનો દિવસ છે, આજ, રોકાઈ જાઓ !”

“આનંદ ? હજી તો ત્હમે કાર્ય શરૂ કર્યું છે, ત્હમારે ત્યાં પૃથિવીમાંથી સુગંધ છૂટશે ત્યારે જરૂર એનાં દર્શન કરવા આવીશ ! અને એક વાત ત્હમે સૌ યાદ રાખજો.”

“શું ?” સૌએ એકસાથે પૂછ્યું.

“જે પ્રથિતિમાંથી વધારેમાં વધારે મનુષ્યો મનુષ્યરૂપે રહી શકે તે પ્રગતિ જમાંથી આવે ત્યાંથી ત્હમારી કેરી ? ત્હમારામાં મેળવતી લેજો પ્રગતિને નામે તમે જો મનુષ્યને મનુષ્ય મટાડી”

દૃષ્ટો તો રાક્ષસી વિચારોથી જગત ઘેરાઈ જશે. ને પ્રજા હતી ન હતી ચર્ચ જશે.”

એટલું બોલીને કૃત્તચ ધીમે શાંત પગલે બ્રહ્મચરણી ટેકરીઓ તરફ ચાલ્યો : પુષ્કર અને ચામરાજેન્દ્રને તેણે ધસારતથી બોલાવ્યા, ને ત્રણે જણા હમરે માણસની મેદની જુએ તેમ આગળ ને આગળ ચાલ્યા.

એક જગ્યાએ કૃત્તચ અટક્યો.

“બોપાળ !” તેણે ચામરાજેન્દ્રના ખમા પર દાય મૂકી ખ્યારથી તેની સામે જોયું : “હું તમને થોડી વાત કરી લઉં, પછી તમે જલ્દીથી પાછા વળી જાઓ. બહુ મોડું થાય છે. રાજનો વેલવ તેં છોડ્યો છે. એ વેલવ હવે તને બોલાવવા ધસારત તો કરેના નથી ને ?”

ચામરાજેન્દ્ર જરાક મહારાવો : “શુરદેવ ! ના”

“પુષ્કર !” કૃત્તચ બ્રહ્મચારી સામે જોયું : “સોએશ્વરનું મંદિર હવે સાંભરે છે ?”

પુષ્કર શંકાથી તેની સામે જોઈ રહ્યો.

“જગલાય પડિતનો મોટો ઓકશો, ત્હમારે ત્યાં બેસતો, તમે તેને યોગનો મદિમા કહેતા એ સાંભરે છે ?”

પુષ્કર વધારે ને વધારે શંકાથી જોવા લાગ્યો.

“એ નાસી ગયેલો ઓકરો આજે ત્હમારી સામે ઉભો છે એ નારી જનાર હું પોતે !”

“હું.” કૃત્તચ બ્રહ્મચારી આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો :

“હા”

પુષ્કરે ચામરાજેન્દ્ર તરફ ને કૃત્તચ તરફ જોયા કર્યું : એ સગા બાઈ આજે કેટ કેટલા પાસે અને છતાં દૂર ઉભા હતા. એક સંવત્સર મહાત્મા, ખીજે અસંખ્ય મનુષ્ય.

“જોપાળ! મેં તને માર્ગ પર મૂક્યો છે. હવે આપણું વૃધ્ધ માતાપિતાની સેવા કરતાં કરતાં લોકકલ્યાણના માર્ગમાં ચાલ્યો જા. તું ઇશ્વર બનશે ત્યાં સુધી તને ત્હારા સિવાય બીજું કાંઈ શકી શકશે નહિ. જા. પ્રતાપ ને સૌ ત્હમરી રાહ જોતા ઉભા હશે.”

ચામરાજેન્દ્ર ને પુછક પાછા વળ્યા. વળતાં વળતાં ચામરાજેન્દ્ર ખંચાયો—કૂટરથ તે સમજ્યો.

“ભાઈ!” તે અત્યંત પ્યારથી બોલ્યો “ત્હારે મ્હારી પાસે આવવું છે એ હું સમજું છું. પણ તું પ્રથમ તો અધી રજા ખંચેરવા માટે ત્યાં જ જા. પછી જ ત્હને માર્ગ સૂઝશે.”

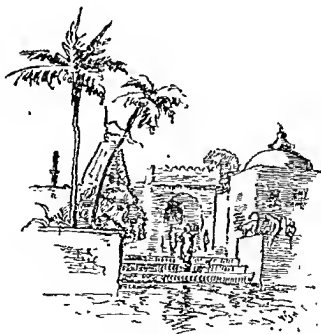
ચામરાજેન્દ્ર પાછો ફર્યો: પણ ફરતાં ફરતાં બોલ્યા વિના રહી શક્યો નહિ.

“ત્યારે ત્હમે મ્હારા મોટાભાઈ”-તે વધુ બોલી શક્યો નહિ. તેને કંઈ ગદ્ગદ બની ગયો.

કૂટરથે જવા માટે પગ ઉપાડ્યો હતો તે જરા રોક્યો અને વાક્ય પૂરું કર્યું: “ધનશ્યામ!”

સૂર્યના ઉગતાં કિરણોમાં ન્હોતા સૌ પોતપોતાને માર્ગે ચાલ્યા. કૂટરથ પેલા ભગ્ન પ્રદેશમાં ને ચામરાજેન્દ્ર પ્રતાપને રાજ સોંપવા ને જીવનમાં નવચેતન રહવા.

(સમાપ્ત.)

લખનાર :—મી० ઉસ્માન મળી “શબ્દનમ.”

ચિત્રકાર :—રા. દયાનંધ,

[ઉત્તમોત્તમ નાટ્ય-સાહિત્યમાં ઉર્દુનું સ્થાન ધણું ઉચું છે. નાટકનો જોડણી સંબંધ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યના સિદ્ધપક્ષર અને માનસિક લાગણીઓના ચિત્રકાર, ‘સાહિત્ય’ થી છે, તેથી જે વધુ ‘રંગભૂમિ’ થી છે. અને વાસ્તવિક, રીતે એક નાટકકારની કળાની ખૂબીઓ અને સૌન્દર્ય તે જ સમયે સંપૂર્ણતાને પ્લેગિ છે, ન્યારે તે પોતાના નાટકને રંગભૂમિ ઉપર જુએ છે]

આપા મુદ્દમદ્દ હથ કારિમરીના કિલ્લુક દિમાને ઉર્દુ નાટ્ય-સાહિત્યને, ઉર્દુ રંગભૂમિને પોતાના અમૂલ્ય જવાહિર સમાન સુંદર નાટકો નજર કરી માલામાલ કરી નીધી છે.

ઉર્દુ નાટકકારોમા ખીજ મસાદુર નાટકકાર, હકીમ અદમ્મ શુજ સાહબ, ખી એ. છે એક સારામાં સારા નાટકકારમા જે ખૂબીઓ હોવી જોઈએ, તે સર્વે કુરને પોતે તેમને શકથી જ બસાવી છે. તેમજ એક અતિ દિલ્કશ અને દિલ્કરેખ નાટક “બાપકા શુનાહ” લખ્યું છે, જેમાં એક ઉત્તમ નાટકની ત્રણે ખૂબીઓ,—અભિનય, ભાવ અને સૌન્દર્ય એકત્રિત છે.

આ નાટકમાંથી ફક્ત એક દ્રશ્યને “સ્રીના પ્રેમ” નામ આપી તે “નવચેતન” ના સ્થિક અને કલાપ્રિય વાચકોની સમક્ષ અગ્રે રજુ કરું છું. જે કે આ દ્રશ્ય પ્રસ્તુત નાટકમાંનું ઉત્તમોત્તમ દ્રશ્ય નથી, અને જે કે તે તેમાંના અસુક જબરદસ્ત અને પ્રતિભાશાળી પાત્રોથી ખાલી છે, જે આ નાટકના આત્મારૂપ છે, છતાં પણ આ દ્રશ્યથી એટલું જ જતાવવાનો ઉદ્દેશ્ય છે કે ઉર્દુ-સાહિત્યમાં એક સ્રીના પ્રેમની બાવનાઓ કેટલી બધી હસ્ય અને પવિત્ર છે. આ કવનની સત્યતા “નવચેતન” ના એમિલના અંકમાં પ્રગટ થયેલ “સ્રી” નામના લેખ, અને તે પછી પ્રસ્તુત લેખ “સ્રીના પ્રેમ,” ના બારીક મનન પછી વાંચકવર્ગ પાસે પુરવાર થશે

ઉર્દુની આવી અસંખ્ય સુંદર કૃતિઓને ધીરે ધીરે ગુજરાતીનું રૂપાંતર આપી, ગુર્જરીશ આગળ ચલુ કરતા રહેવાનો નિર્ણય મેં જુલો જ કરી રાખ્યો હતો. અને તે અનુસાર ઘણા સમયથી મારા તે નિર્ણયને અમલમાં મૂકતો આવ્યો છું, તેથી હવે ગુજરાતના આપણા ઉર્દુ-પ્રેમીઓ તેની લજ્જતથી જોખવર રહ્યા નથી. હજી પણ તેવી સુંદર કૃતિઓ “નવચેતન” માં રજુ કરતો રહીશ. આશા છે કે મારો આ નમ્ર પ્રયાસ યોગ્ય અને આવકારદાયક ગણવામાં આવશે—“શબ્દનમ.”]

ટૂંક ખુલાસો.

મસકદ નામના એક નવચુવાલ અમીરઝાદાને, પોતાની સાવકી માની છપા અને તેના જુલમથી તારા પામી પોતાના વડાઓના વારસા અને પિતાના માથાણ આશ્રયથી અલગ દીને એક એકાંતબંદી, માંત

પૃથ્વીશ

ચિત્રકાર : રા. રવિશંકર રાવળ.

‘જાવેયો હંમેશની માફક નદીના તીરે ઉપર બેસીને પોતાનો
કંઠ છેડી રહ્યો હતો. (પ્રકરણ ૪૧ મુ)

શ્રીનાથજી

મસ્તકે માત્ર વસ્ત્ર પુણી—પુણી ।

જિન્દગી આગવાની ફરજ પડે છે. આ નિર્ધન અને કંઠાલ હાલતમાં તે પોતાનું દૈન્ય એક તેવી જ નિર્ધન અને નિર્દોષ બાળા ઇશારતને અર્પે છે. ઇશારતની માતા, પ્રેમની આ નિર્દોષતા અને નિર્મળતાથી એકાદને, ઇશારતનું લગ્ન મસકાદ સાથે કરી દે છે.

થોડા સમય પછી મસકાદના પિતા નવાળા અસહ્યું હતું મારણ થાય છે, અને મસકાદની માતા સુતાહાલમાં એક બતાવડી વમીયતનામાં તૈયાર કરી મસકાદને ફરજ પાડે છે કે તેણે પોતાના પિતાને "વારસો" અને પોતાની સ્ત્રીનો "પ્રેમ,"—એ બંને વસ્તુઓમાંથી એક પસંદ કરી લેવી !

સુતાહાલની આ ચાલબાજીમાં એક બેઠ સમાયેલા છે, જે સંપૂર્ણ નાટકના અવલોકન વગર એક અતિ વિસ્તારી ખુલાસાનો મુહૂતાજ છે.

મસકાદનું કિંદમુક દિમાગ પોતાના પિતાના વમીયતનામાં પર અમલ કરવાની ફરજ અને પોતાની બેગમાર મિલકત સાંચવવાની ભેખમદારીને, એક સ્ત્રીના "પ્રેમ" વડે પાયમાલ કરવાનું પસંદ કરતું નથી !

પ્રસ્તુત દ્રશ્યમાં, તે આ મંજીર નિર્ણયને કાર્યરૂપે સાધવા અર્થે ઇશારતને તેના થોડા અધિભરથી વંચિત રાખવા માટે તૈયાર થયો છે. ઇશારતનો પ્રેમ પ્રેમ પોતાની જિન્દગી માટે છેકની લડત ચલાવી રહ્યો છે !

આંક ૨ નો

દ્રશ્ય પહેલું.

સ્થળ : ઇશારતના મકાનનો એક બોરડો

(ઇશારત એ સાદા, ખખ મુંદર બોરડામાં તેના પતિ મસકાદના આવવાની વ્યુત્ક્રાંતિથી રાહ લેવાની બેચેનીને એક બેચાળ રાગતા દિલકારા લય વડે મિત્તાની પોતાનું દિલ બહારની સ્ત્રી છે.)

માતા માતાં ટેળકની પારો, ત્યાં મસકાદનું ચિત્ર મૂકેલું છે, ત્યાં આ બેને દૈન્ય સહિ દાખાને, તેને સંબોધીને કહે છે ;)

ઇશારત : મારી હસ્તી આશય-ગદિન હતી. તમેએ નેમાં આશય મુક્યો. મારું મુગું સૌન્દર્ય એક બાળ્યાનું મુદનાજ હતું ; તમેએ તેની બાળ્યા કરી સર્વથી પેહલાં મેં તમારી જ આંખોના દર્પણમાં મારા સૌન્દર્યને જોયું ; તમારા બેતાજ દિલના બજારના અવાજે જ સર્વથી પેહલાં મને મારી શકિતઓની કયા કહી સંભળાવી. —બસ, તમે જ મારા સૌન્દર્ય હો ; આ સૌન્દર્યની શકિત હો ; આ શકિતની સાબીત હો ! (લાગણીઓના પ્રમળ વેગમાં ચિત્રને ચૂમે છે.)

તમે કહો છો કે હું મુંદર છું, મારા દર્પણની પ્રતિબિંબક ઉગાધ તમારી સાવતા અને પ્રમાણિકતાની સાક્ષિ આપે છે. પરંતુ આ સાક્ષિ અસત્ય છે ! તેણે તેજ વખતે કેમ ન કહ્યું, બપોરે મને તમે એ જોઇ પછી ન હતી ? ત્યારે શું સત્ય નથી કે તમારી નજરના તારોમાં સૌન્દર્યનો જીવંત રાગ બેનો, જેણે મારામાં સૌન્દર્ય ઉત્પન્ન કરી દીધું હતું ? તમારા મુંદ દારપમાં વસંતની લહર હતી, જેણે મારા મુરઝામલા અધરોમાં અમૂન રેડી દીધું હતું ? તમારા હાથમાં 'મસીહાઇ શકિત' હતી, જેણે મારા મૂન શરીરમાં ચેતન્ય મૂકી દીધું હતું ? એટલે તમે જ આ શરીરના પ્રાણ છો ; આ જનની રક્ત છો ; આ રક્તની જિન્દગી છો ! (ફરી ચિત્રને ચૂમે છે) તમે જ છો, હા, તમે જ છો સૌન્દર્ય—મને તે મારાની હાથ, જેની એકજ ઝંતક આંખી દુનિયાને. સૌન્દર્ય પ્રજાસથી જગમગાવી મૂકે છે. તમે જ છો, પ્રેમ-ગાદુની સોનેરી ઝંઘર—જેનો એક જ ઝંઘર મનુષ્યને ઉચ્છૃંમસતાથી તિરસ્કાર કરતાં રાખતી દે છે ;

શાઈર કે ખાબે ખયાલી થી
સમઝી સમઝી તઅબીર હો તુમ,
મખમૂર શરાબે ઉદ્ધત થી
હીવાતગી થી તસવીર હો તુમ;
તુમ હુશ હો, હુશકે મઅની હો
ઈસ મઅનીથી તકસીર હો તુમ,
ભદૂ હો કે અફસૂં, જો કુછ હો,
એક અવરતથી તકદીર હો તુમ.

(મસઉદ દેખીતી બેપરવાહી, જે તેની આંતરિક ઉર્મિ અને વેદનાને ધૂપાવી રહી છે, અંદર દાખલ થાય છે, અને વાતચીત કરવા માટે ફક્ત બહાંગની શેઘમાં ઇશરતની વિચારગતતાથી લાભ ઉઠાવે છે.)

ઈશરત (મસઉદને દાખલ થયેા જોઈ પ્રેમના ઉમંગદામા તેની પામે જઈ) અહા! પ્રિય મસઉદ, તમે આવી ગયા? આવેા, હું તમને જ વદ કરી રહી હતી.

મસઉદ ઇશરત! આ તાન દયાનં શુ છે? તું દગબુઝ કેાની માથે નાતગીન કરી રહી હતી?

ઈશરત • (એક નિઃશ્વાસ ભરી, ચિત્રની સામે દૃષ્ટિ રાખીને) આ તે છે જે હવે તમે નથી. હું (મસઉદ તરફ ઇશારા કરીને) આ મસઉદ સાથે નહિ, પરંતુ (ચિત્ર તરફ ઇશારા કરીને) આ મસઉદ સાથે વાતચીત કરી રહી હતી.

મસઉદ • (આશ્ચર્યથી) શુ ?

ઈશરત : (ખેંચા કરતા વિશેષ બેચેનીથી) હું આ આંખોને પૂછી રહી હતી કે તે હવે શાને બદલાવ ગયું છે? હું આ દેહને પૂછી રહી હતી કે તેમણે હવે 'હેરાંતુ' અમૃત ક્યાં શુમાવી દીધું છે? હું આ ઉદયને પૂછી રહી હતી કે તે હવે કેાની પસે છે?

મસઉદ : (જતા ગયારાને) ઇશરત! ઇશરત! તું શું બોલી રહી છે?

ઈશરત : (વધુ બેકતાર યદને) એજહા, એજ કે હું આ ઠંડા અને ખામોશ

ચિત્રને મારા હોઠના પ્રેમામૃત વડે સજીવન કરવા આદતી હતી; આ નિઃચેતન અને નિષ્પ્રાણ શરીરમાં મારા હૃદયની બેચેન ધડક વડે સજીવનતા અને ચૈતન્ય લાવવાની કોશીશ કરી રહી હતી.

મસઉદ :—(ઇશરતના પ્રેમના બેચેની દયાઈ અને આંતરિક આદોલનથી લાચાર બની જતને પોતાની આંખો ખીજી તરફ ફેરવી લખ.) આહ! હું લાચાર થઈ ગયો છું!

ઈશરત :—(ધીમે ધીમે મસઉદની ડાકમાં હાથ નાંખીને) મસઉદ! કેવું સારું યાત અગર તમારી આંખો તમારા આ ચિત્રની આંખો પેઠે માત્ર મારા તરફ જોઈ થકતી હોત! મસઉદ! મારા તરફ જુઓ...જુઓ!—અશ્રુભરી આ મારી આંખો તમારી બેદરકાર આંખોની સમક્ષ - આ શુભની દરિયાઈ કરી રહી છે!

મસઉદ :—(ઇશરતની આંખોને પોતાના હાથથી આડગા ધૂાળીને) ઇશરત! આ અન-દ્રેશ આંખોના હલે જલ ભરેલા જામને દટાવી લે, હું બેદોશ થઈ જઈશ. મેં મારા અસ્તિત્વને પણ જુતાવી દીધું છે. મારી ફર્જને ભૂરી જઈશ આજે હું તારે માટે પ્રેમનો પયગામ લઈને નથી આવ્યો; તારા પ્રેમને મોતને પયગામ સંભળાવવા આવ્યો છું. જેમ એક તરણ, કમસિન પોતાના આકસ્મિક મોત પર રાજ થઈ જાય છે, તેમ.....તેમ, તું પણ મોતના તરણ—કમસિન પ્રેમને આ લાયકાર અને અણધાર્યો પયગામ સાંભળવા માટે રાજ કરી લે! જેમ એક વહણી દરિણી પોતાની ચારે તરફ મોતના જીવંત ફોનેને જોઈને ભયથી નિઃચેતન થઈ જાય છે, તેમ તું પણ મોતનું નિરક્ષણ કરતી પાપાણ અર્થે સમાન બની જા. હું મારી ઝિન્દગીની ફના, મારી હસરતોની પાપમાઝી, મારી ખુશીની લાશ યદને આવ્યો છું મારી આંખો

પ્રેમથી નહિ, ઝઠરાથી છત્રોછલ ભરેલા મે જામ છે, તારી છુમસુરત દરતીને, તારી કચ્છાઓ અને ઉર્મિઓની કંપાયામા કપાર બનાવી લે। તારા મોનના મરસિયા તારેજ દાચે લખ; લખીને ગા; અને તારા હૃદયદાવક સંગીતના ફાલ કરનાર કરણ સુરોના લયમાં મરત યદ જમ, તારી જિન્દગીને, તારી ખુશીને અને મને સદાને માટે છોડી દે।

(આ લાપલુને ઈશ ત એક પ્રકારની રૂંધી હાલતમાં સાંભળે છે, જેની નહલીનતા કકત એક પ્રેમ કરનાર સ્ત્રી સમજ શકે છે અને છેવટના વાક્ય પછી એકાએક ચોંકી ઉઠે છે)

મસઉદ :—શું? શું કશું—મસઉદ? તમને છોડી દઉં? તમને છોડી દઉં? ગાફ દરને, હું કંઈ પણ સમજ નહિ. તમારી આંખોમાં એટલા બધા બદલું દિસ ભરેલા છે કે તે વાંચના હું દુનિયાની બેખબર યદ બનું છું. અમર તારીક ન થાય તો ફરી કહી દે।

મસઉદ :—ફરી કહી દઉં? આહ! મારામાં શકિત નથી, મારી બોલવાની અને ઝાંદિર કરવાની સર્વ શક્તિઓ આ એક જ પ્રયત્નમાં કામ આવી ગઈ હા, મારા હૃદયમાં એક પ્રલયકારી તુફાન જોરા મારી રહ્યું છે. હો, આ હૃદયને ચીરીને તું પોનેજ બેઠ લે કે હું હું કહેવા માથું છું।

ઈશરત :—(મસઉદની બેનેની બેઠને અને હોશમાં આવીને) મસઉદ! મારા વહાલા સ્વામિ! કહો, સાફ સાફ કહો। તમે શું કહેવા માંગો છો?

મસઉદ :—ન પૂછ, ઈશરત! તું જાણી છો, તું પુરવના દુઃખોને શું સમજે?

મમ ખશખ આરજુ હું

મંચ ખગોરો મુરઆ હું.

મને છેડ કર ન દેજો

કે સિતમ કશનફા હું.

જે હો બોલનેસે કાશિર,

મંચ વહ દર્દ આશના હું

જો અસીર હો કે સુખ હો

વહ પરિન્દે બેનયા હું

દિલે મુજતરિખસે

પૂઠા મેરી પદાદારિયોં હા

મેરે રાઝો રાખસે

પૂઠા મેરી બેકરાશિયોં હા।

ઈશરત :—(મસઉદના અવાજની અસરથી પોતાની સર્વે શિકાયાનો બૂની જમને) કેમ, મારી જાનના આરામ તમે કેમ છો? હું જોઈ રહી છું કે તમારા ચહેરાના પ્રકાશિત વાતાવરણ પર મગીને ધનધોર ઘટા છવાયેલી છે કહો. તમારી બાંધબીત આખોમા એક ભયંકર સ્વપ્નની કારગી સ્થિતિ છાંતે યાને કેમ આવેલી છે।

હુપાઓ રાજે દિલ ગત

જિન્દગી કે રાજદારો

નહિ બેમાનગી અમલી

ખુદાશ મમશુસારોં સે

ચલે કયોં દિલ તુમહારા

આતિરો મમકે રાશારોં સે?

સિપર જાન કર અસાકિંગી

તુમહેં દુશ્મનકે વારોં સે

શરીકે રંજો રાહત હું

મેરા હક મુજને મત છીના

મંચ બીની હું તુમહારી

મુજને જાપના હાલે દિલ કહ દે,

મસઉદ :—ન પૂછ, તારા આનંદને એક આકરેમક મોતથી બચાવ। ઈશરત! તું સાંભળોને જાત ત દુઃખી થશે. આવી હક ન કર।

ઈશરત :—તો શું 'મે' કકત તમારા આનંદમાં જ લાગ લેવા ખાતર એક પરિત્ર લમખિમિને અપરિત્ર કરી છે? શું મને તમારા દુઃખોમાં લાગિયણુ થવાનો કંઈ પણ અધિકાર નથી? મસઉદ! એક ઓના પ્રેમનું આટલી

હદે અપમાન કરે! કહો કે તમે તમારી આ દાસીને તમારા પ્રત્યેક ગમ અને સંકટમાં સાથે જ રાખશો. મને એક નિર્જળ સ્ત્રી સમજતા નહિ, હું તમારી ધર્મપત્નિ છું : તમારા સંતાનની માતા છું! કહો! હું તમારા દુઃખો અને સંકટો સહન કરવા માટે પોલાદથી એ વધુ મજબુત, ચઢાનથી એ વધુ સખત, અને ધૈર્યથી એ વધુ અકમ અને અટલ છું!—

બતાઓ કેનસી આશ્વત

તુમ્હે ઉચરાન રખતી હય ?

તુમ્હારે દિદાહો દિલમે

બપા તુફાન રખતી હય ?

સુસીખત કયા હય

જો ચૂં સુજતરિખ હર આત રખતી હય ?

વહ કયા સુશીલ હય

જો સરમિન્દએ હેતન રખતી હય ?

કહો, સુજસે કહો

જોતાળીયે દિલકા, સખખ કયા હય ?

તુમ્હારા કુખ ઉકાને કે

લિયે મેરા હસેલ હય !

મસઉદ : (ધણોજ લાચાર બની) ઉફ્!—

ફર્જકા દઅવા હય ઇધર

અવર ઉધર અવર,

ઉદ્દેશકા, તકાલા હય ઇધર

અવર, ઉધર અવર,

આજાર તમના હય ઇધર

અવર ઉધર અવર,

તનવીજ નદારા હય ઇધર

અવર, ઉધર અવર,

અખ બયર નજર આતી

નહી કિશતીયે દિલકી

સુશીલમે હય સરગશતા

તુફાને તખાલી!

ઈશરત : (દીન વાચનાપૂર્વક) મસઉદ !

તમને આપણી લુની પ્રતિજ્ઞાઓના સોગંદ !

તમને તે અતિનાશી, પવિત્ર વિધીના સોગંદ

જેણે તમારી અને મારી જિન્દગીની બે નદીઓને એકજ ધારામાં વહાવી દીધી છે કહો, મને તમારા કુખનું કારણ કહો!

મસઉદ :—મને લાચાર ન બતાવ, મને કંઈ પણ કહેવા ન દે!

ઈશરત :—હું ન-માનીશ. મસઉદ !

પ્લાલા મસઉદ ! તમારે કહેવું જ પડશે.

મસઉદ :—તું સાંભળીશ ?

ઈશરત :—હા

મસઉદ :—સાંભળી શકીશ ?

ઈશરત :—હા

મસઉદ :—તો લે, સાંભળી લે : હું તારી જિન્દગીની સર્વથી મોટી-દસરતને પામમાલ કરવા માટે બંધાઈ ગયેલો છું! તને તારા યોગ્ય અધિકારથી વંચિત રાખવા માટે તેવાર થયો છું.

ઈશરત :—શુ કહ્યું ?

મસઉદ :—એ જ કે હવે તું તારા પ્રેમને તારા હૃદયમાંથી કાઢી નાખ !

ઈશરત :—નહિ, નહિ!—

(નિશાને શરસો કમર

આસમાનસે મિટ જાએ

ખિન્નાતે સુસ્તને હરતી

નહાંસે મિટ જાએ

યહ શરમ ખાક હો,

કોનો મકાંસે મિટ જાએ

ઉરમાંદે વસ્લ

દિલે નાતવાં સે મિટ જાએ

મગર સુહખખત.

જાંસે મિટ નહીં સકતી,

યહ શરમ ફાગદિલ

આફસોજ મિટ નહીં સકતી!

મસઉદ :—મુદખખત ફના નથી થઈ શકતી. મુદખખત ફના નથી થઈ; મગર મુદખખત કરવાવાળાઓની જિન્દગી બખાદ કરી શકાય છે : તે બખાદ કરી દેવામાં આવી છે।

ધશરત :—તેને કાણે ગર્બીદ કરી, બતાવો ! તે પોતે જ બર્બીદ થશે ! તેની પોતાની બર્બીદી, અમને ગર્બીદ કરવાની હસરત પર ખૂનાં આંસુ ટપકવશે !

મસઉદ :—તે તારી શક્તિ અને તારા અધિકારની બહાર છે ! સમય, બનાવ, વાતાવરણ.....

ધશરત :—(વચમાંજ) સમય., બનાવવાતાવરણ... મસઉદ ! સાફ સાફ કહેા કે હવે મસઉદ પોતાનું નામ બદલી નાખ્યું છે ! હવે મસઉદ પોતાને 'સમય', 'વાતાવરણ'અને આવા પ્રકારનાં બીજાં નામોથી ઓળખાવવાનું પસંદ કરે છે ! કારણ તમે જ એક એવી હરતી છો જે મારા વેરની અભ્યાસિત સીમાથી બહાર છે ! તમારેજ સુદર શરીર એક એવી પનાહ છે, જે મારા મજબૂ નબોના આક્રમણથી દૂર છે :

નાહી, તુમ તો બતાઓ

કિસને એરી જિન્દગી છીની ?

એરી કિસ્મતપે ડાકા

ડાકકર એરી ખુશી છીની ?

એરી ઉમ્મીદકા શાદત

મહત્ત બર્બીદ કર ડાકા,

એરે હકકે સુર શર

સુઝકે બેખુનિયાદ કર ડાકા ?

મસઉદ :—(એકદમ અટકાવીને) ધશરત ! ધશરત ! હોશમાં આવ ! જે હોસક્કા અને દિમ્મતનું દારતાન તેંદમણીજ. સંબળાવ્યું હતું તેને કામમાં લાવ !.. પરંતુ, નહિ, મેં તારી ધીરજની, તારી સહનશક્તિની હદ ઉપરાંત પરિક્ષા લીધી !

ધશરત :—નહિ ! તમે મારી ધીરજ એક અયોગ્ય સ્થાને જ અજમાવી જોઇ છે ! એક બહાદુર સૈનિક 'આપવાત' કરી શકતો જ નથી ! હા, પોતાના દેશને બચાવવા માટે, એક મોટાં તરકરની સામે નિર્ભય રીતે

મુકાબલો કરવા ધસી શકે છે. એક સ્ત્રી પોતાના સ્વામિને છોડી શકતી જ નથી. હા, તેના પ્રેમને રક્ષિત અને અખંડ રાખવા ખાતર દુનિયાભરના શત્રુઓ સામે મુકાબલો કરવા તૈયાર થઇ શકે છે. અગર તે હૃદય અને તેની અપાર સહનશક્તિને અજમાવી જોવા ચાહતા હો તો આવો, મારા હૃદયમાં બેસી જાઓ અને એક વખત કહી દો કે : 'હું તારોજ છું !' અને પછી, બહાલા મસઉદ ! જોઇ લ્યો કે હું આ આ અખૂટ દવલતને અખંડ રાખવા શું શું નથી કરી શકતી ? તે પછી, મારા માલિક ! આ એક જ દુનિયા નહિ, પણ અનેક દુનિયાઓને જીવવાનું મારામાં સામર્થ્ય છે !

મસઉદ :—ધશરત ! મારી બહાલી ધશરત ! તારા દિલની બેતાબીને કંટકી હદે ન વધાર, કે તે યાદીને મટકી નથ ! હું મજબુર છું, લામાર છું, અને હવે હું તારા પ્રેમને ગોચ રહો નથી, માત્ર તારી દયાનો વાચનારો છું !

ધશરત :—મસઉદ ! મને તમારોથી વધુ તમારી દયાની જરૂર છે જુઓ મસઉદ ! તમે પુરૂષ છો ; તમારે માટે 'પ્રેમ' એ એક રમત છે ! સ્ત્રીનું હૃદય એક રમકડું છે ! તમે જ્યારે ચાહું, ત્યારે તે વડે રમત રમી ! અને જ્યારે ચાહું, ત્યારે મારીના આ રમકડાને ભાંગી, ચૂરેચૂરા કરી નાંખી, દુનિયાના અન્ય કામકાજમાં ગુંચાઇ ગયા ! પરંતુ સાંભળો, પ્રેમનો અગ્નિ સ્ત્રીના હૃદયમાં એક જ વાર પ્રગટે છે, અને તે એક જ વાર પ્રગટી તેના આરામ અને મનની, તેની ધીરજ અને સંતોષની, અને તેના આનંદ અને હલ્લાસની વાટિકાઓને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે. તેનું ભાવિ જીવન ફક્ત એક જ હેતુ માટે ખરચાય છે. મારા જીવનના હેતુરૂપ, મારા જીવનના ખજાનારૂપ તમે જ છો ; હું તમને છોડી શકતી નથી ! આ

મારો નિશ્ચય છે ! સાંભળો, આ એક સ્ત્રીના પ્રેમની પ્રતિજ્ઞા છે. માટે જો તમે ચાહો તો પણ મને તેમ કરતી અટકાવી શકતા નથી !

મસઉદ્દિન :—(ઘણીજ લાચારી અને ચિંતાથી) આહ ! હું શું કરું ?

ઇશરત :—(એકાએક એક અતિમ નિશ્ચય ઉપર આવીને જોશમાં) અગર તમે આ 'પ્રેમ'ના પક્ષમાં કંઈ કહેવા માગતા હો તો કહો ; હું મારા જીવનની પળોને અવિનાશી અને અનંત બનાવી દર્શાવું. અને તમે જો કંઈ કહેશો તે સાંભળવા કરીશ. પરંતુ જો તમે એની વિરુદ્ધ કહેવા માગતા હો તો તમારી જગત તેમનાં એક રુબ્દ પણ બોલવાની કાશીશ કરે, તે પુછા જ હું મારી આ નિરાશ જિન્દગીને તમારા 'પ્રેમની વેદિ' પર ભેટ ચઢાવી દર્શાવું. અને આ જ મસઉદ્દિનનાં ચાલુ પર, જેણે મારા સૌન્દર્યને પોતાના પ્રેમનું મુદત જ બનાવ્યું, જેણે મારી જિન્દગીને પોતાની પ્રીતી ભરી સંભાળી સાથે સચુકત રહેતા રીખ્યું, તેના અરણ્ય પર તેની જ રીતે તેને પોતાનું સર્વસ્વ સમજીને પ્રાણ અર્પણ કરી દર્શાવું !

મસઉદ્દિન :—(લાચાર થઈને) ઇશરત ! હું શું કરું ? મારા મરદુમ પિતાનું 'પિત' મારી અને તારી વચ્ચે આધારપ થઈ પડ્યું છે. હું તને ચાહું નથી એમ સમજવું જોડું છે. હું તને ચાહું છું, અને હજી વધુ ચાહું છું ; મારા જીવન અને આત્માથી જે વધુ ચાહું છું. પરંતુ આહ ! મારા પિતાની કચ્છાને હવે હું કાઢી પછી દલીલ, કાઢી પણ ફિસ્તુશી અને કાઢી પણ દીન વાચનાથી મારા અને તારા પક્ષમાં કરી શકું તેમ નથી. હું લાચાર છું, તેમને તેમની જિન્દગીમાં હું રાજી રાખી શક્યો નથી ; ઇશરત ! તું મને ચિનવીશ નહિ કે હું હવે તેમના મોત પછી તેમના આત્માને પણ અપ્રસન્ન અને અસંતુષ્ટ કરું !

ઇશરત :—આ જુલું છે. તમારા મરદુમ પિતાશ્રીને આત્મા એક નિર્દોષ સ્ત્રીના જીવનને પાવમાત્ર કરી કદી પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થઈ શકતો જ નથી ! શું એક પિતા પોતાના પુત્રની જિન્દગીને જુલું લઈને તે વડે કાઢી જીવને જીવિત કરી શકે છે ? શું એક પિતા પોતાના પુત્રના સુખ અને સંતોષના ખડિગેશ ઉપર પોતાની કુર અને અભિમાની સત્તાનો મગર મહેલ ચણવાનું પસંદ કરી શકે છે ? મસઉદ્દિન ! હોશમાં આવો. એક કૃત્રિમ જોખમદારીની વાદમાં મરત થઈ, ભાન ભૂરી, પોતાની વાસ્તવિક અને ગંભીર જોખમદારીને ન ભૂલી જાઓ ! એક આત્માને પ્રસન્ન રાખવાના હવાઈ વિચારમાં જો જિન્દગી-ઓને આકર્ષાં મેળવના ના !

દિલ્લ હય, મિટ્ટીકા બિલોના નહીં,

મત- તોડ ઇસે.

કાઈ પરથર નહીં.

એક શીશા હય, મત ફોડ ઇસે
ચલ વહ ધર હય

જો બિગડ કર કહી બનતા હી નહીં,
ચલ વહ બાગ હય

જો ઉજડ કર સંવરતા હી નહીં !

મસઉદ્દિન :—(પવળી જઈને, પરંતુ તે અસરને નાબુદ કરવા માટે તેની પાસેથી દૂર ખસીને) અસ, અસ, ઇશરત ! હું દીવાનો થઈ જઈશ ! હું લાચાર થઈ ગયો છું, હું દને તારે માટે શું કરી શકું છું ?

ઇશરત :—(દીન વાચનાપૂર્વક તેની કાંઠમાં હાથ નાંખીને) મસઉદ્દિન ! મારા રાગિ ! તમે હજી પણ મારે માટે બધું કરી શકો છો. તમે હજી પણ મારી રૂબી જતી કિરિતને પ્રત્યક્ષ કરી વફાનમાંથી બચાવી શકો છો. તમે હજી પણ એક નિર્મળ, નિરાશ બાળાને એક સરળ અને સંપૂર્ણ સ્ત્રી બનાવી શકો છો ! જુઓ મસઉદ્દિન ! તમારા બાળક આજની માતા

કરો !—એક નિરાધાર, નિરાશ્રિત સ્ત્રી જે
મારા પ્રેમના યજ્ઞમાં પોતાનું સ્વમાન,
પોતાનું જીવન, પોતાનું શિયળ અર્પણ કરી
ચૂકી છે,—તેના પર રહમ કરો !

કદાચ જો રહમ ન કરી શકતા હો તો
ઇન્સાફ કરો ! ઇન્સાફ ન કરી શકતા હો તો
ક્રુરમ કરો ! (તેનાં ચરણ પર પડી જાય છે)

હહા હા હાકરોએ

ધસ દિસે નાશાદ કે દુકડે
મિટા હા મુઝકે

ઓ બેલાદગર ફોલાદ કે દુકડે,
સજા દે હા દિસે બેલાખકે

અપની મુહમ્મતખી
કિયે હા, મુઝદિલ !

ઈસ ખાનુમાને બરખાદકે દુકડે !

મસઉદ :—(દિલના દુકડે દુકડા યતા
અનુભવી એકદમ ઉઠે છે, અને ઇશ્વરતને પ્રેમના

જોશમાં મળે વળગાડી લે છે) ઇશ્વરત ! મારી
બહાલી ઇશ્વરત ! મારા હૃદયની માલિક
ઇશ્વરત ! મને માફ કર ! એક દવાઇ વિચારની
જોખમદારીએ અને દેખીતી દેહલતની લાલચે
મને અંધ બનાવી મુક્યો હતો. પરંતુ તારા
દેવિ પ્રેમના દિવ્ય અને જ્વલંત કિરણોએ
મારી અંધ આંખોને દ્રષ્ટિ અને મારી રૂઢને
જિન્દગી બખ્શી દીધી ! હું તારો છું, તારો જ
રહીશ અને અગર તારા પ્રેમની કિમતને
બદલે મને દુનિયાબરની દોલત મળશે, તો
પણ હું તેને પાકારપૂરક ટાકર મારીશ !

ઇશ્વરત :—(આત્મમાં મગ્ન થઇ,
મસઉદને સુખાન કરીને) તો પછી બહાલા
મુઝઉદ ! તમે જોશો કે એક સ્ત્રીના પ્રેમ
દુનિયાબરની દોલત કરતાં એ વધુ
કિમતી નેઅમત છે ! (પહોં પડે છે.)

કિસ લીયે ?

લેખક — પ રિત હોમાનદ શાહન.

—ગઝલ—

કરને હો મુઝકે મુફતમે જાનામ કિસ લીયે ?
મેરી મુશીબતોંકે સરંજામ કિમ લીયે ?
જાલિમ ! બતા તો મૈને પિગામ હૈ કયા તેરા ?
યહ કીકામે, યહ તાને, યહ દુરનામ ૧ કિસ લીયે ?
આહું ન મૈ, યહી દે તેરી ચહ તો બતા,
પયદા હુવા દે યહ દિસે નાકામ કિસ લીયે ?
માના કિ મૈ જુરા હું—જુરમે જુરા સહી,
તેરા વહ જુરે—આમ, વહ ઇકરામ કિસ લીયે ?
પહિલી મુદ્દેમ રહે-હું, યહ મુહમ્મતવી પદિલી ચોટ,
દિલ તોડ કર પડા દે મેર શામ કિસ લીયે ?
અય દિલ ! જો એક કીકામે તુ દૂર જાયગા,
દુનિયામે ફિર યહ રંજો અમ આલામ ૩ કિસ લીયે ?
કયા જીન્દગી વ મૈલ થી બાદમ મિલી હુઇ ?
સાજી ! વહ ચરમે યારકા યા જમ ૪ કિસ લીયે ?

માતૃભાષા અને આપણા રાજવીઓ

લેખક:—રા. જયજીવનદાસ. ત્રિ. કોઠારી

એક સમય એવા હતા કે, પાંચમાસ સંસ્કૃતિના વ્યાપારમાં આપણે આપણી માતૃ-ભાષાને પણ દ્રોહ કર્યો. જન્મતાં વેંત જે માતૃભાષાનું ધાવણું આપણે ધાવ્યા, અને જે ભાષાએ આપણને પાળ્યા પોપી. લાંડ-લડાઈમાં, તેજ બાપડીને શિરચ્છેદ કરવા આપણે તરપેર મગેલા પણ સુભાગ્યે આપણી તન્દા મંદ; આપણાં પડગ પ્રુથ્વાં; આપણો અંતરાત્મા જગૃન થયો અને સ્વદેશ; તથા સ્વભાષા પ્રતિ આપણે પ્રેમ સુદૃઢ થયો. અનેક પ્રવૃત્તિઓની સાથે સાથે આપણી જિતીલુ ગીસને પણ સંપૂર્ણ કરવા અને અંતનમય બનાવવા આપણા સાક્ષરો અને સંસ્કારી પુરુષો કટીબદ્ધ થયા છે, એ આપણા દેશનું એક ઉજ્જ્વલ ભાવિ ગણાય. સાહિત્ય પરિપક્વ આપણા સાહિત્યનું પ્રત્યેક અંગ માતૃભાષા દ્વારા ખીલવવા પ્રયાસ કરી રહી છે. વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગુજરાતીને યોગ્ય સ્થાન અપાયું છે. માધ્યમિક ફેલોશીપ પણ આપણી ભાષા દ્વારા આપવાનો પ્રયત્ન થઈ ચૂક્યો છે. આપણા તંત્રીઓ અને પત્રકારો પણ માતૃ-ભાષાનું-આપણી જ શાદાનું-ગૌરવ વધારી, નવચેતનનું સિંચન કરી રહ્યા છે.

છલ્લોઓ (૨) દેશી રાજસ્થાનો. બ્રિટીશ શ્રદ્ધાઓમાં વસતી પ્રજાની માતૃભાષા 'ગુજરાતી' હોવા છતાં યે, રાજભાષા તો 'અંગ્રેજી' જ છે. અને તે સંજોગવશાત્ સકારણ પણ લાગે છે. કેમકે એ તમામ ખાતાંઓ જે સરકારને આધીન છે, ત્યાં સરકારની રાજભાષામાં જ લેખનનો વ્યવહાર ચાલે છે; અને તે રીયતિ તો સ્વરાજ પ્રાપ્ત થતાં લગી ચાલુ રહેશે. પણ આપણા રાજ-સ્થાનોના સર્ગધર્મો તે દલીલ ટકી શકે તેમ નથી.

મુગલ સામ્રાજ્યના સમયમાં પણ ગુજરાતના અનેક રાજસ્થાનો હતાં; ત્યારે એ રાજ્યોના દરેકરો કાંઈ ઉર્દૂ લિપીમાં નહેતાં રખાતાં ભલે, સામ્રાજ્ય સાથેના પત્ર-વ્યવહારમાં રાજ ભાષાનો ઉપયોગ થતો હોય; પણ પોતાના રાજની અંદરે તો તમામ દરેક માતૃભાષામાં જ રખાતાં. અત્યારે ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં એવાં અનેક રાજ્યો છે, કે જ્યાં ફેટલાંક દરેકરો માતૃભાષાને બદલે નકામાં વિદેશી ભાષામાં રખાતાં હશે. દાખલા તરીકે ન્યાય ખાતામાં સંપૂર્ણ સ્વયંપત સાક્ષન બોમવતા સંસ્થાઓ, જેમના ઉપર છેવટની અપીલ એન્ગ્લીશમાં ન જતી હોય, તેવા આપણા ફેટલાંક રાજસ્થાનોની સેશન્સ અને વરિષ્ઠ કચેરીઓમાં બુગાનીઓ અને હરાનો સ્વ-ભાષાને બદલે પર ભાષામાં સંભાવ, તેનો

આ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ પ્રર્ભ જ કરી રહી છે. પણ તેમાં આપણા રાજવીઓનો શો ફાળો છે? આપણા મહાગુજરાતના રાજકીય દૃષ્ટિએ જે વિભાગ કરી શકાય (૧) બ્રિટીશ

કશો આશય સમજતો નથી. આપણા નૃપાણીની માતૃભાષા પરત્વે કમ કાળજીનું જ તે સૂચન છે.

ગિરીજા-ગીરાના અનન્ય ભક્ત જે કાંઈ ગાજવી હોય તો, ગુજરાતમાં વડોદરાનરે-દ્ર શીમાન સંચાલકાવ, અને કાઠીયાવાડમાં ગોંડળનરેશ શ્રી ભગવતસિંહજી જ છે, શીમતે ગાયકવાડ સરકારની ઉદાર સહાયથી 'પ્રાચીન કાવ્ય-માળા' આદિ અનેક જૂનું સાહિત્ય પ્રકાશમાં આવ્યું, તે માટે મહાયુગનાત તે નામ વરતું જણી છે. પણ આપણા રાજવીઓની માતૃભાષા પ્રત્યે અંગત લાગણી હીની છે કે ઉપરોક્તથી, તે માપવાની કસોટી તો રાજ તરફથી પ્રકટ થતાં જોડે જ છે વડોદરા-રાજ તરફથી સાપ્તાહિક 'આત્મા પત્રિકા' પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે વાંચતાં, ગુરુ 'ગુજરાતી' ભાષાને જ તેવાં અમરધાન

જણાય છે. પર ભાષાના શબ્દો જે આપણી ભાષામાં રૂઢ થયા હોય તેવા બાદ કરતાં, તેમાં સોજે સોજા આના ગિરીજા ગુજરી-ગીરાની જ પ્રતિભા ખીલી રહે છે.

ગોંડળની રિયલિટી તેથી કાંઈ નવારી લાગે છે, ગોંડળનરેશની સર્ગીરાવસ્થામાં રાજની લગામ એન્ડેસીના એમેન્ડ અમલદારોના હાથમાં હતી. તે વિદેશી અમલ દરમ્યાન ન્યાય-હલુર કચેરી આદિ કેટલાંક ખાતાઓ દ્વંતર 'અંગ્રેજી' માં જ રહેતું. શ્રી ભગવત સિંહજી સને ૧૮૮૪ માં ઓગણીશ વર્ષની કમળી વયે માહીનસિન થયા. જંગ સાહિત્ય

વડોદરાનરેશ નામદાર સંચાલકાવ ગાયકવાડ

સમાદ અંગ્રીમ, બાણુ જેવો અંગાળા વિશે જાણપો કરના હતા, તેવો જ કાઠીયાવાડમાં પણ તે વખતે યુગ પ્રવર્તતો હતો. અંગ્રેજી બણેલા સુવકાને દેશી ભાષામાં કશું કામ કરતું રચતું નહોતું, વિદ્યા વિશેના તમામ વિવાદો મોટે ભાગે અંગ્રેજીમાં જ કરતા; સલામ-ભાષણ રાજકામ જેવાં સાધારણ કાર્ય પણ અંગ્રેજીમાં જ વાંચતાં. અરે! માથાપો પણ પોતેની પુત્ર થોડું ગાંડું અંગ્રેજી બોલતો કે લખતો, તો એ કોઈ દેવભાષા કે દિવ્ય વાણી ગણી, તેના ઉપર મુગ્ધ થઈ જતા. જે બે જણા અંગ્રેજી બાણુનારા મળતા તો, વાર્તાલાપ પણ તે જ

ગોંડળ નરેશ નામદાર બગવતસિંહજી.

ભાષામાં ચત્રાવતા; જે માનુષાણ ઉપર જરા-
તરા રહેમ આવી તો, તેમાં પણ ચાદ આના
'અંગ્રેજી,' પણ આપડી 'યુજરાતી' નો તો
માત્ર જે આના જ વાપર થતો; અને આટલી
દૂર પણ માનુષાણ પ્રત્યે કેવળ વાતચીતમાં,
આપડી પત્રવ્યવહારમાં તો તે આપડીનો
અધિકાર થતો. જે યુગમાં માનુષાણ પ્રત્યે

સુચિહિત પ્રગળન તરફથી આવી અવગણના
યતી હોય, તેવા કાળમાં આપણા રાજવીઓનો
હોય તો સી રીતે કાઢી શકાય.

નામદાર હાકોર સાહેબ ગાદીએ આવ્યા
પછી કેટલોક કાળ ગાનોપાજન નિમિત્તે
પાશ્ચિમાત્ય પ્રદેશમાં ગાળ્યો. પૃથ્વીના પ્રવાસનું
વર્ણન તેમનાં રાણી શ્રીમતી નંદકુવરયાએ

‘ગો-મંડળ પરિક્રમણ’ નામક પુસ્તક રૂપે ‘ગુજરાતી’ માં જ પ્રગટ કરી માતૃભાષાનું ગૌરવ વધાર્યું છે. શ્રીગોંડળ નરેશ સ્થાપી યતાં પ્રથમ એ કાર્ય કર્યું કે, આપખાતામાં જ્યાં જ્યાં જીવ્યાનીઓ અને દુરાવે ‘અંગ્રેજી’ લિપીમાં લખાતા, ત્યાં ત્યાં તે રીતિ બધ પાડી, ‘ગુજરાતી’ ભાષામાં જ તે દેશનર રખાવાનો નિર્ણય કર્યો માતૃભાષા પ્રતિ તેઓશ્રીના પ્રેમ એવો વૃદ્ધિ પામતો ગયો કે, દરબારી ગેઝેટમાં જે જે લખાણ પ્રસિધ્ધ થતું, તેમાં ભાષાની અગુપ્તિ એ પણ ભાષાનું ખૂન થયા બરાબર એવી, ટીી કરી પણ અગુપ્તિ તેઓ સહન કરી શકતા નહીં ! જેથી છેવટનું મુદ્દણ યતાં અબ્બલ દરેક ખરડા પોતે જાતે જ નજર તળે કરતા, અને હુસ્ત-દીધની બૂધ પણ તેઓ જાતે જ તપાસી, પોતે જ સંપાદતા; અને તેવી કરી પણ બૂધ ભાત વગરનું શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ભાષામાં લખાણ પ્રસિધ્ધ થાય ત્યારે જ તેમને સંતોષ થતો.

જોડણી જોડાક્ષરના નિયમો વિશે આપણા સાક્ષરોમાં અઘાપિ પર્વન્ત રસાકસી ચાલે છે, અને કર્યું કર પડ્યું નથી. ત્યારે શ્રીભગવત સિંહજીએ તેનો તોડ પોતા થકી કરી લીધો છે. સ્વ-ભાષાના કે પર ભાષાના પર્વાય શબ્દોનો જે પ્રમાણે ઉચ્ચાર થતો હોય તેજ પ્રમાણે લખવું એ જ નિયમ સ્વિકારેલો આપણે ગોંડળ દરબારી ગેઝેટ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. જ્યારે કેટલાક ‘Gazette’ ને ‘ગુજરાતી’માં ‘ગેઝેટ’ લખે છે, ત્યારે શ્રીભગવત સિંહજી ‘ગેઝેટ’ પસંદ કરે છે. તેજ પ્રમાણે ‘કોનસ્ટેબલ’ ને બદલે ‘કન્સ્ટેબલ’, ‘આસિસ્ટન્ટ’ ને ‘માસ્ટર’ની જગ્યાએ ‘માસ્ટર’, ‘ટ્રાલી-મેન’ ને બદલે ‘ટ્રાલી-મન’, ‘સર્વેયર’ ને બદલે ‘સર્વેઅર’, ‘એગ્રામિનર’ ની જગ્યાએ ‘એગ્રેમિનર’, ‘ટીકીટ’ ને બદલે ‘ટીકેટ’, ‘ટ્રાફિક’ ને બદલે ‘ટ્રેફિક’, ‘જાનેચારી’ ની જગ્યાએ ‘જાન્યુઅરી’, ‘સરસ્ટેદાર’ ને બદલે ‘શિરસ્ટેદાર’-એ વગેરે

ઝીણવટ બ્યારે ગોંડળ દરબારી ગેઝેટમાં આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે લેખનપદ્ધતિની શુદ્ધતા જાળવવા એક રાજની જાતે કેટલી કાળજી ધરાવે છે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે તેવું છે.

માતૃભાષા પ્રત્યેની ધગશ શ્રીભગવત-સિંહજીના અંતરમાં હવે તો એવી તીવ્ર થઈ છે કે, સ્વ-ભાષાના શબ્દોનો પુરતો ભંડોળ હોવા છતાં, તેને બદલે આંગ્રેજી-ભાષાના શબ્દો પોતાની દરબારી માસિક-પત્રિકામાં વપરાય, એ પણ માતૃ-ભાષાના દ્રોહ સમાન તેઓશ્રીને લાગે છે. શ્રી ગાયકવાડ અને ગોંડળનરેશમાં ફેર એટલો કે, શ્રી ગાયકવાડ બ્યારે ‘સંસ્કૃતમય-ગુજરાતી’ ના પૂજક છે, ત્યારે ગોંડળનરેશ ‘સરળ ગુજરાતી’ ના ચાહક છે. અંગ્રેજી શબ્દ ‘ગેઝેટ’ ને બદલે વડોદરા નરેન્દ્રે ‘આદ્યા-પત્રિકા’ જેવો શબ્દ પસંદ કર્યો છે, ત્યારે શ્રી ભગવતસિંહજીને ‘આદેશ’ શબ્દ ગમ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ‘નોટીસ’, ‘જેલ’, ‘જેલર’, ‘ટ્રેઝરી’, ‘ટ્રેઝરી એક્સિસર’, ‘પબ્લિક વર્કસ’, ‘પ્રવાહિ અંગ્રેજી શબ્દોને તિલાંજલી આપીને, તેની અવેજી-પ્રસિધ્ધિ, ‘તુરંજ’ ‘દરોગા’, ‘ખાનડો’, ‘ખાનડગી’, ‘ખાંધકામ’ એવા એવા સરળ ગુજરાતી ભાષાના જ શબ્દો વાપરવાનો તેઓએ તાજેતરમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલું જ નહીં પણ, કેટલાક હોદાઓ જે આજ સમયે ‘અંગ્રેજી’ શબ્દથી પરિચિત હતા, તેને બદલે સ્વ-ભાષાના શબ્દોથી જ તે હોદાઓ અલંકૃત કર્યા છે; અર્થાત્ એજંસીના વખતની ‘હટ’ ઉતરાવીને, માતૃ-ભાષાની ‘પાધડી’ પહેરાવી છે.

પ્રજાની સાથે સાથે જ આપણા રાજનીયોગ પણ, આ પ્રમાણે માતૃ-ભાષા પ્રત્યે અંગત હોંશ અને ખાત પરાવી, તેને વાંકમય અને સર્વોચ્ચનર બનાવવામાં ફાળો આપે તો, ગિર્વાણી ગીરાનું ગૌરવ અને પ્રતિભા એવાં વધે કે, આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં અનેક મેદરામણજીઓ અને કલાપીઓને લાવિધમાં જોવા આપણે લાગ્યશાળી થઈએ.

મેધ મહત્વાર

અનુવાદક — પ્રો. હરિલાલ મૂળશંકર મુલાણી

ચિત્રકાર — રા. દત્તાત્રય

(ગયા અંકથી પુરું)

(૫)

એક વર્ષ વહી ગયું છે.

વિહાર છોડી ગયા પછી માત્ર એક વાર સુનન્દાને મળી પ્રભુને કહ્યું કે પોતે એક અગત્યના કામ માટે વિદેશ જાય છે અને ત્યાંથી થોડા સમયમાં જ પાછો ફરશે. આ એક વર્ષમાં એ કાંચી, ઉત્તર કાશ્યપ, અને મગધના સમસ્ત પ્રદેશ જોઈ વળ્યો, પણ ક્યાંય પણ શુશ્રુષ્યનો પતો મળ્યો નહીં.

પણ ફરતા ફરતા કેટલીક આશ્ચર્યજનક વાતો એને કાને પડી.

મગધના પ્રસિધ્ધ શિક્ષી ભારકર મિહિર ગુપ્ત રાજરાથી ભગવાન તથાગતની મૂર્તિ બનાવતા હતા. એક વર્ષના પ્રયાસ પછી એમણે જે મૂર્તિ ઘડી તેની વદનશી એટલી સામાન્ય અને ભાવહીન થઈ કે એને તે ભગવાન બુધ્ધની મૂર્તિ ગણવી કે મગધના પ્રજા શત્રુ દમનકની મૂર્તિ ગણવી એ લોકોથી સમજી શકાયું નહીં.

તત્કાલિના પ્રખ્યાત દાર્શનિક પંડિત યમૂનાચાર્ય શીમાસાદર્શનનું ભાષ્ય કરતા હતા, તેવામાં એકાએક તેમની કંઈ એવી દુર્દૃશી થઈ ગઈ કે આગળ એક પણ સૂત્રનો અર્થ કરી શકાયો જ નહીં, એટલે બિચારા

વેદિક વ્યાકરણનો શરૂઆતનાં પ્રકરણથી જ અભ્યાસ કરવા મંડ્યા!

ગદાકોટ્ટી વિહારના ચિત્રવિદ્યાના શિક્ષક શિશુ વસુન્નત "બુધ્ધ અને સુન્નતા" નામનું ચિત્ર એક વર્ષ પર્ણત પ્રયત્ન કરવા છતાં મનગમતું ચીતરી શક્યા નહીં એટલે એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જ છોડી દઈ દવે શૂકનશાસ્ત્રની ચર્ચામાં ધણો રસ લેવા લાગ્યા છે.

એક દિવસ પ્રભુને સાંભળ્યું કે ઉરિશિવ ગામની પાસે એક નિર્જન સ્થાનમાં કાષ્ઠ એક ગો-ચિકિત્સક આવી વસ્યો છે. તેના ચહેરાનું વર્ણન સૂરદાસના ચહેરાને આધાર મળતું આવતું હતું. એટલે એ ગામ જઈ તેણે ઘણા લોકોને પૂછ્યું, પણ ગો-ચિકિત્સક ક્યાં ગયો તે કાષ્ઠ તેને બતાવી શક્યું નહીં.

તે દિવસ ફરતા ફરતા યાત્રી જવાથી ઉરિશિવ ગામને પાદરે એક મોટા વડની છાયામાં નિરાશ બનીને બેઠો. સંધ્યા દમણું જ નખી હતી. ફરફર વહેતા પવનમાં ટક્ષપત્રો નાચતાં હતાં. પાસેના પિતરમાં પાકાં ધાન્યની કુંડીઓ સોનાની પેઠે ચળકી રહી હતી; થોડે દૂર એક જલ્પાશયમાં કેટલાં જે

ખીંચી રહ્યાં હતાં, અને અનેક વનહંસો ફીડા કરતા હતા.

સામે, થોડે દુર, એક ન્હાનકડી ટેકરી તેના ઢાળ પરથી એક ઝરણું બેઠું તળેડીમાં આવતા ઝરણાં પાણી એક એ થોડું અટકવાથી ત્યાં એક બંધ થય જેવું થઇ રહ્યું હતું. એટલામાં નને દેડ પર ધડા લઇને ટેકરી પરથી ઉતરી આવતી કોઇ એક સ્ત્રી દેખાણી.

જોતાં જ એના મનમાં કંઇ સંદેહ ઉપજતો તે જરા આગળ ગયો. તળાવની પાસે એક ખડક પાછળ, ધૂપાઇ જોતા. આંધામાં એકદમ ચક્રર આવ્યા—આ એ જ ! એ જ સુંદર ! લદ્દાવતીને તીરે જવનમાં બૂલી પડી લટકતી હતી તે આ જ ! મેદાનમાં પુર્ણિમાની રાત્રે જોનાં દર્શન હતા ને આ જ ! પણ એના અંગમાંથી જોનાં જ્યોતિષપ્રવાહ આવે અણુ માત્ર દેખાતો નથી ! એને પહેરવાનું વસ્ત્ર પણ જે જેવું મશિન છે ! પણ મુખ તો એ જ ! જ. આખડી જે જ સુંદર દેહસતા !

કરી કરીને નિહાળીને જોતાં તેના મનમાં તો એ સંદેહ રચો નહીં કે આ તેજ હતી. ના મનમાં કંઈ કંઈ ગડમથલ થવા લાગી. કાએક લાંગણીના આવેશગા એ વિહાર ડી સૂરદાસને ટૂંટવા નીકળ્યો હતો એ ન ખરી, પણ એક વાર એને મળ્યા પછી કેટલું શું એ વિચાર. એણે કયો નહતો હતો શુપ્ત્યુપ તે ત્યાંથી ચાલ્યો આવ્યો.

પછી દરરોજ સંધ્યાકાળે પ્રભુમન જઈ લા વડની છાયામાં બેસે, —અને રોજ સંધ્યા-કાળે ટેકરી પરથી ઉતરી આવી દેવી પાણીને ડા ભરી કાજમાં લઇ પાછી ઉપર ચઢી નય તે રોજ બેઠો બેઠો લુએ.

(૬)

કેટલાક દિવસો આમ ચાલ્યા ગયા. એક દિવસ પ્રભુમન મેદાનમાં ઝાડ નીચે બેસી

હતો ત્યાં દેવી નીચે ઝરા પાસે ઉતરી આવી. ઝરાને આ કાંઠે જોનાં પ્રભુ મને 'જેથું' કે ધડા નમાવી રાખી દેવી એક કુમુદ કુલ ચૂંટવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. ઝરાના આણી-મેરના કાંઠા પાસે ઉડા પાણીમાં એક 'મોટું' કુમુદ ખીસેલું હતું. થોડી વાર એને ચૂંટવાનો વૃથા પ્રયત્ન કર્યો પછી આંખ ઉઘી કરતા સામે પાર પ્રભુમનને બેઠેલો જોઇ એણે એક કેવળ પ્રતિભાદીન સ્મિત કર્યું. પછી હસતે મુખે એનાં તરફ જોઇ બોલી, "પેલું કુલ જરા ચૂડી દેશો ?"

"હા—પણ એક કામ કરશો ?"

"શું ?"

"મને કંઈ ખાવાનું આપશો ? આજ આખો દિવસ મેં કંઈ ખાધું નથી."

દેવીના મોઢા પર વ્યથાનાં ચિન્હ સ્પષ્ટ દેખાયાં "અહા ! ત્યારે અત્યાર સુધી ખોલતા શું નથી ? આવો—હો રહ્યું એ કુલ !

પ્રભુમન પાણીમાં ઉતરી કુલ તોડી નઇ મેને કાઢે મેને

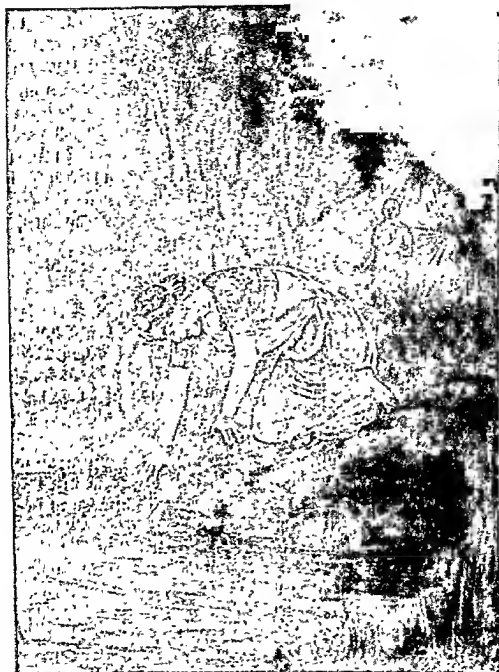
દેવીએ કહ્યું "આ વગડામાં આ ઝાડ નીચે આવીને રોજ તમે જ બેસો છો કે ?"

એના હાથમાં કુલ આપતાં પ્રભુમન બોલ્યો "હા ; હું પણ રોજ સંધ્યાકાળે તમને પાણી ભરવા આવતા બેઠો છું."

દેવી જરા દરાતે મોઢે બોલ્યાં—"પેલી ટેકરી ઉપર અમારું ઘર છે. તમે મારી સાથે ચાલો—તમને ખાવાનું આપું."

એકાએક દેવીએ જાણે વિહસ નેત્રથી ચોતરફ જોયું. પછી એ ટેકરી તરફ ચાલવા લાગી અને પ્રભુમન એની પાછળ ચાલ્યો. છેક ઉપર ચડ્યા પછી વાંસનાં ઝુડાની બોથે એક સુંદર સ્વચ્છ ઝુપડી દેખાણી. બારણું ઉઘાડી અંદર જઈ દેવીએ પ્રભુમનને કહ્યું "તમે શું અહીં એકલાં રહો છો ?"

દેવીએ કહ્યું "ના એક સન્યાસી મને અહીં લઇ આવેલ છે. એ શું કરે છે તે

પ્રભુને જોયું કે ઘડો નમાવી રાખી દેવી એક કુમ્હ કુલ ચૂંટવાને મથત હતી રહી છે. મને ખબર નથી; પણ વચ્ચે વચ્ચે એ હતો; એવો સ્વાદ પ્રભુને પહેલાં ક્યારેય ક્યાંક ચાહ્યો જાવ છે અને ઘણી પાંચ છ મહાડે પાછો આવે છે. તમે અહીં બેસો.” મળ્યો નહોતો.

દેવીએ માલીનો ઘડો ભરીને તેને જાવની વર્ધનની વાત સાચી હોય અને જો પોતે અત્યારે લુપ્ત છે તે ઉદ્દગમ ન હોય તો આ એની

મે ઉઠી છે એ જ દેવી સરસ્વતી
ક્ષાત્.

દેવી પેતાના જ સંબંધમાં શું કહે છે તે
જાણતી એને ઉત્કંઠા યથા.

એણે પૂછ્યું, “તમે આ પહેલાં ક્યાં હતી ?
મારો દેશ કયો ?”

એક કાષ્ટ પાત્રમાં અન્ન અને દાગ પીરસતાં
હી આ પ્રથમ સાંભળી, વિસ્મયપૂર્ણ દૃષ્ટિથી
દુઃખ સામે જોઈ બોલ્યાં “મારી ચાલ પૂછો
? મારો દેશ કયો તે હું જાણતી નથી.
વિદિશાના રસ્તામાં એક ટેકરી પર ભાંગેલાં
વિંદિરમાં હું અચેત પડી હતી ત્યાંથી સંન્યાસી
ને અહીં લઈ આવ્યા એટલું જ હું જાણું
હું. ત્યાર પહેલાં હું ક્યાં હતી તે કંઈ જ
નાદ નથી આવતું.”

ઉચ્ચિત્ત ગામની પેલી મેર વનરખા પર
ભનો સૂર્ય અને સંધ્યાનાં લાલ આકાશ
રશ્મિ અન્ય મનરક બાવે જોઈ રહી દેવીએ કંઈ
નાદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો—પણ કંઈ સાંભળું
રેણ તેમ જણાયું નહીં. એના મનમાં કોણ
જાણે શું થયું તે એકાએક આંખમાંથી ઝર
ઝર આંસ ઝરવા માંડ્યાં.

તુલ પાલવથી આંસુ ઢહોઈ નાખી એણે
પ્રભુમની સામે કાષ્ટનો અન્નપૂર્ણ યાજ કર્યો,
અને કહ્યું “આવાતું કંઈ નથી. તમે અટાણે
રોકાઈ જાઓ. મેં કમળકાકડી સુકવી રાખી
છે તેની રાત્રે ખીર રાંધી આપીશ. કાલે
સવારે જાઓ.”

પ્રભુમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. એ
મા ! વિશ્વની આત્મવિસ્મૃતા સૈન્યવક્ત્રી !
વિદિશાના મહારાજા અને નગરશેઠના એકઠા
ચતુર્ભાંગ તમારા ચરણરજની એક કશ્ચિકા
થવાને પણ યોગ્ય નહીં તે આગે આ રસ્તાની
રજમાં પડ્યો છો—એવાં તે એ રજનાં શાં
પુણ્ય હશે ?

ખાષ ઉડી પ્રભુને રજ માગી.

દેવીની આંખમાં નિરાશા ધુડી નીકળી
એણે કહ્યું “રાત રોકાઈ જાઓને—શું વાધો
છે ? રાતે હું ખીર રાંધી દઈશ.”

પ્રભુને કહ્યું “રાતે અહીં એકલાં રહેવાથી
તમને ખીંક નથી લાગતી ?”

ખીંક તો બહુ જ લાગે છે. સામેનાં
વાંસનાં વનમાં અધારામાં શું ખપડે છે
એ ખીંકની મારી દરવાજો ખોલીને હું જોઈ
શકતી નથી. ઉંધ આવતી નથી, આખી રાત
એકી એકી કાઠું છું.”

પ્રભુમને હસતું આવ્યું—ભયના મિત્રથી
દેવી એને રાત્રે રોકી ખીર ખરાવવા માગે
છે એ તે સમજાયો તેણે કહ્યું “ભલે ત્યારે
રાત અહીં જ રહી જઈશ.”

દેવીનું મોં આનંદથી ખીંકી ઉઠ્યું

પ્રભુને એ આખી રાત એ ઝૂંપડીની
બહાર પ્રુક્ષી દવામાં ગાળી, દેવી પણ એની
પાસે બેસી રહ્યાં એણે કહ્યું “આટલો પ્રકાશ
છે ! પણ ભયની મારી હું બહાર બેસી
શકતી નથી ; આખી રાત ધરમાં જ ગાળવી
પડે છે.”

દેવીની રહેણીકરણી જોઈ પ્રભુમ તો
આજો જ થઈ ગયો. મંત્રશક્તિ તો એને
તુલ સમજાણી, પણ એને લીધે આટલી આત્મ-
વિસ્મૃતિ થઈ જતી હશે એ તો એની કલ્પનામાં
યે નહોતું

આડીઅવળી વાતોમાં રાત વહી ગઈ.
સવાર પડ્યું એટલે એણે રજ માગી.

દેવીએ કહ્યું, “સંન્યાસી આવે પછી
એકવાર વળી પાછા આવજો.”

તે દિવસ પછી દેવીથી અજાણ્યો એ
ટેકરીની તળેટીમાં બેસીને રાજ રાત્રે એ
ઝૂંપડીનો પહેરો ભરવા લાગ્યો. એનું વીર
તરણ હૃદય એક બીર અજાણને જંગલમાં
આમ એકલી છોડી દેવાની વિરૂધ્ધ બંડ
ઉઠાવી રહ્યું.

દસ પંદર દિવસ વહી ગયા.

કોઇ કોઇ દિવસ પ્રભુમનને કાને દેવીનેા ગાવાનો અવાજ અથડાતો. એ ગાન અમલ્ય લોકનું નહીં, એ ગાન તો પ્રાણુધારાનું આદિચરણનું ગાન, એ મૃદુમુખી નંદાન, પાલાએનું ગાન ! અનન્ત આકાશમાં જૂના પડેલા કોઇ તારલાનું ગાન !

એક દિવસ બપોરે કાષ્ટએ પ્રભુમનને કહ્યું “તમે જે વૈદ્યની વાત કરો છો એને હમણા જ મેં રસ્તાની પામેના પેલા તળાવમાં નહાતા જોયો.”

એ સાંભળીને હોડતો જઇને એ પેલા તળાવની પાળે બેઠો. બરેબર ગુણાદય જ કાઠે વસ્ત્રની પોટકી મૂકી, પાણીમાં નહાવા ઉતર્યો છે એમ જોણે જોયું એના નીકળવાની રાહ જોતો એ બેઠો.

થોડી વારે વસ્ત્ર બદલી ઉપર આવતાં પ્રભુમનને જોઇ ગુણાદય યંબી ગયો. એણે કહ્યું “તું અહીં ?”

પ્રભુમને કહ્યું, “હું અહીં કેમ, એ શું સમજી નથી શકાતું ?”

ગુણુદયે કહ્યું “પ્રભુ—તું કપડો આપે છે માટે કહું છું એમ ન સમજતો—આ કામ કયા પત્રી મને ઘણો પશ્ચાતાપ થયો છે. રોજ રાતે લાવાનક રૂપ આવે છે. કોઇ જાણે કહે છે તેં આ જે કામ કર્યું છે તેની સિક્કા લાવાનક નરક છે ! એટલા માટે જ હું આજથી પંદર દિવસ ઉપર પેલા મારા ગુરુ—આજીવક સન્ન્યાસીની પામે ગયો હતો એની પાસેથી જ હું આ વર્તીકરણ મંત્ર શીખ્યો હતો. એની એટલી શક્તિ હતી કે જેને બાધનાની ઇચ્છા કરે તેને બાધી શકું, પણ બેલાવી શકું નહીં. મંત્રમા બાધવાની શક્તિ હતી, આકર્ષવાની નહીં. એટલા માટે જ મેં તને સાથે લીધો હતો. મને સંગીત જરાય નહોતું આવડતું એમ નહીં, પણ મને ખબર હતી કે મેઘમંદાર તને સિધ્ધ છે—તારાં ગાનથી પ્રકટ દેવી થવાની જ. એ પ્રકટ થાય એટલે

મારો મંત્ર એના ઉપર ચત્રાવાશે. એમાંથી આવું પરિણામ આવશે એ તો મને કલ્પનામાંય ન હતું. કંઈક તો મંત્રના ગુણુની પરિક્ષા કરવાની આવડતામાં જ મેં આ કામ કરેલું.”

પ્રભુમને કહ્યું, “હવે ?”

ગુણુદયે કહ્યું, “અત્યારે હું મારા ગુરુ પામેથી જ આવું છું. ગુરુએ બધી વાત સાંભળી એક બીજો મંત્ર શીખવ્યો છે—કે જેમા પ્રથમના મંત્રના વિરોધની શક્તિ છે. એ મંત્રથી પવિત્ર કરેલું જળ દેવીના અંગ ઉપર છાંટવાથી દેવી તુર્ત મુક્ત થઇ જાય, પણ હવે એનો કંઈ ઉપાય નથી !”

પ્રભુમને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું “ઉપાય નથી કેમ ?”

“જે જળ છાંટે તે ચિરકાળ પાપાણુ બની જાય—આપણે તો આમેય સરખું ને આમેય સરખું—ત્યારે એ કરતાં તો એ બન્દિની રહે એમાં જ લાભ ! મારા પર કોષ કરીશ નહીં. પ્રભુમ, જરા વિચાર કર, મરણ પછી જે પેલા લાગતી આશા તો છે—પણ પાપાણુ થઇ ગયા પછી શું ?—એ મને સમજાતું નથી !”

આત્મવિરમૃતા બન્દિની દેવીની પેલી અસહાય—કરુણ—દૃષ્ટિ પ્રભુમનના મન આગળ અત્યારે તરી રહી.

પુરો પુરો જે ઉદાર ઉચ્ચ પ્રેરણા કોષ તરણુ નિર્મળ પ્રાણુને રપશે છે એના તરંગે આજ પ્રભુમનનું હૃદય દલાવી ચૂક્યું. એણે વિચાર્યું “આ જીવન તો તુચ્છ છે. એના લાલ રંગેના કામળ પગમાં એક કાંટો વાગ્યો હોય તે કઠાવવાને પણ આ જીવન સો વાર એવારી નાખવાને હું તૈયાર છું.”

એકદમ ગુણુદય તરફ ફરી એણે કહ્યું, “આસો હું તમારી સાથે આવું છું. એ મંત્રેનું જળ મારા હાથમાં આપજો—હું છોડી દઇશ.”

આશ્ચર્યચકિત થઇ ગુણુદયે પ્રભુમનને કહ્યું “પૂરેપૂરો વિચાર કરી લેજો. આ કંઈ છોડવાની રમત નથી—આ કામ—.”

પ્રધુમ્ને કહ્યું “ તમે તમારે ચાલોને. ”

એ લોકો જ્યારે ઝૂંપડીથી થોડે દૂર રહ્યા ત્યાંરે ગુણાદયે કહ્યું, પ્રધુમ્ન, ફરી એકવાર સારી રીતે વિચાર કરી જો, કાંઈ મિથ્યા આશાનાં મોહમાં બૂંસતો નહીં. આમાંથી પછી તારો ઉપ્કાર કાંઈથી પણ થઈ શકે તેમ નથી, સાક્ષાત્ દેવીથી પણ નહીં. મંત્રજાળથી તારી પ્રાણુશક્તિ સદાકાળને માટે જડ થઈ જશે, માટે ફરી ફરીને વિચારી લે. નિર્મળ, અમોઘ મંત્રશક્તિ કાંઈનાય ઉપર રહેમ કરે તેમ નથી. ”

પ્રધુમ્ન બોલ્યો, “ તમે શું એમ ધારો છો કે હું હવે પાછો ફરીશ ? નહિં. ચાલો ”

એ લોકો ઝૂંપડી પાસે પહોંચ્યા ત્યાંરે તકકા ઢળી ગયો હતો. ઝૂંપડીની બહાર ધાસ ઉપર અન્ય મનસ્ક ભાવે દેવી બેઠાં હતાં—તે પ્રધુમ્નને આવતો જોઇ અત્યંત આનન્દથી હસતે મઠોએ બોલ્યાં “ આવો આવો, હું અત્યારે તમારો જ વિચાર કરતી હતી તમને તે દિવસ કાંઈ ખાવાનું પણ અંપાયું નહીં તેથી મારા મનને યાદુ ખરાબ લાગ્યું હતું. હવે આ વખતે તમે થોડાંક દિવસ તો અહીં રોકાજો. ” એમ કહી બાળને જણાવે માટે બોજનની વ્યવસ્થા કરવા તે ઝૂંપડીની અંદર ચાલ્યાં ગયાં.

પ્રધુમ્ને કહ્યું, “ કાં, હવે મને પેટું મંત્રેણું જળ આપોને ? ”

ગુણાદય બોલ્યો, “ શું સાચે તું એ કામ માટે આટલો આતુર છે ? ”

પ્રધુમ્ને કહ્યું “ મારે બીજી વાત નથી સાંજળી, પેટું પાણી લાવો. ”

દેવીએ ઝૂંપડીમાં બેસવાની જગ્યા કરી ખાવાનું પીરસ્યું. જમી રહ્યા ત્યાં લગભગ સાંજ પડી. વાંસના વનની ઝાંખા ભૂમિ ઉપર લાંબી યઇ પડી હતી અને ઉર્મિસ્ત્ર માગ ઉપર લાલચંગી ચૂર્પ લટકી રહ્યો હતો.

ગોધૂક્ષી સમયના તેજમાં દેવીનું મુખપદ અનુપમ શોભાથી ખીલી ઉઠ્યું.

પછી તે કાખમાં ધડો લઇ રાજની પેઠે પાણી ભરવા નીચે ઝરણાં તરફ ઉતરી ગયાં.

ગુણાદયે કહ્યું, “ હું અહીંથી પહેલાં ચાલ્યો જઈશ. પછી એ ઘડામાં ભરેલું જળ તું દેવી ઉપર છાંટી દેજો. ”

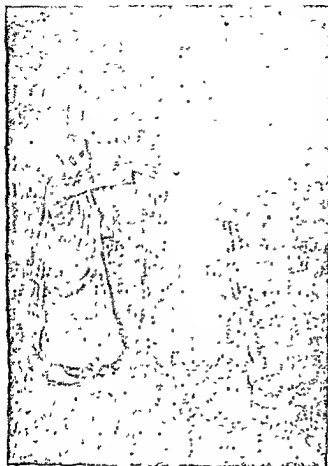
એની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં એકાએક આવેગથી પ્રધુમ્નને આત્મિંગન કરી એણે કહ્યું “ હું તો કાચર પુરુષ છું ! મારામાં એ સાદસ ન ઉદ્ભવ્યું—નહિ તો—”

ઝૂંપડીમાંથી એણે પોતાનો સરસામાન કાઢ્યો. પછી બધું લઇ કેડી માર્ગે વાંસના વન પાસે થઈને ટેકરીની બીજી બાજુએ એ ઉતરી ગયો. એક દિશામાં જ—થોડે દૂર—મગધથી વિદિશા આવવાનો રાજમાર્ગ દેખાતો હતો.

એક શિક્ષાતલ પર બેસી ચેતરફ દૃષ્ટિ નાખતો પ્રધુમ્ન વિચારવા લાગ્યો, બૂરા આકાશ નીચે આજથી વીશ વરસ પહેલાં એ માતાના બોળામાં જન્મ પામ્યો—એ એની મા-તારાણુસીમાં ધરતી બારીમાં બેસી સન્ખાના રંગો તરફ જોતી જોતી પ્રવાસી પુત્રના જ વિચાર કરી રહી છે ! માતું મ્હોં એકવાર છેલ્લું જોઇ લેવાને માટે એના પ્રાણુ બાકુળ થઇ ગયા. આ પૂર્વ આકાશે નવમીનો ચંદ્ર કેવો ઉજ્જવળ ઉગ્યો. છે ! મગધ જવાને માર્ગે ઝાકના જૂથ ઉપર એક તારો ઉગી નીકળ્યો. વાંસના વનમાં ધોર અંધકારને લીધે કાંઈ દેખી શકાતું નહોતું.

પ્રધુમ્નની આંખમાં એકાએક આંસુ જવકાઇ આવ્યાં.

એજ વખતે એણે દેવીને ટેકરીની ધાર પરથી ઉપર ચઢી આવતાં જોયાં, મંત્રેણાં જળનો ધડો એણે જમીન પર મૂકી રાખ્યો.

પણ દુઃખ થતું નથી. જ્યાં સુધી
જ્ઞાન લુપ્ત થશે ત્યાં સુધી
મને તો એક જ વિચાર આવશે
કે આ વિશ્વની સૌંદર્યલક્ષ્મીને
અન્યાયપુરુષો જાંધનમાંથી મુક્ત
કરવાનો અધિકાર સુધારાએ મને
મળ્યો છે !”

દેવી વિરમયપૂર્ણા દૃષ્ટિથી
પ્રભુને તરફ જોઈ રહ્યાં.

પ્રભુને કહ્યું, “સાંભળો, તમે
મનમાં ખૂબ માદ લાવી છો.
જેહ-તમે અહીં કોંઈ આપ્યાં !”

દેવી જોઈને “કેમ ? હું તો
વિદિશાના માર્ગની જાણુમાં—”

પ્રભુને એક અંજલી જળ
એના સર્વાંગે છાંટી દીધું.

એકાએક નિદ્રામાંથી જાગૃત
થયેલાંની પેઠે દેવી અમરી ઉઠ્યાં...

વળા દૃઢ હાથ વડે પ્રભુને
સર્વ અંગ પર છાંટી દીધું.

એક નિમિષ એની આંખ આગળ હવામાં એક અપૂર્વ સૌંદર્યની એક ખીજ અંજલી જળ દેવીના
ચિન્મય લહરી ચાલી ગઈ !

હતા ; દેવીને આવતાં જોઈ એ એણે પોતાના
હાથમાં લઈ લીધા

દેવી હુંપડીની પાસે આવ્યાં ; એના
હાથમાં કેટલાંયે અર્ધખીટ્યાં કુમુદ પુલ હતા.

પ્રભુને એણે પૂછ્યું, “સન્ધ્યાની ક્યાં ?”

પ્રભુને કહ્યું, “એ તો ક્યાંક ચાલ્યા ગયા
છે ; આજે પાછા નહીં આવે.”

પછી દેવીની ચરણરંજ લઈ એણે કહ્યું,
“મા, તને મેં જે ઘોર અન્યાય કર્યો

હતા, તેની શિક્ષા આજે મારી મેજે જ ઘોરી
લેઈ છું”. પણ એથી મારા મનમાં ચાકિચિત

એક નિમિષ એની આંખ આગળ
હવામાં એક અપૂર્વ સૌંદર્યની ચિન્મય
લહરી ચાલી ગઈ ! એનાં સકલ દેહ-મન-
આનન્દથી કંપી રહ્યાં : સાથે સાથે એની
આંખ આગળ વારાણસીનાં ધરમાં ખારીમાં
ખેટલી, સન્ધ્યાના આકાશ પ્રત્યે જોઈ ધ્યાન
ઝરત બનેલી એની માતું ચિત્ર ખડું થયું !

(૯)

કુમારચેણીના વિહારમાં આચાર્ય શીલવત
પાસે એક કન્યાએ બહુ ન્હાની વધમાં જ દીક્ષા
લીધી. એનું નામ સુનન્દા હતું. દિવસનચરના

ધનવાન બ્યાપારી; સ્વમન્તદાસની દીકરી. પિતામોતાએ અનેક રીતે સમજાવ્યા છતાં કન્યાએ પરણવાની વાત કબૂલ ન કરી. અત્યંત ક્રોધે વયમાં પ્રવ્રત્ત્યા લઇને એ વિહારમાં નાનાં મોટાં સહુની શ્રધ્ધા મેળવી રહી છે, ત્યાં પણ એ આસપાસનાં બધાં સાથે હળી મળી ગઇ-એમ નહીં, એ તો સદાકાળ પોતાના જ કામમાં ગુંથાયેલી રહેતી. સદા કોઇક અન્ય મનસ્ક બાને ફરતી.

અજગાળી રીતે વિહારની નિર્જન પથરની ફરતે પર ઉભી એ પોતાના મનમાં શું વિચાર કરેતી હતી? સામેના મેદાનમાં તર-પલ્લવોએ ગુથેલી ચાંદનીની નળ કાળી કાંતા ફાટ પડિકરે એ એવી દૃષ્ટિથી જોઇ રહેતી હતી કે જાણે થોડા દિવસ ઉપર જ એનો પ્રિય જલદી પાછા ફરવાનો વાયદો કરી ચાલ્યો ગયો હોય અને એના જ પછા ફરવાનો દિવસ ગણતી ગણતી પોને યાદેતી છતાં ધીરજથી પથ સામે જોઇ રહી રાજ રહતીરે એ કાઠની જાણે વગ્ન જોઇ રહી છે! રહવારં ચાલ્યું જતાં જાણે રેડે આગે, રેડે પૂરે થયે તો સંખ્યાકાળ આવશે—

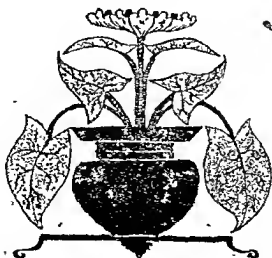
દિવસ પર દિવસ—માસ પર માસ—આવી રીતે કેટલાં સત્તાર અને સંખ્યાકાળ ચાલ્યાં ગયાં!...પણ કોઇ આવ્યું નહીં...છતાં યે બાલા મનમાં કહેતી હતી. આવશે, કાલે આવશે... પાંદડાં! ખખડાટથી ચમકી ઉઠી જોયું—શું આટલો બધો દિવસ ચાલ્યો ગયો?

(૧૦)

એક રાત્રિએ તેને એક અદ્ભૂત સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે કોઇ એક પહાડ પર વાંસનાં ઘોર જંગલમાં એક બાંગી તૂટી પાપાણીની મૂર્તિ ઉભી છે. ઘોર રાત્રિએ જાણે એ પહાડ પરનાં વાંસનાં ઝાડ દવામાં ઝૂંટે છે, વાંસઝા-ઓમાં યઇ વાતો પવન સર સર શબ્દ કરે છે. ઉંચા જૂઠાની ઝાડમાં પાપાણી મૂર્તિનું મુખ સાવ દંકાઇ ગયું છે એ અધકારમય ખપરને વાંસની ઝાડીમાયી ધ્રુકતો પવન જાણે એકજ રાગશી ગાઇ રહ્યો છે—મેધમસ્તકાર!

મગાતકાળે આખા ખુતનાં રાતનું સ્વપ્ન યાદ ફરી એ મનમાં આશય પામવા લાગી—ક્યાંનો પહાડ, ક્યાંનું વાંસનું લન, કોની બાએલી મૂર્તિ?—શા માટે આ બધું અર્થહીન દુઃસ્વપ્ન!

(સંપૂર્ણ.)

અધિપતિની નાંધ

સ્વ૦ દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ.

તા. ૧૬ મી જુન ૧૯૨૫ હિંદને માટે દિનબાગી દિવસ નિવડ્યો! દેશને માટે અગ્રીમીને ઠોકર મારી કુદીરીને બેટનાર અને 'દેશબંધુ' નામનું ખર્ચ સાર્યક કરનાર આપણા વીર દેશબંધુ તે દિવસે આપણી વચ્ચેથી ચાલી નિકળ્યા.

જેની જગતને જરૂર હતી, જેની હિંદને સૌથી વધારે જરૂર હતી તેની પ્રણુને પણ જરૂર પડી ને તેણે મોતનો પયગામ મોકલ્યો.

માતૃભક્તિ-દેશભક્તિ એ એક એવો અચલ ને અમર ભાવ છે કે તેના આદર યુગયુગથી થતો આવ્યો છે રથજી અતે કાળ પ્રમાણે એ ભાવ બુદ્ધે બુદ્ધે સ્વરૂપે દેખા દે છે. જે ભાવે પ્રતાપ રાણાના હૃદયમાં વસી ચુકા ને વનમાં પણ પણુ તેને આનંદ લેતાં શીખવ્યું હતું, જે ભાવે ભામારાના અંતરમાં પ્રવેશી પોતાના ધનના ટગલા પ્રતાપના ચરણમાં સમર્પના પ્રેરણા કરી હતી, જે ભાવે યુધ્ધમાં લડતો મમરા બસ છે. પેરસને ખાદુબળે પૂરું હતું, તે જ ભાવ

દેશબંધુના અંતરમાં થે હતો તેમણે શું-હોનું ત્યાગ્યું? એક વેળા તેમનાં ધર્મપત્ની વાંસંતી-દેવીએ જેલમાં તેમને ખાવાનું મોકલ્યું ત્યારે તેમણે કહેવડાવ્યું કે 'મારે માટે બે પેસાના

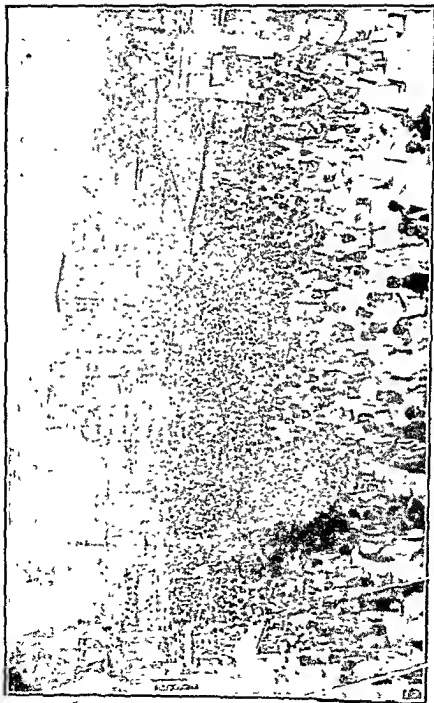

દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ. ("નવરોડ" ના બંધુકત્યથી);

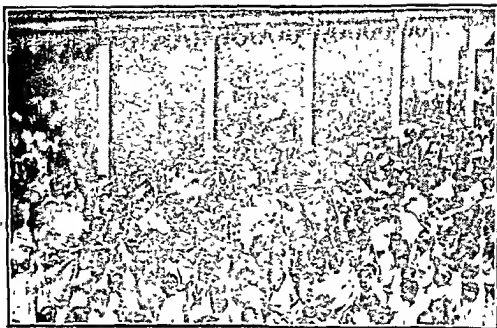
દેશબંધુના અકાળ મરણથી દિદે વ્યવસ્થા

હાર્ડવેઈંગ મેલમાંથી દેરાળધુમાં રાખતે ઉતારી બહાર લાવવામાં આવ્યું ત્યારે કબજામાં આવેલા સ્ટેશનની બહારનો દેખાવ.

કલકત્તાની વેલીંગ્ટન સ્ટ્રીટમાંથી દેશજનકિનારા સાથે પચાસ થતું ગંભીર સંકેત.

વેશીંગ્ટન સ્ટ્રીટમાં મણુસોની મેદનીનો દેખાવ.

પૂર્વક ચળવળ કરનાર મહાન નેતા ખોયો. અંતરમાં ૨૩વા-૨૪ી. રડીને આન્તરશુદ્ધિ છે. હિંદ ખરેખર કમભાગી જ છે. એક કરવા જે મેદની મળી હતી તે એટલું ડગલું વધે તે જે ડગલાં પાછળ હો. પ્રયોગ જતાવવા પૂરતી હતી કે દેશભક્તિ એ ઇશ્વરદત્ત ભવિષ્યના ગર્ભમાં થું છે તે જાતાવી દે તે પ્રેરણા છે. પ્રત્યેક માનવહૃદયમાં એ ઝાંછે કહી દે કે જેને માટે તવરીએ છીએ તે કે વતે અંશે છે જ. સ્વાર્થ તેને દખાવી 'આઝાદી' ક્યારે મળશે-તે ક્યાં છે-કોને દાય છે તેની ચાવી ? દ્યે, સન્મેગો તેને ઝાંખી કરી દ્યે, પણ તે કદાપિ અંતરપટેથી જુસાતી તો નથી જ.

દેશખંડનું હૃદય બંધ પડી જવાથી દાઝ-લીંગમાં મરણ્ય પામ્યા. તેમના શખને કલકતા લાવતાં એ મૃત શરીરને નિરખવા-નિરખીને

પ્રજુ એ મહાન આત્માને પરમ શાંતિ અપો ને તેમના કુટુંબીઓને આ આધાન રહેવાનું મનોજળ અપો !

આંખોનાં જાદુ

લેખક:—૨૧. મહારાજકર ઇન્દ્રજી-દવે.

સાધારણ માણસોની નજરે તે કદાચ સ્વરૂપવાન ન ગણાય. હું પણ તેને અસાધારણ સુંદરી માનતો નહોતો; છતાં તેને ચાહતો, અંતઃકરણપૂર્વક ચાહતો. તેની આંખોમાં શું જાદુ ભર્યું હતું તે હું સમજતો નહોતો. છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જાણતો હતો કે તેની આંખો જેવી સ્વપ્નમય, સુંદર આંખો મારી-છાંદગીમાં મેં કદી જોધ નહોતી. 'તોફાની' તરીકે પણ તેણે નામ કાઢ્યું હતું.

એ અચળ પ્રમોદાએ-મારૂં મન હર્યું હતું. તેની આંખો જોઈને મુગ્ધ બની ગયો હતો.

મને જણાવ્યું થાય છે કે એક દિવસે એકાંતમાં બોલાવી મેં તેને કહ્યું હતું કે “મને એવી ઇચ્છા થાય છે કે આ તારી બંને આંખો ચુંટી કાઢું.”

“કેમ?” પ્રમોદા નયનો નચાવતી બોલી,

“એ આંખોએ મને ગાંઠો બનાવી દીધે છે. હું કુનિઆની કોઈ પણ ચીજ કરતાં તારી આંખોને વધારે ચાહું છું.”

આટલું બધું ચાહતો હતો છતાં તે ન જ મળી.

કોઈ અંતરેયો પુરુષ આવી તને ધામધુમપૂર્વક લઈ ગયો.

હૃદય કાઢું કાઢું થઈ રહ્યું

પરંતુ એ વેદના કદાચ વિસારે પડત, તો તેની સાથે જ એક બીજો મર્મભેદી બનાવ ન ગન્યો હોત તો !

પ્રમોદા પાછી બાપને ઘેર આવી, આંખો સાસરે મૂકીને, કારણની બોળા-કરતાં એવું જણાયું કે શુભાગજીને જાહેરે બુલ્લશી કોઈ બીજી દવા આંખોમાં રેડતાં આ બનાવ બની ગયો.

એક વખત તે મને એકાંતમાં મળી મેં કહ્યું “થોડી બેઠકારીથી એવી સુંદર આંખો ખોધ.”

તેણે જવાબ આપ્યો—“આ આંખોમાં ફેટલી જાધી વાને ધૂપાએલી છે, તે જો ન સમજી શકતા હો તો ન જાણવામાં જ માલ છે ! X

નવચેતન અને રંગભૂમિ

માસિકપત્ર

પુસ્તક: ૭ મું.

અધિપતિ:— ચાંપશી વિદ્યલક્ષ્મી ઉદેશી

ભાગ: ૨ ભા.

[સર્વ હક સ્વાધીન]

મે ૧૯૨૫ના આંકની આનુક્રમિકા

કવર ડિઝાઇન : શ. રવિશંકર રાવળ
અપખંડ : "શકુન્તલા-દુષ્યન્ત" ૨૫૦ ત્રિભુવન પેટલ
રશ્મિ હ : શ્રીયુત નંદલાલ બોસ
અંગાળી રંગભૂમિ : (૭ ચિત્રા)
કાવ્ય			
ગ્રેમ-પ્રજ્ઞાપ : પંડિત ક્ષેમાનંદ રાહલ	૯૫
ભૂમી ધરતી : શ. ચાંપશી વિદ્યલક્ષ્મી ઉદેશી	૯૬
"ક્ષણ ક્ષણ વહી વહી જાય:" શ. "રમણીક" ચિત્રકાર શ. મીશ્રી	૯૭
નૃદાઇ . શ. ડી. બી. ક. ચારીઆ	૧૨૩
રાસે રમીયે : શ. ચતુલ્લાલ પુરોષોત્તમ	૧૪૩
પ્રવાસ અને વર્ણન			
સુલયમાન રોહામર : હકુર નારાયણ વિસુનલ-ચતુર્થજી	૯૮
કલિંગરુ કેરળીજ કે બારતનું કારી : (અગ્નિ) શ. દોશવસિંહ વર્મા	૧૦૬
ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્ર			
ડા. સુન ચાત કોન : શ. 'જો પી'	૧૧૬
સાહિત્ય અને રંગભૂમિ			
રાજકવિ ભૂપણ : શ. જીહાંગીર માણેકજી દેસાઇ	૧૨૪
વિસ્મયન : (અગ્નિ) કવિવર દોશીર ચિત્રકાર શ. નંદલાલ બોસ	૧૩૫
મધ્યપુર : શ. મોહિનીચંદ્ર	૧૫૩
અવનનું સાહિત્ય : શ. નં. જી. ત્રિ.	૧૬૪
અધિપતિની નોંધ :	૧૬૨
જીવન જોડાણ : શ. વલ્લભજી મહેતા	૧૫૨
વાર્તા અને હાસ્ય			
માયા : શ. "સુદર્શન" ચિત્રકાર શ. જી. જી.	૧૧૮
રૂં દયાસ : શ. તારાચંદ્ર આકાશજી. ચિત્રકાર શ. પંડિત	૧૪૪
પહુ દસ્તાવેજ : શ. ઘોડાલાલ જી. રાહલ ચિત્રકાર શ. કુંડો	૧૫૬
પૃથ્વીશ : શ. ધૂમકલ	૧૬૭
લવાજમનાં વાર્ષિક દર :			
હિંદના કોઇ પણ ભાગ માટે	રૂ. ૧-૬-૦
હિંદ બહાર કોઇ પણ ભાગ માટે	રૂ. ૭-૮-૦
બુટકે નકલ	રૂ. ૦-૧૨-૦

કેટલાક :—નવચેતન ઓફીસ નંબર ૧૪ અમરતલા રીડ, કલકત્તા.

આ માસિક નવચેતન કલકત્તા, માલકસ લેબ, નં. ૨, થી શુભર પ્રભાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં ચાંપશી વિદ્યલક્ષ્મી ઉદેશીએ આ પત્રના અધિપતિ ચાંપશી વિદ્યલક્ષ્મી ઉદેશીના આજ્ઞા અને ચાંપશી વિદ્યલક્ષ્મી ઉદેશીએ નં. ૧૪, અમરતલા રીડ, કલકત્તામાં પ્રગટ કર્યું.

જુન ૧૯૨૫.

મુખપૃષ્ઠ : 'ખાંડ્યોનો ગુફાવાસ' શ્રીયુત દોટ્ટેનું ઉમદા પૌરાણિક ત્રિરંગી ચિત્ર.
 "કુમુદી-ભૂંગ" : સ્વ રાજકવિ કલાપિના એક કાવ્ય પર રા. જેકીસન મીસ્ત્રીનું ભાવવાહી ત્રિરંગી ચિત્રલેખન.

વિખ્યાત નટ મેથેસન લેંગ : (સચિત્ર) જગવિખ્યાત નટ મી. મેથેસન લેંગના કુદરતી અભિનયની રસિક માહિતી આપતો અનેક ચિત્રો સાથેનો આ લેખ આ અંકનું મુખ્ય આકર્ષણ જણાશે. અનુવાદક રા. મોહનલાલ શેઠ.

રાગી કે ત્યાગી ? (સચિત્ર) રા. મસ્તકદ્વીપ. ચિત્રકાર રા. રવિશંકર પંડિત. એક સ્મુથ સામાજિક પ્રસંગ જેમાં વારાનસના ચક્રમ જેવાં પરાક્રમ વાંચતાં હમીને થાકેગો.

"વાયરલેસ"ના પ્રતાપ : (સચિત્ર) રા. ચાંપશી. વિ. ઉદેશી. "વાયરલેસ"નો મૂળ શોધક સીગ્નેર માર્કોની તેના ભવિષ્ય વિશે શું કહે છે તે આ લેખમાં વાંચશો.

જોન રસ્કીન : (સચિત્ર) રા. જયન્ત. અંગ્રેજ સાહિત્યના આ 'ગદ્યકવિ' નો ઉપદેશજનક અને રસપૂર્ણ જીવનચરિત્ર.

મેઘમહદાર : (સચિત્ર) મૉ દરિલાલ મુળશંકર મુક્તાશી. જંગ સાહિત્યની એક અનિ ઉમદા વાર્તા રા. દત્તાત્રયના ચાર સુંદર ચિત્રો સાથે

રીનેમા અને કેળવણી : (સચિત્ર) રા. મીમનલાલ મૂલજીભાઈ હુદારનો રીનેમારિપયક ઉપયોગી લેખ, જેનો પ્રથમ દિરસો એપ્રિલ ૧૯૨૫ના અંકમાં આવેલ તેનો બાકીનો ભાગ આ અંકમાં સંપૂર્ણ.

અખેલાલ : રા. અખધૂતનો એક અતી ભાવભર્યો દ્રશ્ય લેખ.

માનવ ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ : રા. અખાલાલ એલ. હાકરનો સાહિત્ય વિષયક અભ્યાસ કરવા યોગ્ય ઉપયોગી લેખ.

વીરહદયા સોદીયા : રા. રસેશ. એક રશિયન રમણીએ યુધ્ધમાં આપેલ ભોગનું કચ્છાજનક હૃદયદ્રાવક વર્ણન.

કામદાર સંઘની યોજના : રા. "એ. પી."નો Labour Problem ચર્ચાનો વાંચવા યોગ્ય વિષય.

મધપુટા : રા. મોહિનીચંદ્રનો દિદ્ધુશીલર્થો કાવ્યતત્ત્વમય લેખ.

એ સિવાય ચાર વાર્તા, 'વિસર્જન' નાટક, અધિષ્ઠિતની નોંધ, અવનતું સાહિત્ય, સુલયમાન નૈઘાતર ચિત્રો.

25 p. c. Discount

ઉત્તમ અને વિશ્વાસપાત્ર.

બધા જાણીતા મેકરનાં

ઘડીયાલો પર

ફેટલોગની કીંમત ઉપર

૨૫ ટકા વળતર મળશે !

લીમટન વૉચ કંપની.

૭-૮, રાધાબજાર સ્ટ્રીટ,

કલકત્તા.

ટેલીગ્રાફિક એડ્રેસ :—“Timekeeper.”

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૦૭૬.

[ચિત્રકાર]

રાકુન્તલા-કુપ્યન્ત.

[સ્વ. ત્રિલુપ્તન ખેલ.

સ્તંક ૭મું

વર્ષ ૪થું

મે ૧૯૨૫

અંક ૨નો

પ્રેમ-પ્રલાપ

લેખક:—પડિત શ્રેમાનદ રાહલ.

વહ દવા દેકર મેરે પહલું^૧ સે ને ઉઠકર ચલે
 દહોં દિલ કુછ બટ^૨ ગયા, દહોં જિગર કુછ કમ હુઆ.
 તેગ ને તુમને ઉઠાઇ ઔર ભવેં તાની જરા
 ઇશ્ત્યાકે^૩ વક્તમેં કિસ શૈક સે સર^૪ ખમ હુઆ.
 હગ તુમહારે હો ગયે ઔર તુમ હમારે બન ગયે,
 આંખો આંખો હી મેં થા ઇકદાર વહ બાહમ^૫ હુઆ.
 એક કાફિર ઔર કિતાબે પાક સે થોં દેહાક,
 તેરે રુખ પર બુદ્ધ દેખી તિફતો^૬ દિલ બરહમ^૭ હુઆ.
 વહ તબસ્તુમ,^૮ વહ ફગન,^૯ રફતાર^{૧૦} વહ, શુફતાર^{૧૧} વહ,
 નાન ઔર અન્દાન તેરા છનતે^{૧૨} આલમ હુઆ.
 હમને આહા થા છિપાના ઇજતરાબે^{૧૩} દિલ મગર
 મુજરિમે અફશાયેરાન^{૧૪} વહ દિદયે પુરનમ^{૧૫} હુઆ.
 યાદ આતા હૈ તુમહેં કયોં જરાહતેં નાં બાજ^{૧૬} અબ?
 સચ કહો કયા ઉસકે બનેકા તુમહે લી ગમ હુઆ?

૧ બાનુ ૨ વહે ચાઇ મયુ ૩ મિલનેઆ. ૪ માયુ નમુ. ૫ પરસ્પર. ૬ નાહાન; ગાંડું. ૭ બગરી
 ૮ સિમી. ૯ ગારી ૧૦ આલ ૧૧ વાતચીત ૧૨ કાકમાઝ. ૧૩ કુખી. ૧૪ ભેકે ખાત્રી દેવાનો
 ખપસાની. ૧૫ અશુખલું નેત્ર. * રાહલતુ—લેખકનું તબસ્તુસ. ૧૬ બન સફે કરનાર.

ભૂખી ધરતી

લેખક—ચાંપરી બિહુલદાસ ઉદેશી

— ગઝલ —

ડગડગ ભરું ત્યાં પદ પરે તુમ જ્યાળ કે લાગી રહી,
ધગધગ થતી ધરતી અરે! બલિદાન કે માગી રહી,
એ જ્ઞાનથી સત્તાનઉરે તુમ ઘડાય કે લાગી રહી... ડગડગ

બળતી અરે ધરતી વહે “લગવાઈ છું” આ ભારથી
માતૃકલ્પી પુત્રને એ કાં ઉઠેયો પ્યારથી?”
એ કરુણરવગાથા અરે! મુમ્ હૃદયમાં વાગી રહી!... ડગડગ

“જે નરવીરોને દેશ માટે દાઝ લાગી રગરગે
જેના સુપુત્રોની અરે! બિરદાવડી ગાજી જગે
હું તેજ માનો પુત્ર?” એ શંકા ઉઠે ‘લાગી રહી’... ડગડગ

‘છેયાં અમે માડી તણાં,’ એ ભાન હા! આને થયું
‘કર્તવ્યમાં ચૂક્યા ઘણા’ એ જ્ઞાન હા! આને થયું
એક જ ઉઠે ઉંધારની તુલ લગન બસ લાગી રહી... ડગડગ

તારે અરણ્ય માડી! નમું આશીષ દે શક્તિભરી
“જહંદર તુમ તોડું” રહી અભિલાષ એ બક્ષિતભરી
એ આશાના પ્રેરકબળે ભીતિ બધી લાગી રહી... ડગડગ

બસ—માતે માટે તન અને આ માત માટે શીશ છે,
હું કર્મમાં કટિબધ છું, દેનાર એ જગદીશ છે,
તુમ દુખને નિવારવા ઉરવૃત્તિ અનુરાગી રહી... ડગડગ

સુલયમાન સૌદાગર

લેખક—૨૧ ઠંકુર નારાયણ (વસનછ.)

(ગયા અંકથી ચાલુ)

પોતાના પ્રવાસ પુસ્તકમાં તે એક સ્થળે લખે છે કે “ભારતવર્ષ”માં મેં એકવાર એક એવા સાધુને જોયો કે જેણે પોતાના શરીર પર મૃગચર્મ ધારણ કર્યું હતું અને જે સૂર્યમાં પોતાની દૃષ્ટિને રિયર કરીને ઉભો હતો. સોળ વર્ષ પછી જ્યારે હું બીજી વાર તે સ્થાનમાં આવ્યો ત્યારે પણ તે મનુષ્ય તેવીજ રીતિમાં ઉભેલો મને દેખાયો.” આ ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સુલયમાને સમસ્ત વૃત્તાન્ત પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ તથા અનુભવના આધારે જ લખ્યો છે.

ઇતિહાસલેખકોએ સુલયમાન સૌદાગરના પ્રવાસપુસ્તકની લિપિમહત્તાને સમય ઇ. સ. ૮૫૧નો નિશ્ચિત કરેલો હોવાથી સ્વાભાવિક જ સિદ્ધ થાય છે કે સુલયમાન સૌદાગરના ભારતવર્ષ તથા ચીનના પ્રવાસો ખ. સ. ની નવમી શતાબ્દિના પૂર્વાદ્ધમાં એટલે કે ઇ. સ. ૮૫૧ની પૂર્વે જ થયેલા હોવા જોઈએ.

અરબ્; અરબી ભાષામાં ‘સિદ્દિસલાતુત્તવારીખ’ નામક એક ગ્રંથ છે, તે બે ભાગોમાં વિભક્ત છે અને તેના પ્રથમ ભાગની સામગ્રી તે જ છે કે જેનું ઇ. સ. ૮૫૧માં સુલયમાન સૌદાગરે સંપાદન કરેલું છે. એ ગ્રંથનો દ્વિતીય ભાગ ઇ. સ. ૯૧૬ની લગભગમાં અબૂજેફ દસન સીરાશીની લેખિનીથી લખાયેલો છે. એ ગ્રંથના ઉપર ભાગો ભારતવર્ષ તથા ચીન દેશના સંબંધમાં જ લખાવવા છે. એ સમસ્ત ગ્રંથ કાન્સના મંત્રી કૅટવર્ટ મહોદયના ગ્રંથાવલોકનથી મળી આવ્યો હતો અને ઇ. સ. ૧૭૧૮માં અબે-રીનો નામક એક ફ્રેંચ લેખકે એ ગ્રંથનો ફ્રેંચભાષામાં

અનુવાદ કરીને તે અનુવાદને યુરોપમાં સર્વથી પ્રથમ પ્રકાશિત કર્યો હતો. સુલયમાન સૌદાગરે તે ભારતવર્ષ તથા ચીન દેશમાં પોતે અનેક વાર પ્રવાસો કર્યા હતા; પરંતુ અબૂજેફ દસન સીરાશી અહીં ભારતવર્ષમાં પણ આવ્યો નહોતો, તેમજ ચીન દેશમાં પણ ગયો નહોતો; એટલે એથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે તે પોતે જસરા નગરમાં જ વસતો હોવો જોઈએ અર્થાત અબૂજેફ દસન સીરાશીએ ભારતવર્ષ તથા ચીન દેશના સંબંધમાં જે કાંઈ પેણ લખ્યું છે તે સુલયમાન સૌદાગર તથા મસજીદી આદિના લેખોના આધાર લઈને જ લખ્યું છે; છતાં ‘સિદ્દિસલાતુત્તવારીખ’ના ફ્રેંચ અનુવાદકની એવી માન્યતા થયેલી દેખાય છે કે અબૂજેફ દસન સીરાશીએ પોતે જ ભારતવર્ષ તથા ચીનમાં પ્રવાસ કર્યો હતો; કારણ કે તેણે ‘સિદ્દિસલાતુત્તવારીખ’ના પોતાના કરેલા અનુવાદગ્રંથને જે નામ આપ્યું છે તે ‘બે મુસલમાન પ્રવાસીઓનો ભારતવર્ષ તથા ચીન વિષયક પ્રાચીન વૃત્તાન્ત’ એવા અર્થને દર્શાવનાર છે. x એ પછી ઇ. સ. ૧૭૩૩માં યુમેનિયસ રીનો Usenius Renaudot નામક એક બ્રિટિશ ‘સિદ્દિસલાતુત્તવારીખ’નો મૂળ અરબીમાંથી અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ કરીને તે અનુવાદગ્રંથને ‘બે મુસલમાન પ્રવાસીઓનો ભારતવર્ષ તથા ચીન વિષયક પ્રાચીન વૃત્તાન્ત’ એ નામથી લંડન નગરમાં પ્રકાશિત કર્યો હતો. એ ગ્રંથમાં ‘સિદ્દિસલાતુત્તવારીખ’ના અનુવાદ ઉપરાંત ભારતવર્ષ તથા ચીન વિષયક કેટલીક અન્ય કથાઓ પણ

† “Anciennes Relations des Indes et de la Chine de l'Inde” એવો મહોદય ઉલ્લેખ કરે છે “History of India as Told by its own Historians” Part the First.

* “Ancient Accounts of India and China by two Mohammadan Travellers (London, 1733 A.D.)

આપવામાં આવી છે ; પરંતુ અપૂર્વે હસન સીરાશીના પ્રવાસના સંબંધમાં જે માન્યતા ફ્રેંચ અનુવાદકની હતી તે જ માન્યતા અંગ્રેજ અનુવાદકની પણ જોવામાં આવે છે એટલે કે એ અંગ્રેજ અનુવાદકે પણ અપૂર્વેને ભારતવર્ષ તથા ચીનના પ્રવાસી તરીકે સ્વીકારી લીધો છે.

‘સિલ્સિલાતુત્તવારીખ’ના ઉપયુક્ત ફ્રેંચ અનુવાદ પ્રકાશિત થવા પછી દીર્ઘકાળ પ્રશ્નાત્ મૂળ અરબી પુસ્તકના પ્રકાશનને પ્રસંગ આપ્યો હતો. અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૮૧૧માં મૉશિયો લેંગ્લે—Monsieur Langlès—એ મૂળ અરબી સામગ્રીને અરબી અક્ષરોમાં છપાવી હતી અને તેના અનુવાદને અલ્પ સમયમાં પ્રકાશિત કરવાનું વચન આપ્યું હતું ; પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૨૪ પૂર્વે તેનાથી એ અરબી સામગ્રીને ફ્રેંચ અનુવાદ ન કરી શક્યો અને ઇ. સ. ૧૮૪૪માં તેનો દેહાન્ત થઇ જવાથી તે અનુવાદના પ્રકાશનની આશા નિરાશાના રૂપમાં પરિણત થઇ ગઇ. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૮૪૫માં મૉશિયો રીનો Renaud—એ એ ગ્રંથનો ફ્રેંચ અનુવાદ પણ કર્યો અને તે ઉપરાંત અન્ય કેટલીક ઉપયુક્ત વાર્તાઓને પણ પ્રકાશિત કરી દીધી. એ ગ્રંથનું દીર્ઘ નામ આ પ્રમાણે છે :—

**Relation
Des Voyages
Faits**

Par les Arabes et les Persans
Dans L' Inde et A' La Chine

આ ગ્રંથ ફ્રાન્સની રાજધાની પેરિસમાં મુદ્રિત થયેલો છે અને સમસ્ત ગ્રંથને એ વિભાગોમાં વિભક્ત કરી નાખવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ વિભાગમાં લેંગ્લે મહોદયનું

પ્રકાશિત કરેલું અરબી મૂલ અને તેની પર્સી દીકા છે કે જે દીકામાં કેટલાક વિષયોનાં ઉત્તમ સ્પષ્ટીકરણો કરવામાં આવ્યાં છે ; અને દ્વિતીય વિભાગમાં અરબી સામગ્રીનો વિશુદ્ધ ફ્રેંચ અનુવાદ પર્સી પ્રસ્તાવના સહિત આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં એ ઉપરાંત જે એક વિશિષ્ટ ઉત્કૃષ્ટતા જોવામાં આવે છે તે એ છે કે અપૂર્વે હસન સીરાશીને ભારતવર્ષ તથા ચીનના પ્રવાસી તરીકે ઓળખાવવામાં આવ્યો નથી ; અર્થાત્ પ્રથમના અનુવાદકોએ જે એમ માની લીધું હતું કે અપૂર્વે જે કાંઇ લખ્યું છે તે પોતાના અનુભવના આધારે જ લખ્યું છે તે ભ્રમભૂલક માન્યતાનું આ અનુવાદમાં સંશોધન કરાય્યું છે ; એટલે કે અપૂર્વે હસન સીરાશીને ભારતવર્ષ તથા ચીનના પ્રવાસી તરીકે સ્વીકારવામાં નથી આવ્યો.

૪ સુલયમાનના પ્રવાસ પુસ્તકની યોગ્યતા અરબી સાહિત્ય તથા અલંકારની દૃષ્ટિથી સુલયમાન સૌદાગરના પ્રવાસ પુસ્તકની લેખનશૈલીનો અધિક અંશ અતિશય ઉત્તમ છે. અર્થાત્ એ પુસ્તક તે કાળની દૃષ્ટિથી પ્રવાસપુસ્તક તથા અભ્યાસના સમયની દૃષ્ટિથી ઐતિહાસિક ગ્રંથ હોવા છતાં એ ગ્રંથની રેહી એટલી અને એવી તો પરિપૂર્ણ છે કે તે કાંઇ એક ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યગ્રંથનું જ સ્મરણ કરાવતી રહે છે. એ ગ્રંથની શૈલી આવી ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી જ એના કેટલાક અંશને ચૂંટીને અરબી સાહિત્યના ‘મન્નનિલ અદબ’ નામક એક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથમાં અગ્રસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. છતાં એ પણ અહીં જાણી રાખવાની આવશ્યકતા છે કે એ પુસ્તકની શૈલી કેટલાંક

* એ ‘મન્નનિલ અદબ’ નામક ગ્રંથ ગુલપલામક છે, એ ગ્રંથના એકંદર છ ભાગો છે અને એ ગ્રંથ બેરતમાં પ્રકાશિત થયેલો છે. એ ગ્રંથ અરબી સાહિત્યસંસારમાં અત્યંત આદરણીય છે અને એના પ્રથમ ભાગમાં ‘સિલ્સિલાતુત્તવારીખ’ના કેટલાક અંશનો સમાવેશ કરાયેલો છે.

સ્થાનોમાં એવી પણ છે કે જેવી શૈલી દરોન-
શાસ્ત્રોની હોય છે તેમ જ કાષ્ટ કાષ્ટ સ્થળે
શૈલીની વફતા પણ થયેલી છે ; માત્ર એટલું
જ નહિ, પણ કાષ્ટ કાષ્ટ સ્થાનમાં તો એવી
શૈલી પણ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે કે જેઓ
વ્યાકરણના ગોટાળામાં નાખી દેનારા નિયમોથી
સારી રીતે પરિચિત હોય છે તેઓ જ તે
શૈલીની વફતાને બેદીને ને વફતામાંથી સરળ
અર્થને તારવી શકે છે.

એક સૌદાગર હોવા છતાં પણ સુઘ્રમમાને
પ્રવાસીના ધર્મનું બહુ અંશે પાલન કયું
છે ; પરંતુ તે કેવળ પ્રવાસી ન હોવાથી તેના
પ્રવાસ પુસ્તકમાં કેટલાક વિષયો અસંબધ
પણ યથા ગયા છે. જે કે સુઘ્રમમાનનું પ્રવાસ
વિવરણ વ્યવસ્થિત તથા શૃંગ્લલાબધ નથી,
તો પણ તેના પ્રવાસનો વૃત્તાન્ત અત્યંત

આદરણીય તથા મહત્વપૂર્ણ છે અને તેની
ઉપયુક્તતાનો કાષ્ટથી કેદપિ ગરવીકાર કરી
શકાય તેમ નથી. સારાંશ કે, સુલભમાને શું
લખ્યું છે અને કેવા પ્રકારે લખ્યું છે એનો
પાઠક તથા પાઠિકાએ તેના અર્થના
પરિશીલનથી જ યથાર્થ પરિચય થઈ શકે
તેમ છે. ખ. સ. ની નવમી શતાબ્દમાં
ભારતવર્ષ તથા ચીન સાથે મુસદ્દાઓનો
સંબંધ કેવો અને કેટલો હતો, લેખકો
નોકાઓ દ્વારા કેવી રીતે સમુદયાત્રા કરતા
હતા અને એક દેશમાંથી અન્ય દેશમાં જતા
આવતા હતા તેમ જ તે સમયમાં ભારતવર્ષની
ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાજનૈતિક અવસ્થા
કેવા પ્રકારની હતી એ સર્વ વિષયોનો તેમ જ
ભારતવર્ષ તથા ચીન સાથે સંબંધ ધરાવનારા
અનેક મહત્વપૂર્ણ વિષયોનો સુઘ્રમમાનના
પ્રવાસપુસ્તકના વાંચનથી આપણને સાક્ષાત્કાર
યથા શકે છે.

૫ પુરાતન ઇથોપીયા અનુવાદની કઠિનતા.
અનુવાદના સંબંધમાં એક નામાંકિત
અનુવાદકનો એવો અભિપ્રાય છે કે : “અનુ-

વાદના મુખ્ય બે ઉદ્દેશ હોય છે, કાં તો
અનુવાદ એવા ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે
કે તે અનુવાદની સહાયતાથી મૂલ ગ્રંથના
અવલોકનનો માર્ગ સરળ થઈ પડે અને
કાં તો અનુવાદ એવા ઉદ્દેશથી કરાય છે કે
જે ગ્રંથ મૂલ લેખક પોતાની ભાષામાં
લખ્યો હોય છે તે અન્ય ભાષામાં પણ લખાય
અને તે ગ્રંથના તાર્કિકને જાણવાનો લાભ
તે અનુવાદ દ્વારા અન્ય ભાષાભાષીઓને
પણ મળી શકે.” બહુ અંશે અનુવાદનો
એ દ્વિતીય ઉદ્દેશ અધિક આદરણીય તથા
ઉપયુક્ત હોવાથી વિશેષતઃ : અનુવાદો એ
દ્વિતીય ઉદ્દેશની પૂર્તિ માટે જ કરવામાં આવે
છે એ નવીનતાથી કહેવાની કે લખાણની
આવશ્યકતા હોય એવી અગતી માન્યતા
નથી.

પરંતુ અનુવાદો એ દ્વિતીય ઉદ્દેશની
સિદ્ધિ માટે બધારે આવા પુરાતન ઇથોપીયા
અનુવાદ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે
તે અનુવાદમાં જે કઠિનતા આવીને જોઈ
રહે છે તે અનુવાદકના મસ્તિકાને ભ્રમણી
નાખે છે. સર્વથી પ્રથમ તો કેટલીક
અસંબધ કથાઓને વ્યવસ્થાપૂર્વક સંબધ
સ્વરૂપમાં ગોઠવવી પડે છે ; એક હગ્ગર વર્ષ
કરતાં પણ અધિક સમય ; પૂર્વે અસ્તિત્વ
ધરાવતી પુરાતન વસ્તુઓ તથા ઇતિહાસોના
સંબંધમાં જે અરખી રાખેલા યોગ્યતા હોય
છે તેમનામાંના કેટલાક રાખેલા એવા પણ
નીચળા આવે છે કે જેમને કાં તો વર્તમાન
કાળમાં પ્રચાર જ નથી હોતો અને કદાચિત
પ્રચાર હોય છે તો તે નહિ જેવો જ હોય
છે ; અર્થાત્ એવા રાખેલો અત્યારે કેવળ
કાપ સાથે જ સંબંધ બેઠામાં આવે છે એટલે
એવા રાખેલા યથાર્થ અર્થોને શોધી કાઢતાં
અને તેમના આશયને આપણી ભાષામાં
દર્શાવતાં જે કાષ્ટ પારતી લેખકની ભાષામાં
કહીએ, તો ‘બેન’નો ‘બુઝો’ યથા જવાની જ

નાખત આવી લાગે છે; તેજજ જે શબ્દો પોતાની સમાન જાતિની અન્ય વસ્તુઓના અર્થને દર્શાવવા માટે ચોક્કસ હોય અને જે શબ્દ અન્યારે તે બંને વસ્તુઓ કિંવા અન્ય અનેક વસ્તુઓના સૂચક થઇ પડયા હોય, તે શબ્દોનાં યથાર્થ અર્થોના શોધ તથા વિચારપૂર્વક પ્રકાશ કરવો એ બ્યાપાર કેટલીક વાર તો ભૂતભૂતગણીમાં બૂના પડી જવા જેવાજ થઇ પડે છે. ઉદાહરણાર્થે ઘીનામાં વંચ વૃક્ષ કિંવા વાંસ અતિશય વિપુલ પરિમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને અરબસ્થાનમાં તેની નામ માત્ર પણ ઉત્પત્તિ ન દેવાથી અરબી ભાષામાં વસ્તુતઃ તે સમયમાં 'વાંસ' ના અર્થને દર્શાવનારો કોઇ શબ્દ હતો જ નહિ અને નેતર, ગર તથા બાના આદિનો સૂચક 'કના' શબ્દ અરબી ભાષામાં તે સમયમાં પ્રચલિત હતો અને અત્યારે પણ પ્રચલિત છે. અર્થાત્ 'વાંસ' ના બહુ આકારની કેટલેક અંશે નેતર તથા ગર સાથે સમાનતા હોવાથી સુલયમાન સૌદાગરે 'વાંસ' ને અરબીમાં 'કના' શબ્દથી પરિચય કરાવેલો છે. પરંતુ એ વાર્તા જ્યારે આપણા જાણવામાં છે કે ઘીનામાં 'વાંસ' ની ઉત્પત્તિ વિપુલ પરિમાણમાં થાય છે અને પુરાતન કાળમાં પણ ઘીનામાં 'વાંસ' ની વિપુલતા જ હતી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઘીના દેશમાં 'વાંસ' એક અત્યંત ઉપયુક્ત વસ્તુ મનાય છે અને તેમાંથી સંસારેપયુક્ત શતાવધિ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ બનાવવામાં આવે છે એટલે અનુવાદના પ્રશ્ને 'કના' શબ્દનો 'વાંસ' ના અર્થમાં સ્વીકાર કરવો એ જ પ્રશ્ન છે; જો 'કના' શબ્દને નેતર-એત કિંવા ગરના અર્થમાં સ્વીકારવામાં આવે, તો તેથી કોઇ પણ પ્રકારના અર્થની નિષ્પત્તિ જ થઇ શકતી નથી.

અરુ: અરબી ભાષા તથા સાહિત્યના વિષયમાં જે એક ગંભીર વસ્તુ છે તે એ કે

જ્યારે કોઇ શબ્દ અ, ઇ અને ઉ અર્થોનું જરૂર, જેર અને પેશ નામક માત્રાઓથી રચ્ય અથવા રહિત હોય છે ત્યારે તે શબ્દનો ઉચ્ચાર અનેક પ્રકારે થઇ શકે છે અને પ્રત્યેક ઉચ્ચાર બહુધા તે શબ્દના ભિન્ન ભિન્ન અર્થોને દર્શાવનારા હોય છે સાહિત્ય ગ્રંથોમાં આવશ્યકતા અનુસાર કવચિત્ એ માત્રાઓ લખવામાં આવે છે; પરંતુ માત્રાઓના ઉલ્લેખનો એ નિયમ અપવાદરૂપ હોવાથી સર્વ ગ્રંથો માત્રા રહિત જ હોય છે એમ કહેવામાં કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય નથી. વસ્તુરિચિતિ આવી હોવા છતાં જો અરબી ભાષાનો યોગ્ય અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો આ કઠિનતાનું વિચાર તથા પરિશ્રમ પૂર્વક વિશેષ અંશે નિવારણ કરી શકાય છે. પુરાતન અરબી ગ્રંથોના અનુવાદની આવી કઠિનતાઓના કારણથી સુલયમાન સૌદાગરના પ્રવાસપુસ્તકના અંગ્રેજ અનુવાદમાં અનુવાદકે તેના પોતાના સમજવામાં નથી આવી શક્યા તેવા કેટલાક પ્રસંગોને સર્વથા ત્યાગી દીધા છે એટલે કે કેટલાક અંશોના અનુવાદ કર્યો જ નથી અને કેટલાંક સ્થાનોમાં તેનાથી જેવો યથાર્થ અનુવાદ થવો જોઇએ તેવો યથાર્થ અનુવાદ કરી શકાયો નથી એટલે અંગ્રેજ અનુવાદ આદિથી અંત પર્યંત અનેક ત્રુટિઓથી ભરેલો છે, છતાં પણ એ અંગ્રેજ અનુવાદ ઇ. સ. ૧૭૩૩માં એટલે કે આજથી લગભગ બેસે વર્ષ પૂર્વે થયેલો હોવાથી એક પ્રકારે તો એ અંગ્રેજ અનુવાદની આપણે પ્રશંસાજ કરવી પડે છે અને મુક્ત કંઠથી કહેવું પડે છે કે તે સમયમાં જે અનુવાદ કરવામાં આવ્યો હતો તે અનુવાદ તે સમયની પરિરિચિતિ અનુસાર સર્વથા યોગ્ય જ હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે અંગ્રેજ અનુવાદના યોગેજ સુલયમાન સૌદાગરનો ભારતવાસી તથા તેના લખેલા ભાવન તથા દુષ્ટિનેદેશીય પ્રવાસવિષયક

પુસ્તકની ઘટના આપણા જાણવામાં આવી શકી છે અને આપણે અભારે મૂલ ગંથ સાથે તેની તુલના કરીને તેની ત્રુટિયોને દર્શાવવા સમર્થ થયા છીએ. દર્શાવવા માટે એટલા માટે તે અંગ્રેજી અનુવાદકને તો આપણે કૃતજ્ઞ હૃદયથી ઉપકારજન માનવાનો છે. સુલયમાન સૌદાગરના પ્રવાસપુસ્તકના ફ્રેંચ અનુવાદમાં પણ એવા દોષો રહી ગયા છે; પરંતુ ફ્રેંચ ઇતિહાસસંશોધકો જ એ પ્રવાસ-પુસ્તકનો પુરોપને તેમજ અન્યન્ય દેશવાસીઓને સર્વથી પ્રથમ પરિચય દરાવનાર હોવાથી તેઓ તો વળી અંગ્રેજી અનુવાદક કરતા પણ અધિક મન તથા પ્રશંસાને પાત્ર છે, એનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી.

• મુલયમાન સૌદાગરના પ્રવાસ પુસ્તકનો હિન્દી અનુવાદ.

સંવત ૧૯૭૮ અથવા ઇ. સ. ૧૯૨૨ માં એટલે કે વર્તમાન વર્ષમાંજ સુલયમાન સૌદાગરના પ્રવાસ પુસ્તકનો મૌલવી આતિમ તથા મૌલવી ફાજિલ આદિ ઉપાધિ વિખ્યાત મદાસય મહેશપ્રસાદ 'સાધુ' જેવા અદ્ભુતભાવભિન્ન યોગ્ય પુરુષદ્વારા હિન્દી અનુવાદ કરાવીને કાશી નાગરી પ્રચારણી સભાએ જોધપુર-મારવાડ-નિવાસી પ્રખ્યાત ઇતિહાસવિદા દેવીપ્રસાદ મુન્સીની ઉદારતાથી પ્રકટ થતી 'દેવી પ્રસાદ ઐતિહાસિક પુસ્તક માલા' ના તૃતીય પુખ્ત તરીકે પ્રકાશિત કર્યું છે અને ભારતવર્ષના સુવિખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા રાય બદાદુર ગૌરીશંકર હીરાચન્દ્ર ઓઝાએ એ હિન્દી અનુવાદનું સંપાદન કરેલું હોવાથી સુવર્ણમાં સુગંધનું સંમેલન ચણેલું છે. સારાંશ કે, જે તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે, તો એ હિન્દી અનુવાદ કેવળ અનુવાદના વિષયમાંજ નહિ, કિન્તુ અનેક વિષયોમાં

અંગ્રેજી અનુવાદ કરતાં ઉત્તમ તથા સંપૂર્ણ છે એમ તત્કાળ જણાઈ આવે છે; માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ પૌરસ્ત્ર ખંડના સંબંધમાં લખાયેલા અને ક્રાંસમાં ટીકા તથા ટિપ્પણ સહિત છપાયેલા 'અનુવાદક હિન્દ'—*Livre Des Merveilles De L' Inde*—નામક અરબી ગ્રંથના આધારે તે સમયનાં સ્થાનોના જે એક નકશો તૈયાર કરીને હિન્દી અનુવાદમાં આપવામાં આવ્યો છે તેના યોગે અમુક પુરાતન સ્થાન અમુક સ્થાનની પાસે અથવા અમુક દિશામાં હતું એ આપણે સરળતાથી જાણી શકીએ છીએ અને કટલીક વાર સ્થાનોના સંબંધમાં આપણા મનમાં જે સંશય ઉત્પન્ન થયા કરે છે તે સંશયનું એ નકશાના યોગે, બહુધા નિવારણ થઈ જાય છે. આવા નકશાનો ફ્રેંચ અનુવાદમાં પણ અભાવ હોવાથી ફ્રેંચ અનુવાદ કરતાં પણ હિન્દી અનુવાદ શ્રેષ્ઠતર છે એ નિઃસંશય છે.

૭ ગુજરાતી અનુવાદની આવશ્યકતા.

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સામગ્રી-સ્વરૂપ આવાં પુરાતન પ્રવાસપુસ્તકોના ગુજરાતી અનુવાદોની અત્યંત આવશ્યકતા છે એની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી અને તેટલા માટે સુલયમાન સૌદાગરના એ પ્રવાસ પુસ્તકનો જે આ ગુજરાતી અનુવાદ કયો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એમાં ટીકા તથા ટિપ્પણ આદિ વિપુલ પરિમાણમાંનું ઉમેરીને આ અનુવાદમંથને જેટલા પરિમાણમાં આપી શકાય તેટલા પરિમાણમાં સંપૂર્ણ સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન પણ મેં કર્યો છે અને મને આશા છે કે મારો આ પ્રયત્ન ગુર્જર પાંક સમુદાયમાં અવરૂપ આદરને પાત્ર થશે.

પ્રથમ ખંડ.

ભારતીય મહાસાગર, અરબસ્તાન તથા
ચીન વિષયક ઉલ્લેખો

દ્વીપો તથા તે દ્વીપોમાંની સાસુદ્રિક વસ્તુઓ

હરકન્દ ૧ નામક સાગર તે તૃતીય સાગર
છે. એ હરકન્દ તથા દ્વારોલી ૨ નામક
સાગરના મધ્યમાં કેટલાક દ્વીપો વિસ્તરેલા
છે અને તે દ્વીપોની સંખ્યા ૧૬૦૦ ની
દેખાડવામાં આવે છે. ૩ ને વાસ્તવિકતાથી
જેવામાં આવે, તે એ દ્વીપોના કારણથીજ

દ્વારોલી તથા હરકન્દ એ ઉભય સાગરોના
મધ્યમાં મોટા અંતરાય યથા ગયો છે. ૪ એ
દ્વીપ એક અબળાના અધિકારમાં છે અને એ
દ્વીપોમાં અંબર ગુરુ આકારમાં મળી શકે
છે. અંબરના નાના કકડા રોપાઓના જેવા
અથવા રોપાઓ સાથે મળી જાય તેવા
જેવામાં આવ્યા કરે છે. જેની રીતે આપણી
આ પૃથ્વી ઉપર રોપાઓ ઊગે છે તેવીજ
રીતે અંબરની ઉત્પત્તિ સમુદ્રના તત્ત્વભાગમાં
યાય છે. જ્યારે સમુદ્રમાં અત્યંત બહિષ્ક
ઉઝારે અથવા ઉછળે આવે છે તે વેળાએ
સમુદ્રનો તે ઉછળેા પુર્ણ તથા કુકરછત્ર
પ્રમાણે અંબરને સમુદ્રતત્ત્વમાંથી કાઢીને સમુદ્રના
તીરપ્રાંતમાં લાવીને નાખી દે છે. ૫

૧ હરકન્દ સમુદ્રનો તે ભાગ છે કે જે અત્યારે 'ખંગાલાની ખાડી' નામથી જાણાયા છે. તેનો અધિકાર
ભાગ, તેની સાથે જ પૂર્વીય ધારના પૂર્વનો સામુદ્ર ભાગ તથા નિમ્નભગર લઠા પર્વતનો સમસ્ત જલસમુદ
હરકન્દ નામથી તે સમયમાં વિખ્યાત હતો

૨ અત્યારે જે સામુદ્રપાન 'ખબાતની ખાડી' ના નામથી જાણાયા છે ત્યાંથી આરંભીને લઠાના નિમ્ન
ભાગ પર્વત 'દ્વારોલી' નામક સાગરની ત્રીજા હળી તેમ જ પશ્ચિમ ધારનો પશ્ચિમ સામુદ્ર ભાગ પણ
'દ્વારોલી' માં જ સમાવિષ્ટ થતો હતો

૩ અહીં જે કે દ્વીપોના નામો આપવામાં જ નથી આવ્યા. ૫૨૮ હરકન્દ તથા દ્વારોલી સાગરોની
રીમાનો જે પતો મળી શકે છે તેના યોગે એવ સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે કે એ દ્વીપો તે માલદીપ તથા લક્ષદ્વીપ
આદિ દ્વીપો જ હોવા જોઈએ વળી એની સાથે બીજા એક એ વર્તો પ્રાચીન ભૂગર્ભ દેવા જાન્ય છે કે મૂળ અંધકાર
એ દ્વીપોના વર્ણન પછી તત્કાળ લઠા નામક દ્વીપવર્ગ વર્ણન કરેલ છે માલદીપ વિષયક વિશેષ વર્ણન
પરિગ્રહમાં આપવામાં આવ્યું છે તે જોઈ લેવું

જસુશ્રવમાન ઔદાગરના કલેશા મુજ અરજી પ્રયત્ની જે હરતલિખિત પ્રત પ્રાપ્ત થયેલી છે તેમાં સંધના
આનંદનો ભાગ ખંડિત થઈ ગયેલો છે. એ અવશ્ય થયેલા અશક્તિ યુ લખાણુ હતું, કથા વિષય અચોધિ
હતો અને તે નહ થયેલા અંગુળ પશ્ચિમીએ કેટલું હોતુ જોઈએ એવું નિધમાત્રક અનુમાન કરી શકાય તેમ તો
નથી જ તથાપિ અત્યારના સ્પષ્ટિત્ર પ્રયત્ન આરંભમાં જે એવું વર્ણન અપાયતું છે કે - 'હરકન્દ નામક
સાગર તે તૃતીય સાગર છે' એમને એથી એટલું તો સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય છે કે મૂળ અંધકાર ત્રીજી પૂર્વે
નિસરેલ અન્ય જે સાનરોની ત્રીજા કરેલી રોપી જોઈએ. અરજુ હરકન્દના વર્ણનમાં મૂળ અંધકારે
દ્વારોલી નામક સાગરની જે ત્રીજા કરેલી છે તેના યોગે એ અનુમાન તો ખલપૂર્વક કરી શકાય છે કે મૂળ
અંધકારે પોતાના અંધમાં જે દ્વિતીય સાગરનો ઉલ્લેખ કર્યો હશે, તે દ્વિતીય સાગર અવશ્ય દ્વારોલી જ હોય
જેમણે, કેટલું કે, અંધકાર પોતે કારણ કેવો નિવામી હતો અને કારણ તથા ભાતવર્તની વચ્ચે અરબી
મધુદ્ર નિમ્નરેલો હોવાથી મૂળ અંધકાર પ્રથમ આશર તરીકે કારણની ખાડી અથવા અરબી સમુદ્રનો ઉલ્લેખ
કરે એ ત્રાણાધિક છે અને જે તોને પ્રથમ સમુદ્ર તરીકે અરબી સમુદ્રનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય, તો દ્વિતીય
સમુદ્ર દ્વારોલી જ આવે એ પણ મર્વેશા નૈસર્ગિક છે. આથી રીતે જો સામરો અથવા સમુદ્રોત્તર વર્ણન
થયાતુકમ એક જ થઈ જાય છે. ગાચીન કથાના નહ થયેલા અંધોના સખધને અવસિષ્ટ અંધ સાથે મેળવી
રેવાનો આવી સંબંધનીય ભૌતિક કપના પિના અન્ય કેલ હયાય છે જ નહિ.

૫. અંબરના સંબંધમાં વિશેષ વિચરણ પરિસિદ્ધમાં કરાયતુ છે તે જોઈ લેવું.

દ્વીપવિષયક અન્ય કથાઓ

એ એક અખળાના અધિકારને ધરાવનારા દ્વીપો નાળાયેરનાં જુદાં વડેજ ભરેલા છે. એ દ્વીપો એક ખીજથી એક, મે, તથા અથવા ચાર 'ફરસખ' ૧ ના અંતર પર આવેલા છે, એ સર્વ દ્વીપોમાં મનુષ્યોનો નિવાસ છે અને નારીયેળનાં જુદાં સર્વત્ર વિસ્તરેલાં છે. એ દ્વીપોમાં વસતા લોકોની સંપત્તિ ફાડીઓ છે, અને તે એટલી સીમા પર્વત કે એ દ્વીપોની મહારાણી અથવા રાજેશ્વરીના કાપમાં પણ એ કપડિંકા વિના અન્ય કાંઈ હોતું જ નથી. લોકોના મુખથી એવી વાતો સાંભળવામાં આવ્યા કરે છે કે એ દ્વીપવાસીઓ જેવા અત્યંત કુશળ કલાભિજ્ઞ-કારીગરો-અન્યત્ર ક્યાંય પણ મળી શકે તેમ છે જ નહિ; કારણ કે, તેઓ નારીયેળની ૨ હાલોનાં કુકતા તેમની બાંધ, મળાં તથા ખીસાં સહિત એક સમયાવરજેઠે જ બનાવી લે છે. તેઓ નૌકાઓ તથા ગ્રુરોને પણ નારીયેળનાં ડોંચે માંથી જ નિર્માણ કરે છે એ ઉપરાંત એ દ્વીપના

વાસીઓ કસાયુક્ત કાર્યોમાં પણ બહુ જ કુશળ હોય છે. જ્યારે જીવતી કપડિંકાઓ-ફાડીઓ-પાણીની સપાટી પર આવી જાય છે તે વેળાએ એ લોકો નારીયેળની ઝાળોને પાણીમાં નાંખી દે છે એટલે કપડિંકાઓ તે ઝાળોમાં ચપટી જાય છે. એ દ્વીપવાસી લોકો ફાડીઓને 'કમતજ' નામથી ઓળખે છે. ૩

લંકાદ્વીપ

એ દ્વીપો પછી દ્વિતીય દ્વીપ અથવા ટાપુ તે સરનદીય ૪ એટલે કે સરન દ્વીપ છે. હરકન્દ નામક સાગરમાંના જે દ્વીપકલ્પો 'દુન્યેખત' ૫ નામથી ઓળખાય છે તે સર્વમાં તેમ જ આ દ્વીપોમાં પણ આ દ્વીપ પ્રધાન છે. લંકાની ચારે બાજુ સમુદ્ર વિસ્તરેલો છે અને એમાં કેટલાંક રથાનો એવાં છે કે જ્યાંથી બહુમૂલ્ય મેાતી કાઢવામાં આવે છે. ૬

પરમ પિતામહુ આવા આદમજી,

ચરણચિહ્ન

લંકા દ્વીપની જૂમિમાં 'રોહાન' ૭ નામક એક પર્વત છે અને સ્વર્ગમાંથી આવા

૧ 'ફરસખ' ગણનો અર્થ એ 'ફરસન' થતો હોય, તો એક ફરસંગના ગણ માણસ થાય છે અર્થેજ લાપામા 'ફરસખ' માટે 'હોન' રાજ્ય યોગ્ય થતો છે

૨. જાતીય મહારાજશ્રમાના બહુધા દ્વીપોમાં નારીયેળના જુદાં વિપુલ સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને તે નારીયેળ જુદાં એ દ્વીપોના નિવાસિજનોના જીવનનિર્વાહ માટે અત્યંત ઉપયુક્ત થઈ પડે છે વિસ્તૃત વિવરણ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ

૩ કપડિંકાના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ

૪. સરનદીય-સ નદીપ-તે તેજ લંકાદ્વીપ છે કે એના વિશ્વવિખ્યાત નામથી અસિદ્ધિત મનુષ્યો પણ અપરિચિત નથી. લંકાને સિ હવેદ્વીપ અથવા સિંહોન આદિ અન્ય નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ અરબી ગ્રંથોમાં તે એ સિ હવેદ્વીપના અર્થને ફર્સાવા માટે 'સરનદીય' રાજ્ય જ પ્રયુક્ત થયેલો દેખાય છે. અરબી લાપામા 'પ' ('પે') અક્ષરને સર્વથા અગ્રાજ હોવાથી અન્ય લાપામાં જ્યાં 'પ' અક્ષર અપેક્ષા હોય છે ત્યાં અન્યની લાપામાં 'ખ' ('ખે') અક્ષરને પ્રયોગ કરવામાં આવે છે; કારણ કે, એ વિના અન્ય કાંઈ ઉપાય જ હોતો નથી. આ કારણથી મુખ પરિવર્તનના યોગે સરનદીય રાજ્યનું અરબી લાપામાં 'સરનદીય' એ પ્રગણ્ય રીપાતર થઈ ગઈ મળું છે લંકાદ્વીપનું 'સેસનિક' સૌન્દર્ય અલૌકિક તથા અ કિર્તીય હોવાથી લંકાદ્વીપને 'સમુદ્રનો હારો' એવા એક અન્ય સાર્થક નામથી ઓળખવાનો પરિપાક થતો પડી ગયો છે વિશેષ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ

૫. અહીં 'ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ' આયર્લેન્ડને જ 'ઇંગ્લેન્ડ' કહેવામાં આવ્યા છે.

૬. લંકાદ્વીપના નિઃકટથી સમુદ્રમાંથી અપાત્તા સમયમાં પણ મેાતી કાઢવામાં આવે છે એટલે લંકાના સમુદ્રમાં મેાતી મેાતીઓની ઉત્પત્તિ અટકી મળ નથી.

૭ સિંહાદી ગ્રંથોમાં દક્ષિણી લંકાનું જાણીતું નામ લખેલું છે. 'રોહાન' પર્વતને આજ કાલે કાંઈ આદમ્ અર્થાત્ આદમનો પર્વત કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃત મંથકાનોમે એ પર્વતને 'દિલ્લિયાલ' નામથી ઓળખાવેલો છે અને એનાંથી રત્નો તીકળવાનો કડ્ડેળ પણ કરેલો છે.

આદમ પ્રથમ એ પર્વત ઉપર જ બેઠા હતા. તેમના એક ચરણનું ચિહ્ન તે પર્વતના શિખર ભાગમાં એક પથ્થરમાં એક વિશાળ શિલાખંડમાં અંકિત થયેલું દેખાય છે. એ પર્વતના શિખર ઉપર તેમના એક જ ચરણનું ચિહ્ન છે અને કહેવામાં આવે છે કે પૂજ્ય બાવા આદમે પોતાના દ્વિતીય ચરણની સમુદ્રમાં સ્થાપના કરી હતી, એટલે કે બીજો પગ સમુદ્રમાં મૂક્યો હતો. લોકોના કથન અનુસાર બાવા આદમનું જ ચરણ ચિહ્ન પર્વતના શિખર ઉપર છે તેની લંબાઈ લગભગ સીતેર ફાંયની છે. ૧ એ પર્વતમાં લાક, પીળાં તથા લીલાં રંગોની ખાણો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ દ્વીપમાં બે રાજ્યો રાજ્ય કરે છે. એ ટાપૂની લંબાઈ તથા પહોળાઈ ધણી જ મોટી છે. એ દ્વીપમાં સુમંથિત કાષ્ઠ, ૨ સુવર્ણ તથા અમૂલ્ય પાયાણરત્ન આદિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દ્વીપના સમુદ્રમાંથી મોતી કાઢવામાં આવે છે તેમ જ શંખ ૩ પણ કાઢવામાં આવે છે. જે વસ્તુતઃ જોવામાં આવે, તો શંખ એક પ્રકારની શરણાઈ ૪ છે અને આ દ્વીપના લોકો તેને કૂંક મારી મારીને વગાડ્યા કરે છે તથા અમૂલ્ય માને છે.

રામની નામક એક વિશાળ દ્વીપ

એજ (કરકન્દ નામક) સાગરમાં (ચીન તરફથી) લંકા તરફ આવતાં યદ્યપિ ધણા ટાપૂઓ વિસ્તરેલા જોવામાં આવે છે, તથાપિ મોટામોટા ટાપૂઓની સંખ્યા વધારે નથી. એ ટાપૂઓમાંના એક ટાપૂનું નામ રામની ૫ છે. એ રામની નામક દ્વીપમાં અનેક રાજ્યોની સત્તા વર્તમાન છે. એ દ્વીપનો વિસ્તાર આસો અથવા નવસો ફરસખનો કહેવામાં આવે છે. એ દ્વીપમાં સુવર્ણની ખાણો હોવા સાથે તે વસ્તુની પણ ખાણો અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેને લોકો 'ફન્સૂર' ૬ નામથી ઓળખે છે. એ 'ફન્સૂર' વસ્તુતઃ એક પ્રકારનું ઉત્તમ કપૂર-કપૂર-જ છે, અન્ય વસ્તુ નથી.

નિધાન નામક ટાપૂ

આ સાગરના સર્વ ટાપૂઓ બહુધા એક બીજા સાથે મળી ગયેલા છે. એમનામાંના નિધાન ૭ નામક ટાપૂમાં સુવર્ણની ઉત્પત્તિ અત્યંત અધિક પરિમાણમાં થાય છે. એ દ્વીપના નિવાસીઓનું બોજન નારીયેળ છે. નારીયેળથીજ તેઓ પોતાના દેહને મૃગારે છે અને નારીયેળના તેલ-કાપરેલ-નું જ શરીર પર મર્દન કરે છે.

૧. પૂજ્ય બાવા આદમના ચરણચિહ્નના સંબંધમાં અધિક વિવેચન પરિશિષ્ટમાં કમ્પેન્ડ હોવાથી ત્યાં નોંધ લેવું; કારણ કે, એ ચરણચિહ્ન વિષયક કેટલીક કથાઓ આતિશય મનોરંજક છે.

૨. જુઓ પરિશિષ્ટ. સુગંધિત કાષ્ઠ એટલે અગર અગરબત્તીઓ એવી જ બનાવવામાં આવે છે.

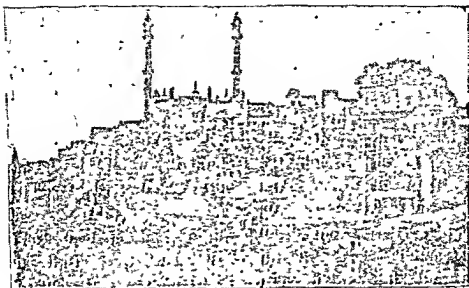
૩. શંખના વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ પરિશિષ્ટ વિભાગમાં શંખવિષયક પરિશિષ્ટ.

૪. ચરણીના મૂલ પ્રાકમાં 'બક' રાખેલો પ્રયોગ કમ્પેન્ડ છે એટલે એ રાખ શરણાઈ, કરણાઈ, નફેરી, તરી તથા નરસિંધા આદિ સુખવાલોનો યુગ્મક થઈ શકે તેમ છે.

૫. એ રામની દ્વીપને અલ્પરે હવે સુમાત્રા નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

૬. એ ફન્સૂર તે જ વસ્તુ છે કે જેને આપણે 'બીમસેની કપૂર' નામથી ઓળખીએ છીએ. સુલયમાન સૌદાગરનો આ ઉલ્લેખ એમ દર્શાવે છે કે બીમસેની કપૂર ખાણમાંથી નીકળે છે; પરંતુ નિર્વિવાદ તથા નિઃસંદેહ વાતો તો એ જ છે કે બીમસેની કપૂર અથવા અન્ય કાષ્ઠ પણ પ્રકારનું કપૂર કાષ્ઠ પણ સ્થાનમાં ખાણમાંથી કદાપિ નીકળતું જ નથી. અર્થાત્ સુલયમાન સૌદાગરનું આ વિધાન સર્વથા પ્રમાદમૂલક કિંવા ભ્રાંતિજન્ય જ દેખાય છે. એવી જ રીતે આ વિવચના સંબંધમાં અનેક લોકોએ પ્રમાદ કરેલો છે. વિરોધ વિવચન માટે જુઓ કપૂર વિષયક પરિશિષ્ટ.

૭. સુમાત્રા નામક ટાપૂની પૂર્વે નિયાસ નામક એક ટાપૂ વિસ્તરેલો છે અને સુલયમાન સૌદાગરનો નિયાસ નામક ટાપૂ તે અલ્પરનો એ નિયાસ નામક ટાપૂ જ હોવાનો નોંધ એવું કેટલાક કારણોથી અનુમાન કરી શકાય છે.

પંચમગા યાત્રા

ઈંગ્લાંડનું કેમ્બ્રીજ કે ભારતનું કાશી ?

લેખક—રા. દોડતસિંહ વર્મા.

(ગયા અંકથી પુરું)

(૨) કાશી

પ્રિય વાંચક ! મારાથી બની શક્યું તેવું યથાશક્તિ કેમ્બ્રીજનું તો દિગ્દર્શન કરાવ્યું, હવે એજ સંબંધમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાશીએ શું ભાગ ભજવ્યો હશે, અને ભજવે છે, તે પણ આપણે જોઈ લઈએ.

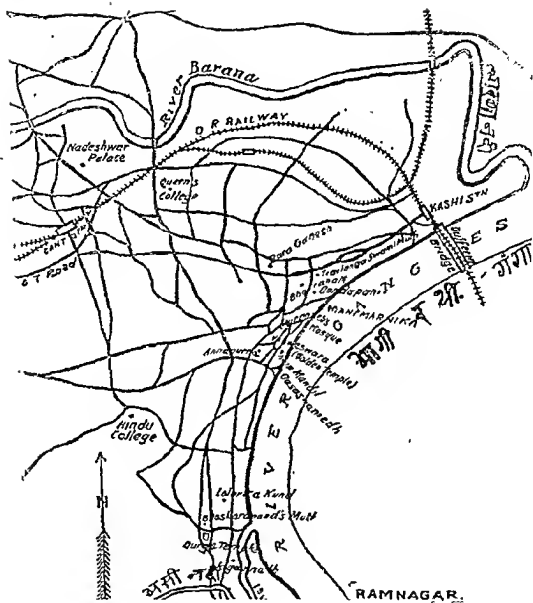
પ્રાચીન કાશી.

કાશી અથવા વારાણસી (Benares) વારણા અથવા વરણા અને અસી નામની એ નદીઓનો સંગમ પરમ પવિત્ર ભાગીરથી ગંગા સાથે મળે છે તે વચ્ચેનો જેટલો પ્રદેશ તેજ કાશી અથવા વારાણસી કે Benares. (જેની સમજ માટે આ પછીને પાને નકશો આપેલો છે કે જેથી વાંચકવર્ગ સારી રીતે સંગ્રહ શકે)

સામાન્ય રીતે ગંગા નદીનું પાણી પવિત્ર મનાય છે, પરંતુ જ્યાં વારણા અને અસી

ગંગા સાથે મેળી યાય છે, તેટલા ભાગનું જળ વિશેષ પવિત્ર ઠિંકુએ તો માનતાજ આજના છે, પણ એ પ્રદેશના પાણીના લુદા લુદા નમુના મોટા મોટા Scientists-રસાયણશાસ્ત્રિઓએ તપાસી તેવું પૃથક્કરણ કરી જોતાં, તેમાં કંઈક એવાં જળવાન-જંતુનાશક Antiseptic તરતો માત્રમ પડ્યાં છે કે, સખતમાં સખત કાલેરાના જંતુઓને છ કલાકની અંદર નાશ કરવાની શક્તિ આ રચનાના ગંગાજળમાં રહેલી છે, એ સિધ્ધ થઈ ગયેલ બીના છે. ગંગોત્રીથી લાવેલ ગંગાજળ જેમ કાશી વિશ્વેશ્વર ઉપર તેમજ રામેશ્વર ઉપર ચડાવવામાં આવે છે.

કાશી સંબંધી ખાસ શિક્ષણ વિષયક પ્રાચીન લેખો માટે તપાસ કરતાં તેનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ મળી શક્યો નથી, પરંતુ

બનારસનો નકશો.

જે અહીં 'તહી'ની હકીકતો મેળવી શકાય છે, તે ટુંકમાં આપી શકાયો.

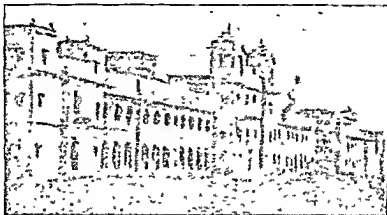
એ તો કાંઈ પણ દીજ સારી પેઠે બાણુતો હોયો બોધએ કે ન્યારે તેનો બાળકપુત્ર સમજીયો. યદ્ય બાણુવા યોગ્ય ઉમરનો યાવ કે યોગ્યવિત સંસ્કાર કરવામાં આવે છે, અને તે પ્રસંગે હજી પણ ઘણી ખરી હિંદુ ગ્રાંથોમાં સંસ્કાર

યદ્ય રહેવા બાદ બાળચારી ખટક અથવા બળાઓ દોડે છે. તેને પુછવામાં આવતાં કહેવરાવે છે કે "મારે તો કાશીએ જવું" ને જવું જ" આ તો સાપ ચાલી ગયો ને લીસોટા રહી રયા જેવી એક અસલની ગુરકુળ પધ્ધતિની નકલ માન કરવામાં આવે છે. આવીન આર્થોવર્ષમાં જે સમયે ગુરકુળની

પ્રજ્ઞાવી પુરસ્કૃતિમાં નિયમબદ્ધ ચાલતી હતી અને દરેક ગામ કે શહેરની પાદરે (સીમમાં) ગુરકુળો હતાં, તે સમયે ભારતની શિક્ષણ પ્રજ્ઞાવીના કેન્દ્ર રૂપ કાશીનું જ જગ નિષ્પાત પત્રિત ધામ ગણાતું હતું. બર્મામાં હજી પણ બૌદ્ધમતના ધર્મગુરુઓ, શિક્ષુઓ અને પુગીઓ, ગુરકુળની પદ્ધતિ ઉપર શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ ચલાવે છે.

કે જે લગભગ ઇ. સ. ૭૦૦ની સાલમાં સારનાથ આવીને કેટલોક સમય રહેલા હતા. તથા એક યુરોપીયન મુસાફર જે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં આવેલ તેણે પણ કાશીના અભ્યાસ કરી બાપ્તિસ્ટ બન્યા સાથે વર્ણન કર્યું છે.

આર્ચ-વેદિક સમય બાદ બૌદ્ધ સમયમાં પણ કાશીએ વિદ્યા-પ્રચારનું પોતાનું કાર્ય સારજ બજાવ્યું છે. કાશીથી આશરે ચાર-

હિંદુ યુનિવર્સિટી—આર્ચ કોલેજ

મહાન સિકંદર—Alexander the Great—નારે ભારત ઉપર ચડાઇ લાવેલ, ત્યારે આ દેશની સરહદરૂપ ગણાતા કીટલા જેવા પંજાબના લોખંડી બ્રહ્મચારીઓએ પોતાના ગુરુની સરદારી હેઠળ આ મહાન શહેનશાહના લશ્કર જોડે ટક્કર ઝીલી હતી અને તેમાં સૌ કે પાંચશો નહીં—પરંતુ ગુરુકુળમાંજ અભ્યાસ કરતા ૨૫ થી ૩૦ હજાર બ્રહ્મચારીઓની ઢેળવાણી ફોજ પોતાના ગુરુઓની સરદારી તળે દેશમાં મત્રેચ્છતું આગમન ન યાચ, તેને અટકાવવા ખાતર સિંધુ નદીનો એક કીનારો રાકીને ઉભેલી હતી.

ચિનાઇ મુસાફર હયાનસંગે પોતાની આ દેશની મુસાફરીના વર્ણનમાં કાશીનું શિક્ષણ, પાઠશાળાઓ અને તેમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ તેમના ગુરુઓનું ચોક્ક વર્ણન પોતાના પુસ્તકમાં આપ્યું છે.

પાંચ માઇલ છેડેનું સારનાથનું ગામડું અને તેમાંથી નીકળેલા બૌદ્ધ ખંડીએશ આપણું ખાસ ધ્યાન રાકે છે. આ રથળે મુમારે ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે મહાત્મા બુદ્ધદેવે, બૌદ્ધ મતનું પ્રચાર કાર્ય શરૂ કરી, અતેકાને પોતાના અનુયાયી બનાવેલ હતા. અત્રે મહારાજા અશોક ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ની સાલમાં આવેલ હતા હાલ પણ ત્યાં બૌદ્ધ સિક્ષુઓ-પુગીઓ એ ખંડીએશમાંના હજોંખાર કરેલ એક સ્થાનમાં પોતાનું શિક્ષણપ્રારંભ કરી રહેલા છે.

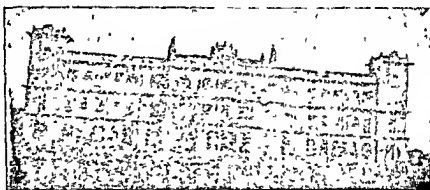
મધ્ય સમયમાં પણ ત્યાંની શિક્ષણ પ્રજ્ઞાવી અનુદ્ર ચાલુજ હતી અને કાશી ઉપરના મુસલમાન બાદશાહોના જુદા જુદા સમયના આક્રમણોએ જો કે આ કાર્યમાં બહુ નિરોપ નાખ્યો છે, અને કેટલાંક અમુક્ય દરનસિખિત ગ્રંથોનો નાશ

પણ આ સમયમાં થઈ ગયો ૧૬, છતાં પણ આગળા મૂળ વેદ અથો કે જે સ્વર સંદિત, આપણા તે સમયના સાચા અવદેવતા રૂપ બ્રહ્મણ્યોએ પોતાના કંઠમાંજ સંગ્રહી રાખેલ, તે વેદો એક પણ ત્રયની ત્રુટી વગર કે એક પણ સ્વર બદલા વગર જેમના તેમ સુરક્ષિત રહ્યા છે, તે ગુરુકુળની પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિને જ આભારી છે.

વેદો ઉપરાંત પ્રત્યેક વેદના બ્રાહ્મણગ્રંથ, આર્ણ્યક-શ્રોત્રસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર વગેરે પણ તે રીતે ધણાં ખરા તો સુરક્ષિત રહી ગયા છતાં પણ તેમાંના અનેક ગ્રંથો તો નષ્ટપ્રાય થઈ ગયા છે, એ વાત નિઃસંશય છે.

પરંબોમાં ખ્રિસ્ત-ધર્મના અમેરીકન મીશનરીઓ પોતાનું ધામ કરીને-પુરાતન કાળના શિક્ષણ રથાનમાં પણ સ્વધર્મ પ્રચાર અને શિક્ષણનું કાર્ય પદ્ધતિસર કરે છે એ સાંભળીને કયો ભારતવાસી આશ્ચર્યોદ્ગાર નહીં કાઢે ?

કાશીમાં સન ૧૮૧૭ની સાલમાં એક અંગ્રેજ મુસાદર આવેલ જેણે એ સમયનું ત્યાંના શિક્ષણનું વર્ણન બહુજ સારી રીતે કર્યું છે, અને જે જ્ઞતાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ વેદ, શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, વેદાંત, મીમાંસા, ન્યાય અને જ્યોતિષ આદિ વિષયોનું અધ્યયન જે ગુરુઓ વિગેરે પાસે કરતા તેના સારો

હિન્દુ યુનીવર્સિટી—સાયન્સ કોલેજ.

આ વેદ-વેદાંગ, બ્રાહ્મણ-ગ્રંથો વગેરે જ્યારે સોથી દોઢમે વર્ષ પૂર્વેની સાલની છાપમાં-શુદ્ધ ગિવોણ સિપીમાં-જર્મનીમાં હાપેલો નજરે લેઈને ભારતના કયા રાંતાનને આશ્ચર્ય નહીં લાગે ? તેમજ કાશીમાંજ કેટલાક મોટા વ્યાકરણગ્રંથો, ન્યાય, મેગ આદિ દર્શનગ્રંથો તેમજ ઉપનિષદો, વગેરે તથા વેદક ગ્રંથો બનારસની એક પરદેશી પેટી Lutzerus Co. એ શોધીને હાપેલમાં જોઈ કયો આર્પસંતાન, મોમાં આંખળાં નહીં નાખે ? તેમજ સનાતન હિન્દુ ધર્મના કેન્દ્ર અને અગ્રેસર જેવા ગણાતા કાશી શહેરમાં અને તેની આસપાસના

જેવા જૂતાંત લખ્યો છે. તે સમય અને હાલના સમયના કાશીના શિક્ષણપ્રચારના કાર્યમાં અરસ થઈ અંતર છે, છતાં પણ બીજા શહેરો કરતાં હજી પણ એ સારજ છે, ધણીએ બ્રહ્મચારીઓ અને વિદ્યાર્થીઓ, સતત અભ્યાસકાર્યમાં મગ્ન રહ્યા છે. અને તેમનાં તેમજ તેઓના ગુરુઓના નિર્વોદ માટે હજી પણ કેટલાક રાજ તથા ધનિ કે તરફથી વિદ્યાર્થી વગેરે માટે અન્નક્ષેત્રો સાકુ રાખેલાં છે, જ્યાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ નિત્ય ભોજન લે છે. "

હિંદુ યુનીવર્સિટી—હોસ્ટેલ.

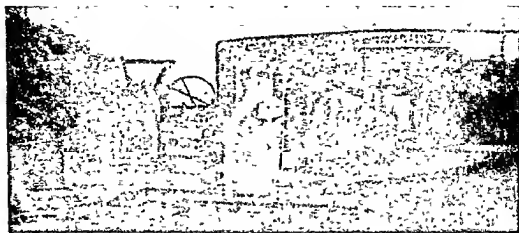
માનમંદિર.

દશાશ્વમેઘ ધાટ તરફના રસ્તા ઉપર જતાં બંગાલીટાલાનો મોહરલો વટાવીને આગળ વધતાં, ડાબા હાથની એક ગલીમાં યઇને ન્યૌતિયવિદ્યાના યંત્રરૂપ માનમંદિર ઉપર જવાય છે. આશરે ઇ. સ. ૧૬૦૦ની સાલમાં મે ગવ શહેનશાહ સમ્રાટ અકબરના હરકરના એક મુખ્ય સેનાધિપતી General, અને આગેરના રાજા સવાઇ માનસિંહે બંધાવેલ આ માનમંદિર અને મંગાકિનારા ઉપર એજ મકાન સાથે સંજોધ ધરાવતો માનમંદિર ધાટ આવેલો છે.

બાદ ઇ. સ. ૧૭૧૮માં મહારાજા માનસિંહના વંશજ જયપુરના વિદ્યાત્રિય રોષીન મહારાજા સવાઇ જયસિંહ એ મંદિર ઉપર એક વેધશાળા Observatory, એક કૂંચ કારીગરની ટેમ-રૂપ નીચે બંધાવેલ છે. ખરેખર કારીમાં જોવા યોગ્ય સ્થાનોમાં જ્ઞાનજ્ઞાસુ ને શોધકકૃતિની વ્યક્તિને માટે તો આ સ્થાન પ્રથમ પકિતએ મુકાય એવું બાંધેલું છે; સાદી નજરે કુતુહલથી પ્રથમજ જોતાં સામાન્ય માણસ પણ આશ્ચર્યથી ચકિત થયા વગર નહીં રહે એવી દબધી આ વેધશાળાનું ચણતર કામ કાંચેલું છે. એ વેધશાળામાંના યંત્રો કે જે નક્ષર પત્ર, સીમેન્ટ, કુંદીટ જેવા પદાર્થથી બનાવેલા છે, અને જેને આખે

આજે લગભગ બસો વર્ષ થયા છતાં કાંકરી સુધાં દાલી નથી, કે કયાંય સ્ટેજ પણ ખાડો કે ખાંચો પડ્યો નથી, એવી જાતનું મજબુત રીતે બનાવેલું આ વેધશાળાનું મકાન અને તેમાં બાંધેલા યંત્રોનું ચણતર તે સમયે પણ યશશક્યું છે, એ આપણા પુરાતન, સમયના શિલ્પશાસ્ત્રીઓના જ્ઞાન અને હોશિઆરી માટેના પુરાવા રૂપ અણી શકાય.

વેધશાળા ઉપરના મજલાની એક મોટી હલી અમારી ઉપર બાંધેલ છે, તેમાં સમય ગણકયંત્ર, (ઘટિકાયંત્ર) બ્રહ્માતરભિતિ યંત્ર કે જેની મારફત મહારાજા જયસિંહજી એ સૂર્યની સહુથી મોટી ક્રાંતિ ૨૩ અંશ અને ૨૮ કળા, સુધીની કાંદડી હતી, તે તેમજ યંત્રસમ્રાટ, નાડીયંત્ર, ચક્રયંત્ર, દિગંચયંત્ર અદિ ન્યૌતિયવિદ્યાની મહુત્તરી સૂર્યના પડખાપાળી તેમજ રાત્રિને સમયે કરવા મટે લુદાં લુદાં યંત્રો પ્રત્યેક લુદી લુદી દબધી બાંધેલા જણાય છે. ઉપરાંત લુદાં લુદાં મહેા, નક્ષત્રો, તારા આદિથી પણ ન્યૌતિયનું મણિન કાઢવા માટેની પુરતી સગવડો કરેલી છે એમાંના " હાયાધટિકા યંત્ર " ઉપર બેસાડેલી પીતળની પટ્ટી ઉપરના નાગરી અને રોમન અક્ષરોમાં લખેલા આંક ઉપરથી મેં પંડે ગાઈં ધડીઆલ જેળવી જોનાં બરબર પગેપગે, આ દેશના યતપુર્વ વાંધસરોય લેડં

માનમદિર-વેધગાથા

કર્જને નિશ્ચિત કરેલ સ્ટાંડર્ડ ટાઇમ બરાબર મળતો આવતો જાણી મને રહેજ વિચાર થઈ ગયો કે Standard Time શબ્દને બદલે જે "કાળી ટાઇમ" શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવતે, તે મુ'બદ-કલકતા આદિ સ્થળોના જુના આચારવિચારના રહીશો, એ સમય આપણે માથે ઢોકવા માટે વિશેષ વાંધો લેતે નહીં.

૫ સારનાથ.

કાશીથી આસરે આરથી પાંચ માઇલ દૂર એક મોટા મેદાનમાં નાના ટેકરા ઉપર સારનાથ મહાદેવનું નાનકડું મંદિર છે. તેની સામે એક કાચું તળાવ છે. B. N. W. Ry. ની લાઇન ઉપર સારનાથનું રેલ્વે સ્ટેશન આવેલું છે. સારનાથને "સારંગ નાથ" * મૃગયાવન "રૂપિતન" (એટલે મુનીએનું નિવાસસ્થાન કહેવામાં આવતું હતું. બુધ્ધના આગમન પૂર્વે રૂપિમુનિએના તપશ્ચર્યાઆશ્રમ તરીકે તેનો ઉપયોગ થયેલો કહેવાય છે.

પ્રાચીન સમયમાં રાહેરની ઉત્તરે સારનાથ નામે એક સુંદર ગ્રામ હતું. ત્યાં અનેક

મકાનો, મંદિરો, પાઠશાળાઓ અને મોટા હતા. જેમાં મોટે ભાગે બૌદ્ધ મતાવલમ્બી શિષ્યો રહેતા હતા. અહીં મહાત્મા બુદ્ધદેવ ગયાથી નીકળ્યા બાદ ધણો સમય સુધી રહ્યા હતા.

અહીં જ એમણે લોકોને ઉપદેશ આપવાનું અને બૌદ્ધધર્મના પ્રચારનું કામ આરંભ્યું હતું. આ સ્થળના સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ ગ્રીનાઇ મુસાફર હયાનસાંગ ઉપરાંત, ફાહીયાને પણ લખાણ કરેલું છે. તે સારનાથમાં પામી અને ૭મી સદીમાં આવી ગયેલ.

મહાત્માને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તરત ગયામાંજ તેના પાંચ મુખ્ય સહયાથીઓ એ, તેનો ત્યાગ કર્યો બાદ, આ સ્થળે બુદ્ધદેવના ગયાથી આવવા પહેલાંજ નિવાસ કર્યો હતો. બુદ્ધે તેના આ તથા ગયેલા મિત્રોની શોધ કરવા માટે અને તેઓને, મળેલા દેવી જ્ઞાનમાં ભાગ લેવા દરજ પાડવાનો નિશ્ચય કરીને તેઓની શોધમાં બ્રમણ કરવા નિશ્ચય કર્યો તે મુજબ તેઓની શોધમાં મૃગયાવન Deer Park તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને ત્યાંજ પોતાના પ્રથમ પાંચ શિષ્યો

૯ સારનાથ { Lord of the deer—મૃગ હરીણોનો માત્રે જાતને બુદ્ધ વળી "સારંગનાથ"
મહાદેવનું શિવાય પણ છે.

deciples તેમને બનાવ્યા; તે સમયથીજ આ સ્થાન બૌદ્ધમતાભિગામીઓનું ચારમાંનું એક યાત્રાસ્થળ બન્યું છે. બાદ ત્યાં આગળ બૌદ્ધ મત પ્રચારક મંડળોંધર અશોક ઇ. સ. પુર્વે ૨૫૦ની સાલમાં આવેલ, અને તેની આ સ્થળની મુલાકાતના સ્મરણરૂપ હજી પણ ત્યાં એક અશોકસ્થંભ ભાંગેલી હાલતમાં ઢિટ્ટીએ પડે છે. એ ભાંગેલો સ્થંભ ઘેરાવામાં આશરે આઠથી દશ ફુટ અને સુનારના ટ્રેનાષ્ટને મળતા ગોળ પત્થરને ઉંચાઈમાં આશરે ચાલીશ ફુટ હોવા જોઈએ એમ ભાંગેલા ભાગો જોતાં અનુમાન બાધી થકાય. તેની ટાંચ ઉપર ચોમુખી સિંહ અને નીચે હાથી, ઘોડો, ગાય અને વાઘ અને દરેકની વચ્ચે વચ્ચે એક એક ચક્ર છે.

હયાનસાંગ કાશી સંબંધી લખતાં જણાવે છે કે:—“આ નગર ત્રણ માઇલ વિસ્તારમાં ફેલાયલું છે, અહીંના રહીશો બહુજ ધનિક છે, શેહેરીઓ બહુજ સખ્ય છે, અનિયસહાર સારી રીતે કરે છે, સ્વભાવે સરળ અને ઉદારચિત્ત છે, વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોનો સહાર સારી રીતે કરે છે, માથે ટોપી, મુકુટ અને આભૂષણ પહેરે છે, રેશમી કપડાં વિશેષ પ્રમાણમાં પહેરે છે, પોતપોતામાં ધર્મ સંબંધી મતભેદ રજા કરે છે. સારનાથ માટે લખતાં કહે છે કે:—“અહીં ૧૫૦૦ ધર્મોત્સાહો રહે છે અને ત્રીસ બૌદ્ધ-વિહાર છે, જોવા લાયક ત્રણ સ્તુપ છે.” મઠો-બૌદ્ધ-વિહાર કે જેને અંગ્રેજીમાં Monastery કહે છે તેવા લગભગ ૭ થી આઠ તો સરકારી Archeological Department તરફથી ખોદી કાઢવામાં આવેલા છે. હજી પણ બીજા ટેકરાઓ ખોદવાના બાકી હોતાં તેની નીચેથી પણ નવીન ખાંધકામો, કેતરકામો, પુતળાં-આવલાં, હત્રો અદિ પત્થરના કેતરેલા નીકળવા દરેક સંભવ છે. હાલ દુરત નાણાંની ખેંચને કારણે ખોદ

કામ બંધ રહેલું છે. એક પ્રધાન મંડળ વર્ણન કરતાં એ લખે છે કે:—“ત્યાં ૧૫૦૦ બૌદ્ધભિક્ષુઓ રહે છે, મઠની ચારે તરફ પાકી ભીંતનું ચણતર છે, અને વચ્ચે આઠ ચોરડીઓ, તથા ભીંતમાં કેટલાક ચારાઓમાં શુદ્ધદેવની સુવર્ણની પ્રતિમાઓ રાખેલી છે, મઠની ઉંચાઈ ૨૦૦ ફુટ છે, અને ઉપર જવા માટે પત્થરની સીડી બનાવેલી છે.”

માનમદિરની વેધરાજા બંધાનનાર શ્રીસલાહ નયસિંહજી

ઇ. સ. ૧૮૧૫ની સાલમાં કર્નલ મેક-ગ્રીએ સહુથી પહેલાં સારનાથની જમીન ખોદાવી. બાદ ૧૮૩૫માં પુરાતન શોધખોળ વિભાગના ચાલક સર એલેક્ઝાંડર કનિંગહામે આ સ્થાન વિશેષ ઉત્સાહથી ખોદાવવું શરૂ કર્યું અને અનેક મૂર્તિઓ કઢાવી કે જેમાંની કેટલીક જંગળ એશીઆટીક મોસાઇટીના મકાનમાં તથા કલકત્તાના Victoria Memorialમાં છે તેમજ આ ખંડીએરોની નજીકમાં પણ

બુદ્ધની મૂર્તિ

સરકાર તરફથીજ એક સંગ્રહસ્થાન બંધાવેલું છે, તેમાં પણ અનેક મૂર્તિઓ, છત્રો વિગેરે છે. ખોદકામમાંથી એક મહા તુરેલી સ્થિતિમાં દેખાયો. તેના ઉપરના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ની સાલમાં એ મહા બંધાવેલો હોવાનો નોંધાયેલો.

ખોદકામ કરતા નીચે લખેલા સ્તુપ પણ જણાયા છે.—

ધરેખ સ્તુપ ૧૧૦ ફુટ ઊંચો છે, બાજુએ મજબુતીથી બાંધેલો છે. બાજુ-બાજુની જમીનથી ૧૮ ફુટની ઉંચાઈ ઉપર આ સ્તુપ છે, જેથી તેની કુલ ઉંચાઈ ૧૨૮ ફુટ થાય છે, તેના નીચેના વ્યાસ ૧૬૩ ફુટ છે, જમીનથી ૪૪ ફુટ સુધી પત્થરનો બાંધેલો છે, બાદ પત્થર, ઈંટ અને સુના તેમજ માટીનું બાંધકામ છે. પવન મારી માન્યતા પ્રમાણે તેની આસપાસ પણ નીચે જેવાજ પત્થરનું કામ હોયું નોંધાયેલું, ને એ કાળના ઝપાટામાં પડી ગયેલ હોય

એ બનવાનો ભ્રમ છે. સ્તુપના નીચેના ભાગના પાંચરો ઉપરના લેખમાં બૌદ્ધમતના પ્રતિજ્ઞા વાક્યો લખેલાં જણાય છે.

ચોખંડી સ્તુપ જમીનથી આશરે ૭૪ ફુટ ઉંચો ઊંટાનો બાંધેલો છે. આ મિનારાને ચાર તરફ દરવાજા છે. તે ઉપરના એક અરબી બાપાના લેખ ઉપરથી જ્ઞાત થાય છે કે મોગલ શહેનશાહ હુમાયુ તે સમયે ગાદીએ બેઠેલ, તેના આનંદ દર્શાવવા ઇ. સ. ૧૫૮૮માં સમ્રાટ અકબરે એ મીનારો બંધાવેલ હતા.

સિંહસ્તંભ :—મહારાજા અશોકના સમયના શિલાલેખયુક્ત આ સ્તંભ, રાજા કનિષ્કના સમયની એક બોધિસત્વ મૂર્તિ, પત્થરનું જગમદિર, અને રાજા અશ્વઘોષની શિલાલિપિ વગેરે ખાસ જણાતવા યોગ્ય છે.

રાણી કુમારીદેવીનો ધર્મચક્ર-જીનાવિહાર : એક જીના સમયમાં એ જનાનખાતું મહેલ અથવા રણવાસ હોવાનો નોંધાયેલો, એમ તેના ભાગેલા ભાગે જોતાં જણાઈ આવે છે. અંદર એક કુવો ઊંટા મારીતો બાંધેલો થેરાવામાં આશરે ૧૦થી ૧૨ ફુટ અને ૪થી ૫ માથેલાં ઉંડા છે. મહેલની અંદરના ભાગની લીંતોની ઈંટો ઉપર નકશીનું કાતરકામ કરેલું છે. કુમારીના મહેલમાં દાખલ થવા માટે એક બોંયર ૧૫થી ૮૦ ફુટ સળંગ અને લગભગ પાંચથી ૭ ફુટ ઉંડું તેમજ પહોળાઈમાં ત્રણ ફુટને આશરે સાદા ધડેલા પત્થરનાં ચોસલાં બેસાડીને કરેલું દેખાય છે, અને તેનું મુખ્ય રસ્તા ઉપર પડે છે.

અર્વાચીન કાશી

આશરે પચાસ વર્ષ પૂર્વેના અર્વાચીન કાશીનું ટુંક વર્ણન : આ સમયે હાલના જેવી કાલેજો કે હાઈસ્કૂલો હતી નહીં, પરંતુ મોટે ભાગે પુરાણી પદ્ધતિ અનુસારની શાળાઓ, પાઠશાળાઓ મઠો આદિમાં ઘણું ખર્ચ સંસ્કૃત અને હિંદીમાં શિક્ષણ અપાતું હતું. તેગજ એ સમયે ઘણા સારા સારા

વિદ્યાનો, પંડિતો અને સન્યાસીઓ પણ પધ્ધતિસરની શાળા પાઠશાળાઓ આદિ ચલાવતા હતા. એમાં જે મુખ્ય નામે મારા સ્મરણમાં હોતાં તેમની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. પંડિત શિવકુમાર શાસ્ત્રી, પદ દર્શનો તેમજ વ્યાકરણમાં ખાસ પારંગત હોતાં, તેમના શિષ્યભુવમાં હજી પણ સારા સારા મોટા વિદ્વાનો તેમજ નામાંકિત પુરો મોલુદ છે, એવીજ રીતે સ્વામિ વિશુધ્ધાનંદજીનું નામ પણ અવશ્ય નોંધવા જે ય છે.

ચાલુ જમાનાની પ્રથા અનુસાર, અસલી સંસ્કૃત હીંદી શાળા પાઠશાળાઓ ઉપરાંત રકુસો, હાઈસ્કુસો, મીશન સ્કુસો તથા કોલેજો પણ દેવાલીમાં આવતી ગઈ. બહુ લંબાણ નહી કરવાના કારણે મુખ્ય કોલેજ તથા સ્કુસોનાં નામ તેમજ સ્થળવર્ણન આપીશ.

હીંદુ વિશ્વવિદ્યાલય—(Benares Hindu University) શહેરથી આશરે ત્રણેક માઈલ છેડે થોડી વિશાળ જગ્યા રોકતું આ વિશ્વવિદ્યાલય પાશ્ચાત્ય પધ્ધતિની જ ઉપરના બધેલાં લુદા લુદાં મકાનોના સમુદાય બનેલું છે. તેમાં આર્ટ્સ કોલેજ, Science કોલેજ, Engineering College વગેરે યુગેય ઇંગ્રાંઝ આદિ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અપાતી ફજવણોના ધોરણે પણ કંઈક આપણી દેશભાવના અને દેશ ભાષામાં અનુકુળ આવતા વિષયો ઉપર ધાળુજ સારું શિક્ષણ અપાય છે. આ સાદસ શ્રીયુત માનનીય પંડિત મદન-મોદન માલવિયાના અધ્યાગ પદ્ધિમને આભારી છે. વિદ્યાલયનું સ્થળ તમવા નામે ગામની નજદીકમાં છે. પાટી સડકથી તેમાં ભાગીરથી ઉપર નાવથી જતાં પણ આ સ્થાને પહોંચી શકાય છે.

પંડિતજીની આ યોજનાની સદાપતામાં બીજા પણ અનેક વિદ્વાનો-રાગ-રંગવાડા તેમજ શ્રીમંતો સદૈવ તત્પર રહેલા છે હજી

સંપૂર્ણ યોજના મુજબના બાંધકામે ધના ભાવને લાગે તેમજ ચક્રતા નથી, છતાં પણ હોસ્ટેલો તેમજ શિક્ષણવિભાગમાં જરૂર જોગા વધારાના બાંધકામે તો ચાલુ જ થતાં

અરોહ-સ્તંભ

રહે છે. મારું ખાસ ધ્યાન એક મિત્ર પ્રોફેસરની કૃપાથી Industrial Chemistryના ખાતા ઉપર આકાંક્ષું હતું. તેમાંના એક પંજાબી ભાષાએ સાચુ બતાવવાના યંત્રો ચાલુ કરીને તુરત જ નમુના માટે થોડો સાચુ તૈયાર કરી દીધો એ ખાતાની યોજના મુજબ તો અનેક ઔદ્યોગિક કાર્યો કરવાની તૈયારીએ થઈ રહી છે. ભારતની અનેક યુનીવર્સિટીઓ અને કોલેજમાંની ડોહમાં પણ આ શિક્ષણ અપાતું નથી જો કે ઇંગ્રાંઝ-જર્મની, અમેરિકા આદિ સ્થળોએ તો એને માટે વિશેષ ધ્યાન અપાય છે. પરમાત્મા પંડિત માલવિયાજીને ચતાયુ કરે અને તેઓ તેમની યોજના દરેક રીતે પરિપૂર્ણતથા સફળ કરે તથા ફજવણીના ફજથી દેશને ધનાર લાભોથી અગાન આપણા અનેક કાટયાધિશો

અને લક્ષ્યાધિશા આ ખાતામાં પેતાનું
ધન આપી દેશને તારે

વિદ્યાલયના કંપાઉઝમાં અને તેને લગતા
અથવા મકાનમાં ચારે તરફ વીજળીક દીવાથી
રોશની કરવામાં આવે છે, અને તેને માટે
યાંત્રિકકળા વિભાગમાં એક ખાસ Power
House બાંધેલું છે. એ ઉપરાંત આયુર્વેદ
વિદ્યાલય અને તેને લગતું ઔષધાલય પણ
છે. દ્વારમાં વિશ્વવિદ્યાલયના Principal
સમર્થ ગુજરાતી વિદ્વાન. પ્રો. આનંદશંકર મુવ
છે. તેઓ ત્યાં સાઝં કાર્ય કરી રહ્યા છે.

કવીન્સ કૉલેજ (સંસ્કૃત કોલેજ)
જગતગંજ નામે લતામાં રોહરથી આશરે
દોઢથી બે માઈલ દૂર કેન્ટોનમેંટ તરફ જતી
મુખ્ય સડક ઉપર આવેલા એક વિશાળ
મેદાનના ભવ્ય મકાનમાં આવેલી છે.

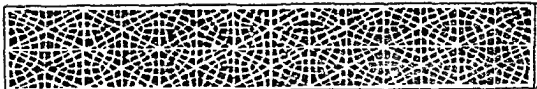
ઉપપ્રતાપ કોલેજ, બોલુવાર નામે
ગામડામાં, કેન્ટોન્મેંટ-કેમ્પેરીની ઉત્તર તરફ જતી
સડક ઉપર છે. ત્રીકમાણી સંસ્કૃત કોલેજ,
સકરકંદ ગલીમાં છે. સેન્ટ્રલ હિંદુ સ્કુલ
કમ્પ્લેક્સમાં આવેલી છે. જયનારાયણ હાઇ સ્કુલ,
રેવડી તળાવ ઉપર છે, લંડન મિશન હાઇ સ્કુલ
કેન્ટમાં, બંગાળીટોલા હાઇ સ્કુલ, ગુદોલીઆ
તરફ જઈ આગળ વધતાં, પાડે દેલી નામે
બંગાળીઓથી વસાયેલા મોહલ્લામાં આવેલી
છે. હરિશંકર હાઇ સ્કુલ મેહાગિનમાં, અને
દયાનંદ હાઈસ્કુલ, બનારસના ટાઉન હોલની
સામે ગુબ્બના રોહીરીટર સ્વ. શ્રીયુત
લાઈશંકર નાનાલાઈએ પોતાની ધર્મ
પતિના સ્મરણાર્થ બંધાવેલ રેવાગાઈ
ધર્મશાળાની લાઈનમાં જ સડક ઝાળંગીને
સામે એજ લાઈનમાં મોટા વિશાળ મેદાનમાં
બેઠી ટમે બાંધેલી છે. તેને એક મોટું વિશાળ

કંપાઉઝ, વિદ્યાર્થીઓની રમતગમત માટે
રાખેલું છે. સનાતનધર્મ સ્કુલ, ક્રેવેશ્વરમા
અને સારસ્વત ખત્રિ વિદ્યાલય નીચી બાગમાં,
વિદ્યાપીઠ સિમરામાં, અને એંગ્લો-બંગાળી
સ્કુલ પાંડે દેલી નામક મોહલ્લામાં આવેલી
છે. યિએસોશીકલ નેશનલ સ્કુલ, લકસામાં,
અને સેન્ટ્રલ વીલીંગ ડન્ટ્રીટમુલ ચોકા ઘાટમાં
આવેલી છે. નાથ હૃત્રિય આશ્રમ-સારનમાં,
યિએસોશીકલ નેશનલ ગર્લ્સ સ્કુલ લકસામાં,
સેન્ટ્રલ કારી ઇન્ટ્રીટમુલન ગુદોલીઆ ખાતે
અને અશ્વત્થ સમાજ પાઠશાળા, સાતો
ચોકે ખાતે આવેલાં છે. ગુર્જર પાઠશાળા
તેમજ રણવીર સંસ્કૃત પાઠશાળા-દશાથ
મેલ ઘાટ ઉપર છે સન્યાસી સંસ્કૃત પાઠશાળા
મલી અપારનાથમાં, સામવેદ વિદ્યાલય અને
સંસ્કૃત પાઠશાળા નગવા રથે છે. તે ઉપરાંત
મુનિસીપલ બોર્ડ તરફની શાળાઓ રોહરના
અનેક લતાઓમાં છે; તેમજ રાજા હરયાજ,
મદવારીટોલા, ખાદેરીટોલા, સુડિઆ અને
ગાપલાટ ઉપર કંપાપાઠશાળાઓ પણ છે.
લાગલેશ્વર અને સિગરા ઉપર મિસન કન્યા-
શાળાઓ છે આખા જિલ્લામાં ડીરટ્રીક્ટ
બોર્ડ તરફથી ૪૦૦ થી પણ વિશેષ સ્કુલો
છે.

હવે માત્ર ભારતવાસી ધનિકો પ્રત્યે
ફરીને જિનંતી કરવાની કે તેઓ તેમના
બાળકોને અભ્યાસ માટે ભારતના કારીમા
મોકલશે કે ઇંગ્લાંડના કેમ્બ્રીજમાં ? એ પ્રશ્ન
હાલ પુરતને માટે તો આ દેશના નેતાઓ
અને મોટા વ્યાપારીઓ પામે ઉકેલવા માટે
મુખી આ વિષય પૂર્ણ કરી લઈ છું.

(સંપૂર્ણ.)

ડોં સુન ચાંત સેન

તેમની ઢુંક જીવનરેખા.

લેખક—૨૧. “એ. પી.”

ચીનના પ્રખ્યાત રાજ્યતંત્રના જન્મદાતા, ચીનના રાષ્ટ્રીય પક્ષમાં સુપ્રેમ મથુતા અને એ દેશના ઉચ્ચતમ પુરોહિત ડોં સુન યાંત સેનના મરણના સમાચાર, ઘણી વાર ખોટા સમાચાર ફેલાવતી રૂટરની એજન્સીએ ફૂતીઆને આજ પહેલાં ઘણીવાર આપી દીધા છે ગઈ તા. ૧૨મી માર્ચે એજ એજન્સીનો પેકીંગથી છેલ્લો તાર આવ્યો છે કે ડોં. સેન ખરેખર મરણ પામ્યા છે. આજે એમના અવસાનને લીધે ચીન રડી રહ્યું છે. જગતના મહાન રાજ દારીઓમાંથી એક આઠો થયો છે.

ડોં. સેનનો જન્મ હોંગકોંગની દક્ષિણે ૩૦ માઇલ દૂર આવેલા કેન્ટોન અને માકાવના પોયુંગીઝ સંસ્થાન વચ્ચેના કવાંગતુ ગ પ્રદેશના એક ગામડામાં ઇ. સ. ૧૮૬૭માં થયો હતો. એમના પિતા ખ્રીસ્તી થઈ ગયા હતા તે લંડન મીશનરી સોસાયટીના મીશનરી એજન્ટ હતા એ મીશન સાથે સંબંધ ધરાવતી એક અંગ્રેજ બાઈના સહવાસથી બાળપણમાં પણ સુન અંગ્રેજ બહુ સારી રીતે ખેલતો રહેતા. તે અદાર વર્ષની ઉંમરે કેન્ટોનની એંગ્લો અમેરિકન મીશનરી ડોં, કેરના હાથ નીચેની છરપીતાલમાં જોડાયા. વૈદ્યાય

બાળનેમાં તેમને બહુ રસ પડવા માંડ્યો; તે તેથી એ વર્ષે એ છરપીતાલમાં ગાળી તેઓ નવાજ સ્થપાયલા હોંગકોંગના તખ્તીબી મહાવિદ્યાલયમાં વેદકનો અભ્યાસ કરવા ગયા. ત્યાં પાંચ વરસ અભ્યાસ કરીને ડાક્ટરી પદવી મેળવી તેઓ માકાવમાં ડાક્ટરી ધંધો કરવા લાગ્યા. એ મહાવિદ્યાલયના નેઓ પ્રથમ સ્નાતક હતા.

તેમને બાળપણમાં જ શિક્ષક મળ્યો તેણે મયુની ચક્રાચર્યો તથા તાઇચીંગના બળવા વિરોધીકમાં ચીનના ઇતિહાસ વિશે—તેમને પૂર્ણ માહિતી આપી હતી. આ બાબત તેમના મગજમાં સજ્જડ ચોંટી ગઈ હતી તે તે પરજ તેમણે આખું જીવન ધડાયું હતું એમ કહીએ તો ચાલે.

માકાવમાં તેમને “યુવાન ચીન સંઘ” નામે સાંભળ્યું. માકાવમાં પોયુંગીઝ પદવી સિવાય ડાક્ટરી કરી ચકાય તેમ ન હોવાથી ડોં. સુન કેન્ટોન જઈ રહ્યા. આ દરમિયાન તેમણે મયુશાહી વિશે ધણું સાંભળ્યું હતું. કેન્ટોનમાં મયુશાહીને સુધારવા કે તેનો અંત લાવવા અદાર યુવાનોનો એક સંઘ સ્થપાયો હતો તેમાં ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં ડોં સુન જોડાયા. આ યુવાનોના સંઘના એક

કાવત્રાની ખચર પડતાં એના સત્તર યુવાનોનો શિસ્તેદ કરવામાં આવ્યો હતો ; અને એ કક્ષા ડૉ. સુન પોતાના માર્ગે કામ કર્યે જતા હતા, એમના કામનાં ફળ મેડાં મેડાં પણ આવ્યાં, તે ઇ. સ. ૧૯૧૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨ મી તારીખે મંચુ ઇન્ડેનશાહે રવેન્જાથી માદોનો ત્યાગ કર્યો. આમ ડૉ. સુનનું જીવનકાર્ય પૂરું થયું.

યુવાનસંઘના કાવત્રામાંથી બચી જતા ડૉ. સુને હોંગકોંગમાં ડૉ. કેન્ડલી નામના એક અંગ્રેજ ડોક્ટરનો આશ્રય લીધો તે ત્યાંથી પછી હોનોલુલુ ગયા. ત્યાંથી ૧૮૯૬ના ઓક્ટોબરમાં તેઓને લંડન આવતાં પકડવામાં આવ્યા હતા તે દસ દિવસ સુધી તેમને આઇનીઝ લીગેશનની જેલમાં રહેવું પડ્યું હતું. પછી ક્રીટના વડા પ્રધાન લોર્ડ મેલીસમરી વચ્ચે પડતાં તેમને મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. ૧ બાદ થોડા દિવસ તેઓ ડૉ. કેન્ડલીને ઘેર રહીને નિવાસ જતા ઉપડી ગયા. કોઇ પણ મુશ્કેલીથી ડૉ. સુન કદી નિરાશ થયા નથી. નિવાસથી ધણી વાર છુપા વેશમાં થઇ તેમણે ચીનની મુજાકાત લીધી હતી, જ્યાં જ્યાં ચીનાઓ વસતા હતા ત્યાં ત્યાં પહોંચી જઇ તેમણે રાજકીય સુધારાની અનિવાર્ય જરૂર તથા તે મદેના સંગઠિત પ્રવર્તન તરફ ચીનાઓનું ધ્યાન ખેંચવા બારે પ્રયત્નો કર્યા.

પોતાનો ઉપદેશ તે સાદી અને સરળ રીતે આપતા. તેઓ નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધ કરીને બધા શાન્ત અને કાયદેસર ઉપાયોથી સુધારા કરવા માગતા. લેકાના રાજકારણ સામેના દુર્લક્ષ સામે, પોતાની સાચી લાગણી જાહેર નહિ કરવાની અશક્તિ સામે ડૉ. સુનને લડવાનું હતું. આ બધા સામે ચીનાઓએ જળવેા-બેકો બળવો કરવાજ જોઇએ એવી તેમની માન્યતા હતી.

ડૉ. સુનનાં આ પરાક્રમ સાંભળીને સહુ કોઇને સ્વાભાવિક રીતે જ એ પ્રશ્ન યાદ કે

ડૉ. સુન ગરીબ, નિઃસહાય, એકલા હોવા છતાં ચીનની અજબ પ્રતિભા પ્રજા પર આટલો કાબૂ કેવી રીતે મેળવી શક્યા ? ને તે એટલે બધે અંશે કે જેથી ચીનના પ્રજાતંત્રના પહેલા પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાય ? એનો ઉત્તર એક જ છે. ડૉ. સુને પોતાના કીમતી જીવનને બોલે પોતાના દેશની સેવા બચાવી છે. મંચુશાહીને નિર્મૂળ કરી ચીનને પ્રજાસત્તાક બનાવવા પોતાની જીન્દગીનાં અમૂલ્ય વરસોમાં એકેએક મીનીટ તેમણે મહેનત લીધી છે. એ વરસોમાં દુનીયાના કોઇ પણ ભાગ પર તેમનું જીવન સલામત નહોતું. છતાં તેમને પ્રવર્તન અટક્યો નથી ચીનની પ્રજાના સંગઠન માટે જાહેર કે છૂપી રીતે તેમણે લગભગ આખા ધે ચીનની સફર કરી છે. લગભગ દરેક ગામમાં તેમના માથુસો છે કે જે તેમની સૂચના પ્રમાણેનું કામ આજે પણ કરે છે. તેમણે જાપાન હોનોલુલુ, અમેરિકા, મલાયા અને સ્ટ્રેટ્સમાં વસતા પોતાના દેશ-બધુઓને બળવાનો સંદેશ આપ્યો છે. ને આખી દુનીયા પર વહેલાઇ ગયેલા પોતાના દેશજનુઓને સંગઠિત કર્યા છે. તેમણે ધણીવાર યુરોપ જઇને ત્યાંથી લીધેલા હથિઆરો છૂપી રીતે ચીનમાં ફેલાવ્યાં ; અને ચીન પોતાના સ્વાતંત્ર્ય વાસ્તે લડી લે તે દરમ્યાન બીજા રાજ્યો દબલ ન કરે એવી ગોઠવણ ડૉ. સુનેજ પરદેશી રાજ્યોના એલચીઓ સાથે મિત્રાચારી કરી તેમની મારફત કરી હતી.

કેન્ડોનને ઘેરો ધાલવા માટે ડૉ. સુને એક વાર પ્રવર્તન કર્યો હતો. નેમણે સ્વેરો જઇને ત્યાંના બળવાખોરો સાથે મસક્ત કરીને જોઇતાં હથિઆરો એકઠાં કર્યાં ને હોંગકોંગમાં હથિઆરો ખરીદવા અને માથુસો એકઠાં કરવા એક માથુસને મોકલ્યો. દરમ્યાન આ બાબતની સત્તાવાળાઓને ખચર પડી જતાં માથુસો એકલા નહિ કરવાનો

હોંગકોંગ તાર કરવામાં આવ્યો. પણ તેનો ઉદ્ધો અર્થ લઈ હોંગકોંગથી ૪૦૦ માણસો દક્ષિણને દરેગેળા સહિત કેન્ટોન પહોંચ્યા જ્યાં એ જાણતે પકડી લેવામાં આવ્યાં. આથી સેન્ટ્રલ રિક્રિમ કમિટીની વડી ઓરીસ વિખેરી નાખીને બધા સબસેલો નસી છૂટયા. ડૉ. 'સુન શહેરમાંથી છુપાઈને બહાર નીકળી કાઢ વાર રેતીમાં ચાલતાં તે કાઢ વાર નાની બોટમાં બેસીને માહાર પહોંચી ગયા, પરંતુ ત્યાં રહેવું પણ એમને માટે જોખમભરેલું થઈ પડવાથી ત્યાંથી નીકળી હોંગકોંગ, હોંગકોંગથી હોનોલુલુ ને ત્યાંથી અમેરિકા થઈ તેઓ લડત આવી પહોંચ્યા. મુસાફરીમાં પણ તેઓ એકવાર નાનકડી ગતા માણસને હાથે પકડાઈ ગયા હતા. પણ ને માણસ સાથે ડૉ. સુને કેટલીક દલીલો કરવાથી પકડવા આગાહજ આખરે તેમને ચરણે નચી હતો.

એક વાર સરકારી માણસો ડૉ. સુને તેમના ઘરમાં પકડવા ગયા તેઓ પકડવા આવ્યા છે એમ જાણીને તેમણે એક ધર્મ પુસ્તક કહાડીને મોઢેથી વાચતાં માંડ્યું. આ સામગ્રી પકડવા આવનારા ખાલી હાથેજ પાછા વળી ગયા.

ડૉ. સુન યાત મેનને મરણનો લખ ન હોતો. તેઓ યુવાન ચીનસંઘમાં જોડાયા ત્યારથી ને ૧૧૨માં તેમનું જીવનકાર્ય પૂરું થયું ત્યાં સુધી તેઓ મરણને સાથે લઈને જ રહતા હતા. દરેક જો તેમના પર મરણનો લખ જન્મનો. દરેક દેશમાં મંચુસાહીએ પોતાના ખૂબ માણસો મોકલ્યા હતાં, અને

ગમે તે કીંમતે ડૉ. સુનનું માથું લેવા મંચુ સરકાર તત્પર હતી.

આવે પ્રતિબાદાંશી, ઉચ્ચ આદર્શવાળો, મહાન સ્વાર્થત્યાગી અને અનદદ લોકપ્રેમ ધરાવતો અપૂર્વ દેશસક્ત ચીનના ઇતિહાસ માતી અત્યારનાં જીવી કટોકટીની તકે મરણ પામે એ ચીનનું અને એશીયાનું ખરેખર દુર્ભાગ્ય છે એથીઆનું સંગઠન કરવાની તેમની ઉમેદ હતી તે જગતીર સિપાહસાક્ષાર હતા ને પોતાના દેશનું પુષ્કળે દમની મંચુસાહી શ્દામે દહડાવે તેમણે પ્રાણ તજ્યા છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૪ના ડીસેમ્બરમાં તેઓ જાપાન છોડીને ટી-ટરીન આવ્યા હતા. તેઓ તા. ૬મી જાનેવારીએ પેટ્રીંગ આવ્યા હતા; ને ત્યાં સરકાર અને પ્રજાએ તેમને બારે આવકાર અર્પણે હતો. પણ ત્યાં તેમની તખીઅન તરતજ જામડી અને તેમના શરીર પર એપરેશન કરવામાં આવ્યું, તે પછી તેમને પેટ્રીંગની પાસેના એક હવા ખાવાના સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યા હતા.

આ બધા માનવપ્રયત્નો છતાં આખરે ચીનના પ્રજાસત્તાક માટે લોહીનું પાણી કરી તાખનાર ડૉ. સુન યાત મેન આખરે આ કાની દુનીઆનો ત્યાગ કરી પ્રયુના અવિચળ ધામમાં પધાર્યા છે તેમની અનદદ દેશસક્તિ, પવિત્ર ચારિત્ર્ય, ઉચ્ચ આદર્શ, સતત કાર્ય કરવાની શક્તિ અને આત્મમોગનો ઉમદા ઉદ્દેશ એ બધાં અને ચીનનું ઘડતું પ્રજા સત્તાક ચત્રપત્ર તેમનાં ચિરંસ્મારક છે, અને ડૉ. સુન યાત મેનનું જીવન માત્ર ચીનનાજ નહિ પણ દિન્દના ને આખી દુનીઆના યુવાનોને આદર્શ રાખવા યોગ્ય છે. (સંપૂર્ણ)

શ્રીરામ

લેખક.—રા. સુદર્શન.

ચિત્રકાર.—રા. વિ. કે. ભટ્ટી,

જગતરાય એક સરસ દિલના માણસ હતા. ગરીબ હતા. ફક્ત મહિને ૪૦

રૂપિયા મળતા ને તેમને નિભાવ પશુ મળે. છતાં જે આ રિયતમાં તેઓ આનંદ ગાનતા.

આજ તેમણે 'સમાચાર'માં નવા ખબર વાંચ્યા. ૧૨ લાખની લોટરી જંગળામાં નીકળી હતી. તેમણે મન ડીપીટ લેવા લલચાયા. લાખોની ડીપીટ લેવા કહી હોય તેમ લાગ્યું. એટલામાં વિદ્યાવતી આવી.

"ચૂપ કેમ બેઠા છો ?"

"કંઈ નહિ"

"કુ" કંઈ નહિ ?"

"તને ખબર ન પડે"

"ત્યારે તમે કહે"

જગતરાયે 'સમાચાર' હાથમાં લીધું ને લોટરીની વાત કહી.

(૨)

આખો દિવસ ને ગત જગતરાયને લોટરી, લોટરી, ચર્ચા કરતું. રાત્રે એકાએક જાગી જતાં ટપાલીને એક હુદય કપી ઉઠતું. તારના પટ્ટાવાળાને એક હાથપગ ઠંડા થઈ જતા. પણ તેમને લાગતું કે આ વખત જરૂર કંઈ ઇલામ આવશે. ભવિષ્યનાં ચિત્રો નિહાળતાં માગ, લાગ્યું પર જ પાંખોમાં નોટો લેવાશે. મિત્રો વધાઈ દેશે ને કહેશે 'જાણ'!

કેટલા રૂપિયા ?
"પચ્ચીસ"
વિદ્યાવતી ૨૫ રૂપિયાની વાત સાંભળી ઠંડી થઈ ગઈ. આવી નિર્ધારક ખર્ચ આ મંદિરે કરવો? તેને તેની ગરીબી સાંભરી.
'આ પાસે નાખવા દે. જરૂર કંઈ આવશે,'
વિદ્યાવતીથી 'ના' ન પડાઇ. રૂપિયા આપી દીધા ને જગતરાયે નરોળ પર આધાર રાખી પાસે ફગાવ્યો.

આ તુચ્છ નોકરી છોડી દો. હવે તો તમને વિધાતા ફળી છે, ત્યારે હું શાન્તિથી જવાબ દેશ કે. - “ભાઈ! પ્રભુની દયાથી ને તમારા જેવાના આર્થિકાદથી આ સધળું થયું છે.” વિધાવતી કહેતી હતી કે “હું શેરીમાં ભાગ વહેંચીશ. અનાથઆશ્રમમાં રૂપિયા મોકલાવીશ. જરૂર રૂપિયાથી ઉપકાર નહિ માય તો પછી બીજા શેનાથી થશે ?”

ત્રણ મહિના આ રીતે પસાર થયા. દંપતી પ્રતિજ્ઞા બાકી રહેતાં. હવે તેમને એ ૪૦ રૂપિયાના પગારથી શાન્તિ ન થતી. ‘આશા’ એ શાંત હૃદયમાં ચંચળતા ઉત્પન્ન કરી હતી.

સાંજ પડી હતી. જગતરાય ચૂતોચૂતો વિચારમાં મરગૂણ હતા. આ ત્રણ મહિનામાં તેમને ૬૨ મહિના કરતાં વધારે ખર્ચ થયેલો હતો. લોટરીની આશાએ તેમણે ઉધાર કરવા માંડ્યું હતું. વિધાવતી વિચારી ગમરાતી હતી. એટલામાં બારણા પર કંઈ અડખડાટ થયો. વિધાવતી હાથેથી યઈ. તેણે પૂછ્યું.

“કેણે ?”

જવાબ મળ્યો. “તાર લઈ દ્યો.”

વિધાવતીની નસેનસમાં ઝપાટાખંધ લોહી વહેવા લાગ્યું. જગતરાય નીચે આવ્યા ને તાર લીધો.

લોટરી નીકળી !

(૩)

‘લોટરી નીકળી’ કેવો મોદક શબ્દ !

વિધાવતીના હૃદયસાગરમાં આનંદતરંગ ઉછળવા લાગ્યા.

બીજારીને રાત્રી મળ્યું. - તે જગતરાય પાસે આવી. તેમના હાથમાં તાર ફેળનાં પાંદડા જેમ ધૂનતો હતો.

“હે રાજા યા. મારા નામ પર બીજું ધનામ આવ્યું છે.”

“કેટલા રૂપિયા ?”

“ત્રણ લાખ”

વિધાવતીનાં નયન આંસુથી ભરાયાં જગતરાયે આનંદ સાથે કહ્યું.

“નહોતો કહેનો મારું લાગ્યું ખુશવાનું છે ?”

“હું શેરીમાં ભાગ વહેંચીશ” વિધાએ કહ્યું.

“અરે ! એમાં શું ? બજારમાં જઈશું, કંઈકને કહેતો જમરા. તે મોકલાવશે.”

“પણ રૂપિયા ?”

“મૂર્ખી ! શું રૂપિયા ખોટા છે ?”

આમ કહી જગતરાય બહાર ગયા. વિધાવતી ત્યાં ઉભી રહી. એટલામાં બહારથી અવાજ આવ્યો. તે બહાર આવી ને બેસું તો તારનો પટાવાળો ઉધે મૂકેય નાળીમાં પડેલો, ને જગત તેને ગાળો દેતો હતો.

“શું છે ?” વિધાએ પૂછ્યું.

“સરકારી નોકર છે. ધનામ માગે છે. જાણે કે મારી ઉપર કંઈ મોટું ઉપકાર ન કર્યો હોય” જગતરાયે કહ્યું.

“બેચારો મરીન આવ્યો છે. બે પૈસા આપ્યા હોય તો કંઈ ખોટ આવી જાય !” વિધાએ કહ્યું.

અભિમાં ઘી હોખ્યા જેવું થયું.

“હું તેને પોલીસને સ્વાધીન કરીશ.” જગતરાય બરાડ્યા.

વિધાને વિચાર થયો. શું ધન મનુષ્ય સ્વભાવ આમ જ પલટાવી દે છે ? સાધુ સ્વભાવ આમ ફરી જાય છે ? કેમ દિવસ કાળને “તું” પણ ન કરે તે આજ ગાળો ને મારનો વપોડ વરસાવે છે ! તેને આંસુ આવ્યાં. મહામહેનતે સિપાઈને છોડાવ્યો.

તે બીજે દિવસે શેરીમાં મીઠાઈ વેંચવા નીકળી. શેરીની સ્ત્રીઓ અભિનંદનનો વપોડ વરસાવવા લાગી. તેણે વિચાર્યું કે આ વધાઈ તેને હતી કે મળેલા ધનને ? એકે કહ્યું. “પ્રભુએ આપ્યું છે. હવે અમને ન ભૂંચશો.”

“એમ તે હોય ?” વિદ્યાએ જવાબ આપ્યો.

બીજીએ કહ્યું. “કંઈ ધર્મ પ્વાન કરજો.”

“થોડા રૂપિયા અનાથઆશ્રમમાં મોકલાવીશું.” વિદ્યાએ જવાબ આપ્યો.

“બહેન ! દેવાસય બંધવાની બાધા રાખી હતી ને ?” ધર્મદેવીએ કહ્યું “હા ! પૈસા આવશે એટલે આરંભ કરી દઈશ” વિદ્યાએ જવાબ આપ્યો.

“બહેન ! પણ ‘માયા’ લુપ્તિ પત્રટાવે છે હો” શુભાએ કહ્યું. વિદ્યા ચોંટી ગઈ. શું સાચું હશે ? આગલા દિવસનો અનાવ યાદ આવ્યો.

“એ તો કહેવાની વાત. લુપ્તિ માયાની ‘મા’ છે. જ્યાં ‘મા’ નામ ત્યાં દિકરી હોય જ.”

૪

તે ઘેર આવી. અવનવા વિચારોથી ગભરાઈ ગઈ. ગઈ કાલ સુધી પૈસા મારે મરતાં, તે આજે લાભોપતિ થયાં. શુભાજીના સખ્તો તેને પૂરેપૂરા સાલતા. એવામાં જગતરાય આવ્યા. વિદ્યા તેને જોઈ ચકિત થઈ ગઈ. તેણે સુંદર પોષાક પહેર્યો હતો. મોઢામાં સીમાર હતી. માથા પર હેટ હતી. પગમાં ચકચકિત જોડા હતા. પાછળ નોકર પેટી ઉપાડી અંદર આવ્યો. વિદ્યાએ ધૂમટો ખેંચ્યો. ખૂણામાં સંતાઈ ગઈ. જગતરાય આ સહન ન થયું. નોકર ૧૧ જવા પછી તેણે કહ્યું.

“આ બધું નકામું છે. આગ ન થયું. જોઈએ.” વિદ્યા ચોંટી.

“તો શું એ માણસના દેખતાં છુલ્લે મોઢાં કેરું ?”

“કંઈ નહિ ?”

“બીજું બધું કશું, પણ મારાથી ખુંદે મોઢાં નહિ દૂરાય.”

“મારું કશું માનવું પડશે.”

વિદ્યાના ચહેરાનું નર ઉડી ગયું.

“બધું માનીશ, પણ મારાથી એ નહિં થાય.”

“ડીક પણ અત્યારે આ કપડાં તો પહેરી લે”

વિદ્યાએ ટ્રંક ખોલી. જોયું તો બધાં ધ વિલાયતી કપડાં જ ! તે ગભરાઈ.

“મને આ કપડાં પહેરતાં નથી આવડતાં”

“પણ હવે તો એ પહેરવાં જ પડશે”

“હું નહિં પહેર”

જગત કડક થયો

“પહેરવાં જ પડશે”

ચિરાતે હાથે ને બીકથી વિદ્યાએ કપડાં પહેવાં.

૫

રત્નિતો સમય હતો.

જગત વિદ્યા સાથે મોઢરમાં નીકળ્યો. બજારમાં આવ્યો. આ વખતે તે બજાર જોવા નહોતો નીકળ્યો, પણ તેણે એશ્વર્ય બતાવવા નીકળ્યો હતો. તેની આંખમાં અભિમાન હતું, આજકલાપણું હતું, પણ વિદ્યાની સ્થિતિ એ કરતાં જુદી હતી.

આ શું પરિવર્તન ! તેને ધર્મદેવીના શબ્દો યાદ આવ્યા.

એટલામાં એક મોટા ઘર પાસે મોઢર અટકી. જગત ઉપર ગયો. વિદ્યાને થયું કે કાંઈની દુકાન હશે. કંઈ ખરીદવા ગયા હશે.

પણ ત્યાં તો તેણે કાંઈનું સંગીન ને તખલાની યાપો સામળા. ગિયારી કંપી ગઈ. થોડી વારે જગત કોઈ સ્ત્રી સાથે નીચે આવ્યો.

“આ કોણ ?” વિદ્યાએ પૂછ્યું.

જગત ને તે સ્ત્રી, મોઢરમાં જોઠવામાં મોઢર ચાલવા લાગી.

“તું નથી ઓળખતી?” જગતે પૂછ્યું.

“ના”

“આ અપણા શહેરની ઉસ્તાદ ગાનારી રાહતજન!”

વિદ્યાવતી ચમકી ગઈ! સાથે રાહત પણ ગભરાઈ.

“ઐમાં મરે છે શું? એ કંઈ તને ખાતર નહિ જાય”. જગતરાયે કહ્યું. નાગણ જેમ મરદન ઉઠાવી વિદ્યા બોલી

“મને નીચે ઉતારો હું તેની સાથે નહિ બેસું”

આમ કહી તે ઉભી થઈ ‘મોટર ઉભી રાખો, નહિંતર હું કુદી પડીશ”

“નકામી શી પચાત? ખજર નથી હું ધનવાન થયો છું? શેઠ સાહુકાર આવે આમોદ પ્રમોદ તો કરેજ. તું આજથી સમજ કે એ તારી ખુદે છે.” જગતરાય બોલ્યા. કાલ સુધી જે માણસ પાકી સ્ત્રી સામે જોવામાં પાપ સમજતો તે આજે વેશ્યા સાથે? ‘ધર્મદેવીતું’ કથન તેને સત્ય લાગ્યું. ગરીબીની નૈનિક મળ્યા વાદ આવી. તે ફરી જોરથી બેલી. “મોટર ઉભી રાખો. કાલ કચરાઈ જશે.”

ખજરમાં સખત ગાંઠી હતી. પણ જગતને તેની ક્યાં પરવા હતી? તેણે મોટર જલદી ચલાવવા કહ્યું. પણ એટલામાં બે ન્હાનાં છોકરાં કચરાયા, મોટર ઉભી રાખવામાં આવી. માણસોની દૃઢ જામી.

જગતની આંખ ખુલી ગઈ! પણ હાથ! વખત વીતી ગયો હતો. સીપાઈ આગળ આવ્યો. ‘હાથમાં કડી નંખાઈ, ને થાણા પર સવારી ગઈ વિદ્યા ગભરાઈ ગઈ. રાહતજન બીજાની શોધમાં ચાલી ગઈ.

ધોડીવારે વિદ્યા થાણા પર ગઈ. મોટર બેઠ પોલીસ પાસે આવ્યો.

“કાલ માણસને કેદી બનાવી અહિં લાવવામાં આવ્યો છે?” વિદ્યાએ પૂછ્યું.

“હા, પણ તેણે અહિં આવીને પણ એક ખૂન કર્યું છે.”

“હે?”

‘જે માણસે તેને પકડ્યો હતો તેનેજ તેણે પીસ્તોલ મારી.”

“પણ તેના હાથમાં કડી હતી ને?”

“આખરેદાર જાણી રસ્તામાં કડી કાઢી લેવામાં આવી હતી”

“હવે શું થશે?”

“કાસી!” સીપાઈએ શેઠકું કહ્યું.

૬

સીપાઈના શબ્દો વિદ્યાના હૃદયમાં હથોળાનું કામ કરી રહ્યા હતા.

શુંતું શું થયું?

વિદ્યાએ સીપાઈને બોલાવ્યો, ને પૂછ્યું

“હવે એક પણ ઉપાય છે?”

“ના”

“પાણીની માફક પેસા ઉઠાવું તો?”

“તો પણ નહિ”

“અમારા નામ પર ઇનામના આવેલા ત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચું તો?”

સીપાઈ બે કદમ પાછો હટી ગયો ને બોલ્યો. “ત્રણ લાખ?”

“હા ત્રણ લાખ!”

જો તેના હાથમાં ખાખત રહી હોત તો તે મ્હોં ઘોઘા જાત નહિં, પણ તે ખાખત તો અધિકારીઓના હાથ સુધી પહોંચી હતી.

“કાલ બારીસ્ટર રોકા” તેણે કહ્યું

“એક નહિં, પણ કાનન ખડા કરે.”

“તો છટે”

વિદ્યાને આશા બંધાઇ. થોડીવારે તેણે કહ્યું. “મારે કેદીને મળવું છે.”

તેને જંગલ પાસે લઇ જવામાં આવી. તેણે ત્યાં શું જોયું? જંગલના હાથમાં બેડીઓ હતી. મ્હોં પર નિરાશા હતી. આંખમાં આંસુ હતાં. તેને જીવનની આશા ન હતી. વિદ્યા તેની પાસે ગઇ.

“પ્રાણુનાથ !”

આ એ જ સ્વર હતો કે જેથી જંગલ પાણી પાણી યઇ જતો હતો. પણ આજે એ સ્વરમાં એ મોહિની ન હતી ! જંગલ કતરાતી આંખે તેના તરફ જોઇ રહ્યો. તેની દૃષ્ટિમાં પશ્ચાતાપ હતો. અપરાધની કષ્ટતાત હતી વિદ્યાના ધૈર્ય પર વજ્રપાત થયો. તેણે પોતાનું માથું જોરથી દિવાલ સાથે પછાડ્યું. ને તેની સાથે.....

૭

‘વિદ્યાની આખ ખુલી ગઇ ! આ સવળું’

(સંપૂર્ણ.)

નૂદાઇ

લેખક — રા. દી. બી. કચારીઆ

— ગરૂલ —

દિલ તરત તરપી ઉઠે સળંગે નૂદાઈ આપની,
રાતદિન એચેનીમાં રાજે નૂદાઈ આપની.
અમ આફતોની ના શીમા, મધ્યે વહ્યા ધીર્મા ધીમા,
પણ યાદ તાજી રહે અમોને એ સદાઈ આપની.
સખ્ત ગરદન કાપતાં મચકાચ કે કંપે નહીં
મંજાળજે ગોરી અતિ નાનુક કલાઈ આપની.
અમ આશકો તો માથુકોના પ્યારમાં ખેલી રહ્યા,
હરદમ મગજમાં આશનાઈની વફાઈ આપની.
પ્રેમી થવામાં શો શુન્હો ? સહે તાપ સખ્ત ઉન્હો ઉન્હો,
કથમ એકદમ વિજળી ગરી પડતી તવાઈ આપની ?
પ્યાલાં ભરી ભરી આપશે, ને દિલ મહીં નવ રાખશે
મસ્તાનની મસ્તી મહીં કિંચિત્ નૂદાઈ આપની

લેખક:—રા. જેહાંગીર આણેકેલ દેસાઇ,

કેલપૂર છલ્લામાં તિકવાપૂર નામે એક ગામ છે ત્યાં આ કવિરત્નનો જન્મ થયો હતો. એનો પિતા રત્નાકર ત્રિપાઠી કાન્યકુબ્જનો કારયથગોત્રી બ્રાહ્મણ હતો એને ચાર પુત્ર હતા: ચિત્તામણિ, ભૂપાલુ, મતિરામ અને નિલકંઠ, અને એ ચારેય કવિ હતા, પરંતુ એ સર્વમાં ભૂપાલુ અત્યંત પ્રતિભાશાળી કવિ હતો. એ હિંદુઓનો જાતીય કવિ હતો: હિંદુજાતિની ઉત્તતિ અને કૌશલ્યનો ઉલ્લેખ અભિલાષી હતો: સ્વજ્ઞાતિ, સ્વદેશ અને સ્વધર્મ વિષેનું અભિમાન એના રોમે રોમમાં વ્યાપ્ત થયું હતું. દિલ્લીપતિ ઔરંગઝેબનાં અતિનિક્ષણ ધર્માધિપાણી અને ઘેરે આવાચરિણી તે વેળાની હિંદુ મન્ન ત્રાણ ત્રાણ કરી રહી હતી જે દેખી આ ગર્વિષ્ઠ હિંદુનું હૃદય બળીને બરમ થઈ જતું હતું. વીરત્વ અને શરાવતના અસ્ખલિત મોહનો એનાં અંતઃકર્ણને કેટલું ઉછળા મારતું કરી રાક્યા હતા તે તો એનાં, અનન્ય વીરસયમતકારપૂર્ણ કાવ્યો ઉપરથી જ દુઃખોચર યાચ છે એની નૈસર્ગિક શક્તિને પ્રભાવે એણે એની વીરસકાવ્યોની રચના કરી છે અને તેમાં પારંગતપણું દાખવ્યું છે તેવું એની આગળના કે પાછળના થે કોઇ પણ હાંદી કવિની કૃતિઓમાં જોવામાં આવતું નથી, એ જ એની કવિત્વયમદૃતિ અને દેશહિતકારીપણાની પરાકાષ્ટા દર્શાવે છે. આ કવીન્દ્રનું મઠ એની દતક્યા છે કે પ્રયમ એ તદ્દન બેરોબેકાર હતો. મોટા બાઈ ચિતામણિ કપાઈ લાવે અને એ ખાય એવી એની રિપતિ હતી, એકવાર ભોજન સમયે એણે પોતાની બાઈ પાસે લવણ માગ્યું, જેણે મેલેલું માયું કે: “ક્યા નમક કમાર લાવે દો, એ હા કરે કે ?” આ ઉપાલબ્ધ ભૂપાલુને હાડેહાડ લાગી ગયું: તેણે તત્કાલ ભોજનનો ત્યાગ કરી ઘર બહાર મચાણુ ક્યું, અને ભોજનને કહેતા ગયો: “અજા, અમ નમક કમાર લાવેગે તબી ભોજન કરેગે” એવું કહેવાય છે કે આ પછી સાહિત્યનું જ્ઞાન માપ કરવામા એણે બહુ પરિશ્રમ લીધો, અને ત્યારે સારી કવિતા કરતા થયા ત્યારે ચિત્રકાથિપતિ દ્વદશરામ સોલંકીના પુત્ર શ્વરામ પાસે ગયા કાવ્યકાજમાં નિષ્ણાત હોવાથી ત્યાં એને ‘ભૂપાલુ’ની ઉપાધિ મળી. એનું મૂળ નામ: જટારાંકર હતું એ બૂલડું નેહતું નથી, ત્યાંથી એ મોગજ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના દરબારમાં ગયા, ત્યાં એનો બાઈ ચિતામણિ પણ જતો હતો એણે બાઈનો પરિચય બાદશાહ સાથે કરાવ્યો. બાદશાહે એનાં કાવ્યો સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવી ત્યારે ભૂપાલુે રહ્યું: “આપ હાય થોં કર બેઠિયે તબ મેં કવિતા સુનાઈગા, ક્યોંકિ જટારસહી કવિતા સુનકર આપકા હાય કોર કુકોર પડા હોગા, ઇસરો વદ અપવિત્ર હો ગયા હે: મેરી કવિતા સુનકર આપકા હાય મોઠોં પર ચણા નયગા, હાય ન ધોનેસે મોઢ અપવિત્ર હો નયગી” આ વાગ્યાણું અવણુ કરતાં દિલ્લીનરેયે કોઇ કરી જટુ: “જે હાય મૂઢ પર ન ગયો તો તારું શિર કાપી લડે ?” ભૂપાલુે પ્રસન્નવદન આ સૂચના માન્ય કરી. શાહ હાય ચોઈ બેઠો અને તેણે કાવ્યો બોલવાનો પ્રારંભ કર્યો. જેમ જેમ બાદશાહ ભૂપાલુની વીરસમયી ઓજસ્વિની કવિતા સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેની રોજગમાં શરાવતનો વિદ્યુતપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો અને અધ્યાનપણે તેણે મૂંઠાને તાવ દેવા માંડયા. બસ-ભૂપાલુની પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ થઈ: ઔરંગઝેબે તેને પુષ્કળ પુરસ્કાર આપ્યો અને દિનપ્રતિદિન દરબારમાં તેની પ્રતિષ્ઠા રચિત થવા લાગી. સંવત ૧૦૨૩માં શિવાઈ દિલ્લી ગયા. ઔરંગઝેબનો હિંદુઓ પ્રત્યેનો દ્વેષ દેખી ભૂપાલુનાં અંતરમાં અગ્નિની જ્વાળા સળગતી હતી, કિંતુ ઇતરપતિ શિવાઈ આવાગમન યતાં પૂર્વોક્ત હિંદુ કવિમાં આશાનાં અંકુરો ફટકાં તે મોગજ સામ્રાજ્યને ધિકારેતા ગયા હતા. એક વાર બાદશાહે કવિએને ક્યું: “તુમહોય મેરી તુરી બટાઈ કિયા કરે દો, સચ્ચી બાત કહો” આ સાંભળનાં અન્ય કવિએએ તો જોન ધારણુ કર્યું, પણ નિરર ભૂપાલુે આનો પ્રત્યુત્તર દેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને લાગ જોઈ બાદશાહ માર્થના કરતા હતા ત્યારે તેની આગળ જઈ કવિત્વ સંભાર્યું કે:

તરૂથી લે હાથમે ગુપ્તાત કરે, બંદગી પે,
મનમે કપટ સો હૈ જ્યે લાપ જાપકે!
આગરમે આયે દારા ચોકમે ચનાય દીનો,
માયો નિમ તાત છત્ર છિત્ર લીનો છપકે!
સાહ મને ઘેર લાયો અધ્યમ દુવાઈ ફેરી,
નારા કિનો કુટુંબ તમામ ચંપી ચપકે!
બપજી બનત રાક છંદિ મતિમંદ બયો,
તોસો ચૂહા આ કે બિલાઈ ભેડી તપકે!

બાદશાહનું આજુ અંગ આ કદુ વેલો સાંગજતાં ચરસા અને લગ્નથી મુગ્ધા લાગ્યું પણ કવિએ
તો કંઈ નેયું ન નહી હોય તેમ વધુ ચપકા મૂક્યા માહયા કે :

કિસેકી દુર બાપ બાદશાહ સાહજેહાન,
તાકો કેદ કિયો ગાનો મકે આગ લાઈ હૈ!
બાઈ તો દારાબશાહ પકડકે કેદ કિયો,
મહેર હુ ન આતી યાકો માકો લયો બાઈ હૈ!
બાંધુ તો મુસાદબશ બાંધ ચુકે કર બે કો,
બિચ લે કુરઆન ખુશકી કસમ બાઈ હૈ!
બપજી કહત પેલી ગુનહું નૌરંગઝેબ,
એતે હી અતયગ કિય પાદશાહી પાઈ હૈ!

હવે ઔરંગઝેબે પોતાનાં મન ઉપરનો કાબુ સહંતર બોધ દીધો અને બુપજીને ધીરી નાખવા હકયો,
પરંતુ કવિ તો સત્તર પોતાની ફેસરી ધોરી પર સ્વાર થઈ મહેલની બહાર બાગી ગયો. બાદશાહે તેને
દુશ્મી બેતાં પોતાના એક ખુશામદખોર બાદને કયું : 'એને પૂછની કે એ ક્યાં મરે છે?' બાદે સાહની
ફત્રમ પ્રસાંસા કરી બુપજીને દુહો સંભળાવ્યો કે

હે રંગ નૌરંગ સાહકો, ઔર ન હુને રંગ;
સાત હિય નય ખંડમે, જૂરે ન છતે જંગ!

આ વ્હી પતશાહનો કવિએ કતર દીધો :

કેતેકે હેશ છતે દરકે બક્ર, દરિજન દેરાકો ચાંપીકે નાખ્યો,
માન ગુમાન હયોં ગુનરાતકો, ચરતકો રસ ચમકે ચાખ્યો;
પગલ પેક્કી મકેચ મકે રાજ, સોહિ બચે નિને દિન જે લાખ્યો,
સારંગ હૈ શિવરાજ બક્કી જિન, નૌરંગમે રંગ એક ન રાખ્યો!

પોતાના રાત્રિ સિવાજીની સ્તુતિ સાંભળી ઔરંગઝેબને કોઈએ બાણ માર્યું હોય એટલી મનોવ્યથા
થઈ, અને તેણે કવિને પકડતા સ્વારે પેડાવ્યા, પણ તે તો ક્યાને ક્યાં જાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો!
તે દિલ્લી છોડી શિવાજીના દરબારમાં ગયા જ્યાં એનું બહુ સન્માન થયું. લાખો રૂપિયા, હાથી ઘોડા
અને ગામો એને ઈનામમાં મળ્યા. એવી લોકનાયકા છે કે જ્યારે તે સમ્બિધવાન થયો ત્યારે પોતાનું
પણ પરિપૂર્ણ કરવા એક લાખ રૂપિયાનું મીઠું ખરીદી તેણે પોતાની બાગી પર મોકલ્યું હતું! એણે
શિવાજી મહારાજ સાથે અનેક યુદ્ધોમાં પણ ભાગ લીધો હતો. શિવાજીના મુખ્યકોશલ્યનું એણે
વર્ણન કર્યું છે તે એક દૃશ્ય સિવાય બીજા કોઈ કરી શકે નહીં એ નીચલા છંદ પરથી સહજ પ્રતિત થશે :

છત્ર કમાન ઔર તીર ગોલી બાનન કે,
મૈસકિલ હોત સુરચાન છુડી ચોટ મેં;
તાહી સમૈ શિવરાજ હુકુમ કે હલ્લા કિયો,
દાવા બાંધિ પર હલ્લા વીર લાટ જોત મેં;
બપન બનત તેરી ફિઝમતિ કહાં લોં કહોં—
હિઝમતિ યહાં લગિ હૈ લાકી બટ ચોટ મેં;
તાવ દે દે મૂહન કંગૂરન પે પાંવ દે દે,
અરિ સુખ ધાવ દે દે કુદે પરે કોટ મેં;

હિંદુપતિ શિવાજીની પ્રસંસામાં ભુવલે અગણિત કાવ્યો લખી અનધિ જ કરી છે. એનાં કાવ્યોમાં નવે રસનું સંમિશ્રણ એવું સુંદર થાય છે કે તેથી કાંઈપણ કવિતાલક્ષણનું મનરંજન થવા વિના ન રહે. વળ પૃથક્ પૃથક્ અલ્પ કરોડોની જગતનાં એવી હદયંગમ છે કે એનાં સુસુંદર કાવ્યોનું પુનઃ પુનઃ અધ્યયન કર્યો હતોય તેમાં પિંજરણ નહીં થાય. અલંકારશાસ્ત્રમાં એવું માવિઃપ નીચવાં કવિત-પરથી જાણીએ :

મન્દ્ર નિમિ જગલ પર, બાહ્ય મુઅમલ પર,
રાવન સદરવા પર રધુકુલ રાજ હૈ ;
ચૈત બારિણાદ પર, અમ્બુ રતિનાદ પર,
ત્યોં સેહજ વાદ પર રામ કિર્તિરાજ હૈ ;
દાયક દુમ દડ પર, ચિતા મુગકુડ પર,
બૂધન ખિતુડ પર જિસે, મુગરાજ હૈ ;
તેજ તમ અસ પર, કાન્ડ જિમિ કસ પર,
ત્યોં મલિમ્બ બાસ પર, શેર શિવરાજ હૈ !

નામે આપેલાં કાવ્યોમાં આ મહામુષ્ટિશાળી કવિરત્ને પ્રાસાનુપ્રાસ અને અર્થમંત્રની આશય જરૂર રચના કરી છે એ ઉપરથી ભાષા ઉપરનો અઢો કાળઝટ મલકાય થાય છે :

પૈત્ર પ્રતિપાસ જૂમિભરકે હમાસ ચાહું,
અક્ષરે અમાસ ભયો દરક જહાન હૈ ;
માહિન હો માસ ભયો નવાસ હો જમાસ ભયો,
હરકે કૃપાસ ભયો હાર કે બિધાન હો ;
વીરસ ખખાસ શિવરાજ જૂવપાસ તુવ,
દાથકે ખિસાસ ભયો જૂવન જખાન હૈ ;
તેરે કરવાસ ભયો, રમિજનહો, હાસ ભયો
હિન્દુ હો દિવાસ ભયો કાસ તુરકાન હો !

શિવાજીને ત્યાંથી નીકળી સ ૧૭૭૨માં બંગાળ પોતાને ગઈ ગયો. માર્ગમાં હુદયપતિ મહારાજ હવસાવને ત્યાં પહોંચ્યો હતો. આસતે સમયે હવસાહે આ સુસ્વરૂપ કવિની પાસથી ઉત્સવમાં ભાગ લઈ એવું સન્માન વધાર્યું હતું. શિવાજી અને હવસાજી એવા સ્વાભાવિક વીર હતા તેવા બધા પળ હોવાથી મુવર્જમાં મુગધ મગી જતાં વાર લાગી નહીં. કવિત્વદારા એટલી પ્રતિષ્ઠા આ કવિએ પ્રાપ્ત કરી તેટલી અઘણિ પ્રાપ્તિ હિંદી કવિએ કરી નથી, એ જ એના પ્રતિભાની પરિતીમા જણાવે છે. બધાને જોઈ સંવત્ ૧૬૭૦માં અને દેહાન્ત ૧૭૭૨માં હોય એવું અતુમાન કરી મોકાય છે. એના મંત્રમાના મુખ્ય આ છે : શિવરાજ બધા, બધા દનરા, બધા હક્કાસ, અને દુધાસ હક્કાસ વધધિ આ મહાકવિ આ લોકનો ક્ષુધાસિન સંસાર ખરિયાની સર્વભૂમિનાં ક્યારનો થ મથાળુ કરી ગયો છે તોયે પોતાની કાવ્યપુષ્પમાળા દાસ એવા પતરાદ અને પસરાદ અને છાંડી ગયો છે કે જાણે તે અનવામર જ છે. એનાં હનમ કાવ્યોનું પરિશીલન આજે પણ હિંદુઓમાં પ્રચલિતજન અને પ્રોત્સાહન રેડવાને સદાયમૂત થાય છે. બંગાળ એવા મુકવિએને આ દેશમાં કરી ઉત્પત્ત કરે !

રાખી હિન્દુવાની હિન્દુવાન હો તિલક રાખ્યો,
અરમૃતિ પુરાન રાખે એક વિધિ યુની મેં ;
રાખી રજપતી, રાગધાની રાખી રાજન છી,
ધરા મેં ધરમ રાખ્યો, રાખ્યો યુન યુની મેં ;
બૂધન મુકવિ હતિ હૈ મરહુન છી,
દેસ દેસ કીરતિ બખાની લવ યુની મેં ;
માહિ કે સપુત શિવરાજ અમરોર તેરી,
દિલ્લી દત દાખી કે દિવાસ રાખી દુની મેં !

લેખક :—શ. સુદર્શન.

ચિત્રકાર :—શ. વિ. કે. દત્તની,

જગતરાય એક સરસ દિલના માણસ હતો. ગરીબ હતો. ફક્ત મહિને ૪૦

રૂપિયા મળતા ને તેમને નિભાવ પણ થતો. છતાં એ આ સ્થિતિમાં તેઓ આનંદ માનતા.

આજ તેમણે 'સમ આર'માં નવા ખાખર વાંચ્યા. ૧૨ લાખની લોટરી બેગળામાં નીકળી હતી. તેમનું મન ટીકટ લેવા લલચાયું. ભાગ્યદેવી ટીકટ લેવા કહી હી હાય તેમ લાગ્યું. એટલામાં વિદ્યાવતી આવી.

"ચૂપ કેમ બેઠા છો ?"

"કંઈ નહિ"

"કુ" કંઈ નહિ ?"

"તને ખગર ન પડે"

"ભારે ને કહે"

જગતરાયે 'સમાચાર' હાથમાં લીધું ને લોટરીની વાત કહી.

"કેટલા રૂપિયા ?"

"પચ્ચીસ"

વિદ્યાવતી ૨૫ રૂપિયાની વાત સાંભળી હતી થઈ ગઈ. આવો નિર્ધરક ખર્ચ આ માટે કરવો ? તેને તેની ગરીબી સાંભરી.

'આ પાસે ન ખવા દે. જરૂર કંઈ આવશે,' વિદ્યાવતીથી 'ના' ન પડાઈ. રૂપિયા આપી દીધા ને જગતરાયે નરસિંહ પર આધાર રાખી પાસે ફગાવે.

(૨)

આખો દિવસ ને ગત જગતરાયને લોટરી, લોટરી, થવા કરતું. રાત્રે એકાએક ભગી જતાં ટપાલીને જોઈ હુલ્લુ કંપી ઉઠતું. તારના પટાવાળાને જોઈ હાથપગ ઠંડા થઈ જતા. પણ તેમને, લાગતું કે આ વખત જરૂર કંઈ ઘટના આવશે. ભવિષ્યના ચિત્રો નિહાળતા મગ ભાગ્ય પર છ પાંગોમાં નેટો લેવાશે. મિત્રો વધાઈ દશે ને હંદશે આખા

આ તુરંજ નોકરી છોડી દો. હવે તો તમને વિધાતા કળી છે, ત્યારે હું શાન્તિથી જવાબ દઇશ કે. “ભાઈ! પ્રજુની દયાથી ને તમારા જેવાના આર્થવાદથી આ સમજી થયું છે.” વિદ્યાવતી કહેતી હતી કે “હું શેરીમાં ભાગ વહેંચીશ. અનાથઆશ્રમમાં રૂપિયા મોકલાવીશ. જરૂર રૂપિયાથી ઉપકાર નહિ થાય તો પછી ખીજ શેનાથી થશે?”

ત્રણ મહિના આ રીતે પસાર થયા. હંપતી પ્રતિક્ષણ વ્યાકુળ રહેતાં. હવે તેમને એ ૪૦ રૂપિયાના પગારથી શાન્તિ ન થતી. ‘આશા’ એ શાંત હૃદયમાં ચંચળતા ઉત્પન્ન કરી હતી.

સાંજ પડી હતી. જગતરાય સુતાસુતા વિચારમાં મરગૂસ હતો. આ ત્રણ મહિનામાં તેમને દર મહિના કરતાં વધારે ખર્ચ થયો હતો. લોટરીની આશાએ તેમણે ઉધાર કરવા માંડ્યું હતું. વિદ્યાવતી વિચારી ગમ્મરાની હતી. એટલામાં ખારણા પર કંઈ ખડખડાટ થયો. વિદ્યાવતી દર્પદેવી થઈ. તેણે પૂછ્યું.

“કાણુ?”

જવાબ મળ્યો, “તાર લાઇ દ્યો.”

વિદ્યાવતીની નસેનસમાં ઝપાટાખંધ લોહી વહેવા લાગ્યું. જગતરાય તીચે આવ્યા ને તાર લીધો.

લોટરી નીકળી!

(૩)

‘લોટરી નીકળી’ કેવો મોહક શબ્દ!

વિદ્યાવતીના હૃદયસાગરમાં આનંદતરંગ ઉછળવા લાગ્યા.

બીખારીને રાજ્ય મળ્યું. તે જગતરાય પાસે આવી. તેમના હાથમાં તાર કેળનાં પાંદડા જેમ મૂળતો હતો.

“લે રાજી યા. મારા નામ પર ખીજ”

“કટલા રૂપિયા?”

“ત્રણ લાખ”

વિદ્યાવતીનાં નમન આંશુથી ભરખ્યાં જગતરાયે આનંદ સાથે કહ્યું.

“નહોતો કહેતો મારું ભાગ્ય ખુલવાનું છે?”

“હું શેરીમાં ભાગ વહેંચીશ” વિદ્યાએ કહ્યું.

“અરે! એમાં શું? બજારમાં જઈશું, કંદોળને કહેતો જઈશ. તે મોકલાવશે.”

“પણ રૂપિયા?”

“મૂર્ખા! શું રૂપિયા ખોટા છે?”

આમ કહી જગતરાય બહાર ગયા. વિદ્યાવતી ત્યાં ઉભી રહી. એટલામાં બહારથી અવાજ આવ્યો. તે બહાર આવી ને જોયું તો તારનો પટાવાળો ઉપે મહેંચે નાળીમાં પરોલો, તે જગત તેને ગાળો દેતો હતો.

“શું છે?” વિદ્યાએ પૂછ્યું.

“સરકારી નોકર છે. ધનામ માગે છે. જાણે કે મારી ઉપર કંઈ મોટા ઉપકાર ન કર્યો હોય” જગતરાયે કહ્યું.

“એચારો ગરીબ આદમી છે. એ પૈસા આપ્યા હોય તો કંઈ ખોટ આવી નય?” વિદ્યાએ કહ્યું.

અભિમાં ધી હોમ્યા જેવું થયું.

“હું તેને પોલીસને સ્વાધીન કરીશ.” જગતરાય ખરાડ્યા.

વિદ્યાને વિચાર થયો. શું ધન મનુષ્ય સ્વભાવ આમ જ પલટાવી દે છે? સાધુ સ્વભાવ આમ ફરી નય છે? કાંઈ દિવસ કોળને “તુ” પણ ન કરે તે આજ ગાળો ને મારનો વર્ષાદ વરસાવે છે! તેને આંસુ આવ્યાં. મદામહેનતે સિપાઈને છોડાવ્યો.

તે બીજે દિવસે શેરીમાં મીઠાઈ વેંચવા નીકળી. શેરીની ઊંચા અભિનંદનનો વર્ષાદ વરસાવવા લાગી. તેણે વિચાર્યું કે આ વધાઈ તેને હતી કે મળેલા ધનને? એકે કહ્યું. “પ્રજુએ આપ્યું છે. હવે અમને ન જૂનશો.”

“એમ તે હોય?” વિદ્યાએ જવાબ આપ્યો.

બીજાએ કહ્યું. “કંઈ ધર્મ જ્ઞાન કરજો.”

“થોડા રૂપિયા અનાથઆશ્રમમાં મોકલાવીશું” વિદ્યાએ જવાબ આપ્યો.

“બહેન! દેવાલય બંધવાની બાધા રાખી હતી ને?” ધર્મદેવીએ કહ્યું “ના! પૈસા આવશે એટલે આરંભ કરી દઈશ” વિદ્યાએ જવાબ આપ્યો.

“બહેન! પણ ‘માયા’ શુદ્ધિ પક્ષટાવે છે હો” શુદ્ધાએ કહ્યું. વિદ્યા ચોક્કસ ગઈ. શું સાચું હશે? આગલા દિવસનો જનાવ યાદ આવ્યો.

“એ તો કહેવાની વાત. શુદ્ધિ માયાની ‘મા’ છે. જા ‘મા’ જાવ ત્યાં ફિકરી હોય જ.”

૪

તે ઘેર બાવી. અવનવા વિચારોથી ગભરાઈ ગઈ. ગઈ કાલ સુધી પૈસા મટે મરતાં, તે આજે લાખોપતિ થયાં, શુદ્ધાજના શબ્દો તેને પૂરેપૂરાં સાલતા. એવામાં જગત-રાય આવ્યા. વિદ્યા તેને જોઈ ચક્રિત થઈ ગઈ. તેણે સુંદર પોષાક પહેર્યો હતો. મોઢામાં સીંગાર હતી. માથા પર હેટ હતી. પગમાં ચક્રચક્રિન-જોડા હતા. પાંજરા નોકર પેટી ઉપાડી અંદર આવ્યો. વિદ્યાએ ધૂમ્મસે જોયો. ખૂણામાં સંતાઈ ગઈ. જગત-રાય આ સહન ન થયું. નોકરના જવા પછી તેણે કહ્યું.

“આ બધું નકામું છે. આગ ન થયું જોઈએ.” વિદ્યા ચોંકી.

“તો શું એ માણસના દેખતાં બુદ્ધિએ જોયે શર?”

“કેમ નહિ?”

“બીજું ‘બધું’ કશું, પણ મારાથી બુદ્ધિએ જોયે નહિ શકાય.”

“મારું કશું માનવું પડશે.”

વિદ્યાના ચહેરાનું તૂટી પડ્યું.

“બધું માનીશ, પણ મારાથી એ નહિ થાય.”

“ઠીક પણ અત્યારે આ કપડાં તો પહેરી લે”

વિદ્યાએ દ્રષ્ટિ ખેંચી. જોયું તો બધાં જ વિલામતી કપડાં જ તે ગભરાઈ.

“મને આ કપડાં પહેરતાં નથી આવડતાં”

“પણ હવે તો એ પહેરવાં જ પડશે”

“હું નહિં પહેરું”

જગત કડક થયો.

“પહેરવાનું પડશે”

ચિરાતે હાથે ને બીકથી વિદ્યાએ કપડાં પહેવાં.

૫

રત્નિના સમય હતો

જગત વિદ્યા સાથે મોટરમાં નીકળ્યો. બજારમાં આવ્યો. આ વખતે તે બજાર જોવા નહોતો નીકળ્યો, પણ તેનું એકાદ જાતલવા નીકળ્યો હતો. તેની આંખમાં અભિમાન હતું, આજકલાપણું હતું, પણ વિદ્યાની સ્થિતિ એ કરતાં જુદી હતી.

આ શું પરિવર્તન! તેને ધર્મદેવીના શબ્દો યાદ આવ્યા.

એટલામાં એક મોટા ઘર પાસે મોટર અટકી. જગત ઉપર ગયો. વિદ્યાને થયું કે કાંઈની દુકાન દરે. કંઈ ખરીદવા ગયા હશે.

પણ ત્યાં તો તેણે કાંઈનું સંગીત ને તબલાની યાપો સાંભળી. બિચારી કંપી ગઈ. થોડી વારે જગત કાંઈ સ્ત્રી સાથે નીચે આવ્યો.

“આ કાણુ?” વિદ્યાએ પૂછ્યું.

જગત ને તે સ્ત્રી મોટરમાં મોકલાયાં. મોટર ચાલવા લાગી.

“હું” થી બોળખતી ?” જગતે પૂછ્યું.

“ના”

“આ આપણા સહેરની ઉરતાદ ગાનારી રાહતગત !”

વિદ્યાવતી ચુમકી ગઇ ! સાથે રાહત પથુ ગભરાઇ.

“એમાં મરે છે શું ? એ કંઈ તને ખબર નહિ જાય”. જગતરાયે કહ્યું. નાગથ જેમ મરદન ઉઠાવી વિદ્યા બોલી

“મને નીચે ઉતારો. હું તેની સાથે નહિં” એવું.”

આમ કહી તે ઉભી થઇ. મોટર ઉભી રાખે, નહિંતર હું કહી પડીશ.”

“નકામી શી પચાત ? ખજર નથી હું” ધનવાન ચયો હું ? શેઠ શાહુકાર આવે. “મોદ પ્રમોદ તો કરેજ. તું આજથી સમજ ને તારી બહેન છે.” જગતરાય બોલ્યા. “મ સુધી જે માણસ પાડકી સ્ત્રી સામે તમા પાપ સમજતો તે આજે વેરવા સાથે” પર્મદેવીનું કંચન તેને સત્ય લાગ્યું. ગરીબીની ત્રેતિક મળ પાદ આવી. તે ફરી જોરથી બેલી. “મોટર ઉભી રાખો. કાંઈ કચરાઈ જશે.”

ખજરમાં સખત ગાઈ હતી. પથુ જગતને તેની કયાં પરવા હતી ? તેણે મોટર જલદી ચતાવવા કહ્યું. પથુ એટલામાં બે ન્દાનાં છોકરાં કચરાયાં. મોટર ઉભી રાખવામાં આવી. માણસોની હા જમી.

જગતની આંખ ખુલી ગઇ ! પથુ હાથ ! વખત વીતી ગયો હતો. સીપાઇ આગળ આવ્યો. “હાથમાં કડી નાખા, ને યાજ્ઞા પર સવતરી મેઝ વિદ્યા ગર્ભરાઈ ગઈ. રાહતગત ખીજની શોધમાં ચાલી ગઈ.

થોડીવારે વિદ્યા યાજ્ઞા પર મેઝ. મોટર બેઠ પોલીસ પાસે આવ્યો.

“કાંઈ માણસને કેદી બનાવી અહિં લાવવામાં આવ્યો છે ?” વિદ્યાએ પૂછ્યું.

“હા, પથુ તેણે અહિં બાંધીને પથુ એક ખૂન કર્યું છે.”

“હે ?”

“જે માણસે તેને પકડ્યો હતો. તેનેજ તેણે પીરોલ મારી.”

“પથુ તેના હાથમાં ટકી હતી ને ?”

“આજરૂદાર જાણી રસ્તામાં કડી કાઢી લેવામાં આવી હતી.”

“હવે શું થશે ?”

“ફાંસી !” સીપાઇએ રોકકું કહ્યું.

સીપાઇન શબ્દો વિદ્યાના હૃદયમાં હથોળાનું કામ કરી રહ્યા હતા.

શું તું શું થયું ?

વિદ્યાએ સીપાઇને બોલાવ્યો, ને પૂછ્યું

“હવે એક પથુ ઉપાય છે ?”

“ના”

“પાણીની માફક પૈસા ઉઠાવું તો ?”

“તો પથુ નહિ”

“અમારા નામ પર ઇનામના આવેલા ત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચું તો ?”

સીપાઇ બે કદમ પાછો હટી ગયો ને બોલ્યો. “ત્રણ લાખ ?”

“હા ત્રણ લાખ !”

જે તેના હાથમાં ખાખત રહી હતો તો તે મ્હેં ધોવા જાત નહિં, પથુ તે ખાખત તો અખિકારીઓના હાથ રાંધી પહેલી હતી.

“કાંઈ ખારીસ્ટર રોકા” તેણે કહ્યું.

“એક નહિં, પથુ કાઝન ખડા કરે.”

“તો છૂટે”

વિદ્યાને આશા બંધાઇ. થોડીવારે તેણે કહ્યું. “મારે કેદીને મળવું છે.”

તેને જગત પાસે લઇ જવામાં આવી. તેણે ત્યાં શું જોયું? જગતના હાથમાં બેઠીઓ હતી. મ્હોં પર નિરાશા હતી. આંખમાં આંસુ હતાં. તેને જીવનની આશા ન હતી. વિદ્યા તેની પાસે ગઇ.

“પ્રાણનાથ !”

આ એ જ સ્વર હતો કે જેથી જગત પાણી પાણી થઇ જતો હતો. પણ આજે એ સ્વરમાં એ મોહિની ન હતી ! જગત કતરાતી આંખે તેના તરફ જોઇ રહ્યો. તેની દૃષ્ટિમાં પશ્ચાત્તાપ હતો. અપરાધની કચ્છમાં હતી. વિદ્યાના ધૈર્ય પર વજ્રપાત થયો. તેણે પોતાનું માથું જોરથી દિવાલ સાથે પછાડ્યું, ને તેની સાથે.....

૭

વિદ્યાની આંખ ખુલી ગઇ ! આ સત્યનું

સ્વપ્ન હતું ! જગત તેને કહેતો હતો. “વાણીયો પૈસા માગે છે. તેનું શું કરવું?” વિદ્યાનું શરીર પરસેવાથી તરબોળ થયું હતું. તેને પોતાની આંખ પર વિશ્વાસ ન આવ્યો. જ્યારે તે શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે તે એવી તો પ્રસન્ન હતી કે હાંસીની શિક્ષા પામેલા કેદીને બહુ છુટકારો ન મળ્યો હોય !

“મ્મલુ ! કૃપા કરીને નસીબનું પાંદડું હજારી દે” જગતરાય બોલ્યા.

વિદ્યાને કાંઈ શ્રાપ આપી રહ્યું હોય તેવા શબ્દો લાગ્યા. તે બોલી, “મ્મલુ એવું ન કરે”

જગત ચકિત થયો. તેણે માન્યું કે વિદ્યા પાગલ થઇ છે, પણ જે વિદ્યાએ નિહાળ્યું તે તેણે પણ નિહાળ્યું હોત તો જરૂર તે પણ પાગલ થાત !

(સંપૂર્ણ.)

જૂદાઈ

લેખક.—રા. દી. બી. કથારીઆ

— ગઝલ —

હિલ તરત તડપી ઉઠે સળંગે જૂદાઈ આપની,
રાતદિન જેવેનીમાં રાખે જૂદાઈ આપની.
અમ આફતોની ના ગીમા, મધ્યે વહ્યા ધીમા ધીમા,
પણ યાદ તાજુ રહે અમોને એ સલાહ આપની.
સખ્ત ગરદન કાપતાં મગ્ધાય કે કંપે નહીં
સંભાળજો ગોરી અતિ નાબુક કલાઇ આપની.
અમ આશકો તો માથુકોના પ્યારમાં ખેંચી રહ્યા,
હૃદયમ મગજમાં આશનાઈની વફાઈ આપની.
પ્રેમી થવામાં શો શુન્દો ? સહે તાપ સખ્ત ઉન્ડો ઉન્ડો,
કયમ એકદમ વિજળી સગી પડતી તવાઇ આપની ?
પેલાલાં ભરી ભરી આપશે, ને હિલ મહીં નવ રાખશે
ગસ્તાનની મસ્તી મહીં કિચિત્ જૂદાઈ આપની

લેખક:—શ. જેહાંગીર માણેકજી દેસાઈ,

કોનપૂર જિલ્લામાં તિકવાપૂર નામે એક ગામ છે ત્યાં આ કવિરત્નનો જન્મ થયો હતો. એનો પિતા રત્નાકર ત્રિપાઠી કાવ્યકુળનો કાશ્યપગોત્રી બ્રાહ્મણ હતો એને ચાર પુત્ર હતા: ચિન્તામણિ, ભૂપાલુ, મતિરામ અને નિલકંઠ, અને એ ચારે ચ કવિ હતા, પરંતુ એ સર્વમાં ભૂપાલુ અત્યંત પ્રતિભાશાળી કવિ હતો. એ હિંદુઓનો જાતીય કવિ હતો: હિંદુજાતિની ઉન્નતિ અને કૌશલ્યનો ઉત્કટ અભિલાષી હતો: સ્વજ્ઞાતિ, સ્વદેશ અને સ્વધર્મ વિષેનું અભિમાન એના જેમ રોમમાં વ્યાપ્ત થયું હતું. દિલ્હીપતિ ઔરંગઝેબનાં અતિનિક્ષણ ધર્મોપપણા અને ધાર આપાચરોથી તે વેળાની હિંદુ પ્રભ ત્રાસ ત્રાસ કરી રહી હતી જે દેખી આ ગર્વિષ્ટ હિંદુનું હૃદય બળીને ભસ્મ થઈ જતું હતું. વીરત્વ અને શરાનનના અસ્ખલિત મોહનો એના અંતઃકરણને કેટલું ઉઘાળા મારતું કરી રાક્યા હતા તે તો એનાં અનન્ય વીરસચ્ચમન્દારપૂર્ણ કાવ્યો ઉપરથી જ જ્ઞેત્વર થાય છે એની નૈસર્ગિક રાક્ષિતને પ્રભાવે એણે જેવી વીરસકાવ્યોની રચના કરી છે અને તેમાં પારંગતપણું દાખવ્યું છે તેવું એની આગળના કે પાછળના પે કોઈ પણ હિંદી કવિની કૃતિઓમાં જોવામાં આવતું નથી, એ જ એની કવિત્વચમત્કૃતિ અને દેશહિતકારીપણાની પરાકાષ્ટા દર્શાવે છે આ કવીન્દ્રને મઠિ એવી દંતકથા છે કે મધ્યમ એ તદ્દન જોડાંગ્રેજ હતા મોટા બાઈ ચિન્તામણિ કમાઈ લાવે અને એ ખાચ એવી એની રિવાજ હતી, એકવાર ભોજન સમયે એણે પોતાની બાજી પાસે લઈ જઈ માર્યું, જેણે મહેલું માર્યું કે: “કયા નમક કમાર લાગે દો, જે ઉડા કરે કુ ?” આ ઉપાલેખ ભૂપાલુને હાડેહાડ લાગી ગયું: તેણે તત્કાલ ભોજનનો ત્યાગ કરી ધર બહાર મચાણ કર્યું, અને ભોળાઈને કહેતા ગયા: “અગ્રા, અમ નમક કમાર લાવેને તારી જોબાન કહેગો” એવું કહેવાય છે કે આ પછી સાહિત્યનું જ્ઞાન મોત્ત કરવામાં એણે બહુ પરિશ્રમ લીધો, અને ન્યારે સારી કવિતા કરતા થયા ત્યારે ચિત્રકાવ્યપતિ હૃદયરામ સોલંકીના પુત્ર રશ્મિરામ પાસે ગયા કાવ્યકળામાં નિષ્ણાત હોવાથી ત્યાં એને ‘ભૂપાલુ’ની ઉપાધિ મળી. એનું મૂળ નામ: જદારાંકર હતું એ ભૂલતું જોઈતું નથી, ત્યાંથી એ મોગલ સમ્રાટ ઔરંગઝેબના દરબારમાં ગયા, ત્યાં એનો બાઈ ચિન્તામણિ પણ જતા હતા. એણે બાઈનો પરિચય બાદશાહ સાથે કરાવ્યો: બાદશાહે એનાં કાવ્યો સાંભળવાની ઇચ્છા જતાની ત્યારે ભૂપાલુ રહ્યું ‘આપ હાય ધો કર જૈડિયે તખ’ મૈ કવિતા સુનાઈગા, ક્યોં કિ શૃંગારરસી કવિતા સુનકર આપકા હાય ડોર કુડોર પડા હોગા, ઇસરો વાઢ અંપવિત્ર હો ગયા હૈ: મેરી કવિતા સુનકર આપકા હાય મોઝાં પર ચલા ભયગા, હાય ન ધોનેરે મોઝ અંપવિત્ર હો જાયની!’ આ વાળાણતું શ્રવણ કરતા દિલ્હીનરેસો કોંઈ કરી પૂછ્યું: ‘જો હાય મૂઝ પર ન ગયો તો તારે શિર કાપી લઈ ?’ ભૂપાલુ મસત્તવદન આ સ્વપ્ના માન્ય કરી. સાદા હાય ધોઈ જોડા અને તેણે કાવ્યો જોલવાનો પ્રારંભ કર્યો. જેમ જેમ બાદશાહ ભૂપાલુની વીરસચ્ચમી ઓળસવની કવિતા સાંભળતા ગયા તેમ તેમ તેની રોગરતમાં શરાતનનો વિષુતમવાદ વહેવા લાગ્યો અને જેમ્વાનપણે તેણે મૂંઝાને તાવ દેવા માંડ્યા! બસ-ભૂપાલુની પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ થઈ: ઔરંગઝેબે તેને પુષ્કળ પુરસ્કાર આપ્યો, અને દિનપ્રતિદિન દરબારમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વૃદ્ધિગત થતા લાની સંવત ૧૭૨૩માં શિવાજી દિલ્હી ગયા. ઔરંગઝેબનો હિંદુઓ મરેબો દ્વેષ દેખી ભૂપાલુનાં અંતરમાં અગ્નિની જ્વાળા સળગતી હતી, કિતું ઇત્તપતિ શિવાજી આવાગમન થતાં પૂર્વોક્ત હિંદુ કવિમાં આરાનાં અંદરે શ્રદ્ધા તે મોગલ સામ્રાજ્યને ધિક્કારતા થયા હતા. એટલે શિવાજીના દિલ્હીથી વિદાય થવા પછી તે મદારાટનરેસાને જઈ મજવાની તક જોયા જ કરતા હતા. એકવાર બાદશાહે કવિએને કહ્યું: ‘જુમલોમ મેરી સુદી બડાઈ કિયા કરતે દો, સચ્ચો આવ કહો!’ આ સાંભળનાં અન્ય કવિએએ તો જોન ધારણ કર્યું, પણ નિદર ભૂખે આનો મત્વનર દેખાનો નિઃશય કર્યો, અને લાગ જોઈ બાદશાહ માર્યાના કરતા હતા ત્યારે તેની આગળ જઈ કવિત રૂલકાયું કે:

તરબી લે લાથમે ગુપ્તાત કરે બંદગી પે,
મનમે કપડ સો હે જપે તપ જપકે!
આગરમે આથે દારા ચોક્કમે ચતાય દીનો,
માથે નિજ તાત છત્ર છત્ર દીનો છપકે!
શાહ મુજે ઘેર લાયો અધમ દુવાઈ ફેરી,
નાશ કિનો કુદુગ તમામ અપી અપકે!
બુધજી બનત સહ છદિ મતિમંદ બયો,
તોસો ચૂલા ખા કે ખિસાઈ બેડી તપકે!

બાદશાહનું આજ્ઞા અંગ આ કદુ વેળા સાંભળતાં મુરસા અને લાજબી દુનવા લાગુ પાડુ કવિએ
તો કંઈ નેથું જ નહીં હોય તેમ વધુ અપમા મૂકવા માલ્યા કે:

કિલ્લેડી દૂર બાપ બાદશાહ શાહનેહાન,
તાકો કેદ કિયો માનો મક્કે આગ લાઈ હે!
બાઈ તો દારાબક્ષાહ પકડકે કેદ કિયો,
મહેર હુ ન આની પાકો માકો લાયો બાઈ હે!
બધુ તો મુશાહબક્ષ બાંધ ચૂક કર બે કો,
બિચ હે મુરઆન ખુદાકી કસમ ખાઈ હે!
બુધજી કહત થેલી મુનહુ નૌરંગઝેબ,
એતે હી અમતયામ કિય પાદશાહી પાઈ હે!

હવે ઔરંગઝેબે પોતાનાં મન ઉપરનો કાજ સહતર જોઈ દીધો અને બુધજીને ચીંટી નાખવા હકથો,
પરંતુ કવિ તો સત્તર પોતાની કેસરી યોદ્ધા પર સ્વાય થઈ મહેલની બાદશાહી ગયો. બાદશાહે તેને
દુશ્મી ભેટાં પોતાના એક પુરાયમંજાર બાદમે કયુ: 'એને પૂછની કે એ ક્યાં મરે છે?' બાદ શાહની
કૃતિમ મશાસા કરી બુધજીને દુલો મંબજાળ્યો કે.

હે રંગ નૌરંગ શાહકો, ઔર ન દુલો રંગ;
સાત દિન નવ જાંદમે, જૂરે ન છતે જંગ!

આ ભી પાદશાહનો કવિએ કતર દીધો.

કેનેક દેશ છને, કેકે બલ, દરિજન દેશકો ચાંપોકે નાખ્યો,
માન ગુમાન હયો ગુમરાતમે, મુરતકો રસ ચૂમકે આખ્યો;
પંજન પેટી મકેરેજ મરે મળ, સોહિ બરયો જિત દિન બે બાખ્યો,
સારંગ હે શિવરાજ બાકી જિન, નૌરંગમે રંગ એક ન રાખ્યો!

પોતાના સહ સિવાજીની સ્તુતિ સાંભળી ઔરંગઝેબને કાઈએ બાણ માયું હોય એટલી મનોવ્યથા
થઈ, અને તેણે કવિને પકડવા સ્વારો હોડાવવા, પણ તે તો ક્યાંના ક્યાં જાડીમાં અદૃશ થઈ ગયો હતો!
તે દિલ્લી યાદી સિવાજીના દરબારમા ગયા જ્યાં એનું બહુ સન્માન થયું. સાંખો રૂપિયા, હાથી ઘોડા
અને ગામો એને ઈનામમાં મળ્યાં એવી લોકનાયકા છે કે જ્યારે તે સમુદ્ધિવાન થયો ત્યારે પોતાનું
પણ પરિચય કરવા એક સાખ રૂપિયાનું ચીકું ખરીદી તેણે પોતાની બાતી પર મોહકું હતું! એણે
સિવાજી મહારાજ સાથે અનેક યુદ્ધોમાં પણ ભાગ લીધો હતો. સિવાજીનાં મુશ્કોરાક્યનું જોણે જે
વળું ન કયું છે તે એક દિન સિવાજી બીજે કાઈ કરી રાતે નહીં એ નીચલા છંદ પરથી સહજ મતિત થશે:

મૂઠત કમાન ઔર તીર ગોડી આનન કે,
મુસકિલ હોત મુરયાન હૂં છી જોડત મેં;
તાહી સમે શિવરાજ હુકમ કે હલ્લા કિયો,
દાવા બાંધિ પર હલ્લા વીર બાદ ભેત મેં;
બુધન બાનત તેરી કિમ્મતિ કહોં હોં કહોં—
હિમ્મતિ થહોં લગિ હું લાકી ભદ મોટ મેં;
તાર દે દે મૂઠન કમ્બન પે પાંવ દે દે,
અરિ મુખ ધાવ દે દે દુર મરે કોટ મેં;

હિંદુપતિ શિવાજીની મર્યાદામાં બુધ્ધિ-અગમિત કાવ્યો શાખી અવધિ ન કરી છે એનાં કાવ્યોમાં નવે રસનું સંમિશ્રણ એવું સુદર થાય છે કે તેથી કોઈપણ કવિતાવ્યક્તનું મનરંજન થયા વિના ન રહે. વળી પૃથક્ પૃથક્ અલંકારોની જમાવટ એથી હૃદય ગમ છે કે એનાં સુસુદર કાવ્યોનું પુનઃ પુનઃ અધ્યયન કર્યો છતાંય તેમાં પિંજરજી નજા થે કામનું નથી. અલંકારશાસ્ત્રમાં એનું પ્રાવેશ નીચલાં કવિત્વ પરથી ન થાયે :

દંડ નિમિત્ત જરૂર પર, બાહ્ય મુશ્કેલ પર,
રાવન સહસ્રલ પર રઘુકુલ રાજ હૈ ;
પૌત્ર બાહિષ્કાર પર, સરયુ રતિનાથ પર,
ત્યાં સહસ્ર વાદ પર રામ દિગ્ગજાન હૈ ;
દ્રાવ્ય દુષ્ટ દંડ પર, ચિતા મુગધુંડ પર,
બળન બિતુલ પર હૈએ મૃગરાજ હૈ ;
તેજ તમ અસ પર, હનક નિમિત્ત હસ પર,
ત્યાં મહિમ્ન જાસ પર શેર શિવરાજ હૈ !

નીચે આપેલાં કાવ્યમાં આ મહાબુધિવાળી કવિરત્ને મારાનુમાર અને અન્યથામતી આશયભરત રચના કરી છે એ હપરથી ભાષા ઉપરનો અંગે કાજ જટ પ્રત્યક્ષ થાય છે -

પૈત્ર પ્રતિપાલ બુધિભારકો હમાત્ર ચતુઃ,
અક્ષકા આમાત્ર ભયો દડક જહાન હો ;
આહિન કો સાદ ભયો જવાત કો જવાત ભયો,
હરકો કૃપાત્ર ભયો હાર કે બિધાન કો
વીરસ જ્યાત્ર - શિવરાજ બૃવપાત્ર તુત,
હાથકો બિસાત્ર ભયો બળન જાખાન કો ;
તેરો કરવાત્ર ભયો દમિત્રનકો હાત્ર ભયો
હિનુ કો દિવાત્ર ભયો કાવ તુરકાન કો !

શિવાજીને ત્યાંથી નીકળી સ ૧૭૩૧માં બાબુ પોતાને જો ગયો. માર્ગમાં બુદ્ધિપતિ મહારાજ જયસાગને ત્યાં પહોંચ્યો હતો. આજે સમયે જયસાગે આ મુસ્લમાન કવિની પાંખો ઉડાવવામાં ભાગ લઈ એનું સન્માન વધાર્યું હતું. શિવાજી અને જયસાગ જેવા સ્વાભાવિક વીર હતા તેણે બાબુ પાનું દોનાથી મુવર્ણમાં સુગંધ મળી જતા વાર લાગી નથી. કવિતાદાસા જેટલી પ્રતિષ્ઠા આ નરિએ મેળવી કરી તેટલી અગ્રાપિ કાઠમે હિંદી કવિએ કરી નથી, એ જ એની પ્રતિભાની પરિતીમા જણાવે છે. બાબુને જન્મ સંવત્ ૧૬૭૦માં અને દેહાન્ત ૧૭૩૨માં હોય એવું અત્યુમાન કરી શકાય છે. એના મર્યાદાના સુખ્ય આ છે - શિવરાજ બાબુ, બાબુ હનક, બાબુ હનકાસ, અને કુપાનુ હનકાસ, યુધિષ્ઠિ આ મહાકવિ આ લોકોને રાજ્ય સંસ્કાર પરિવર્તી સ્વાભાવિકાં ક્યારેના ય મવાનુ કરી નેપો છે તેવું પોતાની કાવ્યબુધિવાળી દ્વારા એવોત્તમમરહ અને યમગદ અને છાંદો ગયો છે કે જલ્દી તે અજન્મમર ન છે : એનાં હનક કાવ્યોનું પરિગીક્ષન આજે પાનું હિંદુએના મતુલજીવન અને પ્રાસાદન રેડવાને સહાયક થાય છે બગાન એવા મુશ્કેલોને આ દેશમાં ફરી હવેત્ર ફરો !

ગાખી હિન્દુવાની હિન્દુવાન કો તિલક રાખ્યો,
અરમુતિ યુવાન રાખે એદ વિધિ સુની મેં ;
ગાખી રત્નપતી, રાત્રીવાની રાખી રાજન કી,
ધરા મેં ધન્ય રાખ્યો, રાખ્યો સુન સુની મેં ;
ભૂપત્ર સુકવિ હતિ હૈ મરહકુત કી,
દેસ દેસ કીરતિ બખાની તવ સુની મેં ;
સાહિ કે સપુત શિવરાજ સમશેર તેરી,
દિલ્લી દર હાખી કે દિવાલ કાખી ફુતી મેં !

બંગાળી રંગભૂમિ.

(બંગાળી રંગભૂમિ ને અભિનયનો કંઈક અંશે ખ્યાલ આપવાના હેતુથી નીચેનાં ફોટો-ચિત્રો આપ્યાં છે. “ચંદ્રગુપ્ત”ના પુસ્તકથી અમારા માંગનારોએ અભિનય તો ન જ હોય કલકત્તાનું “ધી સ્ટાર થીએટર” ને “ધી આર્ટસ્ ટાયટેક્શન”ની દેખરેખ હેઠળ હાથ આપે છે તેના વખણાયેલા નાટકોમાંના “ચંદ્રગુપ્ત” એક છે. ભાવ અને અભિનયમાં બંગાળી ને શુભરાત્રી રંગભૂમિ વચ્ચેનો વખરો તફાવત નીચલાં ચિત્રોથી જણાઈ આવ્યા વિના ન રહેશે.)

ચંદ્રગુપ્ત :—આ ચંદ્રગુપ્ત તારી સન્મુખ, અધમ !... ..

ચંદ્રગુપ્ત :—શ્રીયુગદુર્ગાદાસ બંદોપાધ્યાય

દેશન :—આજે સિંધુનદીને તીરે તે દિવસનો તે ગરિમામય સૂર્યાસ્તનો સમય યાદ આવે છે. ક્યા છે તે રવિકિરણોથી ઢળાવલ ભારત, અને ક્યા છે તે કુંજવાદિમાંથી બરેલ અફઘાનીસ્થાન 'રે' ક્યાં છે તે મગધનો રાજપુત '... ..

દેશન .—શ્રીમતી નીદાવળાશા

હેલન —પેતાનો અપરાધ એ સ્વીકારે છે આ વખત છેલ્લી વાર તેને માફી આપો, તેને દેરાવટો આપો.

મેદ્યુક્સ :—ના, એ દંડ ખૂરતો નથી.

મેદ્યુક્સ અને હેલન :—શ્રીયુત અહીન્દ્ર યોધરી અને શ્રીમતી નીહારબાલા.

સેયુક્ત :—પાછા સાક્ષાત્ત એકાંતમાં !

સેયુક્ત :—શ્રીયુત આવીન્દ્ર બૌધરી.

રોહ્યુકસ અને એન્ડીગોનસ.

રોહ્યુકસ :—આખે આ ધારા આવે છે તુ કોણ ? તુ કોણ ?

એન્ડીગોનસ :—શ્રીયુત હિન્દુધર્મ મુખોપાધ્યાય.

હંદી રેલ્યુકસ

સેદ્યુક્ત અને હેલન

હેલન :—મિત્ર પિતા ! એન્ડ્રીગોનસને ટાળી દે ને હોં.

સેદ્યુક્ત :—તારા વચને બધી ચુકિત હાર ખાય છે હેલન !

પાત્રો.

પુરૂષ પાત્રો

ગોવિન્દભાણિકૃષ્ણ :—ત્રિપુરાના રાજા.

નક્ષત્રરાય :—ગોવિન્દભાણિકૃષ્ણના ન્હાતા ભાઇ.

રઘુપતિ :—રાજપુરોહિત.

જયસિંહ :—રઘુપતિનો પાળેલો રાજપુત યુવક ને રાજમંદિરસેવક.

ચાંદપાલ :—દિવાન.

નયનરાય :—સેનાપતિ.

ધ્રુવ :—રાજપાલિત આલક.

મંત્રી અને પુરવાસીઓ.

સ્ત્રી પાત્રો

શુભ્રવતી :—મદિયા.

અર્પણા :—લિખારિણી.

પ્રથમ દ્રશ્ય.

મંદિર.

લોકાનુ એક દેહુ પ્રવેશ કરે છે

નેપાલ :—ક્યાં છે, તદ્મારાં ત્રણસેા બકરા અને એક સો એક મદિયા ? ધસોડીની તૂટેલી પુઢી માન પણુ ટેખાતી નથી ! દોઢ પીપી-વાણ ત્ર કયા ગયા ? બધાં એ હાં, હાં કરે છે ! માંડ મદિને ખરચ કરીને પૂજા જોવા આગેા, ત્યારે સમ થઇ !

ગણેશ :—જે, મંદિરની સામે ઉભો રહીને એમ બોલીશ નહિ. માને બકરાં મળ્યાં નથી, હવે જાગી ઉઠીને—ગરજ ઉઠીને તદ્મારામાંના એક એકને લઇ મોમાં પૂજો.

હાડ :—કેમ ? ગપે વળે મિચારો ક્યાં ગયો હતો ? અને તે પહેલાંને વળે જ્યારે વત સાંગોપાંગ પૂજે કરી રાણીમાએ પૂજા આપી હતી ત્યારે તદ્મારા પગમાં કાંટા વાગ્યા હતા ? ત્યારે જોઇ જઇ શકાયું નહિ ? રકને આખી ગોમની રંગાઇ મઇ હતી ! આ વખતે

અભાગિયા બેટાઓ આખ્યા છે, કે માનો જે રાક મુખ્યાં જે બધ થઇ ગયો ! તદ્મારામાંના એકને પકડીને માની સામે નિવેદન કરવામાં આવશે ત્યારે મનનો ખેદ રટશે.

કાનુ :—અરે ભાઇ, નકામે ખીજાઈય નહિ ! અમારે શું હવે બોલવાને મોડું રહ્યું છે ? જો તેમ હોત તો વધારે વખત ઉમા રહી સાંભળી રહેત ?

હાડ :—જો બોલવું હોય તે બોલ—મદારામાં ખીજવાઇ જવાનો શુભ નથી તે નક્કી માનજો. ને દિવસ પેલી વ્યક્તિ ગાળ મુધી પ્હોંચી હતી. તેથી વધારે જાં એક શબ્દ બોલ્યો હોત, કિંવા મદારે શરીરે દાથ અડાડત, તો સોગંદ ખાઇને કહું છું કે, ત્યારે હું—

નેપાલ :—ત્યારે ચાલને જોઇએ, કેના હાડકામાં ફટકી શક્તિ છે ?

હાડ :—ત્યારે આવી જાને ! જાણે છે કે અહીંના જમાદાર મદારો મોળાઇ ભાઇ ચાપ છે ?

નેપાલ :—તેને લઈ આવ, ત્હારા મામાને સુધાને લઈ આવને, ત્હારા જમાદારની જમાદારી કાઢી નાખું !

હાર્ :—તમે બધાએ સાંજળું કે ?

ગણેશ અને કાતુ :—હવે બંધ કરાને બાંધ ! થેર ચાલો. આજ જરા પણ ઉત્સાહ લાગતો નથી. હવે ત્હમારી મરકરી બંધ કરો.

હાર્ :—આ શું મરકરી હતી ? ત્હારા મામાને લઈ મરકરી ! અમારા જમાદારના પેતાના બાપાને લઈને—

ગણેશ અને કાતુ :—હવે રહે. ત્હારા પેતાના બાપાને લઈ તું ત્હારી જતને મર !

[પ્રસ્થાન]

[રઘુપતિ, નયનરાય અને જયસિંહનો પ્રવેશ]

રઘુપતિ :—માતા પ્રત્યે ત્હમારી ભક્તિ નથી ?

નયનરાય :—આવી વાત કોના સાધ્ય બળે ? ભક્તચંદ્રમાં ત્હારો જન્મ છે.

રઘુપતિ :—શામલ, શાન્તલાલ ! ત્યારે તું માતાનો સેવક, અમારું જ માણસ.

નયનરાય :—પ્રભુ, જેઓ માતૃભક્ત છે તેમનો હું સેવક છું.

રઘુપતિ :—શાબાસ ! ત્હારી ભક્તિ અક્ષય બનો. ભક્તિ ત્હારા બાહુમાં અતિ અજબ શક્તિનો સંચાર કરે. ભક્તિ ત્હારી શમશેરને તીક્ષ્ણ કરે અને વજ્રના જેવું ત્હને તેજ દે. ભક્તિ ત્હારા હૃદયમાં વાસ કરે અને ત્હારું પદ અને માન બધા કરતા ઉચ્ચ કરે.

નયનરાય :—આંહાણુનો અઃશીર્વાદ વ્યર્થ જશે નહિ

રઘુપતિ :—સેનાપતિ, ત્યારે સાંભળો. સધળું બળ માને માટે એકત્રિત કરો અને માતૃવિદ્રાહીનો નાશ કરો.

નયનરાય :—પ્રભુ, આપનો જેવો આદેશ. માતાનો શત્રુ કાણ છે ?

રઘુપતિ :—ગોવિન્દમાણિક્ય.

નયનરાય :—આપણા મહારાજ ?

રઘુપતિ :—ત્હમારું સૈન્ય લઈને ત્હેના પર આક્રમણ કરે.

નયનરાય :—ગિફ આ પાપમય સલાહને ! પ્રભુ. આ શું ત્હારી પરીક્ષા કરો છો ?

રઘુપતિ :—ખરેખર પરીક્ષા જ ! તું કોનો સેવક છે તે હમણાં જ જણાશે. ચિંતા છોડ, દ્વિધા છોડ, ત્રિપુરેશ્વરીની આરા પ્રલયના શૃંગસમ પ્વનિત થાય કે—જાજ બધાં બંધનો ચેરણુ ઉરણુ થઈ ગયાં છે.

નયનરાય :—કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા નથી, તેમ કાંઈ દ્વિધા થે નથી. દેવીએ જે મંદે મંદે મૂક્યો છે ત્યાં હું અટક છું.

રઘુપતિ :—શાબાસ !—

નયનરાય :—જનનીના સેવકોમાં હું આટલો બધો નરાધમ કે ત્હારા ઉપર આવી આરા ? શું હું વિશ્વાસપાત્રક બનીશ ? વિશ્વમાના ! તુ પોતેજ ઉભી છે—હૃદયના વિશ્વાસ ઉપર, ત્હાર અદન આસન છે. દેવી, શું તું પોતેજ તે બાંધવા કહેશે ? ત્યારે આજ રાત્ર જશે અને કાલે દેવી થે જશે અને એકે જીર્ણ મહેલ પેઠે મનુષ્યત્વ ભાંગી પડશે.

જયસિંહ :—ધન્ય, સેનાપતિ ધન્ય !

રઘુપતિ :—ધન્ય, ખરેખર, ત્હને ધન્ય ! પણ એ માત્ર ત્હારી ભાન્તિ છે. જે રાત્ર માતા આગળ વિશ્વાસપાત્રી, તેની સાથે વિશ્વાસનું બંધન કયાં રહ્યું ?

નયનરાય :—મિથ્યા તર્ક કરેશું વળશે ? શુદ્ધિની બક્ષામાં પડવા હું માગતો નથી. હું જાણું છું કે એક રસ્તો છે—તે રસ્તો વિશ્વાસનો રસ્તો ! તે સીધો રસ્તો આ અબેધ, અધમ ભૂત્ય નયનરાય આપ્યો જશે.

[પ્રસ્થાન]

જયસિંહ :—દેવ, ચિંતા શાને ? એવાજ વિશ્વાસનળે આપણે પણ કામ પાડીશું. કોનો ભગ, પ્રભુ ? સૈન્યબળનું શું કામ ?

અત્ર-જેના પર ભાર રહ્યો છે-તેમાં તેવાં કામને માટે જળ પશુ છે. જો આપણે માતાના સાચા સેવક હોઈએ તો માતાની પૂજા કરીશું જ. ચાલો પ્રભુ-માતાજીનો કંઠા જાળવીએ અને શહેરીઓને બોલાવીએ. મંદિરના બારણા ખેંચી દુધમે. રે, આવો ત્હમે આવો, આવો ! અભયાની પૂજા કરીએ-નિર્ભય જની માતાના સંતાનો ! આવો આવો પુરવાસીઓ !

[પ્રસ્થાન.

(પુરવાસીઓનો પ્રવેશ)

અકુર :—એ અધ્યા, આવ રે આવ.

સુધળા :—જય મા !

હાડ :—આવો રે, માતાજીની સામે હાથ ઉઠા કરી નાચીએ.

ભૈરો—એ કતાના.

ઉલ્લંધિની નાચે રણુરગે

આમશ નૃત્ય કરિ મગે.

દશદંડ આંધાર કરે માતિલ દિગ્વાસના,

જગે વહિશખા રાંગા રસના.

દેખે મરિખારે ધાઈ છે પતંગે !

કાલો કેશ ઉડિતો આકારો,

રવિ સોમ હુકાલો તરાસે !

રાંગા રકતધારા જરે કાલો અગે,

નિભુવન કાંપે ભુરભુંગે.

ભૈરવી—એક તાલ.

[ઉલ્લંધિની નાચે રણુરગે.

અમે કરીએ નૃત્ય મગે.

દશદીશાએ અંધાર કરી દિગ્વાસના-માતા,

દુધ કરે છે જાળ-શીખા, લાલ છબ્બા,

ધાય છે પતંગ દેખીને મરવા !

કાળા કેશ ઉડયા આકારો,

રવિ સોમ અંતાયા ત્રાશે !

કાળે અગે જરે છે રંગીન રકતધાર,

નિભુવન ઉડયું છે કાંપી આંખપલકાર.]

સુધળા :—માતાજીનો જય !

ગણેશ :—હવે ભય નથી.

કાતુ :—અધ્યા, પેલા દક્ષિણ તરફના

દરવાજા તરફના લોકો ક્યાં ગયા ?

ગણેશ :—ખેટાઓથી માતાનું ઐશ્વર્ય સંખાધું નહિ તેઓ ભાગી ગયા !

હાડ :—માત્ર માતાનું જ ઐશ્વર્ય નહિ—ગદે ત્હમની એટલી બધી પૂંક લીધી હતી કે તેઓ આ તરફ મોઢું ચે ફેરવશે નહિ. સમજ્યાને અકુરભાઈ, મહારા મોળાઈ ભાઈ જમાદારના નામ માનેજ, ત્હમનાં મુખ બંધ થઈ ગયાં.

અકુર :—અમારા નિતાઈએ તે દિવસ ત્હમને બેચાર કઠોર સખેડા સંભળાવી દીધા હતા. પેલો અણીયાળાં મોઢાંવાળો છે તે બેડો જલદી જલદી ઉત્તર દેવા આવ્યો હતો. અમારો નિતાઈ બોલ્યો, “અધ્યા ! તું દક્ષિણદેશે રહે છે, તું ઉત્તર વિષે શું જાણે ? ઉત્તર દેવા આવ્યો છે, ઉત્તર વિષે કાંઈ જાણે-બાણે છે કે, રત્નમગે પ્હમગે છે કે કાંઈ ?” સાંભળીને અમે હસીહસીને યાદી ગયા.

ગણેશ :—આ બાણુ આ પેલા રક્તા સારા માણુસ, પશુ નિનાઈ સાથે વાતચીત કરવા ની આવડત નહિ.

હાડ :—નિતાઈ મહારો પુવો થાય

કાતુ :—સાંભળ, પહેલો વાત સાંભળ.

વળી નિતાઈ મહારો પુવો કમારે થયો ?

હાડ :—ત્હમેએ મ્હને બધી વાતેજ બાંધવા માંડ્યો છે. સારું ભાઈ, પુવો નહિ તો નહિ, તેમાં ત્હારું મુખ સમાધું છે ? મહારો પુવો નહિ કલો મહારો પુવો થઈ ગયો કે ?

[રત્નપતિ અને વ્યસિદનો પ્રવેશ.]

રત્નપતિ :—સાંભળ્યું છે કે સેન્ય આવે છે. જયસિંહ, અત્ર લઈને તું અહિં ઉભો રહે. ત્હમે અહિં આવો, અહિં ઉભા રહો. મંદિરનું દાર રોકતું પડશે. હું ત્હમને અત્ર આણી આપું છું.

ગણેશ :—અત્ર શા માટે મહારાજ ?

રત્નપતિ :—માતાની પૂજા બંધ કરવા.

રામનું સેન્ય આવે છે.

હાડ :—સેન્ય આવે છે ! પ્રભુ, ત્યારે

પ્રણામ કરું છું !

કાતુ :—આપણે કેટલા જણ! સૈન્ય આપણે શું કરી શકીશું?

હાર :—અહું જે કરી શકશું—પણ સૈન્ય આપણે જગ્યા ક્યાં થશે? લડાઈ તો પછીની વાત. અહિં ઉમા ક્યાં રહીશું?

અકુર :—તહારી વાન બધ રાખ. દેખતો નથી, પ્રભુ ખીખતાં ખીખતાં ધુન્ને છે. બે પુર્ગરીછ અનુમતિ આપે તો અમારી ટોળા આખી બોલાવી લઈ આવીએ.

હાર :—હીક હમણાંજ હું મહારા મોળાઈ લાઈને બોલાવી લાવું. પણ હેશ માત્રનો વિલંબ કરવો એ ઉચિત નથી.

[બધા પ્રસ્થાનો-પ્રુખ]

રઘુપતિ :—(બધાને) ઉમા રહો તહો.

જયસિંહ :—(દાય બેઠીને) જગ્યા દો પ્રભુ—પ્રાણભયથી લયગીત યજ્ઞેશ્વરા એઓ શુશ્ચિદીન છે. મૂળથી તો મરી જ રહ્યા છે. હું છું, માતો સૈનિક! એક દેહમાં સદસ સૈન્ય-બધ રહેલ છે. અસ્ત્રને રહેવા દો. બીકણોને જગ્યા દો!

રઘુપતિ :—(સ્વગત) તે કાળ પ્રહી ગયો છે! અસ્ત્ર બેઠાએ—અસ્ત્ર બેઠાએ, માત્ર ભક્તિ નહિ. (પ્રકાશમાં) જયસિંહ, ત્યારે બસિ લાવ, પૂર્ગ કરીએ.

(બહાર વાલ વાગે છે)

જયસિંહ :—સૈન્ય નહિ, પ્રભુ, એ તો રાણીની પૂર્ગ આવે છે.

[રાણીના અનુચરનો અને પુરવાશ્વરનો પ્રવેશ]

સઘળા :—અરે લય નહિ—સૈન્ય ક્યાં? માતાની પૂર્ગ આવે છે.

હાર :—અમને ખબર મળી છે કે સૈન્ય શિંઘ અહિં આવતું નથી.

કાતુ :—મહારાજ, રાણીમાએ પૂર્ગ પાઠવી છે.

રઘુપતિ :—જયસિંહ, જલદી પૂર્ગની તૈયારી કર.

[જયસિંહનું પ્રસ્થાન.]

(પુરવાશ્વરોનું નૃત્યગીત)

[ગોવિન્દમાણિક્યનો પ્રવેશ]

ગોવિન્દમાણિક્ય :—અહિંથી ચાલ્યા જાઓ—અસિ લઈ જાઓ! રઘુપતિ, મહારા આદેશ સાંભળ્યો નથી?

રઘુપતિ—નથી સાંભળ્યો.

ગોવિન્દમાણિક્ય :—ત્યારે તું આ રાજ્યનો નહિ.

રઘુપતિ :—હું નથી, હું છું. જ્યાં રાજદંડ આવ્યેજ રાજદસ્તમાંથી સરી પડે છે ત્યાં, અને સુકુટ ધૂળમાં પડી છુટાય ત્યાં. કાણ છે રે, માતાની પૂર્ગ આણુ.

(વાલ વાગે છે)

ગોવિન્દમાણિક્ય :—ચુપ કર (અનુચરને) સેનાપતિ ક્યાં છે? બોલાવી લાવ. દાય, રઘુપતિ, આખરે સૈન્ય લઈ ધર્મને ઘેરવો પડ્યો! સૈન્યને બોલાવતા લગ્ન લાગે છે, કારણ બાહુબળ એ દુર્ગળતાનું રમરણ કરાવે છે.

રઘુપતિ :—અનિશ્વાસી, ખરેખર શું તહારી એમ ધારણા થઈ છે કે કસિયુએ થત્ત તેજ જતું રહ્યું છે—તેથીજ આટલું દુઃસાહસ? જતું નથી રહ્યું! દીસ અનલ બે તહારા સિંહાસનને લાગશે નહિ તો આ મનનો અગ્નિ બધાં રાત્રો બાળાને ખાખ કરી નાંખશે અને બધો થત્તગર્વ અને સમસ્ત ત્રેત્રીશ કોટી દેવતા મિથ્યા કરશે. મહારાજ આજ રાજ—અધિરાજ ગયો સમજો! આ દિવસને કોઈક દિવસ યાદ કરજો.

[નયનરાય અને ચાંદપાલનો પ્રવેશ.]

ગોવિન્દમાણિક્ય :—(નયનરાય-પ્રતિ) સૈન્ય લઈને આવે—બલિનો નિષેધ! કરવા અહિં ઉભા રહો.

નયનરાય :—ક્ષમા કરો અધેશ કિંકરને. રાજનો સેવક દેવતાને મંદિરે અર્પકત છે. જ્યાં લગી રાજનો પ્રતાપ જમ્ શકે ત્યાં અમે પડાયા સહિત જઈએ!

ચાંદપાલ :—થાભો, સેનાપતિ દીપતી શિખા—જ્યોતિ ઉભી પ્રકાશ છે પણ દીપ-પ્રકાશ બહુ દુર જાય છે. રાજધ્વજા જ્યાં જશે ત્યાં આપણે ચે જઈશું.

ગોવિન્દભાણિકૃત્ય :—સેનાપતિ, મહારી આઠા તમારા વિચારાધીન નથી. ધર્મધર્મ-નફોતોટા મહારે શિરે, માત્ર કામ કરવાનું તમારા હાથમાં છે.

નયનરાય :—એ વાત હૃદય માનતું નથી. મહારાજ, સેવક ખરો, છતાં ચે હું મનુષ્ય છું. સુદિ છે, પ્રભુ છે અને દેવતા ચે છે.

ગોવિન્દભાણિકૃત્ય :—ત્યારે તમારાં હથિયાર છેડા. ચાંદપાલ, તહેને સેનાપતિ ખનાવુ છું. તારાં બંને પદો રહ્યાં. સાવધાનીથી સન્ય લઈને મંદિરની રક્ષા કર.

ચાંદપાલ :—મહારાજ, આપનો જેવો હુકમ.

ગોવિન્દભાણિકૃત્ય :—નયનરાય, તમારાં અસ્ત્રો ચાંદપાલને આપો.

નયનરાય :—ચાંદપાલને ? કેમ મહારાજ ? તમારા રાજપિતામહોએ અમારા પિતા-મહને આપ્યાં છે. પાછાં લેવા માગતા હો તો તહેને લો. સ્વર્ગમાં છો હે પિતૃ પિતામહો, આટલા દિવસ જે રાજવિશ્વાસનું બહુ જતનથી બાહ્યાણના પવિત્ર અગ્નિ પેટું પાલન કર્યું છે, તહેના સાક્ષી રહેજો. જેનું મન હતું તે તહેને કશુંક વિહીન પાછું સોપું છું.

ચાંદપાલ :—એક વાત સાંભળો.

નયનરાય :—ચુપ કર ! મહારાજ, વિદાય લઉં છું.

[પ્રણામ પૂર્વક પ્રસ્થાન]

ગોવિન્દભાણિકૃત્ય :—રાજ કાળમાં લેણ માત્ર રહે નહિ ! દેવતાનો કારભાર, તુચ્છ માનવો ઉપર ! હાથ, કેટલું કરીન !

રઘુપતિ :—એમજ પ્રજાચાપ ફેળે. વિચારી હૃદય દર જાય અને ઉભા રહેવાનું સ્થાન તૂટી પડે

[જયસિંહનો પ્રવેશ]

જયસિંહ :—પૂજની તંપારીઓ તંપાર થઈ છે. બસિ પ્રસ્તુત છે.

ગોવિન્દભાણિકૃત્ય :—અત્રિ કોને માટે ?

જયસિંહ :—મહારાજ, તહેને અહિયાં !

ત્યારે નિવેદન સાંભળો—એકાંતમાં મહારી બે હાથ જોડ કરી તમારે ચરણ કરેલી વિનંતી સાંભળો પ્રભુ ! તમારો મર્વિત હુકમ રદ કરો. માનની બનીને દેવીને ઢાંકી દઈ ઉભા રહો નહિ—

રઘુપતિ :—ધિક્, જયસિંહ, ઉઠ, ઉઠ !

કોને પગે પડે છે ? જેનો હું ચુર, તહેને માટે આ સંસારે પદતળે પડવા એક માત્ર સ્થાન છે. મુઠ, પાછો ફરી જે-રાજનો અદેશ લઈને દેવીની પૂજ કરીશ—કાલિકા, તહે શું કરાવ્યું ? આટલો બધો તારો અધઃપાત થયો છે ! રહો પૂજ, રહો બસિ—જેઈશ કે રાજનો અહંકાર કેટલા દિવસ ટકશે ! આમ, જાવ જયસિંહ.

[ઉભગતું પ્રસ્થાન]

ગોવિન્દભાણિકૃત્ય :—આ સંસારમાં વિનય ક્યાં છે ? મહાદેવી, જેઓ તારા પગ તળે હસનચસન કરે છે તેઓ પણ હજી શિખ્યા નહિ ! તેઓ કેટલા બધા મુદ્દ ! તારો મહિમા હરણ કરી લઈ પોતાના દેહમાં આટલો અહંકાર રાખે છે !

[પ્રસ્થાન]

— ૭ —

દ્વિતીય અંક

— ૮ —

પ્રથમ દૃશ્ય

સ્થળ :—મંદિર

[રઘુપતિ, જયસિંહ અને નક્ષત્રરાય]

નક્ષત્રરાય :—શા વારતે જોવાયો, ચુરહેવ !

રઘુપતિ :—કાલે રાત્રે દેવીએ રંગમાં કહ્યું, કે તું રાત્રી યશે.

નક્ષત્રરાય :—હું રાત્રી યઈશ ! હા, હા ! મહારાજ શું બોલે છે ? રાત્રી બનીય ? આ વાત નથી સંભળાઈ !

રઘુપતિ :—તું રાત્રી બનશેજી.

નક્ષત્રરાય :—મને વિશ્વાસ બેસતો નથી.

રઘુપતિ :—દેવીનું સ્વપ્ન સત્ય રહ્યું જનું.
રાજતિલક ત્હને કરનામાં આવશે. તેમાં કાંઈ
પણ સદેહ નથી.

નક્ષત્રરાય :—સદેહ નથી ! કિન્તુ, નહિ
મળે તો !

રઘુપતિ :—મહારી વાતનો અવિશ્વાસ !

નક્ષત્રરાય :—જરા માત્ર અવિશ્વાસ
નથી, પણ કદી દેવજોગે નહિ મળે તો !

રઘુપતિ :—કદી એ આમાં ફેર પડશે નહિ.

નક્ષત્રરાય :—ફેર પડશે નહિ ! જુઓ
પ્રભુ, જે બેઠા પાર પડ્યો તો રાજ બનીને
મંત્રીને પદબ્રષ્ટ કરીશ. સર્વદા હેતી દૃષ્ટિ
મહારા પર પડી રહી છે જાણે કે મારા બાપનો
મેં પિતામહ ! હેતો બહુ મ્હોટો ભય રહે છે
સમજ્યા, મહારાજ. ત્હમને મંત્રી બનાવીશ.

રઘુપતિ :—હું મંત્રીત્વના પદની પરવા
કરતો નથી.

નક્ષત્રરાય :—વાર, જયસિંહ મંત્રી બનશે.
કિન્તુ, હે મહારાજ, જ્યારે ત્હમે બધું જાણો
હો ત્યારે બોલો જોઈએ, ક્યારે રાજ યદ્યપ ?

રઘુપતિ :—દેવીને રાજરક્ત જોઈએ છે.

નક્ષત્રરાય :—રાજરક્ત જોઈએ છે !

રઘુપતિ :—પહેલું રાજરક્ત લાવ, પછી
રાજ યદ્યપ.

નક્ષત્રરાય :—ક્યાંથી મળશે !

રઘુપતિ :—ધરમાંથી જ. ગોવિન્દમાણિક્ય
છે, હેતું રક્ત ચાહે છે.

જયસિંહ :—હેતું રાજરક્ત જોઈએ છે !

રઘુપતિ :—જયસિંહ, સ્થિર બન. અંચત્ર
બન નહિ—રહમજો, શું ? સાંભળ ત્યારે
છાની રીતે હેતો વધ કરીને તે તમેજી લોહી-
રાજરક્ત દેવીને ચરણે લાવ. જયસિંહ,
જે સ્થિર નહિ રહી શકતો હોય તો અંચત્ર
જા. —રહમજો નક્ષત્રરાય ! દેવીનો આદેશ
છે કે રાજરક્ત જોઈએ છે—આવજીની હેલ્લી
રાત્રે ત્હમે બંને રહ્યા રાજપ્રાતા—એ વખતે
જયેષ્ઠ છુટકારો મેળવે તો ત્હારું રક્ત તો છે
જ. જ્યારે મહાકાલી તૃપાત યદ્યપ છે ત્યારે
વિચારવાનો વધારે સમય નથી.

નક્ષત્રરાય :—સર્વનાશ ! મારે મહારાજ !
રાજત્વનું કાંઈ કામ નથી. રાજરક્ત રાજ
દેહેજ રહો, હું જે છું તેમાંજ સંતોષ છે.

રઘુપતિ :—મુક્તિ નથી. અન્ય કશામાં
ય મુક્તિ નથી. રાજ રક્ત લાવવું જ પડશે.

નક્ષત્રરાય :—બોલી દો, ત્યારે મહારાજ,
શું કરવું પડશે !

રઘુપતિ :—દેમેશાં હાજર જવાબી થા.
જ્યારે જે કહું તે અવિશ્વાસે અમલમાં લાવ
જે. કાર્યસિધ્ધિ જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં
સુખી અત્રાકય રહે. હાથ વિદાય થા.

નક્ષત્રરાય :—હે મા કાલ્યાણી !

જયસિંહ :—આ શું સાંભળ્યું ? દયામયિ,
આ શો કોપ ? શુદ્ધેવ, આવી અપ્રાપ્તો માત્ર
આત્મા કહી પ્રચાર કરાવ્યો !

રઘુપતિ :—બીજો કયો ઉપાય છે, બોલ,
જોઈએ ?

જયસિંહ :—ઉપાય ! પ્રભુ શાનો ઉપાય !
દા, મિત્ર ! જનનિ, ત્હારા હાથમાં શું અશ્મ
નથી ? ત્હારો વજ્રાનસ, ચન્ડી ! કોપિત થતો
નથી ? શું ત્હારી ઇચ્છા ઉપાય શોધવાની
છે ? ચોરની માફક સુરંગપથ જોડે છે ?
રસાતલગામી ! આ કેવું પાપ !

રઘુપતિ :—પાપ કે પુણ્ય, તે તું જાણે ?
જયસિંહ :—આપની પાસેથી શિખ્યો છું.

રઘુપતિ :—ત્યારે વત્સ ! આવ, એક
બીજી શિક્ષા આપું છું. પાપપુણ્ય કાંઈ

નથી અને અમુક પ્રાતા અને આ સગો અને
પેલો બીજો, એનું કાંઈ નથી. કોણે કહ્યું
કે હત્યા એ પાપ છે ! આ દુનીઆ મ્હોટી
હત્યા-શાળા છે. જાણતો નથી શું કે, પ્રત્યેક
આંખને પલકારે લક્ષ્યોત્તી પ્રાણી, દેમેશ
માટે આંખ બંધ કરે છે. એ કોને ખેલ ?
અચ્ચિત આ ધરણીની ધુળ હત્યાથી જ બની
છે ; ને હત્યામા મળવાની. પ્રત્યેક પગલે સેંકડો
કીટપતંગ ચગદી નખાય છે, તેઓમાં શું
જીવ નથી ? રક્તને અક્ષરે વૃધ્ધ મહાકાલ
નિશ્વસત્ર ઉપર અવિશ્રામે જીવોનો ક્ષણભંગુર

દત્તિદાસ લખી રહ્યો છે. અરણ્યમા હત્યા ; લોકાલયે હત્યા ; વિદ્યગોના માળામાં હત્યા ; કોટપતંગોની બખોલમાં, સાગરના અગાધ જલે, નિર્મળ આકાશમાં પણ હત્યા. હત્યા આ જીવિકા માટે ; હત્યા રમતગમત કરતાં ; અકારણે હત્યા અને અનિચ્છાની ધ્વજાથી જે હત્યા. નિખિલ વિશ્વ હત્યાના તાડને, ઉર્ધ્વશ્વામે અને પ્રાણપણે ચાલે છે. વાદના આક્રમણે મૃગલાની જેમ એક પળવાર પણ ઉભું રહી શકે નહિ. મહાકાશી કાલચર્યપિણી તૃપાતિય લાલ જીન્દા લંબાવીને ઉભી રહી છે—વિશ્વની ચોપાસ ચીરરક્તધારા દ્રાક્ષમાંથી જેમ રસ ઝરે તેમ રહેના અનંત અર્ધરમાં વહેતાં ઉભરાઇ પડે છે—

જયસિંહ :—જસ, બસ, બસ ! માયા વિનિ, પિશાચિનિ, આ માતૃહીન સંસારે તું છુપો વેશ ખાસ કરી રક્તપાનના લોભે આવી છે. જેમ બુખ્યાં વિદ્યગમાળો અરણ્ય માળામાં માતાના પાછાં આવવાની આશાભરી રાદ લુએ છે ત્યારે લોબી કાગડો પસે આવે છે અને વ્યગ્રકંઠે અધ બચ્ચા તેને માધારી લઇ જોનાવ જોડાવ કરે છે ને વખતે દિવ્ય ચાંચાધાતે એ કાગડેમના પ્રાણુ હરણ કરે છે તેમ તું પણ કરે છે—હારો વેપર પણ નેવો છે ? ગ્રેમ મિથ્યા, સ્નેહ મિથ્યા, દયા મિથ્યા અને બીજું બધું જે મિથ્યા અને માત્ર હારી અનાદિ અનંત દિસા જ સત્ય ! ત્યારે શા માટે તપેલી ધરતીની છાતી ઉપર વૃષ્ટિધારા વાદળોમાંથી આદીનાદ રૂપે ઝરે છે ? કાઠી કટકાના શિખરે શા માટે ફૂંચે નિકરતી હો છે ? પ્રભુ, મહારા પ્રતે જાણ કરો છો ! જુઓ છો, માતૃલક્ષિત, મહારા હૃદયઅધિ માતૃપદે દેવાંજ, રક્ત પેડે હૃદય બેદીને કાઠી પડે છે કે નહિ ? ત્યાં જુઓ મહારા સ્નેહપરિદાસથી માતા દર્મે છે. ખરે, તું રાક્ષસી, પાળાણી ખરેખર, મહારી રક્તખારી માતા ! મહારે રક્ત લપટ—સંતાનજન્મનો આ જન્મને માટે છાતીમાં છરી ભોંકી અંત આણીય ? આ સિરામાંથી

કોદેલું રક્ત ત્હને વધારે બાવશે ? ગુરૂદેવ, મહને બોલાવ્યો ? ત્હમરી છલના સ્તંભવ્યો ! ભક્ત દેવામાંથી કોદેલ આ રક્ત માંગે છે ? આજે વેદના દેવામાં આવી હતી, ત્યાર પછી જ જનનીનો સ્નેહહરત પડ્યો છે. દુઃખ કરતાં સુખ સેંકડોગણ ! પણ રાજરક્ત ! છટ છટ જે માતા ભક્તિપિપાસિતા ત્હને રક્તપિપાસિની કહો છે !

રઘુપતિ :—ત્યારે બંધિદાન બંધ યાગો !

જયદેવ :—અંધ યાવ ! ના, ના, ગુરૂદેવ, ખરે શું ને ખોટું શું તે ત્હને જાણો. સરસ ભક્તિની વિધિ તે શાસ્ત્રવિધિ નથી. પોતાના સંપ્રકાશે આંખ દેખી ન શકે, તો પ્રકાશ આકાશમાંથી આવે છે. પ્રભુ, ક્ષમા કરો, સંવકને ક્ષમા કરો. સ્પર્શ અને મુદ્દતા માટે માધી બસો. હા કરતાં વધારે વેદનાના આવેશમાં કરેલા પ્રજ્ઞાપ માટે માધી બસો. પ્રભુ જોતો, શું મહાદેવી ખરેખર રાજરક્ત માંગે છે ?

રઘુપતિ :—હાવ, વાસ, હાવ ! આખરે મહારો અવિશ્વાસ ?

જયસિંહ :—અવિશ્વાસ ! કહી નહિ, ત્હમને છોડીને મહારો વિશ્વાસ બીજે ક્યાં ટકશે ? વાયુકીડું નીચું નમેલું માથું વસતો જેવું છે. શુન્યમાંથી શુન્ય જતાં લેખ ધરી, ત્યારે મહામાયાને રાજરક્ત જોઈએ છે, ને રક્ત હું સાચીય, પણ ભાતૃદત્વા યત દષ્ટિ નહિ.

રઘુપતિ :—દેવતાંની આત્મામાં પાપ નથી.

જયસિંહ :—ત્યારે પુણ્ય, હું જ કમાઈશ.

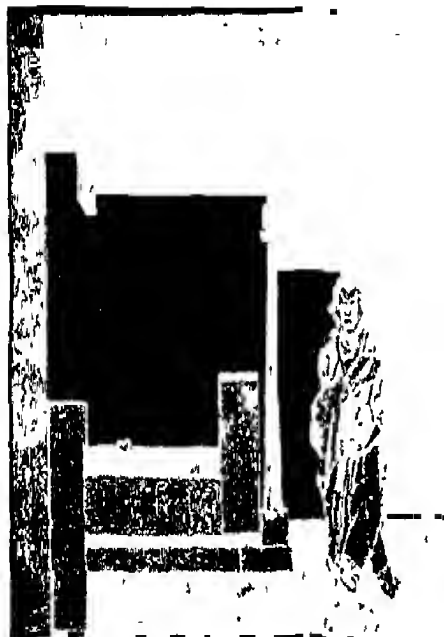
રઘુપતિ :—વાસ, ત્યારે ત્હને સત્ય તરીકે કહું છું કે ત્હને હું પ્રાણુથી અધિક આહું છું. માતાના કરતાં અધિક—સ્નેહે ત્હને બાલ્યકાળથી માળો છે. હું ત્હને શ્રમાવી શપ્તીય નહિ.

જયસિંહ :—મહારા સ્નેહમાં પાપને ભગવા દષ્ટ નહિ અને સ્નેહ પર અભિશાપ આવવા દષ્ટ નહિ.

રઘુપતિ :—ડીક ડીક તે વાત પડી યશે—કાસે નહીં યશે.

[વ્રત્યનું પ્રસ્થાન]

વિસર્જન

[ચિત્રકાર]

રઘુસિંહ પુતરી

[શ્રીયુત નંદલાલ ખોસ]

રાસે રમિયે

ચિત્રકાર:—શ. વિ. કે. જાની

રમિયે રાસે રંગીલી, સાહેબા ! રાસે રમિયે દે !

રાસે રમિયે

લેખક :—રા. ચન્દ્રલાલ પુરુષોત્તમ ગહેતા.

ચિત્રકાર :—રા. વિ. કે. જાની.

રમિયે રાસે રંગવેલી,
સાહેલડી ! રાસે રમિયે રે !

મન્દિર સુહાગ્યું મેમ સાથિયા રે ખૂરી :
મેમલ શબ્દોની કરે હેલી :
સાહેલડી ! રાસે રમિયે રે !

પ્રભુતાના પગલાંથી આંગણું દિપાવો :
દેવ-દેશમાં આવતરેલી :
સાહેલડી ! રાસે રમિયે રે !

નીતિ-નિકુંજમાં ને મીતિના પુંજમાં :
નૌત્તમ નારી નેહવેલી :
સાહેલડી ! રાસે રમિયે રે !

મુખડામાં માયા ને યશુમાં ચારુતા :
લાલમાં લલકતા લરેલી :
સાહેલડી ! રાસે રમિયે રે !

શોભે સોહામણી : સ્વભાવે લજ્જમણી :
સુન્દર સકળ દેહવેલી :
સાહેલડી ! રાસે રમિયે રે !

આનન્દ-ઉલ્લાસમાં વિશ્વના વિલાસમાં :
ફૂદડી ફરે અલગેલી :
સાહેલડી ! રાસે રમિયે રે !

રા' દયાસ

કિંવા

અપમાનનો બદલો.

લેખક:—રા. તારાચંદ્ર પોપટલાલ અડાલત.

ચિત્રકાર:—રા. પંડિત.

(ગાથા અંકથી પુરં.)

રા'દયાસને જીવતો પકડીને દુર્લભરાજ પાસે લઇ જવાની હોંશમાં પટણી સરદાર રાજમહેલ તરફ ધસ્યો, મહેલને ઓરડે ઓરડે ધુમ્યો, ખૂલેખૂલે ફરી વળ્યો, પરંતુ રા'દયાસ કે તેના એક પણ કુટુંબીજનનો પતો ન મળ્યો ! મહેલ આખો ઉઝડ હતો !

ઘેરો ધાલ્યો !

રા'દયાસે એવું કે પોતાને-મૂર્ખ બતાવવામાં આવ્યો છે. અતિ વિશ્વાસના આવાં કરડાં ફળ ચાખવાં પડશે એવો તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. બગડેલી બાજી સુધારવાનો દવે વખત નહોતો. લખતી ધાંધલમાં તેનું સૈન્ય પણ પ્રમાદી બની ચુકું હતું, એકાએક શત્રુઓ સાથે બાથ બીડવાનો વખત આવશે એવું તેણે કદી ધાર્યું નહોતું એટલે એ નિષ્કામજનો લાલ શત્રુઓને મળશે અને તેઓ ફાવી જશે એવી તેની ખાતરી થઇ. અશુદ્ધિવાસ પાટણની કુંવરી મેળવવાની આશા તો ગત,

પરંતુ તેને બદલે હલકા કુળની કન્યા દારા તેની દારી થઇ એ જોઇને તે માનભંગ બન્યો, અત્યારની પોતાની લાચાર સ્થિતિ જોઇ તે આશાભંગ થયો અને આવી વિષમ દશામાં શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો.

એને એક માર્ગ સુઝ્યો-તેના પિતામહ મદદગીપુએ સંકટ સમયે સ્વરક્ષણ કરવા માટે જુનાગઢમાં બંધાવેલા ઉપરકોટનો આશ્રય લેવો અને શત્રુ સામે ટક્કર ઝીલવી. તરતારે પોત ના પડખામાંજ લઇને સુનારા વીરો એ વખતે સદાય શત્રુઓના સત્કાર માટે તત્પર રહેતા, કઇ ધડીમે સંકટ આવે તેનો નિર્ધાર નહોતો, ટકો સકવાનો એક ચારો ન હોય નારે શત્રુઓથી છટકી જવાના છુપા માગોની રચના તૈયારજ રહેતી વંચળીના ગળમહેલમાં પણ એવું છુપું ભોંયર હતું. આ ભોંયરા દારા રા'દયાસ પોતાના કુટુંબપરિવાર અને રાજમેલો સહિત નાઠો અને ઉપરકોટમાં ભરાયો.

* સોરઠી તવારીખમાં ઉપરના પ્રસંગ આપીને 'દયાસને ત્યાજ આરી નાખ્યો અને વંચળી કળે ક્યું એમ જણાવ્યું છે, ટિંદ રાજસ્થાન દયાસ વંચળીથી નામીને જુના કોટમાં ભરાયો એમ લખ્યું છે, 'રાસમાળા' માં 'દયાસ જુનાગઢના ઉપરકોટમાં ભરાઇ બેઠો' એમ જણાવી દુર્લભમેનથી તે ન જતાયાથી ચારણની મદદથી તેણે દયારુનો કેવી રીતે નાશ કરાવ્યો એ પ્રસંગ આપ્યો છે આ પ્રસંગોને લશ્માં રાખીને ઐતિહાસિક ઘટનાની વિકૃતિ ન થાય અને વાતોનો રસ જગાવ રહે એવા સ્વરૂપમાં તે રજૂ કરવાનો અમે યત્ન કર્યો છે—લેખક

પટ્ટણી સરદાર વંચળીને કમળે કરી બેઠા. વંચળી હતાવાની. અને દયાસના પેલ પનની વધામણી દુર્લભરજને પહોંચી. દયાસ ઉપર ડાહ્યામાં ભરાયો છે એ ખબર પહોંચી ગઈ. તેને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર પોતાની સવૌપરી સત્તા જમવાની આ મુંદર તકજણાઈ. પોતાના પૂર્વજ મુનરાજે-અદરીપુને નમાયે દત્તો તેની રાષ્ટ્ર દયાસને નમાયે તેને કીર્તિ કમવાની અભિલાષા ઉપજી યઈ. દુર્લભેવીએ પોતાના અપમાનના પ્રસંગનું સ્મરણ કરાવીને એ અભિલાષા દઢ કરી, અને 'દયાસનું માથું ઉઘાડી દો' ત્યારેજ મને રાઠક વળે' એમ કહી દયાસના સંહાર માટે તેની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવાયી. મોટા સૈન્ય સાથે તે જુનાગઢ આગ્યે અને ઉપરકાંટને ઘેરા ધાંધ્યો.

અમંગળ સ્વપ્ન.

"સૌરાષ્ટ્ર! પ્રિયે! આજ આમ બહુવરી કમ ખતી છે! તું તો ઉત્સાહની મૂર્તિ! તારા ઉત્તેજક શૈભાવથી તો તું આટલી દિગ્મત ધરી રહ્યો છું, અને તું આજે દત્તાય કમ જણાય છે!" રા'દયાસ ને જે રાણીએ દત્તો તેમાં સૌરાષ્ટ્ર નામની રાણી ઉપર તેને વિશેષ પ્રેમ હતો. સૌરાષ્ટ્ર પછી પ્રભાવ-શાળા હોવાથી તેણે રાજ અને રક્ષણ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી હતી. દયાસના નજળા વખતમાં તેજ તેને ધૈર્ય અને ઉત્સાહ આપતી અને સત્તુ ગમે તેવે સંજન હોય તો પછી નેતે કદી નમતું ન જ આપવા તે સતત સજળ પ્રેરણા કરતી. શૈભ્ય અને ઉત્સાહની મૂર્તિ સમી આવીરાંગના આજે કંઈ ઉંડા વિચારમાં ઉતરી પડી હતી.

"પ્રભુ! આજે મને એક અમંગળ સ્વપ્ન આવ્યું." ચિંતાતુર સૌરાષ્ટ્રના મુખમાંથી આ શબ્દો પ્રવ્યવત નિકળ્યા, પરંતુ તેનું ચિત્ત તો કંઈ વિચારમાળા ફેરતા રહ્યું હતું.

"સ્વપ્ન? તેની આટલી બધી ચિંતા? કહે તો જરી એ સ્વપ્નમાં શું બેસ્યું?"

"ન પુછો, નાથ! એ વાત ન પુછો. એ દ્રશ્ય નજરે પડતાં તો મારા શૈભરશમ ઉભા યઈ જાય છે, મારું કાળજું કંપી ઉઠે છે!" સૌરાષ્ટ્રનો સાદ ગંજગળો થતો ગયો, દયાસનું હૃદય દ્રવ્યું.

"સૌરાષ્ટ્ર! મારી હૃદયેશ્વરી! કહે, કહે, તારા જેવી ચીરાંગનાનું કાળજું કંપી ઉઠે એવું એ ભયંકર દ્રશ્ય શું હતું?"

"એ સ્વપ્નમાં મેં એવું બેસ્યું કે એક ચારણ આવ્યો, એ મોઝેલો દાન મોઝુ" એ દાનથી મારું સર્વસ્વ હરાઈ ગયું..." રાણી સ્વપ્ન બેઠે રહી હોય તેમ ફાટી આંખે આકાશ તરફ તાંડી રહી.

"તર સર્વસ્વ હરાઈ ગયું? રાજવૈભવ અને રાજ્યસત્તા તેણે છીનવી લીધાં?" રાજ સત્ત રહત જણ્યા અધીરો બન્યો.

"ના, તેણે મારું સૌભાગ્ય છીનવી લીધું, દાનમાં મારા મુગટમણી દાનું માથું મોઝી લીધું, મારા રા' એ તે આવ્યું..." રાણી સામે વાતાવરણમાં બેઠે રહી. જાણે સામે ચરણ ઉમો હોય, તેના હાથમાં રા'નું મસ્તક હોય! તેની કાપા કંપી ઉઠી.

"ત્યારે તો એ ભમણા માત્ર બે, સૌરાષ્ટ્ર તારો રા' તો આ રહ્યો તારી પાસે જીવતો જગતો. સ્વપ્ન-કદી ખરાં પડ્યાં છે?"

"મારા રા'! સૌરાષ્ટ્રના ના' સૌભાગ્ય પેઠી અને રા'ના મસ્તકે હાથ ફેરવવા લાગી."

પોતાના રા' ને એમકુશળ બેઠે તેના જીવમાં જીવ આવ્યો. "ખમા મોરારા' ને!" પ્રભુ! મારું અહેપાંતણું અખેડ રાખ્યું અને મારા રા'નું રાજ્ય અમર તુલાવળું."

આ શબ્દો સૌરાષ્ટ્રના મુખમાંથી નીકળ્યા અને તેની જમણી આંખ ફરકી, મુત: તેને સંકા પડી. તેને લાગ્યું કે નક્કી કંઈ માફુ થવા બેઠું છે.

છેવટનો ઉપાય.

ફુલભરાજ હોંસમયો આવ્યો તો ખરો, પરંતુ ઉપરકોટને ઘેરા ધાણીને પડી રહેવાથી પોતાનું કંઈ વળવાનું નથી એવી થોડા જ વખતમાં, તેની ખાતી યદ્ય ગઈ. કાળા કાળમીઠ પથ્થરનો મજબુત કોટ અભેદ હોય, એક ચક્રું પથ્થરની શક નહિ એવો પડો બંદોબસ્ત જણાતો હતો, સૈન્યબળથી એ દુર્ગ છતી શકાય એવી આશા નહોતી.

પાટણનરેશી પ્રથમ તો ધાયું કે અનાજ અને પાણીની તંગીને લીધે અંતે શત્રુને શરણે આવ્યા વિના છુટકો જ નથી. પરંતુ, ઉપર કોટમાં અનાજના ભંડાર અને પાણીનું ત્રિપુલ સાધન હોવાથી એની એ ધારણા ધૂળ મળી. બે તથ્ય વખત તેણે કોટ ઉપર દલો કરવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ કિલ્લાને ફરતી ખાઈ હોવાથી તેના ગાણુઓ ખાઈ ઓગળી ગય તે પહેલાં તો, ઉપરકોટના કાંગરામાંથી છુટેલી ગેળાઓ નિંધી નાંખીને જળસભાધિ આપી દેતી. કોટના તમામ દરવાજાઓ અંધ કરવામાં આવ્યા હતા એટલે કોટમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય દુર્ધટ હતું. ગદમાં વાપરેલા કાળમીઠ પથ્થર તોપના ગોળા સામે પણ ટક્કર જીલે એના હઠીલા બન્યા હતા.

ફુલભરાજે ખુશ થમપાડા ગાયાં, પોતાના સૈનિકોને અનેકવાર ઉરકેપ્યાં. અનેક યુક્તિઓ રચી, પરંતુ તેનું કંઈ વલ્યું નહિ. દયાસને નંભાવવાની ઉમેદ પાર ન પડી.

ફુલભેરી પોતાના પતિની સેવાસુત્રા કરવાં, તેના પરિશ્રમને નિવારવા, તેના હૃદયમાં રણઉત્સાહ રેડવા માટે ફુલભરાજની સાથે જ આવી હતી. પોતાના સૈન્યને દિવસે દિવસે નિશ્ચિંતા થતું જોઈને તેણે ફુલભરાજને પૂનો ચડાવવા માંડ્યો.

“આમ ક્યાં સુધી ઘેરા ધાણીને પડવા રહેશે ?”

“જ્યાં સુધી કંઈ લાગ દાવે ત્યાં સુધી”

“એટલે ? શું બાહુબળ કે સૈન્યબળથી તેને છતી શકાય એમ નથી ?”

“ના”

“આપ આ શું જોલો છો ? આપના પ્રતાપી પૂર્વ મૂંગરાજે એના દાદા મહારિપુને નમાવ્યો, શિવાજી બેટના પરમાર રાજા વીરમહેવે એના પિતા રા' કવાતને * કેદ કરી લાકડાના પાંજરામાં પુર્યો, એને પોતાને પ્રતાપે વંચળીમાંથી નસાડ્યો.....”

“એ તો દગાથી, દેવી ! ધર્મયુધ્ધથી નહિ. રા' કવાત બહાદેરના વિશ્વાસે ફસાવો, બાડી કવાતે તો આગ્રુના આત્મા રાજાને દસ વખત પકડીને છોડી દીધો હતો. વંચળીમાંથી દયાસને નસાડ્યો તે પણ દગાથી.....”

“તો પછી ઉપરકોટમાં પણ દગાથી તેનો સંહાર કરો. તેનું મસ્તક ધડથી જુદું કરવાની આપે જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે પૂર્ણ કરો, અને અમારા અપમાનનો બદલો વાળી જગતમાં કીર્તિને તરો.” ફુલભેરીના મજાજમાં અપમાનનો બદલો લેવાની ધુન મચી રહી હતી. તેણે છેવટનો ઉપાય સૂચવ્યો.

બીજાલ ગઢવી !

“સોલંકી કૂળદીપકનો જય !” બહારથી અવાજ સંભળાયો.

“ફુલભરાજની આશા. મળનાં એ અવાજ કરનાર અંદર આવ્યો અને આશિષ આપી, “મહારાજાનો જય યાઓ.”

“કાણુ છો ? ક્યાંથી આવો છો ? કેમ આવ્યા છો ?” પાટણનરેશી પ્રશ્નપરંપરા ચલાવી.

“અહીંથી જ. હું ચારણ છું. આપનું સુખ કરવા આવ્યો છું.”

“કેવી રીતે ?”

“રા' દયાસનું મસ્તક આપને ચરણે મરીને.”

“કપ ઉમેદથી ?” દુર્લભરાજને કુટુબલ થયું,

“આપની પાસેથી સારી જગીર અને મોટું ઇનામ મેળવવાની આશાથી.”

“તો તમને અવશ્ય મળશે. માત્ર એટલું જ નહિ, પરંતુ મારા દરબારમાં તમને મોટી પદવી આપવામાં આવશે. પરંતુ તમે શું કરશો ?”

ચારણ ખીસ્થો. જગીર, ઇનામ અને માનમત્વ્યાની કદવનાએ તેને ઉત્તેજિત બનાવ્યો, “જે કામ આપનું આવડું મોટું સૈન્ય નથી કરી શક્યું તે હું એકસો જ કરીશ, દયાસનો દેહ પડતાં તેના માણસો ઉત્સાહભંગ થશે અને ઉપરકોટનો કબજો તમારા હાથમાં આવશે.”

“સાબાશ ! તમારું નામ ?”

“ખીજલ.”

“વાઝ, ખીજલ ગઢવી, તમારી માગણી મારે કબ્જા છે. ગમ્યો કરો કંકુના.”

ખીજલ ગયો. આ ચારણ શું મોઘ મારી શકશે એ વિચાર કરતો દુર્લભરાજ અનેક સંકાપ્તકા કરતો તેની પાછળ જોઈ રહ્યો.

સ્વપ્ન ફૂલ્યું.

સોરઠને તો હણે હણે સ્વપ્નનાજ ભણકારા વાગતા હતા, દયાસ પાસે કોઈ માંગણ આવી જ ન શકે એવી સાવચેતી વાપરીને તેણે દવાસને ઉપરકોટના એક કોઠામાં રાખ્યો. હવે અને એ કોઠામાં રાજકુટુંબના માણસો સિવાય કોઈ પણ પ્રવેશ ન જ કરી શકે એવો સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો હતો.

ચારણ હોંસભર્યો આવ્યો. ઉપરકોટના મુખ્ય પ્રવેશદ્વારની એક બારી જરૂરી પ્રસંગે બહાર આવવું કરવા માટે ઉપાડી રાખવામાં આવતી હતી અને તેના ઉપર સખ્ત ચોક્કા પહેરો હતો. ચારણ માંગણ વ્રત હોવાથી અને તેમને ગમે ત્યાં જવા આવવાની છૂટ

હોવાથી ખીજલને કોઈએ રોક્યો નહિ. તેણે સપાટાખંધ કોટમાં પ્રવેશ કર્યો.

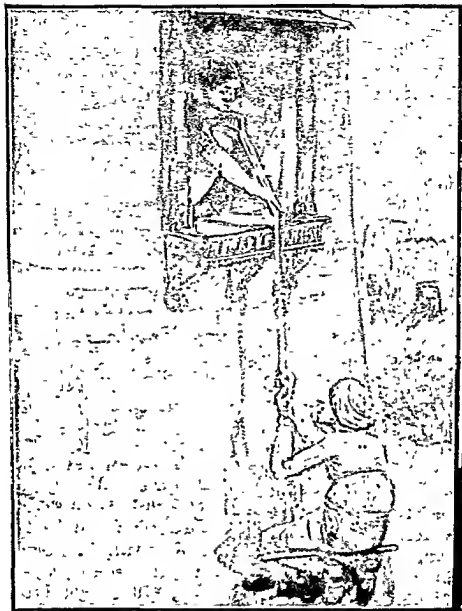
પરંતુ રા' ને મળવાનું કાર્ય અશક્ય હતું. મજબા સિવાય મોતાનું કામ થાય તેમ નહોતું. તેણે ખીજે ઘાટ ધડ્યો.

દવાસને ક્યા કોઠામાં રાખ્યો છે એ ખાતરી ખીજલે મેળવી લીધી. આ કોઠા પાસે આવીને તેણે દયાસના ચુલુગાન ગાવા માંડ્યાં :—

નામ રહંતા, ઠાકરા,
નાણા નહિં રહંતા,
કીર્તિ દેરા કોટડા,
પાલયા નહિં પડંતા
દયાસ તું દાનેસરી
તણે ખીજે કણું
ચારણ માંગણ વ્રત જે,
આવ્યો તારે શર્ફ,
દેશ દેશમાં ખ્યાત,
પરૂરી ફૂલ રાહની
ચાચકને દે દાન
દયા સંતુ દીલ ખોલીને.
આધને તારા ચુલુ,
દસ દિશ કીર્તિ ફેલશે
તુજ દર્શનની આશ,
ચાચક આવ્યો ચારણ.

પ્રસંશા કેને પ્રિય ન હોય ? ખુશામત ખુદાને પણ ખ્યારી છે. દવાસે પોતાની પ્રસંશાના કવિત સાંભળ્યાં, વધુ સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ, ‘એમરે શત્રુથી ઘેરાયલો તો હું જ, તો તેમાં બની શકે તેટલું દાનધર્મ’ શા માટે ન કર્યું, અને આમ ઘર બેઠાં આવેલી મંગાનો લાભ શા માટે ન લેવો ?’ એવો વિચાર થયો. ચારણ પોતાને મળવા તકસે છે એ પણ જાણ્યું અને તે તેની વહારે ધાવ્યો.

ખીજા કોઈ જાણી શકે તેવી રીતે ચારણને કોઠામાં બોલાવી શકાય એમ નહોતું. ચારણને કોઠામાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી મળવી મુશ્કેલ હતી. દયાસ મુંઝાયો.

દયાસે દોરકું જેયું.

તીન જણાસાએ એક માર્ગ શોધી કાઢ્યો. જાણમાં એક જારી હતી, ત્યાંથી ચારણ અને તે કાઢતે ખખર ન પડે. પરંતુ એટલી ઉચાઈએ ચારણ ચડી શકે કેવી રીતે? બીજી મુશ્કેલી ઉભી થઈ.

દયાસે તેનો પાણુ ઉપાય કયો. પોતાના ખંડમાં એક દોરકું પડ્યું. હવે તે લીધું.

મજબુત લાકડી સાથે દોરકાનો એક છેડો બાંધ્યો અને તે લોહ (દોરકું) બારીમાંથી બહાર કાઢીને દોરકું નીચે ઉતારી દોરકાનો બીજો છેડો પોતાના પગથી. મજબુત દબાવી રાખ્યો.

ચારણે દોરકું જોયું, તેને છેડે જાયેલી લાકડી જોઈ અને એ સમજ્યો કે પોતાને મળેજ દયાસે આ સાધન મોકલ્યું હશે

તરતજ લાકડીના ગતે છેડે તેણે 'પોતાના પગ ટેકવ્યા', અને હાથથી દોરકું મજબૂત પકડ્યું અને લાકડી ઉપર શરીર જરા જર સ્થિર કરી તેણે દોરકું ખુબ દબમચાવ્યું.

દયાસે દોરકું ખેંચ્યું, ચારણુને ઉપર ખેંચ્યો અને ખારી વાટે તેને કાઢામાં લીધો. આ પ્રસંગ વિશે એક દુહો બેલાય છે :—
“ચારણુ ચઢીયો લોહ, મધો ગડે માગ્યું;
સોરઠ રા' દયાસ, સેહજે ન કદિ કડાડે.”

“ધન્ય, રા ધન્ય ! તે' તો યુગસગા કુળને 'અન્નવાન્નુ' ચારણે કાઢામાં આવતાંજ પ્રસંગ ગવા માંડી.

“માગો, માગો, રઢી ! જે માગે તે આપું.” દયાસ તેની ઉપર પ્રસંગ ધધ ગવે હોતો !

‘નાપ, તું' તો બીજે દાનેચની કહ્યું છે ! પરંતુ હું' માયું' અને તારાથી નહિ' અપાય તો જગતમાં તારી દારી યાવ એની મને શીકર યાવ છે.”

“તેની ચિતા ન કો, હું' જ પદાનાના કાલથી અને સૂર્યન રાયણની સામે વચન આપું' છું' કે તમે જે મ.મશી તે આપીશ.”

મદીએ જોયું' કે હવે પોતાનો સ્વર્ણ સાધવાનો ખરો વખત આવ્યો છે. કાવકું' મ્હોં રાખીને તે બોલ્યો, “દયાસ, હું' દાનમાં તારી પાસેથી તાર' મયું' મયું' છું.”

દયાસ હસ્યો. “બસ, માગી માગીને એજ માગ્યું' ? બસા માણસ ! એમાં તમાર' શું' દગદર શીટશે ?”

“એ તો મારે જોવાનું છે. પેસા ટકા અને જરજવદિર માગનાર ચારણુ તો અનેક થઈ ગયા, પા'તું મારે તો રા'તું માયું' માગનાર ચારણુ તરીકે દુનીયામાં નામના મેળવતી છે. બીજી કેમ પશુ વસ્તુ કરતાં રા'ના માધનની મને વધુ કિંમત છે.”

“તો તે ખુશીથી થ્યો. આપની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરો. અબધી હું' માઈ માયું' વાલી અપું' છું.”

કંઈ માં જનવણ માણસનો સ્વંર સાંભળી સોરઠ રાણી ત્યાં ધસી અવી. જોયું' તો એક ચારણુ ત્યાં ઉભો છે !

૧૨. માથાનો આપનાર ! શીશ સમર્પણ !

સોરઠના પેટમાં ફાળ પડી. તે દિવસનો સ્વપ્નપ્રસંગ તાલ્મે થયો. રજોને એ ગ્વમ ખર્' પડે ! રજોને એ ચારણુ રા'તું' માયું' માંગી બેસે ! પ્રથમથીજ સાવચેતી વાપરતી દાય તેમ તે બોલી :—

“અધા તું' ગાધા મિં, લાધયે છ માંગણિહાર તાજી રિયાં, તકડા રિયાં, હાથી રિયાં હલકાર ગિનની અંદનહાર, ર' છડીધા સરદાર.

[અર્થાત—દે બાધા તું' તો મારો બાધ યાય. તું' માંગણુ—ચારણુ નજાય છે, તને ધોડા દઈ, હાથી દઈ, હાથીની તો હલકાર (પુષ્કળ) આપું', તું' અંદન હાર લેને ! (નહિ' તો) મારો પછી દેહ—શરીર મુકો.]

ચારણે જોયું' કે રાણી રજોને પોતાના પતિનું' મન ચળાવે ! રજોને તેનો સંકલ્પ તાઝાવે ! રજોને રાણી તેનું' પોતાનું—(ચારણુનું) જ દિલ પીગળાવી નાંખે.

મિતારે આવેલું' વહાણુ કુબી ન જાય, પોતાની ધારણા ધૂળ ભેગી ન થાય તે માટે તેણે પોતાના હૃદયને દૃઢ કર્યું' અને બોલ્યો,
“જેમર આપ ઘણા. તાજિ આય તખીલમે' સેકે નાય મણા, આસો શીર વાસો અજે.”

અર્થાત—(મારી પાસે) હાથી ઘણા છે, તમેલામાં મોકા છે, મને તેની ખોટ નથી (મને તો) હમણાં જાણું' માયું' આપો.”

એટલામાં રા'ની બહેન ત્યાં આવી લાગી. બહેને જાણ્યું' કે લાઈતું' મન ડગશે તો અપકીર્તિ થશે. તેથી તે રા'ને ઉદ્દેશીને બોલી કે :—

“વઢી દેને બીર, મધો મંગણિહારકે, દાતારા મન ખીર, અદાતા ધાણું' કંકણુ જે.”

“પ્રભુ તને શાંતિ આપે” સતીએ ચારણને આશિય આપી.

પોતાના પતિનું મસ્તક મળતાં સોરઠના આનંદની અવધિ થઇ. મસ્તક ધડ સાથે નેડીને પોતાના રા' ને જોળામાં લઇ સોરઠ સતી થઇ. અગ્નિએ એ યુગલના દેહને જાળીને ભસ્મ કર્યાં, પરંતુ તેમની કીર્તિ તો સદાને માટે અમર બની !

ઉપસંહાર.

રા' ગયો, સોરઠના ધણી ગયો એટલે સોરઠી સેનિકા પણ હતાશ બન્યા, રાજ્ય વગરની પ્રજા પણ નિરાશ થઇ, પાટણનરેશ ફાળ્યો. દુર્લભદેવીની ધ્રુષ્ટા તૂટી થઇ, દુર્લભરાજે 'ધણી વગરના દોર સુનાં' જેવી થઇ પડેલી

સોરઠી સેના ઉપર વિજય મેળવ્યો. સોરઠમાં તેની આણુ વર્તી. તેણે પોતાની સત્તા જમાવી, પોતાના તદ્દુથી જુનાગઢમાં એક ચાણુદાર નીમ્યો અને તે વિજય સાથે પાટણ પાછો ફર્યો.

દયાસનો દેહ પડતાં દુરમનોના હાથમાં રાજ્ય જશે અને રા'નો વંશ નિર્મૂળ થઇ જશે એ વિચારથી દયાસની મા'ની અને ડાહ્યા દરબારીઓની ધ્રુષ્ટાને માન આપીને દયાસની બીજી રાણી તેના ન્હાના પુત્ર સાથે ત્યાંથી ન્હારી છુટી. આ પુત્ર તે રાજાનો રાજકુલ પ્રતાપી રા' નો વ્રજી ! અને તેને પુત્રઃ ગાદીએ બેસાડનાર તે અકલ અ હીર-વીર દેવાયત ! *
(સંપૂર્ણ.)

જીવન જ્યોતિ

લેખક :—૨૧. વજ્રબલ્લ ભાણુજી ગહેતા.

પ્રિયતમ ! તારો અંતરાય આટલો વસમો કે—

મલયાનિલની સિતળ દહેરો દાવાનળની દારણુ બ્લાળા અને;

સુકુમાર પુષ્પસાધ્યા પથ્થરની વજ્રભૂમિ બને.

અને સૃષ્ટિની સારી રમણીયતા બીધમ ભયંકરતા બને.

* * * * *

નાથ ! તારે અને મારે હજારો ગાઉનું અંતર.

એમ થાય છે કે જો'એ બિડી ગગનની મક્ષીએ ટૂંટું

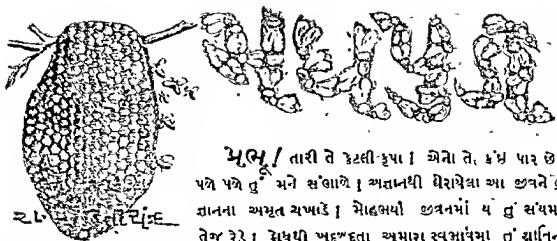
કે નીચે જતરી પતાળના મહા તરર શોધી વળું

કે દુનિયાની દિશ દિશાને ફેંદી નાખું

પણ હાય ! દેયું છે, પણ દિંમત નથી

પ્રેમ છે, પણ પાંખ નથી

લાગણી છે તેટલું સામર્થ્ય નથી.

૨૮. તારી પાંચ

શિતલ જલ સિંચે ! સંકટ રૂપી અગ્રગણ્યથી
ધેરાયેલા આ જીવનાકાશમાં ય તું સુદમ
જ્યોતિનો સૂર્ય પ્રગટાવે ! નિરાશાનાં ધેર
અધારાંમાં ય તુ ફાણે ફાણે આશાનાં અપરિમિત
અજવાળાં પાપરે અને આ જીવનતા હેડા
મહાસાગરમાં ય નાવિક થઈ તું અમારી હોડી
પેસે પાર પહોંચાડે.

× × × ×

પ્રશ્ન ! તું મારે બારણે બાવી ક્યારનોય
બેઠો છે, પણ મને ખબર નથી પડતી. અંતર
ચમુવિહીન અંધને શી ગમ ! હું બીજાને
બારણે બટકું છું અને પૂછું છું કે પ્રશ્ન કયા
છે ? છે મારી મૂખોમની હદ ? તું કેટલીયે
વારથી મારે બારણે બેઠો બેઠો ઝેડ્યા કરતો
હશે અને તેનું મને જ્ઞાન પણ નથી. અને
તું મારી કેટલીય વારથી સંભાળ લીધા કર
તો હશે તેનું મને જ્ઞાન પણ નથી અને હું
મૂખો મનમા મનમાં મલકાયે જાઉં છું કે
મારો પ્રશ્ન આપશે, ત્યારે હું તેની મેલા કરીશ.
છે મારી મૂખોમની હદ ? પ્રશ્ન ! ત્હેં મને
રહેવાને કેવું સુંદર ધર આપ્યું છે ! અને તે
છતાંય હું બીજાને ધેર ધેર રખડું છું : છે
મારી મૂખોમની હદ ?

પણ પ્રશ્ન ! તારી કૃપાએ બાળે મને
અંતર ચમુ સાંપડ્યાં છે, બાળે તારો સદૃશ-
રશ્મિ સૂર્ય મારા દિલમાં પ્રગટ્યો જોઈ, હું
હરખું છું : મારા હસ્તકમળમાં તારાં સૂર્ય

પ્રશ્ન ! તારી તે કેટલી કૃપા ! એનો તે કંઈ પાર છે !

પણ પછે તું મને સંભાળે ! અત્યંતથી ધેરાયેલા આ જીવને તું
જ્ઞાનના અમૃત ચખાડે ! મોહભયો જીવનમાં ય તું સંયમન
તેજ રેડે ! ક્રોધથી અદ્યક્ષતા અમારા સ્વભાવમાં તું જ્ઞાનનાં

કિરણ દગ્ધરોની સંખ્યામાં પડતાં જોઈ, મારા
આનંદનો પાર રહેતો નથી. મારા ભાંલ
પ્રદેશમાં તારી મંગલમૂર્તિ વિરાજમાન થયેલી
જોઈ, મારા મનને તો કંઈ ને કંઈ થઈ જાય
છે : મારા શરીરના અણુએ અણુમાં તારી
પૂણ્ય પ્રતિમા દસતી જોતાં, આનંદની સીમા
નથી રહેતી.

÷ ÷ ÷ ÷

વર્ષાઋતુ તેજ ફળદાયી ઋતુ છે તેવીજ
રીતે આપતિકાળ તેજ જીવનની સુખ
આપનારી ઋતુ છે. વર્ષાઋતુમાં આકાશ
ઠાળાં વાદળાંઓથી ધેરાયેલું હોય છે, અને
તેથી સર્વત્ર અન્ધકાર નજરે પડે છે : પવનના
સુસવાટ સાથે જાણ પાન ફાટે છે, ડુંગરાઓ
ડોલે છે, નાનાં નાનાં તરુદંદ તો મૂળથી જ
ઉખડી જાય છે, સરિતા સાગર અને સરોવર
નાં પાણીમાં કેટલોય કચરો ઉડીને પડે છે :
જળ માત્ર હેલે ચડે છે, ફૂલ આદિ સ્વસુગંધ
પ્રસારે છે, અને નર્ક દુર્ગન્ધ ફેલાવે છે.
કાં તો વાદળોં નિખરાઈ જાય છે કે કાંતો
વાદળોં વરસે છે. જો વરસે છે તો પાણી
જમીનમાં પડવાથી ધાન્ય આદિ ઉગે છે અને
લોકો સુકાળ પડવાથી સુખી થાય છે.

અને આવોજ જીવનનો આપતિકાળ
છે. આપતિકાળ એ મનુષ્યજીવનની ખરી
કમોટી છે. આ આપતિકાળમાં મનુષ્યનું
જીવનાકાશ સંકટોના વાદળોંથી ધેરાયેલું હોય

છે અને વાદળાંની કાળાશને લીધે સર્વત્ર અન્ધકાર માલમ પડે છે : મનરૂપી પવનના મુસવાટ સાથે જીવન-ક્ષેત્રનાં ઝાડ પાન હાલે હાલે છે, કુંગરાઓ ડાલે છે, નાનાં નાનાં તરુદ-દ તો મૂળથીજ ઉખડી પડે છે, સરિતા સાગર અને સરોવરના પાણીમાં કેટલોય કચરો ઉડીને પડે છે, જલ માત્ર હેલે ચડે છે, સદૃશ્ય સુગંધ પ્રસારે છે, દુર્ગુણ દુર્ગંધ ફેલાવે છે, દુઃખના સમયમાં માણસનું મન રિયર રહેતું નથી, અને જો મન દુઃખમાંથી ચળી જાય છે તો એ વાદળાં ઘેરાઈ જાય છે, મિથ્યા જાય છે-વરસતાં નથી અને વરસે છે, તો પાણી જીવન-ક્ષેત્રમાં પડવાથી ધાન્ય ઉગે છે અને જીવન-ક્ષેત્રમાં સુકાળ પડવાથી કૌત્રીને પરમ સુખ થાય છે.

* * * *

કવિતા અને કાવ્યમાં શો ફેર ? કવિતા એટલે પાણીનો વહેતો પ્રવાહ એટલે સરિતા : કાવ્ય એટલે સ્વચ્છ જળનું પરિમિત સુંદર સરોવર :

કવિતા તો જોજનના જોજન સુધી ક્ષેત્રોના ક્ષેત્ર કાપતી ચાલી જાય, જતાં જતાં સુમધુર કર્ણપ્રિય અવાજથી પચિકાના મન રંજન કરે. પરુપંખી ત્યાં આવી ચાંચોમાં પાણી ભરી કલ્લોલ કરે, તરસ્યા મુસાફરો ખોળે ખોળે નિર્મળ જળના પાન કરી, આશિર્વાદ આપે : દોર આદિ પણ રસ્યાખડ્યા આવી આંતરડી ઠારી ચાલ્યા જાય : આ નદીને કાંઈ સુંદર તરુએ, છાંયવાઓ તો ઉગ્યા જ હોય : આ સરિતાનો પ્રવાહ નૈસર્ગિક અને સરસ રીતે અપરિમિત વહાંજ કરે : જે જે ક્ષેત્રોમાંથી તે વહેતી જાય, તે તે ક્ષેત્રોને તે ફળદ્રુપ કરે. કવિતામાં નૈસર્ગિકતા, સરળતા અને અપરિમિતતા પ્રાધાન્યપણે હોય છે.

કાવ્યનું સ્વરૂપ તેથી જુદું છે. કાવ્ય એટલે એક સુંદર સરોવર. આ સુંદર સરોવરના સોનેરી જળ ઉપર કેટલોય સૂર્યમુખી કમળો

ખિલ્યાં હોય, રત્નતરંગી તારાઓના હલ્કા પ્રતિબિંબ આસમાની અજવાળાં ફેલાવતાં હોય, આ સરોવરની ચારે બાજુ તરુએ, છાંયવાઓ આદિ ઉગ્યા હોય, પચિકા અને પરુ પંખીઓ પણ આ સરોવરનો પૂરતો લાભ લે.

હવે બન્ને વચ્ચેનો ફેરમાત્ર જોઈએ. કવિતા એટલે સરિતા, એટલે વહેતી ધારા માટે અપરિમિત : અને કાવ્ય એટલે સરોવર, બધિલું સુંદર તળાવ : માટેજ પરિમિત. કવિતા-નદી નૈસર્ગિકપણે સફેદ : માટે તે નૈસર્ગિક કહેવાય, પર્વતમાં સરિતાનું મૂળ રહેલું છે : મગજના ઉઝાણમાં કવિતાનું મૂળ રહેલું છે, હૃદયતંત્રીના તાર જ્યારે અણગણે ત્યારે કવિતા સફેદ, કવિતાની સરિતા સ્વચ્છદે વહેવા માંડે, દુઃખના હૃદયમાં પ્રગટે, તો જ કવિતા સફેદ : દુઃખના મહોદધિઓનાં પૂર જ્યારે હૃદયમાં ઉઘટે ત્યારેજ કવિતા સફેદ, જેમ નદી પર્વતમાંથી નિકળે, તેમ દુઃખના મહોદધિમાંથી કવિતા બહાર આવે, માટેજ કવિતા કુદરતી કહેવાય અને કવિતાકાર કુદરતી કવિ ગણાય.

પણ કાવ્યનું તેમ નથી, તે તો દેખાઈથી બધિલું સુંદર સરોવર માત્ર જ છે, તે નૈસર્ગિક નથી, તેમાં વિચારશક્તિ પ્રાધાન્યપણે છે, કાવ્ય-રસમાં ગંભીરતા અને સમજવામાં કડીનતા વિશેષ છે, છતાં તેમાં વિચારશક્તિના પરિણામે મધુરતા અને મીઠાશ લાવી શકાય છે, સાધારણ માણસ જાનના બળથી કાવ્ય સ્વીકારે, પણ કવિતાનું તેથી ઉચ્છેદ સ્વરૂપ હોવાથી, જો તે નૈસર્ગિક કવિ હોય, તોજ તે કવિતા સ્વીકારે. કાવ્ય-રસ એટલે જ્ઞાનનો બંધાર. કવિતામાં કુદરતી મિઠાશ છે, જ્યારે કાવ્યમાં જ્ઞાન સમજવાથી મિઠાશ આવે છે. કવિતા આમર્મ માટે, થોડું જોણેલા માટે છે, કાવ્ય વિદ્વાન વર્ગ માટે છે. કવિતામાં લોકગીત વધુ અંશે આવે છે, કાવ્યમાં લોકગીતને સ્થાન જ નથી.

અને કરિતા અને કાવ્ય એકજ માળાપતી પ્રજા છે. કવિતા પ્રહેન છે: કાવ્ય ભાષા છે: પ્રહેનમાં સરળ સ્વાભાવિકતા છે: ભાષા ભણેલ હોવાથી જ્ઞાનમેહિતક કહેવાય છે. કરિતા અને કાવ્યની માતા એ વિશ્વશીલા અને પિતા એ વિશ્વપતિ. આ ભાષા પ્રહેન સાથે રહે છે, સાથે રમે છે અને સાથે ખાઈપી આનંદ કરે છે. એમની પ્રીતિ અખંડ છે: અજર છે, અમર છે.

+ + + +

પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા રાખવી એજ જો વિશ્વકર્તાને હેતુ ન હોય, તો આ અખિલ સૃષ્ટિનું શું કામ? દયા એ ધર્મનું મૂળ છે. દયાના પાયા-તર-ઉપર ધર્મશાસ્ત્રની રચના થઇ છે, દયા વગરનો ધર્મ એ છવ વગરના ચરીર જેવો છે, દયાના પારદર્શક યંત્રથી સાચી ખોટી બાબતો નજરે પડે છે. પાણી વગરના હોજમાં માછલું ન જીવી શકે, તેમજ દયા વગરના જગતમાં માણસ ન જીવી શકે દયા એજ પ્રાણીમાત્રનો શ્વાસોચ્વાસ છે. દયા એ એક જાતનો ધૂરો પ્રેમ-ભાર છે. દયા એ પ્રેમની જન્મેતા છે અને માટેજ દયાથી પ્રેમીનું જીવન અણુએ અણુ બરેલું છે. પ્રેમ-અને પ્રેમીનું તદ્દન-આણું સ્વરૂપ દયા છે. ધર્મશાસ્ત્રનું ફરમાન છે કે દયા કરો, પ્રેમ કરો, પ્રેમી કરો.

સારીય આશમમાં કોઇ પણ એ ઝીજ ખતાવશે કે જે દયા વગર અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય? સત્યચર સારંગ જગત દયાના આધારે જીવી શકે છે. માણસનું ચરીર કે માણસનું જીવન કે માણસ, પણ પંખી, ઘેર કે અચર જડ વસ્તુઓ ઈલાહિ દયાથી ટપી રહ્યાં છે. ચરીરના કેટલા અવયવો છે? અને બધાય એક બીજા સાથે સહકાર કરી ન રહે, તો ચરીર ક્યાં છે? જીવનના કેટલાં અંગો છે? અને તેઓ એક બીજા સાથે કેવાં સહકાર કરી રહ્યાં છે? માણસ, પશુપંખી, ઘેર કે જડ વસ્તુઓ આમાંની પ્રત્યેક ઝીજમાં કેટલાય અણુઓનો સહકાર થએલો છે અને આ સહકાર એટલે પ્રેમ અને દયા એ પ્રેમની જન્મેતા.

દયાના સૂક્ષ્મ અજવાળાં જ્યારે ફેલાયાં, ત્યારે આ જગત ઉત્પન્ન થયું અને થયેલો આસ લીધો.

પ્રેમના ચરણ સેવવા સારા, પણ પ્રેમના શોક ન બનવું: પ્રેમના ચરણ સેવવામાં ઉન્નતિ છે: પ્રેમના શોક બનવામાં અવનતિ છે. સારાય સત્યચર જગતના અણુએ અણુ પ્રેમથી ઉભરાતાં હોય, ત્યાં એ પ્રેમ-પરમાત્મ-પારા-વારમાં દૂધથી મારી મોતી કાઢેજ છૂટકા.

* * * *

કેટલાંય વર્ષો પહેલાં જ્યારે પેનો બાલક કન્ડેયો-નાથેને ખેતરમાં ચરાવનાર, યશોદા-માતાનો ઈયો-પેલા કદંબના ઝાડ તળે વાંસળી વગાડતો, ત્યારે તેમાં આપુંમ વિશ્વ લય પામ્યું! એ વાંસળીના સૂર માનવીની રંગેરંગમા સોંસરા ઉતરી પડતા! એ સૂરથી પાદશ નાચના મોડતાં! કૂનો રાક્ષતાં! એ સૂરોએ જુલોની ઝાળોએ નખી પડતી! ગાયો ચરવાનું મૂકી દાઢ અવજનુઆમૃતમાં એ ધડી દૂધી જતી! દરણાં લયલીન થઇ જતા! મંચા અને યમુના તપસ્વિની પેઠે મંચીર સમાધિ ચઢાવતા અને આ સારીય સૃષ્ટિના અણુએ અણુ આનંદમાં આવી જતા, છાતી ફૂલાતી:

અને એ જગતના નવાઓ! ઝોળખો છો આ કાળના એ મહાન નરવીર મોહનને? વખત આવશે ત્યારે એ પૃથ્વીને પાટલે પૂળશે.

- - - -

ખાધે લટકાવેલી ઝોળા, એક હાથમાં દંડ અને એક હાથમાં કમંડલુ લઇ અદ્વા મૂખ માનવી! ક્યાં ચાલ્યો? ગૃહે અને દેહે થયો છું મં પાવન? અને આ ભગવાં વજ્ર શાનાં!

પ્રભૂ! મારા અંતર-ચક્ષુ ખૂલ્યાં છે! હૃદયના દાર ઉઘડ્યાં છે! તારાં સૂક્ષ્મ અજવાળાં ફેલાયાં છે.

મન ત્યાં સ્વર્ગ: પ્રેમ ત્યાં ઈશ્વર: જગત ત્યાં પરમાત્મા:

આજે હું દીન-સેવા કરી તારાં દર્શન કરીશ: મારા પ્રજુ!

લેખક — ર ડાહ્યાલાલ ડાહ્યાલાલ જાગીરદાર.
ચિત્રકાર — રા. કાંકરો.

(ગયા અંકથી પુરું)

કુવેદાના વિશાળ રોશન પર એક રહાંજી એક વયોવૃદ્ધ પારસી બાપુ ટ્રેનમાંથી ઉતરી પોર્ટરને બોલાવી ટ્રેનમાંથી પોતાનો સામાન જમાવવા લાગી. તેણે કાચી ખાવવાનું બદન ખેંચેલું હતું. રેશમી કાદાબાની ચીનાઈ સાકીની નીચેની ફોર આગળ ચાલી અને તદ્દલ રેશમી ઇબર સ્પષ્ટ રીતે બહાર ડાહીઆં કરી રહી હતી એણે કાળી મખમલની સપાટ પહેરી હતી. તસતસીને બ.ધેલા-આધાયાના માથા તેના સફેદ રૂપેરી વાળ જાણે નાશી છુટવાની ફોરેશ કરી રહ્યા હેય એમ લાગતા હતા. તેના કંઈક ગૌરવશ્વ પર વૃદ્ધાવસ્થાની કરચલીઓ હતી. આખની પાપણો સફેદ થવા આવી હતી. તે ફોરેશી રહેજ ખુંધી હતી અને એણે આખે બહુ કાચના ચરમા પહેર્યા હતા એક ટ્રક, એક બીસ્ટકે, પાણીનો જરમન સીસવરનો કુંજો અને ખાવાનાનો એક મ્હોટો કરંડીયો એટલાં વાનાં ટ્રેનમાંથી નીકળી રહેતાં ડાહ્યા બોલ્યાં “એઈ પોર્ટર! હવે મ્હોરાખના પારસીકે થેર હમકુ લઈ ચાલ! એવનની હું ખુબ ચાહું!”

પોર્ટરે કંઈ રહમજયો નહિ, પણ પારસી મામ સાંભળી તે દોડી એક પારસી ટીકીટ કલેક્ટરને લઈ આવ્યો.

“કેમ માયજી, કોને પૂછાય!” તેણે લણી સબ્યતાથી પૂછ્યું.

“મ્હારા મ્હોસ્તીને! દુરમનને કંઈ મલ આપુંય તે મ્હાન પર એને તાર ઉતો. હું એની ખુબ ચાહું. નાંદારીની છું. મ્હોસ્તી મ્હોસ્તો! તમે અને મ્હોરાખોયની બાવા!”

“મ્હોસ્તી! મ્હોસ્તો કાણ?” તેણે આમય પામી પૂછ્યું.

મ્હોરાખના કામીસરીઅટવારા! મોરાખ બાકીરતરનો લાઈ!” તે ડાહ્યાએ કહ્યું.

“અરે હા! મ્હોરાખ કામીસરીઅટ! ઝાળખીયો! પન એ તો હજી ગઈ કાલેજ અરી દરી” જોવો ડાહ્યામાં નાચ્યો ઉતો.”

“કોન જાને બા મ્હને તો એનો મરન પધારીતો તાર આયો એટલે દોરતી કે એય આવી! ધરકું મનખ તે અ જાનમા હું તો બીજો દસ્તેજને ઉતરી પરેલી ત્હાંથી અર્ધો વેરની તીકીટના પૈમા ઝાસી વરી અર્ધી આવી. લેવખા આય તીકેન” ડાહ્યાએ ટીકીટ અર્ધી તે લઈ પેલો પારસી ટીકીટ કલેક્ટર બોલ્યો.

“દેસે, ચાલોજી હું તમને એવનને મેસરી આપું. એઈ પોર્ટર ઉઠાવ સામાન.”

તે પારસી, ડાહ્યા અને પોર્ટર એમ ત્રણેય જામેલો રોશન પર આવેલા રેરોમાં

એક પારસી જવાન ઇત્રીચિરમા પડયો પડયો સીગારેટ કુંકતો હતો.

ધુસો એક પારસી જવાન ઇત્રીચિરમાં પડયો પડયો સીગારેટ કુંકતો હતો.

“મહેરાબ ! આપ તારાં યુદ્ધ આશાય ! તે પારસીએ પેલા ઇત્રીચિરમાં પડેલા જુવાનને કહ્યું અને ત્યાંથી ચાલતી પકડી.

‘મ્હારાં—યુદ્ધ !’ તે આશ્ચર્યથી બેઠો થઇ ગયો.

‘કેમ દીકરા ! ઓરખાન પરચ કે ! નોહાતીમાં તારી સીકનેસતો મ્હા- પર તાર આયો—’

‘તાર ! મ્હારો ! સીકનેસતો !’ હજી પણ મહેરાબ અગ્નયખીમાં મરક જ હતો.

‘જોની બા ! આપ કાન્નો તાર છે’ ડાસાએ તાર કદાડી બતાવ્યો. મહેરાબે અગ્નયખી પામતાં તે તાર લીધો અને વાંચ્યો. તાર કવેરાથી નવસારી કુમલીઆઇના નામનો હતો Mehrab on Deathbed. Re-

members you often come immediately. Rinstom.

‘હું લખીયુચ બા !’ ડાસાએ પૂછ્યું.

મહેરાબ થોડીવાર સુધી અગ્નયખીથી કાટે ડોળે ડાસાનાં રહામું બેઇ રહ્યો. ‘કુમલી યુદ્ધ તમ્હે ! બહુ નાનપણમાં બોયાં હશે ! કંઈ વાદ નથી આવતું !’

‘ઓવાય ! સાનું વાદ આવે ! હોસે બા ! દુરમનને સાન્ને સમેા બેઇને બહિચ એટલે થયું. હુતો મ્હારે અતરધર,એજ જવસ ! થી કહેતો કે યુદ્ધ આવો ! તે વરી સાંભળેા કહેચ કંઈ ઓરખ નથી પરતી’ ડાસાએ.

મહેરાબ કંઈક ખીસીયાણેા પડી ગયો. તે વહ પારસી બાનુ તેની અગ્નયખીમાં હોય તોયે જ્યારે તે એનેજ પૂછતી આવી છે ત્યારે નો તેની સરબરા કરવાને તે બંધાયેો હતો. વિચારથી ચક્રાંતે મ્હડેલા મને તે

હાથે, થોડીવાર કુમલી પુછ રહામે જોવા કાપું. પછી બોલ્યો 'આલો આપણે અંગલે, અહીં પાસેજ છે.'

'નારે ના. હું તો મ્હારે સીદી અહીંથીજ નોહારી જવસ.'

દેખીતી રીતે કુમલીપુછને કોઈ કાપણે હતો. બહુ સ્હમજતી મ્હેરાય તેને પોતાને અંગલે લઈ ગયો. 'માફ કરજો પુછજી મ્હે તમને જાળખ્યાં નહિ. હજી બી હું નમને જાળખી શક્યો નથી. તમને જોવાને ધણું વધે થયાં એટલે કહાય એમ હશે.'

પછી કુમલીપુછએ તત્ત જધી વંચાવળી રણુ કીધી. મ્હેરાય અને દોરાયની નાનપણની ખાસ ખાસીઅતો એને કહી સંભળાવી. મ્હેરાયને કંઈક ખાત્રી પડવા માંડી. એના અંગલે આવતાં સુધીમાં તો એ એના 'બહાલાં પુછજી' ને જરાયર જાળખી ગયો હતો!

'પુછજી તમે આયાં તો જાણે આયાં. મ્હારા કોઈ દુરમને તમારા પર જોડો તાર કાઢેતો લાગે છે. હવે તો થોડા દહાડા અહીં રહીને જજો !'

'અહીં એકલા અને ગમે કમ ?'

'નારે મ્હે' અહીં એક મદમ પોટી સાથ સગન કાપું' છે. બહુ સોદામની ને જલી છે.' મ્હેરાયે હસતાં હસતાં કહ્યું

'મુવે તું પારસીનો થતો. વાફ પન મ્હારાજેવી છુટી પુછજીને જોઈને તો એ હસશે.'

'નારે ના! એમ બ્હીવો ના !'

આખરે તેઓ અંગલે આવી પહોંચ્યાં. મીસીસ મ્હેરાયે જહાર આવી કુમલીજાણને આવકાર આપ્યો. 'મ્હારાં પુછજી' કરીને મ્હેરાયે એની જાળખ આપી.

થોડા દિવસ આનંદમાં વીતી ગયા. એક દિવસ કુમલીજાણ કંટાળનાં હોય તેમ જોલ્યાં. 'મ્હેરાય! દીકરા તારું 'કુછટા' નોહારી જેવું નહિ! આંહી કાંઈ સોદાવું નથી. નોહારીમાં તો કેવાં મજેના કુચરાં

થલી વગર ને મજેનો નાચ કરે ને અહીં તો એવું કંઈ નહિ મલે !'

"ઓ પુછજી! ધરડે ધડપણ નમને નાચ જોવો ગમે છે! વાફ, આજે અમ્હે તમને એક અંગેજી ફેન્સી ડ્રેસ બેલ જોવા લઈ જઈશું. પછી જો જો તમારાં કુચરાંએતો નાચ મ્હડે કે અમારો અંગેજી ડાન્સ મ્હડે! હી. હી. હી ગદા કયા જાને જાફરાનકી ખાતાં !"

રાતના તે લોકો ફેન્સી ડ્રેસ બોયમાં જવાના હતા. મ્હેરાય ને એની વડુ એમાં નાચનાર હતાં. કુમલીજાણના આગ્રહથી મ્હેરાયની વડુએ પારસણનો પોશાક પહેરવાનું કબૂલ્યું હતું. કુમલીજાણએ જાતેજ એને સાડી પહેરાવી ને પછી બોલ્યાં, 'ઓય મા નકરી પારસન જેની લાગેય! હવે દીકરા મ્હેરાય આપ અડવા હાથ પર કંઈ મોતીની કે દીરાની ખાંગરી હોય તો શું શામે! બમ જેવી સજ્જ પરી !'

મ્હેરાય પણ આજે જરા દારની લહેરમાં હતો. ફટ કરતાં કે મીઝેરીમાથી એણે દીરાની ઘસલેટ ને 'તેકમેસ' કહાડ્યાં અને પુછજીના હાથમાં ચૂકમા. પુછજી તો એ બે ચીજો જોઈને દયાઈજ થયાં. દીરાના તેજથી જાણે અંજામ મયાં હોય એમ તેમણે આંખે હાથ દીધા. 'વાહ! દીકરા! અહીં બેઠે બેઠે બી ત્હે' દીક કમાની કાપી લાગેય! શું કીમતના હોમે !"

"મરીય માણસ છીએ! જેમ તેમ અહીંનાં રેહલો કુટી કહાડીએ છીએ!" દેખીતી રીતે મ્હેરાય મા વાત વધુ લંબાવવા માંગતો નહિ હતો એટલે એણે આમ ઉડાવવારો જવાબ દીધો.

અંગેજેનો ફેન્સી ડ્રેસ બોલ કુમલી પુછને ગમ્યો નહિ.

'મુવા બેરાં મરદ એક ખીજને ભેટીને નાચે એમાં' મ્હલાને કહાં રહેય! એમ

એમનો મત હતો, મહેરામ અને એની મઝમ વડુ નાયતાં નાયતાં યાકમાં એટલે ખૂબ દાર મહાત્મા કુમલીપુત્રને લંબને મોટરમાં બેસી પાછાં જગલે આવ્યાં. કુમલી-પુત્ર તો આ 'વટલેલા પારસી'ને ત્યાં જમતાં જ નહિ હતાં તો દાઢી કપાં વાત ! આટલા દિવસ તો એણે પોતાના ભાતા તેમજ કવેટાના લીલા સુકા મેવા ઉપર જેમ તેમ બેચી કઠાડ્યા હતા ! પણ હવે ભાતું ખલાસ થવા આવ્યું હતું અને એ પાછાં નવસારી જવાની ઉતાવળ કરતાં હતાં. ફેન્સી ડ્રેસ બોલમાંથી રાતે અગીઆર બારને સુમારે તેઓ 'બંગલે પાછાં ફર્યા' ત્યારે ત્યાં એક પારસી અને અંગ્રેજ એમ બે મુઠ્ઠરેલા મહેરામની વાટ જોતા દીવાનખાનાના એક સોફા ઉપર બેઠા હતા. મહેરામના ખાન-સામાએ એને એ વાતની મોટરમાંથી ઉતરતાંજ વરદી આપી દીધી હતી. 'રાતની વખતે કોણુ દશે' એમ શરૂ કરી મને મહેરામ કંઈક લખડને પગે દીવાનખાનામાં દાખલ થયો, પાછળ એની વડુ અને કુમલીપુત્ર હતાં.

'ઓહ ! સોરાજશાહ અડજળીઆ ! તમ્હે અહીંઆ ! આ વખતે ! જરા લખડુ હોત તો રેશન પર લેવા આવતે ! સામાન ક્યાં ?' મહેરામે એકદમ ઠોડી સોરાજશાહે 'શોકહે-ડ' કીધી.

'ઓહ થે'કડુ ! સામાન રેશન પર રેશનમારડના રૂમમાં રાખ્યો છે. તમારો તાર આવ્યો એટલે અહીં આ અંગ્રેજ મુઠ્ઠરે મીં સેમ્પસન સાથે આવ્યું પડ્યું.' સોરાજશાહ અડજળીઆએ ખુંડામો કીધો.

'મહેરા તાર !' મહેરામના ડોળા અભયબીથી બહાર નીકળી પડ્યા.

'તો વાત પછી આ એવણુ કોણુ ?' સોરાજશાહે પૂછ્યું.

'મહેરામના વડુ થાય છે છ ! અને હું

એવનની 'પુત્ર થાઉં'યછ !' કુમલીપુત્ર હવે મદદે આવ્યાં.

સોરાજશાહે કુમલીપુત્ર સાથે 'શોકહે-ડ' કીધી પણ જોવા એ મીસીસ મહેરામ સાથે શોકહે-ડ કરવા બળ છે તેવોજ એ ચમક્યો. તેણે પેલા અંગ્રેજ તરફ ફરીને કહ્યું 'Mr. Sampson ! Here are our stolen ornaments ! Bracelet and necklace !'

મહેરામની મઝમ બેરી તો આ ઘડાઠા સાંભળી ગભરાટને મારે એક ખુરસી પર બેસી ગઈ ! વિચારમાં પડેલો મહેરામ ચોક્યો ! એક ડળમાજ તેણે નિશ્ચય કરી નાંખ્યો. બહુજ તરાથી તે પાછો ફર્યો અને જ્યાં ન્દાસયા બળ છે ત્યાં તો કુમલીપુત્રને બારણાની બરાબર વચ્ચે હાથમાં રીવોલ્વર સાથે ઉભેલી એણે ઘીડી !

'કુમલીપુત્ર તમ્હે !' તે બદમાશ પાછો પડી બરાડયો.

"હા હું !" મીસ આયમાય અચ્છાદી-આની કુમલીપુત્ર ! હવે બોળખી બરાબર !" પગ આગળ એક જગરદરન બોમ્બજો બે પુટયો હેત તોયે મહેરામ આટલો અગ્ગાખી નહિ પામતો ! તેણે પોતાના પહોઆ કરડ્યા ! થોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર મી. સેમ્પસને બેસલેટ, નેકલેસ તેમજ બીજી ચીજોની ચોરના આરોપસર તેને હાથકડી પહેરાવી, એટલે મીં સોરાજશાહ કુમલીઆઇ તરફ ફર્યો.

"છ આપ આ મહેરામના પૂછ્યો થાઓ છો કે ? તેણે પૂછ્યું."

'નાં, હું તો પ્રેક્ટિસર અફસૌનેશ્વર પડીત આપનો નમ્ર સેવક—

'ઓહ મી પડીત ! ડીટેક્ટીવ ! ત્યારે આ તાર મહેરા ઉપર તમ્હે ક્યાં દનો કે ? બાપરે ! આ ઘડી સુધી હું તમને બોળખી ચકચો નહિ દનો ! How clever !

Thanks Mr. Detective! many thanks!

કુમલીકુપ્ત ઉર્ફે મ્હારો હર્ષ સોરાળશાના આ અભિનંદનથી સમાધો જતો નહોતો. એક આંખના પલકારામાં હું કેદ થયેલા મ્હેરાળ આગળ ગયો અને એના કાનમાં બજડ્યો 'તમ્હે તો પેલી ચિટ્ટીમા લખતા હતા ની કે તમારા જેવો માણસ એકજ વાર છેતરાય છે અથવા મરે છે.'

'અરે હા! હીક યાદ આપી! Thank you.'

આમ બોલતાંની સાથે તો તે બદમાશ એક ભક્યંદર મીસ સાથે જમીન પર બેઠી સાથે પટકાઈ પડ્યો. તે મોતના હેતુમાં ડચકીમાં લેતો હતો! મ્હારી એ ભક્યંદર ભૂલ હતી! કારણ એના મૃત્યુ પર બેઠેલી બ્લુરીએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે 'આરોપીએ હમ કચડાને આત્મઘાત કીયો હનો!' શો ભક્યંદર હતો એકવગની માણસ! એના મરણથી પેના બહુ દરવાજો તેમજ એવેશતની ચોરીની કેટલીક વિગત પર છે ન પડે પડી ગયો!

સુબાઈ તરફ પાછા ફરવા માટે મુંસાફરી કરતાં ટ્રેનનાં ફર્ટ કક્કાસના ડબ્બામાં હું તેમજ સોરાળશા વાતો કરતા હતા. ઇન્સ્પેક્ટર સેમ્પસન ડબ્બાની બારી આગળ બેસી બહારનો કુદરતી દેખાવ જોતો હતો. એક ખુલ્લુંપાં મીસીસ મ્હેરાળ ગમગીન મ્હેરે બેઠી હતી.

"મી. પંડીત! તમારા ગયા પછી અમારો દારોળ બેરીયર તો તમારા પર એવો હેરામ પડ્યો હતો કે બસ ન પૂડો વાત"

"એને માટે હું ખરેખર દિલગીર છું. મ્હને આપ એની પામે જરૂર માશી અપાવશો" મ્હે ખરા અંતરથી કહું.

'અચ્ચીતજ! તમારું અમારા દાગીનાની ચોરી પકડવાનું કામ બહુ અદ્ભૂત કહી

શકાય. હારે ખંત, ચાલાકી અને સાદસ સિવાય બાવી ચોરી ભાગ્યેજ પકડાય મી પંડીત મ્હને કહેશે તમ્હે આ કામ કેમ પાર પાડ્યું તે'

'હાથ તમારે ત્યાંથી નીકળ્યા પછી મ્હારા ઘરનો બહોબસ્ત કરી હું નૌસારી પહોંચ્યો અને ત્યાં મ્હેરાળના કુમલીકુપ્તને શેઠી કહાડી મ્હે તેની સથે બોળખાણુ પાડી. મોરાળ તથા મ્હેરાળની નાનપણની ન્હાની મોટી ખપ્પીવતો મ્હે એની પાસેથી બ્લુરી લીધા તેમ એની પોતાની પણ ખપ્પીવત મ્હે બ્લુરી લીધી. પછી મ્હારો તાર આવે તો મુખાબથી છુપી પોલીસના ઇન્સ્પેક્ટર સાથે તમારે તાગડનોજ કવેટા રવાના થઈ મ્હેરાળને ત્યાં સીધા ચાલ્યા આવવાની સુચના તમને કરી હું કવેટા પહોંચ્યો ત્યાંથી મ્હે નૌસારી કુમલીકુપ્ત ઉપર એવી મતક્ષબ્બેતો ફાટવા નામે તા-કીયા કે મ્હેરાળ મરણ પથારીએ છે. તમને બહુ સંભારે છે. તાકિદે આવો' આ તાર નૌસારીમા મ્હરા એક મિત્ર મંદન મ્હે લેવડાગો. એ તાર પદખીડાયા સાંચ મ્હને પછે મને ત્યાં મુખી મ્હે કવેટામાં મ્હેરાળના સંમંધી લોકવાયકા એકલી કરતાં રખડ્યા કીધું. દરમ્યાન કામ પૂર્ણ સાચ એતીયી પાર પાડવા મ્હે મ્હારો મુકામ કવેટાથી બીલું રેશન 'અમન' છે ત્યાં રાખ્યો હતો. નૌસારીથી તાર આવી ગયો કે તરત જ મ્હે કુમલીકુપ્તનો સ્વાંગ ધારણ કીધો. મ્હેરાળને છતરી હું એને ત્યાં રંગે, પણ એને ત્યાં તમારા દાગીના કંઈ દેખાયા નહિ. હું નિરાશ થયો, છતાં દિમ્મત નદિ દારતાં દશ્વર પર નિશ્ચિત રાખી મ્હારી કારોજ મ્હે ચાલુ જ રાખી. એક વખત હું એની તીજેરી આગળ ઉભો હતો તે વખતે એણે તમારા વર્ણન મુજબની બેસલેટ મખમલના દાગડગાંધી બહાર કહાડી, પણ પાછી એકદમ તેણે તે દાગડામાં મૂકી દીધી! એણે તરત જ

મહારા તરફ જોયું, પણ હું વિકાર વગરનો હતો. તેજ દિવસે મેં તમને અત્રે આવવાનો તાર કાઢ્યો. ભોગભોગે એવું બન્યું કે તમે જે રાત્રે કવેટા આવ્યા તેજ રાત્રે 'ફ્રન્સિસ' બોલમાં અમારે જવાનું હતું. મહેરાને દાર ખૂબ ડ્રોસેલો એટલે જી જરા લહેરમાં હતો. પેલી બેસેલેટ તેમજ નેકલેસ એણે પોતાની મઝમ બેરી માટે કઢાડ્યા. મહારી ખાત્રી થઈ, તમને માનશે ! મહે તેજ પછે તમારી હાજરીની પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરી ! પ્રભુએ તે રિવકારી, કારણ તમે જાણો છો તેમ મોડા તો મોડા પણ બરાબર અણીને ટાંકણે તમે ત્યાં હજાર હતા. પછીની વાર તો આપણે બધા જાણીએ છીએ !'

Marvellous ! અદ્ભુત ! મી પંડીત તમને તો પેલા સરકસમાં આવતા 'કલાકૃત'ના જેવું કામ કાઢ્યું ! ભોટ મામત જેનો લાગતો 'મવાતી કલાકૃત' પૂર પડે દોડતા ઘોડાને પુછે વળગે, પડે આખડે તોળે કૂદાને કે ઘોડાનું પુછડું કપડીને થોડે ચઢે, પુછડા આગળ ભેસે, પીડ પર ભેગે, ઘોડા પર ઉભો થાય અને કંઈ કંઈ કમાવ કરે ! તમારાજીન જાણે કે ગરીબ બીચારો 'કલાકૃત' દોડતા ઘોડાની અડધમાં આવી ક્યાંતો ક્યાં ખીસાઈ જશે, પણ ના એણે તો ઘોડા પર એવો અદ્ભુત કાણુ જમાવ્યો હોય છે કે એને આખરે ઘોડા પર કમાવ કામ કરતો જોઈ આપણે દંમ થઈ જઈએ ! ખરેખર તમે પણ તેવું જ કામ કાઢ્યું છે. 'મવલી ડીટેક્ટીવ' તો કમાવ કામ કાઢ્યું !' મોરારાજશાએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

"હું આપના સારા અભિપ્રાય માટે આભારી છું. આપની શુભેચ્છા અને મદદ વગર હું આ કામ પાર પાડી શકતો નહિ' મેં કહ્યું.

'તમારી તે લાયકા છે !'

"એક રીતે આ ચોરી તમારા પેલા 'જીવ દસ્તાવેજ' જ પકડી એમ કહું તો ચાહે "

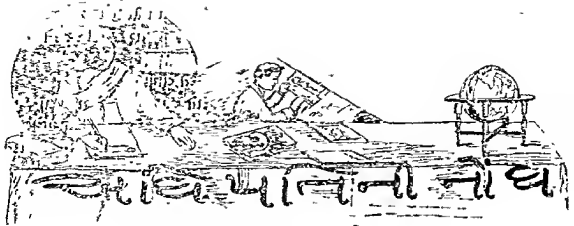
આ તેમજ આવી વાતોમાં વખત વિતાડતા આખરે અમને મુખાઈ આવ્યા.

ન્યાયાસન આગળ વિાપસર તપાસ થઈ. ચોરાયલા દાગીના પાછા તેના ધણીને, પરદ થયા પોતાના પ્રિય દાગીના પાછા મળતા મીરીસ અડાજણીઆનો ના તો ઉમરાઈ જતો હતો. સોરાજીશાએ ઘારે વખાણુ સાથે મળે પાંચ હજારનો ચેક આપ્યો. તે ઉપરાંત એ બાઈએ પણ પોતાના ખાનગી ખાતામાંથી મળે જે હજારનો ચેક આપ્યો !

અને પેલો દોરાજ બેરીટર ! બાઈના મરણથી તેને દિલગીરી તો લાગી, પણ એના બાઈ જેવા કુલાગારનું વધુ નામોશી થયા પહેલાં મરણ થઈ તે માટે એ એક રીતે ખુશ થયો. તે વાચાળ પણ બોળા પારસીએ મબકમાં મળે એક લપડાક લગાવી કહ્યું 'તમારા દિંદુ લોકાથી તો હાથ જોડીયા બા ! તમને લોકા દીસો મવાતી જેવા પણ કામ કરે એવાં કે જેનો દુનીઆબરમાં જોડા નહિ મલે ! આજ જોવાતે તમારા મહાદેવ ગાંઠી ! દેખાયજ મવાતી જેવા પન કેવી કમાવ કરી રહ્યાય તે !

(સંપૂર્ણ)

“કુમાર” અને તેની કળા.

બંગાળીઓનાં “સન્દેશ” અને “આમાર દેશ” જેવા તથા હિંદીઓનાં “આલસખા” સમા માસિકોની બાલુમાં અતિ ધારવપૂર્વક મારી મુર્જીત ગીરાનું “કુમાર” હું મૂકી શકું; તે નિષ્પક્ષપાત ન્યાયાધીશ પહેલેા નંબર “કુમાર” ને જ આપે.

બંગાળના એક પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારે એક વેળા વાતચીતના પ્રસંગમાં મને કહેલું કે “તમારા ગુજરાતી ચિત્રકારોમાં મોટામાં મોટી ખામી એ છે કે તેમના ચિત્રો પછવાડે કશી જ સંકેત નહોતો નથી. દરેક ચિત્રને પોતાનો અમુક સંકેત હોવોજ જોઈએ” આગળ ચાલતાં તેણે કહ્યું “Well, your Bombay artists are very light in their subject matter.”

આ આરોપનો હું શો ઉત્તર આપું? છતાં મને તો જણાય છે કે “કુમાર” માસિકમાં દરેક ચિત્ર હેતુપુરઃસર જ આપાય છે. તેના કળાપ્રિય ને સંસ્કારી તંત્રી રા. રવિશંકર રાવલ સંકેતહીન ચિત્ર ભાગ્યેજ દોરે છે એમ મને અનુભવથી જણાયું છે. ચિત્રનો ધર્મ મનરંજન ખરો, પણ સંકેત વગરનું માત્ર એકલું મનરંજન તો નહિ જ.

“કુમાર” ના લેખો વિષે હું એવે સમ્પત્તિ ધરાવતો નથી, પણ તેની કળા વિશે સમ્પત્તિ ધરાવું છું.

પ્રથમ તેનું પુરું જ્ઞાન. કૌમાર, પીરતર, સૌન્દર્ય, તેજ, ઉદ્દાસ અને તનમનાટથી ભરેલ કાંઈ કુમાર એક ચેતનશીલ અથ્વા પર ભેરી દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો હોય એવું જણાય છે. જાણે પીસમી સહીતો કાંઈ આદર્શ ‘લવ’ કે ‘કુસા’ કેવો ઉમદા સંકેત ધરાવતું ચિત્ર?

આ ચિત્રની વધુ પ્રસંગો એટલા માટે કરવી પડે છે કે આ ચિત્ર Lino drawing-રેખાચિત્ર-છે, અને રેખાચિત્ર દોરાવામાં કુશળ હોય એવા ચિત્રકારો મુજબ છત્રાકામાં આંગળીને વેટે ગણાય તેટલા છે. તેમાંના રા. રવિશંકર રાવલ એક છે.

“કુમાર” ની કળામાં Orientalism-પૂર્વના સંસ્કારો-એતપ્રેત છે. આપણા કુમારો અને દુમારીઓમાં વિદેશી ભાવના રોપાય તો કાં તો એ તેના ઉજળા તરફ સંકેત અને કાળાતરફ રહિત રોપાય અને કાં તો સમગ્રથી ન રોપાય એ ઇંટ છે. “કુમાર”માં આ સદૃશ જળવાયેલું જણાયું.

“કુમાર” માં ત્રણ ચાર માસે એક ત્રિરંગી ચિત્ર અપાય છે, તે પણ હેતુપુરઃસર જ અપાય છે. “માતૃદેવોભવ” અને “દિલીપ” આનાં સચોટ પ્રમાણ છે.

વાંચનવિભાગમાં ચિત્રોની ગોઠવણી કળાની દૃષ્ટિએ જ થાય છે. તેના “હેડપીસીઝ” ને “ટેઇલપીસીઝ” પણ મંદિતલીન ન હોય! “ગેરદોરો” નામે પ્રો. ઠાકોરના એક કાવ્યનું “હેડપીસ” જોતાં હું તેની હેતુપુરઃસરતા પર મુગ્ધ થયો હતો.

ચિત્રો છાપવાના રંગની પસંદગીમા પણ “કુમાર” ઔચિત્ય જાળવે છે. હમણાં કામણના અંકમાં પ્રગટ થયેલું “અખોલા રાણી” નું ચિત્ર તેની સાબિતી છે.

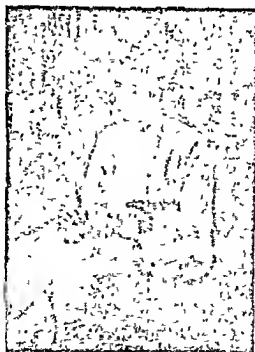
સંકેત, યથાર્થતા અને પૌર્વાત્ય સંસ્કાર એ કુમારનાં ચિત્રોનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

તેમાં ઢાઢ ઢાઢ વાર રમુજી “કાઠુંનો” પણ નિર્દોષ, રસયુક્ત ને અભ્યાસ કરવા લાયક આવે છે. “કવી મુછો રાખશો!” ની ચિત્રમાળા જોઇ માનવજાતિની રૂઢી, શોખ, ને પસંદગીની વિચિત્રતાનું નિરીક્ષણ કરવું એ ખરેખર એક રસયુક્ત અભ્યાસ જ છે.

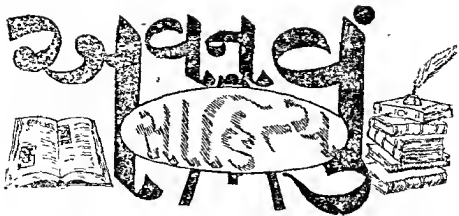
“કુમાર” એટલે “કોમાર.” એ માસિક છેક નાનાં છોકરાઓ માટેજ છે એમ ન સમજવું. એ તો દેશની ઉગતી પ્રજા માટે છે. જેમને મુછનો દોરો પુટવાની તૈયારી હોય એવાઓ માટે તો ખાસ છે. એ દરેક ગુર્જર ગૃહમાં હોવું ધટે. એની બાર માસની બાંધેલી કાઠલ માખાપો માટે કુટ્યેક

અશી ગુજરાતી “એન-સાઇકલો પીડીઆ” ના એક ભાગ જેટલી ગરજ સારે તેમ છે.

આ ઉચ્ચ આ-દર્શવાળા પ્રયાસ માટે

તેના તંત્રી શ. રવિ-શંકર રાવલ (તેમને અમારા વાંચનારાઓ ક્યાં નથી ઓળખતા?) અને તેમના સહ-કારી મંડળને અમારા હાર્દિક મન્યવાદ!

અવલોકનકાર :—રા. ન. જી. ત્રિ.

દેશદર્શન. ૧

સુધરેલી આલમની સમક્ષ તાત્કાલિક નિર્ણય માટે ઉભા થયેલા પ્રત્નોમાંનો એક મહાન્ પ્રમ સંતતિનિયમન છે જન્મત પી નસ્તિ વધતી જાય છે, પણ જોરાકનાં સાધનો તે પ્રમાણમાં વધતા નથી. આપણા દેશનીજ વાત કહીએ તો છેલ્લા પચાસ વર્ષમાં આપણી વસ્તિ દોડી કરતાં પણ વધારે યથ છે. ભાગતપમાં પી આટલી મોટી વાસ્ત માટે જોખનો જોરાક દેશમાં નથી. તેના અર્ધો ભાગના લોકોને પેટપૂરવું આવડતું મળતું નથી. તેથી ભારતવાસીઓ દીવસે દીવસે દીવસુ યતા જાય છે. દેશમાં ખેત, ઇન્દુસ્ત્રીએના, કાલેરા વગેરે રાગો તથા ભયંકર દુષ્કાળો ફાળી નીકળે છે ને તેથી કરોડો મનુષ્યોનો સંહાર થાય છે. આપણા દેશનું જાળમરણનું મોટું પ્રમાણ વિચારશીત દેશદિનેન્દુઓનું હૃદય ચીરી ન જાય છે. આ સર્વ મનુષ્ય-સંહારથી ભારત-માતાનું હીઁ ચુસાઈ જાય છે. તેનો ઉપાય એ જ છે કે જેટલાં જાળકોને સારી રીતે ઉછેરી શકાય તથા ફળથી ટેકાણે પાડી શકાય તેટલાં જ જાળકોને માથાપોએ જન્મ આપવો જોઈએ. અને તે માટે અને તેટલી મોટી વયે લગ કરવાં, તથા લગ પછી પણ જન્મ અને તેમ સંયમ પાળવો એ દર્શાવવાનો હાકુર શિવ નંદનસિંહના આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે.

સંયમ એ સંતતિનિયમનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. પણ સર્વ પરણેલા સ્ત્રીપુરુષો સંયમ રાખી શકતાં નથી. તેથી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં અનેક પ્રકારના યંત્રો અને દવાઓની મદદથી સંતતિનિયમન કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. હમણાં એ વર્ષ ૧૯૨૪ લંડનમાં (International Birth Control Conference) સંતતિનિયમન માટેની દેશદેશાંતરની પરિષદ ભરાઈ હતી, તેમાં આ વિષયની સર્વદેશીય વ્યથી કરવામાં આવી હતી. તેનો અહેવાલ હમણાંજ છપાઈને બહાર પડ્યો છે. :ને વાંચતાં યુરોપ અમેરિકાના વિચારશીલ લોકો આ પ્રયત્ને કેટલું મદત આપે છે, તથા તેનો નિર્ણય લાવવા માટે કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તેનો ખ્યાલ આવે છે, પણ આપણા દેશમાં તે વિષે લગભગ કાંઈજ જનશ્રુતિ નથી.

૧ લેખક—હાકુર શિવનંદન સિંહ

અનુવાદક—કુમારી સુમિતા દયાળજી મહેતા,

તેથી સ્થિતિમાં આ જ્ઞાતનું ઉત્તમ પ્રતિનું પુસ્તક લખવા માટે ઠાકુર શિવનંદન સિંહને ધન્યવાદ ઘટે છે. પણ તેમને પણ જૂનાં મતનો એટલો ભય રહ્યો છે કે કૃત્રિમ સાધનોના ઉપયોગ વિષે આ પુસ્તકમાં કાંઈ જ ન લખતાં તેમણે તે વિષે 'દ'પતિ-મિત્ર' નામનું જૂદું જ નાનકડું ચોપાનીયું પ્રસિધ્ધ કર્યું છે. છતાં તેમણે આ પુસ્તકમાં સતતનિયમનની જરૂરીયાત તો સચોટ રીતે સાબીત કરી આપી છે. આવા ઉપયોગી પુસ્તકનો લાભ ગુજરાતી આલમને આપવા માટે ભાષાતર કરનાર જ્યેષ્ઠનો આશર મોનવો ઘટે છે.

Selections from Classical Gujarati Literature Vol. 1.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ઘડનાર રવ. આશુતોષ મુકરજીએ યુનિવર્સિટીના ઉચ્ચતમ શિક્ષણ માટે ઉપયોગી યંત્ર પડે તેવા હેતુથી દિંદની જૂદી જૂની પ્રચલિત ભાષાઓના સાહિત્યસંગ્રહો પ્રસિધ્ધ કરાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે પ્રમાણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ગુજરાતીના અધ્યાપક ડૉ. તારાચંદ્રરાજાએ ગુજરાતી સાહિત્ય સમુચ્ચયનો આ પ્રથમ ભાગ તૈયાર કર્યો છે જેમાં પંદરમી સદીના સાહિત્યમાંથી પસંદગી કરવામાં આવી છે.

સંગ્રહકર્તાએ અત્રે પાંચ કવિઓ લીધા છે—નરસિંહ, બાલણ, પદ્મનાભ બીમ અને મીરાંનાથ. તેમાંથી પદ્મનાભ સિવાયના સર્વ કવિઓની ભાષા લગભગ હાલમાં પ્રચલિત ભાષાના જેવી જ છે તેથી આ સંગ્રહનો ભાષા અને સાહિત્યનો અભ્યાસ એવો જે ઉદ્દેશ પ્રારંભમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેમાંથી લગભગ અરધો ઉદ્દેશ માર્ગી ગય છે. પ્રથમ વિભાગની અંદર જેમ જાને તેમ જૂની ગુજરાતી—જેવા અરૂપમાં હતી તેવા જ સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવી હોત તો ભાષાના અભ્યાસીને ઘણો સહાયત. પણ બાલણના તેવા ગ્રંથ કાદંબરીમાંથી તો અંત્રે કેંજ લેવામાં આવ્યું નથી. તેજ પ્રમાણે જૂની ગુજરાતીનું “ચમક ચમક થતી ચારણીના જેવું કાવ્ય” ૨. “વસંત વિલાસ” પણ મૂકી દેવામાં આવ્યું છે તે કાવ્યની ભાષાને ડૉ. કે. હ. દુવ. “ન-સિંહ મહેતાના સમયની જૂના ગુજરાતી” કહે છે, એટલે તે અદિં બરાબર રથાને જ ચર્ચ પડત. આ એક ઉલ્લેખ બાદ રૂઝતાં સંગ્રહ સારો થયો છે.

શરૂઆતમાં “ઉપોદ્યાત” રૂપે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની રૂપરેખા આપવામાં આવી છે. તે મુખ્યત્વે આ વિષયના પ્રસિધ્ધ ગુજરાતી અંગ્રેજી પુસ્તકો પરથી લખવામાં આવેલ છે. છતાં તેમાં કંટાળા ઢગીડાના મંબીર દેવોને આશ્રય સાથે બેઠ યાય છે જેમ કે :—

(૧) “દલપતરામની સહાયથી ફ્રાન્સે ૧૮૫૩માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થાપી, જે આગળ જતાં ‘ગ્રાન્ડ ગુજરાત સમા’ કહેવાઈ.” આટલા નાના વાક્યમાં અનેક ભૂતો છે. ગુ. વ. સોસાયટી ૧૮૪૮ માં સ્થાપાઈ. દલપતરામ તેમાં ૧૮૫૫માં જૂનમાં બેઠાયા. સોસાયટીને અતે ફ્રાન્સ સત્તાને કાંઈ જ સંબંધ નથી. તે સત્તા તો રવ. મનઃસુખરામ વગેરેએ બુઆઈમાં સ્થાપેલી.

(૨) “દલપતરામ.....પશ્ચિમના આદર્શોથી પૂરેપૂરા રંગાઈ ગયેલા હતા, દલપતરામ વિષે કાંઈ પણ જાણનાર આ વાતને ખોટી કહેશે.

(૩) “ નવલરામે ગુજરાતીમાં નિઃપલ્લેખનની શરૂઆત કરી ”—નમ દે કરી જોઇએ.

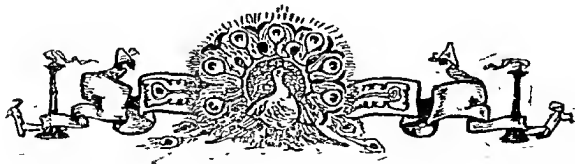
(૪) “ કલાપીએ ગુજરાતીમાં ‘ સંગીત કાવ્ય ’ (Lyric) અને કુદરતવર્ણનનાં કાવ્યોની શરૂઆત કરી. ” રા. નરસિંહરાવનો આ વિષેનો “કેમુદી” ના ખેલા બે અઠામીનો લેખ વાંચ્યા પછી હવે તો કાંઈના મનમાં શંકા રહેશે નહિ કે સંગીતકાવ્યો આપણા દેશમાં અંગ્રેજી યુગ પહેલાંથી જ લખાતાં આવ્યાં છે. ને અંગ્રેજી યુગમાં પણ કલાપીની પહેલાં રા. નરસિંહરાવ તથા સ્વ. કાન્તે સંગીતકાવ્યો લખેલાં. આજ પ્રમાણે કુદરતવર્ણનનાં કાવ્યો વિષે પણ કહી શકાય.

વિગનના આ દોષો દર્શાવી અમે સમૃદ્ધકર્તાના કાર્યને પ્રાઇ રીતે ઉતારી પાડવા માગતા નથી. અમારો ઉદ્દેશ આવાં કાર્યો કેવાં સુરકેલ છે તથા તેમાં કેવી કાળજી રાખવી જોઇએ તેજ દર્શાવવાનો છે અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમારી ટીકા તેવાજ અર્થમાં લેવાશે. અતે, ગુજરાતની બહાર અને તે પણ અંગાળા જેવા સાહિત્યસમૃદ્ધ દેશમાં ગુજરાતી સાહિત્યનો અભ્યાસ ફેલાવવાનું કાર્ય કરી અધ્યાપક તારાપોરવાલા ગુર્જરમાતાની જે મહાન સેવા કરી રહ્યા છે તે માટે તેમને અમારાં અભિનંદન.

સચિત્ર શાસ્ત્રીર વિદ્યા ૩

ગુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક પુસ્તકોની મોટી જોડ્ય છે તેવા સમયમાં ગમે તેવું પુસ્તક પણ આવકારલાયક ગણાય, તો પછી સ્વ. વેંચુવ જેવા આ વિષયના કુદૃઢ અભ્યાસીના હાથે ‘ જ્યોત્સુ ’ પુસ્તક વધારી લેવા જેવું જ ગણાય. પુસ્તક લખાયા પછી તેમાં સુધારો વધારો કરવા માટે લેખક, કમલાએ, છતાં નહિ તેથી તેમાં કેટલાક દોષો રહી ગયા છે. પણ તે તરફ, ‘ નિવેદન ’ માં કલા પ્રમાણે, ઉદાર દિલથી જોવું જોઇએ.

પુસ્તકમાં શરીરના અવયવો તથા તેમના ધર્મોનું વિગતવાર વર્ણન અનેક ચિત્રો સાથે આપવામાં આવ્યું છે રાષ્ટ્રીય કેન્દ્રવર્ણીના માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવી સંસ્થાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ઉપયોગી થઇ પડે તેવું પુસ્તક છે. સામાન્ય વાંચનારને પણ તેમાંથી પણ નવું નવું જાણવાનું મળે તેમ છે.

૩. લેખક સ્વ. અંગારાંકર અભિરામર વૈષ્ણવ.

મકારાક-ગુજરાત વર્તીકયુલર સોસાયટી.

૪. પાણું પુસ્તક-પાનાં ૧૯૨૩, ૧-૦-૦

પૃથ્વીરા.

લખનાર :- પ્રમોદેશ્વર.

આગાહી પ્રકરણોનો 'દુ'ક સાર.

પટ્ટનના રાજ્ય આમરાજેન્દ્રને યુવરાજ્ય પ્રતાપમંડલ સાથે અણબનાવ થતાં રાજ્ય તેની રક્ષા નબળી પાડવા તેના મિત્ર પૃથ્વીરાને કહે કરવાનો અને તેને બનાવતી યુવરાજ્ય કરાવવાનો યત્ન આદરે છે. તેના આ કાર્યમાં ન્યાયાધીશ અવનીશ, સેનાપતિ યશલાલ, જાલખાતાનો કપરી સોમનારાયણ અને રૂઢ દિવાન નંદલાલ મદદ કરે છે. પૃથ્વીરાને મદદ કરનાર કુટુંબ નામે એક સંસ્થાની જેનો પૂર્વ ઇતિહાસ કોઈ જાણતું નથી તે તથા બદ્દેશના મંદિરોના સ્વામી પુષ્કર છે. રાજ્ય અટકતી આ બાહ્ય નિર્બિંધે બેલાય અને છતાંય તે મટિ કુટુંબ પટ્ટન પંચ વારંવાર ચડી આવવાની ઇચ્છા કરતા બદારવડીઆ માલદેવને સમજાવી રાણી સાથે છે. પુષ્કરનું બળ નરમ પાડવા રાજ્ય તરફથી બદ્દેશના મંદિરવાળા ચોખાનો વડ તોડવાનો દુકમ મળે છે, પણ કુટુંબ જંગલ ખાતાના કપરી સોમનારાયણને તે દુકમ ન બળવવાની ધમકી આપે છે. તે છતાં વડ પાડવાનો યત્ન કરતાં મજુરોએ કાર્ય કરવા ના પાડે છે એટલે સોમનારાયણ નિષ્ફળ નબ છે. પૃથ્વીરાના જંગલ પર જાઓ આવતાં તેની બેન છંદુમતીને પૃથ્વીરાના મિત્ર કામિનીકુમાર પુષ્કરના આશ્રમમાં છુપાવે છે, અવનીશ દરમતલન નામની માનાદીને પોતાની રાજ્યપટ્ટનની બાહ્યમાં દલિયાર બનાવવા યત્ન કરે છે. પરંતુ કુટુંબ દરમતલને બોધ આપી તેની રાક્ષસી સદ્ગતિ વાપરવાની તેની પાસેથી કચુલાલ લે છે. પૃથ્વીરા કદમાંથી છુટા થઈ દરમત તરફ આકર્ષાય છે, પણ કુટુંબની આજ્ઞાથી દરમતને કાપાળુ રીતે દલિયાર તરીકે કપડેગામાં ન લેવા પૃથ્વીરા વચન આપે છે. કુટુંબ પ્રતાપમંડલ અને પૃથ્વીરાને પંચેશ્વર ગઢાલ તરફ અને કામિનીને દલિયાર પ્રાંતમાં મોકલે છે. પંચેશ્વર મદાલમાં પ્રતાપમંડલ યશલાલસિંહને એક મુઠ્ઠાની ઝીને બળાકારે રાજ્ય પાસે કપાલી જવાના યત્ન મટિ કહે કરે છે. કુટુંબના અનેક સમજાવના છતાં માલદેવ છુટા પટ્ટન પર હુમલો કરે છે. દરમતલન દિશાને સલામતીમાં પોતાને પેર રાખવા લેવા મટિ નબ છે, પણ પૃથ્વીરાના સમજાવવાથી પાછી ફરે છે. પાછા ફરતાં તેને રાજ્ય નામે જમાદાર રોકે છે, જેને ચંદ્રસેન કાર કરે છે. પૃથ્વીરા આ જાન મટિ પકડાય છે. આમરાજેન્દ્ર કુટુંબને વિશ દે છે, પણ વિશ પચાવવાના અજ્ઞાતી કુટુંબને કંઈ થતું નથી અવનીશ તે પછી પ્રતાપમંડલને કુટુંબ વિશે બુલે છે તથા કંચનને મોકલી તેના રૂપના જાણી કુટુંબનું મરુતુ લાવવા બળ પાથરે છે, પણ એ જંગલમાં મીલમલાલ કુસાઈ મરુતુ પામે છે. પૃથ્વીરાને જૂનના આરોપ મટિ કામિનીની સાલ નકરી થાય છે. દરમત અને ગુલામ પૃથ્વીરાને છોડાવવાની કુલિત રવે છે, પણ નિષ્ફળ નબ છે. ચંદ્રસેનને સ્નેહલાલ ઉચ્છી વાર, મળી લે છે. કુટુંબ અને માલદેવના બચથી આમરાજેન્દ્ર પૃથ્વીરા અને ચંદ્રસેનને છોડી મૂકે છે. આમલા ફોજદાર દેવીસિંહના કહેવાતા પુત્ર સુધીરને કુટુંબ દરમતલન સાથે લીલાપુર, મેહરે છે. આમરાજેન્દ્રને જાણ થતાં યગલાવને લીલાપુર ખેંચાવવા કરવા મોકલે છે. કુટુંબ લીલાપુરમાં ઝીને રાજ્યદારી રોવનું કામ વહેંચી લે છે. દરમત કંચનને પોતાના યજ્ઞમાં લેવા યત્ન કરે છે આમરાજેન્દ્રના હુકમથી પ્રતાપમંડલ પૃથ્વીરાની લીલાપુરની જમીનદારી સુચવી લે છે કામિની ચોખામાં નિષ્ફળ નિવડે છે. પ્રતાપમંડલ માલદેવને પકડવા નિષ્ફળ યત્ન કરે છે કુટુંબ પ્રતાપમંડલને બંદો ઇતિહાસ કહે છે જે પરથી તે આમરાજેન્દ્રનો રાજા પુત્ર નથી એ જાણાય છે સુધીર આમરાજેન્દ્રની દલવા કરવા યત્ન કરે છે. કુટુંબ નેને રોકે છે ત્યાંથી આ વાતો આમજ આપે છે.

ગંગા પ્રતાપમહલની સામે શાંત બેઠી. થોડીવાર તો ખંડમાં શાંતિ જ પ્રવર્તી રહી. અંતે કૂટસ્થ બોલ્યો :

“પ્રતાપમહલ ! ગંગા-દાસીએ આ રાજ્યનાં બે પરિવતનો જોયાં છે. વાસંતીદેવીની એ વિશ્વાસુમાં વિશ્વાસુ દાસી હતી. અજયપાળ અને વાસંતીદેવીના દરેક સંબંધની તેને ખબર છે.”

પ્રતાપે બધું શાંતિથી સાંભળ્યું.

“ગંગા !” પ્રતાપ બોલ્યો “છદિરા કાણુ ?”

“છદિરા, આપની બેન !”

અત્યંત કુખથી પ્રતાપે પોતાના માથાને દબાવી દાખ્યું :

“એને પૃથ્વીશને ત્યાં કાણુ મૂકી આપ્યું ?”

“હું પોતે. આમરાજેન્દ્રની રાણી અને વાસંતીદેવી બન્નેને સાથે કુંવર જન્મ્યા. દેવીને બેઠલાનાં-કુંવર કુંવરી બે જન્મ્યાં. રાણીને કુંવર તરત મરણ પામ્યા. તેને સ્થાને રાણીએ, દેવી પરના રમેહને લીધે, આપને ગોઠવ્યા. પણ રાણી અને દેવી બન્ને વ્યથામાં મરણ પામ્યાં. વાસંતીદેવીએ મરણ પામતાં પહેલાં કુંવરીને પૃથ્વીશના પિતાને સોંપી. દેવીએ તે વખતે પૃથ્વીશના પિતાને મદદ કરી એટલે તે કરજજૂત થયા. એ વાત ખાનગી રહી : ને આમરાજેન્દ્રના પાટવી તરીકે રાણીના કુંવર તરીકે-આપના નામની પ્રસિદ્ધિ થઈ”

ગંગાએ કરેલી વાત કૂટસ્થની વાન સાથે તદ્દન મળતી હતી. પ્રતાપે ઉપકારગરેલી એક દ્રષ્ટિથી કૂટસ્થ તરફ જોયું

“ગંગા ! આ વાતની ધીમ્મ કોઈને ખબર છે ?”

“હા. અવનીશને કાંઈક શંકા ખરી. એણે મને પૂછ્યું હતું. મેં સાચી વાત કહી દેતી ; પણ વૃદ્ધ નંદલાલ દીવાનને બધી ખબર છે. રાણીનો તેના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો”

“આ વિષે કાંઈ લેખીત પૂરાવો છે ?” ગંગાનો જવાબ સાંભળવા કૂટસ્થ અધીરો બન્યો :

“હા”

કૂટસ્થે વધારે ધ્યાનથી સાંભળ્યું.

“શું ?”

“નંદલાલ પર મહારાણીએ-મોઢેલી ચીઠી !”

“ક્યાં છે ?”

“ગંગાએ પોતાના કાંડા પરથી એક સોનાનું માદળીયું છેડ્યું : પ્રતાપ આશ્ચર્યચકિત જોઈ રહ્યો, કૂટસ્થે વધારે શાંતિથી કામમાં બેસી ગંગા તરફ જોયાં કર્યું. ગંગાએ આપુતી મદદથી માદળીયાને સાધામાંથી ખોલી નાખ્યું. અંદરથી એ નહાતી ચીઠી નીકળી. પહેલી ચીઠી મહારાણીની હતી :

‘નંદલાલ’

‘શ્દાર’ શરીર હવે કદાચ નહિ રહે. તમે જલ્દી આવો. કામની વાન આવનાર ગંગા કહેશે. તે આપણી જ છે. કુંવર તો જન્મ્યાને દેવ થયા. દરિદ્રચ્છા ! જલ્દી આવો.”

બીજી ચીઠી વાસંતીદેવીની હતી. મોતીના દાણા જેવા અદારોની સામે પ્રતાપ સજ્જન નયને જોઈ રહ્યો : ચીઠી પૃથ્વીશના પિતા પર હતી.

દાદા :

ગંગા સાથે જલ્દી આવતો. પણ નિશ્ચય કરીને આવતો. આપુનો બધ હોય તો આવતા નહિ. કુંવરી જન્મી છે તે તમને સોંપવી છે.

બીક લાગે તો આવશે માં. જન્મ આપનારે
તેનું સ્થાન મોકલસ ક્યું જ હશે. કુંવરતું થઈ
રહ્યું તેમ કુંવરીને પણ કાષ્ઠક નિભાવી લેશે
વાસંતીદેવી.

પ્રતાપે ગંગા સામે જોયું :

“બાપુનો ભય એ શું ?”

“હા જગતસિંહે અન્યપાળ પાસેથી
દેવીને પાછાં મેળવ્યાં પછી દેવી તરફ તેની
કૃપા એટલી હતી. દેવીને સંતાન અવતર્યો
એ એને ખબર પડત તો રાજકુળની મર્યાદાની
ખાતર તેમને હું ધારું છું કે અનાયાચમમાં
મોકલાવી દેત. એ રાત્રી એવા અભિમાની
હતા.”

પ્રતાપમંદલના આખા શરીરમાં કંપારી
છૂટી... પોતે જાણે એક મિષ્ટાન્ન હત... આ
સામે એટલા નિસ્તાર્યા મહાત્મા ન હતા, તો
પોતાના જન્મસ્થાનની પણ એને ખબર ન
પડત. તે એકદમ ઉઠીને દૂરસ્થના ચરણમાં
પડ્યો. “ચુરહે ! ચુરહે ! મેં આપના
કામમાં શંકા ઉઠાવીને મહાપાપ ક્યું છે.”

દૂરસ્થ ધીમું મીઠું હસ્યો : “ગંગા !
વસંતસેનાને ચામરાજેન્દ્રનું આ રહસ્ય જાણ્યા
માટે તે જ એર જાણ્યું હતું, હવે તું અમારી
બની છે માટે સંભાળ રાખજે !”

પ્રતાપમંદલ આશ્ચર્યમાં ડૂબ્યો.

“હમણાં તો તું ચામરાજેન્દ્રની હો તેમ જ
વતરજે. પણ એટલી દરેક બાતમી થર ખ્યાન
રાખજે. યશભાલ, સુધીરને હાથ કરી,
પ્રીતમના ખૂબી તરીકે, તેને હાક્ષીએ લટકાવના
મહેનત કરે છે, તે તને ખ્યાન હશે જ.”

“હા... અને એક - બીજા ચોંકાવનારા
ખબર એ છે કે, કર્નલ મેડામને મળી, મહારાજ
પ્રતાપમંદલને સુવરાજ તરીકે પદભાષ્ટ
કરાવવાની તજવીજ, ચામરાજેન્દ્રના કહેવાથી,
દીવાન અવનીશ, અને નંદલાલે સર કરી છે !”

પ્રતાપ દૂરસ્થની તરફ જોઈ રહ્યો :
“ચુરહે !”

“હા અને એનો ઉપાય પણ યોગ્ય
છે. પણ ગંગા ! તું સાવચેત રહેજે :
ચામરાજેન્દ્ર ને અવનીશ ક્યારે જવાના છે તે
ખબર સરત રાખજે. અને સમાચાર તો
વારંવાર આપતી રહેજે.”

ગંગા ઉઠીને ઉભી થઈ. પોતાને ઘેર
જવા તે રવાના થઈ. ઘેર પહોંચી ત્યારે એને
લાગ્યું કે પોતે ચામરાજેન્દ્રને રમડીને એકું
વેર વાળશે કે જે તે આખી જીંદગી સંભારશે.
તે અંધારામાં, ખડખડાટ હતી. અને તેનો
પ્રતિધ્વનિ આવતાં પોતે પોતાનાથી મૂઠ :
“કાણુ હમે છે ?” તે જોતી. એનો યોગ્ય
ઉત્તર આ હોઈ શકે : “ગુપ્ત પેર !”

પ્રકરણ ૩૬મું

રાંકળની હેલ્લી કડી !

ગંગા મળ્યા પછી ચામરાજેન્દ્રનો મહેલ
પારકસક જતી રહ્યો. મહેલમાં થતી તમામ
વાટાવાટ ફરથ પાસે આવી જતી. નંદલાલ,
અલીશ, એ મનારાયણ, યશભાલ અને
ચામરાજેન્દ્રની કંપનીએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે
પ્રતાપમંદલને પદભાષ્ટ કરવાનો ઠરાવ કર્નલ
મેડામ તરફ મોકલી આપી, તેની મદદ મેળવી
લેવી. પદભાષ્ટ કરવાનાં પગથીયાં પ્રથમ તો
એમ જોડેલાં કે “પ્રતાપમંદલ અમારું
સંતાન નથી, પણ અમારી તે વખતની
ઘેરહાજરીનો લાભ લઈ, વાસંતીદેવીએ કાષ્ઠનાં
છોકરાને જોડવેલ છે.” પછી એક વૃદ્ધ આત્મજી
આત્મજી પણ શોધી કઢાયાં : ગંગા ને નંદલાલ
તથા દેવીસિંહ. સાક્ષી બન્યાં : નંદલાલ પર
તે વખતની લખાવણી હોય તેની ખેંચી ચીડીઓ
પણુ. ગોઠવી રાખી. છેવટે એ આખી યોજના
પડતી મૂકી પોતાના રાજ્યની નબળાઈ કર્નલ
મેડામ પાસે પ્રગટ ન કરવાના નિશ્ચય પર
સો. આત્મજી. પરિણામે અવનીશ બીજી
યોજના ઘડી કાઢી : તેના પણ સાથી વચ્ચે

ગોઠવાઈ ગયા : અને અવનીશ પોતે કર્નલ એકામ પાસે જાય એમ હતું. એ યોજના પ્રમાણે રાજતું દિત ને પ્રજાના કલ્યાણ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરતાં મહારાજને લાગ્યું કે પ્રતાપમંદલ યુરરાજપદથી બહુ યથા જોઈએ. જો કે એમ જણાવતાં મહારાજને 'બહુ દિલગીરી' થઈ હતી !

'પ્રજાના કલ્યાણનો સવાલ ન હતો, તો મહારાજ, પાટીને થોડો વખત દૂર રાખવાની જ માગણી કરત. પરંતુ મહારાજ જગત્સિંહના સમયથી, માલદેવ વગેરે બહારવટીઆનું મંડળ આ રાજની પ્રજાને સંતાપે છે. હાલ મહારાજને માણસ પડ્યું છે કે શુભ રીતે પાટી પોતે જ માલદેવ સાથે આ કામમાં મદદ કરી રહેલ છે. મહારાજને પુનઃપ્રેષ કરતાં રાજધર્મ વધારે ખાસ છે. એટલા માટે આપને જણાવવાની મને ફરમાણ થઈ છે કે મહારાજ આમરાજેન્દ્રે પોતાના પાટીને ઉત્તરાર્ધિકારથી રદ કરેલ છે. તેના દરજ્જા પ્રમાણે તેને યોગ્ય વર્ણસન બાંધી આપવાની મહારાજની ઇચ્છા છે. પાટીકુમાર વધારે વખત માલદેવને મદદ કરી અમારી રૈયતને રંગની ન શકે માટે તેના કબજે લેવાની પણ આપને વિનંતી કરતા મહારાજ આમરાજેન્દ્રે મને જણાવ્યું છે'.

'અવનીશ પોતે જ, આ લખાણ લઈ કર્નલ એકામ પાસે જવાનો હતો. ત્યાંથી મદદ મેળાઈને-હજી તો કાઢીને ખાસ પણ ન આવે તે પહેલાં-પ્રતાપમંદલને જ દૂર કરવાની તેની પારજા હતી : પૃથ્વીશ વગેરે આપામાંથી બેઠા થયા તે પહેલાં પ્રીતમસાક્ષના પુત્ર માટે સુધીરને પકડી લેવાની, ત્રણ પાડી નાખવાની ને : માલદેવને મહાન કરવાની યોજનાઓ પણ લગાડ ચૂકા હતી : પણ સૌથી પહેલાં મળતો જ ઉચ્છેદ કરવાની અવનીશો લેવાની કરી દીધી. એકદમ પટનમાં ફેરવાઈ ચલાગ્યા. મહારાજએ ત્રણ ન પાડવાની આજ્ઞા બહાર

કાઢી : માલદેવને ગંગાસ આપવાની ને શરૂ થાય તો બધા શુન્દા માફ કરવાની જાહેર ખબરો ચોડાવા લાગી : જન્મદિવસે બહાર ન પાડેલી લોકકલ્યાણની બે ચાર વાતો ચર્ચાવા લાગી : કુટલાક અધિકારીઓની હેરફેર થવા લાગી. પટનમાં સંક્રાંતિયુગ આવ્યો છે ને મહારાજ આમરાજેન્દ્રે યુગધર્મને માન આપી પોતાનું વર્તન ફેરવી નાખ્યું છે એમ લણાને લાગવા માંડ્યું.

પૃથ્વીશ અને તેનું મંડળ કુટરથના શબ્દની રાહ જોઈ રહ્યું હતું. અવનીશની રાજનીતિથી પ્રભાવ કરતી જાય છે, એ કુટરથ ચિંતાથી જોઈ રહ્યો હતો. અંમાનક વાત બહાર પડી કે અવનીશ થોડો વખત પછી કુટબખાત્રા કરવા જાય છે.

'કુટરથે જોયું' કે અવનીશ અત્યંત ચાપુરીથી પોતાની યોજના રચી છે. ગંગાએ આપેલી ખબર પ્રમાણે અવનીશ બરાબર એક અઠવાડીયા પછી કર્નલ એકામ સાથે, પધ્ધતિ પટનમાં પ્રવેશ કરવાનો હતો : એ ઉપરથી પ્રતાપમંદલને ત્યાં સૌ મળ્યા. ત્યાં નક્કી થયું કે પૃથ્વીશ લીલાપુરથી બધાને લઈ જાહેરમાં આવી જાય : પુષ્કર દક્ષિણ અને પશ્ચિમ મહાસમાંથી 'સુખ્ય મણસો-અને લોકસમૂહને પટનમાં આવવાનું આમંત્રણ આપી આવે. માલદેવ પટનની આસપાસ પોતાનાં માણસો ગોઠવી-કર્નલ એકામ ને અવનીશના આવવાના માર્ગમાં છેક પટન સુધી ચોડી મૂકતો આવે. અને કુટરથ, આ બધી યોજનાઓ સંગોપાંગ પાર ઉતરે એ જોવામાં તથા સાંકળની છેડકી કડી ગોઠવવામાં રોકાય. આટલી ગોઠવણ કરી, જે દિવસે અવનીશ યાત્રા કરવા આવે, તે જ દિવસે સૌ પોતપોતાના કામની ગોઠવણ માટે આવ્યા. હવે પછી તેમની વચ્ચેના બધા જવહાર લીલાપુર પૃથ્વીશની વાડીમાં જ મરાતો હતો, અને છેક છેડકી વડીએ સૌ પટન આવી પહેંચે એવી યોજના થઈ હતી.

પ્રકરણ ૩૭ મું

સુસ્તમંત્ર

લીલાપુરની વાડીમાં છેક પાછળના ભાગમાં,
ચાર જણા એકાં દતાં

તેમની વચ્ચે અત્યંત ધીમેથી, પણ શાંત
ચર્ચા ચલ રહી હતી.

"હવે એ ત્રણ દિવસમાં જ આપણે જે
યોજના ધડી રહ્યા હતા, તે સંજોષાંગ પાર
ઉતારવાની તક આવે છે : તમે સૌ એક
વાત યાદ રાખજો કે સમય આવ્યા પહેલાં યા
કરવાનો નથી : ખીજ વાત યાદ રાખજો કે,
જેમ અને તેમ શાંતિથી યા કરવાનો છે : અને
ત્રીજ વાત યાદ રાખજો કે યા કર્યા પછી
પાછા હકરાવું નથી."

ત્રણે જણા ફરફટાવા સખ્તો અત્યંત ખ્યાન-
પૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા.

"માનદેવ ! ત્યારે એક ખ્યાન રાખવાનું
છે....."

"શું ?"

"કર્મક મેહામ તેનાં માથુસે કે અવતીશ
કાપને ત્યારે રાકવાનાં નથી : એ લોચા
જાણે સીધા પટનમાં ચાલ્યા આવે : માન
અકસ્માત યામ તો, પટનમાં રહેલા અધિકારીઓ
સામે ત્યારે ઉપયોગ છે. જે રાત્રીએ આ
ફેરફાર થવાનો છે, તે રાત્રિ પટનમાં તો
નરસેદાર શાંતિથી પસાર થવી જોઈએ."

"પરંતુ તેવાં તો દરેક પ્રકારની રાખવી
પાશે નાં ?"

"હા. દરેક પ્રકારની એટલે સુધી કે
આપણે જે યોજના કરવા મારીએ છીએ,
તે યોજના નિષ્ફળ યામ તો, આપણે સૌ તેમાં
હોમાઈ જવા તૈયાર રહી રાખીએ. અને
મંજા ! ત્યારે શું કરવાનું છે ?"

આજે લીલાપુરની વાડીમાં સૌ છેલ્લાં
મળીને, પછી તો ચેતપોતાનો ભાગ જ

મંજાને અને પ્રતાપમહલને બહુ ચૂપકારી
ફરફટા - બોલાવ્યાં દતાં, ખીજાં પણ જે
આવી પહોંચવાની તૈયારી હતી.

"ત્યારે શું કરવાનું છે ?"

"ત્યારે 'ત્રીજમ મહેલનું પાછળનું ખાનગી
દાર પુલ્લું રાખવાનું' છે, એક વખત
ગુલાબને ખચાવવા મહે' એ દારનો ઉપયોગ
કરો છે."

હવે પ્રતાપમહલની વાત રહી. ફરફટા
એક ધડી વિચાર કર્યો : "પ્રતાપમહલ !
જ્ય તે પહેલાં ત્યારે એક શંકા ફર કરવા
છે. પણ રહે, તે પહેલાં તું ત્યારે ફર
કરવાનું છે તે સાબળી લે. જે રાત્રિમાં જ
ફેરફાર થવાનો છે, તે રાત્રિ તું ત્યારે મહેલમ
જ રહેજે અને માનદેવને જામ પડે તો સાં
રહી, તું ત્યારે પ્રભાવથી, પટનનું અધિકાર
મંજા ફેરવજે. જ્યારે બાજુ છેક દાયથી જર
અને છેવટનો પાસો નાખવાનો વખત આવે
તો તું ત્યારે ત્રીજમ મહેલમાં બોલાવીશ."

એ જ વખતે ૫૨૫૩ અને પુષ્કર પા
આવી પહોંચ્યા પુષ્કરની સાથે નાજી પટેલ
કરમન રજારી, ગોવિંદ પટેલ, દુર્લભસે
ગોવિંદ, વગેરે અગ્રગણ્ય પુરોહિતો હતા.

ફરફટા ૫૨૫૩ને એક તરફ બોલાવ્યા.

"જે યોજના આપણે ધારી હતી,
સંજોષાંગ તૈયાર થઈ છે. હવે કદાચ, એક
અકસ્માત યામ, તો તેને પહોંચી શકે એ
સમર્થ પુરોહિતો તમારી પાસે હશે તો જ કે
સફળ થશે. પરંતુ સત્તાને વચ્ચે લાભ
વિના, કે તેની પાસે તમારું માન-મંડ
કરાવ્યા વિના તમે જે ફેરફાર કરવા ચક્કિ
ધરાવતા હો તો જ આ યોજના છે
નહિતર એ પણ એક કાવતરું છે. જે પુરોહિત-
ગણ પર તમે વિશ્વાસ રાખ્યો છે, તેને
કસ કડો. એ તે સાચા હશે તો જ
અકસ્માત વખતે પણ તમારી સાથે ઉભ

“શુરેવ ! આ રગારી વગેરે કાઢના ગાંજ્યા જાવ તેમ નથી.”

“તો બસ. હા, પણ હવે ત્યારે અહીંનાં બધા મંડળ સહિત તે દિવસે સાંજે-અદ્રેશ્વરમાં હાજર રહેવાનું છે !”

“હા.”

“અને પુઠ્ઠર જે પ્રાંતજનો તૈયાર રાખે-મોટાં ગાતિ સંમેલનો-તે તંદન શાંત રહે. તેમનો ઉપયોગ પડશે તો જ બોલાવાશે.”

“હા.”

“ત્યારે હવે હું જાઉં છું. તમે અને તે દિવસે મુખ્ય રાત્રે-અને ને પણ મ્હારા ઉપયોગ હશે તો-ત્રીમુખમુદ્રામાં જોશો.”

“હે !” પૃથ્વીશ નરમ પડી ગયો. “પછી આ બધારે યોગજો-દોરશે ફાણ ?”

“પૃથ્વીશ ! એ તું કરજે મ્હને ત્યારી શક્તિમાં વિશ્વાસ છે.”

“અને તમે ? ..”

“હું ? મ્હને લાગે છે કે, અવનીશે કર્નલ-ઝેદામનો આશ્રય લીધો માટે આપણી યોગજાની એક છેલ્લી કડી મેળવવી પડશે. આમરાજેન્દ્ર અવનીશ અને ઝેદામ ધડી એ ધડીમાં આવી પહોંચશે એવી આશામાં, છેવટ સુધી નમંતુ નહિ આપે.”

“ત્યારે આપણે વહેતો ધા કરીએ તો ?”

“ના.” તો આપણો પરાજય થાય અવનીશ બહાર હોવાથી, આમરાજેન્દ્રને ઝેદામની સોડ મળી જાય, ને પ્રજા તથા રાજાની વચ્ચે કલહ છે, એમ કહી, પરદેશી આધંકારીઓ પોતાનો રસ્તો કાઢે. આપણી યોગજના-સફળ કે વિફળ માત્ર પદ્મની ચાર બીંતોમાં જ રહેશે : આમરાજેન્દ્રને આપણે હરાવશું તો આપણો દેશજન : છે માટે હરાવ્યા પછી પારથી બેઠીશું : તમે હારો તો ધૈર્યથી, નિભારી લેજો, પદ્મની ચાર બીંતો વચ્ચે તમે જે કરી શકશો તે વેર કે વિજય કહેવાશે : ચાર બીંતોની ગદારથી

મેળવેલી મદદ વડે કરેલું કામ વિશ્વાસપાત ને પરાજય ગણાશે. હવે હું જાઉં છું.”

ફટસ્થ એટલું કહીને તરતજ ચાલતો ગયો : સાધન મેળવી આપ્યા પછી, ને સાધ્ય કહી દીધા પછી, વારંવાર તે પોતે જાણે કાંઈ મહત્ત્વ ન ધરાવતો હોય તેમ વર્તતો. એની આ જૂની ટેવ, સૌને પરિચિત હતી.

પૃથ્વીશ હવે સૌની વચ્ચે જઈને બેઠો : અકસ્માત થાય તો સૌને તૈયાર કરવાની તેણે શરુઆત કરી. સૌને સંજોધીને તે બોલવા લાગ્યો.

“આમરાજેન્દ્રે ‘ચક્રાવેલી’ રાજનીતિ પ્રભવિતની એટલી બધી વિરુદ્ધ છે કે આપણે તેને પદમટ્ટ કરી પ્રનાયમહાને ગાદીએ બેસાડવા માગીએ છીએ ; એણે અન્યાય કરેલા માણસોનું ‘એક-સાઈ’ મંડળ આપણી પાસે જમા છે : એ અન્યાય તેને દર્શાવીને, પ્રાંતજનોને તેઓ દેખાડીને...અને છેવટ માંસ-દેવનો શસ્ત્રભય દેખાડીને...અથવા જે પરિણામ આપણે લાવવા માગીએ છીએ તે પરિણામ વહેતું મોડું પરદેશીને હાથે આવનાર છે, ત્યારે માનભંગ થઈને તે સહેવા કરતાં, અન્યારે એટલેક સિંહાસન ત્યાગી, તેનું ગૌરવ જળવાઈ રહેશે એવી આગમચેની આપીને, આપણે જેમ અને તેમ, કર્નલ ઝેદામ, આવી પહોંચે તે પહેલાં ફેરફાર કરાવી લેવા ઇચ્છીએ છીએ. આ બાબતમાં આપણું વલણ ચોક્કસ હોતું જોઈએ : કાંઈ પણ રીતે આપણે કર્નલ ઝેદામને વચ્ચે પડવાનો વખત આવે તેમ ઇચ્છતા નથી : કારણ કે એમાંથી હમેશાં એ પરિણામ જન્મે છે : પરદેશીની હુકમમાં દેશીરાજા પોતાનો સ્વભાવજન્ય દેશપ્રેમ ભૂરી જાય છે : અને રાજા પ્રજા વચ્ચેનો અંદાસ દેખાનાં વિદેશી સત્તા તેનો લાભ લેવા તત્પર રહે છે.”

“પણ ધારા કે આમરાજેન્દ્ર સમજતો જ નથી ?” માલદેવ પૂછ્યું.

“એ વખતે પ્રગતું ઉગ્રમાં ઉગ્ર ૨૧૨૫
એ જોઈ લેશે!”

“મા રીતે? એ ચાર સવાલ સામગ્રી
પૂછાયા.”

“તમારી પ્રગતિનો તૈયારી તમે કહેશો
ત્યારે જાણીશ. અમારી ચોગ્ગના આ પ્રમાણે
છે—” પૃથ્વીએ કહ્યું—“કે પટ્ટનની આસપાસ
માલદેવનાં માણસો જ-કરતાં હશે : પટ્ટનની
દરેક ઉપયોગી જગ્યા—તેના માણસોના હાથ
નીચે મુકાઈ જશે. ટ્રેક્ટરી, જેલ, મીઠામહેલ,
ને જ્યાંથી બહાર સમાચાર કહેવાની શકાય
તેવાં દરેક સ્થળો સ્ટેશન, તાર ઓફિસ, ટેલીફોન
વગેરે પર પ્રતાપનાં માણસો ગેઠવાઈ જશે :
અને આખા શહેરમાં જુદા જુદા ભાગમાં
માલદેવનું એ-પ રક્ષણ માટે અને કદાચ કાંઈ
તોફાન થાય તો તરત જ દાખી દેવા માટે
હનિયાત્મક તૈયાર હશે. પટ્ટનની ચાર
બીંતમાં જ આ વિષયનો અહીં અંત આવી
જાય, તેથી સર્વ તૈયારી છે.”

“પ્રગતિનો સમય કરસન ગોવિંદ વગેરે
મુખ્ય માણસો સહિત તે વખતે ભદ્રેશ્વરમાં
રહેશે” મુકરે કહ્યું.

“હા. અને જ્યાં સુધી જરૂર ન પડે
ત્યાં સુધી સૌ ત્યાં રાત જ રહે. પણ હવે
જ ગંભીર બાબત છે : ધારો કે, મામરાજેન્દ્રે
આ બધી તૈયારી છતાં ધોતાની હડ છોડી
જ નહિ, અથવા તો, કર્નલ બ્રેકમ એ વખતે
જ આવી પહોંચતાં, તેના રક્ષણ માટે તૈયારી
કરે તો શું કરવું?”

“ધા ક્યો પછી પાછા હડવાનું નથી”
માત્રદેવે કહ્યું.

“હા. બરાબર કીધું. હા.” કરસન
રજારીનો જવાબ મળ્યો.

“ગોવિંદ. પટેલ તમને?...” પૃથ્વીએ
સાંત-એસી રહેલા કણુખીને પૂછ્યું.

“પછી તો એ - પૂર્વ કરે જ છુટકા.
બાંધે કણુખીએ કાંઈ ગાંધિ વડે બાપા!”

“ગોવિંદ તમને?”

“અમારો ઉપયોગ તમને કીક પરે તેમ
કરતો. પણ અમારે ધણી બદલવો છે એ
વાત ચોક્કસ છે.”

“મુકરેવ. આ પ્રસંગને પહોંચી વળવા
તૈયારી કરે છે. છેલ્લી કડી ગોઠવે છે...પણ
એ પ્રસંગ આવશે જ તો તમારે બારેમાં બારે
બલિદાન દેવું પડશે. બલિદાન દીધા વિના
યશ પવિત્ર થતો નથી”

“હાં તે બાપા! એમાં શું મોટી વાત
છે? ઘેર ઘેરથી એક જુવાન ઉધરાવી દેશું.
વાસણનું માયું દેવાયતે વધેયું” નથી?”
રજારીએ જવાબ આપ્યો. બધામાં એક
પ્રકારની નવી મનોદશા ઉત્પત્તિ થઈ.

“હાકરાનાં માથા વાઢીને તમને આપશું
ને મરાસણીને સત્રી યાવા ધા સોંપતા
આવશું...હવે ખીજું શું જોઈએ?” બોલત ર
કુર્લભસેન ગોવિંદ હતો.

“એ પાંચ માણસની વાત નથી. પણ
આ તો આખો દેશ ઉઘાળા બારશે...”

“પણ માત્રદેવ તું શું કરશે?”

“કાણુ હું?” મલદેવ બોલ્યો : “હું
સદાશિવના સોમંદ લખત કહું છું કે જ્યાં
સુધી પ્રતાપમહા ગાદી પર નહિ આવે ત્યાં
સુધી કાળને થાળે નહિ પડવા દઉં. ગારે
માયું જ નથી : મેં તો માયું આગળથી
જ વાદી રાખ્યું છે.”

પૃથ્વીસ દરેકો : “પણ પ્રતાપમહા ગાદી
પર આવ્યા પછી, પાછી એવી જ હમ માલવા
માંડશે તો શું કરશે?”

“તો વળી શું કરવું તું? અમને કાંઈ રાજ
બહોલો નથી. એની રાજનીતિ બહાલી છે.
રાજનીતિનો રંગ ફરશે એટલે પ્રગતિ ફરી
એસશે :”

“હવે વ્યવસ્થા કરવા તમે સૌ રવાના
માઓ. તે રાત્રિએ તદ્દન સાતિથી તમારાં
મંડળ, ભદ્રેશ્વરમાં પધાં રહે એટલું જોજો.

માફદેવ ને પ્રતાપમહા પદ્મની વ્યવસ્થા કરી લેશે. હું આંહીનાં બધા માણસો સહિત ભદ્રેશ્વર આવી પહોંચીશ. કાંઈ પણ નવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય નો મૂળ યોજનાને ધક્કો ન લાગે તેમ સૌ વર્તજો.”

ધીમે ધીમે એ મંડળ વેરાઈ મથું. હવે તો તે દિવસની મધ્યરાત્રિ કસપનામાં વધુ સુંદર જાતિને તેમને લક્ષ્યાંવા લાગી.

પકરણ - ૩૮ મું

આમરાજેન્દ્ર કોણ ?

પૃથ્વીશ અને સૌ પોતપોતાના કામની વ્યવસ્થા કરવા વેરાયા. પ્રતાપમહા, એકલો થોડા પર બેસીને જપાટાખૂમ પદ્મ તરફ ચાલ્યો. ગંગા પુકરના મંડળ સાથે ચાલી ગઈ હતી. પ્રતાપ અર્ધ રસ્તે પહોંચ્યો. દશે ત્યાં રસ્તા પર અંધારમાં એક આકૃતિ ઉભેલી માણસ પડી : “કાણુ દશે ?” તેને શંકા થઈ, તેણે બેખેરા ખાધો, અને પોતની તકગર સમાજી.

છેક પાસે પહોંચ્યો ત્યારે પેલી આકૃતિ કાંઈક દાર્દ “કાણુ” તેણે હાકલ મારી.

“હું !”

“શુરુદેવ ?”

“હા.”

“તે થોડાપરથી નીચે ફૂટી પડ્યો.”

“મારે ત્હારું કામ છે” કૃત્યે કહ્યું “પ્રજા-જનો આમરાજેન્દ્રની રાજનીતિથી કટાણીને તેને ખસેડે એ બરાબર છે : ત્હારો પિતા નથી, પણ એ પાલક તો છે જ. ત્હને એની સામે યતાં અનુષ્ઠાન જેવું લાગે હવે આજે હું તને આમરાજેન્દ્રની જન્મકથા કહીને, આ રાજનો તું જ માલીક છે એ સત્ય સમજાવવા માથું છું. તું મારી સાથે ચાલ.”

પ્રતાપ ને કૃત્ય જન્મે અંધારું બેઠતા, એક કૂડી પર ચડ્યા : દર ગામડામાંથી કૃતરાના

લસવાનો અરાજ આરનો હતો. થોડીવાર ચાલ્યા પછી ગામડાનો ઝાંપો આવ્યો.

“પ્રતાપમહા ! આજે જે વાન તું સાંભળે તે તું મનમાં જ રાખજે. હમણાં બહાર ન પાડો.” એટલું બોલીને કૃત્યે અંધે બોલાવ્યો. તરતજ કુતરાં બસી ઉઠ્યા. ને કોણુ ? કહેનો પસાયતો હાજર થયો. “એ તો હું છું નથુ !” કૃત્યે જવાબ વાળ્યો.

પ્રતાપમહા આશ્ચર્યથી બેસ રહ્યો, ત્યાં નથુ કૃત્યની સામે મથું નમાવતો ઉભો હતો.

“જગન્નાથ પાંડત થેર છે કે ?”

“હા”

“ત્યારે ચાલને” નથુ આજણ થયો ને થોડીવારમાં તેણે એક જંરીપુરણા ઇંટના મકાન પાસે ઉભા. તેની અનેક ધીમડાંવાળી અને કણાંવાળી ખડકીમાંથી નથુએ અંદર જોયું : “દીવો બળે છે !” તે બેઠ્યો.

“મસ હવે તું જ.” નથુ તરત ચાલતો થયો.

હવે પ્રતાપે કૃત્ય તરફ જોયું : કૃત્ય સાંકળ અંખડાવીને ખડકી-ઉપડાવી રાક જોતો હતો.

“શુરુદેવ ! આંહી શું છે ?”

કૃત્યે ત્હને શાંતિથી જવાબ વાળ્યો :

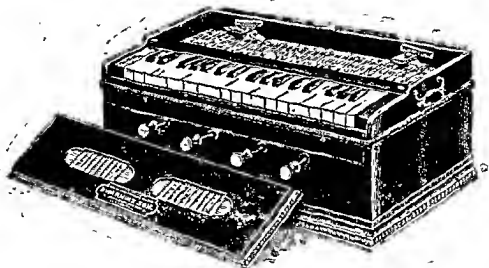
“આમરાજેન્દ્રનો પિતા !”

“ત્યારે આમરાજેન્દ્ર જન્મતસિંહનો પુત્ર :—”

“નથી એ તું હવે જોશે.”

ખડકી ઉલાડીને એક વૃષ્ઠ માણસ હાથમાં ફાનસ ધરીને ઉભો હતો. “આવો” કહીને તેણે સત્કાર આપ્યો ને જન્મે જણ અંદર મવા. પાછળ ખોરણું કપાળીને વૃષ્ઠ અંદર આવ્યો. સૌ અંદરના ધરમાં મવા. ત્યાં નીચે પથારી પર એક વૃષ્ઠ સ્ત્રી હમણાં જ ઉડી હોય તેમ અસ્તવ્યસ્ત બેઠી હતી.

કૃત્યે અંદર પ્રવેશ કર્યો. પ્રતાપમહાને એક સારા આસન પર બેસારીને વૃષ્ઠ પુરુષ સામે બેઠો : (અપૂર્ણ)

“ધી દ્વારકીન રહુટ”

આ રહુટને છેલ્લાં ૪૮ વરસ થયાં એક સરખી ફોર્મ મળતી આવી છે. તેની બનાવટ ધણી સારી, તેની રીડ આંગળી લાગતાંજ વાગી ઉઠે અને રણકાર કરી રહે એવી અને તેનો અવાજ બુલંદ અને શુભ રહે એવો છે. વાજની પેટી ઉત્તમ સાગના લાકડાની બનાવટની હોય છે અને આપું વાળું ઘણી શોખીતી રીતે ધડવામાં આવ્યું હોય છે.

ઉત્તમમાં ઉત્તમ પેરીસના રીડોજ બધા હારમોનીયમોમાં વપરાય છે.

ભાવો :-

૩ સપ્તક, ૪ સ્ટોપર અને બે સેટ રીડવાળું [સાગની પેટી સાથે]	રૂ. ૯૦
” ” એક સેટ ઉદારા	રૂ. ૧૦૦
૩ ૧/૨ સપ્તક ૬ સ્ટોપર ત્રણ સેટ રીડવાળું	રૂ. ૧૭૫
” ” ઉમદા અવાજવાળું	રૂ. ૨૨૫
” ” “એક્સ્ટ્રેવો કંપલર” સાથે	રૂ. ૩૦૦
” ” સ્કેલ બદલવાની ગોઠવણવાળું	રૂ. ૪૦૦

દ્વારકીન એન્ડ સન્સ.

નં ૦ ૮, હાલ્ડાઉસી સ્ટ્રેટ,

અને નં ૦ ૧૨, પાર્ક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

સુંદરી સુહાગ હેયર એપલ.

આ તેલ લગાડવાથી માથાના વાળ ઠંડા અને સુલાયમ રહે છે, અને ગરમીના દિવસમાં માથામાં ઠંડક આવે છે, ને કાયદો કરે છે.

આ તેલ વિષે દરબંગાનો મહારાજાધિરાજ, બર્મિંગહામના મહારાણી, માત્રીઆરકોટના બેગમ સાહેબ, હૈદરાબાદના સુબ્ય વજીર સર કીસનમસાદ બહાદૂર, જીહંગોરાબાદના મહારાણી સાહેબ, રાણા બહાદૂર સર બાબર સમશેરજી (નેપાલ) વિગેરે વિગેરે આ તેલ માટે ઉત્તમ સર્ટીફિકેટ આપ્યાં છે.

આ તેલ ૧૨૮ શુદ્ધ હિંદની જડી જુટીમાંથી અને દવાઓમાંથી બનેલું છે. તેમાં તૈલની કુણાની સુગંધ આવે છે. માટે આજે જ મંગાવી ખાતરી કરો.

આ તેલ વિષે નવચેતનના અધિપતિ શું કહે છે?

‘મેં સુંદરી સોહાગ તેલ વાપર્યું છે ને તે ઘણું ઠંડું ને રાહત આપનાર જણાયું છે મગજ પર તેની અસર જાદુઈ છે. તે જુદી જુદી શુદ્ધ જડીજુટીમાંથી બનેલું છે. હું તેનો શારી પેઠે બલામણ કરું છું.’

બનાવનાર

એસ. એ. બી. બક્ષી કંપની, કલકત્તા.

સોલ એજન્ટ

સ્ટરલીંગ ઈમ્પોર્ટ કંપની

૧૬, સેન્ટ્રલ એવેન્યુ, કલકત્તા.

નવચેતન અને રંગભૂમિ

ભાસિકપત્ર

પુસ્તક : ૭ મું.

અધિપતિ :—આપશી વિદ્યવાસ હરશી

અંક : ૩ ભે.

[સર્વ હક સ્વાધીન.]

ગુન વહરપના આંકની આનુક્રમણિકા

કવર ડિઝાઇન : રા. રંધિરા'કર રાવળ
મુખપૃષ્ઠ : " પાંડવ મુક્તિવાસ " શ્રીચુત હાટે
કુસુદી-ભૂગ : રા. ગ્રેશીસન ખોસ્તી

કાવ્ય

દશાંગુલ પર દેવ : રા. ગદાનાલાલ. દ. કવિ.	૧૭૫
મીડો ગીરણી : રા. " ચિત્રકાર મીંડો હલેક	૨૨૬અ
અને આંસુ ભરી યોડા : રા. રાચંદા.	૧૭૬
કાળરાત્રિ : રા. હજરંગરાય. કે. યોડા	૨૩૬

વિજ્ઞાન અને હુન્નર

સીનેમા ક્રીકમ અને દેખવણી : રા. ચીમનલાલ. મુ. હુડાર	૧૭૭
કામદર સંઘની યોજના : રા. "એ. પી."	૧૮૬
વાયરલેસ ટેલીફોન : રા. ચાંપરશી. વિ. હરેશી (સચિત્ર)	૨૦૩

સાહિત્ય અને રંગભૂમિ

અમોલ : રા. અમૃત	૨૭૦
વિસર્જન : કવિવર દાગોર	૧૦૭
મીંડો ગ્રેશીસન લેંગ : રા. મોહનલાલ. મ. રોક (સચિત્ર)	૨૧૫
આંખો : પડિત લેંગાનુંદ રાહલ	૨૪૦

ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્ર

વીર હદય સોફીયા : રા. રચેશ	૨૨૨
---------------------------	-----	-----	-----	-----

વાર્તા અને હાસ્ય

ગેદમદલાર : રા. હરિલાલ. મુ. મુલાખી ચિત્રકાર રા. દત્તાત્રય	૧૮૬
રાગી કે ત્યાગી ? રા. અસ્તાફીદ. ચિત્રકાર રા. કીર્તસ	૨૨૭
પૃથ્વીરા : રા. હમદેતુ	૨૪૧

લેખાજમના વાર્ષિક દર :

જિંદના દોઢ પૃથ્થુ ભાગ માટે	૧૧. ૬-૬-૦
જિંદ બહાર દોઢ પૃથ્થુ ભાગ માટે	૧૧. ૭-૮-૦
પુસ્તક નકલ	૧૧. ૦-૧૨-૦

દેખાણું : નવચેતન ઓફીસ. નંબર ૧૪ અમરનવા રીડી, કલકત્તા.

આ ભાસિક નવચેતન કલકત્તા, માટકસ લેઇન, નં. ૨, થી ગુજરે પ્રભાત ઓફીસ પ્રેસમાં આપશી વિદ્યવાસ હરશીએ આ પત્રના અધિપતિ આપશી વિદ્યવાસ હરશીના માટે જાણુ અને આપશી વિદ્યવાસ હરશીએ નં. ૧૪, અમરનવા રીડી, કલકત્તામાં પ્રગટ કર્યું.

જ આઠકોતુ લવાજમ જુનમાં
પુર થાય છે તેમને વી.
પી થી મોકલારો.

જુલાઈ ૧૯૨૫

તા. ૨૦ મી જુને એટલે રાખેતા
કરતાં ૧૦ દિવસ વહેશે
બહાર પડશે

મુખપૃષ્ઠ : અમરાવતિની પનિહારીઓ : શ્રીમાન પુરષોત્તમે રા. ચીમનલાલ જુહારની
'અમરાવતિનો અતિથિ' નામે વાતો પર દોરેલું આકર્ષક ત્રિરંગી ચિત્ર.

અનુવિલાપ : રા. મુલજી દુર્લભજી વેદ. કનિશિરોમણી કાલિદાસના અનુવિલાપનો અતી
કશ્યુ ને પ્રથમ પવનિ ગુર્જરગીરામાં. કવિ કાલીદાસનું હૃદય રા. વેદે આ કાવ્યના એકએક
સોરઠામાં અદ્ભુત જ સફળ રીતે ઉતાર્યું છે એમ આ કાવ્ય વાંચતાં જ પ્રતિતિ થશે આ
આખું કાવ્ય આટલેપર પર સુંદર શયુગાર સાથે ઘણી પંચાયુકારક ઢમે છપાયેલું દેખારો
અમરાવતિનો અતિથિ : રા. ચીમનલાલ મુલજીભાઈ જુહાર. ચિત્રકાર શ્રીમાન પુરષોત્તમ.
અમારા વાંચનારાઓ રા. જુહારની 'કંચના સળ્યા સોળ શયુગાર' વાળી વાતો જુલા
તો નહિ જ હોય. તેમથી જ લેખિનીની આ અતિ સમગ્ર પ્રસાદી ભાવભરી વાર્તારૂપે
અમારા પાઠકોની સેવામાં રજુ થાય છે. આ વાત પર પ્રસિધ્ધ ચિત્રકાર શ્રીમાન પુરષોત્તમે
તેવાં જ આકર્ષક ચિત્રો દોર્યાં છે.

માતૃભાષા અને આપણા રાજવીઓ : (સચિત્ર) રા. જગજીવન ત્રીકમજી કોહારી. આ
લેખમાં આપણી ભાષા પ્રત્યે આપણા રાજવીઓનું કેતુ વલણ દાલ છે તેની ચર્ચા જણશે.
શ્રીના પ્રેમ : મી. ઉરમાન મની "શબનમ" ચિત્રકાર રા. હતાચ ઉર્દુ નાટ્યનમતમા
અમરયાન ભોગવતા મદદર નટકકાર દ્વિતમ અદમદ સુખ સાદેખના 'આપકા ગુનાદ' નામે
નાટકમાંનો એક કશ્યુ પ્રવેશ જેનો અનુવાદ મી. "શબનમે" ખાસ 'નવચેતન'
માટે કર્યો છે.

અક્રમ આદર્શ : (સચિત્ર) રા. કનૈયાલાલ દેસાઈ. જગવિખ્યાત સીનેમાનો એક્ટર મી. ચાર્લ્સ
ચેક્ષીનનું હુકું પછી ભણવા યોગ્ય જીવનચરિત્ર, એ વ્યક્તિની ફટલી ખાસ ખાસીવતો
સહિત. અનેક રમુજ દોટો-ચિત્રો સાથેનો આ લેખ અમારા વાંચનારાઓને ભોજ
સમાન થઈ પડશે.

જીવન આખ્યાન : રા. મોહનલાલ મણિલાલ શેઠ. ચિત્રકાર રા. શરમાળ. દારમરસના એક
નવા લેખક રા. શેઠે અમેા ગુર્જર સાહિત્યક્ષેત્રમાં પ્રથમ વાર આ અંક મારફત રજુ

કરીએ છીએ. આ લેખ વાંચતો રા. શેઠમાં હાસ્ય Humour લખવાની સારી શક્તિ છે એમ જણાઇ આવશે. રા. સરમાણે લેખનો હાસ્યરસ વધારે એવાં રમુજ ચિત્રો દોહ્યા છે. ચીન અને ગ્રેટબ્રિટન : રા. “એ. પી.” કવિવર ટાગોરે અપ્રીણના વ્યાપારની લખેલી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય અતી ઉપયોગી વિગતો.

ગ્લેન મેરેડીન : (સચિત્ર) રા. જયંત. અંગ્રેજી સાહિત્યના આ ‘ગદ્યકરિ’ નો ઉપદેશજનક અને રસપૂર્ણ જીવનક્રાંતિનાં જે વાંચવા યોગ્ય જ મણુ શે.

માનવ ભાષાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ : રા. અંબાલાલ એલ. હાકરનો સાહિત્યવિષયક મનન કરવા યોગ્ય ઉપયોગી લેખ.

મધ્યપૂરના : રા. મોહિનીચન્દ્ર. કાવ્ય, કિલોસોરી અને ભક્તિનાં તત્ત્વો ધરાવતો સુંદર લેખ.

મેઘમદ્દોર : પ્રો. દરિલાલ મુળશંકર મુલાણી ચિત્રકાર રા. દત્તાત્રય. આ વાંચવા યોગ્ય વાતોનો બાકીનો ભાગ આ અંકમાં સંપૂર્ણ આવશે.

વિસર્જન : કવિવર રવિન્દ્રનાથનું આ વિખ્યાત નાટક જેના ત્રણ હપ્તાઓ અમારા વાંચનારાઓ સન્મુખ રજુ થઇ ગયા છે તેનો વધુ હપ્તો આ અંકમાં.

પૂરનીશ : રા. ધૂમકેતુ. ગુર્જર સાહિત્યના પ્રખર વાર્તાલેખક રા. ધૂમકેતુની વાર્તા ત્રણ વર્ષે આવતા અંકમાં પૂરી થાય છે. આ વાર્તાના અનેક પાત્રો લેખકને Subjective Writer તરીકે પૂરવાર કરી ગુર્જર સાહિત્યમાં જે ગણપાંગડા માલિક વાર્તા, લેખિકા છે તેમાં રા. ધૂમકેતુને આગળ પડવું સ્થાન અપાવે છે. રા. ધૂમકેતુએ આવી સુંદર તે સમજા સામગ્રી અમને આપી તે માટે અને અમારા પાઠકોએ અતી આદર અને પ્રેમપૂર્વક તેને આરોગી તે માટે આ સ્થળે અમારા હૃદયની ઉપકારકૃતિ પ્રગટ કરવાની તક લઇએ છીએ અને રા. ધૂમકેતુ સુંદર ટુંકી વાર્તાઓ અમારા પાઠકોની સેવામાં રજુ કરતા રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ. આ વાર્તાના ચિત્રકાર તરીકે રા. રવિશંકર રાવળનું નામ આ સ્થળે—હવે વાર્તા પૂરી થતા આવી છે એટલે—જાહેર કરવાની રજા લઇએ છીએ. રા. ભાષ રાવળે અનેક કળાયુક્ત સુપરિત ચિત્રોથી આ વાર્તા દીપાવી છે એ નિઃસંદેહ છે.

અને આ વાર્તા આવતા અંકમાં પૂરી થતાં તે પછીને મહીનેથી

અમારી નવો ચાલુ વાર્તા

“જંજીરને ઝાણકારે” શરૂ થશે.

જંજીરને ઝાણકારે : રા. ચાંપરી વિરુદ્ધાસ ઉરેશી. ચિત્રકાર શ્રીયુત એમ. વી. ધુરંધર. રજપુત યુગની આ એક કાદવનિક વાર્તા છે. માનવહૃદયના અતી સૂક્ષ્મ ભાવોને આ વાર્તામાં પ્રગટ કરેલ જોશે. શત્રુ રાત્ર્યમાં અધીવાન થયેલી એક રજપુત લક્ષનાના હૃદયમાં પ્રકૃતિના કાંઈ અદૃશ્ય બળે શત્રુ-નેતાપતિ પ્રતિ પ્રથમ સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ સમભાવ ધીરે ધીરે પ્રણયનું રૂપ ધારણ કરે છે. આ પ્રણય એ બંદિની રમણીને નેતા દેશપ્રેમ કેમ જૂઠાવે છે અને અંતે કેવું કરણ પરિણામ આવે છે એ વાંચતાં વાંચતાં તમારું હૃદય દ્રવિત થયા વિના ન રહેશે. એ મૂળ ધટના સાથે અનેક ઉપ-ધટનાઓ પણ યુદ્ધી છે. આ વાર્તાના ચિત્રો અજીતા ચિત્રકાર શ્રીયુત ધુરંધરે ખાસ દોરેલાં છે. વધુ વિવેચન ન કરતાં સંસ્મારતાથી જ આ વાર્તા વાંચવાની અમારા પાઠકોને લક્ષ્યાંક કરીશું.

यदि आप

अपने शरीर को
स्वस्थ और बलवान
बनाना चाहते हैं
तो मकरध्वज
सेवन कीजिये।

यदि आप

अपनी देह को
तंदुरुस्त और रोग
रहित रखना चाहते
हैं तो मकरध्वज
सेवन कीजिये।

सर्व-रोग-नाशक

विशुद्ध

स्वर्ण-घटित

मकरध्वज

हमारे यहां मिलता है।

मूल्य प्रति तोला ८) रु०।

हमारे यहांके मकरध्वज की विशुद्धताका प्रमाण
और सस्तेपन का कारण जानना हो तो

“मकरध्वज

बालक, युवा, वृद्ध एवं
स्त्रियों के समस्त रोगों
में निःशंकोच व्यवहार
किया जा सकता है।

“मकरध्वज

और उसकी

व्यवहार-विधि”

नामक

विवरण-पत्र

मुफ्त मंगाकर पढ़िये।

मिलने का पता—

नाहटा एन्ड कम्पनी

२२४, हरिसन रोड,

मकरध्वज

जीवनी शक्ति बढ़ाए एवं
रसायन है। इसके सेवन
से नष्ट हुई शक्ति पुनः
प्राप्त होती है।

मकरध्वज

साधारण सर्दी-ज्वर
से लेकर भयंकर
सर्तिपात तक को
मिनों में नष्ट
करता है।

कमसे काम ॥ भर मकरध्वज प्रत्येक
गृहस्थ को अपने अपने घरोंमें अवश्य
रख छोड़ना चाहिये।

मकरध्वज

मरते हुये रोगियोंके
प्राण बचाता और
उन्हे नव-जीवन
प्रदान करता है।

પુસ્તક ૭મું

વર્ષ ૪થું

જુન ૧૯૨૫

અંક ૩ લે

દશાંગુલ પર દેવ

લેખક:—શ. નંદનાભાઈ દસપતરામ કવિ.

ગહારી દુહિને દેલોને દોર હો!

ગહારી નમ્મના ઊંટો પતંગ હો!

મુહાગી સન્ત હો!

ગહારે કરવા છે એ દેહાર:

ગહારે કરવા છે એ દેહાર..... મુખ

ચાંદણિયામાં ચમવા દેલો, ઉડો એ દૂર દૂર

કાળને સ્થળથી અળગાં છે ભર્યાં

માયાલીતા બ્રહ્મપૂર:

ગહારે કરવા છે એ દેહાર.

ઉરની અગાસીને નથી આગળિયા, નલના ઠોપીયું ખાર

વિશ્વતી પેડી પાળે ઉછળે

હરિતો પારાવાર:

ગહારે કરવા છે એ દેહાર

મુલ્ય ને પાપ, પ્રકાશ-અન્ધારાં: દ્વંદ્વપદો, સ્વયંસેવ:

આભને ઉપલે આદે ઘુપલે

દશાંગુલપર દેવ:

ગહારે કરવા છે એ દેહાર.

ગહારી દુહિને દેલોને દોર હો!

ગહારી નમ્મના ઊંટો પતંગ હો!

મુહાગી સન્ત હો!

ગહારે કરવા છે એ દેહાર:

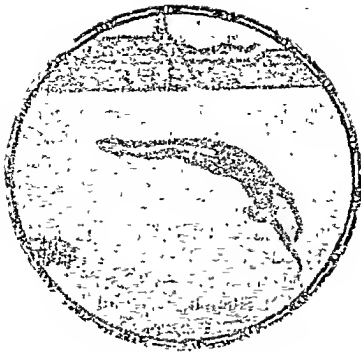
ગહારે કરવા છે એ દેહાર.

અમે આંસૂ ભરી બેઠા

લેખક.—૨૧ “શયદા.”

—ગાંધી—

હજી તો કોલ દીધો ત્યાં ફરી પાછા ફરી બેઠાં,
“અરે દિલબાર ! શું કરવું તું અને આ શું કરી બેઠાં ?”
અજાણ આજે રાત વાગી તલાં ને અમારામાં ;
તમે ફૂંજ નર ધરી બેઠા, અમે ગરદન ધરી બેઠા.
તમારી ને અમારી આંખમાં થોડો તફાવત છે,
તમે સુરમે ભરી બેઠાં, અમે આંસૂ ભરી બેઠા.
પ્રથમ પોતે લડાવી આયનામાં આંખ પોતાથી ;
પછી પોતા ઉપર પોતે છગર સદકે કરી બેઠાં.
અમારાં ખૂનથી દામન નથી એણે ભર્યું કાંઈ ;
બધી ઉમેદથી આજે સનમ દમન ભરી બેઠાં.
હાનરો હર્ષથી એ ધાવું છે શત્રુ ઉપર “શયદા”
અમરા પર નજર કાતિલ નિરંતર છે કરી બેઠાં.

ગોલકાંડા રનારી કંથા કુન્કા પાણીમાં નારે જે. ઝડપી સમતાલી બા દ્રવ્ય ચિનપટમાં ઉનારી તેના
સાંગે ગરારેલું સાચું દર્શન શીવમ પર યાગ છે પાણીમાં પડવાનો કુન્કા અતિરાય થીમી ગતિનાળો કીલમ
પર પલાય છે

સીનેમા શીલ્પ અને કેળવણી

લેખક:—રા. ચીમનલાલ મુલ્લજીભાઈ હુલાર બી એસ. બી.

સીનેમારેખાકર અને ક્રોડોપેરીટ,

(એપ્રીલના અંકથી પુરું)

કેળવણીના દૃષ્ટિબિંદુએ સીનેમા શીલ્પ જોવો મહાન શિક્ષક બીજો નથી. પ્રત્યક્ષ શાળાથી માંડીને વિદ્યાપથેતે આગળ વધેલો શિક્ષણક્રમ સીનેમા શીલ્પ શીખવી શકે છે. વિશ્વકેળવણીના સાધન તરીકે સીનેમા શીલ્પનો ઉપયોગ કરારે, કયા સંજોગો વચ્ચે અને કોનાથી થતા લાગ્યો તે આપણે આગળ જોઈશું, પણ આટલું તો સમજાશે કે સીનેમા શીલ્પ ઈંગ્લાડ, અમેરીકા અને યુરોપના કેટલાય દેશોમાં, રંગબ્રિમ પર, શાળામાં વિદ્યાર્થીઓમાં, ક્લાસરો અને ઉદ્યોગ હુબર

ના કર્મક્ષેત્રોમાં સાર્વકારિક કેળવણીનો પ્રચાર કરવા અર્થે વપરાય છે. આજે પશ્ચિમનાં કેળવણીમંડળો બહોળા ખર્ચે સીનેમા શીલ્પનો ઉપયોગ સમાજ અને શાળામાં કરે છે. સીનેમા શીલ્પ ઉદ્યોગના કેન્દ્રધારી કેળવણી વિષયક શીલ્પો તૈયાર કરતાં આડો ખર્ચ થતો સમજતાં નથી કેળવણીવિષયક શીલ્પો નો ઉપાડ અમેરિકા, ઈંગ્લાંડ અને જર્મનીમાં મળ્યો છે; અને આ વધતી જતી માગણીને પહોંચી વળવા શીલ્પ બનાવનારી કંપનીઓ અને રાજ્યતંત્ર સંચાલકો મોટો ખર્ચ કરી

આવી શીદ્ધો તૈયાર કરે છે. આજે હુજર હજરો સીનેમા શીદ્ધો જાનરમાં મળી શકે છે. વિજ્ઞાનના વિવિધ વિષયોનું દિ દર્શન કરાવતી કેટલાક મુખ્ય વપયો નીચે પ્રમાણે છે :-

ખેતીવાડી	ભૂતરચિત્રા	ધર્મશાસ્ત્ર
શિક્ષકલા અને પાંધકામ	અનુભવીધર્મ	ઇતિહાસ
લશ્કરખાતું	ખનીજ પદાર્થો	ભૂગોળ
હવામાં સફર	વિજળી	મુસાફરી અને માન લાવ લઇ
રસાયણશાસ્ત્ર	આરોગ્યવિજ્ઞાન	જવાના આજનાં સાધનો
ભાષાવિજ્ઞાન	સર્વિસોદર્શ	જંગલખાતું
ગિતકલા	રમતગમત	
ડાંશીશાસ્ત્ર	સંગીત	

જગતવિખ્યાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને શોધક મી. થોમસ ઇડીસને સીનેમા શીદ્ધને કેળવણી પ્રચારક બનાવવા પાછળ ધણો આર્થિક વ્યય કર્યો છે, અને પોતાની પ્રયોગશાળામાં ધણી કેળવણીવિષયક શીદ્ધો તૈયાર કરી છે. મી. ઇડીસનના સ્તુત્ય પ્રવાસને ઉત્તેજતી ખીજ કંપનીઓ આ દિશામાં ધણો સારો ભાગ લે છે. આવી કંપનીઓમાં પેરેમાઉન્ટ (અમેરીકા), એન્ટુકેશનલ શીદ્ધ કાર્પોરેશન (અમેરીકા), ગેમ્બેટ, એક્લેર (પારીસ) અને ચાર્લ્સ અર્થન (લંડન) નો સમાવેશ થાય છે.

સીનેમા શીદ્ધના આરંભકાળમાં શોધકો તેને સાદી રમતગમત અને આનંદના સાધન તરીકે ગણતા અને ગણાવતા. આવતા લલિપ્તમાં સીનેમા શીદ્ધ લોકવ્યવહારમાં ક્યું સ્થાન લેશે તે તેમને અજાણ હતું. સમાજકેળવણીની લગામ જેવા હાથમાં છે તેને આજે પૂજાનાં જવાબ મળે છે કે સીનેમા શીદ્ધને ઉપયોગ કેળવણીના પ્રચાર કરવા કેાઇકજ વાર થાય છે અદ્યારિ તેનો પ્રચાર થવો જોઇએ તેટલો વરતુનઃ ચલે નથી. આજથી દશેક વર્ષ પહેલાં ઇંગ્લેન્ડ ના કેળવણી મંદિરોના સંચાલકોનું ખ્યાન સીનેમા શીદ્ધ તરફ આકર્ષાયું હતું, અને સાદી, સરલ, અને જાણે અજાણે વ્યક્તિ કે મમાજને ફાતી ન પ્રદોષાડે તેવી કેળવણી-

શાળા પાઠશાળામાં શી રીતે આપવી તે વિષે મ્હેટાં વિવેચનો થયાં હતાં. આજ લગી એવાં વિવેચનો થતાં આવ્યાં છે— અને પાંચેક વર્ષ થયાં સીનેમા શીદ્ધને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરવાના પ્રયાગો આરંભાયા છે.

પૂર્વના દેશો સીનેમાના હુજરને સાધારણ તમઃએ લેખતા ત્યારે પશ્ચિમમાં રમતગમત, જ્ઞાન અને કેળવણી ફેલાવવાના સાધન તરીકે સીનેમા શીદ્ધ ઉપયોગમાં લેવા થોજનાઓ પડાતી હતી. માત્ર થોડાં વર્ષોની મહેનત પછી આજે પરિણામ જુઓ.

સીનેમાનો ઉદ્યોગ જગતના વિવિધ હુજર તરીકે ગણાય છે. નિર્દોષ આનંદ, ચારિત્ર્ય અને ભાવના, જ્ઞાન અને કેળવણી અને સંકેતોની આજીવિકાનું સાધન તે પુર પાડી રહે છે. એક જમાનામાં સીનેમા શીદ્ધ જોવા એ ફક્ત ગણાતું. સમાજના કહેવાતા નૈતિક વાતાવરણને જગાડે એમ મનાતું, માનવજીવનનું આરોગ્ય જગાડશે એમ ચુકત કહે ઉચ્ચારાતું. આજે દરરોજ લાખો માણસો સીનેમા જુએ છે અને એક પણ બર્ષકર પરિણામ થવા પામ્યું નથી. જ્ઞાન અને કેળવણી ત્રેરક ચલા પામેલો આ ઉદ્યોગ ખધાને દાંધે ઉત્તેજન પામી રહ્યો છે. સંકુચિત વિચારવાળા કેળવણી સંચાલકો તેને પોતાના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી કરવા આનંદાતી નથી કરતા. શાળા, પાઠશાળા, અને વિજ્ઞાનયોમાં

સીનેમાશીક્ષમનો ઉપયોગ કૃળવણી ફેલાવવા માટે થાય છે. અમેરીકા આ દિશામાં આગળ પડેલો ભાગ લે છે. યુરોપમાં ગર્જાન, વીએના, પેરીસ, લાયોન્સ, લંડન, કેમ્બ્રીજ, ઓક્સફર્ડ, બર્મિંગહામ, લીડ્સ, ગ્લાસગો, અને એર્જન્ટિનાનાં વિદ્યાલયો સીનેમા શીક્ષમનો ઉપયોગ કૃળવણીના મહાન સાધન તરીકે કરે છે. એટલે સુધી કે કૃળવણીના સચોટ પ્રચારનું આધિપત્ય સીનેમા શીક્ષમ ધરાવે છે. યોજનાપૂર્ણ કૃળવણી ફેલાવવી એ માટે બધા આજ કાળે છે. સીનેમા શીક્ષમે આપી કૃળવણીમા સારું અને અસરકારક પરિવર્તન આપ્યું છે. અમેરીકામાં રેચેસ્ટરનું વિદ્યાર્થી સીનેમાશીક્ષમ દ્વારા ચાર વર્ષનો નિયમિત કૃળવણીક્રમ ગોઠવી વિદ્યાર્થીઓ કૃળવે છે.

વેગવાળી ગોળી છાડતાં બંદૂકની ચાંપ પર હાથની આંગળીની કિયાતું પૃથક્કરણ આંગળીને ચાંપ દાળતાં સેકન્ડના ચોથા ભાગ જેટલો વળત લાગે છે. એક સેકન્ડના ૨૨૫૦ ચિત્રોની શીક્ષમ ઉતારતાં ઉપર દ્રશ્ય ઉતારવામાં આવ્યું હતું. શીક્ષમ પર આંગળીની કિયા ધીમી અને પૃથક્કરણ કરી શકાય એવી જણાય છે.

માત્ર વિદ્યાર્થીઓને સીનેમા શીક્ષમ દ્વારા અપાતી કૃળવણીનો લાભ લઈ શકે છે એમ માનવાનું નથી. રાજતંત્રો પણ પોતાની પ્રજામાં આરોગ્ય, જ્ઞાન, ચિરંજીવ હિતદાસ, ખેતીવાડી, વ્યાપાર, વિજ્ઞાન, અને હુલ્લર ઉદ્યોગોની માહિતી સીનેમા શીક્ષમ દ્વારા વિના

મૂલ્યે આપે છે. પશ્ચિમના ધણાંય રાજતંત્રો પોતાને ત્યાંજ કૃળવણીવિષયક શીક્ષમો બનાવી પ્રજાપ્રાય કૃળવણી સુધારી રહ્યાં છે. તેમાં વધુ સંસ્કાર રેડી રહ્યાં છે. સચોટ અને તાત્કાલિક અસર કરનાર માત્ર આ એકજ સાધન છે કે જે પ્રગતિને પૂજતી પ્રજાઓ તરફોડતી નથી.

રાજ અને પ્રજાતંત્રની શુદ્ધિ, ખેતીવાડીની વૈજ્ઞાનિક ઉત્પત્તિ, જનતાના ભયંકર દ્વષણો, ઇતિહાસનાં અમર યુવા લાયક દર્શનો, ખંડેરો, નગ્ના, ઉદ્યોગના ઉત્પત્તિમાર્ગો, કલાના સ્તુત્ય નમૂના, વસુંધરા પર પ્રકૃતિના સૌંદર્યદર્શનો, દેશદેશના સામાજિક રીતરીવાજો અને જાંધારણુ આ બધાનું સચોટ જ્ઞાન સીનેમા શીક્ષમ આપી શકે છે. એટલે સુધી કે ધાર્મિક સિધ્ધાંતો અજ્ઞાન લોકો સમક્ષ સરસ સ્વરૂપમાં સીનેમા શીક્ષમ શીખવી શકે છે. અમેરીકામાં ત્રીસ લાખ રૂપિયાને ખર્ચે ઉભા થયેલી એક કંપની માત્ર ધાર્મિક શીક્ષમો તૈયાર કરી ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો પરધર્મીઓમા કરી રહી છે.

કાર્નેગીની હુલ્લર ઉદ્યોગની શાળા જગપ્રસિધ્ધ છે. એની પ્રતિષ્ઠા કૃળવણીનો પ્રચાર કરવાની પ્રસંશનીય યોજના ઉપર અવલંબે છે. સીનેમાશીક્ષમ નામનો એક શિક્ષક પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીઓને ત્યાં અજળ રીતે શિક્ષણ આપી રહ્યો છે. ખાણુમાંથી લોખંડની માટી શક્ષતી પાવડાઓ વડે ખોદી કાઢી, તેને માથગાડીઓમાં ભરીને દર કારખાનામાં મોકલવામાં આવે. કારખાનામા આ માટી વિવિધ રસાયણિક પ્રયોગો નીચે પસાર થઈ શુદ્ધ લોખંડમાં પરિણમે એ શિક્ષણ શિક્ષક અને સીનેમા શીક્ષમ વિદ્યાર્થીઓને શીખવે છે. નજરે જોયેલું પુસ્તકના વાંચનની પૂર્તિ રૂપ થઈ પડે છે. વાંચેલુ જૂતાવા, ન સમજવા સંભવ છે. નજરે જોયેલું જૂતાવા કે ન સમજવા ધણો ઓછો સંભવ છે. નિદાળમાં ભૂગોળના પાનાંઓ જેમતેમ ઉપવાળી જવાં નિરસ લાગે

છે. અને રસવિહીન જ્ઞાન કે કુળવણી અપાઈ કે લઈ શકાતાં નથી. માટેજ સાથે સાથે દર દેશના સૌંદર્યદ્રશ્યો, લોકોના આચાર વિચાર, રહેણીકહેણી, શીલગ દ્વારા જોવાથી સ્મરણ પદ પર કમેરાને માટે કાનસાઈ રહે છે. કુળવણી લેવાના ક્રમમાં વૈવિધ્યનું અસ્તિત્વ પ્રવેશતાં નિરસ પાક પણ આનંદપૂર્વક શીળી સમગ્ર યાદ રાખી શકાય છે. નદી, નાળાં, પહાડ અને મેદાનો, ગીચ જંગલો, અને સરોવરના ક્ષેત્રફળનો સાચો ખ્યાલ હવાઈ વિમાનમા ઉડી નગરે જોવાથી મળી શકે છે અને તેવા જઠ્ઠાજમાથી કમેરા વડે ઉતારેલાં નીચેનાં દ્રશ્યો જોવાથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન એ પરત્વે સચોટ રીતે મળી શકે છે.

ઝાપાઓ જણાવે છે કે અવરેસ્ટ સિખર ઉપર પહોંચવાનું સાહસ એક ઇંગ્લીશ સાહનિક ટોપીએ માથે કીધું હતું. આ ટોપી પાસે સીનેમા કમેરા હતો અને જેમ જેમ તેઓ આગળ વધતા જતા તેમ તેમ પહાડી પ્રદેશના વિવિધ દ્રશ્યો, ત્યાંના લોકોનો વસવાટ વિગેરે ચિત્રવમા ઉતરાણું નિસરતા નહોતા. છેક માથે હજુ કાંઈ છાંત વ્યક્તિ પહોંચી એવું સિધ્ધ નથી થયું અને ક્યારે યશે એ કહી શકાય એમ નથી. છતાં આ ટોપીએ ઉતારેલી શીલ્પ જહાર પડી ચૂકી છે. આ શીલ્પ જોવાથી હીમાલયના આ ઉચામાં ઉચા સિખર અને તેની આસપાસના પ્રદેશની માહિતી મળે છે. ખીલ એક શીલ્પ "To Lhasa in Disguise" - હ્દાસા તરફ પર વેષમાં પ્રયાણ એ નામક શીલ્પ પણ જનવચમાં આવી છે, જે પ્રથમ લંડનમાં જતાવવામાં આવી હતી. આફ્રીકાના જંગલોમાં અમેરિકાના કેટલાય સીનેમા કમેરામેનો તાત્કાલિક સદન કરતા લોકસાચાર્યે કામ જળ્લવી રહ્યા છે. આપણે જાણીએ છીએ કે કેટલાય પરદેશીઓ હીંદના વિશાળ મંદિરોની શીલ્પ ઉતારી પોતાના દેશમાં લઈ જાય છે. આમ

સીનેમા શીલ્પ મુદ્દીના અગોચર હેઠાની વાતો પણ આપણી સામે ફરી શકે છે.

જાન સાથે ગમ્મત આપનાર સચોટ સાધન સીનેમા શીલ્પ છે એ નિર્નિવાદ છે. ઇતિહાસના ચીરંજીવ સ્મરણો, ઉદ્યોગક્ષેત્રોનો કાર્યક્રમ, વિજ્ઞાન અને વ્યાપારી ઉત્તરિને પ્રેરે છે. અને વખત જતાં સીનેમા શીલ્પની આ અદ્ભુત શક્તિનો પૂરેપૂરો અને યોગ્યતાપૂર્વક ઉપયોગ કરવા પાછળ રાજ્યાધિકારીઓનું ધ્યાન આકર્ષાયું. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં સીનેમા કમીશન બેઠું. સીનેમા શીલ્પ અને કુળવણી બંને સાથે સાથે રહેવાં જોઈએ એ પૂરવાર કરી આપ્યું. ત્યારથી કુળવણીના ક્ષેત્રમાં એક ખર્ચાળ અને લાભદાયક સાધન ખડું થયું.

આ સાધનનો ઉપયોગ : (૧) લોકોના આનંદ અર્થે રંગભૂમિ પર, (૨) અને કુળવણીમાં.

સીનેમા શીલ્પને કુળવણીનો મહાન શિક્ષક કહીએ તો પ્રધાન પદ તેજ લઈ શકે.

નિરસ સામતા પાતાઓમાં લખેલું વિચાર્ચિ ગોખનાં યદ્દી જાય છે. ઇતિહાસ અને ભૂગોળમાં લખેલું શીલ્પ દ્વારા નગરે જોનાં તે યાદતો નથી. મહાન નેપોશીવનની પોટકુંની હાર, નેની ડાવણીનું વેશાલ્ય અને બવરચા અને હેવટનો સેન્ટ હેલીનાનો કેડી એ ખડું પહાડ ઉપર જોતાં આ મહાન નરની અદ્ભુત જીવનકથાનો સાચો ખ્યાલ આવે છે.

દેશપ્રદેશના લોકોના આચારવિચાર, ત્યાંની નીકાસ, સારા પોકનાં સાધનો અને ત્યાંના સૌંદર્યનાં દ્રશ્યો શીલ્પ દ્વારા નગરે જોવાથી ભૂગોળ વિસરવાનો સંભવ જોઈએ રહે છે ગાઉંટ અવરેસ્ટ અને ટેરાટેક્ષ્ટ્રએગો ભૂગોળમાં વાચવાથી તેનું અસ્તિત્વ સમગ્રય છે : શીલ્પ દ્વારા જનનાં દ્રશ્યો જોવાથી તેમની મહત્તા અને ભૂગોળની પ્રતિષ્ઠા સમગ્રય છે. ચીન જપાનના રીતરીવાજો અને લોકાચાર સમજવા ત્યાં જયું જોઈએ કે એવી શીલ્પ

જેની જોઈએ. પાસીરીક મહાસાગર વચ્ચે આવેલી નાનકડી દ્વીપ ટેળા સેન્ડવીચ આઇલેન્ડ્સની વલમાન પરિસ્થિતિનો ખરેખરે તેની મોઢતી આપનારી શીલ્પ જોનાથી આખાદ આવી શકે છે.

મહાન નેપોલીયન, એલેક્ઝાન્ડર, આલ્ફ્રેડ હેનરી, ગાય ફોક્સ, અને તાજા દાખલા તરીકે છેલ્લી યુરોપિય વિગ્રહની લયકરતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવતી શીલ્પો જોનાથી સૃષ્ટિ ઇતિહાસના બાળ્યવા લાયક પ્રકરણો રમણમાં રહી શકે છે. વિશ્વમાં આજ લગી નહિ લગભગ એવું વેચાણીતું પ્રદર્શન ખરેખર જોના લાયક હતું એમ બધા કહે છે. પણ આપણામાંના કેટલા તે જોઈ શક્યા છે? થોડા માત્ર પહેલાં મુઆઇના રોમન ઓપેરા હાઉસમાં પાંચ કંપની તરફથી પ્રદર્શનની પાંચ છ ભગની શીલ્પ બતાવવામાં આવી હતી પ્રદર્શન જોના માટે વિશાયત ન જઈ શકનારાઓ માત્ર થોડાજ ખર્ચે દ્રષ્ટિ સમક્ષ પ્રદર્શનની પ્રતિભા, વેશાલ્ય અને મહત્વ જોઈ શકે છે. સીનેમા શીલ્પના સાધન વિના આતુ' અને બીજું ઉપયોગી શિશુ અને તેનો પ્રચાર ઘણો કઠણ થઈ પડે છે.

હુનર ઉદ્યોગના મોટા ધોરણે સીનેમા શીલ્પે ઘણો અગત્યનો હીસો આપ્યો છે. કાંઈ પણ હુનર લોગ માટે પારંગત થવા નિશાળ, પાઠશાળાનું બાલ્યનર એકતું કામ લાગતું નથી. હુનર ઉદ્યોગના નાનાં મોટાં કેન્દ્રસ્થાન જાતે તપાસવાથી સાચું જ્ઞાન મળી શકે છે. આ જ્ઞાન મોંઘું અને ઉચ્ચ પ્રકારનું રમણી શકાય. શાળા પાઠશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસ, અને વિજ્ઞાનના વિષયો પર વધુ મોઢતી મેળવવા પરદેશમાં જમણુ કરવાનો આર્થિક જોગ ફલવણી સંમાલોક કરી આપે છે. જેમ મારા અનુભવની એ વાત છે એમ ઘણાના અનુભવની આ સામાન્ય વાત છે.

બરડની જમીન પર સ્કેટીંગ કરતી બાલાની ફલગીતુ પૃથક્કરણ કરાવતી શીલ્પનું આ દ્રશ્ય છે.

જનનાના પ્રગલ્ભ રહેલો કરવા સીનેમા શીલ્પે ફેવડો મોટા હિસ્સો આપ્યો છે તે સમજીતું જાતિઅનુભવ વિના ન થઈ શકે. તમારી મનગમતી પ્રવૃત્તિ આરંભતાં તેને માટે હામ બીડી તેવાર રહેવું જોઈએ. જીવનની પૃથ્થળે તેનો સાચો અને સચોટ અવગ્રાસ કરવો જોઈએ. મધાનો ઉમેદવાર શાળા પાઠશાળામાં નથી શીખી શકતો તે સીનેમા શીલ્પ દ્વારા ઘણું શીખે છે. દેશના દોઢ ધામવાળા કેન્દ્રસ્થાનોના બજારમાં મળતી વસ્તુઓ આપણને નવાઈ નથી પમાડતી શું? વસ્તુ જોતાં-તેને ઉપયોગમાં લેતાં, તેના ગુણની પરિક્ષા કરતા તેના બનાવનારની તારીફ કરવાનું મન થઈ જાય છે. તમે પણ એવી ઉપયોગી વસ્તુ તમારા જ દેશમાં બનાવવા આત્મનિશ્ચય કરી બેસો છો. તેની બનાવટનો વિશુદ્ધ અભ્યાસ કરવા શિષ્યવૃત્તિ સેવો છો. કાંઈ શેષ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, કે કામગીરને પગલે પ્રવૃત્તિ આરંભો છો. તમારા કાર્યક્રમનું

પૃથક્કરણ કરતા જાઓ છો. છતાં જ્યાં સુધી વસ્તુની બનાવટની ક્રિયાઓ પૃથક નજરે જોઈ નથી ત્યાં સુધી સચોટ ખ્યાલ આવી શકતો નથી. કાં તો વસ્તુની બનાવટની બધી ક્રિયાઓ નજરે જ્યાં બનતી હોય ત્યાં જ ઇ જોવી પડે છે અથવા સીનેમા શીલ્પ દ્વારા પડદા પર જોવી જોઈએ છે.

પળેપળે આગળ વધતા જતા આ જમાનામાં સીનેમા શીલ્પનો ઉદ્ભવ એટલો મહત્વનો યથા પડ્યો છે કે ફેલ્ડવર્થના ક્ષેત્રમાં તેની ઉપયોગિતા અદ્ભૂત રીતે અંકાય છે. અને રંગભૂમિ પર તેની પ્રતિષ્ઠા નિઃસીમ ગણાય છે, એ આપણે ક્યાં નથી જાણતા ?

વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં સીનેમા શીલ્પ અગત્યનું રચાન બોગવે છે રસાયણ, વિજ્ઞાનકલ્પિત, પ્રાણી અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર, આરોગ્યવિજ્ઞાન, ઇત્યાદિ કામ અને વિવિધ દુનરક્ષણના વિષયો પર સીનેમા શીલ્પ ફેલ્ડવર્થ આપી શકે છે.

હાલ ન માપી શકે એવી અતિ વેગ વાળી ઝડપ (Speed) નું માપ સીનેમા શીલ્પ કરી શકે છે. વિજ્ઞાનો અમત્કાર પળમાં પ્રગટીને અદ્રશ્ય થાય એ ક્રિયાનું અજમ પૃથક્કરણ સીનેમા શીલ્પ પર થઈ શકે છે. માત્ર સીનેમા કેમેરાનો ફ્લી રીતે ઉપયોગ કરવો તે જ પ્રશ્ન છે રેસના દોડના યોડાની ઝડપ રંગભૂમિ પર, નૃત્ય કરતી નાચનારીના અવવેગનું દલનચલન અને સર્વોચ્ચ મરોડ વિગેરેનું શુદ્ધ પૃથક્કરણ, કાળક્રમે અદ્રશ્ય થતાં જીવંત પ્રાણીઓની વૈજ્ઞાનિક યાદી અને માઈક્રોસ્કોપ દ્વારા જોઈ શકાતાં સૂક્ષ્મ જીવંતુઓનું જીવન આગેદુન રીતે શીલ્પ બનાવી શકે છે. એવીજ રીતે અનિશ્ચય ધીમી ગતિનું સચોટ પૃથક્કરણ કેમેરા કરી શકે છે. દુનિવાના વિવિધ પ્રાણીઓ નજરે જોવાં કઠણ છે. વિદ્યાનની એ દિશાની પ્રગતિ સીનેમા શીલ્પે કરી છે એમ કહેવામાં જોઈ

નથી. અમેરીકન સરકાર પોતાના નેચરલ હીસ્ટ્રી મ્યુસીયમ (Natural History Museum) માટે સીનેમા કંપનીઓ દ્વારા દેશેદેશના જંગલી પ્રાણીઓના ચિત્ર સંગ્રહ કરાવે છે. આ શીલ્પો દેશના લોકોએ ફેલ્ડવર્થના પ્રચાર કરવા અર્થે વપરાય છે. માંસાદારી, એરી પ્રાણી અને વનસ્પતિની જીવનકથા નજરે જોવી બધાને શક્ય નથી. સીનેમા શીલ્પ એકાં સાથે ઘણા મનુષ્યોને સચોટ જ્ઞાન આપે છે. વિજ્ઞાનક, ઝેર, કે નિશો આપનારા પદાર્થ મનુષ્ય કે પ્રાણીના શરીરમાં પ્રવેશતાં થતી અસરનું આગેદુન દિગ્દર્શન સીનેમા શીલ્પ દ્વારા જોવાથી સચોટ ખ્યાલ આવે છે, જેનું વર્ણન માત્ર જ પુસ્તકો આપી શકે છે. આજના વધી ગયેલા સાધનો દ્વારા પ્રાણીશાસ્ત્રી-પોતાની વિકૃતતાને સંધરે પુસ્તકો અને શીલ્પમાં રાખી શકે છે. કાંઈ પણ વિષયનું બહોળામાં બહોળું, સાચું અને સચોટ જ્ઞાન સીનેમા શીલ્પ આપે છે. જાતમજુરી કરી આજીવિકા ચલાવનારા મોટા કલાકારો, વિદ્યાની અને કામદારો જે જ્ઞાન અને નિપૂણતા ધરાવે છે તે સીનેમા શીલ્પને આભારી છે

વૈદિક જ્ઞાનના સિધ્ધાંતોનું શિક્ષણ સીનેમા શીલ્પ આપે છે. વૈદિક શાળાઓમાં ગીતામાં સીધું અને ઝડપી શિક્ષણ આપનાર આ એકજ સાધન છે. વિદ્યાર્થીસમૂહના બધાને એક સાથે નજરે જોવાનું બની આવતું નથી. એ જોઈ અને જામી સીનેમા શીલ્પથી પૂરછ જાય છે. સીનેમા શીલ્પને છુટે દાંથે ઉચ્ચેશ, વૈદિક શાળાઓ કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં સીનેમા શીલ્પને ઉપયોગ આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં થયો. ઇ. સ. ૧૯૦૮માં ઇન્ડર નેશનલ કોલેજ ઓફ મેડીસીન આગળ બાપલ્ય કરતા ડૉ. કેપને કહ્યું હતું કે, 'પડેલા ધામથી વડતું સોદી બંધ રી રીને કરવું એ સમસ્ત સાહિત્ય વાંચી જવાથી

વૈજ્ઞાનિક ચોધખોળમાં યતો સીનેમા કેમેરાનો ઉપયોગ. ડાબી બાજુએ ઉભેલો માણસ કેમેરા વડે-
સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુઓની જીવનક્રિયાની શીલ્પ ઉતારે છે. આ વ્યવસાયમાં માઇક્રોસ્કોપની જરૂર પડે
છે. વચમાં ઉભેલો માણસ આ જંતુઓને સંભાળપૂર્વક કેમેરાની લાઇનમાં રાખી તેમના ઉપર પ્રયોગ
ચલાવે છે. જમણી બાજુએ ઉભેલો માણસ આ જંતુઓ ઉપર આકર્ષાઇ નાખે છે.

નથી શીખાતું. માન થોડી મીનીટે સીનેમાના
પડદા ઉપર લોહી બધું કરવાની છિયા જોવાથી
બરાબર શીખી શકાય છે. ”

ડૉ. ડૉવનના ઉપલા ચપ્પે ઉપરથી
સીનેમા શીલ્પની અગત્યતા જોઈ રાખીએ છીએ.
આજે તેના જેવા હજારો દાકતરોએ
સીનેમા શીલ્પની ઉપયોગિતા પોતાના કોચમાં
જોઈ છે. જનતાના આરોગ્ય મટે ધણી ય
બધું કરે રોગો, તેના નિવારણમાં સાધનો,
તેમનો ઉપયોગ વિગેરેનું પુરૂ જ્ઞાન આપતી
અનેક સીનેમા શીલ્પો તૈયાર કરવામાં ઇંગ્લાંડ,
અમેરીકા, ફ્રાન્સ, જર્મની વિગેરે દેશોએ
લાખો રૂપિયા ખર્ચી નાંખ્યા છે. પ્લેગ,
કૉલેરા, ગરબી, પરમે, લોહીના જીવલેણ
વેપી રોગો એ વિગેરેનું સાચું જ્ઞાન

સીનેમા શીલ્પ આપી શકે છે. પરમાર્થની.
દ્રષ્ટિએ પણ સીનેમા શીલ્પનો ઉપયોગ
સ્તુત્ય ગણી શકાય. લોહીમાં ઝેરી જંતુઓનો
પ્રવેશ યતાં ચરીરના આરોગ્ય ઉપર કેટલી-
માડી અસર કરે છે તેનું વસ્તુ : સાચું દર્શન
સીનેમા શીલ્પ કરાવી શકે છે. આપણને
લોગે છે કે શીલ્પ જોવા પછી જ આપણા
આરોગ્ય પર તેમની લખકરતાનો આપણને
ખ્યાલ આવ્યો છે.

પ્લેગ અને તેના નિવારણના વિનિષ્ઠ
સાધનોનું જ્ઞાન આપતી એક ફ્રેન્ચ શીલ્પ મે-
થિલા વખત પહેલાં પડદા પર જોઈ હતી
પ્રશ્નિમના લોકો ઉદરના ઉપદવનો નાશ કરવા
કેવાં કેવાં સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે એ
ખરેખર જોવા જેવું હતું. પીજરામાં ઉદરને

એક સોનના દરામાં ભાગમાં દેડકા કીડાને પોતાની છાત્ર વડે પકડી રાખે છે. આ ક્રિયાને ઝડપથી આસતા કેમેરા વડે ફીલ્મમાં ઉતારવામાં આવે છે. પડદા પર દેડકાની આ ક્રિયા ઘન્ટી ધીમી અને જાગર સમગ્ર ગઢાવ તેવી બધાંય છે.

પકડવામાં પશુ ઘણી અછત્રતી જરૂર છે એમ એ શીઘ્રમ સ્પષ્ટ બતાવતી. ઘાસલેટ, પેટ્રોલ, ગંધકતો, ધુમાડો અને એન્તીનીતના કેટલાક પદાર્થોનો ઉપયોગ ખેતના ઉંદરોને પૃથ્વી પરથી દૂરે રાખવા માટે કરવામાં થતો જોઈ આવેલો ખરેખર નવાઈ લાગે છે. એ કીવામાં કેટલાય વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો ઉપયોગ કરી ખેતના સૂત્રમ જીવોથી બચાવવા દરેક જ્ઞાનમુગ્ધ કરે એવા દત્તા આપણી શહેરસભા અને ગ્રામસભાઓએ જાણી જીવનો સમાજમાં બતાવે તે પ્રત્યેક મોનનીને નેમાંથી કેટલું શીખવાનું મળે ?

ફેલવણીવિષયક શીઘ્રમ બનાવવી એ એક જ માણસનું કામ નથી. તેને સમાજમાં ફેલવણી આપવા અર્થે તાપરથી એ એક જ અસ્તિત્વે સુગમ નથી. તંત્રોદાઓ, અને ફેલવણીમંડળો, શહેરસભાઓ અને ગ્રામસભા

ફેલવણીના સંચાલકોના ઉપર જ આના અર્થોંત્ર સાધનોનો વિલાસ અવધન.

જોગમનદના સાધન તરીકે છુટે દુધે જીવમનો ઉપયોગ થાય છે તે આપણે નજરે જોઈએ છીએ. રીતેમાંમાં આરોગ્યે મારતાં આપણે શીખતા નથી શું ? દેશ પરદેશના અગત્યના બનાવોનું દિગ્દર્શન, પાદા ઉપર જોતાં સોંખી લાંખી ખપરોથી ભરેલાં છાનાઓ નિર્મોહ્ય લાગે છે. આપણી દેશી જીવમ કેપનીઓના સાદસમાં આવી ખપર બનતર આપતારી શીઘ્રમ બનાવવાનો સમાવેશ નથી થતો, છતાં અચારનવાર રાષ્ટ્રીય હીસચાલ, મદાન નેતાઓના દર્શન, પરિપટ્ટ, સંજેવનો વિમેરેતી જીવમે ઉતારવાનું - દેશી કંપનીઓ નથે ને છે. જમદાવદમાં લરાપેતી નેચનલ કોમીમની પાંચ બામની ઠાલીતર કેપનીની શીઘ્રમ ઘણી પ્રખ્યાત થઈ ગયેલી. બીજી

કંપનીઓનો આ દિશામાં સાદસ નો ચાલુ જ છે, પરંતુ સમસ્ત હીંદના ખજાર અંતરે આપનારી શીલ્પોની ચળી જરૂર છે સીનેમા કંપનીઓ જ આ કામ સાધમાં લઈ શકે એમ છે; અને ધીમ ધીમે લોકસેવા કરવાના પ્રયત્નો પ્રાપ્ત કરી કમાણી કરી એ આપણા સીનેમા ઉદ્યોગને ખરેખર કીર્તિરૂપ છે. મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રીતમ પર ભેંતા આપણે કેટલા આનંદ પામીએ છીએ? રાષ્ટ્રની પરિસ્થિતિ જોવા માટે લોકો આનાકાની કરતા નથી.

વિશુદ્ધ કેલવણીના ક્ષેત્રમાં સીનેમા શીલ્પને વિદ્વાનો અને શિષ્યો એક સરખા પૃથ્થુ વળા છે. પ્રકૃતિના મનોહર દર્શનો વચ્ચે વસી રહેલાં પ્રાણીઓના નૈમર્ત્યિક વસવાટ જોને જોવા નથી ગમતો? સીનેમા શીલ્પે રંગભૂમિ પર અને કેલવણીના ક્ષેત્રમાં કોને મોહ નથી પમાડવા? મોજગમ્યદના કાષ્ઠના માટે આપણે સીનેમા શીલ્પનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. કેલવણીના ક્ષેત્રમાં તેનો ઉપયોગ કરવા આપણા કેલવણીગણોની હજી ઉંઘ નથી ઉડતી. આપણે હમેશા જમત પાછળ જ રહેવા શરમ્ભએલા લાગીએ છીએ. સાચું સચાટ શિક્ષણ સીનેમા શીલ્પ આપે છે એ જાણુવા છતાં તેનો ઉપયોગ કરવા જેટલી શક્તિ નથી ધરાવતા એ કેટલું કંગાલપણ? હીંદની કાષ્ઠ પણ

શાળા પાઠશાળામાં ક્યારેય શિક્ષણ સીનેમા શીલ્પ દ્વારા આપણું સાંભળ્યું છે? અંગ્રેજી, જર્મની અને પુરોપના આગળ વધેલા દેશોમાં નિર્ધારિત શિક્ષણ શીલ્પ દ્વારા આપા છે ત્યાંના કેલવણીમંડળો આ ધધાલી મદતા સમજે છે. જનતાને આ વિદ્યાના જમાનામાં તેની કેટલી આવશ્યકતા છે તે ત્યાંના તંત્રાધિકારીઓ ખરાખર સમજે છે-જાણે છે. મોટા મોટા નામવાળા આપણા વિદ્યાલયોને પરિમિતી 'કેલવણીની સંસ્થાઓ તરફથી પણ' શીખવાનું પાડી છે. કેલવણીના આપારને ઉચ્ચ-સારકારિક બનાવે ચાલેલી સમૃદ્ધિ થોડા જ વખતમાં વધી જશે. એક કરતા અનેક હુન્નર હિ ગો તમારી જ કંગાલ બુદ્ધિમાં પ્રકટી તમારા ગામને, પ્રાંતને, દેશને, સામ્રાજ્યને ઉત્તરિને શીખા મળી દેશે. તમારું સ્વાતંત્ર્ય અને નૈતિક ઉચ્ચતા તમારી ઉત્તરિના શિષ્ય જાતન કલ્પ શકાયશે. તેની જગ્યાએ દિશામાં પ્રસારી તમારા રાષ્ટ્રની કીર્તિ ચાર સમાન નેજરની બનાવી બીજાને થો જશે. સ્વતંત્ર જ્ઞાપાનને મેષ્ટ આપણે શું અનુષ્ઠ નથી જતા?

હીંદના કેલવણીમંડળો, વિદ્યાલયો, સામ્રાજ્યોના સચાલકો અને રાષ્ટ્રનેતાઓ સીનેમા પ્રીતમને કેલવણીના મહાન સાધન રૂપ વાપરવા પ્રેરાઓ. (સંપૂર્ણ.)

કામદાર સંઘની યોજના

લેખક :—૨૧. “એ. પી.”

કામદાર સંઘ

કામદાર વર્ગના ઉત્કર્ષ અને હિતને વાસ્તે એક સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર છે. એનું નામ કામદાર સંઘ હોય, એના સભાસદો સામાન્ય રીતે કામદાર સ્ત્રી પુરુષો—ખાણુ, કારખાનાં, રેલ્વે, હાપખાનાં, ઑલીસો ખેતરો વગેરેમાં કામ કરીને મહેનત મજૂરી કરીને જીવતાં—યમ શકે આ સંઘમાં કોરખાનાના માલીકો કે માલદારો નોડાઈ શકે નહિ. જેમને માલમીશ્કત, જરજમીન ન હોય, પણ જેઓ પોતાની મહેનત વેચીને જીવે છે કરતા હોય તેમના હક્ક અને હિતને ખાતર દક્કવાનો આ સંઘનો ઉદ્દેશ હોય.

સંઘનો ઉદ્દેશ

‘મુશ્કેર પેદા કરેલા સર્વ’ માણસોની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ એક સરખી કરવાનો, મહેનત કરનારને જ ‘તેનું’ બધું પરિણામ મળે અને મહેનત ન કરનાર સમાજના દુશ્મન ગણાય એવી સ્થિતિ સમાજમાં પેદા કરવાનો આ સંઘનો ઉદ્દેશ હોય. સંઘ એવી માન્યતાથીજ સ્થપાય કે જંગીન અને તેની અંદર કે ઉપરની કુદરતી પેદાશો ખાનગી વ્યક્તિઓની નહિ પણ આખા સમાજની સામાન્ય મીશ્કત છે. પણ કારખાનાં, દુધીઆર, સાંચા વગેરે પણ સામાન્ય કામદારોની મહેનતથી બનું હોવાથી તે બધાં પણ આમ પ્રગતી મીશ્કત બને. શક્યાશક્યતા

આ સ્થિતિ શક્ય છે કે નહિ? આ પ્રશ્ન દરકાષ્ટને સ્વભાવિક જ થાય. અત્યારનો માનવસ્વભાવ બદલાઈ ન જાય ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ અશક્ય છે એમ ધણાને લાગે. પણ આપણને અશક્ય લાગતી ઘણી વસ્તુઓ બની છે. સાઠ વરસ પહેલાં બળદ કે ઘોડા વિના ગાડી દોડે એ આપણને અશક્ય લાગતું, અને આજે વિજ્ઞાનિક યંત્રથી ટ્રામે અને ગાડીઓ દોડી રહી છે. આમ ‘અશક્ય’ જેવું કશું છે જ નહિ ‘સંઘ’ની જરૂર

ધણાને આ ચળવળ નકામી લાગે આની ચળવળની જરૂર શું છે એમ પણ કાષ્ટને થાય. એનાં થોડાંક કારણોની તપાસ કરીએ.

ચાર પાંચ વર્ષ સુધી દુનીઆને નિયંત્રક બનાવવા માટેના મુશ્કેલીમાં જગતની બધી પ્રજા એક બીજાની કાપાકાપીમાં મચી રહી હતી. અને એ મુશ્કેલી પૂરે થયા પછી હવે આવતી લડાઈને માટે બંધી મૂડીદાર પ્રજાઓ નોંધતાં લશ્કરી, દરિયાઈ અને હવાઈ સાધનોની તૈયારી કરી રહી છે. આની વિશ્વ ચળવળ કરવાની જરૂર નથી?

દેશમાં અનેક એકાદો વધી રહ્યા છે. અસલ ગરીબીને લીધે તેઓ અવજુનીશ દુઃખ સહી રહ્યા છે. તેઓ કામ કરવાને થોડું છે એમ તૈયાર પણ છે. જનાં તેઓ કામે કેમ નથી લાગતા? માલીકો અને શાળદારોએ એનો ઉત્તર આપે છે કે

તેમના કામની દેશમાં જરૂર અને કીમત નથી, પણ આ વાત સાવ જૂઠી છે. એક માણસ મહિને રૂ. ૩૦૦ કામ કરે ને એક લાખ કામદારો (કે જે બેકારોની ઓછામાં ઓછી સંખ્યા છે) તે દર મારે ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૦૦૦૦૦૦૦ને માલ પેદા કરી શકે. હુનીઆના કામદારો એક બીજાને માટે કામ કરીને જ જીવે છે. સાંચા પર કામ કરનાર સાંચા ખાઈ શકતો નથી કે છાપખાનના કામદાર બીજાં ચાવી શકતો નથી. બધા કામદારોને એક બીજાની જરૂર છે. દરેક કામદાર પોતાને જરૂર પેદા કરીને બીજાને વારતે પણ ફાજલ પાડી શકે. આ જ દલીલ બેકારોને લાગુ પડે છે. કામદાર સંઘ એમ ઈચ્છે કે બધા મહેનત કરીને માલ પેદા કરે. અને બધા સરખા રીતે સમાન હક્કથી કોઈ પણ જાતના લેવ વિના એનો ઉપયોગ કરે.

પણ આપારે તો સ્થિતિ એવી છે કે કારખાનાં, સાંચા, હથિઆર કામદારો બધું હોવા છતાં બેકારો કામે લાગી શકતા નથી, કારણ કે આધારની મૂડીવાદી સમાજનો મુખ્ય કાયદો એ છે કે જો કોઈ પણ કામદાર પોતાના માલીકને નફો ન કરી આપી શકતો હોય તો તે કામ કરી શકે નહિ. કામદાર પોતે પેટ પૂરું કરના પહેલાં પોતાના પ્રભુને-કારખાનાના માલીકને નફો કરી દેવો જોઈએ. આ વિરૂધ્ધ શું ચળવળ કરવાની જરૂર નથી ?

મોટાં શહેરોમાં રહેઠાણની જગ્યાની બારે તાણ છે એ સદુ કપૂલ કરે છે. સુખાઈ, અમદાવાદ, સુરત વગેરેમાં લાખોજ કોઈ સાધારણ ઘર ખાલી જડે છે. લોકો ઘરની શોધમાં મગી રહ્યા છતાં તેમને તે મળતો નથી, અને હળારો બજાર-લાખો માણસોને માનવી રહેઠાણને માટે નાલાયક એવી ના તંદુરસ્ત સાંકડી જગાઓમાં રહેવું પડે છે.

આ વારતે, શું યોગ્ય ચળવળ કરવાની જરૂર નથી ?

બધી જાતના કામદારોની રોજીમાં ભારે ઘટાડો કરવાને નેમના માલિકો તરફી રહ્યા છે. આ ઘટાડાની અસર પોતાના પર શું ચાલે તે પણ કામદારો બરાબર જાણે છે. માલિકો કહે છે કે બજારમાં વસ્તુઓના ભાવ ઉતરી ગયા હોવાથી રોજી ઘટાડવાની જરૂર પડી છે. આ દલીલ હવે કાને અજણી છે ! આ દલીલ ને પરિણામે તો કામદારોની સ્થિતિ કદી સુધરે જ નહિ ; કારણ કે બજારમાં ચીજોના ભાવ પ્રમાણે જ કામદારોને રોજી મળતી રહે.

પણ બજારમાં ભાવ ઉતર્યા છે એ વાત પણ સાચી નથી ; ખોશકીયા અને કપડાં લતાના ભાવ તો ઉલ્ટા વધતા આવ્યા છે. આમ જો ભાવ વધે અને રોજી ઘટે તો પરિણામ શું આવે ! આ વિરે ચળવળ કરવાની જરૂર નથી ?

અને છેલ્લું પણ સોંધી અગત્યનું તો એ છે કે દેશમાં જ્યારે આમ ચોતરફ ગરીબી ફલાઈ રહી છે, બેકારો વધી ગયા છે ત્યારે આમવર્ગના લોકો પર જીવતો ખાસ વર્ગ માલિક વા રોજવર્ગ-આજસુવર્ગ ભારે અમન-ચમન ઉડાવી રહ્યા છે ; પોતાના શોખ અને વિલાસ પાછળ અને લાખો રૂપિયા ઉડાવી રહ્યા છે ! આ વિરૂધ્ધ શું ચળવળ કરવાની જરૂર નથી ?

મૂડીવાદીઓની મનોદશા

ઉપરનું વાંચતાં તમને જરૂર લાગ્યું હશે કે આ બધા વારતે ચળવળ કરવાની જરૂર તો છે, પણ આ સ્થિતિ પેદા કરવા વારતે જેમને દોષ દેવામાં આવે છે તે મૂડીવાદીઓને આ સ્થિતિ સહમજવવાથી તેઓ ન સુધારે એટલા સ્વાર્થી કે અક્ષલ્લીય નથી. મૂડીવાદીઓ અક્ષલ્લીય નથી એ વાત કપૂલ

છે, પણ તેઓ નિઃસ્વાર્થ તો નથીજ. તેઓ તો શરીરની રંગરંગે સ્વાર્થી છે. આધારની સ્થિતિ તેમણે પોતે પેદા કરી છે : અને બની શકે ત્યાં સુધી ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન છે ; કારણ કે તેમણે પોતાની રોકેલી થાપણ પર દશ વીસ ગણા નાણાં મેળવી લીધાં છે ; હવે થોડાં વરસ તેમને બહુ નફો ન થાય ત્હેની તેમને પરવા નથી ; કારણ કે હાલની કચડી નાખતી સ્થિતિમાં કામદારોને અને બેકારોને બહુ શોષાણું અને સહન કરવું પડતું હોવાથી એ દુઃખના મૂળરૂપે કામદારોની ઉત્પત્તિની દિશાચાલને અને વારંવારની હક્કને માટે પડતી હડતાલોને માથેકો બતાવી શકે ; અને એ રીતે કામદારોના ઉધ્ધારની ચળવળને જ તેમના ધિક્કારમાં આપવાથી મૂડીદારો સહમતો જાહેર કાટો દર થાય. કામદારોના ઉધ્ધાર માટે આ સરકાર કરતાં પારે તેવી દરેક ચળવળ સહામે માથેકો અને મૂડીવાદીઓનો વિરોધ સહેવાનો જ કારણ કે કામદારોના અજ્ઞાન અને શુક્રામી વૃત્તિમાયીજ ત પોતાની મૂડી પેદા કરી પેશાને શુક્રામીમાં મગ્નજૂત કરી શકે છે. આ આજના દિંદનાજ નહિ, પણ આખા જગતના મૂડીવાદીઓની મનોદશા છે. આ સ્થિતિ મટાડવા શું ચળવળ કરવાની જરૂર નથી ?

“દેવ” એજ તમારો—નમે જો કામદાર હો અગર મૂડીદાર ન હો તો—ઉત્તર આવે એ મોઝકસ છે. ઉપર જણાવેલી અને પીછા ઘણી બાબતો એવી છે કે જેને માટે વ્યક્તિ ગત કામદારો કે તેમનાં હિનાથે કામ કરતા અમુક સમાજસેવકો કરતાં ખુદ કામદારોનોજ બનેલો સંઘ બહુ અસરકારક અને સીધી રીતે સંગીન કામ કરી શકે, અને કાંઈ બીજા સાધન મારફત લડવાને બદલે કામદારો પોતે સીધા જ પોતાને યતા અન્યાયો સામે લડી શકે.

આ યોજના છે. એમાં દરેક લીડીએ સુધારાને ફેરફારને અવકાશ છે. પણ એનો ઉદ્દેશ ન બદલી શકાય એવો છે. આપણા દેશના આ યોજના વાચી શકે એવા કામદારો, કામદારોને માટે કામ કરતા ‘સમાજ સેવાસંઘ’ જેવી સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓ, કામદારોના પ્રતિના અવ્યાસકો, કામદારોની સરકારો અને ‘મજૂર સંદેશ’ જેવાં વર્તમાનપત્રો તથા કામદારોના હિત જેને હેતુ હોય એવા બધા સજાગનો આ યોજનાની યોગ્યપોષ્યતા પર છટકી ચર્ચા કરી તેને યોગ્ય લાભે કાંઈક મૂત સ્વરૂપ આપવા અપતન કરે એ પ્રયત્ન જોગ નથી ?

(સંપૂર્ણ)

મેધ મહત્વાર્

અનુવાદક :—પ્રો. હરિલાલ મૂળશંકર સુલાણી

ચિત્રકાર :—ર. દત્તાત્રય

(૧)

દશપારમિતાના મંદિરના ચોકમાં તે દિવસ મહારીના ખેસ જોવા માટે જે અનેક સ્ત્રી પુરુષો એકઠાં-થયાં હતાં તેમાં પ્રધુમ્ન આગળ પડ્યો જણાતો હતો.

જ્યેષ્ઠ માસની સંક્રાન્તિનો દિવસ હતો, દશપારમિતાનું પૂજન કરવા ચારે પાસના મામડાંઓથી કન્યાઓ આવી હતી. એ જ ઉત્સવને અંગે અનેક મહારીઓ, ગાયકો અને વાજકો મંદિરમાં ભેગા થયા હતા; અનેક માળા લોકો નાનાવિધ સુંદર પુષ્પોની માળા અને વેણીઓ શુધ્ધ આસિકાઓ માટે વેચવા લાવ્યા હતા; એક બાપારી મગધથી હુમ્મલ્ય રેશમી સાડીઓ અને ઝોટણીઓ વેચવા લાવ્યો હતો, અને એની જ દુકાને કન્યાઓની ઠંડુ જામી હતી. પ્રધુમ્ને સાંભળ્યું હતું કે જ્યેષ્ઠ સંક્રાન્તિને દિવસે દશપારમિતાના ઉત્સવ પર એક પ્રખ્યાત ગાયક અને બીન બળવનાર આવશે. એને જોવા-સાંભળવા માટે જ એ આજે મંદિરે ગયો હતો, પણ આખો દિવસ શોધવા છતાં એ પ્રખ્યાત પુરુષનાં દર્શન એને થઈ શક્યાં નહીં.

સંધ્યા થવા આવી ત્યારે મંદિરના આંગણમાં એક મહારી સાપના અદ્ભુત ખેસ બતાવવા લાગ્યો; અને તુર્તજ અતંક કુતુહલ પ્રિય બાલક આસિકાઓ એની આસપાસ

એકઠાં થઈ ગયાં. થોડી વારમાં તે એ જગ્યાએ ખૂબ લીંડ જામી મઘ. પ્રધુમ્ન પણ એ ટાળાંમાં જ ઉભો હતો પણ પ્રથમથી જ એનું મન સાપના ખેસમાં લાગેલું ન હતું તે બીડમાંના પ્રત્યેક પુરુષ પ્રત્યે લક્ષ્યપૂર્વક જોતો હતો, એમ ધારીને કે કહાલ્ય ચેરુરા કે હાવલાવ ઉપરથી પેલો બીન વગાડનાર પરખાઈ આવે, ઘણી વાર જોવા પડી એને એમ જણાયું કે એ બીડમાંના એક પ્રોઠ પુરુષ તેના પોતાના પ્રત્યે જ તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. એનો પોતાક અતિ શુચ્છ અને મશીન હતો. કાણ જાણે કેમ પણ પ્રધુમ્નના મનમાં થયું કે એ જ પેલો ગાયક. લોકોને ખમેડી પ્રધુમ્ન તેના તરફ જવા લાગ્યો એટલે તેણે ઇશ્વારાથી પ્રધુમ્ને બીડની અદાર નીકળવા સમજાવ્યું. અદાર નીકળી ટ્રાટે તેને પૂછ્યું “હું અવન્તીનો ગાયક સુરદાસ; તું મને જ જોણે છે ને ?”

પ્રધુમ્નને આશ્ચર્ય થયું-પોતાના મનની વાતની આને કયાંથી ખબર!

પ્રોઠે કહ્યું; “તું મને અજાણ્યો નથી. તારા પિતા સાથે એક વખત મારી ગાઢ મિત્રાચારી હતી હું કાશી જતો ત્યારે તારા પિતાને મળ્યા વિના રહેતો જ નહીં. તમે પણ-તું જાહું જ નાંતી ઉમ્મરનો હતો ત્યારે એ જોયો હતો.”

“ તમે અહીં ક્યાં ઉતપો છો ? ”

“ નદી કાંઠે એક જીર્ણ મંદિર છે, એ જાણે છે ? ”

“ હા સમજ્યો. ત્યાં એક - સન્યાસી રહે તો હતો ને ? ”

“ હા, એ હજી પશુ ત્યાં જ છે. કોઈ દિવસ એ તરફ આવી મારી સાથે એનાં દર્શન કરજે. તું અહીં ક્યાં રહે છે ? ”

“ ત્રણ વર્ષથી અહિંના વિહારમાં અવ્યાસ કરું છું. તમે મંદિરમાં કટલા દિવસ રહેશો ? ”

“ તે હું પછી કહીશ, એક બે દિવસમાં જ મને મળી જજે. ”

પ્રધુમ્ને પ્રણામ કરી વિદાય લીધી.

હજી સંધ્યાકાળ થયો નહોતો. જે ટેકરી ઉપર મંદિર હતું તેની જ બંને પાસથી ઢાળવાળો રસ્તો હતો, જેના પર થઈ મેળામાં આવેલી બાલિકાઓ ઘેર પાછી ફરતી હતી. આ બાલિકાઓનાં ટોળાંમાં કોઈને શોધતી પ્રધુમ્નની દૃષ્ટિ આમ તેમ ફરી વળી. પછી તું તે એ લોકોની આગળ નીકળી જઈ ઉનાળે પગલે ચાલવા લાગ્યો.

આચાર્ય શીલવત બહુ ઉંમર સ્વભાવના માણસ છે. વળી પ્રધુમ્નના અન્ય શિષ્યો કરતા અંગતતાનું પ્રમાણ વિશેષ જોઈને તેઓ એને અત્યારથી જ એક પ્રકારનાં ચાસામાં રાખે છે તેમ છતાં વળી રાત પડી ગયા પછી વિહારમાં એ પાછો ફરે તો એમના કાપથી બચી કેમ ચકાવ ?

વાંક વળતાં જ ગળા દાથ પર ટેકરીની આડ્ય નીકળી ગઈ. એ જગ્યાએ જરા ખુલ્લું હતું. પ્રધુમ્ને જોયું કે દૂર, નદી કાંઠે, મંદિરનું શિખર દેખાતું હતું. શિખર ઉપર હાથાચ્છન્ન આકાશમાં પંખીનાં ટોળાં પાંખ ફેડાવતાં માળાઓમાં પાછાં ફરતાં હતાં. એથી પશુ દૂર એક સામાન્ય વાદળાંનો પશ્ચિમ તરફનો છેડા સિંદુરથી રંગાયો હોય તેમ લાલ થઈ ગયો હતો.

એકાએક કોઈએ પાછળથી પ્રધુમ્નનું વસ્ત્ર જરા ખેંચ્યું.

પ્રધુમ્ને પાછું વળી જોયું ત્યાં વસ્ત્ર ખેંચનારીની આંખમાં ક્રોધક્રોધ વિદ્યુતપ્રવાહ ચમકી રહ્યા. એ કિશોરી, પોતાની અંધ વણી દેહલતાને ઢાંકતી નીલરંગી સાડી ફરફરાવતી. ઉભી હતી. વિશેષમાં એક સરી ફૂલની માળા એના લાલ પ્રદેશ રાજતી હતી.

પ્રધુમ્ન વિરમયમુક્ત સ્વરે બોલી ઉઠ્યો, “ ક્યાં હતી, સુનન્દા ! મેં તને આટઆટલી શોધી પશુ ક્યાંય પત્યો જ ન લાગ્યો. ”

અથમ તો કિશોરીનું મોં લાલ્લમી લાલ થઈ ગયું; પછી જરા અભિમાનથી બોલી “ અમને શોધવા સારું જ જાણે પોતે અહીં આવ્યા હશે, કેમ ? જે રાજ્યના મદારી લોક અને ગાયકાનાં મોં જોના જ ફર્યા કરતા હતા તે મને શોધવા જ આવ્યા હશે તો, બાપ ! ”

“ હું સત્યું જ કહું છું, સુનન્દા, હું તને જ શોધતો હતો. સજા વખતે તને શોધી, તે પહેલાં પશુ તને શોધી હતી. હું કોની સાથે આવી ? ”

આ વખતે ટેકરી ઉપરથી કન્યાઓનું એક જૂથ એજ રસ્તા પર ઉતરી આવતું દેખાયું. એ જોતાં જ એકદમ સુનન્દા પ્રધુમ્નને પડેા મુઠી ઝડપથી ચાલવા લાગી. પાછળ અપરિચિત બાતાઓ આરી રહી છે, એવે વખતે સુનન્દાની પાછળ જતું ઠીક નહીં એમ તિયારી, પ્રધુમ્ન થોડી પળ ચુા ઉભો રહ્યો; પછી હતાશ થઈને, માથું ઉંચું કરી, લાંબાં લાંબા પગમાં ભરતો એ ચાલવા લાગ્યો.

સન્ધ્યાનું ઝાંખું તેજ ક્યાંય વિદ્યુત થઈ ગયું હતું; અંધકારમાંથી ધીમે ધીમે તરલ ચતું કોઈ સીતલ તેજ પસરવા લાગ્યું હતું; પશુ અન્યમનરક પ્રધુમ્નને એનો ખ્યાલ પશુ ન હતો. થોડીવાર પછી ચમકી

તેણે જોયું કે પૂર્ણિમાના ચંદ્ર પોતાની શુભાભિવ્યવસ્થા જ્યોત્સ્ના વડે પથ અને ઘાટ ઘોળી રહ્યો હતો. દર, મનનાં વૃક્ષપત્રો ચાંદનીમાં ચમકી રહ્યાં હતાં. એના અભ્યાસનું આજે શું થશે? ત્રિપિટકાનો પાઠ નહીં ચાલે તો આચાર્ય પૂર્ણવર્ધન એની ભત્રાંના કરશે-તો શું થશે? આવી સુંદર રાત્રે યુગયુગના વિરહીઓની મનોવેદનાએ એને બાકુળ બનાવી દીધો, અને એના અગાધ મનમાં આવી સંપૂર્ણ જ્યોત્સ્નારાત્રે મહાકષ્ટે નિહારની માનસસુંદરીની પાછળ પાછળ ફરવાની જે વૃત્તિ યથા આવી, તે મારે શું એ એકલો જવાબદાર છે?

દશપાર્મિતાના મંદિરમાં એજ વખતે સંધ્યાની આરતીના ધંદાનાદ થવા લાગ્યા, દર જીર્ણ મંદિરમાં એક ઝંખો દીવો પ્રકટયો. ઉત્સવ પર આવેલાં નરનારીનાં જૂથ જ્યોત્સ્ના પૂર્ણ રસે જતાં કૂચે કૂચે બહુ દૂર અદૃશ્ય યથા ગયાં પ્રધુમ્ન વધારે વેગથી ચાલવા લાગ્યો.

રસ્તાની બાજુમાં એક વૃક્ષ ઝૂમી રહ્યું હતું. તેની પાસે પહોંચતાં પ્રધુમ્નને લાગ્યું કે વૃક્ષની ઝાંચે કાંઈ ઉભું છે. વધારે પાસે જતાં એક અત્યંત પરિચિત મિષ્ટ કલરવ સમા દારૂના ખનિથી ચમકી એ સ્તબ્ધ યથા ઉભો રહ્યો. તેણે જોયું કે વૃક્ષની નીચે સુનન્દા ઉભી છે; હાથેલી ધટામાંથી ચંદ્રનાં રૂપેરી ફિરંગી એની સુંદર દેહલતા પર પડી અંધકાર અને જ્યોતિની જળ આસપાસ સુધી રહ્યાં છે!

પ્રધુમ્નને જોતાં જ માયું દલાવતી સુનન્દા બોલી ઉઠી, “વાહ રે ઝાડની પાસે તો આવીને ઉભા છે ને મને દેખતાં ચ મથી!”

સુનન્દાને જોઈને પ્રધુમ્નને બહુ આનન્દ થયો. તે બોલ્યો, “દેખે તે ક્યાંથી, ઝાડ નીચે છુપાઈને ઉભી છો ને. અને દેખું તોય શું? આજ તો મને તારા ઉપર બહુ યુક્તિ

મહાયો છે. સુનન્દા, સાચું કહું છું.”

“અપરાધ પોતાનો ને વળી તે પર પાછો રોપ કરવો! તે દિવસ મેં શું કહ્યું હતું ચાહ છે? નહિ તો આખા રાજ્યના મદારીને બાજીબર-નારે! એમની પાસે તે શીદ જમ્મએ? આવાં મેલાં કપડાં પહેરીને! હું તો એની પાસે હુકું ચે નહિ.”

પ્રધુમ્ને કહ્યું “તું મોટા ધરની દોકરી, તારી તો વાત જ જૂદી. પણ વાત શું હતી, ચાલી ચાહ આપે છે?”

સુનન્દા બોલી “જાઓ, નકાસું વધારે કહેવાની મને ઇચ્છા નથી. મનમાં જ ચાહ કરી જુઓ, એ શી વાત હતી? તે દિવસ નહોતી કરી?”

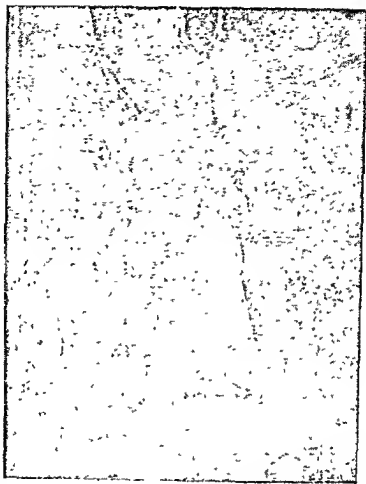
ઘોડીવાર વિચારી પ્રધુમ્ન બોલી ઉઠ્યો, “હાં હાં ચાહ આવ્યું. પેલી ખંસીની વાત?”

સુનન્દા અગિમાનપૂર્વક બોલી, “જે કહ્યું નહીં કે ચાહ કરી જુઓ. હું તો. બપોરની મંદિરમાં આવી બેસી હતી. આવવા ટાણે વળી.....જાઓ જાઓ.”

પ્રધુમ્ન હસી પડ્યો: “વાર સુનન્દા, તે મને જોયોજ હતો ત્યારે બોલાયો કેમ નહીં?”

સુનન્દાએ કહ્યું. “હું કંઈ એકલી હતી કે? હા, બપોરે તો હું એકલી આવી”તી. પણ ત્યારે તો નમે આચાર્ય નહોતા, પછી તો મારા ગામની બધીએ ય ઓફરીઓ આવી ને, પછી કેવી રીતે બોલાવાય?”

પ્રધુમ્ને કહ્યું. “ચાલો, નક્કી થયું કે વાંકે મારો જ થયો છે, પછી? પણ તું જે આ મદારી અને વાળ વગાડનારાની વાળ વારે વારે કહાડે છે, તે માટે કહું છું કે કંઈ એમને શોધનાં ન હોય. હું તો અવન્ટીથી એક પ્રખ્યાત ગાયક અને વીજાવાદક આવનારો હતો એની શોધમાં હતો. તું તો જાણેજ છે કે મને વીજા શીખવાનો કેટલો મોહ છે. એટલે એને જાણવા માટેજ હું ચારે કોર ફરતો હતો. એને છેક સાંગે મળી શક્યો.

“વાહ રે જાડની ખાસે તો આવીને ઢબા છે
ને મને દેખવા થ નથી !”

એ નદીકાંઠે પેલા છાત્ર મંદિરમાં ઉતરેલ
છે. એ તો જાણે હીક, પણ તારા ગાણ
ક્યાં છે ?

સુનન્દા બોલી, “જપુતને ને મદા-
રાગજો બોલાવ્યા છે તે તજી ચાર દિવસ
થયા કૌશામ્બી ગયા છે.”

પ્રધુમ્ન એકાએક અટકાઈ કડી બોલ્યો,
“હાં-હવે સમગ્રયુ” મને નવાઈ લાગતી
હતી કે આટલી મો. રા. સુધી સુનન્દા
અહીં—”

પ્રધુમ્નનાં મોંને એ દાયથી દયાવની
સુનન્દા લજ્જિતભાવે બોલી ઉઠી, “સુપ

સુપ, તમને તે કંઈ લાન છે કે લોડા આરતી
માધી પાછાં ફરે છે તે સાંભળશે ?”

હસ્યુ ખાળતો પ્રધુમ્ન બોલ્યો, “પણ
આજ રાતે તારા ગાણ ઘેર આવી ગયા હશે
તો શું કરીશ ?”

“આરવા થો આવતા હોય તો, કહીશ
કે હું આરતીનાં દર્શન કરવા રોકાણી હતી,
કાણ બળવાતું છે ?”

સુનન્દાના સુગંધિન પુલપાંખડી નેવા સંદર
જમણા દાપને પોતાના દાયમાં લેતો પ્રધુમ્ન
બોલ્યો, “રહેવા દે ત્યારે, એ વાત જવા
દઈએ. ચાલ સુનન્દા ! તને વાંસળી સંભળાતું ;

અત્યારે મારી પાસેજ છે. સાચું કહું ?—
તને એ સંભળાવવાજ સાથે લાગ્યો છું.
વળી તને સંભળાવવાજ પેલાને શોધીને જીન
વગાડતાં શીખવાની મને હઝા થઈ હતી.”

બન્ને નદી તીરે આળ્યાં, પણ પ્રધુમ્નમાં
એકાએક નિશ્સાદ વ્યાપી ગયો. એ વાંસળી
વગાડવા બેઠો, પણ કોણ જાણે કેમ એ
વાંસળીમાં એનો છવ લાગ્યો નહીં—વાંસળીનો
સૂર જાગ્યો નહીં. આ પહેલાં ધણી વાર
બન્ને જણાં નિર્જનમાં એકલાં બેઠા હોય
ત્યારે પ્રધુમ્ન પોતાની બંસરી છેડતો અને
કેટલીયે વાર સુધી સ્તનદા મુગ્ધ બની એ
સાંભળી રહેતી. જ્યારે પણ પ્રધુમ્ન વિદારની
બદાર કરવા નીકળે ત્યારે વાસળી તો એની
સાથેજ હોય. ધણીવાર તો પ્રધુમ્નની વાસળીમાં
મધુર સ્વપ્નમય સૂર સાંભળના બન્ને જણા
બધોરના સૂરને તો પરાગવર્ગી સંધ્યા બે
નમી વિલીન થઈ જતો ત્યાં સુધી મનમુગ્ધ
બની બેસી રહેતાં; પણ બન્ને એકલા હોય
ત્યારે પ્રધુમ્નને આજની માફક નિશ્સાદિત
બનતો સ્તનદાએ પહેલાં કહિ જયો ન હતો.

કોણ જાણે કેમ પણ પ્રધુમ્નના મનમાં
આજે વારંવાર પેલા છાંયે વસે પધિાન કરેલા
અદ્ભૂત ગાયક સૂરદાસની વાત ખડક થતી
હતી. વિદારના કલાકુસલ મિશ્રુ વસુમતના
દોરેલાં “જરા”ના ચિત્રના જેવેજ કરચલીઆળી
ચામડીવાળા અને શીલુદર્શન એ સૂરદાસ !
પુરાતન પોથીનાં બોજ વગરના જેવો કેવો
અપ્રીતિકર એનો એક પ્રકારનો ઝાંખો લાલ
રંગ !

(૨)

ખીજે દિવસે સવરે પ્રધુમ્ન નદી તીરે
આવેલા પેલા છાંયે મંદિર ગયો. અંદરની
દેવમંત્રી ધણી દિવમંત્રી અદ્વય થઈ ગઈ
હતી. મારે પાસની દિવાલોમાં મોટી ફોટો
પડીને સાપ લીંછીના વાસ થયા હતા. પાસેના
ગામનાં લોકો દાઢ ત્યાં જતાં નહી. એક

માત્ર માર્ગ આજુબક મન્યાસી ત્યાં આજ
સાત આઠ માસથી આવી રહેલો હતો. એનો
જો ગાગર શિખો હમણાં હમણાં એની પાસે
ગામમાંથી જતા આવતા, એટલે આજકાલ
મંદિરનો માર્ગ પહેલાની અપેક્ષાએ કંઈક
સુધેરો હતો.

અર્ધ અધકારમય મંદિરે સૂરદાસ
સાથે પ્રધુમ્નનો મેળાપ થયો. પ્રધુમ્નને જોઈને
સૂરદાસ ઘણો આનંદ પામ્યો, અને બોલ્યો
“આજ બદાર જમ બેસીએ, અહીં તો બહુ
અમાર છે.”

બદાર જમ પ્રકાશમાં સૂરદાસે પ્રધુમ્નનું
મુઠો ધરી ધારીને જોયું; પછી મનમાં બોલ્યો
‘યજે, તારી માફતજ મશે. મને એ ખાતી
થાય છે.”

પ્રધુમ્ને સૂરદાસને દેખી જ એતાં જો
જાત-જાત અનુભવ હતો, પાંચ આવતાં
તે કોઈ જાતે એને લાગ્યું કે એ પુરુષ !
મુગ્ધ પર એક પ્રકારનો કંડારસાવ છવાયેલો
હોવા છતાં એમાં પ્રતિજ્ઞા હતી.

સૂરદાસે કહ્યું, “મને લાગતું જ હતું કે
તું આજે આવીશ તારા પિતા તો એક
પ્રસિધ્ધ ગાયક હતા. તું કંઈ શીખ્યો છે ?”

પ્રધુમ્ને લલિતજત મુખે ઉત્તર આપ્યો,
“થોડી વાસળી વગાડતા શીખ્યો છું.”

સૂરદાસ ઉત્સાહથી બોલ્યો, “ત્યારે તો
દીક. તારા પિતાને ન જાણતું હોય એવું
માણસ અહીં આસપાસમાં ભાગ્યેજ કોઈ
હશે. દરેક ઉત્સવ વખતે કોસામિતથી તારા
પિતાનો નિમન્ત્રણપત્ર આવતો. હાં, મેં
સાંભળ્યું છે કે તું વાંસળીમાં મેધમહત્વાર
બહુ સુંદર વગાડે છે ?”

નિનીતભાવે પ્રધુમ્ને કહ્યું “કંઈ ખાસ
જાણું છું એમ નહીં. જે મનમાં આવે
તે વગાડું છું. તેમાં કોઈ વાર મેધ મહત્વાર
પણ વગાડું છું ખરો.”

સૂરદાસે કહ્યું, “જરા સંભળાવ તો ખરે, જોષએ તને કેવું આવડે છે?”

વાંસળી તો બધો વખત પ્રધુમ્ન પાસે જ રહેતી. ક્યારે સુનન્દા સાથે મેળાપ થઈ જશે તે કહેવાય નહીં ને!

પ્રધુમ્ને બંસરી બગ્ગવવા માંડી. એના પિતાએ એને બાલ્યકાલમાં સંગીત શીખવ્યું હતું, તે ઉપરાંત સંગીતના વિષયમાં એનામાં એક પ્રકારની સ્વાભાવિક ક્ષમતા હતી. તેના આલાપ અતિ મધુર હતા. હતા પત્ર પુલ ફળમાથી ઉદાર નીલ આકાશ અને જ્યોત્સ્ના રાત્રિ મર્મભેદી જે રસ ઝરી રહે છે તે રસ એની બંસરીના સૂરમાંથી જાણે મૂર્તિમંત થઈ ઉઠ્યો. સૂરદાસને એટલી આશા નહીં હોય, કેમકે ગાન પૂરું થતાં તેણે પ્રધુમ્નને આશિર્વાદ કરી કહ્યું, “ઈપ્રધુમ્નતો દીકરો આવો કુશળ થાય એમાં નવાહ નહીં. મને પહેલા જે લાગ્યું હતું તે સત્ય છે,—તારાથીજ એ થશે.”

પોતાની પ્રશંસા સાંભળી પ્રધુમ્નનું તરણ મેંદાં લગ્નથી લાલ થઈ ગયું.

ખીજ થોડી આડી અવળી વાતો થયા પછી જ્યારે પ્રધુમ્ન રજા માગી ઉઠ્યો ત્યારે સૂરદાસે તેને કહ્યું, “સાંભળ પ્રધુમ્ન, એક છાની વાત તને કહેવાની છે. તને એ કહેવા માટે મેં પહેલાં પશુ તારી શોધ કરી હતી; ને તને મળ્યાથી મને બહુ સારું લાગ્યું હતું. પણ એ વાત કહું તે પહેલાં તારે પ્રતિજ્ઞા લેવી પડશે કે એ વાત કોઈને પણ તારે કહેવી નહીં.”

પ્રધુમ્ન ધણો વિચિત્ર થયો. આ માણસ સાથે હજી તો એક દિવસનો પરિચય થયો છે ત્યાં એ એને છાની વાત તે શી કહેવાનો હતા?

તેણે કહ્યું, “વાત શું છે તે જાણ્યા સિવાય મી રીતે.....?”

સૂરદાસે કહ્યું, “એમ જોમમાં ન પડીશ. કેંઈ અનિષ્ટજનક વાત હત તો હું તને કહેવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરત.”

વાત જાણવાની એટલી તિવ્ર જિજ્ઞાસા પ્રધુમ્નના મનમાં પ્રકટી કે તેણે કોઈની પાસે એ વાતનો પ્રકાશ ન કરવાનું સૂરદાસને વચન આપ્યું.

ધીમે અવાજે સૂરદાસ કહેવા માંડ્યો, “આ નદીનો પશુ જ્યાં મોટો વાંક વળે છે તેની સામેના ખડક પર એક મેદાન છે, તે જાણે છે? એ જગ્યાએ પ્રાચીન કાળમાં એક સરસ્વતિ મંદિર હતું. એમ સાંભળ્યું છે કે આ દેશના મોટા મોટા ગાયકો યજ્ઞ ગયા તે અજ્યાસ પૂરો કર્યા પછી એ મંદિરે આવી પોતાના ગાયનથી દેવીને તુષ્ટ કર્યા પહેલાં જીવનવ્યવસાય આરંભતા નહીં. એ વાતને ધણો કાળ વહી ગયો છે. ત્યાર પછી મંદિર ઠાંગી ગયું. તેનું ખંડીઝર એ જગ્યાએ ખડું છે. એ જગ્યાએ ખેસી આપાડી પૂર્ણિમાની રાત્રે હજી કોઈ ઉદાત્તભાવે મેઘ મશ્તાર થાય તો સરસ્વતિદેવી સાક્ષાત્ તેને દર્શન દે છે. આ વાત આ દેશના લોકો જાણતા નથી. આપાડ, આવણ અને ભાદપદ, એ ત્રેણે માસની પૂર્ણિમાએ એવી રીતે દેવીનાં દર્શન પ્રાપ્ત થાય તો એના વરથી ગાયક પોતાની કળામાં સિધ્ધિ પામે. એનો વર પામ્યા પછી સંગીતનો કોઈ પણ વિષય એ ગાયકથી અતાત રહે નહીં. પણ જે ગાયક આ વર માગે તે અવિવાહિત હોવો જોઈએ. મને થયું કે આવતી પૂર્ણિમાએ તું અને હું મળી આ બાજતની પરીક્ષા કરી જોઈએ. તારો શો મત છે?”

સૂરદાસની વાત સાંભળી પ્રધુમ્ન અવાજ થઈ ગયો. એ બને કેમ? આચાર્ય વસુદેવે ધણીયાર કલા વિશે બ્યાખ્યાન આપતાં આપતાં કહેવું કે કલાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી સરસ્વતિની જે બનિ આશોએ માની છે ને

કદપના માત્ર છે ; વાસ્તવતાનો એમાં કશો સંપર્ક નથી. એ ખરેખર નજરેતજર દેખાય એ શું સંભવિત છે ?

પ્રધુમ્ન ચૂપ રહ્યો.

સુરદાસે જરા વ્યગ્ર ભાવે પૂછ્યું, “ શું તારો મત નથી પડતો ? ”

પ્રધુમ્ને કહ્યું, “ એમ નહીં, પણ મને વિચાર થાય છે કે એ વાત તે બને કેમ ? — ”

સુરદાસે કહ્યું, “ એ બાબતમાં તું નિશ્ચિન્ત રહે. એની સત્યતા તો તું તારી પોતાની આંખે જ જોજે. તને વાંધો ન હોય તો આવતી પૂર્ણિમાએ હું બધો જ દોષસ્ત કરી રાખીશ. ”

સુરદાસની વાત સાંભળી પ્રધુમ્નના મનમાં કોઈ અજબ પ્રકારનું કુતૂહલ થયું. તેણે માથું ધુણાવી કહ્યું, “ બસે, કરી રાખજો, હું આવીશ. ”

સુરદાસે કહ્યું, “ ચાલો, ધણો આનંદ થયો. વચ્ચે વચ્ચે એક બે વાર તું અહીં આવી જજે. તૈયારીમાં તારે પણ એક બે કામ કરવાં પડશે તે હું તને બતાવીશ. ”

એક વાર ફરી સમગતીદર્શક રીતે માથું ધુણાવી પ્રધુમ્ને વિદાય લીધી.

તે પછી તે ચિતિત ભાવે વિહારને રસ્તે વળ્યો.

તેના મનમાં થતું હતું—દેવી સરસ્વતિ સાક્ષાત્ ! એવે પ્રથમવર્ણી ! ઓજ્જ્વલી મુખ શ્રી વાળી ! કેવી સુંદર હશે ? પણ આચાર્ય વસુન્વતના મત પ્રમાણે તો.....

(૩)

ભદ્રાવતી નદીને તીરે એ વખત શાવ-પીપળા-નકતમાલનાં વનમાં ધનધોર વધો જામી. સમસ્ત આકાશમાં જાણે કોઈ વિરહિણી પુરસુંદરીનો અસ્તવ્યસ્ત મેઘવર્ણુ કેસ કલાપ જ પાથરી દીધો હોય નહીં ! મેઘલી રાતનો ધના-ધકાર ને જાણે એના, પ્રિયવિદોષા પ્રાણની નિમિડ નિર્જનતા જ હોય નહીં !

ફર વનમાં સંભળાતો ઝંઝાવાત એ જાણે એનો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ જ હોય નહીં ! અવિત્રાંત પણે ઝરઝર વરસતો વરસાદ એ જાણે એનાં મધુ દ્વયમાંથી પડતી અશ્રુધારા જ હોય નહીં ! અને મેઘમેદર આકાશમાં ચમકતી વીજળી એ તેના હતાશ પ્રાણમાં આશાની ક્ષણિક ચમક જ જાણે હોય નહીં ! એમ ભાસતું હતું.

આપાડી પૂર્ણિમાની રાત્રે સુરદાસની સાથે પ્રધુમ્ન પેલા ટેકરા પરના મેદાનમાં ગયો. તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે વાદળાંઓથી સમસ્ત આકાશ ઘેરાઈ મથું હતું અને બધે અધકાર વ્યાપી ગયો હતો.

સુરદાસના કહેવાથી પ્રધુમ્ને નદીમાં સ્નાન કરી વસ્ત્ર બદલ્યું. સાથીની પૂજા સામગ્રી પરથી પ્રધુમ્નને લાગ્યું કે એ તાંત્રિક હોવાને કારણે. એના વિહારમાં એક ભિન્ન યોગાચાર્ય પદસંભવનો શિષ્ય હતો. એની પાસેથી તાંત્રિકવિદ્યા સંબંધે એણે થોડું મળું સાંભળ્યું હતું. લાલ કરેણનાં ટુલની માળાઓ સુરદાસ સાથે લાગ્યો હતો તેમાંથી કેટલીક પોતે પહેરી, બાકી પ્રધુમ્નને પહેરવા કહ્યું. બાળકની ખોપરીઓમાં તેલના દીવા પ્રકટાવ્યા એની પૂજની તૈયારીમાં સહાય કરતાં પ્રધુમ્ન હાંરવા લાગ્યો ! વિધિ પૂર્ણ થતાં શું દેખાશે એના કુતૂહલમાં પ્રધુમ્ન એટલો તન્મય થઈ ગયો હતો કે એવી અધારી રાત્રે એક તાંત્રિક સાથે એવા નિર્જનમાં પોતે એકલો હતો એની જીદીક તો શું પણ વિચાર માત્ર પણ એના મનમાં આવ્યો નહીં. મોડી રાત્રે હોમ પૂરા થયો.

સુરદાસે કહ્યું, “ પ્રધુમ્ન, હવે તું તારું કામ શરૂ કર ; મારું પૂરું થયું. સાવધાન, તારી કુશળતા ઉપર જ આનાં સાકલ્યનો સંધળો આધાર છે. ”

એની આંખમાંની શ્વાસિત ચમક પ્રધુમ્નને કંઈ કીક ન લાગી. છતાં તેણે એકામ મનથી

વાંસજીમાં મેઘ મહાર વગાડેલા શરૂ કર્યો.

આકાશ અને પવન એ વખતે શાંત હતાં. અધકારમાં મેદાન પર : કંઈ દેખાય તેમ હતું નહીં. શાલવનનાં ડાળપાદમાં પવનને સ્પર્શે એક પ્રકારનો અસ્પષ્ટ શબ્દ થતો હતો. મોટા મેદાનની પેલી ભેર શાલવન પાસે દિશાનાં બંધનરૂપે આવેલી પર્વત રેખામાં પૃથ્વીપટ નૈશ પ્રકૃતિ અધકાર શય્યામાં પોતાની ચાદર બિછાવી સુતિ હતી. વિશ્રામ ન હતો માત્ર ભદ્રાવતીને ; એ કોઈ અનન્તમાં મળી જવાને આકુલ આગ્રહથી મૃદુ યુજતી, આનન્દથી ગાતી, કાઠા પર તાલ દેતી દેતી વહી જતી હતી. એકાએક સામેના મેદાન પર અધકાર કપાઈ જઈ સમરત પ્રદેશ એક પ્રકારના તેજથી ઝળહળી ઉઠ્યો. પ્રધુમને આશ્ચર્યથી નેત્રુ કં મેદાનની મધ્યમાં શત પૃષ્ઠિમાનાં તેજનાં મંડલ મધ્યે એક જ્યોત્સ્નાવર્ણી અનિન્ધ સુન્દરી મહિમામયી તરૂણી ઉભી છે ! એની કૃષ્ણ કેશરાજિ સદસા એના પ્રીતદેશ પર પથરાતી રકંધ પાછળ ઉતરી પડતી હતી. એના દીર્ઘ નયનોના દીર્ઘ કૃષ્ણ પદ્મ કોઈ સ્વર્ગીય ચિત્રકારની પોંછી વડે અકાયલાં હતાં, એની તુપાર ધવલ બાહુલતા દિવ્ય પુષ્પાભરણો વડે શોભી રહી હતી, એની કૃશ કટિ આઠા નીલ વસ્ત્રપદમાંથી ઝગકતી મણિ મેખલા વડે ઝગમગતી હતી, એના રક્ત કમલદલ સમા પાદ્મપત્તે હૃદયમાં ઝીલવા વાસન્તી પુષ્પ જાણે ભૂમિમાંથી ઝુટી નીકળ્યાં હતાં. હા !—આજ એ દેવી વાણી ? આની જ વીણના મંગલ ઝંકારે દેશોદેશ ચિત્રકારોની સૌંદર્યવૃષ્ટિ. સૃષ્ટિ તરફ વળે છે, આના જ આચિર્વાદથી દરે દિશ સત્યની પ્રતિષ્ઠા સ્થપાય છે, આના જ પ્રાણભંકારે વિશ્વનો સૌંદર્યસંભાર નિત્ય સ્થરન્ત વહે છે ; શાશ્વત આતો મહિમા, અક્ષય આતુ દાન, ચિરંતન આતી વાણી !

પ્રધુમના નેતાં નેતાં જ ધીમે ધીમે એ દેવીની મૃતિ વિલીન થઈ ગઈ. જ્યોત્સ્ના આંખી પડી ગઈ. પવન નિરતેજ વહેવા લાગ્યો.

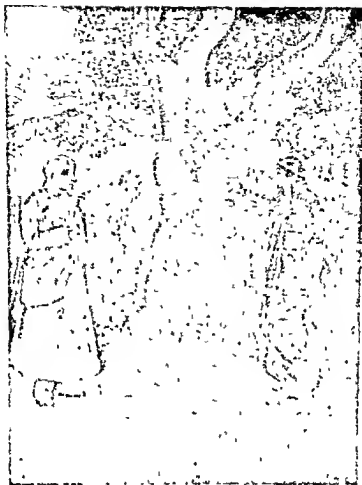
અતેક પછી પ્રધુમન મોહમૂઢ બેસી રહ્યો. તેણે જે નેત્રુ એ તે સ્વપ્ન હતું કે સત્ય ? છેવટ સુરદાસે એનું બાન પાછું આણ્યું. તે બોલ્યો : ‘ મારે તો એટલું કામ હતું કે તોરી ઇચ્છા પૂરી કરવી. મારી વાત ખોટી ન હતી એ ખત્રી થઈ કે નહીં ? ’

સુરદાસની વાત આત્મારે કેવી યે અસંબધ લાગતી હતી. તેના મુઠાં સામે નેતાં પ્રધુમને લાગ્યું કે અર્ધ અધકારમાં એની બન્ને આંખો અંગારાની માફક ચમકી રહી છે !

તેની પાસેથી વિદાય લઈ પ્રધુમન ન્યારે વિહાર તરફ પાછો ફર્યો ત્યારે પૃષ્ઠિમાના ચંદ્રને વાદળાંઓએ સાવ ઢાંચી દીધી હતો.

મેદાન ઘણું વિસ્તારવાળું હતું. તેને વટાવતા ઠીક સમય લાગ્યો. તેને વટાવતા મોટું વન શરૂ થયું. વન ખૂબ ઘટ્ટ હતું. સાગ અને દેવદારનાં ડાળપાંદાં એક બીજા સાથે ચુક ભેરવી ઉમાં હતાં ; તેમાં અધકાર પશુ ખૂચ હતો. પાછલી રાત હતી પરાંદીયું થઈ જવાના ભયે એ ઉતાવળા પગલાં ભરતો હતો. આલતાં આલતાં એને લાગ્યું કે વનમાં એક જગ્યાએથી કંઈ પ્રકાશ આવતો હતો પ્રથમ તો એણે ધાર્યું કે વૃક્ષની ઘટામાંથી ચંદ્રના કિરણો અળાઈ આવતાં હતાં, પણ વિશેષ નેતાં એને લાગ્યું કે એ પ્રકાશ ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના જેવો નહીં પણ—કેવડલ વધી જવાથી એ ફડી છોડી વનમાં એને દ્રંદવા પેડે. જે પીપળાના વૃક્ષમાંથી પેડો પ્રકાશ નીકળતો હતો તેની પાસે જઈ આંખ માંડી નેતાં પ્રધુમન અવાચક બની ઉભો રહ્યો !

આ શું ? આ તો મેદાનની ગાખમાં હંમણું નેંદ્ર હતી એજ દિવ્ય સુંદરી !

તેના મેઝા અર્ધ મીચાવાના અર્ધ કપડેના દંતા, જાણે કોઈ
નિશાના ઘેનમાં હોય તેમ તેને આરે પાસે બહાર નીકળવાનો
માર્ગ હાથની મદદથી કુઝો પડતો હતો.

આશ્ચર્ય! એણે શું જોયું! મેઝાનમાં
જેઘ હતી એજ તેજેમણે મુંઝરી વનમાં
મોનરૂ આમ તેમ ઘૂમી રહી છે.

એના સમસ્ત શરીરમાંથી એક પ્રકારનો
સ્તિષ્ઠાઈવળ પ્રકાશ વિસ્તરે છે, અને વનના
અંતઃગોળને ઘણે દૂર સુધી અજવાળા રજો
છે. જરા પાસે જોઈ જોતાં જખાણ કે તેના
મેઝા અર્ધ મીચાયાલા અર્ધ ઉઘડેલાં હતાં;
જાણે કોઈ નિશાના ઘેનમાં હોય તેમ તેને
આરે પાસે બહાર નીકળવાનો માર્ગ
હાથની મદદથી કુઝો પડતો હતો, પણ

એ ન જડતા એજ પીપગાનાં ઝાડ ફરતી એ
ચક્કર મારી રહી હતી! એના મોં પર
વિચલ્લતા ઝાંઘ રહી હતી.

એકાએક પ્રધુન્નને બધા લાગ્યો. એણે
ચિચાલું કે મેઝાનમાં સરસતી ફેરીનાં ન્યૂનથી
માટીને અન્યાર સુધીની સમસ્ત ઘટના પૈથાચિક
તો ન હોય! પૂર્ણિમાની રાત્રે શ્રાવણનમાં
આ શું ચક્ર રજું છે!

એક ક્ષણ પણ વધારે એ સ્થગે એ ઉમે
ન રજો. વનમાંથી બહાર નીકળી ઉનાવળે
પથને કાંડતો કાંડતો એ ચિદારના ઉવાનમાં

પહેાંચેા ત્યારે કુમારચેણીના પહાડ પાછળ
મ્હાન ચંદ્ર અસ્ત થઈ ગયેા હતા.

પાછલી રાતે શય્યામાં પડ્યા પછી એણે
એક સ્વપ્ન જોયું: રાત્રિના અધિકારમાં
ભદ્રાવતીના કાળા જળમાં કાષ્ટ એક દેવી યથા
ભૂતી એકલી પડી ગઈ છે. ત્યારે ત્યારે તે
હડી બહાર નીકળવાને પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે
ત્યારે જળના તરંગો એને બાંધી રાખે છે,
એના અંગની જ્યેષ્ઠિતને નદીના જળમાં
શોષી લે છે, એની ચારે પાસ ગાઢ અધિકાર
જવાઈ રહે છે, નદીની માછલીઓ એના
મુકામળ ચરણુદયને ઘોહી કાઢે છે—એના
શરીરમાં વ્યથા છે, એવું મુખ વિપવણ છે;
હુઃખથી કંપતી દેવીને જોઈ એક મોટા મત્સ્ય
દાતીયાં કરી એક પ્રકારતું રાક્ષસી હાસ્ય
કરી રહે છે; એ મત્સ્યતું મ્હેં આગાહ
ગાયક સૂરદાસના જોયું છે.

(૪)

રહસ્યમાં હોતા વેતળ પ્રધુમે આચાર્ય
પૂર્ણવર્ધન પાસે જઈ સૂરદાસ સાચેની પ્રથમ
મુલાકાતથી માંડીને ગઈ કાલ રાત્રિ મુખીની
બાધી ધટના કહી સંભળાવી. આચાર્ય પૂર્ણ-
વર્ધન બૌદ્ધદર્શનના અધ્યાપક હતા અને
મહાના બધા ભિક્ષુઓ કરતાં વૃદ્ધ અને
વિદ્વાન હોવાથી સહુ તેના પર અધ્યા રાખતાં.
બધી વાત સાંભળી એમને વિરમય થયું;
તેમ એમની આંખ શંકાકુલ થઈ ગઈ. તેમણે
પૂછ્યું, “આ વાત પહેલાં કેમ ન કરી ?”

“એણે મના કરી હતી. મારી પાસે
પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી હતી કે—”

“સમજ્યો ત્યારે અત્યારે વાત કેમ કરી ?”

“અત્યારે મને એમ લાગે છે કે આમાં
હું કાષ્ટકરું કંઈક અનિષ્ટ કરી રહો છું.”

થોડીવાર વિચાર કરી પૂર્ણવર્ધન જોડ્યા.
“મને લાગતુંજ હતું કે આરું કંઈક થવાતું.
પણસભવ અને એના કેટલાક કાંડાના રીન
તાંત્રિક સિધ્ધો દેશનાં ધર્મ કમળો લોપ

કરવા બેઠા છે. પોતાના સ્વાર્થની સિધ્ધિને
આતર કાઈ પણ કામ કરતાં તેઓ અચકાતા
નથી. અને તારે માટે તો મને એમ લાગે
છે, પ્રધુમ્ન ! કે આ તારી સ્વમજ્જતા અને
અચૂર્વ કૈતુહલ જ તારો સર્વનાશ કરશે. કાલે
રાત્રે તેં ઘોર અપરાધ કર્યો છે. તેં દેવી
સરસ્વતીને બંદિતી કરવામાં સહાય કરી છે.

આ સાંભળી પ્રધુમ્ન વિસ્મિત થઈ ગયો.
એના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહીં.
પૂર્ણવર્ધને કહ્યું, “આવા કુસંસર્ગથી દૂર
રાખવા માટેજ હું શિષ્યવર્ગને આરું બહાર
નીકળવા દેતો નથી. પણ યયું હવે; તું
બાળક છે, તારો દોષ શો ? વાહ, આ
સૂરદાસ દેખાવમાં કેવો છે ?”

પ્રધુમે સૂરદાસની આકૃતિનું વર્ણન કર્યું.

પૂર્ણવર્ધને કહ્યું, “એને તો જાળણું છું.
તું જેને સૂરદાસ કહે છે તેનું નામ ન સૂરદાસ
છે કે ન એવું મહાન અવન્તીમાં છે. એ
તો પ્રસિધ્ધ કાપાલિક ગુણાદય છે. પોતાનું
કાગ કાઢી લેવા તારી બાજળ ખાડું નામ
જોડેલો.

પ્રધુમ્ન અધીર બની બોલી ઉઠયો, “પણ
તમે જે કહ્યું તે તો—”

પૂર્ણવર્ધને કહ્યું, “એ બધી વાત કહું
છું, સાંભળ. નદી કાઠે સરસ્વતી મંદિરનો જે
લાગેલો સ્તૂપ છે તે હિંદુઓનું એક અતિ
વિખ્યાત તીર્થસ્થાન છે. આશરે જે સેકા
પહેલાં એક-તરણુ ગાયક ત્યાં રહેતો હતો
ત્યારે મંદિરમાં કંઈ સમૃદ્ધિ નહોતી. પણ
લોકોકિત છે કે એ ગાયક એમ મહાદાસમાં
ઐટલો કુશળ હતો કે આપાઠી પૂર્ણિમાની
રાત્રે એના આશાપથી મુગ્ધ થઈ દેવી સરસ્વતી
સ્વયં એને દર્શન દેતી હતી. તે પછી એ જ
મંદિર એક પ્રસિધ્ધ તીર્થસ્થાન થઈ ગયું.
એ ગાયકના મૃત્યુ પછી પણ પૂર્ણિમાની
રાત્રે કાષ્ટ સિધ્ધ ગાયકના એમ મહાદાસના
આશાપથી આકર્ષીત-દેવી ત્યાં પ્રત્યક્ષ થાય

છે. આ ગુણાદય પોતે એક વખત અવન્તીના પ્રસિધ્ધ ગાયક સુરદાસ સાથે એ મંદિરમાં ગયો હતો. સુરદાસ મેધ મહ્વારમાં પ્રવીણ હતા. તેના ગાનથી રીઝી સરસ્વતી દેવીએ દર્શન દઇ એને વર માગવા કહ્યું. સુરદાસે માગ્યું કે એને દેશના સર્વ સંગીતશાસ્ત્રીઓમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળે. એને વર આપ્યા પછી દેવીએ ગુણાદયને વર માગવાનું કહેતાં તેણે દેવીના રૂપ પર મોહી પડી એની જ માગણી કરી. દેવીએ કહ્યું કે એને મેળવવાનું કામ એના જેવા નિર્ધૂણી માણસની શક્તિ પહોંચતું છે. જો કે તે નામે ગુણાદય છે, પણ એનામાં કાંઈ પણ કળામાં એટલી નિપુણતા નથી કે જેથી એ દેવીને મેળવી શકે; એને મેળવવા તો એણે અનેક જન્મ સુધી સાધના કરવી પડશે. દેવી અંતર્ધ્યાન યથા પછી મુખ્ય ગુણાદયનો મોહ ઉઠેરો વધી પડ્યો, અને સાથે સાથે એને દેવી પર ક્રોધ પણ ચડ્યો. મંત્ર બળથી દેવીને બંધવાના આશયથી એ ક્રોધ તાંત્રિક ગુરૂને શોધવા લાગ્યો. મેં સાંભળ્યું છે કે એ એક સન્યાસી પામેથી તંત્રશાસ્ત્ર શીખ્યો. પણ કેટલાક દિવસ પછી તેની તંત્રસાધનાનો કુટ ઉદ્દેશ સન્યાસીના બળવામાં આવનાથી એણે એને દૂર કર્યો. આ બધી વાત અહીંના જીના રહેવાસીઓ જાણે છે. તે પછી કેટલાક વખત સુધી ગુણાદય સંબંધી કંઈ પણ ખજાર મને મળ્યા નહીં. મને લાગ્યું કે એ આ દેશ છોડી ચાલ્યો ગયો હશે. પણ તારી વાત સાંભળ્યા પછી મને લાગે છે કે કાલે રાત્રે એણે પોતાનો કુબટ હેતુ પાર પાડ્યો છે. આટલા

દિવસ એ જ ઉદ્દેશથી એ ક્યાંક તંત્ર સાધના કરતો હશે. હવે તું જઈ મંદિરમાં જો-એ છે કે નહીં; અને જો હોય તો મને તુર્ત ખજાર આપ.”

પ્રધુમ્ન હવે એક પણ પથ્થુ એ રથાને ઉમે ન રહ્યો : ધૂટેલાં બાણની પેઠે એ વિહારના ઉદ્યાનમાં પહોંચી ગયો. એ વખતે રહવારનો તાપ નીકળી ચૂક્યો હતો; વિહારના વિદ્યાર્થીઓના સમગ્ર કંઠમાંથી સ્તોત્રગાન વહી રહ્યું હતું :—

“યે ધમ્મા હેતુપ્પમવા
તસં હેતું તથા ગતો આહ ।”

“તે સંવ યે નિગોધો
પવં વદિ મહા સમનો ॥”

જતાં જતા તેણે જોયું કે ઉદ્યાનને એક છેડે જમદગ્નીના ઝાડ નીચે મૃગચમ પર બેસી આચાર્ય વસુમત કંઈ ચિત્ર દોરી રહ્યા છે; પણ એના વદન પર અતૃપ્તિ છવાઈ રહી છે ।

પ્રધુમ્નને જે ભય હતો તેમજ બન્યું હતું. તેણે જઈ જોયું તો મંદિરમાં કાંઈ જ ન હતું. ગુણાદય જ નહીં, પણ પેલો આજીવક સન્યાસી પણ ચાલ્યો ગયો હતો. એક બે પાણીના ઘડા અને અગ્નિ ચેતાવવા એકઠાં કરેલાં સુકાં કાષ્ઠ મંદિરમાં અહીં તહીં પડ્યાં હતાં.

તે દિવસે, મંત્રીર રાત્રિમાં, ક્રોધને કંઈ પણ કલ્પા સિવાય વિહારનો પરિત્યાગ કરી પ્રધુમ્ન ચાલી નીકળ્યો.

(બાકીનો ભાગ સુદર ચિત્રો સાથે આવતા અંકમાં આવશે)

મુખોલ

લેખક: રા. અનુભવ

એ દુઃખ ક્યાં જઈ શકું? એ મહારી સાથે બોલતા જ નથી. પરણી ત્યારથીજ એમણે તો અબોલકા લીધા છે. બહુ વિનવું છું ત્યારે બીદવાય છે, ને કહે છે, “શું બોલું! અભાગણી! બારે પગી!”

મહારાથી તો રડી દેવાય છે, કહે છે, “તું તો કૃતયા કરે છે, જો નાટક મ્હને નહિ ચાલે,” ને પછી શુભસામા અલ્પા મળે છે. આ પ્રભુ! શા રાત જન્મી?

હિન્દુ સ્ત્રીને ફરીજન કરવાનો હક્ક નથી. હું ય હિન્દુ સ્ત્રી છું, ને મ્હને ય સ્ત્રી ફરીઆદ કરવાનો હક્ક નથી પૂણા, તિરસ્કાર; મ્હેણાટાણા! જીવનભરની શુભાગી ને મને તેવાની મુક્તિપૂર્ણ! હિન્દુસંસારને એ એ બધું ય કરાવવાનો હક્ક છે, જન્મસિધ્ધ હક્ક છે. બધા ય એ હક્ક સ્વીકારે છે. સ્મૃતિના અર્થ પળ એવાજ થાય છે. હિન્દુ સ્ત્રીનો અવાજ મ્હેટો નથી, ને અવાજ મ્હેટો કરી પૂકારે તોય શું? હિન્દુ સંસારનું પુરુષત્વ હણાઈ ગયું છે, ને એથી હિન્દુ સ્ત્રીની વ્હારે કેઈ નહિ થાય. છતાં બળતા દિલની બે ઉન્દી વરાળો કદાહી લઈ? દિલ તો ધગધગી રહ્યું છે.

હું પરણી ત્યારે આશાભરી હતી; પતિ સેવાના કંઈ કંઈ પાટો બોકવી રાખ્યા હતા; કંઈ કંઈ ઉકેતો ઉકેલવાની સંચારી રાખી હતી; આજે તો એ બધું ય ધૂળમાં મળી

ગયું છે. એ કહે છે હું બારેપગી છું; શી રીતે એ ગેરસ્થમજ દૂર કરું?

પૂજ્ય સસરાજી માંદા રહેતા; એમના જીવનનો ભરેસો નહોતો. એમ્હને થયું કે ઉઘાડી આંખ છે એટલામાં પૂતના લગ્નનો લ્હાવો લઈ લઉં. અમ્હારા લગ્ન એટલે ઉતાવળે થઈ ગયાં. લગ્ન પછી ચારેક દિનમાં જ હું બારેપગી થઈ ગઈ. પૂજ્ય સસરાજી દેવલોક પામ્યા; કાંઈએ એમ્હને બરમાની દીધું. “એ બારેપગી રાંખણી આવી ને ત્હમારા પિતા દેવલોક પામ્યા,” થયું; એમ્હણે માની લીધું કે મૃત્યુનું તેડું હું જ લેતી આવી; એમ્હણે એ જ દિને કહ્યું: “અભાગણી! આવા ભારે પગે કાં જન્મી?” ને ત્યારથીજ એ અબોલ છે.

સામુજી તો રોજ મ્હેણા મારે છે, “રાં-દાદાબળા! બાપને ત્યાં મરી કાં ને, મ્હા! તું રાંખણીતા બન્યા બળ્યા, પગે એ, અનર્થ થયો.”

સસરાજીએ લ્હાવો લ્હાવો લગ્ન નહોતો લીધાં; સામુજીનું અખંડ સોનામય હૃદય લેવા હું નહોતી પરણી. બધા તો એ માની બેઠા.

દિલની બધી ઉર્મીઓ દાખી રહી છે નથી કહી શકતી એ ક્યાં મુઠી દાખી ચડીય! ચૈવન તત્તજી રહ્યું છે; શી રીતે એ તત્તજ મટાડું? સામુજીને તો ડગલે ને પગલે વાં

કહાડશે સ્વેચ્છા. મહારામાં રૂપ છે. કાચમાં જોઈ છું ત્યારે ધડીકલર મહારાથી યે હસી જવાય છે—એ રૂપનું પ્રતિબિંબ જોઈ; પણ ખબરું એ રૂપ! એ તો વધતું જ જાય છે. સામુદ્રથી યે નથી સ્વેવાતું. “મેર મુઘ! ધણી બોલતો નથી તોય શરીરે કટલી ફાટી છે? છે જરાયે અરકારો! ને આ રૂપ શા કહાડ્યાં છે?”

આ પ્રભુ! કાં તે રૂપળી ધડી?

ને એ ટકાર ને મહેણા એટલેથીજ અટકવા નથી. એમ્હણે તો એનો હોયો અર્થ કયો છે. એ નશી જણાતી ટકારે લખંકર રૂપ લીધું છે. એમ્હને મહારામા વિશ્વાસ નથી, રંગેને મ્હેં પવિત્રતા જોઈ દોષ? દિશ તરી જાય છે. કેાની હુંડ લેવા જાઉં? પ્રભુ! તું તો દુષાલીજો થયો છે. ત્હારી દુષા નથી ત્યારેજ એમ્હને એ અવિશ્વાસ આવે છે ને?

૧૫એ એમ્હને લશ્મણી લીધું છે ‘રૂપવાન સ્ત્રી શત્રુ સમાન છે. ને એમ્હનો લશ્મણ નહિ;’ પત્થર પર જાઉં છું ત્યારે બધા મહારી તરફ તાળીને જુલે છે. ‘હું’ શી રીતે એ બધાને અટકાવી શકું? રાત ને દિન વેતર કહે છું; શરીરને સાચવતી નથી; અને ધૂણે રંગદોળું છું; છતાંય શી ખજર એ લુંડું રૂપ તો ખીરયેજ જાય છે; આથી એમ્હને સંદેહ તો વધે છે, એ વધુ દુઃખ થાય છે, અભોક્ષા તો લીધા છે, પણ હવે તો ધણી વાર દર્શન યે દુર્લભ થાય છે.

મ્હને તો રહમજ નથી પડતી; અભોક્ષા લીધા ત્યારે એક વિચારે મન વાળું ઢળું. એમ્હની અભોક્ષા મૂર્તિપૂજા કરી એ અભોક્ષા છોડવીય. પણ મહારી પૂજા યે રીકારવાની એ તો હવે ના પાડે છે.

દિનુ સંસાર તો મૂર્તિપૂજક છે—ને કે ગમે તેવાની મૂર્તિપૂજા કરે છે ને કરાવે છે. હુંય હિન્દુ સ્ત્રી છું. વગર મૂર્તિએ શી રીતે પૂજન કરી શકું? અંતરમાં એમ્હની મૂર્તિ

સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છું. પ્રયત્ન કરે છું? ત્હમે ધૂતકારી ના કહાડશે; એ સ્થાપી નથી શકી; ખરું કહી દઇશ; મહારા અંતરમાં એમ્હની મૂર્તિ સ્થાપું એ ય એમ્હને રૂપ તો નથી; એવી પૂજા કરાવવાની એ ના કહે છે. એ કહે છે કે “માની લે, હું ત્હને પરણ્યો જ નથી.”

શી રીતે એ માની લઉં? શી રીતે મનને પટાવી લઉં?

એમ્હને પતિ નથી જોતી; રસીકા યે નથી જોતી, શુદ્ધિનીના ય એમ્હને ખપ નથી, એમ્હને દાસી જોઈએ છે, ઘર રાખે; સમારે ને સારું કરે, ને એક ખૂણે પડી રહે. એ માને છે કે સ્ત્રીને લાગણી નથી હોતી; એ વાર ખાતાનું મળ્યું એટલે થયું.

સામુદ્ર કહે છે, ‘વલુછ, એ રૂપ જોઈદારી કળ મહાલયા જશે? શરૂને ય નથી આવતી ખાન? એ લખંકર કટાનું તિપ હું જાણું છું. પણ અભોક્ષ મ્હેંએ એ મામળી રહું છું. જા જવાય એમ્હને આપું? કાઈ કહેશે એ રૂપની શી રીતે ચિકીતી કરે? કાઈ દાખવશે એ યોગન શી રીતે અટકાવું? આગલી બાળું? કે શીજળા માને આરાધું?’

પરણી ત્યારથી અભોક્ષ મ્હેંએ મ્હેં આ બધું સહું છે. હવે સદન નથી યતું; કેને જઈને આ ચિતક કહું? આ તો મરી ગઈ છે; ને એ દન તો ય શું કરત? ઉત્તરી વધુ દુઃખી થાત. દિનુ સંસારે છોકરી જન્મે ત્યારે કયા સાકર જોઈયાય છે?

પડોરા ૧૧ ડોરી “જા” થયા આવે છે, ધણીનાર માથે દાઢ્ય દેરથી એ કહે છે, ‘જોટા; એ ઉત્તરી વરાળ મહારી આગળ ખાલી કરી દે; પેટ ખોલી દે; પછી હું સરસ માર્ગ દાખવું; એ બધાં ય સીધાં દોર ચઇ જાય; એ દોરા ધાગા કરી દઉં; હમણા, અખધડી એ એ અભોક્ષ છોડી દયે.”

પણ શી ખબર એમહતું કહ્યું કરવાનું મન જ નથી થતું. કેણુ જાણે મ્હારું આખું અંગ શાથી કૂણું ઉઠે છે ; એ માથે હાથ ફેરવે છે ત્યારે ; ને મ્હારાથી કહેવામાં જવાય છે. “ ઠાસીમા ! મ્હારે તો બહુ સુખ છે. એ તો એમ્હના જીવને અસુખ હશે એટલે નહિ બોલતા હોય ; મ્હારે ત્હમારા દોરા ધાગા નથી કરવા.”

ઠાસીમા તો હસી પડે છે એમ્હની આંખોમાં ફાક જાડુગરને યોગ્ય વિજ અગ્રકે છે પુરુષોત્તમ એ બહુ ધૂટી મરકરી કરી શકે છે. ને ઘણા પુરુષો એને નમે છે. શી ખબર શા જાડુ હશે એમ્હની પાસે !

રોષ રોષને આંખના નીર ઉડી ગયાં છે. સામુદ્ર મ્હેણા મારે છે ; ખીજવાય છે, ને ત્યારે જીવ કકળી ઉઠે છે, પણ આંસુ તો નથી પડતાં, દુઃખનું પ્રદર્શન નથી કરી શકતી ; ને એથી તો સામુદ્ર વધુ ચીડવાય છે, ને કહે છે, “ છે કંઈ લાજ શરમ ? આટલું આટલું કહું છું તોય કંઈ લાગે છે ? શંખણી પથરો ફાડી લાગે છે,” આટલું જનાંય હું રડી નથી શકતી ; સુકી આંખોએ એ બધું ય સાંભળી લઉં છું. મ્હારું એ અબોલ એ એમ્હને સાલે છે. એ મ્હને તો કાષ્ટ પણ રીતે મ્હને બાળવી છે ; ને બળું છું એમ દાખવું નહિ ત્યાં સુધી એમ્હને નિરાંત નથી ; શી રીતે દાખવું કે હું તો બળાને લાડકું યથ ગમ છું. અભિનયકળાના એ કળાકારો ! દાખવશો કાષ્ટ માર્ગ ? શીખવશો ફાક એવી અભિનયકળા કે જેથી એમ્હની ખાતરી થાય કે હું તો બળી રહી છું ?

અબોલ રહી સારું થે જીવન વિતાડવાનો

નિશ્ચય કયો હતો. પણ આત્મા કકળી ઉઠે છે. મરી જવાનું ફાક વાર મન થઈ જાય છે. પણ જીવનો મોહ છુટતો નથી.

પ્રભુ ! શા પાપ કર્યાં હશે પૂર્વ જન્મે ? શા સારે હિન્દુ સ્ત્રી તરીકે અવતરી ? ને શા સારે ભૂંડું રૂપ દીધું ?

હિન્દુ સ્ત્રીએ અબોલ રહી બધાય દુઃખો સહન કરવાં : હિન્દુ સંસાર એ માને છે. એ માન્યતાની વિરૂધ્ધ જવાની મ્હાત્તામાં તાકાત નથી ; આટલું કહી મઠ એ ખાતર બંકેબોર ના મણુશો. ફાક દિન હું મરી જઈશ ; કેવી રીતે એ તો નથી કહી શકતી પણ હવે ઉગી સધું છે ; ગમે તેમ પણ હું મરી જઈશ ; ને હું મરી જાઉં તો ક્યાં ખોટ આવવાની હતી ? મ્હારા મરણ પાછળ હિન્દુ સંસાર રહે એમ નથી ; પખવાડીઆમાંજ વળા એ ટોલ તાર્કા વગડાવશે ; હું એ જાણું છું ; છતાં મરી જાઉં એ મ્હેલાં શા મારે દિલની વરાળ ન ખાતી કરે ? હિન્દુ સંસાર કેટલો અમાનુષી જુલ્મ અજારે છે ; ને એ જુલ્મનો ચેતવણી શાને ન આપી જાઉં ? મ્હને ય હવે જીવન અકારું લાગે છે. એકજ વાસના રહી છે ; ફક્ત એકજ વાર એ અસલ અબોલ એ છોડે ; એકવાર માયાથી બોલાવે ; એકવાર એમ્હની આંખો અબોલ છોડી દસી દેયે ; એકજવાર ; એકજ રાત્ર ; બસ ; પછી જીવનભરનાં દુઃખો અબોલ મ્હેંએ હું સહન કરીશ ; પછી મરી જાઉં તો યે વાસના નહિ રહે.

પ્રભુ એ અબોલ નહિ છોડાવે ?

(સંપૂર્ણ)

વાયરલેસ

નળ લેખક :—

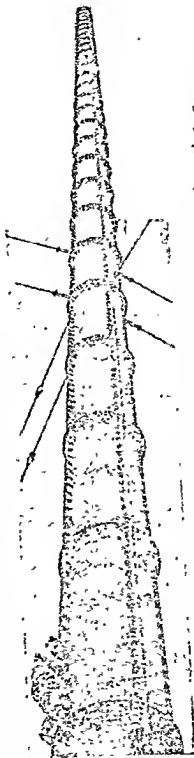
અનુવાદક :—

દશવર્ષ પહેલાં “વાયરલેસ ટેલીફોની” તેની બાબત વચ્ચેનાં હતી. આ નવા વિજ્ઞાનની દશ વર્ષ સુધી ખીલવણી થયા બાદ આજે લંડનને એકાદ બાપારી પોતાની આંશીસમાં બેસી ન્યુયોર્ક કે ચિકાગોના બાપારી સાથે વાયરલેસ ટેલીફોન દ્વારા વાત કરી શકે છે.

આ પ્રયોગ અજમાવવા બહુ દુર્લભ નથી. દરિયાનીચેના તાર દ્વારા ઇંગ્લાંડથી અમેરિકા ટેલીફોન કરવા કરતાં આ પ્રયોગ થયો વધારે સરળ છે.

હું જાણું છું ત્યાં સુધી સાધારણ ટેલીફોનથી દરિયાની સપાટી હેઠળ આજદિન સુધીમાં વધુમાં વધુ ૨૫૦ માઈલ સુધી જેટલા તારથીત થઈ શકી છે અને તે પણ એવા સાધનો દ્વારા કે જે સાધનો વ્યાપારિક હેતુ માટેના સાધારણ ઉપયોગમાં મૂકવાં કઠણ થઈ પડે.

આજે તારનાં દોરડાંવાળો ટેલીફોન વધુમાં વધુ ૧૦૦ માઈલના વિસ્તારમાં છે. ઇંગ્લાંડ અને હોલાંડ વચ્ચે એટલો વ્યાપારિક સંબંધ છે કે આ બે દેશો વચ્ચે ટેલીફોનનો વ્યવહાર હોવો જ

ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન કોર્પોરેશનના વાયરલેસનો આંબો

ટેલીફોન

સીગ્નેર મારકોની

આંબોની. વિ. ઉદ્દેશી

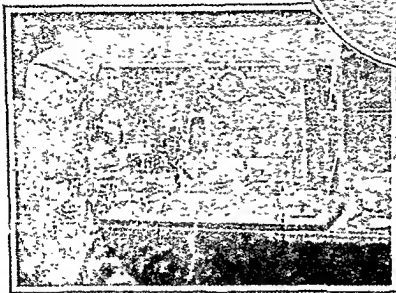
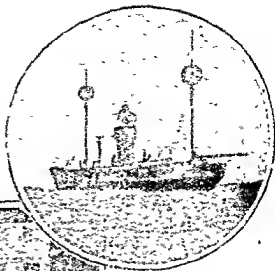
જોઈએ, છતાં એ બે દેશો વચ્ચે પણ સાધારણ તારનાં દોરડાંવાળો ટેલીફોન નથી.

પાણી નીચેના તારનાં દોરડાંવાળો ટેલીફોનમાં મુશ્કેલી એ છે કે તારના દોરડાંમાં વિજ્ઞાનિક મોઝાઈ—જે કંઈસ્વરની બરાબર છે—થોડાક માત્રા પસાર થાય છે તે પછી ઉચ્ચારની વક્રતા તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ઇંગ્લાંડને કાંસ વચ્ચે માત્ર વીસ માઈલના અંતરમાં પણ આ વક્રતા દર કરવાનાં સાધનો સમુદ્રમાં રાખવાં પડ્યાં છે. આ સાધનો પુષ્કળ અર્થ ને જોડેમતને મેળો જ જળવી શકાય છે.

વળા એ પણ નવાઈ જેવું છે કે દરિયા નીચે દોરડાં મારફત પસાર થતું વિદ્યુતનું આન્દોલન થોડા માઈલ બાદ વક્રતા ધારણ કરે છે, બપોરે હાલના દોરડાં વચ્ચેના “વાયરલેસ” દ્વારા હવાના મોઝાઈ પર મોઝાઈવામા આવતું વિદ્યુતનું મોઝાઈ ગમે તેટલા માઈલ દર બપો છતાં મૂળ સ્વરૂપે જ રહે છે.

“વાયરલેસ ટેલીફોની”માં આપણે આપણી વાણીના સ્વરોને વિજ્ઞાનિક મોઝાઈના તેવાજ સ્વરોમાં ફેરવી નાખી

તેમને જ્યાં સુધી તેઓ પહોંચવાના સ્થાનના યંત્રને અથડાય ત્યાં સુધી હવાના મોજાઓ મારફત પસાર કરીએ છીએ. ત્યાં તેમને મનુષ્યનો કાન સાંભળી શકે એવા સ્વરનાં મોજાઓનું રૂપ પાછું આપવામાં આવે છે. હવાનાં મોજાઓ વિજ્ઞાનીક મોજાઓ દ્વારા જતા સ્વરને પોતાની અસલ સ્થિતિમાં આવવા દે એવો શુભ ધરાવતાં હોવાથી

જાણુ ધરાવી શકે એવો દિવસ સમીપ આવવાની વાત કરવી એ તો અતિ શયોકિતભરેલું ગણાશે, પણ એક જ પ્રદેશમાં અનેક એવાં યંત્રો રાખી શકાય એ દિવસ તો આવશે જ.

આનો અર્થ એમ નથી સમજવાનો કે તાર વગરના સંદેશોએ કદીયે વ્યવહારિક સ્વરૂપ

“નાર” નામે ‘લાઇટ્હીપ’ ‘આયરીશ મેનલ’ માંથી વાયરલેસ ટેલીફોન દ્વારા સીવર પુરના બંદરના એન્ડ્રીસર સાથે વાતચીત કરે છે

સંદેશો મેળવવાનું કાર્ય આવતા સ્વરોને વધુ મોટા સ્વરૂપમાં લાવવા જેટલું જ કઠીન માત્ર રહે છે.

તાર વગરના સંદેશો ઉત્તર આટલાન્ટીક સમુદ્રમાં ચાલે છે, પણ તે માટેનું યંત્ર અજમાયશ માટેનું છે, અને તેથી વ્યાપાર ક્ષેત્રને જોડે એવા સંદેશોમાં સમસ્ત આટલાન્ટીક સમુદ્ર પર ચાલી શકે તે માટે તેને અમુક વિકાસની જરૂર છે.

ગમે ત્યાં મરજી પ્રમાણે લઈ જઈ શકાય એવું તાર વગરના સંદેશો માટેનું યંત્ર દરેક

ધાગણુ નહિ કરી શકે. આપણે આજ ધારીએ છીએ તે કરતાં ‘વાયરલેસ ટેલીફોની’નું ક્ષેત્ર જરૂર વધારે વિશાળ છે અને મને જણાવતાં ખેદ થાય છે કે આપણા દેશ કરતાં અન્ય દેશો આનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં કરે છે. દાખલા તરીકે હોલેન્ડમાં એમ્સ્ટરડમ રોડ એક્સપ્રેસને દરરોજ અમુક કલાકે વ્યાપારી બગ્ગરના હેલ્લા ખખડો ‘વાયરલેસ ટેલીફોની’ દ્વારા પહોંચાડે છે અને માર્કેટની કંપતીના જનાવેલાં યંત્રો મારફત હોલેન્ડની બસો, ગેટો એક સાથે આ સમાચાર મેળવે છે. મને ખજાર મળ્યા છે કે આ ગોઠવણ ધણી

સતોષજનક અને વ્યાપારને પ્રોત્સાહન આપનારી નિવડી છે.

જે હોલેન્ડ કરી શકે છે તે આપણા દેશ તેમજ અન્ય દેશો કરી શકે, અને વ્યાપારી ખર્ચેરો ઉપરાંત અન્ય ખર્ચેરો પણ આ યંત્રથી આવજા કરી શકે. પણ જરૂર માત્ર આ પ્રકારની શક્યતાઓને ધટ્ટું સ્વરૂપ આપવાની જ છે.

શ્રીમા અઠવાડીયાં પહેલાં 'ટાઇમ્સ' પત્રના પ્રતિનિધઓએ 'સફાઈ'માં આવેલ 'સાઉથ-વોલ્ડ' અને હોલેન્ડમાં આવેલ 'એન્ડરુટ'ના

હવાઈ ખાતાના રોકેટરી મેન્ડ જનરલ સીધી પોતાના પરખાઈ વાયરલેસ ટેલીફોન દ્વારા વાતચીત કરી રહ્યા છે.

એ સ્થળો વચ્ચેથી વાતચીત કરી હતી તે વખતે તેઓએ પોતા પોતાની જગ્યાઓએથી પચાસ મીનીટ સુધી છુટ્ટી તાત્કાલીન કીધી હતી. મારી ખાતી છે કે 'સાઉથવોલ્ડ'ને 'એન્ડરુટ' વચ્ચેનો અંતરો આ અખતરો દુક વખતમાં વ્યવહારિક સ્વરૂપ ધારણ કરશે અને અંગ્રેજી તથા હય સીમાપ્રદેશો વચ્ચે આ 'વાયરલેસ ટેલીફોન'નું જોડાણ કરવાથી લંડનમાં વાયરલેસ યંત્ર ધરાવતી કોઈ પણ વ્યક્તિ 'એક્સટ્રાસ'ના પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવતા ધંધાદારી સાથે વાતચીત કરી શકશે.

'સાઉથવોલ્ડ'નો આ અખતરો મુખ્ય મુખ્ય જમીનના ને દરીયાઈ માર્ગોનું 'વાયરલેસ' દ્વારા જોડાણ ધરાવતી શક્યતા દર્શાવે છે ત્યારે આ દેશના અન્ય ભાગોમાં થયેલી કેટલીક

અજમાયેશો હવે સાં-
ળિત કરે છે કે હવે એક
ખાસ બોલ્ડસુદિશમાં વાત
ચીત થઈ રહી છે એટલે આ
શોધથી જે વ્યક્તિઓ માટે
વાતચીત ન હોય તે વ્યક્તિ-
ઓ વાત સાંભળી લેતી એ
વાધો હવે દૂર થશે.
આ દેશમાં હજી સુધી
'વાયરલેસ'નો વ્યાપારિક
ઉપયોગ 'આયરીશ એન્ડ
ના 'બાર લંડશીપ' નામે વહાણ અને
લીવરપુલની 'બરસે ડોક'ની અને 'હાર્બર
બોર્ડ'ની ઓફીસો વચ્ચે થયો છે, એ જે સ્થળો
રોજ પ્રત્યેક કલાકે વાતચીત થાય છે અને
કોઈ પણ જાતનું વિગળી સંબંધીનું ખાસ
માન ન ધરાવના હોય એવા માણસો યંત્ર પર
બેસી શકે છે. આ પ્રમાણે અનેક વ્યાપારી
સ્થળો વચ્ચે જોડાણ કરી શકાય.

હવાઈ વ્યવહારોમાં "વાયરલેસ" ની
જરૂર કેટલી છે તે લખવાની અગત્ય નથી
એમ હું ધારું છું. લંડન અને યુરોપના અન્ય
કોઈ પણ દેશ વચ્ચે હોડનું દરેક બીડીશ હવાઈ
જહાજ "વાયરલેસ ટેલીફોન" ધરાવે છે, અને

સીગ્નેર માર્કોની

આ યંત્રે હવાઈ મુસાફરીને વધારે સલામત બનાવી બીજાં અનેક ઉપયોગી કાર્યો બજાવ્યાં છે.

આ યંત્ર રેલ્વેમાં સાધારણ ટેલીફોન 'સર્વિસ' ઉપરાંત કેટલું ઉપયોગી થઈ પડે તે પણ એક રેલ્વે કંપનીને અમે સમજાવ્યું છે. 'પોકેટ વાયરલેસ સેટ' મારેનો દિવસ હતો દર છે 'વાયરલેસ' સંદેશ મેળવનારાઓની ધ્વનિઓની તીવ્રતા હમણાં હમણાંમાં એટલી બધી કેળવાઈ છે કે વાયરલેસનાં મોટાં મથકો

પરથી 'સીગ્નેસ' મેળવી શકે એવાં નાનાં કદનાં યંત્રો રાખી શકાય તેમ છે. પણ 'સીગ્નેસ' મેળવવા કરતાં આ કંઈક જૂદી જ બાબત છે. 'વાયરલેસ સીગ્નેસ' માટે સીગ્નેસના તારને યંત્ર કરતાં ઘણો ઉંચો રાખવાની જરૂર છે, અને જો જગ્યા અંતર હોય તો એક માણસ હાથમાં લઈ ફેરે એવા યંત્રમાં સમાઈ શકે તે કરતાં વધુ વિજ્ઞાનિક બળની જરૂર છે. હમણાં જ માર્કોની કંપનીના નાના સહેલાઈથી ઉચકાય એવા યંત્ર દ્વારા લંડનની 'ફાયર બ્રીગેડ' 'પટની હીથ' અને 'સાઉથ વોર્ક' વચ્ચે વાતચીત કરી હતી. આ બે જગ્યા વચ્ચે સાતથી આઠ માઈલનું છેડું છે એક ઝાડની ડાળી પરથી રસ્તાની બાજુએ તાર બાંધવામાં આવ્યો હતો અને "બ્રીગેડ" ના બંધાની મારી પાછળ એક નાની જગ્યાએ યંત્રને ગોઠવવામાં આવ્યું હતું.

એક વાત ચોક્કસ જ છે. "વાયરલેસ ટેલીફોની" ની પ્રગતિ જ થતી જશે. સાધારણ ટેલીફોનની પેઠે હાલ તે એવા સમયમાંથી પસાર થાય છે, જ્યારે તેને રાજ્યકર્તાઓ તરફથી મદદ મળતી નથી.

માત્ર વીસ જ વર્ષમાં વિજ્ઞાનિક મોજાઓ માણુમોની વાતચીતને સ્થળે સ્થળે લઈ જશે. ઓરડેલીઆ જેવા દર દેશોમાં વરતા મિત્રો સાથે 'વાયરલેસ' મારફત ખાનગી વાતચીત કરી શકાશે, અને કુદરતની એક વધુ નવાઈ પ્રગટ કરીને, વિજ્ઞાન, તેથી પ્રગતીય બ્રાહ્મણની સાંકળમાં એક નવી ફરી ઉમેરશે એ નિઃસંદેહ છે.

મુખ્યાત નવલકથાકાર મી. વીલીયમ લી ક્રોક્સ ગ્રીન્ડફોર્ડમાંના પોતાના ખાનગી ટેલીફોન મારફત એંગરેડીનમાં વાતચીત કરે છે. આ બે જગ્યા વચ્ચે ૪૦૦ માઈલનું અંતર છે.

વિસર્જન

મૂળ લેખક :—કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોર.

અનુવાદક :—ભદ્રત નરસિંહલાલ રામલાલ.

(ગદ્યા અંકથી ચાલુ)

આગલા પ્રવેશોનો સાર

રઘુપતિ એક મંદિરનો પૂજારી અને કાલીનો લપાસક છે. તે જીવોનો બલિ કાલીને આપતો આવ્યો છે અને રાજના દુકમને ન આવી આપવા માગે છે. ગોવિન્દમાણિક્ય, ત્રીપુરાનો રાજા છે અને તે અંતઃકરણથી કાલીને બલિ આપવાના કામથી વિરૂધ્ધ છે. તે એક કાચઢાથી જીવોનો બલિ આપવાનો રાજ્યમાં નિયેષ કરે છે. અપર્ણાના એકના એક, જહાલા બધરીના બચ્ચાનો મંદિરાનુચરો કાલીને બલિ આપી અપર્ણાને લેની ગેરહાજરીમાં તેનાથી વંચિત કરે છે. રઘુપતિનો શિષ્ય, જયસિંહ અપર્ણા પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવે છે. લેને આજે વધેરવામાં આવ્યું તે બચ્ચુ અપર્ણાનું હતું એ ખબર થતાં ગ્લાનિ થાય છે. ત્યાંથી આ નાટક આગળ ચાલે છે.

પાત્રો

પુરૂષ પાત્રો

ગોવિન્દમાણિક્ય :—ત્રીપુરાના રાજા.

નક્ષત્રરાય :—ગોવિન્દમાણિક્યના ન્હાના ભાઈ.

રઘુપતિ :—રાજપુરોહિત.

જયસિંહ :—રઘુપતિનો પાળેલો રાજપુત મુવક ને રાજમંદિરસેવક.

ચાંદપાલ :—દિવાન.

નયનરાય :—સેનાપતિ.

મુવ :—રાજપાલિત બાલક.

ત્રી અને પુરવાસીઓ.

સ્ત્રી પાત્રો

ગુંહુંવતી :—મહિષી.

અપર્ણા :—વિખારિણી.

દ્વિતીય દ્રશ્ય.

મંદિર

અપહર્ષા :—

[ગાન]

ઓગો પૂરવાસી !

આમિ દ્વારે દોડાયે આહિ ઉપવાસી.

[ગાન]

(ઓ પૂરવાસી !

હું છું દ્વારે ઉભી ઉપવાસી.)

જયસિંહ, જયસિંહ ક્યાં ! મંદિરમાં
કાંઈ નહિ ! તું કાણ અગત્ય મૂર્તિ અહિં
ઉભી છે—કાંઈપણ ગોદયા આદયા વિના
જગનનાં હોય તેટલાં સાધનો હરે છે !
અમે જેને માટે દુઃખી ગરીબો પથે પથે મરી
પ્રીતીએ ધીએ તેતું તું જાતે આવી ત્હારા
પદ તળે આત્મસમગપણ કરે છે ! ત્યારે
ત્હારે પ્રયોજન શું ? શા માટે ત્હેને
કૃપણતા ધનની માફક લાંડારી રાખે છે—આ
દરિદ્ર સંસારના ઉપયોગભાથી છુટું કરી
દધને ! જયસિંહ, એ પાપાણી શું મુખ
આપે છે ? ત્હારી સાથે શી વાત કરે છે ?
ત્હારા વિગે શી ચિંતા કરે છે ?—પ્રાણના
ગોપન પાત્રગા કાણ જાણે કેવી સાંતવનાતું
અમૃત ચિરરાત્રિદિન સચિત કરી રાખી
દે છે ! ઓ ઉપવાસી ચિત્ત, કેને જાંધ
બારણે ખેસી રહ્યું છે ?

[ગાન]

ઓગો પૂરવાસી

આમિ દ્વારે દોડાયે આહિ ઉપવાસી.
હેરિતેહિ મુખમેવા, ધરે ધરે કોતો ખેલા,
સુનિતેહિ સારા ખેલા સુમધુર બોરિ !

[ગાયન]

(ઓ પૂરવાસી

હું છું દ્વારે ઉભી ઉપવાસી.

રેહું છું મુખમેગો ધરે ધરે કોટી સતતગમનો
અમી વાર સાંભળું છું સુમધુર બોરિ !]

[રમુપતિનો પ્રવેશ]

રમુપતિ :—કાણ રે તું આ મંદિરે ?

અપહર્ષા :—હું એક લિખારિણી છું.

જયસિંહ ક્યાં છે ?

રમુપતિ :—માયાવિની ! અહિંથી ચાલી જા.

ઉપદેશિ, શું જયસિંહને દેવીની સ્મૃતિમાંથી
પુત્રવી લેવા માગે છે ?

અપહર્ષા :—દેવીને મ્હારા તરફથી શો
ભય છે ? ઉલ્ટો હું ત્હેનો ભય કરું છું કે
રખેને મ્હારા સર્વસ્વનો ગ્રાસ કરી જાય ?

[ગાતાં ગાતાં પ્રસ્થાન.

આહિના અનેક ધન રોગોના અધિક શત્રુ,
જેવા હોતે આસિયાહિ રોધા જાણે ભાસિ !
તોમરા આનંદે રોગે નવનવ ઉત્તરે
કિંકુ સ્થાન નાહિ હોયે ગૃહભરા ઢાંસિ !

[માગતી નથી અનેક ધન રહીશ નહિ અધિક શત્રુ
આવી છું જ્યાંથી ચાલી જઈશ ત્યાં
ત્હમે રહેને આનંદે નવનવ ઉત્તરે
જરા પાત્ર સ્થાનિ ઉત્પન્ન થશે
નહિ ગૃહ દારૂપણું ન્યાં]

તૃતીય દ્રશ્ય

મંદિરની સામેનો રસ્તો.

જયસિંહ

જયસિંહ :—ચિંતાજન ! દર યાઓ !
દ્વિધા દર યાઓ ! ચિંતાના નરક કરતાં કાંઈ,
પછી તે ગમે તેટલું દુર અને કઠોર કેમ ન
હોય, પણ હજાર દરજ્જે સારું. કાંઈને અમુક
અંત હોય છે, જ્યારે ચિંતાને સીમ નથી ;
બાપ માફક પથે પથે તે હજારો મૂર્તિઓને
પકડે છે—એતરફ ગમે તેટલાં કાંઈ મારી મરે
તેટલા પ્રમાણમાં પથ લુપ્ત થતો જાય છે.
એક સારું બધા કરતાં સારું. ત્હમે સાચા,
સુરેવ, ત્હમારો આદેશ સાચો—સાચો માર્ગ
ત્હમારા જ ધર્મિત મુખે—હત્યા પાપ નથી,
ભાનુ હત્યા પાપ નથી, અને રાજહત્યા એ પાપ
નથી.—તેજ ખરું, તેજ ખરું. પાપ પુણ્ય નથી.
તેજ સત્ય. ચિંતા રહો, આત્મેદ્દ રહો ને
વિચાર વિવેક એ રહો. ક્યાં જાઓ છો
બાપજો ? રદમજાય છે કે નિશિપુર મેળો

છે ત્યાં બધા જાઓ છો.—કુટ્ટી રમણીઓને નાય થશે કે ? હું પણ જાઉં છું.—આ ધરામાં ફટલાં સુખ છે—નિશ્ચિત આનંદ ને સુખે નારીદલો નૃત્ય કરે છે—મંજુર અંગના રંગભંગો કંઠાને અચકાતા નરંગો માફક ચોતરફ ઉભરાઈ જાય છે. ચારે બાલુએથી નિશ્ચિત આનંદ બધા ધાઈ આવે છે—ગીત ગાયનો ગવાય છે, હાર્ય પરિહાસ વહે છે ને ધરણીની શોભા ઉજ્જવલ મૂર્તિ ધારણ કરે છે.—હું પણ ચાલ્યો.

[ગાન]

આમારે કે નિમિ બાઈ. શોષિતે ચાઇ આપનરે ।
આમાર આ મન ગલિયે, કાળ બુસીયે,
સંજે તેદિર નિચે નરે.

[ગાયન]

[મહેને કાણુ લેશે બાઈ, શોષિતે ચાઇ પોતાને .
મહાઈ આ મન પીમજાવી, કામકાજ
બુલાવી, તારી રાણે લઈ ને]
[ફર આપણીને પ્રવેશ]

પેલી છું, પેલી અપણી ! ફર શા માટે બની રહી છે ? જયસિંહ ગાયન ગાય છે તે અવાજ બની સાંભળે છે ? બહુ મિથ્યા, બૃદ્ધ છે તર પીડી, તેથી જ હમે છે—નેથી જ ગાયન ગાઈ છું. પેલાં જુઓ, લોકો પણ રસ્તા પર ચિંતા વિના તેથી જ ચાલે છે; તેથી જ ન્હાની વાત લઇને આટલું કૌતુક અને હાર્ય ને આટલું કંવુલ ; તેથી જ આટલી બધી સંભાળપૂર્વક સજાગારાઇ છે. ને સત્ય હોત તો શું આવું હોત ? સહજો અહિં આટલો આનંદ વહત ? તે પ્રમાણે તો વેદનાથી બેઠાંબેસી ધરામાં વિશ્વવ્યાપી વ્યાકુલ રૂદન બધે પડી જઈ અનંતકાલ સુધી મુગ્ધ બની જાત. ને જાસી વેદનાથી ખરેખર રૂદન કરતી હોત તે સંગીત કાઢી જઈ કાંઈ પણ અવાજ યાત નહિ—તાર. નીરવ યયા હોત. ત્યારે મિથ્યા જ આટલી હાંસી ; રમજાનને જોજો ગેરસી રંગતગમતો ને

કીડા, વેદનાતી પારો મુર્ધ ગાયન. હિંસારી વાધલુના તીક્ષ્ણ પંખને તળીએ પ્રત્યેક દિવસનાં કામકાજ આવે છે. ને સત્ય હોત તો, શું આ બનવા પામત ? હા, અપણી, તું અને હું કાંઈ સત્ય નહિ—તે બાણી સુખી ચાઓ. રસદીન વિરમયમાં મુગ્ધ આંખો ખોલી શા માટે તારી રહી છે ? આવ સખિ, બંને જણ મળી ચીરદિન સંસારથી પર થઈ શાંતી જઈએ—શુભ આકાશ તળે બે ન્હાના વાદળના દૃકા માફક.

[સ્થપતિનો પ્રવેશ]

સ્થપતિ.—જયસિંહ !

જયસિંહ :—હું તમને જોળખતો નથી. મહારા અદૃષ્ટ મારો પોતાના માર્ગ પર ખીજી સહસ વટમાશોએ જેમ ચાલ્યા જાય છે તેમ ચાલ્યો જાઉં છું. તું મને ઉભો રાખનાર કાણ ? તું ચાલ્યો જા—હું ચાલ્યો જાઉં !

સ્થપતિ.—જયસિંહ !

જયસિંહ :—આ રહ્યા રાખે જ સરલ પથ—શિક્ષા તમ હ થમા લઈ, મ્હારી વિખાતિયુરી સખીને સાથે લઈ ચાલ્યો જાઉં. કાણે કહ્યું કે સંસારનો રાજપથ દુરુદ-અધરો છે ? જેમ જાઉં તોમ, પણ દિવસને અંતે તો જીવનના અંતિમ લક્ષ્યે પહોંચીશ ; આચારવિચાર, તકવિતકની જાળ ક્યાં બંધ પડશે ? આ દુનિયાથી ગમેજ નરજન્મને ધરણીને જોજો સમર્પિશ. ખેચાર દિવસની મ્હારી સમટ્ટી : ખેચાર જૂન પ્રાન્તિ ; ભય, દુઃખ, સુખ, દીણુ હૃદયની આશા, દુર્મલતાથી બળ્ડ અને ચૂરેચૂર થયેલો જીવનભાર ; અનંત કાળને દાથે ગંભીર વિચારમ ફરી આણી દેતો,—એ જ તો સંસાર ! શાંતિની વિધિઓ શા કામની ? ચૂરેચૂર શું કામ ?—મજા, પ્રિતા, ચૂરેચૂર, શું બોલતો હતો ? આટલી વાર સુધી સ્વપ્નમાં હતો, આ રજુ તે મંદિર, પેલો રહ્યો આટલ કંઈક હૃદ નિષ્કર સત્યની માફક જોલો કપીરવા. ક્યો હુકમ

ફરમાવ્યો હતો ? ભૂલી જઈ શકતો નથી,
કેવી રીતે ભૂલી જઈ શકું. આ ભુલો.

[હરી જતાવીને]

તમારો હુકમ સ્મૃતિમાં, અંતરમાં અને
બહાર તીક્ષ્ણ યતો જાય છે. ખીન્ને શો હુકમ
છે, પ્રભુ !

રઘુપતિ :—એ બાલિકાને મંદિરમાંથી
ફર કર. એ માયાવિનીતે, ત્હારી જાદુગરી જાણું
છું. ત્હને ફર કર.

જયસિંહ :—ફર કરી દઈશ ! મ્હારા
જેવી દરિદ્ર, મંદિરઆશ્રિત, હાય ! મ્હારી
માફક સાથી વિનાની, અકંટક ફૂલ જેવી
નિદોષ, નિષ્પાપ, શુભ, સુંદર, સરલ, સુકોમળ,
વેદનાભીડિત, ત્હને ફર કરી દેવી પડશે ?
ગુરુદેવ તે ચે કરીશ. ચાકી જ અપણી
દયા માયા, રેનેહ, પ્રેમ બધું ભૂલી ચાલી જા !
અપણી જ મર. સંસારની બહાર જો કાષ
નહિ હોય તો ચે દયામય મૃત્યુ તો છે ?
અપણી, ચાકી જા.

અપણી :—જયસિંહ, આ મંદિર છોડી
દઈ તું ચાલ્યો આવ, બંને જણુ ચાલ્યાં
જઈએ.

જયસિંહ :—બંને જણુ ચાલ્યાં જઈએ !
એ પણ તું સ્વપ્ન નથી ! એકવાર મ્હને
સ્વપ્નમાં આ જગત સ્વપ્ન લાગ્યું હતું !
તેથીજ સુષો હતો, ગાયન ગાયું હતું.
પણ આ સત્ય જે—હવે સુષમ્ની વાત વધારે
ન કર, સ્વાધિનતાતું પ્રલોભન દેખાડ નહિ—
હું સત્ય કારાગૃહે બંદી છું.

રઘુપતિ :—જયસિંહ, મિષ્ટ આલાપનો
વખત નથી ! એ બાલિકાને ફર કરી દે.

જયસિંહ :—અપણી, ચાકી જા.

અપણી :—જઈશ શા માટે ?

જયસિંહ :—ઓ ! ત્હને નારી—
અભિમાન છે ?

અપણી :—અભિમાન નથી. જયસિંહ,
ત્હારી વેદના મ્હારી સકલ વ્યથા-સર્વ મર-

કરતાં વધારે છે. મ્હને કાંઈ અભિમાન
નથી.

જયસિંહ :—ત્યારે હું જાઉં છું. ત્યાં
સુધી અહિં રહેશે ત્યાં સુધી ત્હાર મોં જોઈશ
નહિ. ચાકી જ અપણી.

અપણી :—(રઘુસિંહને) નિષ્કુર આજણ !
ત્હારા આજણત્વને ધિક્ક ! હું હૃદય નારી ત્હને
અભિલાષ દઈ જાઉં છું. આ બંધનમાં
જયસિંહને બાંધી રાખી શકીશ નહિ.

[પ્રસ્થાન]

રઘુપતિ :—વત્સ, માથું ઉઠ્યું કર. એ
વખત વાત કર. પ્રાણપ્રિય, પ્રાણપ્રિય, તું
મ્હારે પ્રાણ અગાધ સમુદ્ર જેટલું રેનેહ-
વાતસલ્ય નથી ? હજી ચે જોઈએ છે ? હું
આ જન્મનો મિત્ર. જે ધરીતો માનાપાશ જો
તૂરી જાય તો આટલો કલેશ શા માટે ?

જયસિંહ :—ચેતો પ્રમથ, રેનેહકથા
વધારે કરશે નહિ. મનમાં મામ કર્તોજ
રહ્યું છે. રેનેહ પ્રેમ તેજસ્વત, પત્રપુષ્પની માફક
માત્ર ધરણી ઉપર આવે જાય, સુકાય અને
નવનવાં સ્વપ્ન માફક ગળા જાય છે—અનંત
હૃદયભાર સમ શુષ્ક ને રૂઢ પાષાણુનો રત્નપ
રાત્રીદિન નથી રહે છે.

[પ્રસ્થાન]

ચતુર્થ દૃશ્ય.

મંદિરનું આંગણું

લોકાનું ટાણું

ગણેશ :—આ વખત મેળામાં એટલાં
માણસો થયાં નહિ !

અકુર :—આ વખતે માણસો થાય જ
કેવી રીતે ? હવે તો હિંદુનું રાજત્વ વધારે
વાર રહ્યું નહિ ! એ જાણે નવાનું રાજ્ય
યજ્ઞ ગયું ! પૂજારીનો બાગિ પછી બધે યજ્ઞ
યજ્ઞ ગયો, તો મેળામાં લોકો આવે કે ?

કાતુ :—ભાઈ, રાજાને તો એ જુદાં
નહતી. માલમ પડે છે કે કાંઈ તેનામાં
જૂન બરાણું છે.

અકુર :—જો કાંઈ બરાણું હોય તો કાંઈ મુસલમાનનું જુત બરાણું છે, તેમન હોય તો બલિનો શા માટે નિષેધ કરે ?

ગણેશ :—પછી ગમે તેમ બોલો, એ રાત્ર્યનું મંગલ થશે નહિ.

કાલુ :—પુરોહિત મહારાજે તો ચોતેજ ફહી દીધું છે કે ત્રણ માસ કાંઈ મરેા લાગ પડી દેશ ઉજ્જવ વેરાન થશે.

હાર્દ :—ત્રણ માસ શા માટે, જેમ દેખાય છે તે પરથી જણાય છે કે ત્રણ દિવસ પણ લાગશે નહિ. આ જોને અમારો માધીયો અઢી વરસ થયાં બીમારી લોગતો લોગતો જેમતેમ કરી બચી રહ્યો હતો, અને જ્યારે બલિ બંધ પડ્યો કે તરતજ મરી ગયો.

અકુર :—ના રે, તેને મરી ગયાને તો ત્રણ મહિના થઈ ગયા.

હાર્દ :—ત્રણ માસ તો જરૂર થયા હશે, ને નહિ થયા હોય તો થે શું ? કિન્તુ આ વર્ષે જ તો મરી ગયો છે.

ક્ષાંતમણિ :—અરે, તેણે શું ? મહારાજેનાં ઓકરો, તે મરી જશે એમ કોણ જાણતું હતું. ત્રણ દિવસનો જીવ ! ને જેવી વેધની ગોળા બાધી કે તરતજ આંખ ફાટી ગઈ !

ગણેશ :—તે દિવસે મયુરકાટીની ગોર્કેટમાં આગ લાગી હતી અને એકે ઝુંપડું પણ બાપી રહ્યું હતું નહિ !

શ્ચિંતામણિ :—આ બધી વાતનું કામ શું ? દેખતાં કેમ નથી, આ વર્ષે ડાંગર જેટલી સસ્તી થઈ છે તેટલી કાંઈ વર્ષે થઈ ન હતી. આ વરસે ખેડૂતનાં કપાળમાં શું છે તે કોણ જાણે ?

હાર્દ :—એા ! રાત્ર આવી છે રે ! સવારના પહોરમાંજ અમારા એવા રાત્રનું મોઢું જોયું કે દિવસ કેવા જશે તે કોણ જાણે ? ચાલો, અઢિંથી છટકી જઈએ.

[બધાનું પ્રયાન.

[આંદપાલ અને ગોવિન્દમાણિક્યનો પ્રવેશ]

આંદપાલ :—મહારાજ, સાવધાન રહો. ચોતરફ આંખકાન ખડાં જ રાખું છું—રાત્રનું છૂટ—અનિષ્ટ કશું મહારી જાણ બહાર નથી. મહારાજ, તમારી પ્રાણહત્યા માટે ગુપ્ત વાટાઘાટ સ્વકાને સાંભળી છે.

ગોવિન્દમાણિક્ય :—પ્રાણહત્યા ? કોણ કરશે ?

આંદપાલ :—ખોલતાં સંકોચ થાય છે. બધ લાગે છે કે રખેને ખરેખરી કટારી કરતાં નિષ્કુર અહેવાલ રાત્રના હૃદયને અધિક આઘાત કરે !

ગોવિન્દમાણિક્ય :—અસંકોચે બોલી જા. રાત્રનું હૃદય સતત આઘાતો સહવાને તૈયારજ હોય છે. કોણ આવી ગેહવણી કરે છે ?

આંદપાલ :—યુવરાજ નક્ષત્રરાય

ગોવિન્દમાણિક્ય :—નક્ષત્ર ?

આંદપાલ :—મહારાજ, સ્વકાને સાંભળ્યું છે. રઘુપતિને યુવરાજે મળી છુપી રીતે મંદિરમાં ખેસાંને બધી વાત નક્કી કરી દીધી છે.

ગોવિન્દમાણિક્ય :—એ પ્રદરમાં આ જન્મનાં બંધનો તોડવાનું નક્કી થઈ ગયું ? હા, સિદ્ધિ !

આંદપાલ :—દેવતા સમક્ષ તમારે રક્ત આણી દેશે—

ગોવિન્દમાણિક્ય :—દેવતા સમક્ષ ? ત્યારે નક્ષત્રનો તો વધારે દોષ નથી. જાણવામાં આવ્યું છે કે દેવતાના નામે મરુખ્ય મરુખ્યત્વનું હરણુ કરે છે. બધ નહિ, ત્યારે કામે જા. હું સાવધાન રહીશ.

[આંદપાલનું પ્રયાન.

મહાદેવી, રક્ત નહિ, ફૂલ, લાલ્યો છું, માત્ર લલિત ! દિંસા નહિ અને પ્રમત્રી થે નહિ ! આ જનનિ, આ જન્મતમાં દુર્બલો અદ્ધ અસહાય છે—સાગાર છે. બાહુબળ

બહુ નિષ્કુર, છે, સ્વાયં બહુ કુર છે, લોભ બહુ સખત છે, અસાનતા એકદમ આરૂઢ છે, અને મર્વ કોષપણુ લાગણી દુહાવ્યા વિના ક્ષુદ્રોને પગ તળે દબાવી ચાલ્યો જાય છે ! અહિં સ્નેહ અને પ્રેમ અતિ ક્ષીણતામાં છે અને સ્વાર્થથી પલકવારમાં ભૂંસાઈ જાય એવા છે. જનની, તું, પણ જો તહાર બહુ ઊગારે, રક્ત પીવા છલ લખાવે ત્યારે તો બધે અંધારું ? લાખ ત્યારે હવે લાખ નહિ, પતિ પ્રતિ સતી અમાપાણુ, મિત્ર શત્રુ, મનુષ્યનું નિવાસગૃહ લોચીથી ગોઝારં બન્યું છે, હિંસા પુરુષ ને દુષ્ટિ દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યાં છે. હવે વધારે નહિ, હવે વધારે વખત નહિ, છુપો વેશ છોડો, હજુએ સમય યોગ્ય નથી ? હજુ પણ તહાર પ્રત્યક્ષ રહેશે ? મહારા માયા વારતે—મહેને મારી ના ખવા ખાતર ચોતરૂંથી વડુ ઊંડે છે, માતા, એ શું તહારા ચતુર્ભુજોથી ઊંડે છે ? તે યશે ! ત્યારે તેજ યતો ! જણાય છે કે મહારા રક્તપાતે દિંસાનલ છુટારો. ધરણી આટલી દિંસા સઠન કરશે નહિ ! રાજહત્યા ! લાખી માતૃહત્યા ! સમસ્ત પ્રજાની છાતીએ વેદના યશે, સમસ્ત લાખીના પ્રાણ રૂદન કરી ઊઠશે ! મહારા રક્તે દિંસાને માતૃવેશ દૂર થશે અને રાક્ષસી આકાર પ્રકાશશે. આ જ ને તહારે દયાનું વિધાન હોય તો તે પ્રગણે ખતો !

[જયસિંહનો પ્રવેશ]

જયસિંહ :—બોલ અહિં ! ખરેખર તું રાજરક્ત માગે છે ? આ વખતે જ બોલ તહારે મોઢે જ બોલ, માનવભાષામાં જલદી બોલ, ખરેખર જ તહારે રાજરક્ત નોખજે છે ?

[નેપથ્યથી] - નોખજે છે !

જયસિંહ :—ત્યારે મહારાજ, ઇજ દેવતાનું નામ લો ! તહારો કાળ નિકટ આવ્યો છે !

ગોવિન્દમાણિક્ય :—જયસિંહ, શું બન્યું છે ?

જયસિંહ :—તહારા પોતાના કાને નહિ સંભળાયું ? દેવીને પૂછ્યું કે 'સાચે જ તું રાજરક્ત માગે છે ?' દેવીએ જતે જ કહ્યું " નોખજે છે " !

ગોવિન્દમાણિક્ય :—જયસિંહ, દેવીએ નહિ, અંતરપટમાંથી રધુપતિએ કહ્યું. પરિચિત સ્વર હતો.

જયસિંહ :—રધુપતિએ કહ્યું ? અંતર-પરેથી ? નહિ, નહિ, વધારે વખત નહિ. હવે કેવળ સંશયમાંથી વધુ સંશયમાં ઉતરી ચકતો નથી ! ત્યારે હું કિનારા પાસે આવું છું ત્યારે મહેને પ્રાણ અગાધમાં ફેંકી દે છે ? તે પેલો અવિશ્વાસી દેવ ! હવે ચાલશે નહિ ! ગુર હો યા દેવી હો, એકજ યાન.

[કારી બહાર કાઢે છે.]

ફૂંચ લે, મા ! લે, મા ! ફૂંચ લે. તહારે ખરે પૂરું છું, માત્ર ફૂંચ લે અને સંતોષ માન. હવે રક્ત નહિ, મા ! રક્ત નહિ ! એ પણ રક્તનાં જેવાંજ રંગીન લાલ છે. એ જ સવંતીનાં ફૂલો પૃથ્વીની માતૃછાતીમાંથી કાઢી દુર્ગમન ધરાની સ્નેહવેદના પેડે સંતાનના રક્તપાતે ખોલી ઉઠ્યાં છે. લેવાં પડશે. એજ લેવાં પડશે ! હું તહારા રોપથી ડરતો નથી ! રક્ત દમ્પશ નહિ ! તહારી આંખો લાલ યોજ કરે ! તહારે ખરૂં ઊગાર ! તહારો રમણનનો જીલમ આણુ ! હું ડરતો નથી !

[જયસિંહ સિવાય ગંધારું પ્રસ્થાન]
આ શું યયું, હામ ! દેવી, ગુર જેવતા તે બધું એ એક પહોરમાં છુલી. થયો—વિશ્વમાં હવે કાષ્ટ રહ્યું નથી !

[રધુપતિનો પ્રવેશ]

રધુપતિ :—અધુ મહે સંભળ્યું છે. અધુ નકામું ગયું ! આ અકૃત્ય ! હવે શું કયું ?

જયસિંહ :—કંઈ દે, પ્રશ્ન !

રઘુપતિ :—અધુ લાંગી નાંખ્યું ! બહુશાપ
અર્ધે રસ્તેથી પાછો વાળ્યો ! ચુરતું વાક્ય
ઉઠાધું ! પોતાની શુધ્ધિને બધા કરતાં મોટી
કરી ! આ જન્મનું રતેદનશ્ચ આ પ્રમાણે
વાળ્યું !

જયસિંહ :—હો, પિતા !

રઘુપતિ :—શો દંડ દઉં ?

જયસિંહ :—પ્રાણુદંડ !

રઘુપતિ :—નહિ, હેના કરતાં મેં બારે
દંડ કરવા માગ્યું છું ! દેવીના ચરણોને સ્પર્શ
કર !

જયસિંહ :—સ્પર્શ કયોં.

રઘુપતિ :—ત્યારે બોલ શ્રાવણીની છેલ્લી
રાત્રીએ દેવીને ચરણે રાજરકત આણી આપીશ.

જયસિંહ :—હું શ્રાવણીની છેલ્લી રાત્રીએ
દેવીને ચરણે રાજરકત આણી આપીશ.

રઘુપતિ :—ચાલ્યો જા.

તૃતીય આંક

પ્રથમ દ્રશ્ય.

મંદિર.

લોકાતું રોજું—રઘુપતિ અને જયસિંહ

રઘુપતિ :—ત્હમો બંધા અદ્ધિં શા મારે
આવ્યા ?

સઘળાં :—અમે માનાનાં દર્શન કરવા
આવ્યા છીએ.

રઘુપતિ :—ખરે ! દર્શન કરવા આવ્યા
છો ! હમણાં જ ત્હમારે જે આંખો છે તે શું
માન ત્હમારો બાપના પૂજારે ? માતા કયાં ?
દેવી આ રાજ્ય છોડી ચાલી ગઈ છે. ત્હમો
દેવીને રાખી શક્યા નહિ ! તે ચાલી ગઈ છે.

સઘળાં :—કેવો સર્વનાથ ! મહારાજ
શું વાત કરો છો ! અમે શું કયું છે ?

નિસ્તારિણી :—મહારા બાણીઓને રોગ
લાગ્ય પડ્યો હતો તેથી જ કેટલાક દિવસ
યયાં પૂજા કરવા આવી શકી હતી નહિ !

ગોવર્ધન :—મહારાં જે એક બંકરને બંધિ.
દમ્પત્ય એમ ઘણા દિવસથી વિચાર કરી રાખ્યો
હતો, એટલામાં રાજ્યએ બંધિ બંધ કરી
દીધો, તેમાં હું શું કરું ?

હાર :—ન અમારા ગંધમાદને માનના
કરી હતી તે તેણે માનતા ચઢાવી નહિ.
પણ માએ પણ તેના બદલામાં તેવીજ
હેને સજા કરી છે. હેતું પેટ વધીને ઢોલક
જેવું થઈ ગયું છે—ખાજ મિઠાનામાં પડ્યો
છ માસ થયા ! ઠીક થયું છે, આપણો
મહાજન છે તેથી જાણે માને ઠગી શકશે !

અકુર :—ત્હમે સુપ રહો ! જુલો ઘોઘાટ
મચાવશો નહિ અમ્હા, મહારાજ, મા કેમ
ચાલી ગઈ છે ? અમારો શો અપરાધ થયો છે ?

રઘુપતિ :—માતા વાસ્તે એક દીપું માત્ર
લોકો દષ્ટ શક્યા નહિ, એવી તો ત્હમારી
બક્તિ ?

અનેક :—રાજની આજ્ઞા, ત્યાં અમે શું
કરીએ ?

રઘુપતિ :—રાજ કાણુ ? ત્યારે શું
માતાતું સિંહાસન રાજ કરતાં નીચું ?
ત્યારે જો : માવહીન ! ત્હમારો રાજ્યને લઈને
રહો, જેલું છું ત્હમારો રાજ્ય ત્હમારી કૃતીક
રક્ષા કરે છે !

[સપ્તમા બચતીન થઈ ગળગળાસ્વરે વાર્તાલાપ કરે છે.]

અકુર :—ચુપ રે ! સંતાન જે અપરાધ
કરે તો માતા દંડ દે, પણ એકદમ છોડીને
ચાલ્યાં જાય એ માતાને લાપક હતું ? બોલી
દો, શું કરતાથી માતા પાછાં આવશે.

રઘુપતિ :—ત્હમારો રાજ જ્યારે રાજ્ય
છોડી જશે ત્યારે માતા પણ રાજ્યમાં પાછાં
પગ મૂકશે.

[નિસ્તબ્ધભાવે પરસ્પર મૂખાવલોકન]
ત્યારે ત્હમોં જોશો ? અદ્ધિં આવો, ઘણું
દૂરથી આજ્ઞા કરીને જ્યારે માતાને જોવા
આવ્યા છો ત્યારે એકવાર સંમેષદર્શન કરો.

[મંદિરના દ્વારનું ઉપડવું. પ્રતિમાનો પાછળનો બાથ દેખાય છે.]

સઘળાં:—આ શું? માતાજીનું મૂખ કદ બાબુએ?

અકુર:—અરે, એ તો મા વિમુખ થઈ છે.

સઘળાં:—ઓ મા, ફરી ઉભાં રહો! ફરી ઉભાં રહો! ફરી ઉભાં રહો! એકવાર ફરી ઉભાં રહો! મા: ક્યાં! મા ક્યાં! મા, એમે ત્હને ફરી આણીશું! અમે ત્હને છાડીશું નહિ! અમારે, રાજા જોઈતો નથી! મરો રાજા!

જયસિંહ:—[રઘુપતિની નજરેક આવી.]

અબુ, હું એક સળદ પલ્લુ ન જોશું?

રઘુપતિ:—ના!

જયસિંહ:—સંદેહનું કાંઈ કારણ નથી?

રઘુપતિ:—ના.

જયસિંહ:—અધુન શું માની લઉં?

રઘુપતિ:—હા.

[બાબુએ આવી]

અપહર્ષ:—જયસિંહ, આવ જયસિંહ, આ મંદિર છાડી શીઝ આવ.

જયસિંહ:—જાતી ફાટી ગઈ!

[રઘુપતિ, અપહર્ષ અને જયસિંહનું પ્રસ્થાન]

[રાજાનો પ્રવેશ]

મહારાજ:—રક્ષા કરો મહારાજ, અમારી રક્ષા કરો—માતાને ફરી આણો.

ગોવિંદભાણિકૃષ્ણ:—વત્સમણ, સાંભળો! ત્હાં પ્રાણપલ્લ સાધો, જનનીને પાછી આણી આપીશ.

મહારાજ:—જય હો મહારાજ, જય હો ત્હમારે!

ગોવિંદભાણિકૃષ્ણ:—એકવાર ત્હમને પૂછું છું, ત્હમે શું માતાના જર્મમાં જન્મ નથી લીધો? બાલ્યમણ, ત્હમે તો કામલહૃદયે

માતૃસ્નેહસુધાનો અતુલ્ય કયો છે, જોઈ, માતા શું નથી? માતૃસ્નેહ બધા પ્રાણીન અને પવિત્ર છે, સૃષ્ટિની પ્રથમ માત્ર માતૃસ્નેહજ એકલો આંખો ના તરુણ વિશ્વને જોળામાં લઈને જગ્યો. આજે પણ તે માતૃસ્નેહ ધૈર્યની પ્રતિમા બેઠો છે; કેટલાયે ઉપદ્રવો, કેટલાયે શે કેટલીયે વ્યથા, કેટલોયે અનાદર—અસન્નુષે બાઈનો બાઈથી રક્તપાત, કેટલી નિહુરતા, કેટલોયે અવિશ્વાસ—મુગી વેદ સહન કર્યા છે, છતાંયે તે જનની હૃદયજોળાને માટે જોળો પહોળો કરી એકદમ જે નિરૂપાય છે ત્હમને માટે પોતા બધું હૃદય સોંપી દેઈ બેઠી છે. આજ આપ કયો અપરાધ કર્યો છે કે જેથી ત્હને માટે અસીમ સ્નેહ આ સંસારને ચીરમાતૃહી અને અનાથ બનાવી ચાલ્યો ગયો! વત્સમણ ભ્રાતૃમણ, જોલો, મુકતકંઠે જોલો, એવે કયો અપરાધ કર્યો છે?

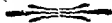
કોઈ કોઈ:—માતાજીના બલિનો નિરો કર્યો છે! માની પૂજા બંધ—

ગોવિંદભાણિકૃષ્ણ:—બલિ નિષેધ કરવામ આવ્યો છે તેથી, તે અભિમાનથી, માત્ર વિમુખે યદ્ય છે, મરો ચાલે છે, ઉપવાસ, અનાદર, અસિ, રક્તપાત વગેરે ચાલી રહ્યાં છે! માતા, ખરે! એવી અમારી માતા! પળે પળે ફીણ શિશુને સ્તન આપી માતા બચાવે છે, તે શું ત્હના રક્તપાનના લોભથી? આજ માતૃઅપમાને જ્યારે મનમાં સ્થાન લીધું ત્યારે આ જન્મનો માતૃસ્નેહશ્રુતિમાં જે વ્યથા પહોંચી નહિ?—‘રક્ત માથું છું, રક્ત માથું છું’ એવી માતા ગર્જના કરે છે, મુગો દુર્જન છવ પ્રાણમયે ધરધર કંપે છે—દયાહીન નરનારીઓ રક્તમત્તામાં નાચ કરે છે, એ શું માનો પરિવાર! પુત્રમણ, એ શું માતાની સ્નેહછાંચી?

(અપહર્ષ.)

મી. મેથેસન લેંગ.

વિધવિધ સ્થળોને અનુકૂળ દૃશ્યો ખડાં કરવાની તહેની આલાકી

લેખક :—

વા. શેઠ મોહનલાલ મણિલાલ

વિજ્ઞાનના, હુન્નર ઉદ્યોગ-
ના, કળાના, ઈશવણીના કે
કોઈ પણ અન્ય ક્ષેત્રમાં
'સંપૂર્ણતા'ના ઉચ્ચતમ
શિખર ઉપર પહોંચ્યા વિના
મળ સમક્ષ કદાપિ બહાર
નહિ પડવાની વિશિષ્ટતા
એ પાશ્વિમાલ્ય લોકોની
સૂક્ષ્મતાનું અને જગત
તરફથી તેમને મળતા

મોરોક્કોમાં ખરીદેલ "નેબેસ" સહિત મી. મેથેસન લેંગ "ગ્રાઇલોડ" ના પોપાકમાં.

અભિનંદનનું મૂળ કારણ છે. - અભિનય કળાને 'તરંગાળાનો ધધો' ગણી, આપણે ત્યાં થાય છે તેમ રહેને ધૂંકારી કાઢ્યા વિના, રહેને પણ ઉચ્ચ સ્થાને મૂકી, યુરોપવાસીઓએ રહેને પોપણ આપવામાં કચાશ રાખી નથી. આથી રહેમની રંગભૂમિ, માત્ર થોડાક કલાકના વિનોદના સાધનનો નહિ પરંતુ આદર્શ કલાના પ્રતિબિંબ પાડતાં સુકુરનો ભાસ કરાવે છે. હિંદમાં આત્યંતી ઉદ્દીજ વૃત્તિ દેખાય છે. પચીસ વર્ષના નામકનો ભાગ ભજવવાનો હોય ત્યાં રૂપેરી વાળને કલ્પ લગાડી ગોદડચંદ 'રૂંદેજ'ને ધમધમાવે અને રહેમની પત્ની બનનારો ઉમ્મરમાં એટલો ન્હાનો હોય કે નાટકનો સાર વાંચ્યો ન હોય તો એ ગોદડચંદની પુત્રી હશે કે "સેકન્ડ હેન્ડ" ઝેરી હશે તે માટે જોનારને હસેક મિનીટ વિચાર કરી જોવો પડે. આવી વસ્તુચિતિમા પ્રેક્ષકને તિરસ્કાર થાય અને કંપની ખીચડીખાઉ ગણાય તે સ્વાભાવિક છે.

દેશી રીતમમાં પણ આવી રીતે ધર્મની ભાવનાઓ અને અસલના સુદરને પવિત્ર વાતાવરણનું ખૂન કરવામાં આવતું જોવાય છે. દ્રોપદી ઘરમાં બેઠી હોય ત્યાં પણ રહેના પગમાં વ્હામટવે લેમટડોની સપાટ ચમકારા મારતી હોય અને સુધિઝિરનો પટાવાળો ટ્રાંઝ મોટરકાર પાસે બિમો બિમો મૂકે. આમળતો હોય! આ કથનમાં અતિશયોક્તિ જણાતી હશે, પરંતુ ગણીગાડી સધ્ધર કંપનીઓના અપવાદ સિવાય, પોણોસો કે એંશી કંપનીમાં આવીજ અંધાધૂંધીનું સામ્રાજ્ય હોય છે.

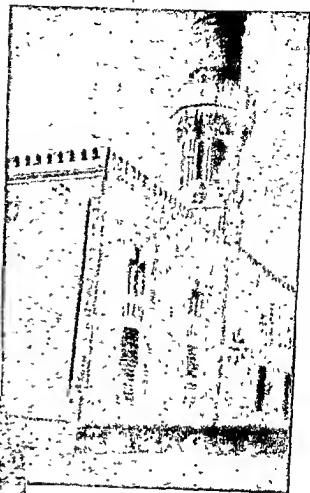
રંગભૂમિ ઉપર કટકીક વાર દર દરના દેશના રહેવાસીઓ, પહેરવેશ, દરેક વગેરે બતાવવાં પડે છે અને

મી. નેથેશન લેંગ 'આયેડો' વર્ગ

તેમાંજ કાયરેક્ટરને તહેની બધી અક્કલ ખરચી નાખવી પડે છે. આ બાબતરણુ કરવામાં ખોમી આવતાંજ કાયરેક્ટરનાં ચાતુર્ય અને દીર્ઘદૃષ્ટિની કિંમત અકાષ્ઠ મળે છે.

જે દેશનાં દરરો, પ્રજાઓ વગેરે બતાવવાનાં હોય તદેનુંજ અદ્ભૂત રીતે આખુંદ વાતાવરણુ ઉત્પન્ન કરી, પ્રેક્ષકગણને તેમાં ડૂબાવી દઈ, ધડીમર ભૂજ યાપ ખવડાવી નાખવાની, તે જુદી જ દુનિયામાં છે એવું તહેને ધડીમર મનાવવાની દુષ્કટ કળા હસ્તગત કરનાર એક વ્યક્તિ તે મી. મેથેસન લેંગ છે. આભિદ્યુત અનુકરણુ કરવાની શક્તિને

આ મરચદ પરથી લંડનમાં ભજવવાના કોઈ નાટકમાં આભિદ્યુત દૃશ્ય લાવવાનો મી. મેથેસન લેંગને ખ્યાલ આવેલો.

લાંબી પ્રખ્યાત અને પ્રિય થઈ પડેલો મી. લેંગ જેની છબીને ટેરવે ન રમતો હોય એવો કાંઈક જ ઇંગ્લંડવાસી હતો. જુદાજુદા દેશની પ્રજાઓના સંસર્ગમાં પોતે જાતે જ ન આવે તો તદેનું જ્ઞાન અપૂણુ રહે માટે મી. મેથેસન લેંગ દરેક દેશપરદેશ ફર્યાજ કરે છે; અને ખાદીક અવલોકન કરી, સંપૂર્ણ કેમ થવાય તદેના વિચાર કરે છે. આવી જાતના તદેશના એક વખતના પ્રવાસનું વર્ણન,

જ્યોષ્ઠોના ચ્દેશના આભિદ્યુત રંગ ને હાલ માટે આ આયાના ચ્દેશ પરથી મી. લેંગને ખ્યાલ ઢચ્ચેલો.

લેમના પોતાના વિચારો સાથે, પરંતુ મહારાં પોતાની ભાષામાં નીચે આપું છું. મી. લેંગ કહે છે :—

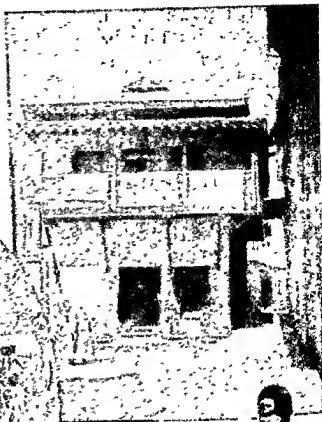
“પૂર્વ તરફના કોઈ દેશનું” યોગ્ય નાટક હાયમાં આવતાં, પૂર્વની ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ અને ચમત્કાર પશ્ચિમની રંગભૂમિ—આલમમાં રજૂ કરવાં : એજ હમેશાં મહારાં લક્ષ્ય થઈ પડ્યું છે. પશ્ચિમવાસીની

નંદીનારનાં આ મનન પરથી ‘શાહચોક’ના ઘરનો ખ્યાલ લેવાયેલો.

કલ્પનામાં “પૂર્વ” આવું ‘દશે-નેતું’ દશે” એ જાતનું નહિ, પરંતુ લેણે નજરોનજર જોએજું અને સ્મૃતિ-પટમાં કોતરેજું એવું વાતાવરણ હું ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરું છું.”

“મહારા સદ્ભાગ્યે મને લગભગ આખા વિશ્વ ઉપર આફ્રિકા, દિંદ, -સિંધોન, ગીન

રંગભૂમિના પોરાકના કોઈ નમુના મળે આ “સ્નેપશૉટ” લેવાયો છે.

વગેરે દેશોની પ્રતિલિપ્ત કરવાનું મળ્યું છે. મહારા મનમાં જેટલાં અસંખ્ય સ્મરણો રહી ગયાં છે

તેટલાજ ‘સ્નેપશૉટ’થી રહે” સાથે રાખેલી મહારા જોય અતારે ભરપૂર છે અને. પૂર્વમાંથી લીધેલાં ખરેખરાં કપડાં અને ત્યાંની કેટલીક નવાઈની ચીજોથી મહારા ટૂંક ખી ચો ખી ચ

આ ‘જીવ’ના પહેરવેશ ઉપવાસ કપડાં પહે.

ખડકાઈ છે. મહે' એ સપ્તગી વસ્તુઓને સંબંધી છે અને કાળજીપૂર્વક રાખી રૂખી છે—કદા એકજ હેતુથી. જ્યારે મોડાહેવા કાઢ ખેલમાં પોવાત્ય જુગિનાં વાસ્તવિક દરેક અને પોવાકની આવશ્યકતા જણાય ત્યારે હેમનો ઉપયોગ કરવાના હેતુથી. અમુક મકાન, મહેલો કે મનુષ્ય આપું કે તેણે હતું એ બાદ' તો કાઢ પશુ રાખી શકે. પરંતુ એકાદ યિત કે વેશ કાઢની સમક્ષ કાઢી લેને એમ કહેવાને સમર્થ થઈએ કે, 'ને, આ રહી, ત્યાંની પાછડી!' તો તે વધારે સાર' ખર'જ ને!'

આગળ આશ્વતાં મી. લેંગ કહે છે, 'મી. વુ,' 'મર્ચન્ટ ઓફ વેનીસ,' અને 'ઝાયેલો' ના મ્હારા ભાગ બજવતાં મહે' પૂર્વમાંથી એકડી કરેલી વસ્તુઓને સારી પેઠે ઉપયોગ કર્યો હતો. હલુ ગર્ભરય હોય એા કહેતાંક નાટકમાં, ભવિષ્યમાં મ્હારી એ ભંગના ખજાનાને વધુ ઉપયોગ થશે."

દૃષ્ટાંત તરિકે જ'ઝીઆર લઈએ. પીકાડીલીથી થયેજ દર ત્યાં એક આશ્ચર્યકારક અને ચેનનવ'તું સ્થાન છે. એત ગૃહસંહી વચ્ચેથી સુપ્રકાશમાં હેરેથી આપેા જતો એક સુંદર અને ગૃધ્ર આરખ શેખ મ્હને જ'ઝીઆરમાં મળી આવ્યો. હવામા ઉડતા હેનાં જખાએ અને આકર્ષક દેખાવે મ્હારે ધ્યાન ખેંચ્યું અને મહે' મ્હારી પત્નીને કહ્યું. "ઝાયેલોને માટે આ જખો તરૂં જોગ્ય છે; ઝાયેલોએ ખરાબ આવેાજ પહેર્યો દશે."

એ ભપકાદાર, આરખ મહાદાય હેમનો ફોટો પાડવાની અનુસા આપશે કે નહિ તે વિષે એમે અમારાં જોખીઆને પુછ્યું. જોખીઓ ખસડક ખસડક શેખ પાસે જઈ આવ્યો. "ફોટો લેવા દેશે," એણે પાછા આવતાં હાંત કચકચાવી કહ્યું.

શેખ સાહેબે સીનેયના કાઢ પ્રખ્યાત ખેત્રાકીની માફક તડકામા 'પોઝ' લીધો અને

કમેશના કાગની પૂણીદતિ' ચતાંની સાથેજ એકદમ જોખીઆ સાથે રસપૂર્વક વાતીલાપમાં ઉતરી પડ્યા. એમના વાતીલાપમાં 'જોખી' શબ્દ વારંવાર આવતો હતો.

એ બધો સમય, તે ગૃધ્ર પુરૂષ અમારી તરફ ટગર ટગર જોઈ રહીને વાતો કરતા હતા એટલે મહે' જોખીઆને વાતનો વિષય શો દતો તે પુછ્યું. જોખીઓ દરેક પડયો, શેખ પામે જયો, પાછો આવ્યો અને ફરી પાછો ખડખડ દરેક પડી જોયો, 'અહુજ મ્હોટા મણ્ડેસ છે, હાં! એમને બેરી ખરીદવી છે."

"કહ બીરી!" મહે' હુ'ચવાઈને પુછ્યું.

મ્હારા આશ્ચર્ય રચ્યે જોખીઆએ હાથ ઉઠો કર્યો અને મ્હારી પત્ની તરફ આંગળી ચીંધી.

ખચિત, શેખની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ ન શકી એ કહેતું જરૂરનું નથી, છતાં મ્હારી પત્ની તો જોખીઆની મારફતે એ મડીઆ સાથે ચાલાકીથી અને ફોસમાવી પટાવીને વાતો કરીને, હેતી પાસેથી, હેલે પહેર્યો હતો તેવો એક જખો ખરીદી લેવામાં ફતેહમંદ થઈ શક્યા. જખો અમારી સાથે ઘેર આવ્યો—જે ખાસ સદેહ જખો હું પહેરે છું અને ભવિષ્યમા કદાચ ઝાયેલો તરિકે પહેરીશ તે.

જ'ઝીઆરમાં મહે' જે રથજે શેખનો ફોટો લીધો હતો તેનીજ નજીક એક સુંદર મકાન પશુ મ્હારા જોવામાં આવ્યું. તે એટલું તો મનોહર હતું કે તરતજ મ્હારે લેનો ફોટો લઈ લેવો પડ્યો એ વિચરેને હું પાછળથી જાહેરમા મૂકેલા 'મર્ચન્ટ ઓફ વેનીસ' ના ખેત્રમાં શાયલેકના ઘરના નમુના હાખત વાપરી શક્યો. એ મ્હોટો દેખાવ દરેક રાતે મ્હારા 'સ્નેપશોટ' ની પૂરેપૂર્ણ નકલ હતી. એટલે પરિણામે તે દેખાવ પૂર્વ દેશની અદ્ભૂતતા અને વિવિધતાથી ભરપૂર થઈ ગયો.

પૂર્વાંશી મહેં સંચિત કરેલી વસ્તુઓમાંથી, નવું વસ્તુથી તો મહેને કાંઈ સુવર્ણના ઢગલે ઢગલા આપે હોય છુટા પડું નહિ-એક દાર, એક ભેદી બૂટ અને એક ખંજર. દાર મોરો-કકાથી આવ્યો હતો અને વારા ફરતી પરાવેલા ધાતુના ટુકડા અને પીળા મણકાનો તે બનાવેલો છે. મહારી પત્નીએ એક માણસને તે દાર પહેરી ઉમેલો જોયો હતો અને ત્યારે ઈંગ્લીશ ચામડાનો પટો આપી ત્યારે જદલામાં ત્યારે તે લીધો હતો.

જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ આવે ત્યારે એ દાર મહેં રોજ ઉપર પહેરેલો છે, મુખ્યત્વે કરીને ચામડાકના લાગળા, અને ઓથેલો તરિક પછુ ખરો. શેકરખીએ વર્ણવેલા માહુડીના આ લેખમાં આપેલા ચિત્રમાં તે દાર સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે એ બૂટ પછુ મહારી પત્નીએ હિંદુસ્થાનના જાળરમાંથી ખરીદ્યા છે, તે ઝાંખા રાતા ચામડાના છે અને ત્યારે આંદ્ર. કસબથી તરેકાર અકૃતિઓ અરેલી છે.

મહારં ખંજર જે ધણું ખરું અર્ધ-વર્તુલાકાર છે તે પછુ અદ્ભુત દરથો, તાંબા પિત્તળનાં વાસણો અને આદલાદક પાનિથી ગાજી રહેલા ઝંઝીયારના જાળરમાંથી ખરીદ્યું હતું. અરેબીઆના 'તાજ વગરના રાજ' કર્નલ લૉરેન્સ જે ખંજર લટકાવે છે તે અને ઘણું જ મળતું આવે છે. ઓથેલોનો લાગળ જાળવતાં મહેં ત્યારે ઉપયોગ કર્યો છે અને ચિત્રમાં તે દેખાયો. અમારા પૂર્વ તરિકની નવાજની વસ્તુઓના લાંડારમાં બહુ જ રસ લેનારી અમારા પ્રવાસ દરમ્યાન ગીસ હીન ખીટન (મીસીસ લેંગ) ની 'ફેસર' ડું કામ કરનારી અમારી ન્હાની, સ્વચ્છ આપા છે. અમને તે હિંદુસ્થાનમાં મળી આવી અને 'ફેસર' કામ કાંકડું કરી જાણે છે એમ પાછળથી માલમ પડ્યું. ત્યારે જાળકતો રથામ ચહેરા, તે ઉપર પત્રી રહેતું વિચાળ

ગંદ હાથ અને ત્યારે સફેદ વસ્ત્ર જોઈ આનંદ થયો. તે અમારી સાથે લાંબો સમય રહી હતી અને જાણે ત્યારે જન્માદારનું નામજ "આપા" હોય તેમ અમે ત્યારે આપા કહીને જ બોલાવતા.

આપા નાટકની શોખીન હતી અને મહારે ઓથેલોનો લાગળ જાળવવાનો હોય ત્યારે તે રાત્રે મહેને ખૂબ મદદગાર થઈ પડતી. ખૂબ લોકોનો વર્ણ હોય છે તેવો જ ત્યારે ત્યારે રંગ હોવાથી, ત્યારે થવાનો સમય નજી આવતા, હું તુરંત આપાને તેજાવી લેતા. ગાંધીય સાથે આવી, મહારા ડાખા ખજા પાછળ ઉભી રહી, ત્યારે ચહેરા તે મહારા ચહેરા સાથે સમાતર કરતી. આવી રીતે અમારાં જાળનાં પ્રતિનિધિ એક ખીજની સાથે આપાનાં પડનાં અને આપાના જેવા જ રંગવાળું મહારં મુખારિંદ થાય ત્યારે જ તે દરતી પડવાની છૂટ લેતી અને મહેને કહેતી, "હવે ત્યારે જાળાર દેખાવડા જના." મુરોખીબન ચામડી માટે ત્યારે માન જેવું કાંઈ જ ન હોતું.

લલિત્યમાં દરથોના નમુના તરિક વાપરવાને માટે એકલા કરેલા રનેપશોટમાં છુટા છુટા લઈ લીધેલા જે રનેપશોટ તો ખાસ અસરકારક નીવડશે એમ મહારં ધારતું છે. ત્યારે એક પોટું સેપદની એક મરજીના અંદરના લાગળો છે. કાંગરાવાળા દિવાલ અને ચિનારતેતે લીધે તે મરજી ધણી જ સુંદર દેખાય છે. હું ત્યારે જાળી ત્યારે ઉપયોગમાં લઈ અને મહેને જાળી છે કે ત્યારેથી જડ અજબો પમાટે તેવું દરમ ઉત્તું કરી શકાય. ખીજું એક પોખીઆઈ ચહેરાનાં ખરેખર ચિત્ર છે, જેમાં જાળમાં જાળ નજોગડગ તરે મહે કરી, સુંદર જાડીમાં ઉભા રહેલા, ભાંજી ગયેલા, સ્તંબોના અર્ધ વર્તુલનો સમાવેશ થાય છે.

આફ્રિકાનો અનુલવ વર્ણવતાં ગી. લેંગ કહે છે “ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અમે ઘણા મુખદ માસ પસાર કર્યા હતા અને અસંખ્ય ચિત્રો સાથે એ મહાખંડના વાતાવરણની કદિ ન જુલામ તેવી લાગણીઓ અમે સાથે લાવ્યાં છીએ. ડરબન શહેરમાં રીકશા નામની ગાડી ખેંચનારા હોકરાઓને જોઈને અમને ખુબ જ રમુજ પડતી. હોમને હંમેશાં (Boys) ‘લકકા’જ કહેવામાં આવે છે-એ કે હોય છે તો ખારસા ખાપા ખેતરો, અમારી મુસાફરીમાં અમારે દરેકને એક ખાસ ‘બોય’ હતો. તે ઘણું નિમકદલાસ હોય છે અને હોને માથે બાંધેલા પાદામાં પોતાના શેકડું કાંઈ ખાસ ચિહ્ન રાખે છે. અમારા ‘બોયો’ મહારૂં એક કાર્ડ મેળવી, હોમાંથી મહારૂં માથું કાઢી લીધું હતું અને તે પદ્ધિચિહ્ન તે સગવડ પહેરતો હતો. જાણ એણેમાં એ લોકોના તોંધ કરવા જેવા પોષાકની જરૂર પડે તો હોને માટે મોં હોમના રોપશૉટ લઈ લીધા.

આફ્રિકાની હીરાની ખાણમાં, ત્યાંના વતનીઓએ અમારા લાભાર્થે મોહવંશ, હોમના

વિચિત્ર એકમાં અમે ગયા. અમને ગમ્મત આપવા તે નાચતા અને ગાતા હતા. હોમાંના કેટલાક સંગીત ઉપર જ મચી પડેલા જ્યાં કેટલા ચતા પડી, આજોટતા આજોટત સમતોલપણું જળવી, પગ વડે સંગીત વગાડતા હતા. નાચ કરનારાઓમાંનો એક, જેનો મોં ધણી મુશ્કેલીએ અને સગળવી સમજવીને ફોટો લીધો હતો, તે આ લોકોના વિચિત્ર પહેરવેશ અને મજબૂત બાંધાને સારા નમુનો પૂરો પાડે છે

શ્રી મેથેસન લેંગ જાણ પછુ દેશના રહેવાસીનું, પહેરવેશ અને મુખાકૃતિમાં એક પછુ ખામી વિનાનું અનુકરણ કરવામાં ખીન હરેક છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે રચનને પૂરેપૂરી રીતે અનુકૂળ થાય તેવું વાતારણ, તેવા દરેક, ઉત્પન્ન કરવામાં પછુ એકદા છે. જનસમાજમાં હોની પ્રતિજ્ઞા પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી જાય તો હોમાં કશું જ નવાઈ જેવું નથી. કપ્પ અપિનો આશ્રમ જતાવવા ચિકોટરીઆ ગાર્ડનનો પડો નાખવાની હોને કરજ પાતી નથી. (સંપૂર્ણ)

વીર હૃદયો સોશીયો

લેખક

૨૧. ૨ સેપ્ટેમ્બર

રશિયાની સ્વતંત્રતાને સારૂ યુધ્ધમાં મરનાર વીર વ્યક્તિઓની નામાવલિમાં એટલું ઉજ્જવળ અને પવિત્ર નામ ખીજ કોઈનું નથી, જેટલું તે વીર રમણીનું છે. તે ખીજ અલેક્ઝાંડરની હત્યાના સાધનની એક મુખ્ય શક્તિ હતી. તેલું નામ સોશીયા પૈરાસિક્યા હતું. તેનો જન્મ રશિયાના અનન્ત પનાઠ્ય તથા સર્વોચ્ચ પૈરાસિક્યા કુળમાં થયો હતો. તેના પૂર્વજો ઝારની અગ્રચાયા હેઠળ આશ્રય મેળવતા આવ્યા હતા; તથા સ્વેચ્છાચારી ઝારના શૂન્યની રક્ષાને સારૂ પોતાની જાતને સંકટમાં નાખવાને પ્રત્યેક પળે તૈયાર રહેતા હતા. પૈરાસિક-કુળ, સામ્રાજ્યની મહાકિંમત અને જવાબદારીભરી પદવિયોને શોભાવતું આવતું હતું. સોશીયા પૈરાસિક્યાના પિતામહ એક સમયે શિક્ષાવિભાગના મંત્રી હતા.

વિખ્યાત કાઉન્ટ પૈરાસિક, જેણે નિકોલસ પહેલાના સમયમાં મધ્ય રશિયાના કેટલાક પ્રાન્ત શુભા હતા, તે સોશીયાના પિતાના કાકા હતાં, અને ખુદ તેના પિતા કેટલાક વર્ષ સુધી સેન્ટપીટર્સબર્ગના ગવર્નર જનરલની પદવી ઉપર રહ્યા હતા. સોશીયાના શરૂઆતી ક્રમનીય કળાને વિકાસ સને ૧૮૫૭ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તરિખે આ પૃથ્વીતલ ઉપર થયો હતો. તેની માતા પ્રતિભાશાલિની અને ધરરખુ ગૃહિણી હતી. તે પોતાનો બધો સમય સંતાનોની શિક્ષા-દીક્ષામાં જ વ્યતિત કરવાને તૈયાર રહેતી : પરંતુ પાશ્ચાત્ય સભ્યતા તેની એ આકાશમાં વિદ્ય નાખતી. સોશીયાની માતાનું હૃદય કમળ સરિખું કામળ હતું :

પરંતુ તેના પિતાનો સ્વભાવ તેનાની સારૂ વિપરિત જ હતો. સ્નેહમયી માતાના કર્ણપૂર્ણ અંચલથી કઠોર હૃદયના પિતા દ્વારા તાલિન સોશીયાના અશુભ લુહવાનું તથા તેના મમતા ભર્યા કરકમળ દ્વારા સાંત્વનાદાન મદલ કરવાનું સામાન્ય ધૃત્વરે તેને આપ્યું હતું.

સોશીયા સર્વ સંતાનોમાં સૌથી ન્હાની હતી. માતાનું શિક્ષણ તેને આ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાની કૃત્રિમતાથી દૂર લઈ જવા ઇચ્છતું હતું. પરંતુ પિતાનું શિક્ષણ તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેને ઉચ્ચ સમાજમાં પ્રવેશ કરવાને જબરદસ્તીથી ધકેલી રહ્યું હતું. સોશીયા, પોતાની માતાની માફક સાંસારિક મુખભોગને નિસાર રહમતી હતી અને ફેશનને સંસારના ભાર રૂપ લેખતી. તે એવા આડંબરથી દૂર રહેવાનું પસંદ કરતી : કારણ કે એ સર્વ તેને પ્રિય પોતાના પુસ્તકોના રમ્યની રીમથી દૂર ધસડા જતાં.

સને ૧૮૬૬માં ક્રાન્તિકારી કારકોયોફ (Karakoyoff) સેન્ટપીટર્સબર્ગમાં અલેક્ઝાંડરનું ખુન કર્યું. તેલું પરિણામ એ આવ્યું કે સોશીયાના પિતાને નોકરીમાંથી રજા મળી. નોકરી જવાના કારણથી પૈરાસિકનું પ્રચુત્વ અને સંપત્તિ કૃણપક્ષના ચન્દ્રની માફક દિનપ્રતિદિન ધીણ થવા લાગ્યાં. પૈરાસિક્ય કુટુંબની નોકા ડેલવા લાગી. અંતમાં બધી સંપત્તિમાં માત્ર એક ન્હાની જમીનદારી અવશેષ રહી. સોશીયાની માતા પોતાના જાળજોની શિક્ષા અને લાલનપાલનને સમૂર્ણ ભાર પોતાને શિર લઈ ત્યાં રહેવા લાગી.

જે ગામમાં એ રહેતાં હતાં ત્યાં એક મોઢું પુસ્તકાલય હતું. ત્યાં સોશીયાને સારાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાનો લાભ મળ્યો. તેનો લાઇ શાસનસુધારણા સંબંધી નવીન વિચારોથી પરિપૂર્ણ પુસ્તકો રહેને લાવી આપતો. સને ૧૮૧૬માં પેરારિકને પોતાનું ઝણ ચૂકવવાને સારૂ પોતાની જમીનદારીના કેટલોક ભાગ વેચી નાખવો પડ્યો. આ અધિક કટ્ટથી સોશીયાની માતા જરાને અધીર ન બની તહેણે સોશીયા અને તેની બહેન મેરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાના હેતુથી કેટલી થે બહુમુલ્ય ધીમે વેચી નાખી; અને તેમ કરવામાં જરા થે અચકાઇ નહિ. તે મેરી અને સોશીયાને લઇ સેન્ટપીટર્સબર્ગ આવી ગઇ.

સોશીયાનાં માતાપિતા એક ખીલ્નથી ત્રિષ્પ્થ પ્રકૃતિનાં હતાં આથી તેમને સારી રીતે બનતું નહિ. સોશીયાનો પિતા કોઇ પણ કારણ વિના વાતવાતમાં તેની માતાનો તિરસ્કાર અને અનાદર કરતો. કોઇ કોઇ વીર સરહદ્વ્યા સોશીયાને પિતાનો અન્યાય સહન કરવો પડતો. તે બિચારી પોતાનું દુઃખ તો સહન કરતી; પણ પોતાની સ્તેદમયી માતાનું દુઃખ તેનાથી બેધું જાતુ નહિ. નિર્દય પિતાથી બુદ્ધ રહેવાનું છે એમ બાળ્યતાજ સ્વતંત્રતાની ઉપાસિકા સોશીયા અત્યંત પ્રસન્ન થઇ. બંને બહેનોએ ઉચ્ચશિક્ષામાં અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું; અને થોડાજ સમયમાં તેમના વિચાર પરિપુષ્ટ થયા. તે દિવસોમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેની ગાઢ મેત્રી બંધાઇ. આ વિદ્યાર્થીઓમાંના ધણુએ રશિયાની રાજકાન્તિમાં વિશેષ ભાગ લીધો હતો.

ન્યારે સોશીયાના પિતાને આ હકીકતની ખબર પડી ત્યારે તેણે સોશીયાને તે સદાખ્યાયો સાથે સંબંધ નહિ રાખવાની સખ્ત આજ્ઞા આપી. પિતાની આ આજ્ઞાથી સોશીયાના હૃદયને બહુ આઘાત લાગ્યો. તેને પોતાનું જીવન કંટકપૂર્ણ લાગ્યું. ન્યારે કોઇ પણ

ઉપાય હાથ ન લાગ્યો, ત્યારે માતાની સખ્તિથી તે ઘરમાંથી ન્હારી ગઇ. તેનો પિતા આ બાળીને ગુસ્સે થયો; અને તહેણે હવે પછી તેને તેનું મુખ નહિ જતાવવાની આજ્ઞા કરી. સોશીયા જૂદી રહેવા લાગી. તે પોતાના પિતાની ગેરહાજરીમાં અન્ય સંબંધીઓને મળતી. આ રીતે પોતાના બંધનેને તોડી તે મુક્ત થઇ.

હવે તેણે પોતાનો બધો સમય આંદોલનમાં લાગ લેવામાં પસાર કરવા માંડ્યો: ૧૮૭૩ની સાલમાં કાન્તિકારીઓને સંખ્યાબંધ પકડવા માડ્યા સઘળાં કેદખાનાઓ રાજનૈતિક કેદીઓથી ઉભરાઇ જવા લાગ્યાં. સોશીયા પણ સરકારની આંખમાં ખૂંચવા લાગી, અને તેને ૧૮૭૫ની સાલમાં ગિરફતાર કરવામાં આવી. કઠોર હૃદયના પિતાને આ હકીકતની ખબર પડનાં અત્યંત દર્પ થયો. પરંતુ તેની માતા એ કેમ સહન કરી શકે ? તેણે પોતાના જીવના બેબાને પણ તેને મુક્ત કરાવવાને પ્રયત્ન કર્યો. આખરે સોશીયા મુક્ત થઇ માતાની સુવ્યવસ્થાથી કિમીયામાં બેસી એક ન્હાની જમીનદારીમાં જઇ તે રહેવા લાગી.

રશિયાની દીન-હીન પ્રજાનાં કષ્ટ દૂર કરવા માટે સોશીયાએ ડૉક્ટરીનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે નર્સની સ્કૂલમાં દાખલ થઇ: અને એક વર્ષમાં તે પરીક્ષા પસાર કરી. સને ૧૮૭૭ના શિશિરમાં તેને પુનઃ પકડવામાં આવી. સામ્યવાદનો પ્રચાર કરવાના આરોપથી તેને કેદ કરવામાં આવી હતી. કોર્ટ દ્વારા તેને મુક્ત કરવામાં આવી: પરંતુ પોતાની મુક્તિથી તે સંતુષ્ટ ન થઇ. તેના હૃદયમાં પોતાના અન્ય સાથીઓને મુક્ત કરાવવાની લાલસા વિદ્યમાન હતી. તેણે તેમને કોરાગૃહમાંથી ન્હસાડી મૂકવાની ઘણી કોશિશ કરી: પરંતુ તેના તે પ્રયત્નમાં તેને સફળતા પ્રાપ્ત ન થઇ. આથી તેને ઘણું

દુઃખ થયું તે પોતાના સહયોગીઓની કાર-
ગારની દુર્દશા અને વેદનાતું. રમરણ કરી
ફટલા ય દિવસ અને રાત્રિ રહી.

ક્રાન્તિકારીઓનાં આંદોલનો વધતાં જોઈ
સરકાર વધુ સખ્તાઈ કરવા લાગી. સામ્ય-
વાદીઓને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરવામાં
આવતી : અને બીજા અનેક પ્રકારનાં અસહ્ય
દુઃખ દેવાતાં. સરકારની આ દમનનીતિએ
ક્રાન્તિકારીઓની આગમાં ઘી હોમ્બું તહેમણે
Naroduaya Volya નામનું મંડળ
સ્થાપ્યું. સોશીયાલ પણ એ મંડળમાં પાછળથી
જોડાઈ.

આ વખતે સોશીયાના ફટલાક મિત્રોએ
રશિયામાં અસંખ્ય અને અસહ્ય વિધોને
લીધે તહેને બીજા દેશમાં જઈ તે આંદોલન
ગરી રાખવાનું કહ્યું ; પરંતુ વીરામના
સોશીયાએ ઉત્તર આપ્યો, “હું” બહાર જઈને
હારો સમય નષ્ટ કરવા હચ્છતી નથી.
હું રશિયામાં રહીને જ મતુષ્યોના અધિકાર
માટે સરકાર સાથે લડીશ : અને તહેને માટે
જે મહેને દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે
તો તે પણ હું રશિયામાંજ અત્યંત પ્રસન્નતા-
પૂર્વક સ્વીકારી ફાંસીએ ચઢીશ.” સોશીયાના
આ ઉત્તરની સત્યતાની સાક્ષી તહેના અંતીમ
શબને આપી.

(૨)

સોશીયાને પૂર્ણસ્વરૂપે કર્મચેત્રમાં અંયલાભ્યે
થોડાજ દિવસ થયા હતા : પરંતુ તેટલા ટુંક
સમયમાં તહેણે પોતાની વીરતા અને તેજસ્વી-
તાથી મહાન વિપ્લવકારીઓને યણુ આશ્ચર્ય-
મુગ્ધ કરી દીધા. સને ૧૮૭૯માં મોસ્કોની
નજદિકમાં ઝારની ગાડીને દારૂથી ઉરાડી
મુકવામાં તહેનો ‘મુખ્ય ભાગ હતો.’ ઝારની
ગાડી પસાર થવાના સમાચાર તહેના એક
મિત્રને-જે ઇશારો થતાંજ બેટરીના પ્રાણનાશક
તારને રેલ્વે લાઇનની નીચેના બોમ્બ સાથે
જોડવાને તૈયાર થઈ ઉભો હતો—આપવાનું

કાર્ય તહેણે પોતાને માથે લીધું હતું. તહેમાં
તહેનો એક આશય હતો. - જે કાર્યની સિધ્ધિ
થતા પહેલાં સિપાઈઓ તહેના મિત્રને ગિર-
તાર કરે તો સોશીયા પોતાને હાથે નાણૂં
ગિલસરીનની શીશીથી ધડયંત્રકારીઓ સહિત
પોતાને ઉગારી મૂકી શકે. આ સંધળો પ્રયત્ન
થયા બાદ પણ ઝારનું ખૂન કરવામાં સફળતા
ન મળી. બીજા વાર સોશીયાને પોતાને
હાથેજ બીજા નિકાલસનું ખૂન કરવાનું ધડ-
યંત્ર રચાયું ; પરંતુ એલેકઝાંડર બીજાનું
ખૂન થયું.

એ બીપણુ ધડયંત્ર સેન્ટપીટર્સબર્ગની એક
ગલીને સુરંગથી ઉગારી દેવાનું હતું. તે
ગલીમાંથી ઝાર બણીવાર પસાર થતો. સુરંગ
કુટવાથી જે ઝાર બચી જાય, તો પછી ઉપરથી
બોમ્બ ફેંકવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ કાર્યની
સિધ્ધિ માટે ‘ક્રેતો સોડાવાયા રૂદ્રીટ’માં એક
મકાન ભાડે લીધું : અને પોલીસને દગો
દેવા સાર તહેમાં ગાંધીની દુકાન ખોલી શુભ
રીતે તે ગંધીમા સુરંગ તૈયાર કરવામાં આવી.

એક જથ્થાને હાથમા બોમ્બ આપી,
ઝારના આગમનની પ્રતિક્ષા કરતો ઉભો
રાખવામાં આવ્યો હતો. યથાસમયે બોમ્બ
ફેંકવાને, સુરંગ ઉડાવી દેવાનો અને બીજા
કાર્યોનો ભાર સોશીયાના જ હાથમાં હતો.

સને ૧૮૮૧ની ત્રીજી માર્ચે એલેકઝાંડર
બીજો રાષ્ટ્રીય રક્ષક બેવા ગયો. સોશીયા
સાદી સ્વારીના પ્રત્યાગમનની પ્રતિક્ષા કરી
રહી હતી. આખરે સ્વારી આવી પહોંચી
સોશીયાએ રમાલ દ્વારા ઇશારો કર્યો. ઇશારો
થતાંજ એક મોટો ઘડાકો થયો, અને ઉપરથી
બોમ્બ પડવા લાગ્યા. ગાડીના ચૂરેચૂરા થતાંની
સાથેજ ઝારનો પુરદો થઈ ગયો. સેંકડો
સેનિકો તહેમાં હોવાઈ ગયા. અલેકઝાંડર બીજાનું
મૃત્યુ થયું ; પરંતુ એ હત્યાથી યનારો લાભ
ન થયો. ખૂનને દિવને બપોરે ઝારે પ્રજાને
ફટલાક અધિકાર આપવાનું નહેર ક્યું

હતું: અને પોતાની સહી પણ કરી આપી હતી. જો કાન્તિકારીઓને ઝારી આ ઉદારતાની ખબર પડી હોત તો ખુદ ઝારનો અંત તો ન જ આવત: પરંતુ તેમ ન બન્યું. વિદ્યાર્થીના વિધાનને કોણ મિથ્યા કરી શકે?

ઝારના ખૂન પછી સેન્ટપીટર્સબર્ગ એક ભયંકર મળ બની ગયું. સરકાર ક્રોધથી મદમત હતી, અને પ્રજા ભયથી વિવહળ હતી. જરા પણ શક પડતાં માણસને તુરત જ પકડવામાં આવતો. ખૂન થયા પછી એ દિવસમાં જ એકલા પીટર્સબર્ગમાં જ નવસો માણસને પકડવામાં આવ્યા હતા. કેવળ શક પડવાથી જ. ધરની બહાર કોઇ નીકળી શકતું નહોતું. અસંખ્ય લશ્કરી સિપાઇઓ તથા જાસુસો બધી સડકો અને ગલીઓમાં રૂપી ફરતા અને જેના પર શક પડે ત્હેને તુરત જ પકડતા અને અસહ્ય દુઃખ દેતા. રાજ્યકાન્તિ કારીઓને ખાત્રી હતી કે ઝારના ખૂનથી સમસ્ત રશિયામાં કાન્તિ થશે; અને નવીન ઝાર ભયની આશંકાથી પોતાની શાસનપ્રભુલીમાં હેમના મતને અનુકૂળ પરિવર્તન કરશે. આથી તેઓ નહાસી જઇને કાંઇ ટેકાણે છૂપાઇ બેસા નહિ.

વિચારો અને પોતાના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે મન્યા રહેલા તે લોકો તરફ ધૂમતા ક્રમશઃ સિપાઇઓએ સમસ્ત યૌવનકારીઓને પકડ્યા. સોશીયલે કેટલાક મિત્રોએ નહારી છૂટવાની સલાહ આપી: પરંતુ ત્હેણે એવી કાયરતા દાખવવાનું પસંદ ન કર્યું. એવા ભયાનક સમયમાં સોશીયલ સેન્ટપીટર્સબર્ગમાં ગલીઓમાં અત્યંત સાહસપૂર્વક નિર્ભયપણે ધૂમતી હતી કારાગારનું કષ્ટ અને ફાંસીની સજાના ભયની છાયા ત્હેના હૃદય પર ઉપર નામમાત્રની પણ નહોતી, પરંતુ આમ તે ક્યા સુધી ચક્રવર્તી રહી શકે? આખરે દશમી માર્ચે ત્હેને પકડવામાં આવી.

ન્યાય કરવાને દિસ આવ્યો. 'યૌવન કારીઓના મુકદ્દમાને સ ૩ એક રિશેષ ન્યાયાલય

ઉદ્ઘાટવામાં આવ્યું; જેમાં પ્રત્યેક અપરાધીએ અતિ ગર્વ અને ગૌરવપૂર્વક પોતાને Narodny Volyaના પ્રેમર હોવાનો સ્વીકાર કર્યો. વિચારકે સોફિયા ઉપર દોષારોપણ કરતી વખતે પોતાના બાપણમાં કહ્યું:—

"હું રાજનૈતિક યૌવનના ભયાનક અને કઠોર ઉપદ્રવની કલ્પના કરી શકું છું. એવા અનુદાહનમાં એક સ્ત્રી ભાગ લે એ પણ હું કલ્પી શકું છું, અને એ કલ્પના આશ્ચર્યચક્રિત નથી; પરંતુ એક સ્ત્રી આવા ભયાનક યૌવનની નાધિકા બને, સત્રાટનો વધ કરવાને સધળો ભાર પોતાના જ સિર ઉપર લે, અને પોતાના ઇશારાથી આતુ ભયાનક કાર્ય કરાવી પોતાના કાર્યની સફળતા બેઠે હર્ષોન્મત બને એ મહારી કલ્પનામાં આવી શકતું નથી."

કોર્ટ તરફથી પૂછવામાં આવ્યું, "તમારે કામ પૂર્યું છે?" સોફિયાએ ઉત્તર આપ્યો, "વિચારકે મહારા ઉપર જે દોષારોપણ કર્યું છે, ત્હેનો હું સ્વીકાર કરી ચૂકી છું. તે સંબંધી મહારે કાંઇ કહેતું નથી: પરંતુ મહારા તથા મહારા સાથીઓ ઉપર અધર્મ, અન્યાય, અને લોકમતની વિરુદ્ધ કામ કરવાનો જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે ત્હેનો હું વિરોધ કરું છું. જે અમારા જીવન તથા કાર્યપ્રણાલીથી પરિચિત છે, તે કદાપિ અમને અધર્મી, અન્યાયી અને નુસંશ નહિ કહે."

સવને પ્રાણુદગ્ની શિક્ષા ફરમાવવામાં આવી. સોફિયાને પણ એજ સજા ફરમાવાઇ. સોફિયાની સખી જેસ્સી હાઇમેનની સજા તે મર્જવતી હોવાના કારણે માફ કરવામાં આવી. સધળા અપરાધીઓને અન્ય યૌવનકારીઓના નામ અંતરવા માટે ધણાં દુઃખ આપવામાં આવ્યાં. પરંતુ કાંઇ પતો ન મળ્યો.

(૪).

સોફિયાની ગિરફતારીની ખબર સાંભળી ત્હેની હૃદયમગ્ન માતા તત્કાલ કિમીયાથી

સેન્ટપીટર્સબર્ગ દોડી આવી. માતાની અનેક આજીજી અને વિનવણી છતાં, સરકારે સોફિયાની મુલાકાત લેવા દીધી નહિ. માતાએ પોતાની પુત્રીના ફાંસીના ફિવસ એપ્રિલની ૧૫મી તારીખે, અન્તીમ સમયે મુલાકાત લીધી. તે મુલાકાત કેવી હતી ? પાછું તું વાંચીશ ?

પુત્રીના દર્શનની આતુર માતા એક સપ્તક પર તેના આગમનની રાત્રી જોતી બેસી હતી. તેનું ચિત્ત વિવહળ બન્યું હતું. આંખમાંથી અવિરત અશ્રુધારા વહી રહી હતી. લાગણીની સેના એક પછી એક આવી તેના કેમળ હૃદય પર પ્રહાર કરી રહી હતી. તેના મનમાં અનેક પ્રકારના તરંગો ઉછળી રહ્યા હતા. “ બહાણી સોફિયાને એક વાર જાતી સરસી આંખી ખૂબ શોષશ. ” “ ના, ના, મહારી સંપત્તિને મારી પારોથી ફાણ છીનવી શકે તેમ છે ? હું હયાત છું ત્યાં સુધી તેને ફાંસીએ લટકવા નહિ દઉં. ”

એકાએક તેને કાને ગાડીનો અવાજ પડ્યો. તેણે અમળીને જોયું તો એક ગાડી પૂરે જોશમાં આવી રહી હતી. તેની જાતી ધડકા રહી હતી. તેની પાસે ચઢને ગાડી પસાર થતા, તેણે શું જોયું ? ગાડીની બારીમાંથી તેની પ્રિય પુત્રી બે હાથે પ્રણામ કરી પ્રેમપૂર્ણ હૃદયે “ પ્રણામ, માતા ! ” “ વિદાય. ” કહી રહી હતી. એક સેકન્ડમાં જ તે હયાલીન રાક્ષસી ગાડી સોફિયાને ત્યાંથી લપ વધરયાને પહોંચાડવા આગળ વધી. માતા-પુત્રીની એ જ અન્તીમ બેઠ હતી.

સોફિયાના અત્યર્થજનક નૈતિક સાહસે અંત સુધી તેનો સાથ મુક્યો નહિ. ફાંસી ઉપર ચઢતી વખતે તેનાં ચહેરા ઉપર તેજસ્વિતા ઓપી રહી હતી. મુખ ઉપરના જાવ રિયર અને શાન્ત હતા. મોઢની એક ક્ષીણ જાણે પણ દૃષ્ટિએતર થતી ન હતી. સોફિયાનું જીવન-કુસુમ કેવળ ૨૭ વર્ષની અવસ્થામાં જ રાજહત્યાના કારણે કરમાઈ ગયું ; પરંતુ સોફિયાને વિશ્વાસ હતો કે તેણે

કર્તવ્ય અને દેશલકિતની વેદિ ઉપર પોતાના પ્રાણની આહતિ આપી હતી. ફાંસીએ લટકતા પહેલાં તેણે પોતાની માતાને એક પત્ર લખ્યો હતો તે અક્ષરશઃ નીચે પ્રમાણે હતો :—

“ સ્નેહમાં માતા !

તારા કષ્ટનું સ્મરણ મને હર ધડીએ સતાવી રહ્યું છે. મા ! મહારી વિનંતી છે કે તું મહારા કષ્ટથી અધીર ન થઈશ. તારાં અન્ય સન્તાનોને સુરક્ષિત રાખવાને તું સાવધાન રહેજે. મને મહારા આ દુર્ભાગ્ય સાથે જરાયે શોક થતો નથી ; કારણ કે હું તે પહેલેથી જ બળ્યતી હતી. હું બળ્યતી હતી કે હું ધીર અને શાન્ત હૃદયે તેનું આવાહન કરી રહી હતી. મને કેવળ એક દુઃખ છે, અને તે મહારા માટેનું તારું “ દુઃખ ! હાય ! હું સહમજી શકતી નથી કે આ જીવનની કષ્ટ વસ્તુ આપી, આ કષ્ટથી હું મુક્તિ મેળવું ? ”

તારે આશરે એક મોટો પરિવાર છે ; અને તેને માના । તારા નૈતિક બળની જરૂર છે. તારા આધાર રૂપ એ નૈતિક બળની સમીપ હું જમી શકી નથી. એજ એક મહારા હૃદયમાં સાધી રહ્યું છે પરંતુ મહારી દુર્બલતાને સમયે તારી જાણામૂર્તિ મને આશ્રય આપતી હતી. હવે મહારી તારા પ્રતિ જે દૃઢ શ્રદ્ધા છે તે પ્રકાશિત કરવાની જરૂર છે ; કારણ કે મહારા બાલ્યકાળથી જ તારો મહારા ઉપર અધિક પ્રેમ રહ્યો છે. માતા ! હું એ જ ઇચ્છું છું કે તું ધીરજ ધર અને મહારે સાથે તારે જે કષ્ટ સહેવું પડે તેને માટે મને સમા આપ. હું તારા કેમળ હૃદયનું ધ્યાન ધરી, તેને પ્રેમપૂર્વક ચૂમું છું.

સર્વને મહારા પ્રેમભર્યા અન્તીમ પ્રણામ છે. વિદાય થતા પહેલાં એક વાર પુનઃ લખું છું, કે મહારે માટે શોક ન કરીશ. મહારી દશા કરુણાજનક નથી. તારે તે માટે જરા પણ દિલગીર ન થવું. તારી મોશીબ.”

* મુક્તિ,

કુમુદી-ભુંગ.

ચિત્રકાર :—૨૧. જોષીસન મીસ્ત્રી

“તુજ કાર નથી મુજ પ્યાર પરે,
મુજ કાર નથી મુજ પ્યાર પરે,
તું ભટકે ત્યમ હું ભટકું છું.”

(૨૪ કલાપી)

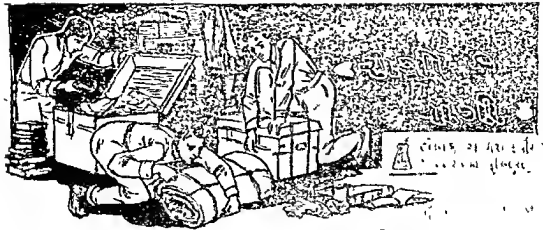

મીઠો મોરલો

લેખક :—રા. રા. ગુલાલાલ દલપતરામ કવિ એમ. એ.

ચિત્ર દોરનાર :—મીરુર એડમન્ટ હલેક.

મીઠો મોરલો રે! મારી ઢેલખાના કન્ય;
 ઇન્દ્રવેલ અગે એટી પંછિડાંમાં ચન્દ;
 કહે ઉગ્યાં આજ એને કલગીના આનન્દ;
 પાપ નાચે નૃત્ય એણે છથીડાના ઇન્દ;
 મીઠો મોરલો રે! મારી ઢેલખાના કન્ય,
 મીઠો મોરલો રે! મારી ઢેલખાના કન્ય!

કેલેજમાં વેકેશન પડી, અને મેં રમણીકના લગનમાં જવાની તૈયારી કરી. હું, જયુ, મોહન, છબીસ અને વલ્લભ એ સૌ રમણીકના પિતા રતનચંદના આમહુધી મુંબઈથી સાથેજ જવાના હતા.

એવી ગોઠવણ હતી કે અમે રતનચંદ અને રમણીકની સાથેજ ગુજરાત મેલમાં મુંબઈથી ઉપડી એક દહાડે અમદાવાદ રોકાવાના હતા. ત્યાંથી વઢવાણ જઈ ત્યાં માંડવે નાખવાનો હતો અને સગાં વહાણાંઓ આવી પહોંચતાં ત્યાંથી મન માગધુમથી મોરળી જવાની હતી.

અમારો સરસામાન તૈયાર કરી રમણીકના પિતાએ ખાસ રીઝર્વ કરેલા થર્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં અમે જગ્યા લીધી. રમણીક ગેરમાં આવી ગયો હતો. બેંગલોર ટેપી અને દાકુકેટમાં નિરંતર ફરતો રમણીક લાલ ચમકદાર અમદાવાદી પાંચડી, કપાળે ઢળુ જેવા કંકુનો ચાંદલો, મોટા રેશમી સાથો અને પુલના હાર સાથે બહુ 'ફામીક' પ્રાણી લાગતો હતો. એને પણ આ બધું ફારસ જ લાગતું હતું, અને હવે બહાર હસતો કે ગમમન કરતો ત્યારે રતનચંદ એને ધમકાવતા પણ ખરા કે 'વરરાગ છો, ધ્યાન રાખો, દોસ્તારોમાં હમે તો ભલે, પણ અમદાવાદ ગયા પછી જરા ભારેખમ થતાં શીખજો. આ રુ'

છોકરમત! જગત આખું પરણે છે તમે કંઈ નવાઈના નથી પરણતા.'

પિતાના કપકાથી રમણીક જરા ચાટ પડી ગયો. રતનચંદ જમાનાના ખાલિફ હોવાથી અમે દોસ્તોનાં દેખતાં વરરાગને ધમકાવ્યાથી જરા દીવગીર થયા અને શાન્ત થઈ ગયેલો રમણીક પાછો ખીંચે એ દાનતથી 'હારે તો સૂઈ જવું છે.' એમ કહી મીઠાંત સગાંઓ માટે ખાસ રીઝર્વડ રાખેલા સેકન્ડ ક્લાસમાં ચાલ્યા ગયા,

ખીલ્લો

પિતા પત્ની પછી રમણીક ખીલ્લો અને દંમેશાં કેલેજમાં 'ડલ' જેવા લાગતા અને ટેનીસ કોર્ટમાં તેના બેડંગપણાથી હાંસ્યારપદ યતા રમણીકને અસાધારણ ઉલટ ને ઉત્સાહમાં આવી ગયેલો જોઈ અમે અનન્યખીની વાવમાં ફૂળી ગયા. જયુ પાસેથી હાથતું હાર-મેનીયમ લઈ તેણે છુલ્લંદ અવાજે નીચે પ્રમાણે લલકાર્યું :-

'આપી નવું પ્રેમમાં હારા

સમર્પણ એ હમે કહીએ
દફન થવું શેરીમાં હારી,

હમારું સ્વર્ગ એ કહીએ.
દરસ હારી, કાવણ હારી

અને તુંમાં જ ગુમ થાવું;
પરમ પ્રજ્ઞાને ને શુદ્ધિ

ધરમ એને હમે કહીએ

સફર તારી ગલીમાં
તે શહનશાહી હમે કહીએ
રહેલું ચિન્તને તારા
પરાભક્તિ હમે કહીએ
દીવાનું છેલું તુજ પ્રેમી,
સ્વદર્શિત આણતનમનધન
ગુલામી હાયમી તહારી,
સુનમનો રાહ એ કહીએ
(દિવાને સાગર)

“આફરીન—આફરીન દીકરા! તારા
પર સંગીત દેવીની કૃપા છે એ તો આ
પહેલીજ વખત બાપુ—ચાલ ચલાવ,
ખીલું ચલા દે”

‘શરમશે નામ-નહિ લેતે
કે શુન લે કામ,
દીલ્લી દીલશે તુમે હમ
ચાક કીયા કરતે હય;
ઈસ્કઝી મક્તબમે મેરી

આજ ‘બીસમી-કાદ’ હય,
શું હશે કહતા હું ‘અસીદ’
દીલશે નીકલતી ‘આહ’ હય.

“વાહ મીઆં, હજી તો જન મોરણી પહાંચી
નથી, હજી તો વહુરાણીનું મોહું નેચું નથી
ત્યાં જગરમાંથી ‘આહ’ નીકળવા ગાંડી!”

“અય દોસ્તો, પરજીવું એટલે તો પ્રયુતામાં
પગલાં ચૂકવાં” રમણીકે બેઠક ઉપર ઉભા થઈ
જઈ સુરેન્દ્રનાથ એ જીની છટા ન ચલાવ્યું.

“લગન એટલે શું? લગન એટલેમેઠોએ તો
પશ્ચિમવાસીઓની શુશ્રૂક બાવના, એ તો વેપારી
સાદું, પણ આપણી નાચુંબાવના પ્રમાણે તો
લગન આપણા જીવનનું મધ્યબિંદુ છે.
લગન એટલે. ‘રામાન્સ’, લગન એટલે લહેર,
લગન એટલે ગમ્મત. બાકીઓ! સદ્ગૃહસ્થો!
અને બાનુઓ! હું છત્તું છું કે તમે બધા
મારી સાથે પરજીવા આવતા હો. મને
જગત ગુલામી ગુલામી લાગે છે. મરજી
નહીને કોઈ આવેલું. તે મનોહર મોરણી,

જગ પારોચી હાયતુ દારમોનીયમ લઈ તેજે શ
અવાજે નીમે પ્રમાણે લલકાર્યું :—

કહીયાવોડનું એ અણી‘પેલું’ ગોતી,
બહાદર વાધ નેવા મદુમ વાધજ બા
ગોરાઓની દબલથી બચી ગયેલું એ મો
અવાજે મારી ચરમો સામે ખડું થાય
એ મરજી નહીં! ત્યાં તેને જળ
મેં નોંધે હતી. આહ, એ દરજ્જા હજી
સમજાઈ ખડું થાય છે. એકજ વરસની
છે. તે વખતે તેર વર્ષની હતો. દરજી
સાથ ને ઘડો જ દેખાશેલો, આદા પણ
ગજગામિની થાય—”

રમણીક વધારે શું જાહે છે એતો અમે
વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં તો
લલકાર્યું કે :—

“સર પર ગાગર ફરકર

ગજગામિની લલકારતી આવે

સર પર ગામર ધરર

ગન્ગાગિની લયકાની આવે,

હમી હસી પાય દેવ

નભ નીચુ તાય દેવ

સખસે કહુ ગાય દેવ."

ત્રિગેરે વિગેરે—રમણીકના ઉલાસનો એવ જ્યુને લાગ્યો. તેની અસર વલ્લભને યદ ને એ બન્ને જણા પણ કમ્પાટમેન્ટમા હિભા યદ કુદના, નાચના ને ગાવા લાગ્યા.

છખીસે મારા કાનમા કહ્યું—"તને રમણીકતું નેલું પોચુ પડી ગયેલું લાગે છે કે નહિ ?

"કુમ ?"

"આ બધા બખરા નેમને મને એમ યાય છે."

"તે લક્ષ વખને ગધાને એમ યાય."

"નહી—ગયે વરસે જ હું પરજોરો હનો. મને તો એવી કાંઈ અસર નહોતી યદ."

"બિચારો કલો છે, અને હાંસીલો છે. વળી આપણે સરખેસરખા છીએ એટલે ગેલમાં આવી નય"

અમારી વાતથી મોહન જે જરા આંકપીયો હતો તેણે જરા વધારે પાસે આવી કહ્યું કે રમણીકના ગેવનું કારણ હું નાહું છું. કલે સાને જ મને એણે એ વાત દરી હતી.

"શું ?" હું અને છખીસ બેઠે સાથે બોલી હડ્યા.

"એ જ કે એમની આખી નાતમાં સૌથી ખુબસુરતમા ખુબસુરત પરીગેહર છોડરી મેળવવા એ ભાગ્યશાળી થયો છે. જે કેકાણે આલીસ માર્ગોએ ગયેલાં ત્યાં આને "મેરડા" લાગી. એને જે ગેલ યાય છે તે આરી મેનમન એકલી નાજની મેળવવાને લીધે નહિ, પણ તેના હરીફા કરા ચાટ પડી ગયા હશે એ ખ્યાલથી

પણ નેચું વાડીલાલ ન આગ્યો તે ન જ આગ્યો. રમણીકની રાગી રૂબને દોડરા યાય. એ મીરતરે ફાંફા તો છણાં મારેલાં, પણ લટકી ગયા અને લગનની તૈયારી થતી નેમ પંદર દહાડા આગળ જ પુને જઈ બેઠા.

"ત્યારે તો ખરોખર છે" છખીસે પણ કણુલ કહ્યું.

એ રીતે આખી રાત ટ્રેનમાં ખુબ ગમ્મત ને મગ્ન કરી બીજે દિવસે સવારે આઠ વાગે અમે અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યાં સારાભાઈ, ગંગરાભાઈ, મહંતભાઈ, ત્રિજીભાઈ એવા સંખ્યા બંધ લાઈએ અમદાવાદી પાલડીઓ સાથે હારતોરા મધ વરરાગને વધાવી લેવા આખી પહોંચ્યા. ટ્રેન અમદાવાદ પહોંચ્યા પહેલાં કપ્પામાં એક ટુંક ભાપણું કરી રમણીકે અમારી પાસેથી માંગી લીધેલું કે "બિચારો ! હવેથી હું ભારેખમ થાઉં છું". ખુદા ખાતર મને ના હસાવતા. વડીલો-હારતોરા પહેરાવે કે બેરાંઓ

પીડી ચોળે કે માંડવામાં કન્યા જોડે મારો હસ્તમેળાપ થાય તે વખતે આંખ મારી કે મારી સામે જીભ કાઢી મને ના ચીડવતા. મારો સ્વભાવ તો તમે જાણે છો, પિતાની આજ્ઞા તો તમે સાંભળી છે તો અથ દોસ્તો ! એ આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં મારી જોડે તમે સહકારી થજો, અસહકારી ન થતા. તમારી સહાનુભૂતિ ને દિલસોજીથી હું ભારેખમ વરરાજા બની વડીલો, વેવાઈઓ, વેવાણો અને ખુદ વહુની પણ પ્રશંસા મેળવીશ. ચાલ જીવીશ ! મારો સાથો લાવ ! લાવ પેલી મારી ખુલ્લામાં પડેલી પાલડી. તમે ધપો મારી મારીને જરા ઢીલી કરી નાખી છે, પણ હવે એ દાડમજાલ ના પહેરાવતા” (દાડમજાલ એટલે પાલડી કે ટોપી પર દોસ્તો ધપો મારે તે.)

અમદાવાદ રેશને રતનચંદનો અભયખી વચ્ચે અમે સૌ ભારેખમ થઇ ગયા. વડીલો વરરાજાનો વિવેક, વિનય, અને મર્યાદા જોઇ ખુશખુશ થઇ ગયા. ત્યાં ગગલભાઈને બંગલે તેમની મોકલેલી મોટરોમાં અમે સીધાબ્યા અને બપોરે મીઠાન હેઠાવી જરા લેરી ગયા.

રમણીક અમદાવાદથી ભેગા થયેલા તેના એક જૂના દોસ્ત લલ્લુની સાથે જરા ફરવા ગયેલો તે છેક સાંજે આવ્યો.

બીજે દિવસે બીજા દરલાક સગાઓની સાથે અમે સૌ વઢવાણ ઉપડ્યા. રમણીક તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો.

એ એને ધણું શું ?

દેનમાં રમણીક ખેડો હતો તો અમારા જ ડબ્બામાં-પણ શાંત અને ગંભીર મુખમુદ્રાથી ખારીની બહાર જ જોયા કરતો હતો. તેને એવી રીતે બોલેલો જોઇ અમે જરા ચીડયા. ને કહ્યું કે “અહ્યા, ભારેખમ તો વડીલ કે મુરખીઓ પાસે જ થવાનું હોય, અમારી સાથે જરા વાત તો કરે.”

જવાબમાં તેણે ઉઠી નિશ્વાસ નાખ્યો અને બોલ્યો કે “દોસ્તો ! મને આ કંઈ ન ગમતું !

“એટલે ?”

“આ લગન ને પરણવાનું નાટક”

“ઓ તેરીકી ! જીવીશ આ તો ઉધું ફાટ” ચલચલ, અહિં આવ રમણીક ! આ પાન ખા

“નહી, પાન શું ખાવું—મને મા વિચારોમાં બેસવા દ્યો.”

“અરે નખરાં છાડને.”

“નખરાં નથી ભાઈ ! નખરાં નથી. જગમ આગ લાગી છે.”

“આગ લાગી હોય તો આઈસક્રીમ ખાજે.”

“નહી, મરકરી ના કરો—ના સનાવો એમ કહી તે કુદી દરના ડબ્બામાં ખેડો.

રમણીકના આ ઓર્થોના પરિવર્તનને અમને ઘણી અનન્યપી લાગી. જયુએ તે એમ જ કહ્યું કે એ તો ભારેખમ થવાઈ ‘રીહર્સલ’ કરે છે, પણ મને, જીવીશને આં વલ્લમને લાગ્યું કે અમદાવાદમાં પેલો લલ્લુ મળ્યા પછી એનામાં એ ઓર્થોના ફેરફાર થઈ ગયો છે. કંઈક નવું જુનું બન્યું છે તો ખરું.

મોહનને પુછ્યું તો એનો તો એમ અભિપ્રાય પડ્યો કે અમદાવાદમાં ખરે બપોરે ફરવા ગયેલો તે તડકો લાગવાથી કદાચ બેઝું પેચું પડી ગયું હશે.

અમે ઘણીએ મહેનત કરી, પણ રમણીક વઢવાણ આવ્યું ત્યાં સુધી દરનો ફર જ બેસી રહ્યો.

વઢવાણ માંડવો નખાયો. રતનચંદના પિતા જગુશાહે ભારે ધામધુમ કરી હતી. મોટા મેલાવઢો દરી વઢવાણ કઠોરસાહેબને અને બીજા સંભાવિત ગૃહસ્થોને નોતર્થા હતા. એ મેલાવઢાને દિવસે સવારથી રમણીકનો પતો ન હતો.

પરોણાઓ વિદાય થયા પછી કેટલાક સગાઓ સાથે જગડુશાહ ને રતનચંદ વાત કરતા હતા ત્યાં રોતી સુરત સાથે રમણીક આવ્યો, ને બે હાથ જોડી જગડુશાને કહેવા લાગ્યો કે “દાદા, આ માંડવો છોડી નાખો, પરોણાઓને વિદાય કરો. મારા હોસ્તોને હું મુ'બ્બ મોકલી દઈશ. મારે નથી પરણવું.”

અમે અને આખી મીજલસમાંના સૌ આ ઉદ્દગારો સાંભળી રતબ્ધ થઈ ગયા.

રતનચંદ તો પુત્રનું આ વર્તન જોઈ અઝગપી અને સુરસાથી અવાચક થઈ ગયા હતા.

શુદ્ધા જગડુશાહે તાક પર બેનાળાં ચડાવ્યાં અને રમણીક સામે બે ધડી ટગર ટગર જોઈ કહ્યું “કેમ અધ્યા-શું છે ?”

“દાદાજી ! મને પરણવાની ઇચ્છા નથી. મારો વિચાર મારા દેશ ખાતર-મારી માતૃભૂમિને ખાતર-જનસેવાને ખાતર સાધુ થવાનો છે.”

“તો મુંઝવણી આપ્યો શું ધૂળ મૂકવા?”

“તે પિતાને પૂછો.”

“અરે જા જા—પિતાવાળા. માળા
... દી ઉખડેલ. ‘નથી પરણવું’ મેં રતનીયને
હું તું કે અંગરેચી લણ્ણવીશ મા આવો ને
માવો પાકે છે. ‘નથી પરણવું’ કંઠાત્રીઓ
ખી, જાન બોલાવી, હજારો રૂપિયાનો
માડો ક્યો ને હવે લાછને નથી પરણવું.
મા દી ઉખડેલ-ડખડખ કરી તો લેઈ છે
મા ડાંગ?”

એમ કહી ડાસા ઉભા થયા. અમે દોડી
ગયે પકડી ન લીધી હત તો રમણીકનું ડાચું
‘ગાઈ જત.

‘જાઓ છોડાઓ એને લઈ જાઓ—
તારા સમજાવો—આ તે કંઈ રીત છે?’
રમ બોલી ડાસા જાણે કંઈ બન્યું ન હોય
તરી રીતે પાછા આવેલા માણસો સાથે વાતમા
ડી ગયા.

“કેમ ગયેલા! આ બધો ફારસ શું
રે છે? હવે છોડને તારી એકટીંગ-જોયો
હિં તો મોટો ભારખા.”

“નહિ દોરતો, એકટીંગ નથી. ખરા
ગરના ઉદ્ધારો છે.”

“હવે જોયા તારા ઉદ્ધાર! મુંઝવણી
પડ્યો ત્યારે તો ઇસ્કની ગરજ માતો હતો
ખને અત્યારે આ વેરાગ્ય કેમ આપ્યો તો
માવ્યો?”

“ભાઈઓ” ગંભીર ડાચું કરી રમણીકે
હું “એકજ માખી પડાયથી દુઃખપાક બગડી
નય છે, તેમ એકજ પ્રસંગ કે બાતવથી
જુખ્યતો જીવનક્રમ મલકાઈ જાય છે. એકજ
જીવા પ્રસંગથી દનિદાસક્રમ ફેરવાઈ જાય
કે. મારા જીવનમાં પણ આવેજ પ્રસંગ
મમદાવાદમાં બની ગયો. - મને સંસાર
મશાન જેવો લાગે છે. તમે બધા ડાચું
માગો છો. કાલે ઉપકરો એ મારી જાન નહિ,
પણ મારી રમણાવત્રા છે. આવીશ—

તમારી સાથે આવીશ—પિતા અને દાદાની
આજ્ઞા પાળીશ, પણ મહાં જેવોજ આ
તમારો રમણીક રહેવાનો. કદાચ મોરખીમાં
હું તમને છેલ્લી સલામ પણ કરી જાઉં.”

જુ તો કહ્યા જ કરતો હતો કે એ
એકટીંગ કરે છે, પણ મને, છખીસ અને
વલ્લભને લાગ્યું કે અમદાવાદમાં નક્કી કંઈ
બન્યું છે. પેલા લલ્લુનો પતો મળે તો કંઈ
ખબર પડે. પણ એ કન્યાનો કેંક સગો
હોવાથી પરચારો મોરખી પહેંચી ગયેલો.
એટલે વિપરીત મનોવૃત્તિના વરરાજાનો ભેદ
એમનો એમ જ રહ્યો.

રતનચંદ ખીચારા બહુજ દીક્ષગીર થઈ
ગયેલા. ખરું કહીએ તો રૂવા જેવા થઈ
ગયેલા. અમને વારંવાર આવીને પુછતા
“કે છોડાઓ! એને થયું છે શું?”

પણ અમે શું કહી શકીએ? એ વાત તેમને
બેદરૂપ હતી તો અમને પણ એમજ હતી.
જુદા જગતના ડાંગ ને દમદમથીજ કામ
લેતા. જાન ઉપડતાં પહેલાં એણે અમને
કહી દીધેલ કે “એ તો માડો છે ગારું, દી
ઉખડેલ છે. રતને મારું માનીને વેપારમાં
નાખ્યો હવ ને ઇસ્કાલેથી ઉડાડી મુક્યો હત
તો આ ન થાત. એને તો હુંજ પાંસરો-
દોર કરીશ. તમે તમારે આનંદ અને
ગમ્મત કરજો.”

જાન પહોંચી.

જાન મોરખી પહેંચી. રાતી સુરતવાળા
વરરાજા નીચે ઉતર્યા. હવે અમને રમણીકના
વર્તનમાં ગમ્મત આવવા માંડી હતી, અને
ચિન્તાનાં વાદળ વિખરાઈ દેખીક અને હાસ્યનો
પ્રકાશ ચારે બાજુ ફેલાતો હતો. વેવાઈઓ
સામેયું લઈ સામે આવ્યા હતા. તેઓ એક
બીજાને બીસીને બેટવા. ફકિર સાહેબ પાસેથી
ખાસ ભાણેથી આજેથી બે ઘોડાની માડીમાં
વરરાજાને એસાડવા તેમની પાછળ તેની
બચુકથી બહેન લલિતા હુજી ઉતારતી બેઠી

હતી. અણુવર તરીકે અમે સૌએ એક મતે જયુને ચુંડી કાઢ્યો હતો. એને તો આ બધી રમણીકની એક્ટીંગ જ લાગતી હતી, અને વારે ઘડીએ “તાઈ” ડહાપણ રહેવા દે” કહી વરરાગની કચુંબરા અટકાવતો.

જાનીવાસે પહોંચ્યા. વરરાગનો વિચાર પડતો મૂળી અમે તો અમારી પોતાની તૈવાગી-ઓ કરી. એક સુદર ચોરડા જોષ ત્યાં

માદરાંઓ ખીજાવી દીધાં ને જીપીલનો મંજુપો કાઢી બાજી ચીપવા મંડયા.

બપોરે બેરાંઓ પીડી ચોળવા આવ્યાં. વફાદાર જયુ વરરાગની પાસે જ રહેતો હતો, અને વખત મળતાં દોડતો આવી રમણીકની વિચિત્ર વતો અમને કહી જતો. બેરાંઓ પીડી ચોળતાં હતા ત્યાં રમણીક બોલ્યો “માતાઓ, જુલો અને માવડીઓ!

“ભાઈ! એમ બોલાય નહિ” એમ કાનમાં કહી ધીમેથી એક ચુંડીયા ભર્યો,

આ તને કોને શણગારો છો ? આ મૃત દેહને—
આ મડદાને શા માટે પીળો કરો છો ? બહેનો !
ભણત લગાવો—મારે ભણત જોઈએ છીએ—
રાખ જોઈએ છીએ.”

ઘેરાંઓ વિચિત્ર ભાષણ સાંભળી અવાચક
થઈ ગયાં અને રમણિકની ઝવેર કૂંડલો તો
“ભાઈ ! એમ બોલાય નહિ” એમ કાનમાં
કહી ધીમેથી એક ચુંટીયો ભર્યો.

જયુ જ પાસેજ ઉભો હતો તેવું હસવું
બંધ થયા પછી ઘેરાંઓને સંબોધી એ બોલ્યો
કે “બહેનો ! ગભરાશો નહિ ! વરરાજ બહુ
ગમતી છે. એ જાતજાતની ગમતો કરશે.
ચાલતા આવેલા રિવાજથી જૂદી હવે પરણ-
વાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો છે, ને તમને ગભરાવવા
માટેજ આ બધું બોલે છે, માટે તમે કાંઈ
મનમાં ન આણતા” એમ બોલી પાછી
રમણિક તરફ આંખો કાઢી તેણે કહ્યું કે
“એ અલ્યા ગોપીચંદ ! જરા સીધો જોસ.
બખરદાર હવે ભણતની વાત કરી તો, આ
? સો જોયો છ કે ?

સસરા શું ચીજ છે ?

બપોરે સસરા મળવા આવ્યા. “કાં
જમાઈરાજ ! કેમ છો ? આપે કે” મ્હા કે
કોશીબોશી લીધી કે નહિ ?”

“સસરાજ ! મને ઝેરનો ખાલો આપો
—મને મ્હા નહિ જોઈએ. શા માટે આ બધી
ધામધુમ કરી ! તમારી દીકરીને તમે મઝા
સાથે બાંધો છો.”

સહભાગ્યે જગદુસા ત્યાં દાજર નહોતા
નહિ તો શાન્તિનો ભંગ થાન. જયુએ
રમણિકના સસરાને બાળુમાં લઈ કાનમાં
કેંક એવું કહ્યું કે એ હસતા હસતા
ચાલ્યા ગયા.

અમે બધા જયુને અમારા રૂમમાં લઈ
ગયા ને પેલા સસરાના કાનમાં એણે :શું વાત
કરી હતી એ પૂછ્યું.

“અરે દોસ્તો ! તમે મારા ઉપર તો
કેટલી મોટી જવાબદારી નાંખી છે ? આ
પેલાને પનારે હું ક્યાં પડ્યો ? એવું બાફે છ
એવું બાફે છ ! એક બાળું હસવું પણ આવે
છ અને બીજી બાળુ તેની ઉંધી બાજુ સરખી
કરતાં મારો જાન જાય છે. હું ધણી સિક્કતથી
પેલા લડાયક કોસાને તેનાથી દૂરનો દૂર જ
રાખું છું” નહિ તો કાણ જાણે અત્યાર સુધીમાં
તો કેટલી ય ડાંગો વરરાજાએ ખાધી હોત.
બિચારી એની મા ચોધાર આંસુએ રડ્યા જ
કરે છે.”

“પણ પેલા સસરાને તેં શું કહ્યું એ
વાત કહે ની !”

“મેં કહ્યું કે એ તો ગમત કરે છે.

[સસરાજ]

બાળુમાં લઈ કાનમાં કેંક એવું કહ્યું કે એ હસતા
હસતા ચાલ્યા ગયા.

ગો રૂપીયાની શરત કરી છે. એણે કહ્યું કે
ગાંડાથેલાની માફક પરણું ને બધાને ભાડાવી

મારું. અમે કહ્યું કે એ નહિ બને. એ શરત છૂતવા માટે એ ચાળા કરે છે. બાકી ગાંડો બહો કંઈ નથી. આ વરસેજ તેને રકોલરશીપ મળા છે.”

રોતા વરરાજા

સાંજે વરધોડો ચડ્યો. ડોસાની તકદારી હેઠળ વરરાજાને શણગારવામાં આવ્યા હતા. ડોસાની ડાંગના ભયથી રમણિક મુગો રહ્યો હતો, પણ તેની રોતી સુરત મટી નહોતી.

નગારાં વાગ્યાં, નાનખટાઈ બેંડ શરૂ થયું. અમે સૌ શણગારી સાજનમાં સીધાવ્યા અને વરરાજા ઘોડે ચડ્યા.

પણ એ શું ? હાથમાં નાળીયેર અને માથે લીણું લટકતા મંગિલ સાથેના વરરાજાની આંખમાંથી ટપક ટપક આંસુ પડતાં હતા.

જગજુશા લાલચોળ યદ્ય ગયા અને જગુ તેમને સમજાવી દૂર ન લઈ ગયો. હોત તો વરરાજા એમની ડાંગના પ્રભાવથી ઘોડેથી નીચે જ આવત. દરથી “દી ઉખડેલ, દી ઉખડેલ” એ શબ્દો સંભળાતા હતા.

જગુએ વરરાજાની આંખો છુટી નાખી, અને તેને કહ્યું કે “દીકરી ! ખુદને ખાતરે હવે આ તારું પોકળશાપ છોડ. મારા ક્યાં જોજ લાગ્યા કે તારો અણુવર હું થયો ડાહી દીકરી ! ચાલ જો-હવે શાન્ત યદ્ય જા.”

વરધોડો ચાલ્યો. મોરખીના નગરજનોએ રોતી સુરતના વરરાજાને જોઈ, ઇંદગીમાં પહેલી જ વખત “રોતી સુરતના વરરાજા”ને જોયા. શેરીઓમાં છોકરીઓ દોડતી ને એક બીજાને કહેતી “અલી ચંચળ ! અલી ચંચળ ! આ મણીનો વર જોવો હોય તો. ઘોડે બેઠો બેઠો રૂવે છ.”

માંડવે સાસુ સામાં આવ્યાં. વરરાજાને પોંખ્યા. નાક તાણવાનો ચાળો કર્યો. વરરાજાએ આંખુઆંખુ ઉમેશાઓની અળયખી વચ્ચે કહ્યું “તાણો-તાણો સાસુ ! ખુદીથી તાણો. આ નાક નથી, પણ નળાણું છે.”

સાસુએ બેલાન યવાની અણી પર દર્તા, ત્યાં જગુજ તેને કંઈ કાનમાં સમજાવી અંદર લઈ ગયો. જગુની કુનેહને લીધે અમને તેજ વખતે તેને માટે રૂપ ટકા માન વધી ગયું. અમને લાગ્યું કે ખરો ! ભવિષ્યમાં કોઈ દિવાન થશે.”

વરકન્યા સાવધાન !

રમણિકના સસરા વખતચંદે બારે ધામધૂમ કરી હતી. આલીશાન માંડવો બાંધ્યો હતો. દરથી દેડકાંઓના અવાજ શા આલણો વેદોચ્ચાર કરી રહ્યા હતા. અમૃત મોઢડીયું જોવા માટે એક માણસ અગાસી પર ધાળી લઈ બેઠો હતો. બરાબર સૂર્યાસ્ત થતાં ઉપર વાળાએ ચાળી ઠોકી અને અથાણાની બરણી જોવા માલેકા ગોર મહારાજે બાગેશુલ્ક અવાજે પોકાર કર્યો કે “કન્યા પધરાવો સાવધાન !”

એ અવાજ સાંભળી રમણિક ઉભો યદ્ય ગયો, અને કહોરો મારી બાંધ ચઢાવી.

“કમ-કમ-કમ !” મીઝલસમાંથી ચારે બાજુથી અવાજ નીકળ્યો.

“સાવધાન થાઉં છું” નથી પરણતું માટે પલાયન કરું છું.”

જગજુશાની ડાંગ ઉછળી અને “હાં હાં હાં હાં હાં” કરતા જો સસરા અને વેવાઈઓ વચમાં ન પડ્યા હોત તો વરરાજાનું થોળું ત્યાંજ રંગાઈ મત અને મોરીમાં અદ્ભુત દરથ ખડું થાત, પણ એ પ્રસંગ ન આવ્યો.

કુનેહજાજ જગુએ રમણિકના કાનમાં કેંક કહ્યું ને એ શાન્ત યદ્ય પાછો બેસી ગયો. એ શું કહ્યું એ અમને ન ખબર પડી અને એ ચક્રમે અમારી છાસા ઉશ્કેરવા કહ્યું કે “શુંબઈ જઈને વાત દરીશ, પણ જાઓ વરરાજા હવે તોફાન નહિ કરે.”

દહેવાળો મળ્યો. વરરાજા ચાર ફેરા ફર્યા અને રોતી સુરતવાળા વરરાજા એવી રોતી સુરત સાથે જ વખતચંદની દીકરી

મણી સાથે સૂઈ, ચંદ્ર અને અગ્નિની સાક્ષીએ પરપથા.

જગુએ કેંક એવું એના કાનમાં કહ્યું હતું કે રમણિક જ્ઞાન્ત તો થઈ ગયો હતો અને પરણી ઉતર્યો પછી કે જાફતો નહિ. બે ત્રણ દિવસ જાન જમી, તેમાં એ શાંત એને ગંભીર રહ્યો, પણ તેના મોઢાંના ભાવ પરથી લાગતું હતું કે તેણે કેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હશે.

વખતચંદ્રે જાનને બે દહાડા ખાસ વધારે રોકી અને બહાર મધ્ય નદીને કિનારે એક વખતઃગેહ કરી,

મારે, હખીલને અને વલ્લભને જગુના ભાઈના વિવાહમાં જુનાગઢ જવાનું હોવાથી અમે રતનચંદની રજા લઈ ઉપડી ગયા. રજામાં પણ જગુએ વરરાજના કાનમાં શી વાત કરી હતી એ બેદ બોલ્યો નહિ.

જગુના ભાઈના લગન પતી જતાં અને વેકેશન પૂરી થતાં અમે મુંગઈ આવ્યા. રમણિક કાલેજમાં એક મહીનો મોડો થયો અને તેની વર્તણૂક તો હવે રાખેતા મુજબ સીધી જ હતી, તેમાં જરા ય વિચિત્રતા નહોતી.

અમે તો એને મોરખીથી પરખારો ઘણે ગયેલો ધારતા હતા. એને બદલે સમનોલ ભેળા સાથે તેને આવેલ જોઈઃઅમને ભારે અભયખી થઈ તથા અમને એમ પણ લાગ્યું કે જગુની જ વાત ખરી હતી.

બે એક દિવસ પછી પુનેથી જગુ આવી પહોંચતાં, અમે રમણિકના લગનની વાત છડી. તે દસી પડ્યો ને બોલ્યો કે “કેમ, રમણિકે કાંઈ ખુલાસો કર્યો કે નહિ?” “નહિ, એ તો કેં કહેતો જ નથી. ‘જવા દો ને એ વાત-જવા દો ને એ વાત’ એમજ કહ્યા કરે છે.”

“હીક, તમારે એ બેદ મળ્યો છે?” જગુએ કહ્યું “તો ચાલો અત્યારે જ રમણિકને

ઘેર એ ઘેર નહિ હોય એટલે બધો બેદ ખજર પડશે, બાકી બની એવું મયું છે કે પોતાને, મોઢે તો એ આ વાત આખી છંદગી કાઢને કહેશે નાહ.”

અમે સૌ દોરતો વિકટોરીઆ ભાડે કરી ચીના બાગમાં રતનચંદને બંગલે પહોંચી ગયા. રતનચંદે અમને આવકાર આપ્યો. ત્યાંથી અમે ઉચર ગયા અને જગુ રમણિકની વડુ મણીના સગપણમાં હોવાથી એણે એને બોલાવી.

સૌદ પંદરેક વર્ષનીઃઅત્યંત મનોહર ખાળા ઉંબરામાં આવી ગઈ અને અમને સૌને જોઈને રહેજ શરમાઈ ગઈ.

“કેમ જગુ ભાઈ! મને બોલાવી?”

“હા બહેન! તમારું ખાસ કામ છે. આ બધા રમણિકના દોરતો છે. એનાથી નાના એટલે તમારા દિયરો. જરા કહેશે કે એ રાત્રિએ શું બન્યું હતું?”

ખાળા જરા દસી ‘એવું’ તે શું પૂછતા હશે જગુભાઈ!”

“એ ખીચારાને ગાંઠા જોઈ આ મારા દોરતો ત્યારના જમતા થે નથી, માટે બેદ બોલવાની જરૂર છે.”

મણી ભણેલી અને ચજરાક લાગી “નાતમાં કેં દમ નથી. એ રાત્રે હરથનું ચાગડું એાઢી શરીરે લખત લગાની એ આવ્યા અને ઉંબરામાં ઉભા રહ્યા. હું દીયકની હતી. એ બોલ્યા કે દેવી! આઠા આપો હું જગતની સેવા કરવા જઈ. હુધ્ધ તો યશોધરાને ઉધતી મૂકી ચાંસ્વા ગયા હતા, પણ મારે તો આપની આઠાથી જ જવું છે. હું દિલગીર છું કે તમારા પર આ આકત મેં આણી, પણ મારો ધર્મ, મારો દેશ અને કરોડાઃ ગરીબ ગુરખાં મને બોલાવે છે.”

એમનાં એ વચન સાંભળી હું તો મભરાઈ જ ગઈ. દીયકથી ઉભી થઈ ગઈ. ‘વાયમા’

કરી જરા ખૂમ નીકળી ગઈ. એટલામાં
એ પોનેજ મારી પાસે દોડી આવ્યા.
ઠગર ઠગર મારી આંખોમાં લેવા માંડ્યા
અને બોલ્યા કે શું ત્યારે લલકુની વાત
બોલી ?”

‘શી વાત ?’ મેં પૂછ્યું.

‘ધ તો કે’તો તો કે વખતચંદ શેઠની
દીકરી ફાણી છે.”

“એ તો મારી માટી ખેડેન. એને
તો ત્રણ છોકરાં થે છે.”

‘તો દેવી ! માફ કરજે. મારે તને નથી
છાડતી, પણ આ વાત કાઢને કઢીય માં’

જગુભાઈ ! મેં એમને વચન આપ્યું
હતું, પણ આ વચન તમે તોડાવ્યું.”

“જો જાઓ, અમે બધા વચન આપીએ
છીએ કે આ વાત અમારા મંડળની બહાર
નહિ જાય.”

જગુએ ત્યાર બાદ ઉઠા થઈને કહ્યું કે
“જુદારથો ! મેં જે પેલુ ભેદી વાક્ય રમણિકના
કાનમાં કહ્યું હતું તે એ હતું કે “દીકરી !
હમણાં તો પરણી લે, પછી શુધ્ધની પેટે
ચાલ્યો જશે.”

(સંપૂર્ણ)

[૧૯૨૫]

ઠગર ઠગર મારી આંખોમાં લેવા માંડ્યા અને બોલ્યા કે શું ત્યારે લલકુની વાત બોલી ?

કાળરાત્રિ

લેખક :—રા ઉછરંગરાય કે. ઓઝા.

અયિ કાળરાત્રિ ! તુજ કરાળ કીકી સળગે,
અયિ અંધકાર ઇદ્રાણિ ! નેત્ર લખ ભભકે;
જો ! જો ! રૂધિર શાં લાલ વેરતાં સત્તો
તુજ આસપાસ નાચે કંઠી નાદ ધ્રુવવતો !

ત્યાં ઝેર તણા વરસાદ વરસી રહેલા છે !
ધસમસે ડરીકો અંધ અને મેલા એ !
એ ધસમસાદ, વરસાદ, નાચને ભેદી
આર્થતી મેદિની તને કાળી ચીસેથી

જડ, તંદ્રામય ને રુચ્છુ જગત અંધારિ
કંગાળ તરફડે કોધધૂત વામાંગે;
બુધિમાં બંડ, દંડ છુછામાં, હિંસા ચિન્તે
ભરી શેમશેમ લાલસા વિષય ને વિન્તે.

તે સર્વ પરે, ઓ કાળરાત્રિ ! તુજ કીકી
કંઈ અબજ આંખથી પડે, વિશ્વ રહે કીકી
હોમાયે ચારે પાસ અનલમા અંબા જો ! જો !
નિઃસહાય ને નિરતેજ માનવી લોગો !

ઓ કાળરાત્રિ ! ઓ કાળરાત્રિ ! આશાને કાંઈ ઉભી,
ઓ કાળરાત્રિ ! ઓ કાળરાત્રિ ! અમૃતસર છેડે દેખી,
ઓ કાળરાત્રિ ! ઓ કાળરાત્રિ ! જય, સમા, શ્રવનને ઝાંખી
છેવટે તારૂં સામાન્ય કબૂલું હાય એક નાંખી.

ઇનામ રૂ. ૫૧)

ઉત્તમ નિબંધ લખનારને

—0—

તે વિષે નીચેની વિગતો ધ્યાનથી વાંચો

“વિમાના કાયદો-દેશને અને પ્રજાને”

એ (વધત્ર પદ ઉત્તમ નિબંધ લખનારને રૂ. ૫૧) આપવામાં આવશે,

શરતો :—

- (૧) આ નિબંધ ૫ કુલસકેપ પાનાંથી વધારે લાંબો ન હોવો જોઇએ.
- (૨) આ નિબંધ મોડામાં મોડો તા. ૧૦ મી ઑક્ટોબર સુધીમાં મળી જવો જોઇએ.
- (૩) હરીફાઇમાં આવેલા સર્વ નિબંધો પર લખાવનારના જ સર્વ હક્ક રહેશે.
- (૪) નિબંધોની ચોગ્યતાનો નિર્ણય ‘નવચેતન’ ના અધિપતિ મી. ચાંપશી ઉદેશી અને ધી હીમાલયા એરયોરેન્સ કુ. લી. ના મેનેજિંગ એજન્ટ મી. એન. રજખમ્મલી કરશે અને એ નિર્ણય ઉપરનો જ ગણાશે.
- (૫) નિબંધ ગુજરાતી ભાષામાં સારા અક્ષરે લખી મી. એન. રજખમ્મલી. મેનેજિંગ એજન્ટ ધી હીમાલયા એરયોરેન્સ કંપની નંબર ૭, બાઉન્ડનર સ્ટ્રીટ, કલકત્તા. એ શીરતામે મોકલવો.
- (૬) આ હરીફાઇનું પરિણામ નવચેતનના નવેમ્બર ૧૯૨૫ના અંકમાં જાહેર કરવામાં આવશે.

આંખો

લેખક :—પંડિત હોમાનંદ રાહત

મારી આંખો આજ મને કાં ફરિયાદ કરે છે ? તેમણે જ તો મને મારા પ્રિયતમને દેખાડ્યા હતા, અને એજ કારણે તો આ અસહ્ય દુઃખ મારા પર તૂટી પડ્યું છે.

અરે ! આ આંખો જ તે દિવસે અત્યંત બેતાબી સહિત એકી ટો પ્રિયતમ તરફ જોઈ રહી હતી તે આજ કાં આમ રોધ રહી છે ? તેમને પોતાની મુખાંધનું જ ક્ષણ મળ્યું છે તે તેઓ શાન્તિપૂર્વક સહન કાં નથી કરતી ?

તે દિવસે તો પોતાની મરજીથી એકી ટો તેની તરફ જોતી હતી અને આજ તે પોતે જ રોધ રહી છે ! મારી આંખો પણ કવી ગાંડી છે !

આ અનિવાર્ય દુઃખ દબને મારી આંખો પણ હવે સુકાઈ ગઈ છે. રોતાં રોતાં તેમણે આસુઓના ખજાનાને બિલકુલ ખાલી કરી દીધો છે.

મારી તે આંખો જેમણે સમુદ્રથી પણ વધારે વિસ્તૃત દુઃખ મારા પર નાખી દીધું છે તે હવે દુઃખને લીધે ચોળાઈ રહી છે—રાત્રે તેમને હંધ પણ નથી આવતી.

અહા ! મારે માટે આ ઢેટલા આનંદની વાત છે કે એ આંખોએ મને જ દુઃખ દીધું છે તેજ દુઃખનો શિકાર એ પોતે થઈ ગઈ !

આજ નેત્રો તે દિવસે ઉન્મત્ત, લાલસાપૂર્ણ અને પ્રેમપૂર્વક તેના રૂપની મદિરા પી રહ્યા હતા ! ધધર કરે કે દુઃખ અને શોકથી થાકીને તે હવે તર્ફન સુકાઈ ગય.

નિઃસંદેહ, દુનિયામાં ઢેટલાક એવા પણ માણસો છે જેઓ બદલામાં પ્રેમ મળ્યા વગર પણ પ્રેમ કરે છે ! મારી આ આંખોને જુઓ, પ્રિયતમને ન મળી શકવાને કારણે તેમને હંધ પણ નથી આવતી.

જ્યારે તે દૂર હોય છે ત્યારે મારી આંખોને નિદ્રા નથી આવતી અને જ્યારે તે ઘેર આવે છે ત્યારે પણ તે નથી સુતી—અન્ને દશાઓમાં અનંત વેદના જ તેમના નસીબમાં લખેલી છે.

મારી આંખોની પેઠે જો લોકોની આંખો પણ ઢઢેર પીટતી ફર્યા કરે તો બીજાનાં ગુપ્ત રહસ્યો જાણી લેવાં શું સુરિક્ષ રહે !

પૃથ્વીશ.

લખનાર :- ધૂમકેતુ.

આગલાં પ્રકરણોનો દૃક સાર.

પટ્ટનના રાજા ચામરાજેન્દ્રને યુવરાજ મનાપમસ્વ સાથે આજીવનાય યતાં રાજ તેની સત્તા નળળી પાડવા તેના મિત્ર પૃથ્વીરાને કેદ કરવાનો અને તેને બનાવડી યુવરાજ કરાવવાનો યત્ન આદરે છે. તેના આ કાર્યમાં ન્યાયાધીશ અવનીશ, સેનાપતિ યશલાલ, નંગલખાતાનો ઉપરી સોમનારાયણ અને જુદા દિવાન નંદલાલ મદદ કરે છે. પૃથ્વીરાને મદદ કરનાર કુટુંબ નામે એક સંન્યાસી જેને પૂર્વ ઇતિહાસ કોઈ નજીવું નથી તે તથા બદ્રેશ્વરના મંદિરનો સ્વામી પુષ્કર છે. રાજ્ય ખટપટની આ બાજી નિર્વિધે ખેલાય અને છતાંય તે માટે કુટુંબ પટ્ટન પર વારંવાર ચઢી આવવાની ઇચ્છા કરતા બડાશવીઆ માલહેવને સમજાવી રાખે છે. પુષ્કરનું બળ નરમ પાડવા રાજ્ય તરફથી બદ્રેશ્વરના મંદિરવાળા યોગાનનો વડ તોડવાનો હુકમ મળે છે, પણ કુટુંબ નંગલખાતાનો ઉપરી સોમનારાયણને તે હુકમ ન જાનવવાની ધમકી આપે છે. તે છતાં વડ પાડવાનો યત્ન કરતાં મજુરી એ કાર્ય કરવા ના પાડે છે એટલે સોમનારાયણ નિષ્ફળ જાય છે. પૃથ્વીરાના નંગલા પર ભૂખે આવતાં તેની બહેન છંદુમતીને પૃથ્વીરાનો મિત્ર કામિનીકુમાર પુષ્કરના આશ્રમમાં છપાવે છે, અવનીશ હરમતલન તામની ગાનારીને પોતાની રાજખટપટની બાજમાં હથિઆર બનાવવા યત્ન કરે છે. પરંતુ કુટુંબ હરમતને બાધ આપી તેની શક્તિઓ સદ્માર્ગે વાપરવાની તેની પાસેથી કમળાલ લે છે. પૃથ્વીરા દેહમાંથી છુટા થઈ હરમત તરફ આકર્ષાય છે, પણ કુટુંબની આજ્ઞાથી હરમતને કોઈપણ રીતે હથિઆર તરીકે ઉપયોગમાં ન લેવા પૃથ્વીરા વચન આપે છે. કુટુંબ પ્રતાપસ્વ અને પૃથ્વીરાને પંચેશ્વર મહાલ તરફ અને કામિનીને દક્ષિણ પ્રાંતમાં મોકલે છે. પંચેશ્વર મહાલમાં પ્રતાપમસ્વ યશલાલસિ ડને એક શુદ્રસ્થની સ્ત્રીને બળાકારે રાજ પાસે ઉપાડી જવાના યત્ન માટે કેદ કરે છે. કુટુંબના અનેક સમજાવવા છતાં માલહેવ છુટારો પટ્ટન પર હુમલો કરે છે. હરમતલન ઇંદિરાને સલામતીમાં પોતાને ઘેર રાખવા લેવા માટે જાય છે, પણ પૃથ્વીરાના સમજાવવાથી પાછો ફરે છે. પાછા ફરતાં તેને રાજા નામે નમાદાર રોકે છે, જેને ચંદ્રસેન કાર કરે છે. પૃથ્વીરા આ ખૂન માટે પકડાય છે. ચામરાજેન્દ્ર કુટુંબને વિધ દે છે, પણ વિધ પચાવવાના અસ્થાથી કુટુંબને કંઈ થતું નથી. અવનીશ તે પછી પ્રતાપમસ્વને કુટુંબ વિધે બંધે છે તથા કંચનને મોઢી તેના રૂપના ભટુથી કુટુંબનું મૃત્યુ લાવવા જાય પાથરે છે, પણ એ જાળમાં પ્રીતમલાલ ફસાઈ મૃત્યુ પામે છે. પૃથ્વીરાને ખૂનના આરોપ માટે ફાંસીની સજા નક્કી થાય છે. હરમત અને ગુલાબ પૃથ્વીરાને છોડાવવાની યુક્તિ રચે છે, પણ નિષ્ફળ જાય છે. ચંદ્રસેનને સ્નેહલા ઇસ્લી વાર મળી દે છે. કુટુંબ અને માલહેવના બંધથી ચામરાજેન્દ્ર પૃથ્વીરા અને ચંદ્રસેનને છોડી મૂકે છે. આગલા ફાગદાર દેવીસંહના કહેવાના પુત્ર સુધીરને કુટુંબ હરમતલન સાથે લીલાપુર મોકલે છે. ચામરાજેન્દ્રને જાણ યતાં યશલાલને લીલાપુર બંદોબસ્ત કરવા મોકલે છે. કુટુંબ લીલાપુરમાં સૌને રાજ્યદારી રોજ જાણ કામ વહેંચી લે છે. હરમત કંચનને પોતાના પક્ષમાં લેવા યત્ન કરે છે. ચામરાજેન્દ્રના હુકમથી પ્રતાપમસ્વ પૃથ્વીરાની લીલાપુરની જામીનદારી ખુશ્ચી દે છે. કામિની યોગમાં નિષ્ફળ નિવડે છે. પ્રતાપમસ્વ માલહેવને પકડવા નિષ્ફળ યત્ન કરે છે. કુટુંબ પ્રતાપમસ્વને ભંડો ઇતિહાસ કહે છે જે પરથી તે ચામરાજેન્દ્રનો રંગો પુત્ર નથી એ જાણાય છે. સુધીર ચામરાજેન્દ્રની હત્યા કરવા યત્ન કરે છે. કુટુંબ તેને રોકે છે. ને ચામરાજેન્દ્રનો પૂર્વ ઇતિહાસ પ્રતાપમસ્વને દેખાડે છે. ત્યાંથી આ વાર્તા આગળ ચાલે છે.

“આ કેાણુ’ ?” તેણે કૂટસ્થને પૂછ્યું.

“રાજપના ખરા માલીક : જગતસિંહના વહિવટ.”

“એમ ? વાસંતીદેવીના પુત્ર ?”

“હા પંડિતજી ! મહારાજા ચામરાજેન્દ્રની સત્ય હકીકત જાણવાનો એ અધિકારી છે.”

પંડિતજી ધડીભર મૌન રહ્યા. તે પછી પોતાની વાત શરૂ કરી : “વર્ષો પહેલાંની વાત છે. હું ત્રિવેણીતટમાં સોમેશ્વર મંદિરમાં રહેતો : મંદિરની ખ્યાતિ એની હતી કે પદ્મના રાજવંશિઓ ત્યાં વારંવાર આવતા. જગતસિંહ મહારાજને મંદિર પર ઘણી અધ્યા હતી. મહારાજે મને હમેશાં પૂજ્યભાવથી જોયો હતો. જગતસિંહ મહારાજની રાણી એક વખત યાત્રા કરવા આવ્યાં ત્યારે આંહી એક વર્ષ રહ્યાં હતાં. ભાષાતોના દેવથી તે રાજ્ય રેહું ન પડે માટે દીવાન નંદલાલ ને દાસી ગંગાએ રાણીને દિવસે જાહેર ક્યો. મેં રાણીસાહેબને સોમેશ્વરના ઇત્ર નીચેજ રાખવાની મહારાજને સલાહ આપી. ત્યાર પછી શું બન્યું તે તમને આ કહેરો”

પંડિતે પોતાની સ્ત્રી તરફ જોયું. ડાશી ક્રુણ પણ તે દિગ્મત રાણીને જોલવા મંડી.

“તે વખતે ગોપાલ મહારા પેટમાં હતો.”

“ગોપાલ ?”

“ચામરાજેન્દ્ર નામ તો પછી પડ્યું. ગોપાલનો જન્મ થયા પછી નવમે દિવસે દાસી ગંગા ને દિવાન નંદલાલ આવ્યા. અને અનેક લાલચો આપીને તેને લઇ ગયા. ત્યાર પછી તે રાણીના પુત્ર તરીકે ફરી જન્મ્યો. અને તે ચામરાજેન્દ્ર નામે પ્રસિધ્ધ થયો.”

“તમારે એ પુત્ર હતા ને ?”

“હા. બીજો તે વખતે પાંચ-છ વર્ષનો હતો. એની ધૂત જન્મથી જ જાણી હતી. તે પંદર સોજ વર્ષનો થયો ત્યારે ઘેરથી નાસી ગયો.”

પ્રતાપમલ્લ શાંત બનીને સાંભળી રહ્યો. ચામરાજેન્દ્રનો જન્મએદ તે આજે જ પામ્યો.

પછી મેં તીર્થસ્થાન છેડી દીધું. બન્ને પુત્રો ગયા. ને એક પુષ્કર નામે ત્યાં બલ ચારી હતો તે પણ ગયો. આજ હવે ભદ્રેશ્વરમાં છે એટલે પછી, અમે આંહી રતનપુરમાં રહેવા આવ્યાં. ગોપાલની દુષ્ટતા વિષે ધણું સાંભળ્યું. એક દિવસ બલચારી પુષ્કર આંહી આવેલ, તેણે કજું કે એક સમર્થ પુરુષ ભદ્રેશ્વરની ટેકરીઓમાં રહે છે. તેની મદદથી ચામરાજેન્દ્રને પદબ્રજ કરવા તે પ્રયત્ન કરે છે. ખરી હકીકત, જે રજુ થાય તો તેનો યત્ન સફળ થાય. મેં તેને સાચી વાત કહી, સાંભળ્યું છે કે એ બધા ચામરાજેન્દ્રને સુધારવા યત્ન કરે છે. ધ્રુવર એમને સદ્ ધુધિ અને સામર્થ્ય આપો.”

વૃધ્ધ પંડિત બોલતાં બોલતાં થાકી ગયો. પ્રતાપમલ્લ અને કૂટસ્થ બેઠા થયા. રજા લઇને તેઓ ગામ બહાર નીકળી ગયા. પ્રતાપે આજે જે આશ્ચર્ય જોયું તેથી તદ્દન શાંત બની ગયો હતો.

“ચુરદેવ ! ત્યારે પુષ્કર ને તમે એ જ આ વાત જાણો છો ?”

“જાણે છે ધણા, પણ પંડિતની ભાજ પ્રથમ પુષ્કરને લાગેલી.”

પ્રતાપમલ્લે બૂનકાળમાં દ્રષ્ટિ ફેંટી. યોજનાની શરુઆત અને ત્યાર પછી એનો ધીમે ધીમે વિકાસ, કૂટસ્થ સાથે રાખેલાં, અને ચામરાજેન્દ્રની દુષ્ટતાનો, બોગ થયેલાં, અનેક પાત્રો અને આ છેવટની કડી-આ બધું જોઇ તેને ભારે આશ્ચર્ય થયું.

તેઓ ધ્રુટા પડ્યા ત્યારે કૂટસ્થે પૂછ્યું : “પ્રતાપ ! હવે ત્હારા મનમાં કાંઈ ચંકા છે ?”

“ચુરદેવ ! ના.”

અને શાંત રાત્રિમાં બન્ને જૂના પડી ગયા. પ્રતાપ પદ્મ-તરફ ને કૂટસ્થ પોતાના ભગ્ય એકાંતવાસ તરફ

રૂઝિના દસ થયા. જે દિવસની-એ પળની-રાહ જોવાતી હતી તે પળ આવવા લાગી. બદ્ધેશ્વરના મંદિરમાં અનેક માણસો મૃત્યુના જેવી શાંતિથી બેઠાં હતાં. થોડીવારમાં તેના પાછળના ભાગમાંથી એક હોડી, નદી પાર કરવા ધૂરી ને અનુકૂળ પવનના વેગથી ગ્રીષ્મ ભવન તરફ ચાલી.

આખા પટ્ટનમાં તે વખતે શાંતિ જામતી જતી હતી. અને પટ્ટનનો આ ભાગ દર હોવાથી, ત્યાં સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી.

ગ્રીષ્મભવન પાસે હોડી અટકી ગઈ. એક પછી એક માણસો ઉતરવાં લાગ્યા. અધારામાં ચપચપ તેઓ આગળ વધ્યા અને એક દાર પાસે સો અટક્યાં.

એક જણ આગળ વધ્યો. ને દાર પર પોતાનો કાન ધર્યો. અંદર મૃત્યુના જેવી જડ શાંતિ હતી. તેણે ધીમેથી દાર ટેલ્યું. બારણું તરત જ ઉઘડી ગયું : ને અધારામાં એક સ્ત્રીની મૂર્તિ દેખાણી કે

“કાણુ ? મંગા ?”

“હા. એ જ.”

“ખુદુ બરાબર છે ?”

“હા, ગુરુદેવ થોડા સમય પહેલાં આખ્યા હતા, ને એક વૃદ્ધ પુરુષ તથા સ્ત્રીને પાસેના ખંડમાં રાખતા ગયા છે.”

“એમ ? પછી કયાં ગયા ?”

“માલદેવ પાસે”

“માલદેવ કયાં છે ?”

“પટ્ટનના મધ્ય ચોકમાં, ઘસલાદ ને સોમનારાયણ કેદમાં પૂરાઈ ગયા છે.”

“હું.”

“હા. ખુદુ શાંતિથી ઘણ ચૂક્યું છે. માલદેવે બારે ચપળાથી બ દોખરત કયો છે. પ્રતાપ-

મલ્લે સાથે સાથે ફરીને-કાંઈ સામે ન થાય તે જોયું. આ મહેલ પણ હવે લેવાઈ જવામાં છે.”

“સાઆશ !-એટલું” બોલીને, પાછળ સો થઈ જઈને સાંભળતાં હતાં તેમના તરફ પ્રતીક ફર્યો : “ત્યારે આપણે પણ ચાલે!”

એક પછી એક સૌ અંદર જવા લાગ્યાં : સાથી મોખરે કંચન હતી. સુધીર, ગુલાબ, હરપતંગન, મોતી મોતીગર-એક પછી એક અંદર પેઠાં.

એ જ વખતે ગ્રીષ્મ પહેલના દીવાનખંડમાં જરાક કાલાહલ થતો સંભળાયો. પ્રતીક ચેતી ગયો. માલદેવે મહેલનો કબજો લઈ, બધા દાર પર પોતાનાં માણસો ગોઠવ્યાં હોય તેમ લાગ્યું. ગુરુદેવે જ શરુઆત કરી હશે, એમ ધારી તે એકદમ દીવાનખંડ તરફ ચાલ્યો.

દીવાનખંડના એક દારપાંચી તે એકદમ અંદર પેસવા ગયો. પાછળથી તેના ખભા પર લોખંડી પલ્લે પડ્યો : માલદેવ તેની સામે જોઈ સંતોષથી હસતો હતો : “યોજનાં તો બારે શાંતિથી પાર ઉતારી” એટલું કહેતો તે દીવાનખંડમાં પેડો. દીવાનખંડની ચારે તરફ તરત જ માલદેવનાં માણસો ટહેલવા લાગ્યાં.

અખનુસની સોનેરી રૂપેરી ભાતવાળા ખુરશીમાં દીવાનખંડમાં આગરાજેન્દ્ર બેઠો હતો, અને તેની સામે એક કાચ પર ફૂટસ્થ કાંઈ ન હોય નેમ શાંતિથી વાત કરતો હતો.

પ્રતીકે પ્રવેશ કયો. સ્માંભીએ તેની સામે જોયું. પ્રતીક શાંતિથી એક બીજી ખુરશી પર બેસી ગયો.

“અવનીશ યાત્રાએ ગયેલ છે તે આગ્યા પછી તમે પ્રળજનની બધી હકીકત રજુ કરજો ” ચામરાજેન્દ્રે કૂટરથના કાષ સવાલનો જવાબ આપતો હોય તેમ કહ્યું. “અને હવે આપણે ઉડીશું?”

“મહેને લાગે છે આજે તો આપણે ચોખ્ખવટ કરીને જ ઉડીએ ”

“ચોખ્ખવટ ? ”

“હા. ત્હમારા ઉપર પ્રજાનું ધણું ઝાણુ છે : અને વળી પૃથ્વીશના કહેવા પ્રમાણે ત્હમારે ખાતે કેટલાક ન્યાયના આંકડા પાણુ ઉધાર છે ! ”

“હરી. ” ચામરાજેન્દ્રે ઉઠ્યો. “આજે મહેને વખત નથી ” તેણે પાસેની ટોકરી પર હાથ મૂક્યો. ધંટડી વાગતાં જ પટાવાળો હાજર થયો.

ચામરાજેન્દ્રે તેને એક હાથથી ધસારત કરી સ્વામીજીને બહાર લઇ જવા કહ્યું.

“સ્વામી ! હવે તમે જઇ શકો છો ”

“બરાબર ” કૂટરથે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો.

આ અમેલ શાંતિથી ચામરાજેન્દ્રે ખીજવાયો :

“ક્યાં છે યશલાલસિંહ ? ” તેણે પટાવાળાને પૂછ્યું.

“જેલમાં” તદ્દન શાંતિથી જવાબ વળ્યો.

“હે ! હરામખોર—નકેટ—નાલાયક ! અલીજમાદાર ! ” તેણે મોટેથી બૂમ પારી.

એક ખીજે પટાવાળો હાજર થયો : તે પ્રતાપમલ્લનો માણસ લાગ્યો : ચામરાજેન્દ્રે ગભરાયો :

“તું ? તું આંદી ક્યાંથી ? ક્યાં છે પ્રતાપમલ્લ ? અલી જમાદાર ક્યાં છે ? ” ચામરાજેન્દ્રે પોતે બહાર દોડ્યો.

“ખખરદાર ! ” દીવાનખંડની બહાર બૂમ સંભળાણી. બારણામાં જવાનો રસ્તો રાણીને માલદેવ ઉભો હતો !

ચામરાજેન્દ્રે હતો ત્યાં જ થંભી ગયો : “અરે ! માલ...” તેણે મોટેથી બૂમ પારી. ને એકદમ દોડીને ‘ટેલીફોન’ હાથ કપ્યો.

“હલો...હલો...તમારો નંબર ? ”

“૮૨ ” જવાબ મળ્યો.

“એકાશી ?...હા, યશલાલ ત્યાં છે ? ”

ચામરાજેન્દ્રે સડક થઇ ગયો. કેદમાં છે, એવો જવાબ મળ્યો હતો.

“સ્વામીજી ! આ બધું શું છે ? ” હવે ચામરાજેન્દ્રે સ્વામીજી તરફ ફરીને પૂછ્યું.

“મહેને લાગે છે કે ” કૂટરથે અત્યંત શાંતિથી પણ દૃઢ નિશ્ચયથી જવાબ વાળ્યો. “આપનો વિચાર પ્રતાપમલ્લને માદી આપવાનો છે, એ લોકો જરા વધારે ઉતાવળથી સિધા કરાવવા માગે છે ”

“એટલે ? ”

“ત્હમારે અત્થા કક્કામાં રાજ્યાસેન છોડવાનું છે ! ”

“એમ ? જૂઓ હું આ છોડીને ચાલ્યો ”

ચામરાજેન્દ્રે સપાટાખંધ એક બારણા તરફ આગળ વધ્યો.

બારણે પહોંચતાં જ તેના પર ફરી પેલો મજબૂત હાથ પડ્યો :

“મહારાજા દીવાનખંડમાં જ આપ સલામત છો : બહાર તો આપના રક્ષણ માટે સરખા હું ચેલો બનું છું.”

“તું ? કોના કહેવાથી ? ”

“હા. હું માલદેવ. મહારાજ પ્રતાપમલ્લનો એવો દૂત છે ! ”

ચામરાજેન્દ્રે પાછો હડ્યો : “આનો અર્થ એમ કે સ્વામીજી ! હું કેદ છું ! ”

“ત્હમે ખરી રીતે આજે જ છુટ્યા.”

“પણ આ બધું શા માટે ? ”

કૂટરથે શાંતિથી એક બારણુ તરફ અંત્રવી-નિર્દેશ કપ્યો. ચામરાજેન્દ્રે ત્યાં જોયું. એક

પીસ વધતો ફીણ દિલગીરીભર્યો જીવાન ત્યાં ઉભો હતો. ચામરાજેન્દ્ર વિહળતામાં પાછળના આસન પર ગયો.

“સુધીર !” તે આશ્ચર્યથી બોલ્યો : “એને શું છે ?”

કૂટરથે એક વેધક દ્રષ્ટિથી ચામરાજેન્દ્રને વિંધ્યો : “મહારાજ ! એને એની મા ભેષ્યે છીએ.”

“તે હું ક્યાંથી આવું ?”

એ જે વખતે દુર્લભસેન ગોદિલ, પુરુષ, કરસન, ગોવિંદ : વગેરે અગ્રપ્રતિનિધીઓએ પ્રવેશ કર્યો.

“ગંગાને પૂછો !” કૂટરથે જવાબ વાળ્યો.

સુધીરની પાછળથી ગંગાએ દિવાનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો : “મહારાજ ! આપના કહેવાથી મેં એની મા વસંતતિલકાને ઝેર આપ્યું છે !”

કર્નલ એડામ ને અવનીશ આવવાના છે એ આશામાં ચામરાજેન્દ્ર રખત ગાળવા લાગ્યો : તે કાંઈ બોલવા ચાલ્યા વિના કોય પર બેઠો રહ્યો :

“રાજ તરીકે તમે કૃત્તો વિનાશ કર્યો છે એનો આ જીવંતો ઉલ્લેખ રહ્યો.”

“બીજો કોઈ પણ રાજ હત તો તે પ્રમાણે કરત.”

“તને સુધીરને ફાંસીએ દેવાનો હુકમ કર્યો હતો ?”

“હાસ્તો કેમ નહિ ? પ્રીતમના ખુનનો આરોપ-સિદ્ધ થાય તો હજી કાલે જ પાછો એ હુકમ નીકળે.”

“કાલે તો ત્હમે રાજ નહિ હો પણ—”

એક બીજા દારમાંથી કંચને પ્રવેશ કર્યો હતો : “પ્રીતમનું ખુન મેં કર્યું છે !” તે સામે આવ્યાને બોલી.

“શા માટે ?” ચામરાજેન્દ્રે પૂછ્યું.

“ત્હમારા પ્રધાન અવનીશે મહાત્મા કૂટરથને ફસાવવા મ્હને એક વખત ભદ્રેશ્વર મોકલી હતી. ત્યારે મ્હારા હોદ્દાને હળાહળ વિધથી રંગ્યા હતા. સંધ્યમધન સ્વામીજીએ તો મ્હને પૂણ્યમાર્ગ જતાવ્યો. પાછા ફરતાં પ્રીતમ-લાલ તેમાં હોમાઈ ગયો !”

“એમ ?” ચામરાજેન્દ્રે આશ્ચર્યથી ચારે તરફ જોયું.

ખીજ તરફથી શુભાખ દેખાણી. હવે તે ખરેખર કુળ્યો.

“ચામરાજેન્દ્ર ! અનંતનું ખુન કોણે કર્યું ? કોના કહેવાથી કર્યું ?” કૂટરથે ભવ્યતાથી અગ્ર પૂછવાની શરૂઆત કરી.

“વડનતું” સિંહાસન એવા જવાબ આપવાને દેવાયેલ નથી !”

“અનંતનું ખુન કરનાર કાલુ જમાદાર છે. કાલુ જમાદાર મહારાજ ચામરાજેન્દ્રના કહેવાથી મ્હારું હરણ કરવા આવેલો !” શુભાએ જવાબ વાળ્યો.

ચામરાજેન્દ્રનો મ્હેરો ફિક્કો પડી ગયો.

“અને કોણ છે એનો સાક્ષી ?”

“હું” હરમતે શુભાખની પાછળથી ડોક ઉઘી કરીને જવાબ વાળ્યો.

“એનો બીજો સાક્ષી હું !” પૃથ્વીશે બેઠા યદન કહ્યું.

“એનો ત્રીજો સાક્ષી ચંદ્રસેન ગવેથો !” એક અવાજ સંભળાયો.

ચામરાજેન્દ્રે કોઈ પર જ્યાન આપ્યું નહિ.

“હવે એક છેલ્લી વાત. કૂટરથ બોલ્યો.

“આ કોણ છે ?” ચામરાજેન્દ્રે ઉચું જોયું. મોતીગર સામે હાથ મોડીને ઉભો હતો.

“આ બાવાને પણ તમારી સામે એ જ ફરિયાદ છે ?”

“શું ?”

“મે તીનું—એની સ્ત્રીનું—સેનાપતિ યશલાલ સિંહે, આપના કહેવાથી કરેલું અપહરણ!”

“કાણુ કહે છે? સ્વામીજી! આ કપટ-જાળનો અર્થ શું છે?”

“હું કહું છું માળાપા!” મોતીગર બોલ્યો.

“એ વાતની મ્હને ખબર છે!” જોવિંદે કહ્યું.

“અને મને પણ” કન્સને ટાપશી પૂરી.

“પણ યશલાલ પોને જ તમને એ વાત કહેશે” પાછળથી જવાબ આપ્યો. ‘સોનું’ તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. પ્રતાપમ્હ પોને હાજર થયો હતો. અને તેની સાથે યશલાલ ઉભો હતો. ફૂટસ્ટે એક અર્થસૂચક દ્રષ્ટિ પ્રતાપ તરફ કરી.

“સ્વામીજી! ઇશ્વર આપણી મદદે છે” પ્રતાપે અકસ્માત હાજર થવાનું કારણ સમજાવ્યું.

જાધાનું ધ્યાન પ્રતાપ શું કહે છે તે તરફ ખેંચાયું.

“કર્નલ ગ્રેહામ મેહરઅકસ્માત થવાથી હાલ નહિ આવી શકે એવો ટેલીફોન આપ્યો છે!”

આનંદના એક પોકારથી બધા અરધા બેઠા જેવા થઇ ગયા. ફૂટસ્ટે અને ચામરાજેન્દ્ર તદ્દન ગ્રાંત રહ્યા :

“કેણે કહ્યું?” બન્નેએ અકસ્માત એક સાથે પૂછ્યું. અને બન્નેથી એક બીજા સામે મોં મેલતી ગયું.

એ જ વખતે ટેલીફોનની ધંટડી પર ધંટડી વાગવા લાગી :

ચામરાજેન્દ્રે ઉઠીને ટેલીફોન હાથમાં લીધો. એ જ સમાચાર, દના. તે ધડીભર ત્યાં ચાલ્યો : ટેલીફોન ફરી હાથમાં લીધો.

“કાણુ? ત્હમે જ અવનીશ?”

પાછળથી માલદેવે તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો હતો. લોખંડી પંજા નીચે ખમ્મો દખાતો હતો : “સાહેબ! માફ કરજો પણ જો અવનીશ સાથે વાત કરવાનો પ્રયત્ન થશે.....”

“તો?” ચામરાજેન્દ્રે કરડાપથી પૂછ્યું.

“તો તમને અગ્રિય એવી અગવડતા વેઠવી પડશે.” માલદેવે હસતાં જવાબ વાળ્યો.

ચામરાજેન્દ્ર કાંઈ બોલ્યા વિના પાછો ફર્યો. તેણે યશલાલ તરફ જોયું. “યશલાલ! ત્હમે શું કહેવાના હતા?”

“જી! આપના કહેવાથી મ્હને મોતીનું અપહરણ કયું હતું એમ આ સૌ કહે છે!”

“અને તમે?”

“હું માનું છું કે આપનો હું વિશ્વાસ માણસ હતો અને એટલી સેવા બળવવામાં મ્હને રહારો ધર્મ જ બળ્યો છે!”

બધાનાં મોં આ આડકતરી વિનવવાણીથી મલક્યાં.

“ત્યારે હું તમને ન્યાય આપવા તૈયાર છું! પ્રજાની શું માગણી છે?” ચામરાજેન્દ્રે દિવાનખંડની મુખ્ય બેઠક લેવાના ઇરાદાથી તે તરફ પગલાં માંડ્યાં.

સામેથી પ્રતાપ ને માલદેવ આવતા હતા. પ્રતાપ સિંહાસન તરફ વળ્યો. ચામરાજેન્દ્ર ધૂંળ્યો.

“સ્વામીજી! આપને આ ઉત્કૃષ્ટતા નથી લાગતી? કર્નલગ્રેહામને અમે જણાવીશું ત્યારે નાહક આ લોકો દેશન નહિ થાય?”

પ્રતાપ સિંહાસન પર બેસી ગયો હતો. સ્વામી ફૂટસ્ટે સિવાય સૌ તેને સલામ કરવા ઉભા થયા હતા. ચામરાજેન્દ્રે એક નિરાશા ભરી દૃષ્ટિ આ બોધ :

“સ્વામીજી?” તે ફરી બોલ્યો.

એ જ વખતે બહાર તોપનો અવાજ થયો : અને ગગા ફાડી નાખે નેથી જનસમૂહની ઘોપણા આવી :

“પ્રતાપમદ્દલ દેવનો જય !”

ચામરાજેન્દ્ર લાડક્યો : “સ્વામીજી ! આ શું ?”

“જે કારણે અવનીશને ત્હમે કર્નલ પાસે મોકલેલ છે, તે કારણ સફળ થયું હત તો પણ જનસમૂહ ત્હમને વધારે વખત રાજ તરીકે જોવા ખુશી ન હતો, તે આ ઉપરથી સમજાઈ જશે.”

“ત્યારે હું રાજ નથી ?”

“ના.”

ચામરાજેન્દ્રના પગ ભાગી પડ્યા હોય તેમ એકદમ નીચે બેસી ગયો : તેનાથી એક ધ્રુષ્ટો મૂકાઈ ગયો.

ફૂટરથે શાંતિથી તેના સામે જોયું. પછી તે ધીમેથી બેઠો થયો. ને ચામરાજેન્દ્રની પાસે ગયો : તેનો હાથ હાથમા લીધો, ને અત્યંત ખાશ્ચી કહ્યું :

“માઈ ! ચાલ હું તને ખીજી અપરિમિત સત્તાનો સ્વામી બનાવું !”

ચામરાજેન્દ્ર તેની સામે જોઈ રહ્યો.

ફૂટરથે તેનો હાથ લાઈ તેને બેઠો કર્યો અને પછી ખાશ્ચી તેના શરીરને ટેકાવીને પાસેના ખંડમાં લાઈ ગયો.

—:—:—

પ્રકરણ ૪૦ મું
વાતાવરણ ફરે છે.

—:—:—

સૌ એક ખીજાની સામે જોઈ રહ્યા. માલદેવની અપળતાથી અને પ્રતાપમદ્દલની પોતાની દરેક દરેક સ્થળમાં હાજરી હોવાથી પદ્મની વ્યવસ્થા બહુ શાંતિથી થઈ ગઈ હતી પદ્મની ચાર ભીંતની અંદર શું થાય છે તે

બહાર ખચર પડે તેની સ્થિતિ ચાલી ગઈ હતી : સૂર્યના ઉગવા સાથે, પોતાનું નશીમ એ તરફ અજમાવાના હોંશીલા અમલદારો ફરી ગયા હતા ; કેટલાક તટસ્થ બન્યા હતા. હવે તો ચામરાજેન્દ્રનું શું થાય છે તે જોવા સૌ આતુર બન્યા.

અંદરના ખંડમાં બંને ગયા. પછી ચામરાજેન્દ્રે તરત જ ફૂટરથનો હાથ ઉડાવીને તેના તરફ ધિસારથી જોયું :

“મહે ત્હમારી હુમેશાં પ્રતિષ્ઠા જાળવી એનો આ બદલો આપો ?”

ફૂટરથ તેની સામે સીધો ટટાર ઉભો રહ્યો. “ચામરાજેન્દ્ર ! મહે ત્હને ઉગારી લીધો છે !”

“આનું પરિણામ શોધક ન જ ખરાબ આવશે. અંમેજ અધિકારીઓ—”

“વધારે શું કરવાના હતા ? આમ જો—” એટલું બોલીને ફૂટરથે આગળથી ત્યાં મંગાએ લાવી મૂકેલી એક પેટી ખોલી

ચામરાજેન્દ્ર સડક થઈ ગયો

“કાનું કામ ?”

“મંગાનું !”

પેટીમાં ચામરાજેન્દ્રે પોતાના હસ્તાક્ષરથી, પોતે કરેલાં દરેક કુબૃત્યની નોંધ હતી : તારીખ : કલાક : ને માણસના નામ પણ નોંધેલાં હતા. કેટલેક ઠેકાણે વિલાયતી સ્ત્રીઓના ફોટા પણ ચોડ્યા હતા : ફૂટરથે આ સર્વ નોંધ ત્યાં ખુલ્લી મૂકી દીધી.

ચામરાજેન્દ્રનું માથું ફરવા લાગ્યું. આ ધા અસહ્ય હતો. તેણે પાછળની ખુરશીનો ટેકો લીધો :

“સ્વામીજી ! આ વિશ્વાસઘાત અસહ્ય છે !”

તરત જ ફૂટરથે પેલી-ધણા વખતથી ધૂપાતી ફરતી—નેતરની પેટી ખોલી :

“આમરાજેન્દ્ર! તું કાણુ છે?”

તેણે સ્વામીજી સામે જોયું: “હું? પટનનો મહારાજા!”

કૂટસ્થે એક જૂનો કાગળ તેના હાથમાં મૂક્યો. તેમાં કાઠની જન્મોત્તરી હતી. આશ્ચર્યની પરંપરા હોય તેમ તે જોઈ રહ્યો. તેને પોતાના જન્મની શંકા હતી, પણ તેનો આટલો પુરાવો હશે તે અપર નહિ.

“તેમાં શું છે? કાઠ ગોપાળની જન્મોત્તરી છે!”

“એ ગોપાળ તું!”

આમરાજેન્દ્રે જન્મોત્તરી તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. તેમાં ગોપાળનું નામ હતું. તે જન્મોત્તરી કરનાર ‘અઘચારી પુષ્કરનું’ નામ હતું.

કૂટસ્થે નેતરની પેટીમાંથી એક માદળીયું કાઢ્યું.

આમરાજેન્દ્રે તે તરત ઓળખ્યું. પોતે દસ વાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી એ બાંધેલો પછી અદેશ્વરની ટેકરીઓ તરફ ફરતાં પડી ગયેલું. આજે એ કૂટસ્થ પાસેથી નીકળી આવ્યું. તે સ્તબ્ધ બનીને જોઈ રહ્યો.

“એનો શું ઉપયોગ છે?”

“આ જન્મોત્તરીનો ગોપાળ અને આ માદળીયું પહેરનાર આમરાજેન્દ્ર જન્મે એક જ છે!”

કૂટસ્થે તરત જ માદળીયું ખોલી નાખ્યું. અંદર એક કાગળ હતો: “બેટા આમરાજેન્દ્ર! તું મોટો થા ત્યારે ખ્યાન રાખજે કે તારાં માતાપિતા સોમેશ્વરમાં રહે છે. તારું નામ ગોપાળ હતું. તારા બાપનું નામ ‘ધનશ્યામ’ નીચે જગતસિંહનાં રાણીની સહી હતી.

આમરાજેન્દ્રે હવે તદ્દન નિરાશ થઈ ગયો. તેણે પોતાનું મોં બે હાથથી ઢાંકી દીધું. ધન દધને તે ખુશી પર ખેરી ગયો.

એ જ વખતે વૃદ્ધ પંડિત અને તેની સ્ત્રી સાથે ગંગાએ પ્રવેશ કર્યો.

“પંડિતજી! આમરાજેન્દ્રને તેની પૂર્વાવસ્થા સમજાવશો?” કૂટસ્થે વૃદ્ધ પંડિત તરફ ફરીને કહ્યું.

“હા. સોમેશ્વરમાં હું રહેતો ત્યાં એનો જન્મ થયો હતો. તેનું નામ ગોપાળ.”

“આ જન્મોત્તરી એની છે?” કૂટસ્થે પેટો જરીપુરાણો કાઢી આગળ ધર્યો.

“હા અમારી પાસે તે વખતે પુષ્કર અઘચારી રહેતા—હાલ અદેશ્વરમાં છે તે. તેમણે જ એ કરેલી. જ્યારે ગોપાળ મરી ગયાની બુધ અને ઉઝાડી ત્યારે તેણે વારંવાર જન્મોત્તરીમાં જોઈને શંકાથી માથું ધુણાવીને કહેલું કે: “રાજયોગ છે, મૃત્યુયોગ નથી!”

આમરાજેન્દ્રે એકવાર ફરી ઉંચે જોયું: “ગંગા!” તે બેઠો: “મહે” તારામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂક્યો હતો. બોધ અને હવે સાચું બોલજે મહે” રાજ્યાસન છોડી જ દીધું છે. હું ગોપાળ છું એ તને અપર છે?”

‘મહારાજા! દિવાન નંદલાલ ત્રી સાથે જઈ, આપને રાણીવાસમાં પધરાવનાર જ હું છું!”

“નસ ત્યારે. પ્રતાપમહાની પાત તો જગજાહેર છે. એનો વાસંતીદેવીના પુત્ર તરીકેનો હક્ક સૌને વિદિત છે.” તે એકદમ સ્વામીજી તરફ ફર્યો: “હવે શું કરવું છે સ્વામીજી?” એના સ્વરમાં દૃઢ નિશ્ચય અને નિરાશા હતી.

“આત્મા જાગે એટલે શું ન થાય? આવા અનેક સિંહાસનસ્થ પુરોહો તારા ચરણમાં ભોટ એવી વિભૂતિના તું સ્વામી છે! તારે—આજણને—એક રાજનું સ્વામીત્વ હોય? ચાલ હું તને અમયાદ પ્રદેશ દેખાડું!”

કૂટસ્થ ચાલતો થયો અને આમરાજેન્દ્રે ડાક નમાવીને તરત તેની પાછળ ચાલ્યો. તેણે ઉંબર ઉપર પહોંચીને એકવાર ફરી ખંડ તરફ દૃષ્ટિ કરી: જમના પામેના

ખંડમાંથી દોડીને ગંગાને ક'ંઠે વળગી પડી હતી ને ગંગાની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. - માલદેવનાં માણસોએ ખંડનો કબજો લીધો હતો.

આ બધી ભૂતકાળની ખીના હોય તેમ ચ.મરાજેન્દ્રે જોરથી દૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી. અને તે જ વખતે એના આખા શરીરમાં એક રણકાર યથ રહ્યો કે 'હવે આ ખંડ ફરી નેવો નથી !'

મકરણુ ૪૨ મું સ્વતંત્રતાનું ગીત

આમરાજેન્દ્ર શરણુ યથો ત્યારે પ્રથમ તો ખીજો ઉપાય જ નથી એવી નિરાશા તેના મનમાં હતી. પોતાના જ હસ્તાક્ષરનો પોતાના કુટુંબીઓ ઉદ્દેશ સામા પક્ષની પાસે હતો. ગંગા કંચન-સુધીર-મોતી-પુલાખ વગેરે જીવતા સાક્ષીઓ પણ તેમની જ પાસે હતા, પ્રતાપના જન્મ વિશે સિધ્ધ યથ સકે તેવાં સજ્જ સાધનો હતાં : અને સૌથી છેલ્લે પોતાના જ હક્કને ઉઠાવે તેવી સધળી યોજના પણ તેમની પાસે તૈયાર હતી-આટલાં બધા વિરોધી સત્ત્વોની સામે દાર કબુલવામાં વ્યવહારિક ડહાપણ હતું. આમરાજેન્દ્ર શરણુ યથો ત્યારે તેની આ હાવના હતી. પોતાને જ હાથે પ્રતાપને ગાદી સોંપી, ગૌરવ જાળવી રાખવામાં જ હવે સ્વમાન અને સ્વાર્થ હતાં.

પણ પછી તો જેમ જેમ કૂટસ્થની મહત્તા સમજાતી ગઈ, તેમ તેમ એની મનોદશા ફરવા લાગી : બંને જણા પાછા આવ્યા ત્યારે બધા સ્તબ્ધ બનીને તેમના તરફ જોઈ રહ્યા :

'યશસ્વાલસિંહ !' અંતે આમરાજેન્દ્ર બોલ્યો : 'અવનીશને ખચર કર્યો કે મહારાજની તમીયત ઠીક નથી, ગાંઠે તમને જલ્લદી બોલાવે છે. !'

યશસ્વાલ પ્રતાપની સામે જોઈ રહ્યો. પ્રતાપે ડાકું ધૂણુચું કે તરત જ અવનીશને તે પ્રમાણે ખચર અપાઈ ગયા.

હવે સૌ ગંભીર બનીને ઊભા બેઠા.

કૂટસ્થ ધડી પછી બોલ્યો :

"જ્યાં માણસે સ્વતંત્ર ને પવિત્ર હોય છે, ત્યાં જમીન પણ પવિત્ર બને છે : ત્યાં જમીનમાંથી રસના ઝરણાં ફૂટે છે. ત્યાં કલા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને ધર્મ શિયાળાની પ્રભાતમાં ખીલતા ચુકાબની પેઠે ફેરે છે : ત્યાં કલા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન અને ધર્મ-સમાજના ચાર મહાસ્તંભો-માનવજીવનને અગમ્ય બેઠોના બેઠ આપવા માટે જન્મે છે. પરંતુ જ્યાં રાજા જમીનને પવિત્ર માને છે, અને જ્યાં મનુષ્યની સ્વતંત્રતા લૂંટવી એ અધર્મ મનાય છે ત્યાં જ આકાશ, પૃથ્વી, જળ, વાયુ અને તેજ-પોતપોતાની અગમ્ય કથા કહી ગય છે. જ્યાં જમીનને જડ માનવામાં આવે છે અને જ્યાં મનુષ્યની સ્વતંત્રતા મમે તેરા નજીવા કારણે લૂંટાય છે ત્યાં આ અગમ્ય તત્ત્વો કાપડારપે-અપરપે રહે છે. તદ્મારા દેશની આ અવસ્થા છે : મમે તેવું અગમ્ય તત્ત્વ મનુષ્યથી મહાન નથી જ. પણ તદ્દમે તમસ્-અધિકારને જોઇને ધૂળે છો.

પરંતુ જ્યાં સ્વતંત્રતા પૂળય છે, છતાં એની પૂગમાં વિલાસ અને ઉચ્છ્રાવલતા જ મહત્ત્વનું સ્થાન જોગવે છે : જ્યાં સ્વતંત્રતા એ ઇશ્વરી પ્રસાદ છે માટે કોઇની સ્વતંત્રતા લૂંટવી એ ખુદ ઇશ્વરનો નકાર છે, એમ માનવાને બદલે, પોતે સ્વતંત્ર રહેવું-મહાન થવું જાને તે ખીજનાં ખૂન રેડીને એમ માનવામાં આવે છે, ત્યાં પૃથ્વી, જળ વગેરે પોતાની અગમ્ય વાતો તો કહી દે છે, પણ તેમના પર પ્રશ્નત્ત્વ સ્થાપનાર મનુષ્યની મનોદશાથી એ બધાં છવાઈ ગય છે. મનુષ્ય એમનો સ્વામી બનીને એમનો ઉપયોગ કરે છે : પરંતુ મગધગતા અંગીરા વરસતા હોય

તેની આ પ્રવૃત્તિથી મનુષ્યોનો વિનાશ થાય છે : એમનાથી બચવા માટે મનુષ્યો દોડદોડ કરે છે. ત્યારે આ અગમ્ય તત્ત્વો અટકાવ કરીને કહે છે : 'મનુષ્યો ! ગમે ત્યાં દોડો, તદ્મારા પર હુરેલું ચક્ર એટલા જ વેગથી તદ્મારી પાછળ દોડશે !'

પણ ન્યાં મનુષ્ય સાદામથી, સ્વતંત્રતાથી, સુધડતાથી અને સચ્ચાઈથી રહી શકે તેટલો જમીનનો કટકો પવિત્ર ગણીને તેના તરફ કાંઈ લોભદ્રિત રાખતું નથી, ત્યાં અગમ્ય તત્ત્વો સુંદર વેષ ધરીને આવે છે : ત્યાં મીઠાં ઝરણાં રસજીવન આપે છે : વાયુ નિર્દોષ અને શાંત અને છે : આસ્માનના તારા મનુષ્યને ખારથી ભૂંડે છે : અને અનેક મનુષ્યોના સ્વતંત્ર આત્મામાં સ્વપ્ન કલ્યાણભૂતિઓ ધડાતી જાય છે. જેટલા તંત્રને સુવ્યવસ્થિત જાળવી શકાય તેટલા તંત્રની જવાબદારી સ્વીકારવી, તેનું નામ સાત્રાન્ય ! પૃથ્વી વધારવાનો મેદ એ વૈશ્વરૂતિનો પગલો છે જે જમીનમાં ઝડપાન અને પ્રાણીની સૃષ્ટિ પણ અકારણ, માત્ર મનુષ્યના વિવાસ ખાતર, નાશ પામતી નથી, તે જમીન વધારે સુંદર અને પવિત્ર છે. તે જમીનમાં માનવજીવન વિકાસ પામે છે અને તે જગતમાં દેવને મોહ થાય તેવાં મનુષ્યો જન્મે છે. તમારી જમીનને હવે તમે એવી બનાવો !

કૂટસ્થ બોલતો બંધ થયો : સૌ સાંભળી રહ્યા. હવે તે એક પાછી એક વ્યક્તિઓ તરફ ફર્યો :

"કંચન ! સૌન્દર્ય એ ઇશ્વરી બક્ષિષ છે. ઇશ્વરે આત્માને સુંદર કરવા માટે શરીરને સુંદર કરેલું હોય છે. પણ સૌન્દર્યને કોણ પૂરે છે તદને ખચર છે ?"

"હા. વિકાસી પુરુષો !"

"ના એમને મન એ અભિલાષાની તૃપ્તિ છે !"

"લુપ્તાન માણસો !"

"ના એમને મન એ 'આનંદ'નું સાધન છે ! ત્યારે કોણ ?"

સૌન્દર્યને ખરા પૂજનારા કદરવા, અપ્રમ, આંધળા અને ગરીબ મનુષ્યો હોય છે !

સા કૂટસ્થ તરફ જોઈ રહ્યા.

"સુંદર સ્ત્રીને જોઈને તે બિચારા બ્રહ્મી જાધામડળની માફક મો વકારી રહે છે એ હમે જોયું છે ?"

"હા !"

"ત્યારે એમાં ઇશ્વરી સંકેત છે. ઇશ્વરે સુંદર મનુષ્યોનો વિકાસ એમાં છુપાવી રાખ્યો છે."

"હેં !"

"હા. એ મનુષ્યો તદ્દારા તરફ શ્રદ્ધાથી દેવીની માફક જોવા ટેવાયલા છે. તું રોગીની વચ્ચે, દરિદ્રતાની વચ્ચે અપંગ અને આંધળાની વચ્ચે જા. બેટા ! તદને ઇશ્વરે રૂપ આપ્યું, સ્ત્રી શરીર આપ્યું, સત્તા પૈસો ન આપ્યા તેમા તદ્દારા વિકાસ માટે આ બીજ છુપાવી રાખ્યું છે !

તદ્દારે મનુષ્યમાંથી દેવ થવું હોય તો આ રસ્તો છે !"

વિકાસને જ જોવા ટેવાયેલી કંચન ભાડી : પણ કૂટસ્થે જાતાવેલો કલ્યાણમાર્ગ એ એક જ માર્ગ એના બુદ્ધકાળના જીવન પર પડેલા નાખલા માટે હતો.

"બોલ તું એ રસ્તો પસંદ કરે છે ?"

કંચને ધીમેથી કહ્યું 'હા.'

"ત્યારે મહારાજ પ્રતાપમત્ર તદ સાધન અને માર્ગ બંને આપશે."

ચામરાજેન્દ્ર પર આ પરિવર્તનની બારે અસર થઈ. તેને પણ નવું જીવન જીવવાની અભિલાષા જાગી. મનુષ્ય સ્વભાવથી પાપી નથી. પાપમાં રૂખ્યા છતાં જ્યારે વખત મળે ત્યારે ને પુણ્યને વખાણવા ચૂકતો નથી. બુદ્ધકાળને ટાળી નાખતા તે હમેશાં તૈયાર હોય છે. ચામરાજેન્દ્ર માલદેવ તરફ ફર્યો :

(અપૂર્ણ)

નવચેતન અને રંગભૂમિ

માસિકપત્ર

પુસ્તક : ૭ મું.

અધિપતિ — ચાંપશી વિદ્યાલાલ હંદેશી

અંક : ૫ મો.

[સર્વ હક સ્વાધીન]

ઓગસ્ટ ૧૯૨૫ના અંકની આનુક્રમણિકા

કવર ડિઝાઇન : રા. ચિત્રા કર સાવળ

મુખપૃષ્ઠ : “જોતજનો દાય” શ્રીમાન પુરુષોત્તમ

કાવ્ય

પ્રભુલું નામ . રા. કૃષ્ણલાલ ગોવિંદજી આસાર ૩૨૬

ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્ર

ભેગમ સાહબા હસરત મોહાની : રા. હરમાન મની “મળનમ” ૩૭૭

બેન રસકીન : (સચિત્ર) રા. જયજીત ૩૮૦

મચિત્રાનિધિ : (સચિત્ર) રા. કનૈયાલાલ દેસાઈ ૩૮૫

સાહિત્ય

હું મારાં લાપલો કેમ તૈયાર કરું છું ? રા. આપણી વિ હંદેશી (સચિત્ર) ૩૩૦

દિલ્હીના મહાન કવિ ગાલિબ (સચિત્ર) રા. સારી ૩૧૮

વિજ્ઞાન અને હુન્નર

જગતની શોધખોળો (સચિત્ર) રા. નનીનલાલ શેઠ ૩૪૮

કેવેન્ડીશ : (સચિત્ર) રા. ચીમનલાલ હુડાર ૩૫૫

પ્રાચીન

અધિપતિની નોંધ : ૪૦૬

વાર્તા અને હાસ્ય

અમરાવતીનો અતિથિ : રા. ચીમનલાલ હુડાર. ચિત્રકાર શ્રીમાન પુરુષોત્તમ ૩૩૫

એક ગદન વિષય : રા. મોહનલાલ શેઠ. ચિત્રકાર રા. “સારમાજી” ૩૧૧

જાહરને જીલ્લાકારે . રા. ચાંપશી હંદેશી ચિત્રકાર શ્રીયુત ધુરધર ૩૬૨

પુનર્જન્મ : રા. મુદરંજન ચિત્રકાર રા. જની, રા. નર્મદ અને રા. કોલક ૪૦૧

લવાજમના વાર્ષિક દર :

હિંદના કોઈ પણ ભાગ માટે ૧૮ ૧-૧-૦

હિંદ બહાર કોઈ પણ ભાગ માટે ૧૮ ૭-૮-૦

છુટક નકલ ૧૮ ૦-૧૨-૦

ટકાણુ : — નવચેતન ઑફિસ નંબર ૧૪ અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

આ માસિક નવચેતન કલકત્તા, આનુક્રમણિકા, નં. ૨, થી શુભર પ્રભાત પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં અપિતો વિશ્વવિદ્યાલય હંદેશીએ આ પત્રના અધિપતિ ચાંપશી વિદ્યાલાલ હંદેશીના માટે જાણુ અને અધિકારી વિશ્વવિદ્યાલય હંદેશીએ નં. ૧૪, અમરતલાસ્ટ્રીટ, કલકત્તામાં પ્રગટ કર્યું.

અમારો આવતો અંક

ત્રિરંગી ચિત્રો
સ્મૃતિવિપાદ : રા. જી. મીસ્ત્રી
ગાલિબ ફેટા-ચિત્ર

સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫

આર્ટ પેપર પર કુલપેન ચિત્રો
સેનાપતિએ તદ્વાર લીધી
શ્રીકૃષ્ણનમ વી હુરંધર

હૃદયતંત્રી હુલાવનારાં : (સચિ) રા. કળાગ્રિય. સીનેમાની રંગબૃમિ પર રજુઆત જાણનારાં પાત્રોની હુંક પશુ રસિક શેષીમાં પિછાન. અનેક મુદ્દર ચિત્રો સાથેનો આર્ટ પેપર પર રંગીન સાહીમાં છાપેલો આ લેખ વાચનાને અતિ રસિક જણાશે.

ગાલિબ : (સચિત્ર) આ મહાદ્દર ઉર્દૂ શાયરની શાયરીની પિછાન રા. સાદિક તમને આ લેખમાં મુદ્દર રીતે કરાવે છે. મહાકવિ ગાલિબના ત્રિરંગી ચિત્ર તેમજ દસ્તાવેજ સાથે.

અમરાવતીનો અતિથિ : રા. ચીમનલાલ મુ. હુદર. અમરાવતીની રાણીએ બંધનમાં રાખેલો મણિપુરનો એ જસુર કોણુ હશે તે તમે કદી શકો છો? ન કદી શકતા હો તો મુદ્દર બાનીમાં લખાયેલી આ વાર્તાનો આ છેલ્લો દુપનો જરૂર વાંચો.

જોન રસ્કીન : (સચિત્ર) આંગ્લ સાહિત્યના આ પ્રખર "મહાકવિ"ના જીવનચરિત્રનો બાકીનો ભાગ. લેખક રા. જયન્ત

હિંદ-જૂનું કે નવું? રા. નરેન્દ્ર. જૂના ને નવા દિન્દના સરીર અને હૃદયનું અતિ મુદ્દર ને ઉપયોગી પૃથક્કરણ આ મનન કરવા ગોચ લેખમાં જણાશે. તેમાં હિંદવિષયક સામાજિક, ધાર્મિક અને આર્થિક ચર્ચા અતિ ઉમદા સ્વરૂપમાં મળે છે.

બાળકેળવણી વિષે કંઈક : રા. "એ. પી." પ્રેરેસર ગીદવાણીના બાળકેળવણીને લગતા, એક અતિ ઉપયોગી લેખનો સુધૃષ્ટિ અનુવાદ

ભવિષ્ય સુધારનારું શિક્ષણ : રા. નગીનદાસ શેઠ. આપણી હાલની આર્થિક દુર્દશા દૂર કરવા કેવું શિક્ષણ લેવાની હવે જરૂર છે તેની ચર્ચા કરેલો દુકો ઉપયોગી લેખ.

કલાનાં વિષ : (સચિત્ર) રા. કાન્તિલાલ. મ. જોશી. ચિત્રકાર રા. દત્તાત્રય. એક નાની સુંદર મૌલિક વાર્તા તેરાંજ આકર્ષક ચિત્રો સાથે.

ટાઇપરાઈટરની શોધ : (સચિત્ર) રા. જાત્રમુકુંદ દેસાઈ. ટાઇપરાઈટરની શોધ ક્યારે અને કોણે કરી તથા તેમાં કેવા કેવા સુધારાવધારા થતા આવ્યા છે તે દર્શાવનારો લેખ.

છત્રીનો વિષો : (સચિત્ર) રા. રામ. દ. ભગવતી. એક નાની રમુજ વાર્તા જે વાંચી તમો આનંદ પામ્યા વિના ન રહેશો.

શેરજી : (સચિત્ર) રા. “ હેમ ” આ જગતપ્રિય રમત વિષે સરલ ભાષાશૈલીમાં લખાયેલો જાણવા યોગ્ય વિગતોથી ભરપૂર ઉમદા લેખ.

એ કોણ ? (સચિત્ર) શ્રીયુત પ્રેમચન્દ. અનુવાદક રા. હનનલાલ વેલ્લશીભાઈ. ચિત્રકાર શ્રીયુત નાણાડી અને રા. જાની એક દુંધી હૃદયસ્પર્શી સામ્રાજ્ય વાર્તા.

ઉત્તાદાની પિછાન : (સચિત્ર) રા. મોહનલાલ. મ. શેઠ. ચિત્રકાર રા. જાની. કલાપી, મણિલાલ નમુન છે, કે આકાશકર કંધારી આ નાદિ, પણ કોઈકે ભૂલ જ ઉત્તાદાની પિછાન આ રમુજ કાવ્યમાંથી મળશે.

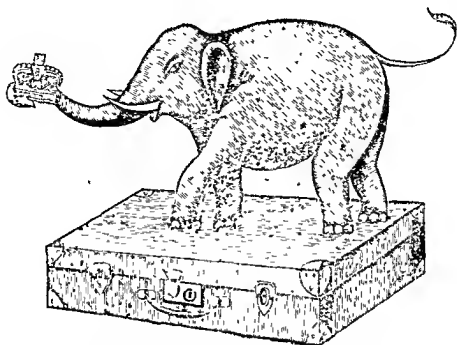
ચિત્રપટ : (સચિત્ર) રા. રસકન્ત. ચિત્રકાર રા. ગીત્તી. કરિવર ટાગોરની એક દુંધી ભાવનાશીલ કલાણીનો સુષ્ટિત અનુવાદ.

જંજીરને ઝલકારે : (સચિત્ર) રા. ચાંપશી. વિ. ઉદેશી. ચિત્રકાર શ્રીયુત પુરંધર. આ રસિક વાર્તાનો વધુ ભાગ સુંદર ચિત્રો સાથે.

“કાઉન” માર્કાની ઝાડની છાલની બનાવેલી પેટીઓ

(જેને માટે કલકત્તા ને દીલ્હીના પ્રદર્શનમાં ચીનાનાં ચાંદ મળ્યા છે)

૧૦ થી ૧૮ ઇંચ લાંબીના દર ઇંચે ૭ ચીના

૨૦ થી ૨૮ ” ” ” ” ૬ ”

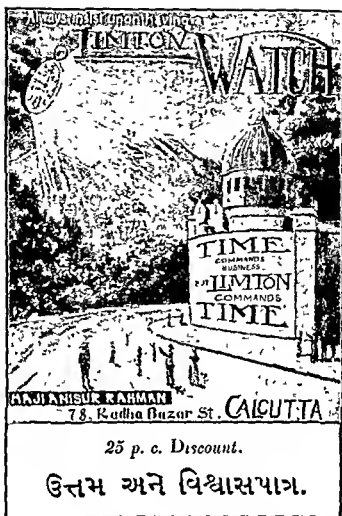
તે સિવાયની બીજી માટેના ભાવો પુછાવો.

જો તમારે કરકસર-સ્વચ્છતા, ટકાઉપણું-વોટરપ્રુફ કવોલીટી-હલકું વજન-એ
સા એક જ સાથે જોઈતું હોય તો અમારા ‘કાઉન’ માર્કાની ઝાડની
છાલની કપડાં રાખવાની, આમોણીનની ચુકી રાખવાની, બાંદુક રાખવાની વિગેરે
માટેની પેટીઓ ખરીદો.

એસ. એસ. બસુ એન્ડ પ્રાપર્સ.

નં ૦ ૬૧, રાજા ધીરેન્દ્ર સ્ટ્રીટ,

કલકત્તા.

જઘા જાણીતા મેકરનાં
ઘડીયાલો પર

કેટલોગની કીમત ઉપર
૨૫ ટકા વળતર મળશે !

લીમટન વૉચ કંપની.

૭-૮, રાધાબજાર સ્ટ્રીટ,

કલકત્તા.

માસિક એડ્રેસ :—"Timekeeper."

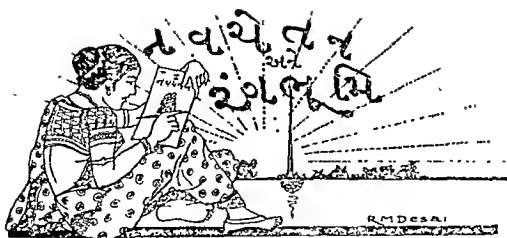
પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૦૭૬.

(ચિત્રકાર)

નમ જય્યાછ અને આવી રાણી શેતરંજ રમે છે.

[શ્રીમાન પુરુષોત્તમ

પુસ્તક ૭મું

વર્ષ ૪થું

ઓગસ્ટ ૧૯૨૫

અંક ૫ મો

પ્રભુનું નામ,

લેખક.—રા. કૃષ્ણદાસ ગોવિંદજી આસર

એવું એવું પ્રભુનું નામ
જુકે ભોગી ભોગી ય તમામ;
એવું એવું પ્રભુનું નામ.

નામ સુગી કાંઈ નીતર્યા
સુખ નેનનથી રસજુદ;
જુદ જુદ ભોલી રહ્યાં
“હે પુણ્યભર્યો અમ જુદ;
એ જુદે અક્ષરધામ:”
એવું એવું પ્રભુનું નામ.

અણુદીક્ષ કાંઈ દેખવા
આ દેહ થયો છે જન્મ;
વળસૂણું કાંઈ સૂણવાને
“સુષ્ટિ” શબ્દનો મર્મ;
દેવ દેવ નથી હો' દામ:
એવું એવું પ્રભુનું નામ.

પથિક! નથી જહાં મદિરે
કાંઈ દેહબુધો, પણ દેવ;

દેવબુધ્યાને દેખતાં
એની સ્તુતિ થાવા દેવ;
જેવું કયાંય ન દીકું કામ;
એવું એક પ્રભુનું નામ.

ઓછપ છે શું ગ્રામરે
કે ઓછપ આ આકાશ?
ઓછપ રહારે અંતરે
વિસ્વેશ નથી વિશ્વાસ,
હોયે “પતિત પાવન રામ”
એવું એવું પ્રભુનું નામ.

જીવન બચોતિ એથી ન મોટી
એકે દીકી દીપમાળ;
સૂરમ જાંખા, શોમ જાંખા,
જાંખાં જણાય વિકાળ;
ઓરે ઓરે આતમરામ:
લેવ લેવ પ્રભુનું નામ.

હું મારાં ભાષણા કમ તૈયાર કરું છું ?

એ વિષય પર કેરલાક પશ્ચિમના જાહેર વક્તાઓના સ્વાતુ મત,

સ પ્રકર કરનાર :—ચાંપથી વિદ્યુતદાસ ઉદેશી

મી. લોહડ જ્યોર્જ

જો મી. લોહડ જ્યોર્જને પાર્લામેન્ટમાં બેઠકારી વિશે ભાષણ કરવાનું હોય તો તે પ્રથમ આગેવાન વ્યાપારીઓ અથવા એ વિષયના જાણકારોનો મત લેવો છે અથવા મત લખી પૂછાવે છે. તે બાદ તે એ બંધું લખાણ અને તે વિષયના અન્ય પ્રમુખ યોગ્ય લેખો એ સારા જ્ઞાનપૂર્વક અવગતો કરી જાય છે, અને જોઈતી સર્વ માહિતી એકઠી કરે છે. ત્યાર પછી જે બોલવાનું હોય તેની રેખાઓ મગજમાં દોરે છે. ધણીવાર કાંઈ જાણકારનો કાંઈ ખાસ મત તેના મગજમાં વિચારોની પરંપરા ચાલુ કરી દે છે તે એજ વિચારોને વિકસિત સ્વરૂપે એ ભાષણમાં મૂકે છે. તે પછી તે એક કાગળ પર ભાષણનું 'બોલું' તૈયાર કરે છે તે એ વારંવાર વાંચે છે. મેન્ટ કરવા નહિ, પણ મગજ પર એ વિષય પૂરેપૂરો ઠસે અને ભાષણમાં જે કહેવાનું હોય તે નિયમબદ્ધ સ્વરૂપે કહી શકાય એ માટે. ભાષણને દિવસે થોડાંક મધ્યાહ્ન તૈયાર કરી અવારનવાર વાંચે છે. આ મધ્યાહ્નમાં ભાષણના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ જાળવી

રાખવામાં મદદ કરે છે, છતાં પાંચથી વાર આ પ્રકારે તૈયારી કર્યા પછી પણ તે પોતાની નોંધથી તદ્દન જૂરો પડે છે અને પાર્લામેન્ટમાં કંઈક જૂઠું જ લાગે છે. તેથી તે ભાષણ કરે નહિ ત્યાં મુખી તે શું બોલનાર છે એ નક્કી કહી શકાય નહિ.

મી. લોહડ જ્યોર્જ.

મી. લોઈક જ્યોર્જ પ્રખર વાંચનાર છે. એને આખા દિવસના પરિશ્રમ પછી પણ રાત્રે તે ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસ કે અન્ય ભાષાના ઉત્તમ ગ્રંથોના અનુવાદ વાંચે છે. વાંચતા વાંચતા અમુક ભાગ પાસે તે નિશાની કરે છે અને અદ્ભુત સ્મરણશક્તિની મદદથી તે નિશાની કરેલા ભાગો તેને યાદ રહે છે અને વખત આવે તે એનો ઉપયોગ અવતરણ તરીકે કરે છે.

મી. લોઈક જ્યોર્જ અકસ્માત ભાષણ આપવામાં પણ કુશળ છે. તેનું કારણ એ છે કે સાંભળનારાઓના સ્વભાવ અને આત્મશાન પૌરખવાની એનામાં અજબ પ્રતિભા છે. તેના ઉત્તમ ગણાતાં ભાષણોમાંના કેટલાંક ઓર્ગેનિઝેશન આપણેલાં દ્વંતાં અને તેમાંના વિચારો ને દલીલો પ્રતિપક્ષીનું ભાષણ સાંભળતા સાંભળતાં જ જન્મેલાં દ્વંતાં.

તેની સ્મરણશક્તિ અદ્ભુત છે. અને વર્ષો પહેલાંના પોતે આપેલા કેટલાં ભાષણોની દલીલો અને કેટલીક વાર તે તેણે એ ભાષણમાં આપેલાં વાક્યો તે પોતાની યાદીથી પાછાં રજૂ કરી શકે છે. આ સર્વ કુદરતી બક્ષીસો એક જાહેર વક્તાને અમૂલ્ય યજ્ઞ પડે છે.

ડૉક્ટર મેકનામારા

પોતે જે સૌથી સાફ જાણતો હોય તે ભાષણમાં મુકવાની જાહેર વક્તાની ફરજ છે. તેને સાંભળવા આવનારાઓને તે પોતાની પાસે જે ઉત્તમમાં ઉત્તમ હોય તે આપવું ઘટે છે. તેથી મારે કેટલક વાર ઓર્ગેનિઝેશન ભાષણ કરવું પડે એ જાણી વાત છે, પણ નહિ તો હું મારો ધણો સમય મારે ભાષણમાં શું કહેવાતું છે તે તૈયાર કરવામાં ગાળું છું. વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે, મુદ્દાસર અને સંપૂર્ણપણે ભાષણમાં રજૂ કરવાનો આ જ રસ્તો છે. સજા યાજ્ઞની હોય ત્યારે જો હું કેટલક માણસને પરખીડીયાં પાછળ પોતાના ભાષણ માટે ની મોઢ તૈયાર કરતો જોઉં છું તો હું સગજ

જાઉં છું કે હવે શું ચારાડાબરેલું ને ઢંગધડા વગરનું ભાષણ સાંભળવા મળનાર છે.

પ્રથમ હું ભાષણ પુરું લખું છું. તે પછી મને સંતોષ થાય ત્યાં સુધી એની વાક્યચરચના મુધાઈ છું. પછી સખત કાગળના એક તાના ચાર ભાગ કરી તે પર એ ભાષણને સારા મોટા અક્ષરે અથવા ટાઇપમાં લખાવું છું તે દરેક ભાગ-વચ્ચે એક હાંસીઆ જોડું રાખું છું. તે જાદ અગત્યના શબ્દો નીચે લાલ કે જુલુ પેન્સીલથી લીટી દોરું છું અને દરેક પાનાનું લખાણ મારા મગજમાં સ્પષ્ટ રીતે ઠસાવું છું. દરેક પાનામાં લખેલ

ડૉ. મેકનામારા.

દક્ષિણ ભાષણમાં રજૂ કરતાં બેથી ત્રણ મીનીટ લાગે છે.

સલામાં હું મારી સામે ટેબલ પર ભાષણના એ કાગળો જાહેર રીતે મુકું છું અને હું ભાષણ કરતો હોઉં ત્યારે તેના પર નજર નાખતો જાઉં છું. જો મેં પહેલાં એ પાનાંઓ બહુ સારી પેઠે વાંચ્યાં હોય છે તો માત્ર એક નજર નાખતાં જ આખા પાનાની વિગત મને યાદ આવી જાય છે.

હું મારા હાથમાં નોંધનો કાગળાપો નથી પકડતો. મને એ અગવડભર્યું જણાય છે. કંટલાક લોકો નોંધનો ઉપયોગ કરતાં શરમાય છે ને તેથી નોંધના કાગળને ગોળ વાળી કાં તો હાથમાં કે પીઠ પાછળ વાળી રાખેલ હાથમાં રાખે છે ને અવારનવાર જરા તેમાં જોઈ લે છે. મને તો એ કદંગી રીત જણાય છે. જે મારે ખુદ્દી જગ્યામાં કે ત્યાં ટેબલ ન હોય ત્યાં બોલવું પડે કે કોઈ કારણવશાત્ નોંધના કાગળ હાથમાં પકડી રાખવાની જરૂર પડે તો હું સખન જાડા નોટપેપર વાપરું છું.

જાહેર સભા સમક્ષનું બાપણ અડધાથી પોણા કલાક કરતા વધારે ચાલે એવડું લાંબું

ન હોવું જોઈએ. જે તે વધુ લાંબું હોય તો તેમાં કંઈક ખાસ રસ પડે એવું તરત હોવું જોઈએ.

બાપણ કરવાની ઢંગના સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે વક્તાએ વાનચીતમાં વપરાતા અવાજથી જ શરૂઆત કરવી જોઈએ અને પોતાનું માથું ઉચું રાખી ધીમે અને સ્પષ્ટતાથી બોલવું જોઈએ તેમજ ઓછી જરૂરનો શબ્દ અસ્પષ્ટતાથી ન બોલાય તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. પોતાના સંભાળનારાઓના મગજ પર ઠસાવવા માટે તેની પાસે તથ્ય કે ચાર મુદ્દા હોવા જોઈએ ને તેની છાત્ર પૂરેપૂરી પાવા તેણે યત્ન કરવો જોઈએ. કોઈક મુદ્દો સાંભળનારાના મગજ પર ઘણું બરાબર

પ્રેસિડન્ટ દાર્જિંગ બાપણ કરે છે.

દરેક નથી એમ તેને જણાય તો વધારે સંભાળપૂર્વક ને બળપૂર્વક તે ફરી વાર રજુ કરવો જોઈએ. દુકામાં તેણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જે સંદેશો ને લોકોને આપવા માંગે છે તે પોતાની સાથે લઈને લોકો જવા જોઈએ.

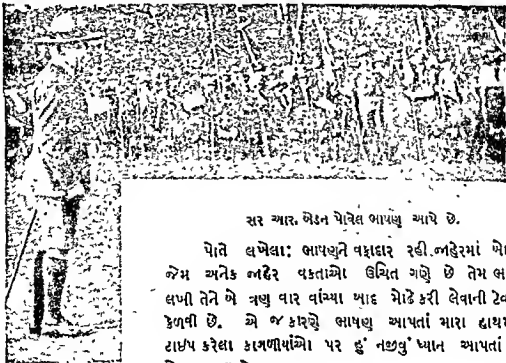
ગંભીર ભાવણમાં વચ્ચે હારવરસ વપરાય તો તે સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ. જે તમારા ભાવણના મુદ્દાને કાષ્ટક પ્રાસંગિક હારવરસિક વાતો બંધાવેલી આવતી હોય તો તેને ભાવણમાં જરૂર કહેવી એ વાતો પ્રાસંગિક ને મુદ્દાનું બળ વધારનાર હોય તો મને તેટલી જૂની ને ચવાઈ ગયેલી હોવા છતાં પણ કહેવી, પણ જે તમે સભામાં શરૂઆતથી જ હાજર ન હો તો તમે કહેવા ધારેલી વાતો તમારી આગળના કાષ્ટ જોડનાર કહી તો નથી ગયો તેની સાથેતી રાખવી, નહિ તો સાંભળનારાઓ પર તમે હારવરસ દેળવા છત્તા દશો તેને બદલે શ્રેતાચર્ગ જ તમારા પર હારવરસ દેળશે.

પ્રેસીડન્ટ હાઈડિંગ

સાધારણતઃ હું મારા વિષય પર વિચાર ને અભ્યાસ કરી જઈ તે બાદ ભાવણ લખતાં મને થોડો જ વખત લાગે છે. છુંટણ પર રાખી કાગળના 'પેક' પર લખવાની મને આદન છે. હું આવું લખાણ પેન્સિલથી અતી ઝડપમાં લખી નાખું છું.

કાચું લખાણ થઈ ગયા પછી હું તેને ટાઈપ કરાવી ફરી વાર વાંચી જાઉં છું, ને તેમાં ભૂલો હોય તો સુધારતો જાઉં છું. આ સુધારા પછી તેને નાના કદના કાગળો પર ટાઈપ કરાવું છું ને ભાવણ દસ્તાવેજ આ કાગળો મારા હાથમાં રાખું છું ને તેમાંનાં જ શબ્દો બંધતા સુધી ભાવણમાં જોડાય તેની બહી કાળજી રાખું છું.

પ્રેસીડન્ટ થયા પહેલાં હું મારા વિષયો અભ્યાસ કરી વગર લખે કે વગર નોંધ લીધે જ ઓર્થોગ્રાફ ભાવણ આપતો, પણ પ્રેસીડન્ટ થયા પછી મેં આ ટેવ પાડી છે.

સર આર. બેડન પોતેલ ભાવણ આપે છે.

પોતે લખેલા: ભાવણને વફાદાર રહી જાહેરમાં ખોલવું જેમ અનેક જાહેર વક્તાઓ ઉચિત ગણે છે તેમ ભાવણ લખી તેને બે ત્રણ વાર વાંચ્યા બાદ મોઢે કરી લેવાની ટેવ મેં ફળવી છે. એ જ કારણે ભાવણ આપતાં મારા હાથમાંનાં ટાઈપ કરેલા કાગળોમાં પર હું નજીવું ધ્યાન આપતાં હોઉં એમ જણાય છે.

સર આર. ખેડન પોવેલ

ભાષણ તૈયાર કરવાની મારી રત ધણી સાદી છે. પણ તે અસરકારક છે કે નહિ તે તો ખીજા જ જાણે.

મારા શ્રેતાઓએ જે મુદ્દો પેતાના મગજ પર હુસાવી પોતાની સાથે લઈ જવા જોઈએ તે મુદ્દા પર હું પહેલાં ખૂબ વિચાર કરી લઉં છું. પછી જે જાતનો શ્રેતાવર્ગ જોઈ અને મારા ભાષણ આપવા વખતે એ વર્ગને જેવા રંગમાં જોઈ તે પ્રકારના સ્વરૂપમાં હું મારા એ ખાસ મુદ્દાને મૂકું છું.

અગાઉથી તૈયાર કરી રાખેલું ભાષણ હું વાંચવા જાઉં તો નિષ્ફળ નિરૂપણ વગર હું ન રહું એવું મને લાગે છે.

મારા મત પ્રમાણે એવેલીઅર કહે છે તેમ "આપણે શું કહેવું તેના કરતાં કેવી ઢગે કહેવું એ જાણવું ઓછી જરૂર નથી" તે મુજબ શ્રેતાની રંગ પાતળી ભાષણ આપવું જોઈએ એવું મારે માનવું છે.

મીં જોતર લો

વીશ વર્ષ થયાં હું રાજનીતિવિષયક પ્રશ્નોમાં રસ લઉં છું, પણ ભાષણ તૈયાર કરવામાં કે તે જોતરની વખતે મેં મોંઘના કાગળનો કદી ઉપયોગ કર્યો નથી. પાત્રોમેન્ટના મેગ્ઝર થયા પછી એટલે કે દસ કરતાં વધુ વર્ષ થયાં મેં 'હાઉસ ઓફ કોમન્સ'માં જે જે ભાષણો આપ્યાં છે તે કુર્ષ મારા મગજમાં જ તૈયાર થયાં હતાં ને લખાયાં હતાં-તેનો

કાષ્ટ પણ ભાગ કાગળ પર લખાયો જ નહોતો. આ રીતે ભાષણ અપાનાં સાંભળી હું અસાધારણ માદદરત ધરાવું છું એવું ધણા ધારી લે છે, પણ ના, તેમ નથી. ભાષણનો વિષય મગજમાં યોગ્ય ત્યારે ચિત્તની એકાગ્રતા જ મારી આ ટેવના કારણરૂપ છે. 'કોન્સર્વેટીવ' વક્તાના નેતા થયા પછી આ રીતે ભાષણ તૈયાર કરતાં મારે માટે અશક્ય

મીં જોતર લો.

યજ્ઞ પડ્યાં અને દવે તો ક્યા ક્યા મુદ્દા પર જવું એટલું જ વિચારી રાખી ભાષણ કરું છું. દવે તેમને મગજમાં જોતર રાખવા મત્ત કરતો નથી. (સંપૂર્ણ)

અમરાવતીનો

લેખક :—રા. ચીમનલાલ સુવલ્લભાઈ લુહાર પી એસ સી

ચિત્રકાર :—શ્રીમાન પુરુષોત્તમ.

(ગયા અંકથી ચાલુ)

મોક્ષપુરી સંપીળી અમરાવતીની સામ્રાજિના ઉજ્જવલરંગી રસમંદિરમા પ્રવેશ કરતા મ્હને ક્ષોભ થયો ન સમગ્રવ તેવા, અપરિચિત જાન અંતરમાં ઉઠ્યા ! આખા મહાલયમાં ચોપાસ વૈભવવિલાસની અનેરી રસરેલ મહારાં આતુર નયનોને વધાવી રહી. ન્હાનેથી મોટે સુધીની સર્વ દારીઓ મ્હને તરસી નજરે ભેદ રહી ઠેકાણે ઠેકાણે શુચળું વળી મેવકમળો મહારી દુર્દશા પર હસવા લાગ્યા. સ્વહરને ન્હોરેલી કેદ માટે હું મનમાં જરા ખિન્ન થયો—પરંતુ સમયને—મહારા કર્તવ્યને જ માન આપવાની અત્યારે જરૂર હતી. મ્હોં યણુ જરાજર રંગબ્રૂમિ જમાવી. કંઠાર મન કરી, દીન વદન પર મહાન યુન્હેચાર ફાંસીએ જતાં પહેલાં જે ગંભીરતા ધારે, તેવી ગંભીરતા ધારી હું અમરદેવના પ્રસાદના વિશાળ ખડામાથી પસાર થતો. મનોરાજ્યમાં કંપ દિવિજયો કરતો રાચુ નાયકના ગૌરવભયો પગડે પગડે ચાલતો દત્તો.

આસપાસ દાસદારીઓ ઉતાવળે પગડે આવજાવ કરી રહ્યાં દતાં. મલકતે હોય

જ્વાલ વસંતે વિહરતી કોથલ માફક દાસીઓ રસમેળ ઉઠાવતી હતી. ધડીક મહારી નજર અનિમિષ હોમના પર હતી. સુંદર મહિની ચમક લારતી કામલાગનાઓ ચેતનભયો નવલ દારમ વિનોદે આપું મંદિર ગજવતી. વિખૂટી પડેલી ઇન્દ્રના દરબારની મેનકાઓ કે રંલાઓ પ્રકુલ રિમતભરેલ મુખે લગ્નસંયુત દસતી, અનેતાનદના દોલ્લસાં સુખ સંગીતમાં અલગેલી નાચતી. તેમ્હને અંગેને વદને અંદિકાની સુધામય બીનાશ હતી. પૃથ્વીને પાલવ મહી ઢાંકી રહેલા આસ્માની ગ્રોમે તારનિયા ઝથુકે તેમ રસભરી કર્તવ્ય બોમે તે ઝથુકતી.

મ્હને લાગ્યું કે આ અણુમૂલો કંઠાર શા માટે અહીં આ સંખો હશે ? દેવી વસુંધરા ના ન્યાયમાં ખામી લાગી ! અમરાવતીના રસિક પ્રલાવની મ્હને કંઈક અંખી થઈ. અહીં થાં તો, અનેરું રમણીજીવન જણાતું. જ્યાં ત્યા કામલાંગીતું જ શાસન મ્હોં નીરખ્યું અને પારખ્યું. અહીં તો ન્હોતું સગુણું નર જીવન, ન્હોતો એકે નરોત્તમ, ન્હોતો એકે

પ્રકૃતિમય પુરુષ, જે આ નગરીની ધોરીની જ્ય વિજયમાં હુમલો સૌભાગ્યરાજ થાય. 'જે સાત્રાસિ અમરદેવીના ઉન્મત રાજસાસન પર પોતાનો દોર જમાવી રહેને-અમરાવતીને સમસ્ત સાત્રાજ્યને પોતાનું કરે !'

અમરમંદિરની સૌંદર્યમાળાના મેંધા મણુકાઓ નિહાળવામાં મમે નેવે માનવી ભાન ભૂને એમાં નવાઈ શી ? નાયકે મૂકેને જગાડ્યો ત્યારે જ હું મોહનદ્રામાંથી જાઓ નાયકે ધીમે સદે કાનમાં કહ્યું "ચાલો હવે સ્વરથ યાઓ. દેવીનો વાસ આભો."

એક કરતાં વધારે પહેરેગીરોથી રક્ષિત ઓરડાના સોને મહેલા દ્વાર આગળ આવ્યા. અંદર કાંઈ ગાતું સંભળાયું. શું મધુર ગીત ? આહા ! શે મંલુક્ત સ્વર ! આસપાસનું ભાન ભૂંડી હતો પ્રસરતા મનહર સુરોમાં લીન થવા લાગ્યો. આયું રસાળ ગીત કાણુ ગાતું હશે ? પુછવા નાયકને વિચાર થયો ; પરંતુ વિવેકશુદ્ધિ નિસરી બાછ બગાડી દીક ન લાગી. આયું ભાવનાવાહી ગાનાર અમરદેવી હોય તો મહારી કાર્યસફલતા સંદેહ વિના દૃઢ થાય ?

વીણાનાદમાં મેનકા વિશ્વામિત્ર આગળ નૃત્યગીત કરતી લાગી. મહેં કદાચ કે ઓરડે સંગીતભક્તોથી ભરેલો હશે, શુદ્ધ સંગીનના લયતરંગે ઉજળતું રસિક કાવ્ય જેવાતેવાને સુલભ હોતું નથી. ગુરુજના રસવાક્યો સ્મરણ માં આવ્યાં. મૂકેને લાગ્યું કે મહારો પ્રયોગ વિજયી નીવડશે. મૂકેને ગીતધેતો જોઇ રામુનાયકે નવાઈ પામ્યો. એકાએક રસટનિ જન્મ પામતાં મહાવિરાગી રસપ્રદેશમાં બહા વરો આથડે તેમ નાયકને થયું. કલાકાર માં શુદ્ધ જ્ઞાન હોય તો શુદ્ધ; ભાવનાભરેલું સંગીત, રહેને જટલું પ્રિય થઈ પડે ! મૂકેને કંઈક આયું થયું. રસચેતન જગવનારા વીણા સુરો મહારા મગજને ભરી દેવા લાગ્યા ગીત સંરંધે હતું, પણ ભાવના રસાળ ઉરની

હતી ! સુરો માત્ર વીણાની હતા-પણ સુમધુર લય ને આકાષ કુશળ કલાકારનાં હતો. સન્માન કરતી નવલ નવેહા રસિકને ઝંખે અને અચીકરતા પ્રેમની રસપારા પીતી પીતી વિરોગમાં વલ્લભની વાટ જોતાં અવનવા દશ્યો નીરખી મોહનુચમાં પડે એ ભણુકાર દેવીનિવાસમાંથી પ્રસરતા આ ગાનના શબ્દે શબ્દે હતો. મહેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા કર્યું.

પવનની પાંખ પર ધુમે,
સખી ! મનમંદિરે દીવો.
હૃદયના પાલકે કાંકયો,
છતાં રાણો થયો શાને ?

"શું મધુર સંગીત નાયક !"
નાયકે મહારી સાન મુખ જતી જોઇ કોષભરી દષ્ટિ ફેંકી. નવનિષારે જ હું સુખ રહ્યો.
'દેવી અંદર છે ?' વિશળ ખમા પર પ્રચંડ હાથે નાગી તક્તાર ટેકવી ઉમેશ મહેરો ગીરને નાયકે પુછ્યું.

"હા, હમણાં જ જમીને ગયાં"
"આ તેમનો જ અવાજ લાગે છે નહિ ?"
"હા" પહેરેગીરે જવાબ આપ્યો. વિચારની પાંખ પર ઉડેના મહેં આત્માનંદ અનુભવ્યો. અમરદેવી સંગીતમુક્ત છે એ મૂકેને ચોક્કસ થયું.

"આ કેદી કાણુ છે ? નાયક !" પેશા પહેરેગીરે પ્રશ્ન કર્યો. તેણે મહારા તરફ તિરસ્કારભરી નજર નાંખી.

"મહા કાવત્રાજાજ છે. મણિપુરનો જાસુસ છે."

નાયકના મહેરા પર કૃત્રિમ કોષની જગાણ પથરી 'મહે' એ અભિમાનીને એકલે હાથે કેદ કર્યો ! તું દેવીને ખજર કર. મહાર નામ દેજે, હું તેમને મળવા ચાહું છું."

પહેરેગીર નાયકનો સદેશો લઈ ઓરડા દ્વાર આરનેથી ઉતારી અદ્વર થયો. નાયકે મહારા તરફ ફર્યો, અને ધીમેથી બોલ્યો, "હવે દિવસ રાખજો તમને."

“તમ્હે બેસીકર રહો” નીચે મ્હોડે મ્હેં નાયકને કહ્યું.

થોડીવાર પેલો મ્હેરગીર પાછો આવ્યો.

“હ્યો, હીક થયું” નાયક! દેવી તમ્હારી જ રાહ જુવે છે.”

નાયકે મ્હારું કાંકુ પકડ્યું, અને ધીમેથી ઓરડામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ગંભીર મદભર્યે પગલે ગજરાજ ચાલે એમ નાયકની પાછળ હું ચાલ્યો.

ઉંચા આસનવાળી પચરંગી મુંવાળી ગાદી પર હુરણ શાં નયનવાળી એક મેઘાવિની હાથમાં વીણા લઈ બેઠી હતી. આખો ઓરડો કોઈ કુશળ કારીગરને હાથે શણગારવામાં આવ્યો હોય એમ લાગતું. મોટાં મહારાજાઓમાં પ્રસિધ્ધ થયેલી સામ્રાજિ અમરદેવીના મહાલયતું વર્ણન કરવું એ માત્ર કુશળ કલમને જ સંભવે. કાદંબરી રચનાર લીલામોગી કવિ બાણભટ્ટની વૈભવવાળી શબ્દપ્રખન્ધ કળાની મહારામાં ખામી હોવાથી હું ધણે લાચાર છું, પરંતુ ગમે તેવા સંધર્મી મહંતને મોઢા બુદ્ધ-ભુક્ષામણીમાં નાંખે એવું રસિક ભવન અને હોનામાં વાસ કરતી રંભા જેવી તરૂણ યૌવનાની કલ્પના કરવાથી અમરમંદિર અને અમરાવતીની સામ્રાજિનો સહજ ખ્યાલ આવશે.

અમ્હેને જોઈ આસન પર બેઠેલી, જેને મેં અમરદેવી ધારી હતી, તે સૌદર્પસુલભા સ્વરથ યમ. વીણા બાલુએ મુકી.

હું અદ્યત્વવાળી નાયકની બાલુએ ઉઠો ઉઠો ઓરડાની રચના નિહાળતો હતો. નાયકે દેવી સમીપ જઈ વિનવપૂર્વક પ્રણામ કર્યો અને મ્હારી સામે ઉભો.

“નાયક!” ઘેર દેવમેવામાં વપરાતી રૂપેરી ધંટીતો રણુકો મ્હેને યાદ આવ્યો.

ઓરડામાં શાંતિ પ્રસરી. અમરદેવીના “નાયક” શબ્દે હું જાનમાં આવ્યો.

“તમ્હારું જ મ્હારે કામ હતું. ચાલો હીક થયું” આ કેદી કેણુ છે?” અમરદેવીની નજર પળભર મ્હારા પર ફરી રહી.

“મરદેશી છે! મણિપુરથી આવે છે!”

“મણિપુરથી?”

“હા,”

“ત્હેનું શું મ્હારી આગળ?”

“મંત્રી મહારાજ દેશાટને ગયા એટલે આપની આગળ જ કેદીને લાવવો પડ્યો. એ મણિપુરનો જન્મસ છે.”

“જન્મસ? અને તે પણ મણિપુરનો?” અમરદેવીએ કાતર દૃષ્ટિ મ્હારા પર નાંખી. કોઈ ગર્વિષ્ટ યોધ્ધાને છાગે એવા આડંબરથી હું નિશ્ચિતપણે ઉઠો હતો. અમરદેવીની દૃષ્ટિ પળભર મ્હારી વનરાજનું અભિમાન ઉતારે તેવી દ્રષ્ટિ સાથે ભેરી રહી.

“નાયક, તમ્હારી બાહેદી માટે હું આનંદ પામું છું આપણું સૈન્ય મણિપુરની સરહદ પર એક કે બે દિવસમાં પડાવ નાખશે. એટલામાં મંત્રી મહારાજ આવી લાગશે પછી મણિપુરને કહીએ કે જોઈ લે અમરાવતી સામે આવ્યો બીડવી એ રમત નથી.”

“આપણું કહેવું ખરું છે, પણ આવા જન્મસો જ્યાં મુઠી સામાન્યમાં છુપાણના આવી લમે છે ત્યાં મુઠી આપણી સલામતી પછી નહિ.”

“એમાં ગભરાવાતું છે જ નહિ. મરજરને મસળતાં વાર શી? દેશેદેશ અમરાવતીનો વિજયધ્વજ ફરકે છે. મણિપુર જોતજોતામાં અમરદેવીના સામ્રાજ્યનું ગામકું થઈ રહેશે!”

હું ધારતો હતો કે અમરદેવીનું રાજ્ય રડયા-અડયા મંત્રીઓથી ચાલતું હશે. અત્યારે તે આખા સામાન્યની લગામ એક પચ્ચીશ વર્ષની તરુણ અજગાના હાથમાં જ દતી.

અમરદેવીએ ઉમેર્યું: “ભવે મણિપુર પકાડા માયાં કરે! એક વાર અમરાવતીની

મોઢ ભુલામણીમાં ફર્યું કે પછી રમુજી પળમાં દુનીયા જાણશે કે સ્વતંત્ર મણિપુર જે એકવાર અમરાવતીને દબાવતું તે એક અજાણના કામણે મસ્તક નમાવે છે. તમ્હે જોષ્ટતા હુકમો કઢાવેા. હું તમ્હારા કેદીની જામુસી વેચાતી લઉં છું.” દેવીના વદન પર હાસ્ય મલક્યું.

રામુ નાયક વિદાય લઇ ચાલ્યો ગયો. હું વમળમાં પડ્યો કે અમરાવતીના એકતરશી સ્ત્રીશાસનમાંથી મ્હારી જન્મભૂમિને શી રીતે બચાવાય ? મ્હારી આસપાસ ઈદ્રિગળ પથરાતી લાગી.

અમરદેવી આસન પરથી ઉડી. પાસેના આસન પર બેસવાની મ્હને આજ્ઞા કરી. હાથપગની બેડી સહિત હું વગર જોડે બતાવેલી જગા પર ગોઠવાયો. સંગેમરમરની ચોરસ ખુરશી પર બરાબર મ્હારી સામે દેવી બેઠી. હું ત્હેને જોઇ રહ્યો.

“તમ્હે જાણી શક્યા દશે કે અહીં અમ્હારી ચળવળ શી ચાલે છે ?”

“હા જી” હું જવાબ દર્યો, ને ઉમેર્યું “તેથી કાંઈ મણિપુર કરશે, દેવી ?”

“કેટલાં ય મહારાજોમાં અમરાવતીની આજ્ઞા વર્તે છે. મણિપુર પણ જોતજોતામાં નમશે.”

“તમ્હે એમ ધારો છે તેમાં જૂઠું છે. મણિપુર આપે કલાં તેવાં મહારાજો જેવું નમાહું નથી.”

“નમાહું છે ત્યારે જ તો જામુમે અમરાવતી મોકલાવે છે ?”

“દેવી ! રાજ્યપ્રકરણો જ્યાં બળ અને કળથી જ લારેલાં છે કળથી કામ થતું હોય ત્યાં જળનો વ્યય કરવો એ કાલો રાજ્યને ન જાણે. તમ્હે જળ વાપરો છો, પણ કેની સામે ? જેની પાસે કળ વાપરવાની જોષ્ટિ તેટલી આવડત નથી. બાકી મણિપુર ધારે તો તમ્હને બળથી પણ હંકારે ખરું ?”

“એમ ?”

“હા, દર વર્ષે સરહદ પર લોહી રેકાય છે—પણ મણિપુરનો કોટ હજી ઉમે છે.”

“દરેકનો ગર્વ ગળે છે. મણિપુરનો પણ એક દિવસ ગળશે. શેરને માથે સવા શેર હોય જ.”

“ખરું છે,—પણ મણિપુર અત્યારે તો સવા શેર છે. અમરાવતીની મોહીનીમાં મણિપુરને નાખવા બહુ બહુ પ્રયાસો થઇ ગયા—પણ આખરે તો તે શાંકાં જ નિવડ્યાં !”

“તમ્હે એમ ધારો છે કે તમ્હારી જામુસીથી અમરાવતીને આંચ આવવાની છે ?”

“ભાવિ કળવું મુશ્કેલ છે દેવી ! પણ એટલી તો આશા છે કે મણિપુર અને અમરાવતી એક દિવસ રનેહલગને જોડાશે !”

“રનેહલગને ? તમ્હે શું બકો છે ? અમરાવતી પાંધર યાય, પણ મણિપુર સાથે સત્તાહ કરે ?”

“જામુસેની જામુસી કાંઈ કાળે સત્તાહ કરાવે.”

“હું જોષ્ટ. તમ્હારી જામુસી શું શું કરે છે ? બેઠા બેઠા કેદખાનાની છંદો ગણા કરે.”

“કેદખાનામાં બેઠા બેઠા પણ સૂચક ચરો છોડી શકાય.”

“તમ્હે જોલવા પરથી લાગે છે હીંમતવાન. અહીંનું કેદખાનું અનુભવવાથી તમ્હારી બકાશો પાણીમાં જશે. અમરાવતીની શેરીમાં જેટલો કદનોલ છે તેટલો જ અહીંના કાગચારમાં ત્રાસ છે. તમ્હને પશ્ચાન્નાપ નથી થતો ?”

“થાનો ?”

“તમ્હને જન્મકેદ મળશે તેનો !”

“માનવભિના સાચા પુત્રને કર શો ? તમ્હારા કેદખાનાને દિસાએ જ હું ઘેરથી

નીકળ્યો હતો." બેદરકારીપણે મહેં મહેલું ફેરવ્યું; અમરદેવી ઉઠી મ્હારી પાસે આવી.

"આ ઉગતી વયે છંદગી પાણીને મૂલે વેચો છો! મણિપુરમાં દુર્લભ એવું સુખ અમરાવતી આપશે." અમરદેવીના બોલવાનો અર્થ હું અરુણર સમજ્યો.

"એ સુખ અમરાવતીના ભાગ્યશાળી પુત્રોને જ મુશ્કારક રહે. એક માટીના પુતળાં માટે મ્હારો દેશ ન વેચાય." વૃધ્ધ હોડી-વાળાનો શબ્દેશબ્દ કાનમાં વાગવા લાગ્યો.

મહેં અમરદેવી પર નજર દારી. રહેને જોવાય તેટલી જોઇ. રહેના ગેરા મુખ પર કુમારીકંઠું તેજ હતું; આંખોમાં આશ નાંખે એવી અમક હતી, વાણીમાં મોદભરી મીઠાશ હતી.

રહેને જોઇ બનઅક્ષા આદમી કાન ભૂલે, પણ મ્હારે સ્વરથતાની જરૂર હતી. મ્હારે યુક્તામી ન્હોતી શીર પર વહેતી. મ્હારી જનેતા ભૂમિને જાણકર ડંકો અમરાવતીમાં વગાડી શુરપ્રસાદીની અતેરી સુધા પીરસવાની હતી

અમરદેવી હતાશ યજ્ઞ પાછી બેસી ગઇ. તેનાં માન-આડ-અર-ધવાયાં હતાં.

"આટલી અડગતાથી બોનનાર તો તમ્હને જ જોયા બલે અમરાવતીની કેદ સેવામ ત્યાં લગી સેવો."

"અને દેશસેવા કરતાં પ્રાણ આપીશ તો મ્હારા પ્રભુનો અને આપનો ઉપકાર માથે ચઢાવી રંગે સીધાવીશ." હું પેટે મહેં કહ્યું.

"તમ્હારી મરજી. મે ત કોઇને વ્હાણું નથી. તમ્હને અહીં કેણે મોકલ્યા?"

"સ્વદેશસેવા કરવા કેણુ પ્રેરતું દશે? તમ્હે રાજ્યસામ્રાજિ યજ્ઞ આટલું મે જાણુતા નથી એ નવાઇ લાગે છે." અમરદેવી ફરીથી મ્હાત યજ્ઞ. "મ્હારી પામેથી વધુ નહિ જાણી શકો."

"જાણુવાના ધણુ રરતા છે. અત્યારે મુખાંધ કરી લક્ષ્મી ચાંદનો કરવા આવી છે ત્યારે મ્હો ધોવા જાઓ છે!

"એ કહેયું શા ખપતું? હું તે કાંઇ બાળક છું!"

અમરદેવી બાલુના ખાંડ તરફ ફરી:
"દ-દ્રા!"

દારી દોડતી આવી.

"રામુ નાપકને મોકલ." દાસી આવી તેજ ખાંડમાં પુનઃ ચાલી ગઇ. થોડીવારે નાપક આવ્યા.

'નાપક! એમને મહેલમાં જ રહે રાખો. સખન પ્હેરા તળે એવા ભવંકર માણસને નજર આગળથી દૂર રાખવા એ સાફ નહિ." હું ખડખડ હતી પડ્યો. અમરદેવી શુરસામાં ફરી

'પાંપીને પોતાની અધમતાનું પાણુ બાન નથી. જો જો છટકી ન જાય આના જોખમ-દાર તમ્હે રહેશે." નાપકે પુનઃ મ્હારે કહુ પકડયું. જતા જતાં હું બોલ્યો.

"તમ્હે બેરીકર રહો. હું નાપકની છંદગી જોખમમા નહિ નાખું."

મહેલની સાગી બાલુના એક વિશાળ ઝોરડામાં મ્હને નજરકેદ મળી. મ્હને સમજ ન પડી કે અમરદેવી શાથી મ્હને રાજમહેલમાં કેદ રાખતી હતી. આ ઝોરડો જેટલો સુખ સગવડવાળો દેખાતો હતો તેટલા જ પ્રમાણમાં તેમાંથી કેદીને ન્હાસી જવાનું અસંભવિત હતું.

ઝોરડામાં આવી નાપકે ધીમેથી કહ્યું.

"હવે જન્મરાત્રીની કેદ સમજવી. કહો ન કહો, પણ દેવીએ તમ્હારા ઉપર મહેર બતાવી! કોઇક જ કેદીને આવી સુખ આરામ વાળી કેદ મળે છે.

"એમ? પણ હું તો અમરાવતિનો અતિથિ છું ને!" નાપકના ખજા પર મહેં દાથ

મુકયો. હેનો મ્હેરો ઉદાસ લાગતો હતો.

“નાલક, તમ્હે પાણીમાં બેસશે તો પછી હું શું કરીશ! પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખો. સૌ સારાં વાનાં થશે.”

“હીક, ત્યારે તમ્હારો બદોબસત કરવું છું. હું પાછો સવારે આવીશ.”

“કદાચ સવાર પહેલાં રંગ બદલાઇ ગયો લાગશે!”

નાયકના નયન કમાન ખેંચાયાં. તે મ્હારું હૃદય પારખવા-મ્હારી રમત કળવા બહુ ચે આતુર હતો, પણ મ્હારે મૌન્ય ધારવાની ખાસ જરૂર હતી. ગૌરવશીલ સ્વસ્થતા ધારી તે મ્હને મુકી ચાલ્યો ગયો. હેની પાછળ લોખંડના ચાપડા જડેલું ખારણુ બંધ થયું. બહાર તાળામા કુંચી ફરવાનો અવાજ કાને પડ્યો.

“ચાલો, હમણા તો આપણે પત્યા.” હું નિશ્ચિંતપણે હસ્યો. શાંત ઓરડામાં પડ્યો પડ્યો, મ્હને હવે ખાત્રી થઇ કે અમરદેવીનું કામણ જેવું તેવું નહોતું.

પ

છંદગીમાં પ્હેલી જ વાર કેદ બોગવવાનો મ્હારો અનુભવ હતો. મ્હારું કેદખાતું કાષ્ઠ શ્રીમંતના દીવાનખાનાને ધરમાલે તેવું હતું. કહો ન કહો, પણ અમરદેવીની મ્હારા ઉપર અમી નજર જણાતી, કારણ કે આવી વૈભવવાળી કેદ કાષ્ઠ પણ માણસ વગેરે મુધી વણબોલ્યે અને ચિન્તા વિના બોગવે. મ્હારી ગણના કાષ્ઠ રાજકેદીની થતી હશે એમ મને લાગ્યું. રામનાયકની વફાદારી મ્હને સ્પષ્ટ થતા લાગી; કારણ કે મ્હારી સુખ સગવડની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

હવે મ્હારું કર્તવ્ય શું? એ વિચારમાં મન ચગડોળે ચડ્યું.

ધડી પર ધડી જવા લાગી, અને આખરે મ્હારી રાત્રિ પણ પડી. પીતળની ગોટી દીવી આંખા ઓરડામાં પ્રકાશ પાથરતી હતી.

હેની પુર્વ તરફની ખારીમાંથી દેવીના વાસનો સ્વેશ મ્હને સામે જ જણાતો હતો ભાવિક્રમ જેમ તેમ કરી સપાટામાં ગોઠવ્યો; વાળુ વખતે બોજન પર મ્હેં જમરો હાથ લગાવ્યો. બે એક લોટા થંડું જળ પી આત્મમિતો લાંબો એડકાર ખાધો; અને મણિપુરનું આત્મીય મંડળ વાદ આવ્યું. ગુરુથ વાદ આવ્યા, ભાવિ માટે બળતો સંચય કરી કળે કામ થવું હોય તો વ્યર્થ જીવું જેખમ ન ખેડવું એ છેલ્લી શીખામણ સ્મરણમાં રમી રહી. મનો-રાજ્યમાં ગુરુથના આશિષમંત્રો વ્યાપી રહ્યા. તેમ્હના નિર્મળ જીવનના પાઠો રસભર ગોખવા માંડ્યા. પ્રેમ, આનંદ, અને ઉત્સાહભરેલી ગુરુવર્ધની મધુર વાણી પુનઃ પુનઃ સાંભરી. મ્હારી છુપિય નિશ્ચાત્મક, અને પ્રભાવશાળી બને એવી સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.

અમરદેવી સંગીત પર રનેહશાય રાખે છે એ સિધ્ધ હતું. મુરલીધરની મુરલીના કોમળ સુરે ગોકુળની ગોપી ઘેલી યાય, તેવો સંબંધ સંગીતને મ્હારી સાથે હતો. કાપ્તાસિ આ જાણુતી નહોતી.

નિશાના પ્હોર વાધતા હતા. અવની પર ચંદ્રિકા શીતળ મ્હેકતી હતી. બોમે વિહરતી નવલ બેસડી જેવા લાગતા તારલિયા વિશેષે દુભવેલી અમર સરની કુમુદીને વ્હાલ્યું અને મનઘવતા ચંદ્રને જોષ મરકરી કરતા. આસ-પાસ વાતાવરણ ધીમે ધીમે શાંત-શન્ય થતું હતું. મધ્યરાત્રિના રાજ ચોંદડીયાં થયાં. શાંત રજનીમાં ગાજ ચોડીવારે બંધ થયાં. વાનાં વરણ પુનઃ અડુડું બન્યું.

ગીતાનંદ ગુરુનું નામ રતતાં રાધામાં બેઠો થયો. ખારી તરફ પીક કરી દીવાલની લગોલગ ઓશીકાને અડેલી પથારી પર લાંબા પગે બેઠો. વાતાવરણની શાંત મનોરમતા મ્હને પ્રવૃક્ષ કરી રહી. બ્યોતરનાની શીતળતા અંતરના ગુણ પડોમાં સમેટી ગુરુપ્રસાદી સુખ દારૂ રૂઢિને વ્હેંચતા લાગી. પગમ

હું સંગીતની ધુનમાં લીન થયો. બુદ્ધ અવાજ અમર મહેલની ચોપાસ પ્રસરવા લાગ્યો. હું ક્યાં હતો ત્હેનું પશુ ભાન વિસારે મૂક્યું.

સંગીતના સુરો. અમરદેવીના મંદિરને ખુલ્લો તરંગો માફક નિદ્રાવશના કાનને અથડાયા. મ્હારો ગગનનેદી ગીતાલાપ દિગંતમાં પ્રસરી રહ્યા.

.....પાની મેં મીન પિયારી !

પાનીમેં.....

મોહે સુન સુન આવત હાંસી

પાનીમેં.....

.....સચરાચર સખ ઠોર ભર્યો હે.

હુંદત શીરત અવિનાશી

પાનીમેં.....મીન પિયા.... સી

પાની મેં.....

‘મોહે સુન સુન આવત હાંસી’ લીટી ઉચ્છ્વાસી ઉચ્છ્વાસી ગાતાં મ્હે જારીની સામેના રવેશ પર નજર નાંખી. પગ પર પગ ચઢાવી, આખો રવેશ પર સ્થાપી સુરસંગીતના મધુર તરંગો ઉછળવા લાગ્યો. થોડાં જ વખતમાં દૂરથી કાંઈ બારી, બારણા અદાળવાનો અવાજ સંભળાયો; કોઈના બોલવાનો ધીમે અવાજ કાને અથડાયો. મ્હે જાણ્યું કે રાજ-મહાલયને માધ્ય રાત્રિએ જગાડ્યું! આ કેવી ધૂણી? પરિણામ કેવું આવશે એ કલ્પના પળભર મનોરાજ્યમાં ઉદ્ભવી. ખીણ જ પળે વિસારે મુકી.

માત્ર થોડી વારમાં સામેના રવેશની બારી ખુલી. હ્રદય જરા ધડકી ઉઠ્યું. આતુર નયને, નેયું કે એ પરિચિત લાગતી રમણીએ રવેશમાં દ્રષ્ટિએ પડી. મ્હારી સામું તેઓ ભુલે તે પહેલાં તો હું એથે ખસી ગયો. વણુઅનુભવેલો ઉદ્દાસ ઉરમાં પ્રગટ્યો. ત્રાંસી નજરે ચોક્કસ ક્યું કે સાંપ્રતિ અમરદેવી ઇન્દ્રા નામની દારી સાથે રવેશમાં ઉભી હતી.

“પાની મેં મીન પિયારી.....” એક વાર, એ વાર, ધણી વાર સુર તાલમાં ગાયું;

ઉત્સાહથી, અનેરી આશાના અભિલાષથી, જાને અચળા ક્યાંય સુધી ત્યાં જ ઉભી ઉભી આતુર કાને મ્હારા ગીતને સાંભળી રહી મ્હને એમ થયું કે તેમ્હની પરસ્પર વાતચીત સાંભળી શકું તો કેવું સારું?!

અર્ધી ઘડી પછી મ્હારી પ્રવૃત્તિ (વરમી ને મ્હે) શય્યા પર લંબાવ્યું.

બહાર ધણી માનવીઓનું બોલવું કાન પર અથડાયું; કોઈ શુરસામાં, આનંદમાં દયાપૂર્વક, પ્રશંસાથી વાત કરવું સંભળાયું! આખું રાજ્યમહાલય નિદ્રા તણ પળભળી ઉઠ્યું. આપણે તો ક્યાની બૂઝીક કે પરવા વિના જાગતા બેસ જોતા હતા. અત્યારે નહિ તો કાલે સવારે આપણને જે થવાનું હશે તે થશે પાસુ વાળા ઉંઘની આરાધના કરતો હતો એવામાં મ્હારા ઓરડાનું બારણું ખુલ્લું. મ્હે જાણ્યું બોમ મળ્યા. કાલે આવતું મેલ આજે ઉતાવળ થયું! રાત્રી નામક મ્હારી સામે આવી ઉભો. હું બેઠો થઈ ગયો.

“કેમ નામક! શા સમાચાર?”

“જોળધાણા બહેઓ એના. દેવીએ મ્હને સ્વર્ગભૂમિથી ઉતરી આવેલા ગાંધર્વની તલાશ કરવા મોકલ્યો છે!”

“તલાશ કરી?”

“તે માટે તો અહીં આગ્યો. હમણાં તમ્હે ગાતા હતા?”

“હા કેમ?”

“કાલે સવારે તમ્હારૂં આવી બન્યું!” રાસુનામક હસી પડ્યો. “દેવીએ તમ્હારૂં ગાવાનું બહુ જ વખાણ્યું” તેમ્હને તમ્હારા જ ઉપર શક ગયો અને મ્હને તપાસ ‘કરવા મોકલ્યો.’

“તમ્હે એમને કહેજો કે મણિપુરનો કેદી આવી મીઠી રીતે સાંપ્રતિની સરભરા કરે છે.”

“એ તો કહીશ જ. દેવીએ મ્હને આજા કરી છે કે ગાનાર તમ્હેજ હો તો મ્હારે

તમ્હને કાસે દર્શન સમય પછી તેમ્હની આગળ હાજર કરવા. ગમે તેમ હે; પણ તમ્હને તો તમ્હારું નસીય પાંસરું લાગે છે! તમ્હારું સંગીત સાંભળી દેવી તો ગાંડાં જ થઈ ગયા. અત્યાર સુધી આવું કોઈ રોજ મહાલયમાં ગયાયું નથી.

“નાયક! રામ રાજે તેને શી આંચ? લાગ નળશો તો તમ્હારી દેવીને થેડાં કરી દઈશ. એકતાર વીણા મ્હારા હાથમાં આવવા દે. તમ્હને પુછ્યા સિવાય તમ્હે તમ્હારે આંખે જોયા કરે ને કાને સાંભળ્યા કરે. વાર નાયક! એક વાત પુછું?”

“ખુશીથી.”

“જુઓ સરહદ પર અમરાવતીનું લશ્કર ગયું છે! થોડા વખતમાં જો મહારાજ્યો રહે અદશે. તમ્હને દેવી જોઈતા હુકમો કાઢવા વીણે કહેતાં હતાં તે શું?”

“અમુક તરીકે તમ્હે પુછતા તો એ વાત જવા દે. મિત્ર તરીકે હું જાણું છું તે કહી શકીશ!”

“અત્યારે તો હું તમ્હને ગતૃભૂમિના સાચા સપૂત તરીકે પુછું છું! જુઓ મણિપુર આગળથી જ તૈયાર છે! નાહક લોહીના પાણી વહેવાડાવવા કરતાં શાંતિ સારી!”

“તમ્હને મ્હારા પર ભરોસો નથી લાગતો નહિ વારુ? એક પણ પગલું હું એવું ભરીશ નહિ કે જેથી મણિપુરને હરકત થાય. જેટલા તમ્હે સંદેશાભિમાની હો તેનાથી અધીરું પણ હોવાનો હું દાવો કરું છું. સમજ્યા.

“તમ્હને મીઠું લાગ્યું નાયક!”

“થોડું ઘણું. - પણ વિશ્વાસ રાખો. દેવીને સમજાવવા હું પ્રયત્ન કરીશ.”

“જોઈએ હવે કાલની સ્થાન કરી પડે છે!”

“સવારે દશ ના પછી હું તમ્હને તેડવા આવીશ. તમ્હે તૈયાર રહેજો.”

“વારું, રહે, કહ્યું. નાયક જતાં જતાં કંઈ યાદ આવવાથી અટકશે. હું તેના

તરફ દૂરો. નાયકે કોઈ હોશીયાર મુત્સદ્દીની ચલાવીથી કહ્યું.”

“અમરદેવી તમ્હને અહીંની ઇંદ્રમળમાં નાંખતાં હતાં. તમ્હે ધારો તો હવે તેમ્હને તમારા મોહમાં નાંખી શકશો. થોડો હરિતું નામ અને કરો કંકો. બાજુ તમ્હારા જ હાથમાં છે. દાવમાં આવેલી સોમરી મારતાં ભૂલ્યા તો આખી રગત પાણીમાં હવે કાપ્યું તો વેતરી જ નાંખો.”

“અલા ભગવાનની સ્થાય જોઈએ નાયક!”

“આ ભગભક્ત અહીંની કેદમાં આવી સડી-અમરાવતીના સ્મશાને બળી મૂચા! ને અમરદેવી કોઈના સપાટામાં ન આવ્યાં. તમ્હે આટલા ટુંક વખતમાં કાંઈ ઓછું નથી કહ્યું!”

“રાજા રાવણનો ગર્વ ઉતાર્યો રામે, મદળિં વિશ્વામિત્રની અગ્ર તપશ્વર્ષી તોડી મેનકાએ. અપ્રતિમ બગવાળા કાનિયેનું અભિમાન ઉતાર્યું ભગવાન પરશુરામે આ ઉન્નત વીરાંગનાને પણ નમાવશે માત્ર એક વીર!” પ્રજાળ ઇચ્છાશક્તિની અનનમરી ભાવના મ્હારા હૃદયમાં ઉછળી.

મ્હારી અપૂર્વ દ્રષ્ટિ પર નાયક મોહ પામ્યો-આકર્ષ્યો. અત્યંત સ્નેહભાવે પ્રેમ ઉમળકે મ્હને ભેટી પડ્યો. તેટલા જ સન્માન ભર્ષા ભાવે મ્હેં નાયકને ઠાટી કરી.

હવે ઉમરાને હેયે મ્હને આશિષ આપી તે ચાલ્યો ગયો.

૬

બીજે દિવસે દર્શન સમય પછી રામનાયક મ્હને અમરદેવીના બેસવા ઉડવાના ઓરડામાં લઈ ગયો. પ્રથમની જ ગંભીરતા મ્હાર મુખ પર હતી. પહેલાં જેવું જ ધીમું મસ્ત પગલું હતું. કપાળ પર એકે રેખા ભવની નહોતી. આંખમાં જરા પણ નિરાધારતાનું દર્શન નહોતું. મદભરી હાથથીની માફક મસ્ત ચાવનમાં અમરદેવી સુવાળા, નરમ ઓશીમાં પર હાથ

ટેકની પડી હતી. ચમકતાં લોચનમાંથી કેટલાંય શરો છૂટતાં હતાં, રાતા હોઠમાં કાષ્ઠ લામ્બશાળી રસિક નર માટે અમીરસનો ભંડાર હતો. હીમ-ગીરિમાંથી જન્મ પામતા ગંગાના સસિન્ધ્ર પ્રવાહ માફક રેશમ જેવા લાંબા કાળા વાળ શીર પરથી ઉતરી આવતા હતા. આખે શરીરે પ્રકુલ જોળનનો ભભકભર્યો ઓપ હતો. અંગે અંગે વિશ્વકર્તાની અપૂર્વ કલાનું પ્રતિબિંબ હતું. ત્રિદારવર્તનમાં કુમારિકાની કામળતાની છાયા હતી. આસ પાસના સુવાસિત વાતાવરણમાં લેના લાભિત્યનો ઉન્નત હતો. ભયંકર આકર્ષણનો મહિમા સામ્રાજિના ઉપવશીકરણમાં હતો.

અંજલિ રહેલા નેત્રોએ, ધમકતે હેરે અવર્ણનીય, અપરિમિત આનંદ અનુભવતાં હોના વેલ સમા કામળ વપુની રેખાએ રેખા ઉપરમાં ઉતારી. ચાર હાથ દર બેકેની મોહિની ને હૃદયચિત્ર પર મોઢા રંગે આલેખી.

ઈદસભાના દરગાહ સમો ત્રિલાસ અહીં આ હતો. મણિપુરના દરગાહનો ખંડ કે અંતઃપુર આ ઓરડા આગળ તુચ્છ લાગે. મણિ-પુરની રંકતાનો ખ્યાલ અમરાવતીની શ્રીમંતાઈ બોવાથી આજો.

અમરદેવી સમક્ષ મંદને મુખી રાત્રી નાયક વિદાય થયો. કલ્પનાશિખરે મ્હોડેલી નજરે લેણે મંદને પગથી માથા સુધી નિહાળ્યો. મંદને સમગ્રયુ નાહ કે દાઢી હું હોની નજર ન ખમી શક્યો. અડધ સત્યાગ્રહીને શોભે તેવી મંજીર શાનિ અને રવરચતા ધારણ કરી હું પરિણામની પ્રતિક્ષા કરતો ઉભો રહ્યો.

અમરદેવી કપડાં સમારી રાજરાણીને દોષે તેવી છટાથી બેઠી; મ્હોં હોની સાથે દૃષ્ટિ મેળવી અને તેના વદન પર અપરિચિત ભાવો નિરખ્યા.

“તમ્હને બોલાવવાનું કારણ તમ્હે જાણતા દશે?”

“થોડું થયું.” મ્હોં દુઃકમાં પતાવ્યું.

“આગલી રાતે તમ્હે ગાના હતા?” દેવીના પ્રશ્નમાં મંદને કૃત્રિમ કોપ જણાવે.

“હા જી.”

“કાંઈના એકાંતવાસમાં સ્વચ્છંદે વિચરવું અને આસપાસ આરામ લેનારની શાંતિનો ભંગ કરવો એ કેટલી અસભ્યતા!” મગરૂરપણે તે બોલી.

“માફ કરો દેવી! ગાવાની ટેવ મંદને વર્ગોથી છે. સંગીતના મદમાં હું જ્યારે રાત્રું છું ત્યારે સમય અને આસપાસનું ભાન નથી રહેતું.” નમ્રતાપૂર્વક મ્હોં કહ્યું.

“વધુ આ તો રાજમહેલ છે?”

“હા જી. હોની મંદને બરાબર જાણ છે. મહારા ધારવા પ્રમાણે આપ સંગીત ભકન છો એટલે કહેવું જરૂરનું નથી; છતાં કહેવાની રજા લઉં છું કે સંગીત અને ગ્રેમથી ઉદ્ભવતી એકાચતાની એકતામાં રાત્ર, રંક એકજ ત્રાજવે તોળાય છે.”

“તમ્હે તો મંદને શીખવો છો.” તિરસ્કારથી સામ્રાજિ બોલી.

“ના, દેવી! જે સત્ય છે-જે નિર્વિવાદ છે હોની માત્ર પાદ આપુ છું.”

“તમ્હે શુ-હેગાર તો છો જ, તેમાં મનફાવતું કરી વધારે શુન્હો કરો છો!” હોઠ પર હોઠ બીડી મુખ પર સખ્તાઈ અને ભાવ શત્રુતા લાવી તે મંદને ડરાવતી લાગી. “તમ્હને હું શી શીક્ષા કરું?”

“કડીએને પોતાનો ન્યાય કરવાની પરવા ન હોય. તમ્હે સામ્રાજ્યના માલિક યદ આમ પુછો છો શામાટે, દેવી?” કંડે પેટે મોં કહ્યું.

“કારણ કે તમ્હારા ઉપર હજી મંદને દયા છે.”

“મહુ નવાઈમરેલું. હું શિક્ષાપાત્ર તો તમ્હને જણાઉં છું, તમ્હે દયા ખાઓ છો! કાં તો મ્હારો શુન્હો પારખવામાં આપે ભુલ યાપ ખાધી, કે કાં તો હું શુન્હેગાર જ નથી!”

અમરદેવીના મુખ પર વિચિત્ર લાવો નિરંકુશપણે દેખાયા. તે મ્હાત થતી લાગી “એમ ?”

“હા, મણિપુરનો જાસુસ અમરાવતીમાં દુરમન જ લેખાય ! પછી આપ ત્હેને દયા ખતાવો એમાં સખળ કારણ હોયું” જોઈએ !

“હું.....કારણ ? તમ્હે તે જાણતા હશે.” કૌતુહલથી અમરદેવી મ્હારા સામું જોઈ રહી. ત્હેના શાસનમાં હોંશીયાર મંત્રીનું કદાપણ મ્હને જણાવા લાગ્યું.

“પારકાના પેટની મ્હને શી ખબર ? પણ એટલું તો હું કહી શકું છું કે તમ્હે મ્હને ઇન્દ્રજાનમાં નાખવા મથો છો.”

“શા માટે ?”

“ત્હને દેશદ્રોહિ કરવા. અમરાવતીમાં એવા ધણા છે, આજ કાલ.” દેવી પુનઃ મ્હાત થઈ લાગી.

‘તમ્હને અમરાવતીની ઇન્દ્રજાનની શી ખબર ? તમ્હે તો શુષ્ક મણિપૂરના એક શુષ્ક માણસ ! તમ્હે એમ ન ધારતા કે અમરાવતીની વલ્લભામાં પાણી નથી !”

“..હું શું જાણું ?-મ્હને આપેલી કેદ તો હું વળી સુધી સંતોષ અને આનંદથી મ્હાણું ! પણ તેથી કંઈ આપનો અર્થ સરવાતો છે !”

દનાશ થઈ અમરદેવીએ લમણે હાથ દીધા. મ્હારા સામું ત્હેલા ગૌરવથી સપડાએલી સિદ્ધાંત ધુરંદ્રે એમ હાથ આમળ્યા, પગ પઞડાયા, ને એકદમ ઉભી થઈ ગઈ.

‘તમ્હારો ભેદ હું જ્યાં લાગી નહિ જાણી શકું ત્યાં સુધી તમ્હે મ્હારી નજર બહાર નહિ જઈ શકો. એ વાદ રાખજો.” ત્હેની વાણીમાં ભેદ લાગ્યો.

“તે સવાલ જ ક્યાં છે દેવી ? હું ક્યાં તમ્હને આજીજ કરું છું કે તમ્હે મને પળગર પણ વિસરો. અમરાવતીની મુખમય કેદ મ્હને બીજે ક્યાં મળવાની હતી ?” મ્હારું હસવું માયું નહિ. અમરદેવી પણ મ્હને

જોઈ હતી પડી. બીજા કાષ્ટએ અત્યારે ત્હેને ગાંડી ધારી હોત.

“એવી કેદ તમ્હને આપવા માટે હું બહુ પરતાઈ છું.”

“કારણ ?”

“તમ્હે મ્હારી કૃપાની અવગણના કરો છો. તેથી જ મ્હે નિશ્ચય કર્યો છે કે તમ્હને કેદમાંથી હું મુક્ત કરીશ !”

“અને.....”

“તમ્હને નિરંતર મ્હારી પાસે રાખીશ.’ નિર્દોષ બાલિકા રમતમાં પોતાની ટીંગલી સંબોધે તેમ મ્હને હુકમભેર બોલી.

‘શું.....’ હૃન્નિમ નવાઈથી હું આભો બન્યે સ્વરથ થઈ ગંભીરતાથી પુછ્યું : “પછી શું કરશો ?”

“તમ્હારા સંગીતથી મ્હને સદા રીઝવો !” ત્હેના જોલવામાં પાચના સ્પષ્ટ હતી.

ધારેલી સોગરી બરાબર દાવમાં આવી. જોઈતી તક જગતમાં વારંવાર નથી આવતી. એમ અનુભવીએ કહે છે. અત્યારે મ્હને લાગ્યું કે મ્હારી તક આવી ! જ્યાં તો ન જ દેતી જોઈએ. અંતરના ઉમળકાઓ ઉપર અંકુશ રાખી મ્હેં રાત્રમાં કહ્યું.

“એટલે તમ્હે એમ કહેવા માગો છો કે તમ્હારો ભાટચારણ હું થાઉં. દેવી, આ યુવતીમગીરી કરના તો મ્હારી કેદ સારી !”

અમરદેવી ખડખડ હસી. ત્હેની આંખોમાં મોહયુગ્મતા ચોકળી જણાઈ. હું પણ કંઈ એકદમ નમવું આપું એવો નહોતો.

“તમ્હે હમો કે ન હમો. મ્હને મ્હારી કેદખાનાની સ્વતંત્રતા વધુ પ્રિય છે. એટલે આપની હજી મ્હારાથી પાર નહિ પડે.” ગર્વમાં હું હસ્યો અને દેવીના તરફ પીક કરી.

“પણ તમ્હે તો સ્વતંત્ર જ રહેવાનું કક્ષાકાર ચલા તો ક્યાંતો ઉપયોગ કરો. તમ્હે સંગીત જાણતા હો તો કાને સંભળવા જ,

(ચિત્રાર)

એક સેવાવિની દાસમાં વીણા લઈ બેઠી હતી. (પૃષ્ઠ ૩૩૭)

[શ્રીમાન પુરુષોત્તમ.

“દેવી, શું ગાઉં?”

“કાંઈ એવું ગાઓ કે અમરાવતીમાં તમ્હારી નામના વધે!”

“અમરદેવીના મહાલયમાં જ મ્હારી નામના વધશે તો ખસ છે. પણ દેવી મશ્કરી ના કરશો હોં. તમ્હે કાંઈ ગાવામાં ક્ષમ નથી. “પવનની પાંખ પર ધુમે” એ કહીઓ મ્હેં ગઈ કાલે આપના મ્હેંયે સાંભળી. મ્હને આપની સંગીતલક્ષિતની ત્યારથી જાણુ થઈ. બોલો તમ્હે પ્રેમનાં દ્રશ્યો જોયાં છે?”

“ના...”

“અનુભવ્યાં પણ નથી?”

“ના...”

દેવીના ગાલે લાલાશ આવી, અદ્રશ્ય થઈ.

“સાંભળ્યાં પણ નથી?”

“ના, અહીં આ તો સંગીતપ્રેમી રાનીઓજ ક્યાં છે? એટલે જોવા-અનુભવવાની વાત જ ક્યાં રહી? તમ્હે તે ગાઈ બતાવો.”

“સાંભળો ત્યારે.”

મળરકામાં સૂર્યકીરણ અંધકાર ટાળે તેમ કાંઈ અગેત્યર ખુણે જઈ બેઠેલી આરા હૃદયમાં પ્રકટી. ચાતકી માફક અમરદેવી તરસી આંખે—કાને વિચિત્ર ભાવતરંગો અનુભવતી મ્હારા ગીતમાં લીન થવા યાગી. સખિ! તુજ પ્રેમનાં દ્રશ્યો

દિસે આ સર્પ : એ લાણુ!

કનકની ન્યેત, સુજ દિલદાર!

પણું નાચતી : લાણુ!

અગનમાં મોહજા મેધા

સફર : કરતા જતા : લાણુ!

લલિત આ હોરની કંઠી,

કપાળે લમતી : લાણુ!

સખિ! અંતય સુજ નયનો,

પ્રભાતે પ્રેમ તુજ : લાણુ!

અને સદેશ એ તારા,

છગરને સુજ એ લાણુ!

હોંયથી તુજ મ્હેરો તો—

હળો સુજ પર સખિ! લાણુ!

નયન નયનો મળે : સુજ દિલ

કંઠમ તુજ જૂકણું લાણુ!

(લલિત)

“નયન નયનો મળે” એ કહી વારંવાર ગાઈ. અમરદેવી પણ તાનમાં મ્હારી સાથે ગાવા લાગી. માત્ર સંગીત સુરોની પ્રશંસા કરવા ઉપરાંત તેગીનના અર્થનો મર્મ સમજવા લાગી. ઉરમાં ઉલ્લાસનો નિર્મળ ઉદય થયો. કળા ન શકાય તેવા ઉપજાકથી તે બોલી :—

‘તમ્હે તો ગળખ કરો છો! સંજિતા તમે આપણે હમેશ જોઈએ છીએ--અનુભવીએ છીએ, છતાં તેમ્હનો સન્દેશમંત્ર કાંઈ ભાગ્ય શાળી જ સમજી શકે છે. ત્હેમાં રહેલી દિવ્યતા કાંઈ રાની જ નીચેલી શકે છે. વાહ, વાહ, શું તમ્હારું શું કલ્યાણમય ગીત! સુરપુરીના ગાંધર્વ સમું તમ્હારું સુધામય સંગીત!’

‘ખસ દેવી! હવે બહુ પ્રશંસા ન કરો. તમ્હે મ્હને બગાડી મુકશો.’

‘તમ્હને હું શું ઇનામ આપું--શા શીરપાવ અપું?’

‘એક મહાસાગ્રાન્ત્યની પ્રભાવશાલી રવામિની મ્હારી કદર કરે છે એ મ્હને ઇનામ--શીરપાવ--જે કહો તે--છે.’

‘આ શબ્દો કાંઈ સંસ્કારી સરલ હૃદયો ના જ હોઈ શકે! તમ્હે ઉચ્ચ આદર્શોને પગે ચિત્તરનાર રસિક પૃથ્વી જેવા દેખાઓ છો!’ ત્હેના હસતાં નેત્રોમાંથી બમ્બી ઝડ્યું.

‘તમ્હે ધારો છો એવો હોવાની સદાય હું અભિપ્રાય રાખું છું! ગુરુજના રસવાક્યો એ કલ્યાણક કન્યામા મ્હને શય્યાગાર્યો; સંસાર તપોવનમાં પરમાર્થ--અદ્વિત સા સ્વદેશનેતા કરવા, કરાવવા એમના રાત્રે પ્રેયો અને શ્રીમંત માખાપનો લાકવણો છતાં સન્યાસી જેવા થયો. આને આપની સમક્ષ સુખ-સાંતિ ને છવનોદયના મોહનમંત્રની ઉજળી શ્રીર્ ગાઈ રહ્યો છું!’

મહારા શબ્દોની જાનુભરી અસર અમરદેવી ઉપર થતી મ્હેં જોઈ.

“તમહારા ગુર કોણુ?”

“છે એક મથિપુરના મહંત નામે ગીતા નંદજી.”

“ગીતાનંદજી! વાહ, નામ પ્રમાણે જ ગુણ લાગે છે ને! તમ્હે તેમ્હની પાસેથી આવું. સંગીત શીખ્યા?”

“હા”

“મ્હને શીખવશો?”

“હા. પણ એક જ શરતે.”

“સી?”

“ગુરજના આદર્શ અનુસાર વર્તવાનું ક્ષુધ કરો તો. હું તમ્હને તે ધીમે ધીમે સમજાવીશ.”

‘આસો કષુધ, પછી કાંઈ પણ જો જો મ્હને ક્ષંક ન લાગે.’

“ઉમ્દી તમ્હારી કીર્તિ અમર થશે. તમ્હે નિર્ભય રહેા, દેવી!”

“તમ્હે આખરે મ્હને બાંધી બે મહારાજને કપાઈ મરતા અંટકાવવાના ખરાં ને?”

તેમ્હાં મહારો, તમ્હારો, સ્વાર્થ પરમાર્થ સધારો. બેની દ્વિગામમાં ત્રીજો ફાવી જતાં અટકશે. મથિપુર અને અમરાવતી સલાહ સંપ પરસ્પર કૃણવતાં શીખશે ભવિષ્યમાં કાંઈ ઉજ્જવલ દિવસે બંને એક બીજાનાં યત્ન રહેશે. આખી અમરાવતીની અધિષ્ઠાતા દેવી યત્ન તમ્હે રહેને તારો, એ પ્રસંગ ઓછા ઉત્સવનો ન કહેવાય દેવી!”

“ભુઓ હું તમ્હારામાં વિશ્વાસ મુકું છું. હવે મહારા ગુર તમ્હે બની જરાખર પાઠ ભણાવજો, નહિ તો મહારી દશા કડોડી થશે.” ધીમે સાદે તે બોલી.

“તમ્હે હીમત રાખેા. હું બેવકા થતો લાગું ત્યારે મહાર માયું ધડથી જાડું કરજો પછી કાંઈ?”

“હીક, ત્યારે કાલથી જ શીખવવાનું શરુ કરો. તમ્હારો નિવાસ હાલ છે ત્યાં ચાલશે ને?”

“ખુશીથી. પણ વાત બહાર ના પાડશો, ચાલતાં સુધી.”

“હું મહારા મનની માલિક, તેમ્હાં બી જતે શું? મહારી અવગણના કરનારની જીભ કાપી નાંખીશ.” રહેના મ્હેરા પર ઝનુન તે ભુરસો આવી ગયાં, બીજી જ પળે તે નરમ થયાં.

“ત્યારે રજા, દેવી!”

અમરદેવી ઉઠી મહારી નજીક આવી. ખભા ઉપર હાથ મુક્યો.

“હા. પધારો. આવ્યાંતા બેડી મ્હેરી, જાઓ છો મહારા ગુર યત્ન-મિત્ર યત્ન-તમ્હારી કસાની મોહબેડી મ્હને મ્હેરાવી.” બારણા સામે નજર નાંખી અને રાત્રી નાચકને હાંક મારી નાચક દોડતો આવી હાજર થયો.

“આ મહાકથને ખાવાપીવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરાવ. તેમ્હના ઉપર બેડી મ્હેરા રાખવાની જરૂર નથી.” નાચક ચકિત થયો. એકાદ શે મહારી સામે તે જોઈ રહ્યો.

“ચાલો નાચક.” દેવીને પ્રણામ કરી હસતે વદતે હું નીકળ્યો.

દેવી હૃદયભર ગાતી સંભળાઇ: “યાનીમે-મીન પિઆસી”

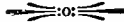
મહારા નિવાસખંડ સુધી નાચક પહોંચાડવા આવ્યો, આરંભથી અંત સુધીની આજની કથા રહેને કહી સંભળાવી.

“ભાઈ! તમ્હારું નસીબ જ સોના જેવું. આ તો દેવીના દાસ તમ્હે થતાં થતાં તે તમ્હારાં થયાં, તમ્હે ધણા દોશીવાર! હીક, હવે કઠિ આવેશું નહાણુ પાર ઉતારો.”

‘પ્રમુદપામે સૌ પાર જ ઉતરશે નાચક!’

(આગુ)

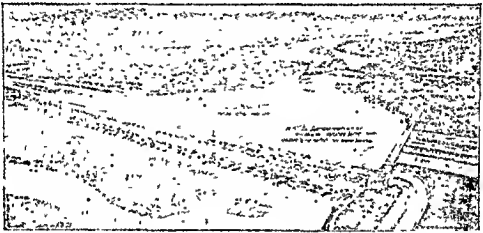
જગતની નવી શોધખાળો અને નવાઈઓ.

નોંધ લખનાર :—૨૧. શેક નગીનદાસ ગિરધરલાલ.

જગતની સૌથી મોટી નહેર હિંદુસ્થાનમાં.

સિંધમાં પાણીના અભાવે ઘણી જમીન ખેડવા વિનાની પડી રહે છે. તેને ખેડી ઉપયોગમાં લઇ શકાય, તેમાં વાવેતર થઇ શકે તેટલા માટે, ગયે વર્ષે દિલ્લી સરકારે સિંધુ નદીમાં બંધ બાંધી, તેના પાણી જમીન નહેર વાટે આબુખાબુની જમીનોને પૂરું પાડવાની એક મહાન યોજના તૈયાર કરી છે. આ નહેર જગતની સર્વ નહેરોમાં મોટામાં મોટી થશે.

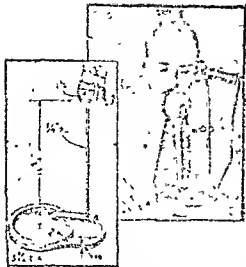

સિંધુ નદીમાં એક બેવડો પૂલ બાંધવામાં આવશે. તે પૂલ સિંધુ નદીનું પાણી અટકાવવાના બંધ તરીકેનું પહુ કામ સારશે. બેવડો પૂલ એટલે એક પૂલની લગોલગ બીજો પૂલ તેનાથી ઉંચે બાંધવામાં આવશે ઉપરના સ્થિતિમાં બેવડો પૂલ કેવો થશે તે બતાવેલું છે. આ પૂલ માઈલ કરતાં વિશેષ લાંબો થશે, અને લંડનના પૂલ “લંડન બ્રીજ” કરતાં પાંચ ગણો લાંબો થશે પૂલની નીચે ૧૨ જમીન જળદારો (પૂલ નીચેનાં આરકાં) થશે અને દરેક દારને મન્યુત ચોલાદનાં બારણાં થશે. જળદારનાં બારણાં ઉઘાડવાને તથા બીડવાને માટે બેવડા પૂલમાના ઉંચા પૂલ ઉપર હાંતાવાળાં મોટાં ચક્કરો મૂકવામાં આવશે. તેથી એ જમીન બારણાંઓ પહુ સ્ટેલાઈટી ઉઘાડબીડ થઇ શકશે, અને તેની ગતિ કાબુમાં રાખી શકશે બેવડા પૂલમાનો નીચેનો પૂલ જનસમાજના સામાન્ય વ્યવહાર માટે ખુલ્લો રહેશે. પૂલનું બાંધકામ બાબુની ટેકરી બોના મન્યુન પંચરાયી થશે.

મુખ્ય નહેર, સ્વેચ્છ કેનાલ કરતાં ઘોડી પહોળો થશે. અને મુખ્ય નહેર તથા તેની શાખાઓ મળીને કુલ કુલ ૮૫૦ માઈલ લંબાઈમાં થશે. સાત મોટી નહેરો અને બીજી નાની શાખાઓ મારફત સિંધની લગભગ ૬૦,૦૦,૦૦૦ સાડ લાખ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડવામાં આવશે. ત્યારે અત્યાર સુધીમાં જગતની સૌથી મોટી નહેર ફક્ત વીસ લાખ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડી શકે તેવી જ માઇલ છે.

આ નવી ખેડવાની જમીનમાં ઇજીપ્શિયન કોટન વધારાની મેન્ચેસ્ટરના માલેતુલર મીલ માલિકોને સગવડ, લાભ કરી આપવાને બદલે તે બંધી જમીન અથવા જમીનના મોટા ભાગમાં અનાજ વધારાની હિંદના ગરીબ વનનીઓને સસ્તે બાલે અનાજ મળે એવી સરકાર ગોઠવણ કરે એમ આપણે ઇચ્છીશું. દિલ્લી અધિકારીઓ, ધારારાજાના દિલ્લી સભ્યો અને દિલ્લી ધનિકો કપાસને બદલે અનાજ વાવવાની ગોઠવણ શું ન કરાવી શકે ?

ટેલિફોનનું સ્ટેન્ડ

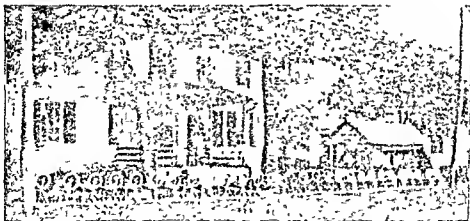
મુળ્યમાં તુનાં ટેલિફોનનાં યંત્રો રહ કરી, હમણાં ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકાદિ દેશોમાં જે યંત્રો વપરાય છે તેવી જાનનાં ટેલિફોન યંત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ યંત્રો બીજા લોકોનાં તેમજ ટેલિફોન પર રાખવાના હોય છે. ટેલિફોનનું યંત્ર ટેલિફોન પર રાખવાથી કામગીરી બિગેરે રાખવામાં તથા બીજા કામકાજ કરવામાં અડચણ પડે છે. છતાં ખુરશી પર બેઠાં બેઠાં ટેલિફોનથી વાતચીત કરી શકાય એટલા માટે ટેલિફોનનું યંત્ર રાખવું પડે છે. આ અવગત રાખવા માટે ટેલિફોન વખત પડેલા ફ્રેન્ચીઝ ખાંડીઓના જેવી ટેલિફોન ટાંગવાની એક ખાંડી બનાવવામાં આવી હતી તેના ઉપર ટેલિફોન ટાંગી રાખવાથી ટેલિફોન પરના કામકાજમાં જરા ય અડચણ નડે નહિ, અને વ્યવસ્થા ટેલિફોનથી વાતચીત કરવી હોય

ત્યારે તેઈએ તેટલો નજીક ટેલિફોન ખેંચી નકાચ અને વાતચીત પૂરી થયે આંશ હડરોલી મૂકાય

ટેલિફોનની વાત સાંભળવા માટે એક હાથે તેનું રીમોન્ડર કાને ધરી રાખવું પડે છે. તેને માટે હવે એક સાદું સ્ટેન્ડ બનાવવામાં આવ્યું છે. તેના ઉપર રીમોન્ડર રાખવાથી તે જાણખર કાન પાસે જ રહે છે અને બીજા હાથ લખવા બિનચિંતા કામ માટે ફ્રેન્ચીઝ મેકે છે. કાંઈના ચિત્રમાં કાંઈ ખાલુક ય સ્ટેન્ડનો ફોટો છે અને જામની ખાલુકે તે કંઈ રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે તે બતાવે છે. સ્ટેન્ડમાં નીચે લાકડાની ખાલુકી છે અને તેના ઉપર, રીમોન્ડર રહે તેવા રાખીએ બોમ્બેલાં છે. ખાલુકી તથા રાખીઆની લખાઈ પડેલાઈ બિગેરે માપ પાળુ ચિત્રમાં આપેલ છે. આ સ્ટેન્ડથી ટેલિફોન યંત્ર વાપરનાર દરેકને રાખવડ થશે

મુદરતન ચક્રની વાડ વકરો વધારે છે !

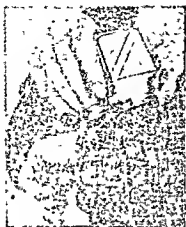
આપણે ત્યાં દેહીઆ અને ખાદીની વાતો તો ઘણી થાય છે, પણ તેનું વેચાણ વધારવાને ખરી આકર્ષક નંદેરખખર તો બાળે જ આપાય છે. નિરર્થક વાતોમાં તો ઘણો ય વખત ગાળીએ, બીજા પણ અર્થસાધક કામ તો આણુ જ થાય છે. પેસિવેનીઆના પુરાતન વસ્તુના એક વેપારીએ દેહીઆનો

નંદેરખખર તરીકે બનુ સારો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે પોતાની દુકાન આગળ દેહીઆની વાડ કરી છે. તેની દુકાન સરીઆગ રસ્તા પર છે. તેથી રસ્તે જનારા દરેક માણસનું ધ્યાન તે વાડ તરફ ખેંચાય છે, અને ઘણા માણસો દુકાનમાં આવી કંઈને કંઈ ખરીદી કરી જાય છે

આપણે ત્યાં સત્યાગ્રહાશ્રમ, રેડીયા કે ખાદીના કારખાના અને ખાદીની દુકાનોમાં ઉપર પ્રમાણે રેડીયાની વાડ બનાવવામાં આવે તો જરૂર અસાધ્યભણ ખેંચાણ થાય. રેડીયાની અને ખાદીની જાહેર ખગર થય અને લોકોનું આકર્ષણ વધે.

કોટ સાફ રાખનારી બે ઉપયોગી ચીજો.

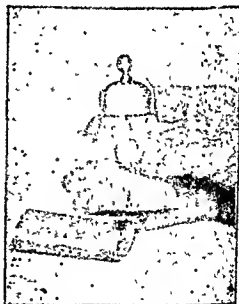

ધોએલાં સાફ કપડાં પહેરી તમે સવારમાં ફરવા નીકળ્યા હો. રસ્તા પર પાણી છંટાવું હોય, કે તુરતમાં જ-છંટાવ ગયું હોય ને તેથી કાફલ થયો હોય. તેવે વખતે કાફલના છાંટા ઉઠી તમારા રેશમી મોંઘા મૂલના કોટમાં ડાઘા ડાઘા થઈ જાય. કુટપાય પર ચાલ્યા જતાં બાજુના મકનની બારીમાંથી કોઈ કચેરો કે ટોણું પાણી ફેંકે અને તમારા કોટમાં ડાઘા ડાઘા કરી મૂકે. તમારે જરૂરના કામસર કોઈને એ જ વખતે મળવા ગયા વિના છૂટકો ન હોય ત્યારે ડાઘાવાળો કોટ પહેરીને જવું પડે તે વખતે મનમાં કેટલો બળાપો થાય, કેટલી ખીજ ચડે? તમારા મિત્રના ઇમ મસને ગયા હો ત્યાં ચાડકો કરાવતાં તેસવાળા કંઈકું એક દીપું ગોર મહારાજ તમારા રેશમી કોટ

પર પાડી કોટને પલ્લુ ચાંદો કરે ત્યારે તમારા મનની હાલત કેવી થાય? એક ડાઘ માટે બાર આના ખર્ચાને પલ્લુ કોટ ધોવરાવવો જ જોઈએ. પલ્લુ હવે એક નાની સરખી ચીજ ખીસ્સામાં રાખો ને કપડા સાફ રાખો.

કપડા પરથી ડાઘા કાઢવાની દવા એક નાની ગીરીમા આવે છે. શીશી ઉપર ટપકવું છે. ટપકામાં ઝીણા ઝીણા કાળા છે. કાળા વાટે ડાઘ સાફ કરવા માટે જોઈએ તેટલી જ દવા બહાર આવે છે. ગીરીમા ઉઠી વાગી ડાઘ ઉપર ધમેા કે ડાઘ સાફ. બસ. આ શીશી ગ્રામમાં રાખો એટલે પછી રાત્રવાળો કપડાંથી ગરમાવાની જરૂર નહિ પડે.

એ જ પ્રમાણે ધુળ જડવાથી ટોપી, કોટ વિગેરે ખરાબ થાય છે. તેને માટે એક નાનું બ્રશ બનાવવામાં આવ્યું છે. ને તે ખીસ્સામાં રહી શકે તેવું છે. તેની ઉપર ટંકણ (થર્) છે, તેથી બ્રશના વાજ ખીસ્સામાં વળીને ખરાબ થતા નથી. રસ્તામાં ગમે ત્યારે બ્રશ કાઢીને ટોપી કે કોટ સાફ કરી શકશો.

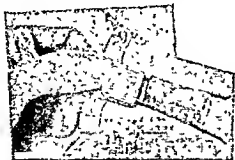
અસાફરીમાં તો આ ચીજો દરેક માણસને જઈ ઉપયોગી છે.

સોય દારાની રખી

નાની મોટી સોય રાખવા માટે રખીઓ આવે છે. પલ્લુ સોય, દોરા અને અંગુઠી સાથે રટી શકે તેવી સમવડ પડની રખી હમાજાન પહેલવહેલી બનાવવામાં આવી છે. રખીની આંદરની નળીમાં નાની મોટી સોયો રહે છે. ઉપર સફેદ તથા રંગીન દોરા વીંધવાને

માટે બે બોળીન છે. સોયની નળીનું ઢાંકણું બંધ કરી ઉપર અંગુઠી ઢાંધી ડબ્બીનું ઢાંકણું બંધ કરી રાખાય છે. એટલે ફક્ત ૨૪ ઘંટાની એક નાની ડબ્બીમાં બધી સગવડ થઈ જાય છે. આ ડબ્બી દરેક ઘરને માટે ઉપયોગી છે. દોરાના છુટા રીલમાં સોય બસાવવાથી ઘણી વખત હાથમાં વાગી જાય છે, ઘણી વખત સોય બોવાઈ જાય છે, અને વરસાદના વખતમાં સોય પર કાઠ ચડી જાય છે. એ બધી મુશ્કેલીઓ અને અગવડો આ ડબ્બીથી દૂર થાય છે.

બૂચ કાઢવાનો ચીપીઓ.

બાટલીમાંથી બૂચ કાઢવાને વળદાર કોર્ક સ્ક્રૂ ધાગી જતના આવે છે. પણ બૂચ ઉપરથી ભાંગી ગયું હોય અને અંદર ધૂની ગયું હોય ત્યારે કોર્ક સ્ક્રૂથી બૂચ કાઢવાની આશ્ચર્ય પડે છે. તેવે વખતે સ્પ્રિંગવાળો આ ચીપીઓ સ્ક્રેલાઈથી બૂચ કાઢી આપે છે. ચીપીઆના બે સ્તંભસામા ફૂલા છે તે બાટલીના મોઢાની અંદર બોળીને તેની વચ્ચેમાં બૂચને પકડી લેવાય છે.

ચીપીઆમાં સ્પ્રિંગ હોવાથી બૂચ મજબૂત પકડી રાખાય છે. ધીરે જરા વળ દઈ ઉપર ખેંચવાથી બૂચ બેચાઈ જાય છે.

પત્થર જેવી મજબૂત ધુળની ઇંટ.

આત્યાર મુખી ચીકણી માટીમાંથી ઇંટ બનાવવામાં આવતી હતી, પણ હવે ધુળમાંથી પણ ઇંટ બનાવી શકાય છે, ધુળમાં ચીકણા નથી, છતાં માટીની ઇંટ કરતા ધુળની ઇંટ કઠણ અને મજબૂત થશે, હાલની ઇંટ એક ચોરસ ઇંચે ૮૦૦૦થી ૯૦૦૦ રૂબરુ વજન ખમી રહે છે ત્યારે ધુળની ઇંટ ૩૦૦૦૦ રૂબરુ વજન ખમી રહે છે. એટલે કે ધુળની ઇંટ પત્થર જેવી કઠણ અને મજબૂત થાય છે. ધુળમાંથી બનાવેલી ઇંટને ગંધકને પીગાળીને તેના રસમાં કેટલાક ક્ષણ મુડી બોળી રાખવામાં આવે છે. ઇંટમાં અસખ્ય બાગીક છિદ્રો, કણોઓ હોય ૩ તેની અંદર ગંધકનો રસ પ્રવેગ કરીને આખી ઇંટમાં ફરી વળે છે. અને ઇંટમાં ચિકણા કૃત્રિમ રહે છે. તેથી ઇંટ સફાતા તે પત્થર જેવી સખત, કઠણ અને મજબૂત બની જાય છે.

મૂનાને સાદા પાણીને બદલે કાયાના પાણીમાં અથવા ખેરના અર્કના પાણીમાં પલાળીને, કાલથીને તે મૂનો બાંધકામમાં વાપરવાથી તે બંદુકતા ગોળા સામે ટક્કર ઝીંઝે તેવો કઠણ અને મજબૂત થાય છે એ વાત તો આખો ત્યાં ન્હા જમાનાથી આપણા ગ્રામ્યશાસ્ત્રીઓ અને કારીગરો જાણતા આવેલા છે. પણ કાયા પ્રમાણે ગંધકમાં પણ ધુળ, માટીને મજબૂત બનાવવાનો શુભ છે તે અમેરિકાએ શોધી કાઢ્યું છે.

સિમેન્ટ ગંધકના રસમાં બોળવાથી તે પણ ઘણું વધારે મજબૂત થાય છે. ગંધકના રસમાં બોળેલી ઇંટ, પત્થરની હરિફાઈમાં સરતી પડે છે. ફક્ત આ ઇંટ લાંબો વખત ખુસ્તી હવામાં રહેવાથી તેના ઉપર હવાની અસર કેવી થાય છે તેની તપાસ કરવાના અખતરા ચાલે છે. એ અખતરા સતોષકારક નીવડેથી મુનાઈટ સ્ટેઈટ્સની બેરો ઓફ સ્ટેનર્ડિઝ તેને સર્વિફિકેટ આપશે. એટલે તે ઇંટા મકાન બાંધવાના ઉપયોગમાં લેવાશે.

પ્લેટીનમનો પ્રતિનિધિ.

સર્વ ધાતુઓમાં રોહનું એ શ્રેષ્ઠ ધાતુ મનાય છે. કારણ કે સોનામાં ધણું ખાસ શુભો રહેલા છે. રોહનું દેખાવમાં જેમ સુંદર, નયનરંજક છે, તેમજ વાપરવામાં પણ મનરંજક છે. ગમે તેટલું તપાવવા છતાં અથવા તેની અંદર ચાંદી કે ત્રાળાનો ભેગ કરવા છતાં સોનામાં કોઈ પણ જાતનો રસાયણિક ફેરફાર થતો નથી, સોનાને કાર ચડતો નથી, તેને જેમ વાજવું હોય તેમ વળાઈ રહે છે, તેના જેવા ધાટ ધડવા હોય તેવા ધડી રાખાય છે. આવા અનેક શુભોને લીધે અનાદિ કાળથી ધાતુઓમાં સોનાને શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલ છે.

આ ઉપરાંત સોનાની વસ્તુઓ ગમે ત્યારે વેચી શકાય છે અને ત્યારે પણ ઘડાઈ શિવાય ઘણું લાભ નુકસાન ખમવું પડે છે. તેથીજ હિંદીઓ સોનાનાં ધણેાં વધારે ખસાંદ કરે છે અને વસાવે છે. હીરા, મોતી, માણિક વિગેરે પણ વેચી શકાય છે, પરંતુ તેની કિંમતમાં ઘણી વખત અસાધારણ ફેરફાર થઈ જાય છે. તેથી તેમાં નુકસાનોનો સંભવ વધારે હોવાથી હીરા વખતે કામ આવે એવા ધરાદારી સોનાનાં વાસણો અને સોનાનાં ધણેાં વધારે બનાવાય છે. આ રીતે પ્રલવર્ગને સોનું અમુક વચીન છે.

પરંતુ સોના કરતાં ય એક વધારે કિંમતી મોંઘી ધાતુ છે અને તેનું નામ ખેડીનમ છે જેને તેનો ધણેામાં ઉપયોગ કરે છે. આપણે ખેડીનમના ધણેાં વાપરતા નથી, કારણ કે ખેડીનમ જોઈએ તેટલા બહોળા પ્રમાણમાં મળી શકતું નથી તેમજ તેનામાં સોના જેટલા ગુણો નથી. પણ તેનામાં એક ગુણ બધી ચે ધાતુઓ કરતાં ખાસ અગત્યનો છે. સખ્ત અગ્નિ કે સખ્ત ઠંડીમાં ખેડીનમ જેવું ને તેવું જ, કંઈ પણ ફેરફાર થયા શિવાયનું, રહે છે તેથી વૈજ્ઞાનિકોને ખેડીનમ અમુક્ય છે પણ ખેડીનમની કિંમત એટલી બધી આકરી છે કે તે બહુ જ કમકસરથી વાપરવું પડે છે.

પણ હવે વિચારે ખેડીનમના જેટલું જ કામ કરી આપનાર એક પ્રતિનિધિ, શોધી કાઢેલ છે. તે પ્રતિનિધિ, કૌમિઅમના હરકોઈ મિશ્રણમાં મળી આવેલ છે. જ્યાં ખેડીનમ વાપરવાનું હોય ત્યાં કૌમિઅમનું હરકોઈ મિશ્રણ વાપરી શકાય છે અને વળી તે ખેડીનમ કરતાં કમણુ હોવાથી વાપરવામાં સહેલ પડશે, અને ખર્ચ પણ ઘણું બચશે.

ફાદલીંગ કાતર.

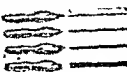
શખી રાકરો.

ધાનાખરા માણસો ખીસામા ચપ્પુ રાખે છે. કારણ કે ચપ્પુની હર વખત જરૂર પડે છે અને ચપ્પુ કંઈ પણ નડતર ક્યાં શિવાય ખીસામાં રહી શકે છે. ચપ્પુ શિવાય બીજા પણ ઘણી ચીજો છે કે જેની અવારનવાર જરૂર પડે છે ને જે ખીસામા રાખવા લાયક છે, તેથી ચીજોમાં કાતર મુખ્ય છે. પણ કાતર કોઈ ખીસામા રાખવું નથી, કારણ કે કાતર ખીસામાં મળતા બહુ અગવડ પડે છે. કેટલાક ચપ્પુની અંદર ખાનગી ફાદલીંગ કાતર આવે છે પણ તે એટલી બધી નાની હોય છે કે તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી તે અગવડ ટાળવાને માટે હવે નવી જાતની ફાદલીંગ કાતર બનાવવામાં આવી છે તેનાં અગુડીઆ ફાદલીંગ છે, અને તેને રાખવા માટે ધર છે. એટલે હવે કાતર સહેલાઈથી ખીસામાં

ટાંકની અણી જાડી બનાવી રાકશે.

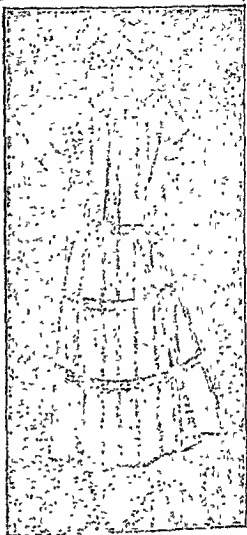
પારસી ઉપર ગીરનાયું કરવા માટે, ચોપડામાં ખાતાંઓનાં નામ લખવા માટે, નકશાઓમા મથાળા માટે તથા એવા બીજાં ઘણાં કામ માટે કે જડા અગર લખવા હોય તેમાં જાડી ટાંકની જરૂર પડે છે. રીડી અને પીત્તળની વિશાળની ટાંકોએ આપણી જાડી લેખોને રજાલાસ કરી નીધી છે. તેથી જાડા અક્ષર લખવા માટે ધાતુ વખત મુજબનું પડે છે. અને ઝીંકી ટાંકથી પૂંદીપૂંદી અક્ષર જાડા કરતા પડે છે. પણ ટાંકને જોઈએ તેટલી જાડી કરવાનું કામ કાંઈ ધારીએ બીજે તેટલું મુશ્કેલ નથી. કલમની અણી ચપ્પુથી કાપીને જેમ જાડી કરીએ બીજે તેવીજ રીતે ટાંકની અણી કાતરથી કાપીને જોઈએ તેટલી જાડી કરી શકાય છે. આખી સાગી ધારદાર કાતરથી ટાંકની અણી કાપી શકાય છે તેથી જોઈએ તેવા જાડા અક્ષર લખી શકાય છે.

કાપડની ભાત તૈયાર કપડામાં કેવી શાલે છે ?

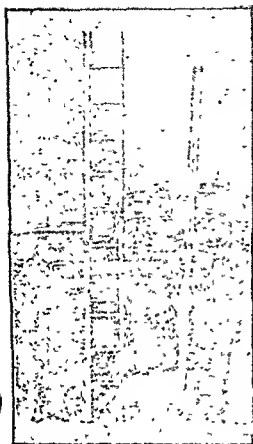
કાપડના કેટલાક રંગ અને ડિઝાઇનો એવી ભતનાં હોય છે કે આખો તાકો ભેતાં કાપડ દેખાવમાં સુંદર લાગે છે. પણ તેનું કપડું શીતીને પહેરવાથી તે પહેરનારને સારું લાગશે કે નહિ તે શક પડતું હોય છે. તેથી તેનું કપડું ખરીદ્યા પહેલાં તેનો પોપાક કેવો લાગશે તે ભેવાળી ધરાકને સ્વાભાવિક ઇચ્છા થાય છે. વળી હાલમાં નવી નવી ડિઝાઇનો એટલી બધી નીકળી છે કે તેનું જલ્દી વેચાણ કરવાને માટે તેનાં તૈયાર કપડાં કેવાં સરસ લાગે છે તે બતાવી ધરાકનું આકર્ષણ કરવાની જરૂર પડે છે.

આવાં આકર્ષણ માટે મીઝીનાં, માટીનાં, કાગળનાં માત્રાનાં કે બીજા કોઈ રીતે બનાવેલાં પુતળાંએનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. સ્ત્રી, પુરુષ કે બાળકના સુંદર રંગીન પુતળાને દુકાનની બારીમાં કે બારણા પાસે ગોઠવી તેને કપડાં પહેરાવવામાં આવે છે. એટલે તે ભેવાળી એ ભતનાં કાપડનો પોપાક કેવો દીપે છે તેની ધરાકને પ્રતિભિ થાય છે. એ રીતે ધરાકને આનંદ આપવા સાથે વફો વધારી શકાય છે.

પણ નાના વેપારીએને એવી બાંનાં મોંવાં કિંમતી પુતળાં રાખવાં પોસતાં નથી. તેમજ નાની દુકાનોમાં જગ્યાનો પણ અભાવ હોય છે. ત્યારે કેટલાક વેપારીઓ રંગીન ચિત્રોને પુઠાં ઉપર ચોટી તેમાંથી ચિત્રનો ભાગ કાપી કાઢે છે. અને તે ચિત્રને કપડાં પહેરાવે છે. પણ તેના કરતાં વિશેષ સારી રીતે એ છે કે કાગળના પુઠાં ઉપર ચિત્ર ચોટીને જે ભાગ ઉપર કપડું આવતું હોય તે ભાગ કોટી કાઢે. અને પછવાડે કાપડના તાકાનો છોડા ઉમેરી તે કાપડ કોટી કાઢેલા ભાગ ઉપર રાખ્યું. અને તૈયાર કપડામાં જે પ્રમાણે કરચલી પડે તેથી જ કરચલી તેમાં ફરતી. આમ કરવાથી સ્ત્રીવિત્તાં કપડાં પહેરેલ હોય તેવા જ દેખાવ થશે છતાં જુદી ભતનાં કપડાં શીતવાની જરૂર જ નહિ રહે. અને દરેક ડિઝાઇન ફરતી ફરતી બતાવી શકાશે.

ઉપરના ચિત્રમાં પુઠા ઉપર ચિત્ર ચોટી છે. ને તેમાંથી કપડાનો ભાગ કોટી કાઢ્યો છે. પછવાડે કપડામાં કરચલી પાડી તેને રાખ્યું છે અને તેની પછવાડે એક પુઠું રાખ્યું છે કે જેથી કાપડ ખમી ન જાય તાકાના ઉડાને આ પ્રમાણે ઉપયોગ કરી આખો તાકો પુઠાની પછવાડે રાખી મૂકી છે. તૈયાર કપડાં વેચતા ન હોય તેવા વેપારીએને માટે તો આ રીત વિશેષ સગવડવાળી છે. કારણ કે તેમને પુતળાંએ માટે ખાસ કપડાં ગીવડાવવાનું ખર્ચ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

શાળી શાળા.

ફેલ્ડીંગ નીસરણી.

દુકાનેમાં તેમજ રહેવાના ઘરમાં નિસરણીનો ખર્ચ હર વખત પડે છે. પણ શહેરોમાં ત્યાં બંગલાની તંગી હોય છે ત્યાં નિસરણી રાખવાની બહુ અડચણ પડે છે. ફેલ્ડીંગ નીસરણી હોય તો ગમે ત્યાં ખુલામાં રહી શકે છે. બંબાખાના માટે તો ફેલ્ડીંગ નિસરણી બહુ જરૂરી છે, કારણ કે આગ વખતે બંબાની ગાદીમાં લઈ જવાની સગવડ પડે. ફેલ્ડીંગ નીસરણી લૂંટા લૂંટા હુત્રીઓએ લૂંટી લૂંટી રીતે બનાવી છે. પણ આ બાબતમાં બતાવેલી નીસરણી ઘણી જ સગવડપસંદી છે. તેને હાથે ખીટ કરવામાં જરાય મહેનત પડતી નથી કે વખત લાગતો નથી. નિસરણીના બળને બાળુના યાંબલા અર્ધ ચંદ્રાકાર છે, અને જ્યાં પગથીયાં મીલગરાથી લેડેલાં છે. ચિત્ર જોવથી તે તુરંત સમજાઈ જાય એમ છે. થોડા ખર્ચે આવી નિસરણી બની શકે, અને તેથી શહેરમાં, દુકાનમાં તેમજ ઘરમાં વગર અડચણે

બહાર પડી ચૂકી છે !

બહાર પડી ચૂકી છે !!

પૃથ્વીશ-પ્રજાના આદર્શની એક કથા

(નવચેતનમાં આવેલી આહુ વાર્તા)

લેખક :—ગુજરાતી સાહિત્યના મહાદર લેખક રા. ધૃમકેતુ

૨૩૦ પૃષ્ઠ—૪૦ ચિત્રો—ત્રિરંગી મુખપૃષ્ઠ—સુંદર છપાઈ—ઉંચા કાગળ

એ સર્વે જતાં મુદ્દય માત્ર રૂપીઆ અઢી

લખો :—સી. જમનાદાસ કંપની

પ્રી-પ્રેસ રટ્ટી, મુંબઈ—૨.

ક
વ
ન્દી
શ

એ
ક
પ
રિ
ચ
ચ

લેખક:—શ. ચીમનલાલ મુનશીભાઈ હુડાર બી એસ. સી.
સીનેમેટોગ્રાફર અને ફોટોગ્રેફર

કલા સેવક વિજ્ઞાનીઓના પારણામાં ફોટોગ્રાફી હજી ઉછરતી હતી. વર્ષોથી વિચારાઈ ગયેલા વિજ્ઞાનના ઉધાર માટે લોકો જીવ આપી રહ્યા હતા. વિજ્ઞાનના એકાદ જ્વલંત ઉદયકિરણના દર્શનની રાહ આખી આલમ જોઈ રહી હતી ઉછરતી ઉષાના ઘેરા આશયમાં ઝંખે પ્રકાશ પડી રહ્યો હતો. જનતાની કર્મભૂમિ પર ખીજાવેલી ચોસરના ખેલાડીઓ માત્ર ઝંખા કરાવતા હતા. રાજતંત્ર કે પ્રજાતંત્રની લગામ ધારણ કરનારાઓનું જેવું તેવું રેખાચિત્ર ધનિદાસ દોરી રહ્યો હતો. હુન્નર ઉદ્યોગ અને કલાવિજ્ઞાન પાછળ ઘેલા યથેલાઓ જગતના અપ્રસિધ્ધ પ્રાણીઓનું જીવન જીવી રહ્યા હતા. ભવિષ્યનો માનવી એમના નામને

નાધોયીમાં અમર રાખશે એ સ્વપ્નવત્ જણાવું. આજે મગદૂર ગણાતાનો એ અરસામાં કોઈ ભાવ પણ પૂછવું નહોતું. માત્ર કોઈ કોઈ વાર વિકાસ પામતી ચિત્રકલા દ્વારા વિસરી ન શકાય એવી વ્યક્તિઓની ચિત્રનોંધ કાગળ કે લુગડાના ટુકડા ઉપર કોઈ રસોખડયો ચિત્રકાર લખે રહ્યો હતો એ અરસામાં એક વિચિત્ર પ્રકૃતિનો માનવી પૃથ્વી પર-મારા દ્રષ્ટિ ખિંદુ એ તો કાંઈક મોડો-જન્મી પડ્યો.

અદરમી સદી આરંભ થયાને એકત્રીસ વર્ષ થયા હશે ને ઈંગ્લાંડના નાઇસ (Nice) નામના ગામડામાં લોડ' ચાર્લ્સ ડેવનશીયરના સંસ્કારી પુત્ર તરીકે હેન્રી કેવેન્ડીશ જન્મ લીધો. ડ્યુક ઓફ કેન્ટની દીકરીને જે

અવતાર લઈ કેવેન્ડીશ ડ્યુક ઑફ ડેવનશીરના .
દીકરાની શ્રીમંતાઈમાં ઉછર્યો, અને એ
જમાનામાં સાંસ્કારિક ગણાતી ફળવણી પ્રાપ્ત
કરવા ભાગ્યશાળી થયો.

આજે લગભગ બસો વર્ષ પછી આપણે
તેના બાલપણનો વૃત્તાંત શોધવા મથીએ
છીએ જ્યારે એ જમાનાના લોકોને તેના
ચારિત્ર્યની યાદ તેંધપોથીમાં રાખવાનું ભાન
નહોતું. ગમે તે કારણ હોય, પણ એટલું તો
મળી આવે છે કે કેવેન્ડીશ અગીયાર વર્ષની
ઉંમરે હેકની (Hackney) ની ડૉ. ન્યુકમની
શાળાનો વિદ્યાર્થી હતો. અહીં સાત વર્ષનો
અભ્યાસ કરી તે શિષ્યવૃત્તિ સેવવા કેમ્બ્રીજ
ગયો, અને ત્યાં મેટ્રીકની પરિક્ષા પસાર કરી.
કેમ્બ્રીજની પાઠશાળાના બેઠકામાં ચાર વર્ષ
ધસી નાંખવા છતાં કેવેન્ડીશ સ્નાતક ન
થઈ શક્યો. આપણે યાદ રાખીશું કે
સરસ્વતિ મંદીરનો તે શ્રદ્ધાળુ સેવક નહોતો.
તેની પાઠશાળાની કીર્તિ જ્વલંત હતી એમ
કહી શકાતું નથી. જગતના ધણા ય મહાન
નરો નિશાળના ડૉક્ટરો વિદ્યાર્થીઓ તરીકે પંકાયેલા
છે. હેન્રી કેવેન્ડીશને ડાખા હાથનો પહેલો
નંબર પુરાવવાનો અભ્યાસ પડી ગયો હતો,
તો સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરશ્રી થીયુડ ગોવર્ધનરામ
ભાઈ અને મરાઠૂર નવલકથાકાર સર વૉલ્ટર
સ્કોટ માટે લગભગ આમ જ હતું.

કેમ્બ્રીજની પાઠશાળામાં નિષ્ફળ ગયેલા
કેવેન્ડીશે આખરે કેમ્બ્રીજ છોડ્યું, અને
દુનિયાથી શરમાતો હોય તેમ કાંઈ એકાંત
સ્થળમાં વસી તેણે દસ વર્ષની તપશ્ચર્યા આદરી.
ફેટલાકતું એમ કહેવું છે કે તે લંડનના
વૈશાલ્યમાં અગોચર પ્રાણી માફક રહ્યો.
ફેટલાકતું એમ માનવું છે કે આ વર્ગોમાં
તેણે ગણિતશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં માયુઁ માયુઁ.
ગમે તેમ હોય, પણ આ દસ વર્ષની એક
લતાએ તેની કીર્તિનો સાધનકાર એકદો કયો
અને વધારામાં તેની પ્રકૃતિની વિગિનના ફળવી.

અને વાદળના જુથમાંથી સૂર્ય બહાર
આવે તેમ છે. સ ૧૭૬૬માં રૉગલ સોસાયટીના
વિદ્વાન સભ્યો સમક્ષ થોડાક કાગળોમાં
હાથમાં રાખી એક દિવસ તે ખડો થયો.
“ફૂનિમવાયુ અને તેના પ્રકાર” એ નામનો
નિબંધ વાચવા હીંમત કરી. સદ્ભાગ્યે
તેનો નિબંધ વિદ્વાનોમાં વખણાયો. સો-
સાયટીની કારકીદીમાં કેવેન્ડીશે પોતાનું
નામ અમર કર્યું. તેના વૈજ્ઞાનિક સિધ્ધાંતની
સંસ્થાપના ઉપર અન્ય ફેટલા ય
વિજ્ઞાનવેદ્યાઓ આ મંડળને આંગણે આવી
કીર્તિ લૂંટી ગયા છે.

કેવેન્ડીશના નિબંધને દસી કહાડનારા
ઓનો એ જમાનામાં ટોચ નહોતો. તેના
કામ પર આક્રીન પોકારનારાઓ એ.છા
અને વિદ્વાન હતા. આમ છતાં ય સમય અને
સંભોગો આ ઉઠરના વિજ્ઞાની ઉર પ્રસન્ન
થયાં. વિજ્ઞાનકથાની ઉઠરતી અવસ્થાની એક
અગત્યની ધડીએ કેવેન્ડીશ બહાર પડ્યો.
તે અરસાના ખીખ રસાયણશાસ્ત્રીઓ
અને પારસમણિ પાછળ ઘેસા થયેલા બેઠી
શોધકોના સદાખાજ પ્રયાસોને દુઃખૂત કરી
આ હીંમતવાન માણસ કમર કરી ઉભો.
આલ્કેમીસ્ટ (Alchemist) ના જડ ધાત્વી
બેડેલા સિધ્ધાંતોનું ખંડન કરી રસાયણ
શાસ્ત્રની પુનઃ સંસ્થાપના કરવા પાછળ
કેવેન્ડીશે પહેલું સાદસ કર્યું કહીએ તો ચાલે.

અને વિજ્ઞાનની નવી સદી આરંભાઈ.

અદ્યરમી સદીના આરંભનું રસાયણશાસ્ત્ર
ફ્લોગીસ્ટન (Phlogiston) ના સિધ્ધાંત
પર છરી રચ્યું હતું. આ સિધ્ધાંતનું પ્રાણત્વ
તીવ્ર અને અસરકારક હતું, એટલે સુધી
કે કેવેન્ડીશ પોને, પ્રીસ્ટલી (Priestley),
શીલી (Schelle) અને લાવાઝીએ (Lavo-
isier) જેવા મરાઠૂર વિજ્ઞાનીઓ આ
સિધ્ધાંત આગળ ધરીમર નખી પડતા.

ત્યારે ફ્લોગીસ્ટન શું ?

અગ્નિમાં પદાર્થ બળી ખાખ થતાં રસાયણિક ક્રિયા થાય છે એમ કેવેન્ડીશ અને બીજા માની રહ્યા હતા ; પણ આ ક્રિયાની વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી કોઈ આપી શકતું નહિ. આખરે યૂરોપિય રસાયણશાસ્ત્રી સ્ટાહલે બીડું ઝડપું, અને ફ્લોઝસ્ટનનો સિધ્ધાંત ધડ્યો. પોતાના રસેશ સિધ્ધાંત વડે સ્ટાહલે વસ્તુ પર અગ્નિ સંસ્કાર થતાં આરંભાતા રસાયણિક પ્રયોગોની સમજૂતી બહાર પાડી. ફ્લોઝસ્ટનનો સિધ્ધાંત આજના રસાયણશાસ્ત્રીને અચંબો પમાડે છે, અને કેવળ પાયા વિનાનો લાગે છે. સ્ટાહલ (Stahl) માનતો કે પદાર્થ જ્યારે અગ્નિમાં બળે છે ત્યારે તેમાંથી આંખ જોઈ ન શકે એવું અદ્રશ્ય ઉષ્ણ તત્વ બહાર ઉડવા માડે છે. આ તત્વને સ્ટાહલ ફ્લોઝસ્ટન કહેતો તે માનતો કે બળી શકે એવો દરેક પદાર્થ આ તત્વને સમાવેશ કરે છે, અને બહાર ઉડતાં તે હવામાં ભળી જાય છે. મૂળ પદાર્થ પોતાના સ્વરૂપ અને ગુણભાવ રાખે છે. તત્વવિહીન પરિવર્તન પામેલો પદાર્થ બળી શકતો નથી.

પદાર્થ બળતાં તેના સ્વરૂપ અને ગુણ ભાવમાં થતું પરિવર્તન સ્ટાહલ પોતાના સિધ્ધાંતને અનુસરી સમજાવતો, અને લાગ્ય વશાત્ ધણી તેને માનતા. વખત જતાં સ્ટાહલનો ફ્લોઝસ્ટનનો સિધ્ધાંત ઉછરતી વૈજ્ઞાનિક સૃષ્ટિમાં પ્રચલિત થયો. હવામાં દિલ્લા બાંધી રહેલા કેટલાક વિજ્ઞાનીઓ તો ઝાંઝું સમજ્યા કે સમજાવ્યા વિના સ્ટાહલ ના સિધ્ધાંત પાછળ ઘેસા બની ગયા. સ્ટાહલ ના અનુયાયીઓનો રાફડો ફાટ્યો. એક વૈજ્ઞાનિક સૈન્ય ઉભું થયું. આ સમસ્ત સૈન્ય સામે એકલા લડવાનું કેવેન્ડીશે બીડું ઝડપું, અને ઇ. સ. ૧૭૬૬માં યુધ્ધ આરંભ્યું !

વિજ્ઞાનની સાંસ્કારિક શુદ્ધિ માટે ફ્લોઝસ્ટનના સિધ્ધાંતને નિમૂર્ત્ત કરવાની આવશ્યકતા માત્ર કેવેન્ડીશને લાગી એમ કહેવામાં બોહું

નથી. લગભગ પચાસ વર્ષ લગી આ યુધ્ધની પરંપરા જીવી-ટકી પોતાના બળવાન અને નવી સંસ્કૃતિભર્યા શાસ્ત્રો વડે કેવેન્ડીશ યુધ્ધમાં ખુબ ધુમ્યો અને તેની જીત થઈ. સ્ટાહલનો સિધ્ધાંત પરી ભાંગ્યો-પણ તેના જીવન પર્યન્ત નિમૂર્ત્ત તો ન જ થઈ શક્યો.

સ્ટાહલનો સિધ્ધાંત પરી ભાંગ્યો, કારણ કે તે પ્રયોગસિધ્ધ નહોતો. સ્ટાહલ કે તેના અનુયાયીઓમાં ફ્લોઝસ્ટનના ગુણાવગુણ પારખવાની શક્તિ નહોતી. તેનો રસાયણિક જ્ઞાનસંગ્રહ કોઈ વિદ્વાન મંડળ સમક્ષ મૂકાયો નહોતો. વૈજ્ઞાનિક વિદ્વતા હજી તો જન્મ લેતી હતી એ અવસરે સ્ટાહલ ફ્લોઝસ્ટન નામના કાલ્પનિક તત્વને સાચું ઠસાવી બેઠો !

સ્ટાહલ માનતો કે બળી શકે એવા પદાર્થ માત્રમાં ફ્લોઝસ્ટનનો વાસ છે પદાર્થ બળી શકે છે તો ફ્લોઝસ્ટનથી મિશ્ર થયેલી હવા અગ્નિમાં બળી શકે એવી હોવી જોઈએ. પણ વસ્તુતઃ એમ થતું નથી ફ્લોઝસ્ટન વાળી હવા પોતે અગ્નિથી બળી શકતી નથી. પણ પ્રદીપ્ત અગ્નિને તે બૂઝાવી દે છે. આ સત્ય પ્રયોગસિધ્ધ છે અને દરેક વિજ્ઞાની જાણે છે. આ સત્ય ફ્લોઝસ્ટનના ગુણાવગુણને ભુલ્યા—પ્રયોગસિધ્ધ ઠરાવે છે, એટલે સ્ટાહલના સિધ્ધાંતને આપણે મૂકી દેવો પડે છે.

પણ તેથી શું ?

હેતી કેવેન્ડીશે તો સ્ટાહલનો જ ઉપકાર માનવો જોઈએ, વાયુ અને તેમાં મિશ્ર સ્વરૂપે વસતા અન્ય વાયુરૂપ તત્વો તરફ ફ્લોઝસ્ટન જ તેવું ખ્યાન દોર્યું, અને કેવેન્ડીશ પોતાનો વૈજ્ઞાનિક કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો, તેમજ તેમાં ધીરજ અને ખંત બેનો ઉપયોગ કરવાની કાયદા કલમ આલેખી. આજના જેવો વિજ્ઞાનનો વિકાસ કેવેન્ડીશના વારામાં નહોતો ; એટલે જ એની લડત તો જયારી અને મહા યોધ્ધાઓ સાથે હતી. આખરે કેવેન્ડીશ

પોતાની લડત આરંભી. પોતાને સુઝલ એવાં સાધનો વડે આ વિજ્ઞાનીએ પદાર્થનાં વર્જન અને તેના ઉપર યતી ગુરુવાક્યજ્ઞાની અસરનું માપ કઢી કાર્યપ્રતાપના આરંભી. કેવળ અલ્પ સમયમાં કેવેન્ડીશે સિધ્ધ કરી અત્યુત્કે રજાહલનો સિધ્ધાંત તદ્દન સાચો નથી. ફ્લોહરટનનું સ્વરૂપ સ્થૂન અને બધી રીતે માપી શકાય એવું હોયું નોંધ્યું એમ રજાહલ માનતો. તેની આ માન્યતા અસુક અશૈ સાતી છે અને ખોટી પણ છે. બળતા પદાર્થગાથી ફ્લોહરટન ઉઠી જતા પદાર્થનું અરશેપ વર્જન પહેલાં કરતાં ઓછું થયું નોંધ્યું. ધાતુ અને ફોસફરસ જ્યારે બધે છે ત્યારે તેમના વર્જનમાં અસલ કરતાં વધારો થાય છે એ કેવેન્ડીશે પ્રયોગસિધ્ધ કર્યું, અને રજાહલનો સિધ્ધાંત સમજતાં કેવેન્ડીશને મોટો યુગ્મચારો ઉભો થયો. રજાહલનો સિધ્ધાંત તો પદાર્થ માત્રને લાગુ પડ્યો નોંધ્યું એમ કેવેન્ડીશે પ્રથમ પિચાયું અને એના મશહૂર પ્રયોગો એક પછી એક આરંભાયા. આ પ્રયોગોની પ્રતિભાશાળી ફોલ ઉપર અર્વાચીન વિજ્ઞાનનો વિકાસ યોગ્યયોગ્ય છે એની નોંધ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં છે.

રજાહલના પ્રતિસ્પર્ધીને કામમાં થાક નહોતો. ધીરજ અને ખંત હતાં. મર્યાદિત સાધનો વડે વાયુ અને તેના ગિત્ર તત્ત્વોની તપાસ તેણે ચર કરી. આ પ્રયત્નમાં તેના ન્યુમેટીક (Pneumatic) પ્રયોગો અદ્યપિ પણ વૈજ્ઞાનિક આત્મમમાં મશહૂર ગણાય છે. દિવસોની સતત મહેનત પછી તેણે હવાનું વૈજ્ઞાનિક બંધારણ અને તેમાં જ ગિત્ર તત્ત્વોના માપ-પ્રમાણ-ખોળી કાઢવાં :

$$હવા = \begin{cases} ઓક્સીજન વાયુ. ૨૦. ૮૩૩ ૦/૦ \\ નાઇટ્રોજન „ ૭૯. ૧૬૭ „ \end{cases}$$

કેવેન્ડીશે વાપરેલા સાધનો વિગતેથી ચર્ચા શકાય કે તે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ માપ કાઢી શકે

એવાં નહોતાં. છતાં તેનાં પ્રયોગનાં પરિણામ આજના રસાયણશાસ્ત્રીના હંથા પ્રકારના સાધનો દ્વારા તારવેલા પ્રયોગનાં પરિણામ સાથે ઠીક સરખાવી શકાય છે. અને વચ્ચે તફાવત ઓછો માત્રમ પડે છે.

કેવેન્ડીશે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પોતાના પ્રયત્નો વડે ઘણું અજવાળું પાડ્યું કહીએ તો ચલે. તેના વૈજ્ઞાનિક મથનને સમર્થ કહેવામાં અતિ શયોક્તિ નથી.

થયું અને ફોસફરસ બળતાં વર્જનમાં વધે છે એ કેવેન્ડીશે પ્રયોગસિધ્ધ કરી અત્યુત્કે, પણ તેની તે સમજીતી આપી શકતો નહોતો. કારણ શોધ ૧ પાછળ તેણે નવા પ્રયોગો આરંભ્યા જેને પરિણામે તેણે પાણીનું રસાયણિક બંધારણ શોધી કાઢ્યું.

હાઇડ્રોજન અને ઓક્સીજન વાયુના રસાયણિક બંધારણ વડે પાણી થાય છે એ કેવેન્ડીશે થોડા વખતમાં સિધ્ધ કર્યું અને આ બંને વાયુની પરિક્ષા કરી. બંનેના ગુણાય ગુણુની નોંધ લેતાં કેવેન્ડીશ લખે છે કે :—

યોગ્ય પ્રમાણમાં હાઇડ્રોજન અને હવા (Common air) ભેગાં મેળવી તેમનું રસાયણિક સંગઠન કરવામાં આવે છે ત્યારે લગભગ બધો ય હાઇડ્રોજન અને હવાનો ૧/૪ ભાગ વપરાય છે. અને કાકળ જેવાં ગીણુ જલગિંદુઓ પરિણમે છે, કેવેન્ડીશના આ પ્રયોગો સાતીત કરી આપ્યું કે પાણી હાઇડ્રોજન અને હવા ૧/૪ ભાગના યોગ્ય રસાયણિક સંગઠનથી થાય છે.

કેવેન્ડીશની ઉભય પ્રયોગસિધ્ધ ફોલે તેના ગણિતશાસ્ત્રના શોખને આભારી છે. મૂળથી જ તેને ગણિતશાસ્ત્ર ઉપર શોખ હતો. તેની વૈજ્ઞાનિક કર્મભૂમિમાં ગણિત શાસ્ત્રને ઠીક સ્થાન હતું. વિજ્ઞાન તેના વરિષ્ઠ અભ્યાસ હતો. તેના અમેય ઉડાણમાં ઉતરી જવા તે મથતો. અને અધુરામાં પૂરું વિદ્યુત શક્તિએ તેનું ખાન આકર્ષ્યું. વિદ્યુતશક્તિની

માત્ર અસ્પષ્ટ ઝાંખી કવેન્ડીશના વારાના લોકોને હતી. તે શક્તિનાં બાહ્ય અને આંતર સ્વરૂપ, તેની સંદારક કે પ્રચારક શક્તિનું લોકોને જ્ઞાન નહોતું. વિદ્યુતની શોધખોળ પાછળ કવેન્ડીશ પોતાના પ્રયાસો આરંભ્યા, અને અત્યારે સાવ સાદા અને સરળ લાગતા તેના પ્રયોગો એ જમાનામાં મશહૂર થયા. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં વસતી કેમ્પ નામની માછલીના સ્પર્શશુભ્રુ લોકોને વિદ્યુતશક્તિનું જ્ઞાન આપ્યું અને કવેન્ડીશ એ પ્રાણીશાસ્ત્રીની માફક તે માછલીના સ્પર્શશુભ્રુનો અભ્યાસ આરંભ્યો. આ માછલીને સ્પર્શ કરવા જનારને વીજળીને સ્પર્શતાં લાગે એવો આંચકો લાગે છે. લોકોને આ ઘટનાની સમજ પડતી નહોતી. કેમ્પ માછલીના આ સ્પર્શશુભ્રુની વૈજ્ઞાનિક તપાસ માટે વિજ્ઞાનીઓ જોઈને કસવા લાગ્યા. કવેન્ડીશ આમાંનો એક હતો. ધણી વ કેમ્પની આ શક્તિને વિદ્યુતજન્ય માનતા. કવેન્ડીશે આ ક્લેકિક માન્યતા જૂની પાડવા ધણો પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમાં સર્વાંશે તે ફેલેડમંદ ન થઈ શક્યો. તેણે કેમ્પ માછલીના જેવું એક વીજળીક સાધન તૈયાર કર્યું અને તે માનવા અને મનાવવા લાગ્યો કે કેમ્પ માછલીમાં લેશ પણ વિદ્યુતજન્ય નથી.

કવેન્ડીશનો છેલ્લો અદ્ભુત પ્રયોગ પૃથ્વીની સરેરાસ ડેન્સિટી (Density) નું માપ કાઢવાનો હતો. તેને હિસાબે પૃથ્વીની ડેન્સિટી ૫.૪૪૮ આવે છે, જે આંકડો હાલના સમયના વિજ્ઞાનીઓના સગવડવાળા સાધનો વડે તૈયાર કરેલા પરિણામ સાથે ઠીક મળતો આવે છે. આ કવેન્ડીશની વૈજ્ઞાનિક કથા યદ્ય. હવે તેના સમાજજીવનની થોડીક રૂપરેખા આંકીએ.

કેવળ વિજ્ઞાન પાછળ ઘેલા યોદ્ધાઓનું સામાજિક જીવન વિચિત્ર હોય છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. તેમના જીવનમાં લોકોને જોડમ, કુટેવ, મિલનસારપણાનો અભાવ,

સંકુચિત મનોવૃત્તિ અને અહંભાવ મોટે ભાગે દેખાય છે. બધાને માટે આમ ખાસ કહી ન જ શકાય, પણ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં મંથન કરનારની સમાજભૂમિકા સાધારણ માણસને વિચિત્ર લાગે છે. કવેન્ડીશ માટે આમ હતું. પરિવર્તિત પ્રાદાવસ્થાને આંતરે આવી લાગેલા ઘડપણમાં કવેન્ડીશમાં અજબ ફેરફાર થવા પામ્યા. એકલતા તેને મૂળથી પ્રિય હતી. કવેન્ડીશ કોમન (Clapham Common) ના પોતાના નાના મકાનમાં એ ઘડપણ ગુજારતો તે લોકોથી જુદો વસીતે જ. તેના જીવનમાં બીજાને માટે સ્નેહદ્રવ્ય કે લાગણી હશે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી. તેના વર્તનમાં અતડાપણું અને વિચારોમાં અહંભાવ મોજુદ હતાં. આસપાસના લોકોમાં તે પોતાને માટે સ્નેહભાવ પેદા કરી શક્યો નહોતો. તેના પડોશીઓ તેના વૈજ્ઞાનિક મંથનને નિર્દોષ ઉત્સુકતાથી જોતા અજાન લોકો તેને ભૂતપ્રતિમાં માનનાર ભૂતો કે ગદગદ માનના. ધણીક તો તેને અપશુક્રિયાળ અને સમાજની ભાવકર વ્યક્તિ તરીકે લેખતા. સમાજની વર્તિત વ્યક્તિ તરીકે જીવન ગુજારતું એ સદનશક્તિ તો કામનામાં જ હોય! કવેન્ડીશ વર્તન, વ્યવહાર, આચાર અને વિચારમાં બધે સતત એકલતા જાળવતો. તેની વિચિત્ર ભૂમિકા ઉપર તે એકલો જ નંદ થવાનું પસંદ કર્યો. કવેન્ડીશના પરાઓગા કરવા નીકળતો ત્યારે બીજાઓના દ્રષ્ટિથી પોતે ન આવી જાય એની ખાસ સંભાળ લેતો. નવા માણસની જાળખાણ કરવાના ભયમાંથી મુક્ત થવા તે તેનાથી દૂર જાતો. તેની ભૂમિકા તે બીજાથી અસ્પર્શ માનતો. એ અહંભાવ નહિ તો બીજું શું? રસ્તે ચાલતાં ભાગ્યવશાત્ કાંઈએ તેના તરફ ખાલી દ્રષ્ટિપાત કર્યો હોય તો તે દિવસો સુધી એ રસ્તે પુનઃ જતો નહિ. તેનું ગૃહજીવન વૈચિત્ર્યપૂર્ણ હતું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તે કાંઈ મહાન, મર્મના ઉડાણમાં જવા પ્રયાસ

કરતો હોય તેમ તે કલકાતા કલકા પોતાની ઓરડીમાં એકલો બેસી રહેતો. સ્ત્રીઓને તે સહૃદય ધિક્કારતો, અને તેમનાથી બહીતો. તેના ઓરડામાં સ્ત્રી નોકરોને દાખલ થવાની સખત મના હતી.

આવા વિચિત્ર પ્રકૃતિના માનવીની શારીરિક અધોગતિ કેવી હોય તે વિચારવા જેવું છે. શારીરિક બળમાં તેને છેલ્લે નજરે મૂકી શકાય. સાધારણ ઉચાઇનો, દેખાવમાં તે જોનાર ઉપર છાપ ન પાડી શકે એવો હતો. પહેરવેશમાં તે જમાના કરતાં સો વર્ષ પહેલાંની લાગતો.

અને છતાં ય આ માણસ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં અદ્ભૂત રીતે મશહૂર છે. તેનો જન્મ નસીજ યોગે એક જૂનામાં જૂના અને પ્રખ્યાત કુટુંબમાં થયો હતો. તેના વડીલો ડયુક હતા. પોતે શ્રીમંતાઇના પારણામાં જૂથો હતો, અને આસાન વખતે તેની પાસે ૧૫ લાખ પૌંડ હતા.

આ વૈચર્યપૂર્ણ માનવીની વૈજ્ઞાનિક મહત્તા અદ્ભૂત છે અને આજે આપણા લોકો તેના કાર્યની કીર્તિ વૈજ્ઞાનિક કર્મભૂમિ ઉપર ગાઇ રવા છે. જૂન. પશ્ચિત અને જાદુમાં તે ગાનનારો નહોતો. આદ્યમીસ્ટ અને પારસમશી પાછળ થયા થયેલાં લેભાગુ વિજ્ઞાનીઓના તે કટ્ટો દુરમન હતો. વિશુષ્ટ અને સાંસ્કારિક વિજ્ઞાનની અદ્ભૂત સંસ્થાપના ઇંગ્લાંડમાં પ્રથમ કરનાર તે હતો અને ઓગણીસમી સદીમાં વિજ્ઞાનનો ઉપ્ધાર થવા માંડેલો તે કેવેન્ડીશ કરેલી વિજ્ઞાન સંસ્થાપનને લીધે જ. તેના જીવનમાં જાણુવા જેવું કંઈ હોય તો તે આપણે જાણુતા નથી. તેની વૈજ્ઞાનિક શોધજોગળની પૂરી માહિતી આપણને છે એમ કહી શકાય નહિ. આજના શોધકોની માફક કંઈ હાથમાં આંધું કે દાગળમાં ચીનરી પ્રગટ કરવું એ વૃત્તિ કેવેન્ડીશમાં પહેલેથી જ નહોતી. લોકપ્રિયત્વ તેને અપ્રિય હતું. વિજ્ઞાનને કેવળ ઓળખવા ખાતર તે મંચન કરતો, નહિ કે કોઇ મશહૂર વિજ્ઞાની થવા ;

મનુષ્યના લાભાર્થે-તેણે કંઈ કરવું જોઇએ એ ભાવ તેનામાં ગેરહાજર હતો. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પર તેનો અપ્રતિમ અને નૈસર્ગિક રનેહ હતો. જીજ્ઞા ત્યાં સુધી તે લોકપ્રિયતાથી દૂર વસ્યો. એકાંત પ્રયોગશાળામાં, એકલા કામ કરવામાં તે સંતોષ માનતો. ઇંગ્લાંડની આલમમશહૂર ફૅલ્લ સોસાયટીનો તે સભાસદ હતો અને તેની સભામાં નિયમિત હાજરી આપતો. તે શીખવા ખાતર જ ; શીખવવા માટે નહિ. સમાજ જીવનમાં આવી નિમાર્થતાતું સેવન કર્યું- છતાં એમ તો ; ન જ કહી શકાય કે કેવેન્ડીશ મિત્રવિહીન હતો. વિજ્ઞાનીઓના મંડળમાં તેનું માન ધણું હતું. તેની ઉત્તર-વસ્થામાં કેવેન્ડીશના પ્રયોગસિધ્ધાંતો ફૅલ્લ સોસાયટીના મહાન સભાસદોનાં સમર્થ મતમેહતો વિષય થઇ પડ્યો, કેવેન્ડીશ કંઈ કર્યું નથી, માત્ર જેમ્સ વૉટ (James Watt) અને લાવાઝીએ જે કરી મુક્યુ હતું તે પુરું સિધ્ધ કરી બતાવ્યું છે એવો મતમેહ જુદા લાંગા સમય સુધી ગાલ્યો.

માણસના યુગ્મની પીડન તેની ગેરહાજરીમાં સંયોટ યાય છે એ જનતામાં એક અનિવાર્ય ક્રમ છે. કેવેન્ડીશના અવસાન પછી જ તેના વૈજ્ઞાનિક કાર્યની પીઠાન લોકોને થવા લાગી. તેના અસ્પર્શ્ય, અદૃશ્ય અને અમર કષોષ ઉપર વિજ્ઞાનીઓએ કીર્તિનો મંગળ ચાંડોલો કર્યો. તેના પ્રયોગો ભૌતિક હોવાનું જગતે નોંધ્યું.

એ મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના છેલ્લા દિવસો કચેકામ હાઉસમાં વ્યતિત થયા, અને ત્યાં જ તે ઇ. સ. ૧૮૧૦માં મરણ પામ્યો. ફૅલ્લ સોસાયટીએ શોક પાળ્યો અને આંસુ સાળાં ! મરણપથારીએ તેના છેલ્લા શબ્દો એ હતા કે “ મને એકલો રહેવા દો ; હું કંઈ મહાન વિષય પર મનન કરું છું. ” અને તેના આત્મા પરબ્રુમિને પંથે પડ્યો ! ત્યારે જ જગતને ખબર પડી કે વૈજ્ઞાનિક આલ્ફોર્ડે એ નરરલન યોગ્ય ! (સમાપ્ત)

લેખક — રા. મોહનલાલ એમ. રેડ.

ચિત્રકાર — રા. રામભાણ.

પરીક્ષા યદ્ય યવાને મદિનાતી વાર હશે તે પહેલાં મહે' અઘો કમન લુપ્ત લગડાને વાસી ખરશી પેડા વહે'ચાવ્યા; ચોર બખરમાંથી અને શુક્રારની ગુજરીમાંથી ખરીદેલા મોંઘા કપડાંનું છૂટે દાઢે દાન કર્યું; ભદ્રકાળી માતાને છ નાળાથેર અને હનુમાનજીને એક મણુ તેલની માનતા રાખી અને પરીક્ષામાં કદાચ "ફેલ" થતાં આવેશમાં આવી જઈ કુ જળસમાધિ કરી નહિ એમું લેતી અગમ એની વાપરી મૃત્યુજય ભગવાનને પાડ કરવા એક ખાસ ભૂદેવને રોક્યો. ત્હમે પૂછ્યો, "શા માટે?" હા, કહું. ફક્ત ગણિતના એક રાક્ષસી વિષય માટે. આટઆટલું કર્યું 'લેજીન' એ દિન કદાસે કે મી'વાંકે પાઉમે ભૂરીવાં? ભલભલા સુપરવાઈઝરની આંખમાં ધૂળ નાખવાની અને કેષ પણ પરાવાજાની ચોટલી મંતરવાની કળામાં સેવક 'એક્સ્પર્ટ' હોવા છતાં મદાપુરુષના વક્ષણ પ્રમાણે સ્થાનત્રષ્ટ

થયો નહિ, મતક્ષમ કે પ્રીવીઅસના સહવાસને લાંબે પદાલો થઈ ગયેલો. પરિચિત કલાસ છોડી ઇંડરના અપરિચિત કલાસમાં લેના પાવન પગમાં મૂકવાની એવકાદારી લેલું દર્શાવી નહિ.

ગણિતના ભારેખમ વિષયમાં હું 'પ્રોફેસર' થય્યો તો પાંચ પચીસ લાખ હિસાબનું ગણિતનું થોડું બનાવી, ગણિતનાં આટલાં ચોપડાં છે ત્હમાં ઉમેરો કરી ભવિષ્યની બિચારી એશઆશમી પ્રત્નને નાહકનો ત્રાસ આપીશ તે વિચારથી, કે પંતુજીખાનામાં ફુંકી આવકવાળા માસ્તર નામના ગરીબ પ્રાણીઓની રોજી ખુંચવી લાંબા એ ભવથી કે મહારા જન્મ વખતે 'ચંડી ઉતરતી ભાંજણીમાં' રડવાને બદલે 'મહે' આશાવરી સોલિનીમાં રૂદન કે, હશે તેથી ચીદાષ્ટને કે પછી કાણુ જાણે શા કારણથી વિધાતાએ મહારે અને ચીમતી ગણિતદેવીને બારમો ચંદ્રમા જ ચાલે

એવી ગોઠવણ કરી નાખી છે. બાકી ગણિતમાં હું '૬' હોષ્ટ એવું ધારતા હો તો મૂળયંદ મામા કહે છે તેમ "એએ તોએ તમારીદષ ભૂલિલ છેએએએ!"

હવે એક વાત કહું. મને પૃથ્વી ઉપર મુખ આપી શકે તેવી એક પણ સીજની ખામી નથી. હું બેએન રહું છું માત્ર એક વાતથી. હું રંગે જાણે કે જરા "શામળો ગિરધારી" છું. અલગત, છું! પરંતુ તેથી મને કાંઈ સ્નાનસ્તુતક લાગતું નથી. મારા એક દોસ્ત થોડા તોતડા હાવાથી બ્રાહ્મણને લામણ કહે છે. મહેં તેમ બોલવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે હેમણે કહ્યું હતું કે બ્રાહ્મણમાં જે 'બ' આવે છે તે બળદીયાનો

'મ' કહેવાય અને લામણમા 'લ' આવે છે તે લગવાનનો 'લ' કહેવાય. આથી તે પવિત્ર શબ્દને બ્રાહ્મણ નહિ, પણ લામણ કહેવો જોઈએ, અને તેજ પ્રમાણે જેમનો હંકાવ રા બા. (રાવ બાહાદુર)નો હોય હેમને સહુને રા. લા. કહેવા જોઈએ. હું પણ એ જ સિધ્ધાંતનું અવલંબન કરીને હાયપમ ઠેકાયા વિના કહું છું કે ગોરા હોવા માટે અભિમાન ધરાવે તે પેઠું કુંભારવાડાનું બુદ્ધ્યુલ ગર્દભ એટલે ગધેકું, અને કાળા કાળા કૃષ્ણ. ત્યારે હેમે સ્વમન્યા હશે કે શામળા પણથી મને કદાપિ ઉદ્વેગ થયો નથી, યનો નથી, અને લવિધ્યમાં સોએ મો ટકા યવાનો નથી. મને કવચિત્ કવચિત્ બેએની યષ આવે છે માત્ર મારા ગણિતના અઠાનને લીધે જ.

હમે ગણિતના વિષયમાં કાચા (અકાયેલ નહિ તેવા) હો એટલે નરમ હો, એટલે કે પજાતહે, એટલે કે શાક બજારમાં કાઢીઓ તહમારાં વેંગણ કે ગાજર જોખતો હોય અને હેમે પાઘડા ઉપર કે દાદી ઉપર હોથ મૂકી ઉમા હો અને કાઢીઓ હમને કહે કે "સો, ચાસો વડીલ ! ઘે. જઈને હિસાબ કરજો. જલદી રમાલ પાચરો ; આ ધરાક ક્યારનું ખોટી ચાચ છે." એવે વખતે હમને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થતી હોય તો નસીબ તહમારું ! ગટરમાં પડજો. મ્યુનિસિપાલિટીએ ગટર ન આપી હોય તો ઢાંકણીમાં પાણી ધાવી દેખી મરજો. હરગીઝ દિલગીર તો થશો જ

શાક બજારમાં કાઢીઓ તહમારાં વેંગણ કે ગાજર જોખતો હોય અને હેમે પાઘડી ઉપર કે દાદી ઉપર હોથ મૂકી ઉમા હો

નહિ માનવા, ધારના, ગણના, સમજવા અને જાણના મુજબ આપણે સવે, તહેને ને હું; ગણિતના ગમીર જ્ઞાન પિના સંસારનું ગહું હાંકી શકીએ છીએ.

પૂરૂપ અથવા છોકરને સ્ત્રીનું રૂપ કેમ આપવું તે શું આપણે રંગભૂમિ ઉપર અથવા પ્રત્યક્ષ નોંધ નથી શક્તા કે આપણે રસેટ ઉપર પેન ધસી બેઠાનું દહીં કરીએ ? આ તો એક જ દાખલો થયો. આવા તો ગણવા ગણાય નહિ ને વિણવા વિણાય નહિ એટલા બધા મુશ્કેલ દાખલા આપણે એ નરકાગ્રં દુલાવી ફરનારી ગણિતમતીની કે ત્હેના આપની પરવા કયો પિના સમજી શકીએ. એક ઉદાહરણ આપુ છું :—

“એક ખચ્ચરના વેપારીના તમેલામાં ત્રણ શીટ ફૂલેના, ચાર શીટ એક આંગળા ઉંચાં, અને નાકથી પુછડીના છેડા સુધી સાત શીટ લાખાં છ ખચ્ચર છે. ત્હેમાંથી બે તોફાની ખચ્ચર ગત્રે લાગી જાય છે તો રહવારમા તે વેપારી પાસે કેટલાં બાકી રહ્યાં ? અથથ ધધ...ધ ! ધધ.....ધ !! કેવો ભારે દાખલો ? હવે એને રસેટ ઉપર કરવા બેસીએ તો ત્રણ કફાયદા. પ્રથમ આપણી રસેટ અને પેનને અમુક ધસારા વેઠવો પડે, બીજું આપણી ખોપરી જેને મગજ દહે છે ત્હેને સારી પેરે કસવી પડે અને ત્હેવું સમતોલ પહું જાળવવા બદામ પીસ્તાં ખાવાં પડે અને તૃતીય વા છેલ્લં, હિસાબમાં બૂત આવતાં જો તે લંબાય તો હાયનું કે આંગળીનું હાડકું ઉતરી જતાં કે ચડી જતા હાડવેધનો આશ્રય લેવો પડે. જોયું ? જેને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ Mechanical disad-vantage કહે છે તે આનું નામ ! ગુજરાતી માં ત્હેને ‘ટકાની ડોશીને દંણું’ સુંડામણું કહે છે.

હવે આજ દાખલો સરવાળા બાદબાકીની મદદ સીધા વિના કરવો હોય તો બહુ બહુજ

બહુજજ રહેલો છે. હોળીની રાત્રે બાર વાગે જ્યારે આપણા ખીજા મિત્રો પાડોશી એની પાટ, જાળીઓ, સંડાસનાં બારણાં ઇત્યાદિ ખેંચી લાવી, હોળી ચકલે અગ્નયે સ્વાહા કરી ત્હેમનો મોક્ષ કરવાના પરાપકારી કાર્યમાં ગુંથાયા હોય ત્યારે આપણે પેલા ખચ્ચરના તમેલામાં શાંતિપૂર્વક પ્રવેશ કરી, દાખલામાં માગ્યાં હોય તે પ્રમાણે બે કે ત્રણ ખચ્ચરનું “બુધિપૂર્વક હરણ” કરી નીકળી જવું એટલે હિસાબનો જવાબ આપોઆપ જ્ઞાન સાથે ગમ્મત આપી આવી જશે. (સૂચના —તમેલામાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં હળદર, બોરીક એસીડ અને એક સરેદ પાટા સાથે રાખવા ચૂકવું નહિ. ખચ્ચરે ખચ્ચરે જુદી મતિ હોય છે.)

આમ હું ગણિતની અવગણના કરું છું ત્હેની સાથે જ મ્હારા સરજનજ્ઞના દોસ્ત ગાભારાવ જ્યારે ગણિતના અનેકાનેક દાપદા મ્હારી પાસે વર્ણવે છે ત્યારે મ્હારે કાનની છુટ પકડી ગણિતનું મહત્ત્વ મ્હારી મરજી વિરુદ્ધ સ્વીકારવું પડે છે મૂળ વાત એમ છે કે ગાભારાવ ગણિતના ‘ખા’ છે જ્યારે બંદા ત્હેમના મિત્ર હોઈ ગણિતમાં ‘ચડ’ કલાસ ફર્ટ’ આવે અને ગણિતથી બાર માઇલ દૂર ભાગતા ફરે એ ગાભારાવને હીણપત ભયું લાગે છે. તેથી ગણિત માહાત્મ્ય વિષે એક વ્યાખ્યાનમાળા રચી ત્હેના ઘૂટા મણકાનું મ્હારી પાસે પ્રસંગોપાન વિવેચન કરવાનું જીવતા નથી. બની શકે તો કેમપ્રમાણી રદજાનજ થયેલાં બેચાર સારાં એરોપ્લેન ભાડે રાખી અમારે આખી પૃથ્વીનું પર્યટન કરવું અને ગણિતના મહત્ત્વ ઉપર ભાષણો આપવાં એવી પણ એક યોજના ગાભારાવે ઘડી રાખી છે જરૂર ઉપર કે હાથ ઉપર સુંવાળી સોટીના મ્હાર વડે કરીને વિધવિધ રાગ-રાગણીથી ભરપૂર, કુવા જેટલા મેરાવાવાળી પાઘડીથી વિરાટસ્વરૂપ ભાગતા ઇચ્છારામ

મહેતાજીની નિશાળમાં દાખલ થયો ત્યારથી જ હું દેહી ખાસ્ટીને શોભા આપતો, ગોદધા મદાનનમાં વિરાજતો, ત્યારે ગાભારા વિચક્ષણ હોવાથી પહેલો ખીખે નંખર રાખતા, એટલે એ ચક્રાર વ્યક્તિ માટે મહત્તે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય તોમાં નવાઈ જવું કે જ નથી.

જેમ ત્રીકૃષ્ણ અને સુદામા હતા, કેવિ વર્ણવર્થ અને કોલરીજ હતા, શ્રી વસિષ્ઠ અને ગેકસપીઅર હતા તેમ હું અને ગાભારાવ લગોટીઆ ભાઈનંધ છીએ. આ કારણથી ગાભારાવના કમનને વેદવાક્ય ગણી લેતાં હું અચકાતો નથી.

ઇસ્વી સન પૂર્વે ૨૧૭૩૬ની સાલમાં હું સોલાપુરથી અમદાવાદ આવ્યો હોવામાં, મ્હારી ભૂથ ન થતી હોય તો હેક વેળાએ હેવું બન્યું કે મ્હારા વડિલ અંધુરૂપ ગાભારાવ મ્હને સ્ટેશન ઉપર તેડવા આવ્યા હતા. મ્હારા અમરણ રૂપી ચાટલામા તે સમયનો એક રમુજ બનાવ પ્રતિબિંબિત થયેલો છે તોની નોંધ કરે છું; ચાંડિં તે રમુજ કરે છું. તોમે તે વાંચી શકશે.

એક દિવસે સદતારમા હું તથા ગાભારાવ ચાલ પીતા હતા. ગાભારાવના એક હાથમાં ચાલની રકાખી હતી અને ખીખ હાથની આંગળાથી હવામા કંઈ ત્રિકાણુ અને ચતુષ્કાણુ આકૃતિઓ દોરતા હોય તેવો ભાસ થતો હતો. મરઘીનું ઇંડું વેચી રાજની કુંવરી સાથે પરણવાની ધૂતમાં તક્ષીન થઈ શેખચક્ષી માથું હજાવે તેમ કેટલીક વાર પછી ગાભારાવનું, અમદાવાદના કોઈ પણ આખવાને વિસ્તારમાં મદાત કરે એવું નિશાળ માથું એકાએક ધૂધ્યું અને વદન ઉપર હાપની રપટ રેખાઓ ફરી વળી, પરંતુ મસ્તકનું ધૂતન ચતાં ખિચારી રકાખી ખણુણુ કરતી ભૂમિ માતને એટી પડી. એ તો હોય! “એ ત્રિકાણુને માત્ર એજ લીટીઓ છેદી શકશે”, કાલમ્મસને અમેરિકા

મળતાં થયો હશે તે કરતાં વધારે આનંદથી ગાભારાવ ગાજી ઉઠા. ખીજી જ ક્ષણે એક પ્રચંડ ધનિ ફાને પડતાં, નીચે ઉતરી પડતું ધોનીયું મ્હારે એ હાથે પકડી રાખવાની ફરજ પડશે એમ મ્હને લાગ્યું. એ ધનિ અચાનક રસોડામાંથી આવ્યો. હશે એમ ધારે છું. “મ્હારો રોગો અત્યારથી જ હાથે પગે લુલો. રકાખી ચે નથી પકડાતી, ત્યારે કરશે શું?”

“ત્હને ખબર છે આ?” ગાભારાવ ચણ ચણતા પગ ઉપર ટુંક મારતા બોલ્યા, “ત્હને ખબર છે કે અર્ધવર્તુલાકાર રકાખી, કાટ ખૂણામાં એક બંશનો પથ્થ ફેર પડતા સપાટ આંગળીનાં ટેરવાં ઉપર રિથર રહી શકે નહિ! તું રહમજે છે એ સિધ્ધાંત કે એમને એમ બક્યા જ કરે છે?” સિધ્ધાંતમાં હું સંમત છું કે નહિ તે જાણુવા ગાભારાવે મ્હારા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. કુતરો શેક તરફ કાન ઉંચા કરીને જુએ તેમ મ્હેં તોમની તરફ જોયું. આવા સ્વતંત્ર સિધ્ધાંતો બાંધવાનું તોમનું ચતુર્થ જોઈ, તોમની પ્રશ્ન સા કરવા હું મ્હારું ડાંચું ફાડું એટલામાં જ એક ખીજ મહમ્મદ હુસેન ગવૈરાને ટક્કર મારે એવી પડાડી આકાશચાણી ચૂણનાં મ્હારો જીવ તાળવે આવી પહોંચ્યો.

“અલ્લ એઈ ગાભા! એ હાઈ કોરટના બાલેજટર? જાનોમાનો બેસ હવે! રકાખી તોડી નાખીને ત્હારી મા રહાને બોલતાં ચરમ નથી આવતી? ગોવાનો ગવંડર જાણે આવ્યો છે તે! ભાઈને કાંઈ કહેવાય નહિ! હંઅ! જુલો તો ખરા? અહુ ભણી ભણીને પાછા.....” વગેરે.

હે રામ! ભવિષ્યમાં ગણિતશાસ્ત્રી થનારની (ગાભારાવનું માથું હાંદવાથી કાંઈ પણ રીતે ઉતરે તેવું નહિ હોવાથી લેકાકિત પ્રમાણે તે ગણિતશાસ્ત્રી થશે જ) આવી દયા! જતાં “જે હાથ ઝુકાવે પાંચું તે જગતનું ચાસન કરે,” એ કહેવતમાં ગાભારાવની મેર

પવર્ત જેવી અડગ શ્રદ્ધાને લીધે તેઓ ખસુસ માને છે કે હેમનું ભાવિ ધણું ઉજ્જવલ છે તેઓને સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે ભવિષ્યના જ્યારે શ્રી નિખિલ ભારતવર્ષીય નરરત્ન જીવનચરિત્ર પ્રસારક સભા તરફથી હેમનું જીવનચરિત્ર પ્રકટ થશે ત્યારે અવાં વાકયો નક્કી આવશે કે, "આપણા ચરિત્રનાયક રા. ગાભારાવ હુચારાવનું બાળપણ ધણું સંકટમય હતું. હેમના કેટલાક જૂના પત્રો ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે ગાભારાવને બાળપણમાં વસ્ત્રને અઝાવે ધણીવાર તો દિગંબર રહેવું પડતું. આના પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ પોતે આજે આવું ભારેજડી યુનીવર્સિટીના અધ્યક્ષનું, ત્રિશ્વ મનુષ્યને લલાટે લખાયેલું ૫૬ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી નિરૂપ્યા છે। ધન્ય છે। સુવર્ણની શુધ્ધિકા કે રવાનિકા અગ્નિમાં જ જણાય છે। ઇત્યદમ્"

આગળ કહ્યું તેમ ગણિત જેવા અકલિત, અગમ્ય, અને ગૂઢ-પ્રગૂઢ વિષયોની સેવમમર મહારા ખાત્રી મગજરૂપી હૃદયી પામરના ડબ્બામાં ફાંસી ફાંસીને ભરવા તૈયાર કરેલી બ્યાખ્યાનખાળામાં ગાભારાવે એમ કહેલું વાદ છે કે, "માંગા તેલીથી માંડીને રાજ ભોજ સુધી, રહવારથી તે સાજ સુધી, ઉત્તમ દુરથી દક્ષિણ દુર સુધી, કીડીથી માંડીને જગત્પાલના હાથો સુધી કોઈ પણ મનુષ્ય યા વસ્તુને, કોઈ પણ સ્થળે અને કોઈ પણ સમયે, ગણિતના જ્ઞાન વિના જીવવું અસકય છે. ગણિત જાણ્યા વિના ઉચ્ચ પદવી, બુધ્ધિ, ધન, ભૈરી અને એવું ધણું ધણું કોઈ પણ દિવસ મળી શકે જ નહિ. શુ આ ખરું હશે? ફર જવાની જરૂર જ શી છે? જીવેને, સાક્ષર શિરોમણિ રવ ગોવર્ધનરામ કાકાએ જ ગણિત સાથે જખ્ખર અસહકાર આદર્યો હતો. અરે, એવા તો બીજા હજારો મહા પુરો થઈ ગયા અને યના જાય છે. કયો રાણીનો જાયો એમ કહે છે કે ગણિત

ન આવડે તો દુનિયાનું નખખોદ વળી જાય?

મહે એક વખતે ગાભારાવને પૂછ્યું, "ગાભારાભા! ગણિતમાં ત્હમને આવું આશ્ચર્ય કારક કૌશલ્ય કયાંથી પ્રાપ્ત થયું?"

"કુતને? મહેને? મહારા દાદાના વડદાદાથી ચાલતું જ આવે છે," ગાભારાવે કહ્યું.

"હું! શું કહ્યા છે?" મહે આશ્ચર્યથી ડહાણ જમ પૂછ્યું. "ત્યારે તો ત્હમારા બાપાજી પણ ત્હમારી માફક ગણિતમાં ચામક હોના જોઈએ!"

"ખરા જ વળી."

"તે ત્હમારા દાદાજી તો વળી"

"મહારા બાપાજીને પણ ટપી જાય," ગાભારાવે કહ્યું.

"અને ત્હમારા દાદાના બાપાજી તો વળી .."

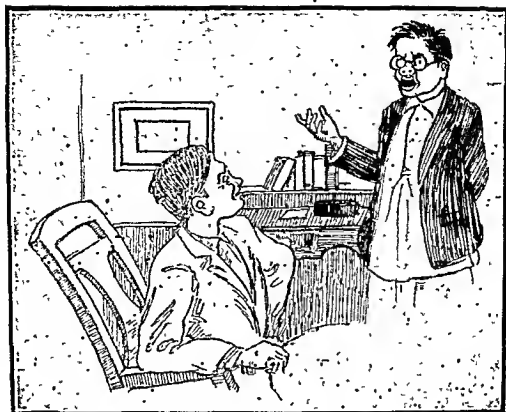
"મહારા દાદાજીથી પણ ચાર ચાસણી ચટે. રાત્રે ઉઘમાને ઉઘમા ત્હમારો દિસાજ ગણી આવે."

"ઓ હો હો હો। આ હા હા હા!" મહારી આખો ખ્દાર નીકળી પડતી હતી. મહારૂ આશ્ચર્ય હદ પાર વધી ગયું. મહારી જગાસા વધી પડી. "ત્યારે ત્હમારા દાદાજી શું કરતા હતા? ગણિતમાં આટલી ભારે પ્રવીણતાવાળો પુરૂષ ખરેખર રાજદરબારે જ શોભતો હશે એમ જાણી મહે પ્રશ્ન કર્યો.

"મહારા દાદાજી રાણાને ત્યાં ખેસતા હતા." ગાભારાવે કચવાઈને આનાકાની સાથે કહ્યું.

જોયું? મહે ત્હમને પહેલેથી જ કહ્યું હતું ને કે આવા વીર રાજદરબારે જ શોભે!

"રાણાને ત્યાં ત્યારે તો દિવાન હશે. કયા રાણાને ત્યાં? ઉડેપુર સ્ટેટમાં?" મહે પૂછ્યું.

“હેં! શું કહો ટા?”

“ના, એ રાણાને ત્યાં નહિ,” ગાભારાએ દીવેલીયું મ્હોં કરી જવાબ આપ્યો. “મ્હેં દક્ષકા રેટેનું નામ દીધું” દશે તેથી ગાભારાએ ચીડાયા તો નહિ હોય ?

“ત્યારે ચિતોડના કે ભેખપુરના પીર રાણાને ત્યાં કે.....”

“એને ત્યાં પણ નહિ.”

“ત્યારે ? લાહીના કે

“તું ભૂલે છે. રાણાનો મૂળ અર્થ તો ગોઝો યાય છે. મ્હારા દાદા ચમત ગોઝાને ત્યાં નામું લખતો એસતા હતા,” ગાભારાએ આંધી મૂકી છોડી નાંખી.

“એમ કે ? પગાર કેટલો ?”

“પગાર અગર લેવાની મ્હારા દાદા ના પાડતા. અમારી જેટલી ડાગેર હોય તેટલી મફત ખાંડી આપે. ફામણુ મદિનામાં ધાણી, ચણા અને ખલુર મોકલાવે. ગોઝાની ન્યાય મળે ત્યારે મ્હારા દાદાને પાંચડી અપાવે.”

“ત્યારે ત્હમારા દાદાજી મરી શાથી મરેલા ?”

“મરી શાથી મરેલા ? એક વખતે સંધ નીકળવાનો હતો. દેસ્તામાં : એ દિવસ જૂખ્યા રહેતું પડે તેમ હતું. મ્હારા દાદા જળરા ગણત્રીઆગ, દિસાજ કરી ભેતાં ત્હેમને જણાવું કે રસ્તામાં કરવાના એ દિવસના ઉપવાસથી લોહી ધરી જશે અને નવી સીવડાવેલી આ બધી બંડીઓ છે તે કાચગા જેવી પડોળી પડશે. માટે જમતું તો ખરું જ એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યા. ત્રિશિથી ત્હેમણે એ દિવસના બોજનનું પ્રમાણ કદાચું અને ગીંદા પૂરી, અદી શેર ગીંદા અને દોઢ શેર ખટાટા એક્ટ્રી વખતે ઉડાવી ગયા રાત્રે પેટ ચડી ગયું અને મધ્યરાત્રે મરણશરણુ ચઇ ગયા. બીજે દિવસે મ્હારા આપજીએ મ્હને કહ્યું કે દાદાએ તેજ દિસાજ ચક્રટિષિ વ્યાગની રીતથી કરી, મુદલ ખાદ કરી નાખ્યું

હોત અને પછી જમ્યા હોત તો મરતું પડત નહિ. મહારા આપણ એવી બૂલ કરે જ નહિ. એ બહુ હેસિયાર. એક વખતે ગણિત ઉપર લેખણે એવો સરસ દેહરો રચ્યો કે ઇન્સ્પેક્ટરે ખુશ થઈ જઈને લેખને એ જસતના અને એ નીકલના ચાદ ઇનામમાં આપ્યા અને કહ્યું કે 'આ છોકરો આગળ જતાં નામ કાઢશે, માત્ર લેખમાં સાધારણ શુધ્ધિની ખામી છે.' મહારા આપણને બધા છંદોથી 'વેદિયો દોર' કહે છે, પણ ઇન્સ્પેક્ટરે લેખને ઇનામ આપ્યું પછી કાની મગફર છે કે લેખની સહામે એ' કે ચું' કરે ?

"શાહ્યાશ ! શાહ્યાશ !" મહારાથી બોલ્યા વિના રહેવાયું નહિ. પરમેશ્વરે કેરી જૂન કરી છે કે ન્યાં ચાતુર્ય આપ્યું છે ત્યા ખટારે ખટારા જરીને અને મહારા લખારા જેવાને શુધ્ધિથી વિમુખ રાખ્યા છે લેખનામા અક્ષરનો છાંટો સરખો એ સમ ખાવા નથી રાખ્યો.

મનુષ્ય નાશવંત છે, કિંતુ વૈશંપારેખ ઋષિ એમી પેરે બોલી ગયા છે કે 'ગણિત, કાળની માફક 'અનંદિ અને અનંત છે. એા માયાને વિષે અધ થયેલા પુરુષ ! તું' લેખે વશ કરવાને મિથ્યા પ્રયત્ન કરે છે " રહવારમાં અરીણી જેવો આંખો ચોળીને નવ વાંચે પથારીમાંથી ઉઠારો છું' એવા અનાદિ ને અનંત વિષય પાછળ માથાફાટ કરવાની પુરસદ તે ક્યાંથી લાવું ? જાણ નહિ એ પેલ ચમત્ત ગોલાના ચોપડામાં ?

ગણિત અનંત છે ? યા મેરે ખુદા ! યા પાક પરવરદિગાર ! એમ હોય તો હવેથી હનુમાનજીને મણુ તેજ ચઢાવવાની બાધામાંથી છૂટો થઈ જાઉં છું', ચોર બજારનાં પેલાં વધેલાં કપડા દાન દીધા વિના, દસનમીયા પાછા લેવાની હા પાડે તો, અત્યારે જ આપી આવું છું. ઉંઠ ! કયા કરે ? કીધર જાઉં ?

(તમામ શુદ્ધ)

દિલ્હીના મહાન કવિ ગાલિબ

તેમના જીવનની કેટલીક વાતો અને કાવ્યો x

લેખક:—રા. સાદીક.

બહાદુરશાહના સમાકાલિન કવિ
ઈસ્વી સન ૧૮૫૭ના બળવા સમયે
દિલ્હીમાં તેમજ વંશના અંતિમ દીપક મુગલ
સમ્રાટ બહાદુરશાહ “ઝફર” રાજગાદી ઉપર
હતા. બહાદુરશાહ ઝફરના સમાકાલિન ઉર્દૂ
ભાષાના સમર્થ કવિ ગાલિમનું પુરું નામ
તજમુલ-દ-દલા દખીર-મુલક મિર્ઝા અસદુલ્લા
ગાલિબ હતા. ઉર્દૂ ભાષાના જે ચાર કવિ-
ઓથી એ ભાષાસાહિત્ય ઉજ્જવલ છે,
તેઓમાં મુખ્ય કવિ ગાલિમનું સ્થાન વિશેષ
બાદરને પાત્ર છે. કવિ ગાલિમે રૂઝ, સૌદર્થ
ફાશાદિના ગુણગાન કરવા સથે પોતાની
પ્રખર પ્રતિભાના બળથી ઉર્દૂ કાવ્યસાહિત્યને
એવા અપૂર્વ ને અનોખા રંગથી રંગ્યું છે
કે જે કવિ ગાલિમને કીર્તિવંશ આપત્ર ને
પૂરતું છે. અન્ય કવિઓ જેમ મહા કવિ
ગાલિમે વાનરનકલ કરી નથી, એટલે
એમણે કોઈ જુદા કવિનું અનુકરણ કયું
નથી. ઉર્દૂ સાહિત્યની મેરા માટે કવિ
ગાલિમે જૂદા ને નવો માર્ગ ખોલી દીધો
હતો; અને તેથી જ આજે તેઓ મહા કવિ
તરીકેની કીર્તિ સંપાદન કરી શક્યા છે.
કવિ ગાલિમે પોતાની કૃતિઓની રચના, ઐથી
ને જટા અન્ય કવિઓથી જૂદી ને તેમનાથી

સરસ ઉપજવી હતી. ગાલિમે પોતા માટે
ઉર્દૂ સાહિત્યક્ષેત્રમાં જે માર્ગ પ્રદર્શ્ય કર્યો
હતો, ને માર્ગે વિચરવાની હજી સુધી ભાગ્યે જ
કોઈએ દિગત કરી હશે. દરેક સાહિત્યકારો ને
તેના પ્રેમીઓથી એ ખીના છાની હશે નહીં
કે એક કવિ અથવા લેખક જ્યાં સુધી પોતાની
નવિનતા ને દિવ્ય આદર્શશક્તિ નહીં દાખવે
ત્યાં સુધી ને એમણે તેની લોકપ્રિયતા સંપાદન
કરી શકતો નથી. આજે આપણે સંસારમાં
એવા અનેક કવિ તથા લેખકોને સુંદર
ખ્યાતિ મેળવેલા એમણે છીએ, કે જેમણે
પોતાની દિવ્યશક્તિ ને નવિનતા કાઢને કોઈ
સાહિત્યના વિષયમાં દેખાડી છે. સંસારની
જૂદી જૂદી ભાષાના અનેક સેવકો આજે
પોતાની ઉત્કર્ષશૈલી, વિચારો ને નવિનતા,
કલ્પનાની પ્રખરતા, અને જ્ઞાનનાની ભવ્યતા
માટે લોકપ્રિય યદ્ય પડ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાના
સેવકોમાંથી અનેક કીર્તિવંશ સંપાદન કરેલા
કવિઓ ને લેખકો મળી આવશે કે જેઓ
પોતાની દિવ્યશક્તિ દાખવી શક્યા છે. વિકટર
દુગો કે એલેક્ઝાંદર ડુમા, શેક્સપીયર કે રે-
નોલ્ડઝ, બાલ્ઝન કે શેલી, મેરી ફારેલી કે
આલ્બેર્ટ ક્રાસની લોકપ્રિયતાનું મુખ્ય કારણ
જે તપાસવામાં આવે તો તે તેમની નવિનતા

રા. સાદીક દ્વારા દિલ્હીના મહા કવિ ગાલિમના અમર પુસ્તકમાંથી આ લેખ લીધો છે. મજક
પુસ્તક યોદા વખતમાં છપાઈ બહાર પડશે જેમને એ પુસ્તક જોઈતું હોય તેમણે ધરાય સાહિત્ય માર્ગલય
પોસ્ટ બોક્ષ નં ૧૦૫૦૨૬ (એન) મુંબઈ ૬ એ સરનામે પોતાનું નામ નોંધાવવું.

ને દિવ્યશક્તિ જણાશે, તેની જ રીતે ઉર્દૂ બાપાના સાહિત્યમાં દિલ્હીના મદાન કવિ ગાલિબનું નામ તેમની મનમોહક શૈલી, શબ્દ મનોરંજનતા ને માર્મિક શબ્દરચનાને લીધે અમર છે, ને અમર રહેશે.

દિલ્હીની જૂદી જૂદી બાપાઓને વિશેષતઃ સંસ્કૃત બાપા સાથે ઓછો વધનો સંબંધ છે; ત્યારે દિલ્હી ઉર્દૂ બાપાને વિદેશી અથવા અરબી ને ફારસી બાપા સાથે ગાઢ સંબંધ છે, ફારસી ને અરબી બાપાના જળથી આજે ઉર્દૂ બાપા અતિ જળવાન બની ચૂકી છે, ગમે તેવા ઉઘા વિચારો ને ભાવનાઓ, પ્રેરણા ને ઉર્મિઓ સ્ફૂરે તેવાં વાક્યો ઉર્દૂ બાપામાં અખંડ મળી આવશે. બાપાના શબ્દોની વિશાળતા એ બાપાની ખૂબી છે. ફારસી ને અરબી શબ્દોની મદાયથી ઉર્દૂ બાપા વિશાળ થઈ છે; અને તેથી જ એ બાપાનું સાહિત્ય વિશેષ રસભર્યું બનતું જાય છે. મદા કવિ ગાલિબ ફારસી બાપાના સમર્થ કવિ હતા. તેઓ હંમેશા ફારસી બાપામાં પોતાનાં કાવ્યો લખતા સદચરો ને મિત્રોના આગ્રહથી કવિ ગાલિબે ઉર્દૂ કવિતાઓ લખવા માંડી હતી. ફારસી બાપાના કવિ ગાલિબે પોતાની અમિદગ્ધિ ઉર્દૂ ભાષા તરફ દરીને એ બાપાસાહિત્ય ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, તે ઉર્દૂ બાપાના રસિક વાંચકો વિસરે તેમ નથી. દિલ્હીમાં કવિ ગાલિબે સફળતા સાથે ફારસી કવિતાઓ લખી હતી. તેમની એ ફારસી ગઝલો વાંચી ઇરનારાસીઓ એમ કહેતા થયા હતા :—

“ગાલિબ દર દિલ્હી ગાલિબસ્ત.”

અર્થાતઃ કવિ ગાલિબ દિલ્હીમાં વિજયી (કવિ) છે.

અસદ અને ગાલિબ.

મદા કવિ ગાલિબ પ્રથમ “અસદ” ઉપનામે કવિતાઓ લખતા. “અસદ” ઉપનામે એમણે લખેલી કવિતાઓ વખણાઈ

હતી. પણ ઉર્દૂ બાપાની સેવા સેવતા “અસદ” ઉપનામે એક બીજો કવિ હતો; એની કવિતાઓ અનેક પ્રકારના હોવાથી હોવાથી મદા કવિ ગાલિબની “અસદ” ઉપનામે લખાએલી કવિતાઓ સંબંધે ભવિષ્યમાં સમજદાર કે ગુચવાડો ઉત્પન્ન ન થાય એટલા માટે આપણા મદા કવિએ પોતાનું “અસદ”

સાહજાદા જવાબજત જેતા લગત પ્રશ્નને દિલ્હીના મદાકવિ ગાલિબે ઝીનત મહેમૂદની આજ્ઞાથી એક સહેલો લખ્યો હતો.

ઉપનામ ફેરવી ‘ગાલિબ’ ઉપનામ રાખ્યું. અને ત્યારથી તેઓ “ગાલિબ” ઉપનામે પ્રસિદ્ધ થયા, કવિ ગાલિબ એ એવી શ્રી

કે મગર હોત તો તેઓ પોતાનું “અસદ” ઉપનામ ફેરવી “ગાલિબ” રાખત નહીં, પણ તેઓ અતિ દીર્ઘદ્રષ્ટિવાળા હતા, તેથી તેમણે તરત જ નામ ફેરવ્યું. જો કવિ ગાલિબ પોતાનું “અસદ” નામ ફેરવતે નહીં તો આજની પ્રજાને ભારે ગુંચવાડામાં ગોથાં ખાવાં પડતે અને સમજફેરને લીધે તેઓ વગોવાતે. જો કે હજી એ ભય રાખવાનું કારણ છે કે કાંઈ ઉતાવળીઓ ને નામચીન પુસ્તક પ્રસિધ્ધ કરનાર એ બીજા અસદની કવિતાને પોતાના અધ્યયનને લીધે ગાલિબની કવિતા તરીકે ઠોકી બેસાડે તો ગુંચવાડો થશે. નિયમ છે કે મોટા માણસની ભૂલ બહુ જ ઓછી દેખાય છે, તેમ મુપ્રસિધ્ધ પુસ્તક પ્રસિધ્ધકર્તાની ભૂલ વિશેષ ન દેખાય એ સંભવિત છે. મહા કવિ ગાલિબના શિષ્યો ને તેમના પ્રેમીઓએ એ બાળતમાં અત્યાર પહેલાં જ ભરેલાં પગલાંથી સંતોષ થાય છે કે કદાચ તેમ નહીં પણ જાને.

બહાદુરશાહ “અફર” ને કવિ ગાલિબ

બહાદુરશાહ અફર દિલ્હીના અંતિમ મુગલ સમ્રાટ હતા. તેઓ તૈમૂર વંશના હોઈ ઉર્દૂ ભાષાના સુકવિ હતા. ‘અફર’ ઉપનામે એમણે લખેલી કવિતાઓ વખણાઈ છે. કવિ ગાલિબ એમના સમકાલિન કવિ હતા. તેમના સત્સંગ ને પરિચયનો ગાલિબને લાભ મળેલો. વધુ સાફ તો એમ કહેવું યર્ષ પડશે કે કવિ ગાલિબના અફર સમકાલિન કવિ હતા. કવિ ગાલિબના સત્સંગ ને પરિચયનો ‘અફર’ને લાભ મળ્યો હતો.

કવિ ગાલિબના શરીરમાં રાજવંશી રક્ત ભર્યું હતું. તેઓ બાદશાહ અફર સિયાબના વંશધર હતા. કાળની વિચિત્ર ગતિએ એમના પૂર્વજોની ડોકમાં ભારતવર્ષની બેરીઓ પડી. કવિ ગાલિબના પૂર્વજો લડવૈયા હતા. તેઓ ઘાટી સૈન્યમાં હંથા પદ ઉપર નિયુક્ત હતા. અને એ વિશે કવિ

ગાલિબને ગર્વ હતો. એક સમયની વાત છે કે દિલ્હીમાં બહાદુરશાહ અફરની પ્રિય પત્ની ઝીનતમહેલના ગર્ભે અવતરેલા શાહજાદા જવાબખતના વિવાહ પ્રસંગે કવિ ગાલિબે એક કાવ્ય રચ્યું હતું; એ કાવ્યની રચના કવિ ગાલિબે ઝીનતમહેલની ફર્માશથી કરી હતી. કાવ્યનું અંતિમ પદ જેને ઉર્દૂમાં ‘મકતા’ કહેવામાં આવે છે તેમાં લખ્યું :-

હમ સખુન ફદમ હંથ

ગાલિબકે તરફદાર નહીં,

દેખે ઇસ સહરેએ કહ કે

કોઈ બેદતર સહેરા.

અર્થાત્:—“અમે કાવ્યકલાના મર્મર ઝીએ, ગાલિબના પક્ષપાતી નહીં, જોઈએ કોણ રચી શકે છે આ કાવ્યથી ઉત્તમ કાવ્ય?”

દિલ્હીના શહેરશાહ બહાદુરશાહ અફર આ પદ સાંભળી એની કદપના કરી કે એમાં મારા વિષે કટાક્ષ છે. ઉર્દૂ કાવ્ય સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ કવિ ‘અઓક’ બહાદુરશાહ અફરના કાવ્ય ગુરુ હતા. તેથી એ વાત ઉત્પન્ન થઈ કે, જો બાદશાહ ‘અફર’ ‘સખુન ફદમ’ અર્થાત્ કાવ્ય કલા મર્મર હોત તો કવિ ‘અઓક’ને પોતાનો ગુરુ બનાવતે નહીં. કવિ અઓક સારા કવિ નથી અને બાદશાહ અફર કાવ્યકલા મર્મર નથી, એ કટાક્ષ ગાલિબે કાવ્યના અંતિમ પદમાં કયો માની બાદશાહે તરત જ ઉત્તર અઓકને તોડી ગાલિબે કરેલા કટાક્ષની વાત કરતાં ફર્માવ્યું, “તમે પણ ગાલિબના એ કટાક્ષના ઉત્તરમાં એક કાવ્ય લખો.” કવિ અઓક બાદશાહના ફર્માન અનુસાર એ કવિતા લખી જેનું અંતિમ પદ એ રલુ કરે છું:

“અરફે દા’વા હથ સખુનકે

યેહ સુનારો ઉરકેઃ

દેખ, ઇસ તર્ફએ કહતે હંથ

સખુન પર મહેરા”

અર્થાત્:—“જેને પોતાની કાવ્ય કલા માટે ગર્વ છે, તેને સંભળાવી દેયો કે, અવી રીતે કવિઓ કાવ્ય રચે છે.”

ગાલિબને આ ઉત્પાતની જ્યારે જાણ થઈ, ત્યારે તેમણે ક્ષમાપ્રાર્થના નિમિત્તે બાદશાહ ઝફર ઉપર એક કાવ્ય લખી મોકલ્યું. એ કાવ્યમાં શબ્દની મનોરંજનતા ને વાક્યની સરળતા આપણું ધ્યાન ખેંચે તેમ છે. કવિતાઓ ધણી યે લખાઈ ને વંચાઈ છે, પણ આ કાવ્યના દરેક શબ્દે સ્વાભાવિકતા દૃષ્ટિએ પડે છે:—

મંજૂર હય શુબારિશે
અહવાલ વાકઈ,

અપના બયાન હુસ્ને
તબીઅત નહીં સુને.

સૌ પુરતસે હય પેશયે
આગા સિપદગરી,

કુચ્છ શાએરી હરીયએ
ઇઝઝત નહીં સુને.

આગા દરવ હું
અઓર મેરા મસલક હય મુલ્કકુન,
હર્મિઝ કલ્લી કિસીસે

અદાવત નહીં સુને.
કયા કમ થેહ

શરફ કે ‘ઝફર’કા શુલામ હું,
માના કે તહો મનસઓ

સરવત નહીં સુને.
ઉસ્તાદ શેહએ હો સુને

પરખાશકા ખીયાલ
થેહ બાત થેહ મન્નલ

થેહ તાકત, નહીં સુને.
તમે જહાંનુમા હય

શહશાહકા હમીર,
સૌમન્દ અઓર ગવાહડી

હાલત નહીં સુને.
સેહરા લિખા ગયા હિરદે

ઈમતે સાસે અમ,

દેખાકે આરહ ગયર
ઈતાઅત નહીં સુને.

મકતેએ આ પડી હય
સખુન ગુસ્તઆના બાન,

મકસૂદ ઇરસે કત્તે
મુહબ્બત નહીં સુને.

ફૂએ સખુન
કિસીકી તરફ હો તો ફૂસીયાહ,

સૌદા નહીં, જલ્લું નહીં
વહશત નહીં સુને,

કિસ્મત ખૂરી સહી
પર તબીઅત ખૂરી નહીં,

હંચ શુકરી જગહ
કે શિકાયત નહીં સુને.

સાદીક હું અપને કઝોલકા
‘ગાલિબ’ ખૂદા ગવાહ

કલ્તા હું સચ્ચ
કે જુકમી આદત નહીં સુને.

ભાવાર્થ:—મારે વર્ણન કલ્પનાશક્તિનું પ્રદર્શન કરાવવા માટે નથી કરતો, પણ હું

સત્ય બીના કહેવાની દમ્મજા રાખું છું.

સેંકડો વંશથી મારા પૂર્વજો સિપાહીનો

ધંધો કરે છે, (સિપાહગીરીમાં હું માન સમજું છું) કાવ્ય રચનાં એ કે મારે માટે

માનનું સાધન તો નથી જ.

હું સત્ય મારે નિયરનારો છું, સૌ સાથે

સુલેહશાંતિભર્યાં વર્તન રાખવું એ તો મારો

ઉદ્દેશ છે. કદી પણ કામની સાથે હું શત્રુતા

ધરાવતો નથી.

મને એ વાત માન્ય છે કે, મારી પાસે

મહત્વ, અધિકાર અને દ્રવ્ય નથી. પરંતુ

મારે માટે શું એ જોગી માનની વાત ગણાય

કે હું બાદશાહ ઝફરનો દાસ છું?

બાદશાહના કાવ્યગુરુ સાથે હું શત્રુતા

કદખી યે કેમ શરૂ? રે! એટલી મારામાં

શક્તિ કયાં? એટલી નિરૂતા કયાં? એટલું

બળ કયાં છે?

બાદશાહનું હૃદય જગતદર્શક જમશેદના ખાલા સમાન છે, તો પછી મારે સોગન ખાવાની કે સાક્ષી થે રજૂ કરવાની જરૂર જ શી છે ?

મેં જોયું કે તાબેદારી કર્યા વિના છુટકા જ નથી, તેથી મેં હુકમ અનુસાર સહેરો લખ્યો.*

કાવ્યના છેલ્લા પદમાં કાવ્યકલાની મર્મસતાની વાન લખાઈ છે, પણ તેથી મારે પ્રેમસંબંધ તોડવો તો નથી જ.

મારું મોઢું કાળું થતો જો મેં કટાક્ષ કરવાના ઉદ્દેશથી કાવ્ય લખ્યું હોય તો, મને ગાંડપણ, ઘેલછા કે ઉન્માદ લાગુ પડ્યાં નથી.

હાલે હું દુહાંગી હોઉં ? પણ મારી નિષ્ઠા છુરી નથી. હું કથરનો આભાર માનું છે કે કાંઈ માટે મારે કશી ફરીયાદ કરવાની નથી.

હું મારા વચનનો સાચો છું, અને એનો પ્રશ્ન સાક્ષી છે. સાચું કહું છું કે ખોટું કહેવાની મને ટેવ નથી.

ગાલિબનું એ કાવ્ય અતિ લોકપ્રસંગી પામી ચુક્યું છે; તેનું કારણ વિશેષતઃ એ છે કે તેની રચના ધરમથુ બોલચાલ જેવી, સીધી ને સાદી, શબ્દજાળ વિનાની સરળ છે; એટલું જ નહીં પણ એમા રહેલી સ્વાભાવિકતા ને સ્પષ્ટવક્તૃત્વ હૃદયને શાંતિ આપે છે. એ કાવ્યના બીજા પદમાં કવિ ગાલિબે પોતાના પૂર્વજોની સિપાદગીરી માટે ગર્વ પ્રગટ કર્યો છે. કવિતા કરવામાં તેઓ માન નહોતા સમજતા, પણ પોતાના પૂર્વજોના સૈનિકના ધંધામાં ગર્વ માનતા હતા. કવિ ગાલિબે પોતાના પૂર્વજોની દીર્ઘિતે ઝાંખ લાગે એવું કહ્યું પે કહ્યું નથી. કાંઈએ કરેલું અપમાન સહન કરી જવું એ કવિના

જીનત મહેલ

બહાદુરશાહ ઝફરની ધર્મપતિ શાહજાદા જાનખતના લગ્ન પ્રસંગે મહાકવિ ગાલિબને સહેરો લખવાની આજ્ઞા કરનાર

મને ગેરવ્યાજબી હતું, સ્વમાન અને પ્રતિષ્ઠાની અવગણના કરનારા કવિઓ માટે કવિ ગાલિબ ધડો લેવા જોઈ છે.

આજકાલના કવિઓ બહુધા સારા સંસ્કારની વાતો કરે છે, અને પોતે અસંસ્કારી જડ તરીકે પરિચયમાં આવે છે. તેઓ ગામને ઉપદેશ દે અને પોતે અધમ અવરથા લઈ ચલાવે, સત્તા અને સાધનનો સદ્ઉપયોગ કરવાનું જણાવી સ્વયં તેના દુરુપયોગ કરે. અસાતને જ્ઞાન આપી ઉત્તેજવાને બદલે અસાનોના સરદાર થઈ તેમને પોતાના હથિયાર બનાવી ફાલે તેમ કરે. આજના કવિઓ વાગાજંધી કરવાનો ખાસ શુભ પણ ધરાવતા જણાય છે. ત્યારે કવિ ગાલિબ

* બહાદુરશાહ ઝફરની બેચમ જીનત મહેલ માટે સહેરો લખવાની આજ્ઞા કરી હતી.

મહાકવિ ગાલિબને શાહજાદા જાનખતના લગ્નપ્રસંગે

દિલ્હીના મહા કવિ ગાલિબના રામનાથિન બાદશાહ બહાદુરશાહ બક્ટર. ગાલિબે લખેલા શાહજાદા સળ વના સહેસાથી નાશજ ધણ કવિ કબીરને તેના કબર આપવા આજ્ઞા કરનાર દિલ્હીના છેલ્લા તેમજ વંશના ગોચર રહેનશાહ.

તેવાઓ માટે એક આદર્શ પોતાના જીવન વર્તનથી રજૂ કરે છે.

મહાકવિ ગાલિબે પોતાના સ્વમાન માટે જે બોગો આપ્યા છે, તે સ્વીરમરણીય રહેવાના જ. માત્ર એક ઉદાહરણ અને જાસ યશે.

એક દિવસે કાંઈ એક શાળામાં ફારસી ભાષાના શિક્ષકની જરૂર જણાઈ, તેથી તે શાળાના એક અંગ્રેજ અધિકારીએ તપાસ કરીને કવિ ગાલિબને એ શિક્ષકની જગ્યા આપવા માટે આમંત્રણ કર્યું. કવિ ગાલિબ એક પાઠશાળામાં બેસી મજૂર સાહેબને ત્યાં ગયા. ગાલિબના આગમનની ખબર દરવાને સાહેબને કરી, ત્યારે સાહેબે ગાલિબને અંદર લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી. દરવાન ગાલિબ પાસે ગયો અને સાહેબ આપને અંદર

જોલાવે છે એવી ખબર આપી. પણ કવિ ગાલિબ પાઠશાળામાંથી ઉતર્યા નહીં, અને દરવાનને કહ્યું કે “તારા સાહેબને જઈ કહે કે હું તમારે ત્યાં આવ્યો છું, માટે શિષ્ટાચારના નિયમે પ્રથમ તમારે મને નીચે લેવા આવવું.” દરવાને ગાલિબે કહેલી વાત સાહેબને ગ. ધ કહી, ત્યારે સાહેબ નીચે ઉતરી આવ્યા, અને કવિ પ્રભે જોદ્યા, — “તમે કે’ શાહી દરબારમાં આવ્યા નથી, કે તમને માન સહ લેવા મારે આવવું પડે! જ્યારે તમે દરબારમાં જરો, ત્યારે તમને તેવું માન મળી શકશે, પણ આજે તમે નોકરીના ઉમેદવાર તરીકે અંત આવ્યા છો, તેથી તેવા માનના તમે અધિકારી નથી” કવિ ગાલિબે સાહેબને કહ્યું, — “સાહેબ માફ કરશો હું સમજતો હતો કે તમારી નોકરીમાં માન ને પ્રતિષ્ઠા છે, પણ આપના વર્તનથી હવે મને એમ લાગે કે એ નોકરી કરવાથી પૂર્વજોની પ્રતિષ્ઠાને પણ જોવી પડશે.” એટલું કહી કવિ ગાલિબ

જાયા. સ્વમાન અને પ્રતિષ્ઠા સંબંધે કવિને કટુત્વી લીધે કળજી હતી તે આ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થાય છે.

કવિ ગાલિબ અને તેમનું ઉર્દૂ ગદ્ય.

કવિ ગાલિબના પિતામહ પહેલવહેલા દિલ્હીમાં આવ્યા તે સમયે દિલ્હીમાં શાહ આલમનું રાજ્ય હતું. શાહી દરબારમાં તેમને સારું પદ પ્રાપ્ત થયું. થોડા સમય પછી રાજ્યમાં વિદ્રોહ વધી જવાથી તેઓ એ પદ છોડી વધુ સમય સુધી ટકી શક્યા નહીં. ગાલિબના પિતાનું નામ અજદુલ ખેઝાબ હતું. એમણે પ્રથમ લખનઉ અને તે પછી હૈદરાબાદમાં લશ્કરી નોકરી જાળવી હતી. તેઓ પોતાના અંતિમ દિવસોમાં અલવાર ખાતે ખાતાવરસિંહને ત્યાં કામ

ન સતાયશકી તમન્ના

ન સિલેષી પર્વા

ન સહી ગર મેરે અશઆરમે

મા'ન ન સહી

અર્થાત્:—મને બદલાની ઇચ્છા નથી, નામ મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષા નથી, ત્યારે જો મારા કાવ્યમાં અર્થ ન હોય તો ભલે ન હોય

એક સમયે કવિ ગાલિય કવિઓની એકઠામાં ગયા હતા. ત્યાં હકીમ આગાખાન સાહેબ પણ હાજર હતા. કવિ ગાલિય પેઠે હકીમ સાહેબ પણ વિનોદી સ્વભાવના હતા. ગાલિયની સુદૃઢ અર્થ ગૌરવવાળી કવિતાઓથી હકીમ સાહેબ ખુબ કંટાળી ગયા હતા, તેથી તેમણે ભરખેડકમા કવિ ગાલિય પ્રત્યે આજ્ઞેય ક્યાં.

અગર અપના કહા

તુમ આપદી સમજે તો ક્યા સમજે ?

મજા કહનેકા જળ હય

એક કહે અઓર ફૂસરા સમજે.

કલામે મિર સમજે

અઓર જખાને મિર્જા સમજે ;

મગર ઇન્કા કહા

ચેહ આપ સમજે ચા ખુદા સમજે

અર્થાત્:—તમારી કવિતાઓના અર્થ

તમે જ સમજો તો શું સમજ્યા ? કહેવાની મજાહ ત્યારે આવે જ્યારે એક કહે અને બીજો સમજે. મિરનાં કાવ્યો ને મિર્જાની ભાષા સમજ્યા, પણ એમનું (ગાલિયનું) કશું એ પોતે જ સમજે, કાં તો ખુદા સમજે.

ઉર્દૂ ભાષાના પ્રકૃત ગણ્યાતા કવિઓ જ્યારે કવિ ગાલિયની કવિતાઓ સમજવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યા, અથવા તેઓ કવિ ગાલિયની કવિતાઓ સમજવાને અશક્ત દેખાયા ત્યારે ગાલિયે પોતાની કવિતાઓ સાદી અને સરળ ભાષામાં રચવા માંડી. તો જે કવિ ગાલિય સાદા અને સરળ શબ્દોમાં પણ એવા શુભ પૂરતા કે વાંચનારને બે ધડી વિચારમાં નાખી દેતા.

(આ લેખને બાકીનો ભાગ ગાલિયના ત્રિરંગી ચિત્ર ને હસ્તાક્ષર સાથે આવતા અંકમાં પ્રેરો થશે, આવના અંકમાં કવિ ગાલિયની કવિતાઓ તેના અનુવાદ સાથે રજૂ થશે.)

બેગમ સાહબા હસરત મોહાની.

લેખક:—મી. ઉસ્માન ગાની “શબનમ”

આજ ફર મકતલમે કાતિલ કહ રહા હય ખારખાર
કયા તમનાએ શહાદત લી કિસી કે દિલમે હય?

* * * * *
અખ ન પહલે મે વલવલે હય અવર ન અરમાનેંકી ભીડ
સિદ્દ મર મિટનેકી એક હસરત દિલે ખિરમીસમે હય!

[મવલાના હસરત મોહાનીના નામથી હિન્દુસ્તાનમાં આજે કોણ અજાણ છે? હુન્દુ-ફારસીના એક સુનંદા કવિ; ‘સ્વદેશી’ના પ્રથમ મુસલમાન તરીકે પ્રચાર કરનાર, હિન્દુ-મુસ્લીમ એકબીની સખત દિમાયત કરનાર, મુસ્લીમ રાજદારી છૂટના નવચલન પ્રગટાનાર, ‘નોકરશાહી સરકાર’ના હુકમોનો ‘શબિનય અનાદર’ કરી ચાર-ચાર પાંચ-પાંચ વાર નેલમાં નહ સખત મહુરી લેડનાર, અને જે દિવસે નેલમાંથી છૂટા થાય, તે જ દિવસથી પોતાનું તે જ કામ ફરી ચાલુ કરનાર, મુસલમાનોના અશરિફ ધોરા અને તિલક, અમદાવાદ કૉંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગમાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની ઘોષણા કરનાર આ મહાન ઇસ્લામી આગેવાન મનિ આખો દેશ જે માનની ટૂંછિ ધરાવે છે, તે અવર્ણનીય છે. તેમના બેગમ સાહબા ‘નિયાત બેગમના’ છૂટના પર પ્રકાર નાખેલા આ લેખ હુન્દુના ઝંખરસ્ત કલમકાર અને મશહૂર નવલકથાકાર અલ્લામા રાગીદ-અવ-ખયરીના એક શુદ્ધ લેખનું જાણનાર છે. આ લેખ તેમણે ઇ સ ૧૯૨૮માં જાહેર હતો. —“શબનમ.”]

ખાસ કરીને કંઈ પુરૂષ અને સ્ત્રી નહિ, પરંતુ મુસલમાન જે સમયે ‘મુસલમાન’ હતા અને ખુદાના ઈશ્કમાં રંગાયલા, ત્યારે માત્ર વાયા અને કર્મણા તો શું, પરંતુ દરેક કદમ જે પડેલા, અને આગળ વધતો હતો; અને દરેક શ્વાસ જે આવતો હતો, તે ઈસલામના વર્તુલમાં અને ‘મહાન પરગમગર’ના અનુકરણમાં જ હતો. આ સમય એ સમય હતો કે જ્યારે તુર્કીની જુલાવસ્થા, યુરોપીની યુવાની અને બાળકોનું આગપણુ—જે સ્વયં ઇસલામનો એક સવિસ્તારી પાડ હતો. આંખોનો શરૂઆતનો સમય જ્યારે જોઈ શકાયું. એ સી વર્ષના એક તુર્કીની પેલી અને પાંચ વર્ષના જાળકની તોલડી જોડી, કોઈ પણ રંગમાં અને ઠંગમાં, કોઈ પણ સ્થિતિમાં અને હાલતમાં, ઇસલામના સિંપાંતથી અલગ ન થઈ શકી. કાળની ગતિ કટલી થે પ્રગતિ કરે, અને સમય ક્યાથી ક્યાં પહોંચી જાય, પરંતુ આ સસારથી નાટ્યભૂમિ પર જે દ્રશ્ય અભિજે જતાવ્યા છે તે દુનિયા બૂલી રાકતી નથી. કોઈને યાદ ન હોય, તે ન સાંભળે, પરંતુ આ વાતાવરણમાં તે જુદાના ગળદો હજી ચુંચ રહ્યા છે, જેની આંખો મયદાને જગમાં પોતાના કલેજના દુકાને કચર અને કદન વિના મરણ પામેલા, પોતાના શિરના મુક્ટને ગતિલીન,

શિથિલ અને મરણની અણીએ પડેલા; અને માનવજાત બાહ્ય નિરાધાર, શરીર થયેલી સ્થિતિમાં નય છે. હૃદય કંપી ઉઠે છે, દિલ ટુકડે-ટુકડા થાય છે, શિર ચક્રાલ્પ નય છે, પરંતુ જ્ઞાન એક સખ્ત ઇસલામના સિંધાંત વિરૂધ્ધ હૃદયારી રાક્ષસી નથી, અને મમતાને દબાવી દઈ, પ્રેમ અને સ્નેહને ભૂલી નથી, હૃદય તે અસ્તિત્વને શોધે છે, અને આખો તે સુખને ખોળે છે, જેને ‘કલ્પમે’ આ જ્ઞાન પટે છે. ચારે તરફ શોધતી, ખોળતી, અને તપાસ કરતી ન્યારે એમ સાંભળે છે કે:—“મહાન પયગમ્બર” જીવિત છે, તો આકાશ ભણી નેહ કહે છે:—

“જે આ ખરું છે, તો પુત્ર, પતિ અને બાહ્ય,—એ ત્રણેયે મારા “આકાશે નામદાર” પર કુરજાન છે!”

‡ ‡ ‡ ‡ ‡

ન્યારે કાળ અમારો નાશ કરવા તત્પર થયો, ત્યારે પ્રથમ આવશ્યકતા અમારા શોધને યુક્તિ લેવાની હતી. અમારી બલાઈયેલું જુરાઈમાં; અમારા પુણ્યનું પાપમાં; અમારી પ્રમાણિકતાનું દંભમાં અને અમારા પ્રકારનું અધકારમાં પરિવર્તન થઈ ગયું. પરંતુ અમારી બલાઈએ દીર્ઘ; અમારાં પુણ્ય ટકાવ, અમારી પ્રમાણિકતા વળનદાર અને પ્રકાર એટલાં બધાં અગમગતાં હતાં કે હજી સુધી તેની અસર અને શક્તિ ટકી રહેલાં છે, અને ક્યાંને ક્યાં પોતાનો રંગ બતાવી આપે છે।

અમારી બ્લેન, બેગમ સાહબા હસરત મોહાનીની જીવનિએ પોતાની હિંમત તેમજ શૌર્યથી, પોતાની મક્કમતા અને સત્યતાથી હિન્દુસ્તાનની સરકારીને બતાવી આપ્યું છે કે:—મુસલમાનોની નહોળાશીની કાળમાં કેવાં કેવાં સુંદર અને અને સુવાસિત પુષ્પોએ સ્ત્રીભક્તિના અસ્તિત્વમાં ભરે રહ્યાં આખી દુનિયાને તે ખુશ્બોથી મ્હેકાવી દીધી હશે। આપણા મહાન ગેતા મલ્લાના હસરત મોહાનીએ પોતાનાં સંકટોના સમયમાં જે હિંમત અને મક્કમતા દેખાડી દુનિયાને દગ કરી દીધી છે, તેના સુકૃષ્ટ બેગમ હસરતના શિર પર જ છે, અને ગૌરવ અને અભિમાન તેમના જ બાંધમાં છે, કે સખતથી સખત પ્રસંગમાં, અને બાળિક સમયમાં આ બહાદુર ખાતુને પોતાના પતિનો પગ જરા પણ હગમગવા દીધો નહિ, તે નહિ જ।

પરિશ્ક-મિત્રો ન્યાયની દૃષ્ટિથી જુએ અને વિચારે કે બેગમ હસરતની હારની મુસલમાનોના ઉર્જવ જીવનમાં કેટલું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે.

કાળ પોકાર કરી કરીને માંગણી કરે છે કે:—“હસરત પોતાના સાત કરોડ બાઈઓ સાથે નોકરચાલી સરકાર, આગળ પોતાનું શિર બુઝાવી દે!” હસરતનું ઇમાન ગર્વનાપૂર્વક જવાબ આપે છે કે:—

“નોકરચાલી સરકારની શક્તિ બધે અણુટ હોય, પરંતુ માનુષ્યમિત્રી સેવા તો કાઈ કાળે પણ ભૂલી શકાય જ નહિ!” દોસ્ત-બિરાદરો સલાહ આપે છે; સ્નેહી-સંબંધીઓ દબાણ કરે છે; પોતાની કાળ સમજાવે છે; દેશ કહે છે કે:—“એકઠો ચણે ભૂડી ફેડી રાક્ષસી નથી; કીડીને મુકાબલો દાંધીથી, રત્નખુનો પર્વતથી. મચ્છરનો સિંદધી કરવો એ ચોક્કસ નાહાની અને મોઢી મૂર્ખતા છે!” પરંતુ હસરતનું ઇમાન જવાબ આપે છે: “સત્ય વાટમાંનાં સંકટો એ મારે મન આરામ સમાન છે, અને દેશસેવામાં દુ:ખ એ મારે માટે સુખ છે!” હસરતની ફના થનાર હસ્તી જેવખાનામાં પ્લોચે છે, અને માઠી થનાર શરીર બેડીઓમાં નંદીયેલું છે. યાદના કપડાં અને ખાદીની કાન્ટોપી પહેરેલી છે. સ્નેહી સંબંધીઓ બધે તેનાથી દૂર નાસે; દેશદ્રેહી બધે તેનાથી ઘૂણા કરે, પરંતુ આવી સ્થિતિમાં હસરતની હૃદયને જેવખાને નય છે, અને આ દ્રશ્ય જોઈ સ્વામિને કહે છે:—

“હસરત ફલોના સેદરા અને દેશમી પોગાકોમાં માત્ર મારો જ ફૂલો દને, અને આજે તે દેશને હુલો છે. જુવારના સુકા હકારને મેલા-મિશ્રણથી વિરોધ, અને જેવખાનાની નિર્ભન કાટડીને આશીર્વાદ મહેલોથી વધુ સમજાય, અને આ કેદ પર ગૌરવ અને અભિમાન લઈશ!”

જેલખાનાએ હસરતને ઇન ખોંચાડવામાં અને હેરાન કરવામાં કોઈ પ્રકારની ક્યારા સખી નથી અને બેગમ હસરત પોતાની જુસ્સાદાર ઝમાન અને કલમથી પોતાના સ્વામિત્વ હૃદય મજબુત બનાવે છે; 'સ્વદેશી સ્ટોર્સ' ની વ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લઈ હસરતને સ્વદેશ-પ્રેમ ઉત્તેજિત કરે છે, અને પોતાના 'સ્ટોર્સ' ની આવકથી પોતાનું જીવન ચલાવે છે. નિર્ધનતા રૂપી સયતાન ચારે તરફથી પોતાની બચાવે ભૂતિને દેખાવ દે છે, પરંતુ વિચારોમાં મદદ અને ઇરાદામાં અડગ આ બહાદુર ખાતુન હિંમતને હાથથી જવા દેતી નથી. પોતાના હાથથી કપડાં ધોય છે, પોતાના હાથથી રાંધે છે, અને મદદના અને અડગતાને એવો દાખલો બેસાડે છે કે જગત આશ્ચર્યચકિત રહી જાય.

શુરવીર પિતા-હસરત-જેલમાં જતી વખતે પોતાની સાત વર્ષની માતૃમ બાળકીને તેની માતા પાસે મૂકી જાય છે. સુરક્ષિત માતા-જે ક્રમ પ્રકારનું ગર્ભ અને પદ લખનાર તરીકે ઉર્દુ ફારસી આલમમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે ગોત્રે જ શિક્ષક બની જઈ આ બાળકીને જે ક્રમ પંક્તિ અને યોગ્યતાએ ખોંચાડી દે છે એ ભેદો એમ કહેવું ઉચિત થઈ પડશે કે: 'બાલ્યશાળી હશે તે મૃદ, જેની સ્વામિની હસરતની આ બાળકી થશે.'

કહેવાય છે કે કે બાલ્યશાળી બહિન। પ્રત્યેક રજાએ સનીતવને સપ્તર્ષી રીતે સિંધ કરનારા પુરાવાઓ આપ્યા છે. એનો અર્થ સ્વીકાર કરીએ છીએ, પરંતુ એ વાત કોઈ ખાસ કામ અને નીતિથી ભેદી દેતાં એ વાદવિવાદ માંની લે છે. મુસલમાનો માને છે કે એક વખતના મોન કરતાં મરજુ-અણીની પ્રત્યેક યરી અધિક ફીન છે, છતાં તેને હસરતે મુખે બેઠવું જોઈએ; અને બેગમ હસરતે તેનો આનંદ અને ઉત્સાહ પૂર્વક સંકાર કર્યો છે. ઇસલામ એક પ્રકૃતિ અનુસાર ધર્મ છે, તેણે જી નીતિને સ્વામિગતિત સાથે હિંમત, અડગતા, મદદમતા, અને સ્વતંત્રતાને જે અમૂલ્ય પાઠ બજાવ્યો છે, તેનો પુરાવો બેગમ હસરતની છાત્રિમાં છાત્રી ભગતો આપાદ છે.

એક-બે નહિ, પણ અસંખ્ય હઠિયોએ ઇજ્જા બતાવી કે દુશ્વળા વરસાદથી હસરતના સંકેટોને દૂર કરવામાં આવે. પરંતુ સહયદની સુપુત્રીએ-જેના નાનાએ પેટ પર પથ્થર બાધીને શાહી તખ્તને પથ્થુ ધિક્કારથી ઠોકર મારી દીધી હતી, -કંઈ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ! અને પ્રત્યેક સહાયતાને આભાર સાથે પાછી મોકલી દીધી! પૈસાના પુનરીઓ અને ઇમાનના આંધગાઓ ભેગા નિર્ધનતાને પોતાના લેખ અને હાથમાં ખામી તરીકે સમજતા હોય તો એમ કહેવું જોઈ નહિ જણાય કે બુખમરો વેરી, સંકેટો સહન કરી, સુખીબતો ઉઠાવી પોતાની ઇજ્જત, આબર અને સ્વતંત્રતાને જતી ન કરી, એ કોઈનું નહિ, માત્ર આ સૈયદ-પુત્રીનું જ કામ હતું!

જે હિંમત અને પ્રમાણિકતાથી બેગમ સાહબાએ હિંદી વજર મી. મોન્ટેગ્યુ સમક્ષ વાતચીત કરેલ, તેની પ્રશંસા રાજ્યોમાં થઈ શકે એમ નથી. માન-આંદ પર અભિમાન કરનારા, અને આવી મુસાકાતો પર ગૌરવ અને અભિમાન કરનારા જીહનુરીઆઓ સમજાવે છે કે આપણી માંગણીઓ નરમ અને મધ્યમ બાધામાં રજુ કરવી જોઈએ. પરંતુ વજરના જતાંની સાથે જ સૈયદપુત્રીમાં એક સિંહલુને જુસ્સો ઉભરાઈ આવે છે, અને પ્રથમ કરતાં પણ બેઝડો થઈ જાય છે. સાથીઓ શેકે છે, ઇશારો કરે છે, નરમ સૂચના કરે છે, પરંતુ સત્યતાની સાક્ષાત મૂર્તિ તે નહિ જણાવતાં જે કહેવાનું હોય છે, તે બધું હિંમતપૂર્વક કહી દે છે જેનો સારાંશ આ એક જ ગર્જનામાં સમાઈ જાય જુ'જ હો છે -

“હિંદુ રાજદ્વારી અને મુસલમાન નવજદ કંદીઓને આયર્વોડના “સિન-ટિનરો” સમાન તુસ્ત છેડી મૂકો!”

મુખારિક છે તે પતિ જેની પત્નિ; બાલ્યશાળી છે તે બાળકી જેની માતા; અને અભિમાન લેવા યોગ્ય છે તે જી જેનું મસ્તક હિંદી વજર સમક્ષ આઠથી સંખ્યાઈ અને હિંમતથી જનત અને ઉંચું રહી પોતાનો બાવાઈ વ્યક્ત કરી ગયું! ધણું જીવો આ સૈદ બેગમ સાહબા હસરત મોહાની

જોન રસ્કીન

લેખક :—રા. રા. 'જયન્ત'

જે વિદ્વદ્ગતને પોતાની લેખન કૌશલ્યતાથી આંગ્લોસામ્રાજ્યની સહીના સાહિત્યક્ષેત્રમાં અગ્રસયાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેણે પોતાના વિદ્વતા પૂર્ણ લેખથી અને ઉત્સાહજનક વ્યાખ્યાનોના પ્રભાવથી આંગ્લજનતાને ઉદ્યોગપ્રિય કરી તેને અખિલ માનવજાતિ માટે બહુભાવ ધારણ કરવા પ્રવૃત્ત કરેલ છે, જેણે હાલના અર્થ-શાસ્ત્રના બુદ્ધભરેલા તત્વથી સ્પષ્ટ પર કેવો અનર્થ થાય છે તથા રાંક માનવોની સ્થિતિ દૃઢથી શોધનીય બને છે તેનું ચિત્ર તાદૃશ કરી આપ્યું છે, જેણે સતત પચાસ વર્ષ સુધી અર્થશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, શિલ્પ, ચિત્ર, ગાયન વિગેરે વિવિધ વિષયો પર અનેક ગ્રંથ લખી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઉત્તમ યોગ્ય ગ્રંથોનો વધારો કર્યો છે અને જે મહાન સાહિત્યના પત્રિકાને, ઉત્સાહજનક અને વિચાર પરિપૂર્ણ વ્યાખ્યાનકારને ગૌરવપૂર્વક 'ગ્રાન્ડ મેન' તરીકે આજીવનમાં આવે છે તે પ્રતિભાવાન મહાત્માના જોન રસ્કીનનાં—જીવનવૃત્તનો આજે શુન્ન વાંચકોને અદ્ય પરિચય કરાવવો ઉચિત ધાર્યો છે.

જોન રસ્કીનનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૯ના ફેબ્રુઆરી માસની ૮ મી તારીખે લંડન શહેરમાં

જોન રસ્કીન

થયો હતો. તેમના પિતા જેમ્સ રસ્કીન મૂળ સ્કોટલેન્ડના વતની હોઈ એક વિદ્યા વ્યાસંગી ગૃહસ્થ હતા. જેમ્સની પત્ની માર્ગરેટ જેમ્સ કરતાં ચાર વર્ષે મોટી હતી માર્ગરેટને ગ્રંથવાંચન અને ગ્રંથવર્ણન અતિ પ્રિય હતાં. બાઈબલ પર એ દૈવ્યતાની અધ્યા અભ્યાસ હતી. જોનની ઉંમર ચાર વર્ષની હતી તે સમયે આ કુટુંબે લંડન શહેર છોડી હર્નાદિલ ગામમાં નિવાસ કર્યો હતો.

હર્નાદિલમાં નિવાસરયાન હતું તે સમયે બાળક જોન સૂર્યાના ક્રામળ કીરણ તરફ જોઈ તેનું વર્ણન લખતો, અને લખેલા ક્રામળ માતાપિતાને વાંચી સંભળાવતો. તેઓ પણ આનંદપૂર્વક પોતાના બાળક જોને લખેલું વર્ણન સંભળતાં હતાં. આ રીતે જોનનો લેખન પ્રયત્ન આત્માવસ્થાથી જ શરૂ થયો હતો એમ કહીએ તો અચોગ્ય નથી. માર્ગરેટ પોતાના બાળકનું ચિત્ર લેખનકલા તરફ સ્થિત થયેલું જોઈ તેને ઉત્તેજન આપતી. તે સ્વાભાવે અતિ પ્રેમાળ હતી, પણ બાળકને સંપેદ્ય કાર્ય પૂર્ણ કરાવવામાં વિશેષ દક્ષ હતી. જોનને દરરોજ સવારે અશ્વિત શીખડું પડતું અને

બાઈબલના ભાગનો પાઠ કરવો પડતો. તેનો આ હમેશનો અભ્યાસ થયા પછી તેને રમવાની છુટ મળતી. ત્યારે જોન એકલો પડતો ત્યારે બાઈબલની એ તરફના બાગમાં જઈ ત્યાં પુષ્પ વૃક્ષ ઇત્યાદિ સાથે કલાકના કલાક સૂધી રમ્યા કરતો.

આ પ્રમાણે સવારનો કાર્યક્રમ પૂર્ણ થયા પછી જોનને જોમ્સ સાહેબ પોતાના કામ પરથી પાછા આવતા ત્યાર પછી બપોરનું ખાણું લઈ સર્વ મંડળ દિવાનખાનામાં એકત્ર થઈ હવું. આ રથળે જોમ્સ પોતાની પત્નીને પ્રિય પુસ્તકના કેટલાક ભાગ વાંચી સંભાળતા હતા. તે વખતે બાળક જોન ખુણામાં પડેલી ખુરશી પર બેસી પિતા જે પુસ્તક વાંચતા તે લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળ્યા કરતો હતો. આ રીતે બાલ્યવસ્થામાં જ રોકાઈ, શેક્સપિયર, હોમર, પોપ વગેરે વિખ્યાત ગ્રંથકારોના ગ્રંથો સાંભળવાની ઉત્તમ તક જોનને મળી હતી. દર રવીવારે ‘રોમિન્સન ક્રુઝો’ અને ‘પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ’ એ પુસ્તકો વાંચવાનો આ કુટુંબમાં નિયમ હોવાથી જોનને અનાયસે તે પુસ્તકોનું શ્રવણ પણ પ્રાપ્ત થયું. જોનને લઘુ વયમાં જ રોકાઈની વીરરસ પરિણુન નવલકથાઓ અને કાવ્યોના શ્રવણનો લાભ મળ્યો હતો, તેથી કદપનાશક્તિ વિકાસ પામવા ઉપરાંત બાઈબલના અધ્યયનથી બરોબર વિચાર કરવાની ટેવ પ્રાપ્ત થઈ અને શેક્સપિયર, હોમર, મિલ્ટન વગેરે ગ્રંથકારોના ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથ સાથે આરંભમાં જ પરિચય થવાથી તેની સાહિત્યપ્રિયતા ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવા લાગી. આ ગૃહશિક્ષણની તેના હૃદયપટ ઉપર પરિણામયુક્ત અસર થઈ. જોનનું ઘર એક પ્રેમ અને શાંતિનું નિવાસસ્થાન જ હતું. જોનને પ્રેરણાવસ્થામાં બાલ્યવસ્થાના આનંદનું વારંવાર સ્મરણ થતું હતું.

જોમ્સ રસ્કીનને ઇતિહાસપ્રસિધ્ધ રથળો, સહિ-સૌંદર્યનાં દૃશ્યો વિગેરે જોવાની અતુ-

કુળતા હતી અને તે પોતાની પત્ની તથા બાળકોને લઈ આવા પ્રકારનાં રથળોનાં દર્શનાર્થે ઉનાળાની રજામાં જતા પણ હતા. તેમનો પ્રવાસ શાંતિપૂર્વક થતો હોવાથી તેઓ દરેક રથળનાં ઐતિહાસિક સ્મારક, પ્રેક્ષણીય દૃશ્યો અને શિલ્પકળાના નમુના વગેરે સર્વ યથાસ્થિત જોઈ શકતા હતા. જોમ્સ સાહેબને પોતે જોયેલા પ્રેક્ષણીય રથળોની નોંધ કરી લેવાની ટેવ હોવાથી નાના જોનને પણ એ ટેવ પ્રાપ્ત થઈ. નામાંકિત ચિત્રકારોની ઉત્તમોત્તમ કૃતિ અને શિલ્પકળાના ઉત્કૃષ્ટ નમુના તેને રથળે રથળે જોવા મળવાથી તેની જીજ્ઞાસા વૃદ્ધિગત થતી ગઈ. આ પ્રમાણે બાળપણથી સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરવાનું શિક્ષણ મળવાથી ઇતિહાસપ્રસિધ્ધ પીનસ અને ફ્લોરેન્સનાં સર્વ જગતને દિગ્મુદ કરી નાખનારા વર્ણન લખવાને તે સમર્થ થયો.

જોનની ચૌદ વર્ષની ઉંમર હતી તે સમયે જોમ્સ સાહેબ સહકુટુંબ સ્ટીટઝલોડ અને ઇટાલીના પ્રવાસે ગયા હતા આ નાન પણમાં કરેલા પ્રવાસ સંબંધી જોન પોતાના બેનીસની શીલા નામક ગ્રંથમાં કહે છે કે “દિમાચ્છાદિત આલ્પસ પર્વતના દર્શનથી મારમાં નવજીવનનો સંચાર થયો અને એમ લાગવા માંડ્યું કે આ શુભ પર્વતના શીખર પરથી કદી પણ પાછો ન ફરું. હું નથી ધારતો કે આલ્પસ પર્વતના જેવો ભવ્ય દેખાવ અન્ય કોઈ રથળે હોય. તે પર્વત પરનો પ્રત્યેક પદાર્થ મને પ્રિય લાગતો હતો. આ ધ્વજ-ગીરીના દર્શન આગળ સ્વર્ગના સિંહાસનનું દર્શન પણ ઘુન્છ છે.” અન્ય એક રથળે ઇતિહાસપ્રસિધ્ધ વારિક કીલ્લાના સંબંધમાં તે કહે છે કે, “વારિક કીલ્લાના દિવાનખાનામાં રહી તે ભવ્ય કીલ્લાના દર્શનથી મુક્ત રહેવા કરતાં કીલ્લાની બહાર એક ખુપરીમાં રહી તે ભવ્ય કીલ્લા તરફ એકી નજરે જોઈ રહેવું મને આકર્ષક પ્રિય થયો.”

આ પ્રમાણે વારંવાર પ્રવાસનો યોગ પ્રાપ્ત થવાથી જોનનું શિક્ષણ વિવિધતાયુક્ત બન્યું. લેખનકળામાં તેની પ્રગતિ થતી હતી જ. તેણે સાત વર્ષની વયે ઉનાળાની રમમાં કરેલા પ્રવાસનું વર્ણન બ્લેરી અને દ્યુરી એ નામથી લખ્યું હતું. પેતાના બાળકનું લેખનકળા તરફ ચિત્ત જોષ તેને આ કાર્યમાં ઉત્તેજન મળે તે માટે માર્ગદર્શક તેના હસ્તથી લખાવેલા પ્રત્યેક પાનાના બદલામાં એક શિલ્પિંગ બક્ષીસ આપતી હતી. આવે પ્રકારે બાલ્યાવસ્થામાં જોને લખેલા હસ્ત લિખિત કાગળો એકત્ર બંધાયા હતા. તે અઘાપિ જોડબુડમાં જોડ શક્ય છે. જોન આઠ વર્ષની વયે કવિતા કરવા લાગ્યો હતો અને દશ વર્ષની વયે તેણે પિતાની જન્મ-તિથિને દિવસે વાંચવા માટે વોટરજનની લઘાઈ પર એક સંવાદાત્મક ભાષણ લખ્યું હતું.

જોનને બાલ્યાવસ્થામાં માતાના હાથ નીચે અને ખાનગી શિક્ષક તરફથી શિક્ષણ મળ્યું હતું. તે ચૌદ વર્ષની વય થતાં સુધીમાં કદી શાળામાં ગયો જ ન હતો. જેમ્સ રસ્કીનનં ચિત્રકળા અતિ પ્રિય હતી. "ટર્નર" નામના નામાંકિત ચિત્રકારનાં ચિત્રો તેમને ધણાં પસંદ હતાં. પુત્ર ચિત્રકળાથી જાત થાય એવી ઇચ્છાથી જોનની બાર વર્ષની ઉંમરે ચિત્રકળા શીખવવા માટે એક શિક્ષક રાખવામાં આવ્યો અને થોડા જ દિવસમાં જોનની આ કળામાં સારી પ્રગતિ થઈ. તેની તેરમી જન્મજયંતિને શુભ દિવસે જેમ્સે તેને 'રાજર્સ' છટાલી' નામક સચિત્ર પુસ્તક પારિતોષક તરીકે આપ્યું. આ પુસ્તકમાં ટર્નરનાં ધણાં ચિત્રો હતાં તે સર્વ તેને ધણાં પસંદ પડ્યાં અને આ શિક્ષણ 'આધુનિક ચિત્રકાર' એ અર્થ તેની લેખિત માંથી ઉતારવાને કારણભૂત થયું.

ઈ.સ. ૧૮૩૬માં જોન સત્તર વર્ષનો હતો તે વખતે નેપથ્સની વાતો એ તેનો પ્રથમ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

પેતાનો પુત્ર ધર્મોપદેશક થાય એવી તેની માતાની પ્રતિજ્ઞા હતી. તે સમયે ધર્મોપદેશકનો વ્યવસાય માનનીય ગણાતો હતો. પેતાની માતાના હાથ નીચે તેણે બાઈબલ મુખપાઠ કર્યું હતું અને તેથી જ બાઈબલનાં સુંદર સુંદર પ્રગોળો તેના લેખોમાં સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. પરંતુ કેવળ બાઈબલના અભ્યાસ કરતાં તેને અન્ય બાળકોનું પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે સમીપની એક શાળામાં જોનને દાખલ કરવામાં આવ્યો અને તે સ્થળે પ્રવેશ પરિક્ષામાં બેસવા જેટલી તૈયારી પણ તેણે કરી. ઇ.સ. ૧૮૩૬માં આ પરીક્ષા પાસ કરી પછી તેને કાંપસ્ટ ચર્ચ કોલેજ નામક એકસર્કમાં આવેલી સંસ્થામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. અહીં પણ તેનો લેખનપ્રયાત્ન ચાલુ જ હતો.

આ અરસામાં ટર્નર ચિત્રકારની કૃતિ પર બેંકેનુંક માસિક પુસ્તકમાં એક ટીકાકારે હુમલો કર્યો હતો. આ ટીકાના ઉત્તરાર્થે એક લેખ જોન રસ્કીને મોકલ્યો હતો, પણ તે તે વખતે પ્રસિદ્ધ થયો નહોતો.

જોન એકસર્કમાં હતા ત્યારે તેમણે પુષ્કળ સદાધ્યાત્મીઓની પ્રીતિ મેળવી હતી અને હેરોડોટિસ, પ્લેટો વગેરે તત્ત્વવેત્તાઓના ગ્રંથ વાંચ્યા હતા. પ્લેટોના ગ્રંથ વાંચવાથી તેમના હૃદય ઉપર જે અસર થઈ હતી તે તેમના સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જોનને બાળપણથી રમન પ્રિય નહિ હોવાથી કોલેજમાં પણ તેઓ રમતા કે શુષ્કવાદ કરતા જોવામાં આવતા નહતા. તેઓ હમેશા પુસ્તક વાંચવામાં લીન થયેલા અગર તો બાગમાં પુષ્પરશ્નું નિરીક્ષણ કરતા દૃષ્ટિએ પડતા હતા. તેમનું વાંચન અભ્યાસના પુસ્તક માત્રનું ન હોઈ વિવિધ હોવાથી તેઓ કોલેજમાં સ્કોલરશીપ મેળવી શક્યા નહતા.

માર્મરેટ પોતાના પુત્ર પર અતિ મમત્વ ધરાવતી હતી. પોતાનો પુત્ર દૃષ્ટિથી દુર ન રહે તે માટે તે દુર્નેહિત્રીથી ઓકસફડ રહેવા આવી હતી. જેમ્સ સાહેબ પશુ દર અઠવાડિયે પુત્રના સમાચાર લેતા હતા અને આ કુટુંબ દર રવીવારે સેન્ટ પીટરના દેરાળમાં પ્રાર્થના માટે જતું હતું.

ઓકસફડના નિવાસ દરમીયાન તેમણે 'શિષ્ટ કલાતુ' કાવ્ય' (Poetry of architecture) એ વિષય પર 'કાટા-પુશિન' એ નામક એક લેખમાળા લખી અને એ માળા પરથી જ તેમની 'માર્મિક ટીકાકાર' તરીકે પ્રસિધ્ધિ થઈ. આ લેખ-માળાની ત્યાંના વિદ્વાન વર્ગ પર વિશ્લેષણ અસર થઈ. મોટા મોટા વિદ્વાનોને લાગ્યું કે, આ લેખમાળા ઓકસફડના કોઈ મર્મર કાચકતી લેખનીથી બહાર પડી હોવી જોઈએ. એડિન્બરો શહેરમાં તે એક મોટી સભા ભરવામાં આવી. રોકવેલેન્ડી શિષ્ટ-કલાના અત્યંત નમ્રના વિશે પોતાના અતિ પ્રાય દર્શાવવા 'શિષ્ટ કલાતુ' કાવ્ય' એ લેખ માળાના લેખકને આદરપૂર્વક આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. આ તેમની કીર્તિનો પાયો હતો. જોને આ લેખમાળાનો પહેલો લેખ લખ્યો તે સમયે આ લેખક આગળ પર સાહિત્યક્ષેત્રમાં અચૂક તારો યશે એવું ભવિષ્ય તે લેખ પ્રસિધ્ધ કરનાર માસિકપત્રના અધિપતિએ (જોન રસ્કીનને) લખેલા પત્રમાં પ્રદર્શિત કર્યું હતું.

કોલેજમાં ગ્રે. ઓકસફડ સાથેની જોનની મેત્રી જીવન પર્વત રહી હતી. તે સમયે સમગ્ર ઇંગ્લેન્ડમાં નુતન વિચાર, નુતન કલ્પના અને નુતન ધ્યેયનાં મોજાં જોસભેર ઉછળતાં હતાં. તેની કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પર તત્કાળ અસર થતી હતી; પરંતુ જોનનો સ્વભાવ શાંત હોવાથી અને પ્રત્યેક બાબત

વિશે પૂર્ણ વિચાર કરવાની એમની પધ્ધતિ હોવાથી તેમના પર આ છાજોની વ્યર્થ અસર થઈ ન હતી. કોલેજમાં તેઓ શિષ્ટકલા, ચિત્રકળા વિગેરે વિષયના જ ગ્રંથ વાંચતા હતા એમ ન હતું; પરંતુ સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિવિધ વિષયોના ગ્રંથ પશુ વાંચતા હતા. બાઈબલ પર તેમની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અચૂક હતાં. તે અધ્યયન નહિ, પશુ સત્ય શ્રદ્ધા હતી. તેમનો નિશ્ચય હતો કે બાઈબલનો ઉત્તમોત્તમ ઉપદેશ પોતાના હૃદયપટ પર કાતરી રાખવો અને તે ઉપદેશ પ્રમાણે કૃતિ રાખવી. એકન, એરિસ્ટોટલ, પ્લેટો વગેરે વિદ્વાન લેખકોના ગ્રંથોનો તેમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને આ સર્વ સાહિત્યશિક્ષણ યાત્રુ હતું તે સમયે પશુ ચોતરફ આવેલા લીલાછમ ટેકરા, સપાટ મેદાનો, સુંદર પુષ્પવૃક્ષો અને આનંદ આપનારા ઝરા વગેરે સૃષ્ટિસુંદરીના રતોદર અવકાશ જોવાનો, એ નૈસર્ગિક વસ્તુનાં ટર્નર, રેનોલ્ડ વગેરે નામાંકિત ચિત્રકારની ઉત્તમોત્તમ કૃતિમાં પોતાનાં પ્રતિબિંબ નિહાળવાનો, તેમજ વડજંતુ, બાવરન, હોમર, રોક વગેરે કવિનાં કાવ્યોમાં એ નૈસર્ગિક ચમત્કારનાં સખ્દચિત્ર અવલોકવાનો તેમનો બ્યવસાય અરબાસિત યાત્રુ રહી રાક્યો હતો.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે જ કે જોને પોતાની ૧૭ વર્ષની ઉંમરે પ્રસિધ્ધ ચિત્રકાર ટર્નરના સમર્થનાર્યે એક લેખ લખ્યો હતો; પરંતુ તે પ્રસિધ્ધ થયો નહોતો. આ લેખને ધોતણે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખવાનો વિચાર કરી રસ્કીને 'આધુનિક ચિત્રકાર' (Modern Painters) એ નામક ગ્રંથ લખવાનું શોધ્યું. આ ગ્રંથને પ્રથમ 'ટર્નર અને પ્રાચીન ચિત્રકાર' નામ આપવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ ટેરિસન નામક એક વિદ્વાન ગૃહસ્થની સૂચના પરથી તે નામ ફેરવી

આધુનિક ચિત્રકાર' એવું વ્યાપક નામ આપવામાં આવ્યું.

ટર્નરનાં ચિત્રો સૃષ્ટિના મનોવેશક દેખાવથી ભરપૂર છે. અરણ્યોદય, સૂર્યાસ્ત, મેઘમાળા વગેરે તેના ઉત્તમ ચિત્રો પર 'બેલેકવુડ' માસિક પુસ્તકમાં એક દીકાકારે નિર્દયતાથી હુમલો કર્યો હતો. જોન રસ્કીનને આ દીકા અપ્રિય લાગવાથી ઉપર જણાવેલો ગ્રંથ લખવાનો વિચાર કર્યો હતો. આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં તે કહે છે કે 'જો તમારે સૃષ્ટિ સૌંદર્યનું ખરું રહસ્ય જોવું હોય તો નિસર્ગ પ્રતિ પ્રમાણિક દૃષ્ટિથી જુઓ અને સૃષ્ટિ સાથે તાદાત્મ્ય ધારણ કરો. જ્યારે તમારા અંતઃકરણમાંથી સર્વ પૂર્વ મદ દૂર કરી સૃષ્ટિનું તમે નિરીક્ષણ કરશો ત્યારે જ તેના સૌંદર્યનું ખરું રહસ્ય તમે સમજી શકશો. ચિત્રકળા કંઈ દેહન રંગનું ગિત્રણ કરી આલેખવામાં આવતી કળા નથી. તેન મા તો ઉચ્ચતમ ખુશી ભરેલી હોય છે. ચિત્રકળા એક પ્રકારની મૂક ભાષા જ છે. તેનો ગુપ્ત સંદેશ મદલ્ય કરવાની દૃઢતા હોય તો આપણે તેની સાથે તાદાત્મ્ય ધારણ કરવું જોઈએ. જે ચિત્રકારની કૃતિમાં આવા પ્રકારનો ગુપ્ત સંદેશ અધિક વ્યક્ત થયેલો હોય છે, તેજ ચિત્રકાર ઉત્તમ છે. ટર્નરનાં ચિત્રોમાં આવા પ્રકારનો મૂક સંદેશ વિશેષ રીતે વ્યક્ત થયેલો હોવાથી તે એક ઉત્તમ ચિત્રકાર છે. રસ્કીને પોતાના આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમાં મુખ્યતઃ ત્રણ સિધ્ધાંત સ્થાપિત કરેલા છે.

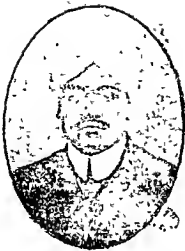
(૧) નિસર્ગ સાથે તાદાત્મ્ય યદ્ય આલેખાયલા ચિત્રમાં જ સૃષ્ટિનો મૂક સંદેશ

સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરી શકાય છે. ચિત્રકળા કેવળ રંગના મિશ્રણથી નેત્રોને ભૂતારામાં નાખનારી કળા નથી, પણ સૃષ્ટિનો સંદેશ સમજાવનારી એક મૂક ભાષા જ છે.

(૨) ચિત્રકળા હૃદય પર ઉચ્ચ ધ્યેય પૂર્ણ રીતે સ્થાપન કરનાર એક સાધન છે.

(૩) જે ચિત્રમાં સૃષ્ટિનો સંદેશ સ્પષ્ટ પણે વ્યક્ત કરેલો હોય અને જે ચિત્રથી આપણા હૃદયમાં ઉચ્ચ ધ્યેયનું બીજારોપણ થાય તે ચિત્ર કેવળ રંગથી રંગાયલું ન હોય તો પણ તે ચિત્ર જ ઉત્તમ છે; પરંતુ જે ચિત્રમાં સૃષ્ટિ સંદેશ વ્યક્ત થયેલો ન હોય અને માત્ર રંગપૂર્ણ હોય તો તે ખરું ચિત્ર નથી. આ પ્રમાણે ચિત્રકળાના ત્રણ સિધ્ધાંત કલ્પા પછી ચિત્રકળાથી જ્ઞાત થયેલ ઉત્તમ મર્મજો વિશે તેમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે જે મનુષ્યમાં સંદેશ મદલ્ય કરવાની અને તે સંદેશથી પોતાનની માનસિક ઉત્તમિ વિશે યોગ્ય પરિણામ પ્રાપ્ત કરવાની અધિક યોગતા હોય તે જ ખરો મર્મજ છે. આ પ્રમાણે માનસિક ઉત્તમિ અને ચિત્રકળાને આટલો નિકટ સંબંધ છે. એટલું જ નહિ પણ પરસ્પર એક બીજાનું અસ્તિત્વ અવગંभी રહેલું છે, એ મતનું પણ તેમણે પ્રતિપદન કર્યું છે. ઉત્તમ ચિત્રકારનું ધ્યેય ઉચ્ચ હોવું જોઈએ, તેમજ તેના વિચાર પ્રગટ્ય હોવા જોઈએ. તેમ હોય તો જ તે ઉત્તમ ચિત્ર કાઢી શકશે, નહિ તો કદી પણ તે કળાથી તે જ્ઞાત બની શકશે નહિ.

(૨૫)

સચેતસિંઘ

લેખક:—શ. કનૈયાલાલ, હ દેસાઈ

મી. સચેતસિંઘ હિંદના રહેવાસી અને જાતે શીખ હતા. તેઓ યુરોપ ખંડની સફર કરી ૧૯૧૧ની સાલમાં અમેરીકા ગયા હતા. ત્યાં “એચેન્સર ઓફ સાયન્સ”ની પદવી મેળવ્યા બાદ તેમનું લક્ષ રીતેમા ઉદ્યોગ તરફ પ્રેરાયું. તેઓએ ‘લાસ્કી’ ‘રીસાયન્સ’ શીક્ષક કંપનીમાં ઓળખાણ કરી અને કંપનીમાં ‘કેમરામેન’ તરીકે શીખવા રહ્યા હતા. તેઓનો વિચાર ન્યુસ કેમેરામેન તરીકે ફરવાનો હતો, પરંતુ એમ હિંદમાં ફરી હિંદનું સૌન્દર્ય બદાર આપી ન દેતાં હિંદમાં ફરી ત્યારે ચિતાર હિંદુસ્તાનીઓને બતાવવો, ઉપરાંત લાખો રૂપિયાનું દ્રવ્ય પરદેશીઓ હિંદમાંથી લઇ જાય છે, તો આપણે હિંદમાં શીક્ષક ઉદ્યોગ પેદા કરી હિંદની હવાવાળી સારી શીક્ષકો ઉતારી આપણે પરદેશ મોકલવી વિગેરે વિચારો તેમના મનમાં ફરક્યા કરતા હતા. તેઓએ આથી દરેક કામમાં માયું માયું અને કંપનીઓ જોડે બધે ફરવા માંડયું. ત્યાર બાદ તેઓની વીટાબ્રાફ કંપનીના ડાયરેક્ટર એ. ઇ. સ્પીથ જોડે ઓળખાણ થઇ અને ત્યાર પછી વીલીયમ ડંકન તથા નોરાયન સીરીયલ સ્ટાફ જોડે પણ મિત્રતા બાંધી. ત્યારે તેઓ આ કંપની જોડે ફરતા હતા; ત્યારે તેમને પદેથી ઓળખાણ ચાલુ રહેનુંસર

એવીનની થઇ હતી. સચેતસિંઘ તથા ચાર્લી એવીનની વખત જતાં મિત્રતા બાંધી હતી અને તેઓ ઘણી વખતે ગમ્મત કરતા સાથેજ ફરતા સચેતસિંઘને તે ખડતલ મરકરા જોડે મિત્રતા હોવાથી તેની કંપનીમાંથી ‘કામેડી’ વિશે ખ્યાલ બધાયો તથા કેવી વાર્તાની વસ્તુને હાગ્યમાં મૂકાય છે તેની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી.

આ પ્રમાણે મી. સચેતસિંઘે સાતથી આઠ વર્ષનું સીનેમા શીક્ષક વિષે દરેક બાબતમાં સારું જ્ઞાન મેળવી હિંદ તરફ પ્રયાણ કર્યું. મુખ્યપ્રમા આવતાં જ તેઓની પીછાણ ‘મીસમી સદા’ ના સ્વ. તંત્રી તથા તેના અન્ય દોસ્તો જોડે થઇ હતી; અને મી. સચેત સિંઘ વિષે તેઓએ પોતાના માસિકમાં રીવ્યુ લીધો હતો. મુખ્યપ્રમામાં મોખાદાર માણસોની મદદથી ‘ઓરીએન્ટલ શીક્ષક કંપની’ ઉભી થઇ અને તેમાં મી. સચેતસિંઘ મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર નીમાયા.

ત્યાર બાદ ૧૯૧૬ની શરૂઆતમાં ‘અમેરીકન નટી’ તથા સારા કેમેરામેનને લાવવા અમેરીકા ગયા. કારણ હિંદુસ્તાનમાં આ ઉદ્યોગ નવો હતો, એટલે શીક્ષક વિષે હિંદુસ્તાનીઓ ઘણું ઓછું જાણતા, જે કે તે વખતે એક બે બીજી કંપનીઓ નીકળી હતી.

અને તેમાં એક કંપની તે શ્રીયુત ફાલ્કેની હતી. ન્યુયોર્કમાં મી. સચેતસિંધને ધણા Models મળ્યા, પરન્તુ તેઓ હિંદમાં આવવું કષ્ટ કરતાં નહિ. આમ તેઓ તપાસ કરતા હતા, તેવામાં તેમનો અચાનક ભેટો ડોરોથી કોંગ્રેસ તથા તેણીના પતિ બેરોન વાન રાવેન કેમેરા મેન સાથે થયો. તે એક ડચ બેરન હતો. ડોરોથી કોંગ્રેસે તે પહેલાં બાયોગ્રાફ, રીલાયન્સ પાથે, તથા મેગેરટીક કંપનીઓમાં કામ કર્યું હતું.

કાંઈપણ જાતની આશ્તોનો વિચાર કર્યો વગર અને મી. સિંધ સાથે મુસાફરી કરવામાં મનહં પડશે એમ ધારી તેઓ જાને જણાવ્યો મી. સચેતસિંધ સાથે હિંદમાં આવવા કષ્ટ કર્યું. તેઓ ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરીમાં ન્યુ યોર્કથી નીકળ્યાં. ડોરોથી કોંગ્રેસે મુસાફરી દરમિયાન મી. સચેતસિંધ પાસે હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો, પણ દિંદી ભાષા કોંગ્રેસને અધરી લાગી.

મદ્રાસ આગળ ઉતરીને અટ્ટી દિવસની રેલ્વેમાં મુસાફરી કરી તેઓ મુંબઈ આવી પહોંચ્યાં. ડોરોથી કોંગ્રેસને અહિંની નાની રેલ્વે તથા તેના એન્જીનના અવાજ જોઈને આવી મુસાફરી કરવામાં કંટાળો આવ્યો હતો. મુંબઈ આવ્યા મજી મી. સચેતસિંધ ડોરોથી કોંગ્રેસને એક મહિનો આગળ પાછળની હવા જોળખવા ઉચ્ચ શાંતિના હિન્દુઓને ત્યાં લઇ જતા. આમ કરવાનું ખાસ કારણ હિંદી રીત ભાત તથા રીતરિવાજ ખતાવવાનું હતું.

આમ અભ્યાસ કરાવ્યા બાદ રટ્ટીઓમાં 'રીફર્સલ' શરૂ થયાં. અને પહેલી જ વખતે હિંદના શ્રીશ્મ દતિદાસમાં એક પરદેશી સ્ત્રીએ હિંદીઓ સાથે ભાગ લેજો. અત્યાર મુખી સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ (હિંદમાં) હાકરાઓ ભજવતા હોવાથી મોટા વાગ રાખતા અને હજી નાટક કંપનીઓમાં તે રાખે છે જ. વળી લોટ તથા પાણી જેવી લાલીને શેર્મીઝ

જસથી 'મેઇકઅપ' કરવામાં ઉપયોગ થતો તે લગાડવાથી નજરે ત્યાં જોનારને મિઠામણું લાગતું, છતાં કંપનીઓના કાર્યવાહકોને તે આર્ટિસ્ટીક લાગતું મી. સચેતસિંધે 'મેઇકઅપ' કરવાની ધરની હવાને તિલાંજલી આપી, અને પોતે અમેરીકન પદ્ધતિ ખતાવી. વળી કાંઈ મણુ હિંદી સ્ત્રી કાંઈ પણ જાતનો 'મેઇકઅપ' કરવાને કષ્ટ કરતી નહિ, તે તેને શોચનીય લાગતું.

'શકુન્તલા'ની શ્રીશ્મમાં ડોરોથી કોંગ્રેસને 'શકુન્તલા'નો ભાગ ભજવવાનો હતો. આ શ્રીશ્મ ઉતારતી વખતે કંપનીએ 'લોગી' કીલ્લામાં જગ્યા લીધી હતી, છતાં કાંઈ એકદર સાંગે ત્યાં રહેનો નહિ અને 'મેઇકઅપ' રટ્ટીઓમાંથી કરીને જ સૌ જતા. આ વાત સચેતસિંધને રચતી નહિ, પણ તે કંપનીના માણસો વિરુદ્ધ વર્તતો નહિ. 'શકુન્તલા'નો મર્ટ કરનાર ડોરોથી કોંગ્રેસ ધર આગળ 'મેઇકઅપ' તથા વસ્ત્રો ધારણ કરીને જતી.

ડોરોથી કોંગ્રેસ હિંદુ બાળાનો પહેરવેશ પહેરી તેણીના પતિ કેમેરામેન વાન રાવેન સાથે રટ્ટીઓમાં દર્શન જતી. એક સાહેબ જોડે આમ એક હિંદુ બાળાને દર્શન જતા જોઈ તેઓની ગનેસ નામની આપાને એક નર્સે પૂછ્યું કે 'તેથી શેડાણી દરરોજ તારા સાહેબ સાથે જાય છે તે કાણુ છે ?'

'કાંઈ નહિ. તે તો મારી શેડાણી (ગોરીમઝમ) છે "આપાએ ઉતર આપો" તેઓ ઉપર આ વાત પરથી મુરકેલી શરૂ થઈ. કેટલાક રટ્ટીઓના અંગેજી નહિં જણનારા માણસો તેણી જોડે હિંદીમાં વાન કરતા જતા, પણ તેણીને હિંદી નહિં આવડવાથી એકજ વાક્ય આવડતું તે કહી દેતો કે

"હમ હિન્દુસ્તાની નહિ વોલ શક્તિ."

ઉપરની શેડાણીની પૂજપરજના એકાદ અડવાડીના પછી એક દિવસે રદવારે મેટરનાર બજારી દોવાથી ડોરોથી કોંગ્રેસ બહારના

“નરસિંહ મહેતા” ની ફીલ્મમાં મી. કાતજીભાઈ શહેર “નરસિંહ મહેતા” તરીકે પાઠ કરતા.

દેખાવ (On Location) ઉતારવા જવા તેનાર યધને બેઠી હતી. તેણી એક નાના બાળકને રમણતી હતી અને તે બાળકની માતા તેણીની પાસે બેઠી હતી ડોરોથી કોંગ્રસ લખે છે કે “હું ‘મેઇક-અપ’ માં હતી, અને મેં તે બાળકને રમણતું, પણ તે નર્સના ચહેરા પર મને તરત જ ફેર લાગ્યો અને ખીજી મને ખજાર પડી હતી કે તેણીના ઘરમાં કાઢીને પડાયા પડ્યા છે, એવો ઘોષાટ કરી મૂક્યો હતો.” આ ઘોષાટ પછી ડોરોથીને પડામાં રાખવામાં આવતી અને જંધ મોટર-કારમાં લઈ જવામાં આવતી. તેણીનો ખરો ‘મેઇકઅપ’ એક હિંદુ જેવો લાગતો અને તેમાં બીજા માણુએને તકાવત લાગતો નહિ. (હિંદુમાં આ વખતે શીશ્મ કંપનીમાં ડ્રેસર (પહેરવેશ પહેરાવનાર) હતા નહિ ; એટલે સચેતસિંધ બહુ વખતે તે કામ બતાવતા)

એક દિવસે એક કેપ્ટને તેના બીજા લાઇઓને ડોરોથી વિષે કહ્યું હતું કે “ડોરોથી

કેઈ બગાળી અથવા કાઢી નીચ જાતિની છેકરી હતી અને ઇંગ્લેન્ડમાં લણી પાછી હિંદુરાતનામાં આવી હિંદી સ્ત્રીઓને અસિનય કળા શીખવવા; આની હતી આ વાત ડોરોથી એ સાંભળી હતી અને તેણીએ સચેતસિંધને કહેતા તેઓ આ ત્રણુ લાઇઓની અકલ પર ખુશ દરવા હતા.

ઉપર જેના બનાવ તો બન્યા કરતા અને તેથી મી. સચેતસિંધને દબલ બહુ થતી. વળા આવી દલીલોથી શીશ્મ મોડી બહાર પડતી. તેઓ ક્રિતાવળ કરીને વહેલી બહાર પાડી તો શકે, પણ અત્યારે જે કંપનીઓમાં ‘લાજાને બદલે લાકડી ચાલશે’ કરીને ચલાવી લે છે તે તેમને પસંદ ન હતું. ‘જે શીશ્મની વસ્તુમાં હોય તેવું ‘બતાવવું’ જ પડે’ એમ તેઓ કાંઈ ‘ચાલશે’ કહે ત્યારે સામે જવાબ આપી રહમગવતા.

એક ઉપર જેવો જ બનાવ ત્યાર પછી થયો હતો. શકુન્તલાની શીશ્મમાં નાના બાળકની જરૂર હતી. એટલે કોંગ્રસે એક

હિંદુ સ્ત્રીને પોતાનું બાળક થોડા કલાક વાસ્તે આપવા કહ્યું; પરંતુ તે બાળકને આપતાં પહેલાં તેની માતાએ તેને કાંધ આંચ ન આવે તેથી બાળકની આંખ આગળ કાળજી વિગેરે આંછીને આપ્યું. પણ કાં તો 'મેઇકઅપ' કરવાનો ડાઇ (Dye) તે બાળકના શરીરમાં ગયો હોય અથવા તો તે કુદરતી માંદગી પડ્યું હોય પણ થોડા દિવસોમાં મરણ પામ્યું. આ તથા ઉપરના બનાવથી આજળ પાછળના રહેવારીઓ આ બે પરદેશીઓ પર ગુસ્સે થયા. આથી, પાછા સચેતસિંધે તેઓને બીજે રહેવા મોકલ્યા.

ઠોરોધી કીંગ્ડમ તથા તેણીના પતિને મુંબઈમાં તાપ વેડાળ નહિ તેવો સખત લાગનો એક તેઓ જણાવતાં; અને વળી ઠોરોધી કીંગ્ડમને 'સકુન્ટલા' નું કામ કરવાનું હોવાથી ઉઘાડે પગે તપી ગયેલી જમીન પર આમ્રતુ પડતુ, પણ સચેતસિંધ તેમને પોતાથી બનતી મદદ કરતા. ઠોરોધીને તાપ ન લાગે તે માટે 'વીગ' પહેરવા આપતા અને કામ જોટલી જ બહાર રાખતા; નહિં તો તે તંબુમાં બેસી રહેતી સાંજના કામ પછી તે તરત જ 'મેઇકઅપ' કાઢી નાખી રનાન કરીને પથારીમાં જ ખાવાનું લઈ આરામ લેવા નિરાવશ થતી.

થોડાક દિવસો તો આમ ચાલ્યું, પણ એક દિવસે ડાયરેક્ટર સચેતસિંધને દિવસના પહેલા સમયમાં કામ કરવાની કીંગ્ડમે સલાહ આપી, પણ તે સલાહ મી. સચેતસિંધ ચમત્કર્મમાં મુકી શકે તેમ ન હતું, ઘણા ખરા કંપનીના માણસો દિવસનો રહેવારનો લાગ ખાવાપીવામાં ગાળતા, અને આ સલાહ અમલમાં મુકાય એમ ન હતું. આટલી આફતો પડ્યા છતાં, ઠોરોધી તથા વાન રાવેનને અમળ્યા પ્રદેશમાં કામ કરવાની મંજૂર પડતી અને તે મંજૂર ને મી. સચેતસિંધને લીધે જોડો પણ પરદેશમાં ફર્યા હતાં. તેઓની

રીતભાત, રીત રીવાજથી વાકેફ હતા. ઉપરાત સચેતસિંધ કોખને દુ.ખ ન પડે તેમ ઇચ્છતા અને પોતાનું કામ કેમ સારું અને તાજી કાઢી લેવું તે સમજતા.

એવામાં વર્ષો રતુ આવી; પણ તે પહેલાં મી. સચેતસિંધે દરેક માણસને રહેવા માટે ક્વાર્ટસની યોજના કરી. ઠોરોધી કીંગ્ડમે હિંદુસ્તાનની વર્ષો રતુ કેમ ગાળી તે વિગે ને લખે છે કે "પાણી તો અમાધ પડતું, પરંતુ વાદળો ઘેરાઈ આવતાં, અને કાળો અંધકાર છવાઈ જતો, આ વખતે શીદમ ઉતારી કેમ થકાય? હિંદમાં વર્ષો રતુ ઘણી વખતે નડે છે અમારી એરડીમાં પાણી પેસતું તથા સામાન્યગોદમાં તથા ફરનીયર પાણીમા તરતાં હતાં, પહેલાં વર્ષોમાં તો, મે મારા ધુટણ સુધી પાણી હતું ત્યાં સુધી મારા નોકરોને બચાવવા મદદ કરી હતી; પણ બેજવાળી દવા તથા મારી રિયલિતે લઈને હું માંદો પડી."

ઠોરોધીને બે અઠવાડીયાં તાપ આચો અને તે દરમિયાન શીદમ કુંપનીમાં કામ અટક્યું હતું. મી. સચેતસિંધ આ શીદમ જલદી પુરી કરવા માંગતા હતા, એટલે તાપ મટ્યા પછી તેણી પાસે બેવડું કામ લઈને પૂરી કરવામાં આવી.

એક દિવસે ઠોરોધીએ હિંદની શીદમ કંપનીની સ્થિતિ વિગે સચેતસિંધને પૂછતાં તેણે કહ્યું હતું કે "હિંદની સામાજિક સ્થિતિ ઘણી ખરાબ છે, અને તેમાં ઉચ્ચ શક્તિની સ્ત્રીઓ 'મોશન પીકચર'માં લાગ લેતી નથી. આ કારણથી કીંગ્ડમને દલકી જતની સ્ત્રીઓ જોડે કામ કરવું પડતું. દરેક પણ હિંદની આ જ દશા છે, અને તેનું કારણ શરૂઆતથી તેની સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવી ને ધંધો દલો થઈ ગયો અને તેથી તે ધંધાની આજર પણ બગડી. કંપનીમાં કેટલાક કામ કરતા માણસોના ગુણ તદ્દન દલકા અને નાક માલમ પડે છે અને તે જો કોઈ મારા જોવા નવો રહી."

આમાં જોવા મળે છે તે માલમ પડ્યા વગર રહે નહિ. ક્યાં અમેરીકન શીલ્પ રટુડીઓ અને હિંદની શીલ્પ રટુડીઓ? સારા બહેન તથા સારું જ્ઞાન ધરાવનારા માણસો કંપનીમાં રહેવા આવે છે અને તે કળા બનાવવાની ખાતર, પરંતુ એક બે 'ગ્રેડકશનો' બહાર પાડી તેઓને કંપની છોડવાની ફરજ પડે છે. તે ઉપરાંત કળા રહમજનનારા તથા કામ કરવાવાળા થોડા છે, પરંતુ વાતો કરવી, અદેખાઈ રાખી તેના પર ખોટી, ખરી ચર્ચા કરનારાનો જથ્થો છે.

કેટલાક ખરાબ માણસોને લીધે સચેત-સિંધના રટુડીઓની રિપતિ બગડી હતી અને તેથી ડોરોથી કોંગ્રેસે તેઓની જોડે કામ કરવાની ના પાડી હતી. સચેતસિંધને આ મોટી મુશ્કેલી નડી હતી. આ બેમાંથી કેને કાઢી નાખવા તે તેને સુઝ્યું નહિ વળી બીજા તેના જ માણસો મેળવવા મુશ્કેલ હતા છેવટે જેમતેમ કરીને 'શકુન્તલા'નું ચિત્રપટ તો પુરું થયું.

'શકુન્તલા'ની શીલ્પ પુરી થયે ડોરોથી કોંગ્રેસે તથા મી. રાવેન કેમેરામેને 'ઝિરીએન્ટલ કંપની'નો તથા તેમને હિંદમાં લાવનાર સચેત સિંધને ત્યાં ક્યો. તેઓ કેટલાંક ઉપર બતાવેલાં કારણોથી છુટાં થયાં એમ જણાવે છે, પરંતુ ખરું કારણ તો પૈસા કમાવાની દાનત થઈ હતી. હિંદુ 'સૈનદ્ય' તેઓએ ધાર્યો કરતાં, વધારે જોયું, એટલે તેઓ હિંદુ ગેઝેટ ઉતારવા માંગતા હતા. આ ઉપરથી તેઓએ મોટર પર કેમેરા ચક્રવાની થોડી બનાવડાવી કે જેથી મોટર પરથી શીલ્પ ઉતારી શકાય. આમ શીલ્પ ઉતારીને તેઓએ (૬૫૦૦૦ રૂ.) પાંસડાં હજાર રૂપીએ વેચી. કારણ હિંદીઓની મનોદશા. ડોરોથી તથા વાન રાવેન હિંદમાં આવી ગેઝેટ ઉતારી શકે, પરંતુ કોઈ એવો હિંદી પાક્યો નથી કે જે બુદ્ધ કેમેરામેન તરીકે

ક્યો હોય અથવા તો ફરવાને ઉત્સુક જન્યો હોય.

પહેલી શીલ્પ આમ વેચી તેઓએ બે મોટરો તૈયાર કરી અને તેમાં આખા હિંદમાં કેમેરા લઈ ફરવા ધાર્યું. ડોરોથી પોતે લખે છે કે આ મુસાફરી મજાદની હતી. હિંદુસ્તાનમાં ધાર્યો કરતાં 'સૈનદ્ય' વધારે છે; જો કે મોટર જોડે ફરવામાં અમને કટલીક જગ્યાએ અંધારું પડ્યું હતું. હિંદનો ખોરાક તેઓને ગરમ લાગતો, પરંતુ તે ખાધા વગર તો રહેતા નહિ. એક વખતે ડોરોથીએ કઢી બાવવાથી પુષ્કળ પીધી હતી, અને ત્યાર પછી માંદો પણ પડી હતી. તેઓ આ મુસાફરી દરમિયાન છ ચરમોસ બરીને 'પરશુ' પાણી સાથે રાખતાં. તેઓએ હિંદની મુસાફરી દરમિયાન નામદાર ગ્વાલીઅરના મહાજાની મુલાકાત લીધી હતી અને તેઓને મહારાજાએ સાચો આવકાર આપ્યો હતો. ખેરાન વાન રાવેન તથા ડોરોથી કોંગ્રેસે હિંદુસ્તાનના મોટા તથા પવિત્રા સ્થળો તથા નાના ગામડાંની જ્યાં જ્યાં મુસાફરી કરી ત્યાં ત્યાં તેઓએ શીલ્પ ઉતારી તેઓને 'મહાત્માજીની ચળવળ' થી ધણી ગભરામણ થતી અને તેનો દાખલો લખના ખાતે થયો, જ્યારે તેઓ લખના ખાતે હતાં ત્યારે ત્યાં હુલ્લક થયું હતું, અને જાંગી કેમ જણાવી હશે તે તો તેઓ જ જાણે.

આ બધા સ્થળોનું ગેઝેટ ઉતારી ૧૯૨૨ની આખરમાં સચેતસિંધને મળવા પાછા આવ્યાં હતાં. પણ તે તો આ દુનિયામાંથી પરલોકવાસી થયા હતા.

મી. સચેતસિંધ હિંદમાં આવી પોતાની ધારણા પુરી પાડી ન શક્યા. ફક્ત ચાર ક્રામા તથા એક ફોમેડી અને ગેઝેટ ઉતારી શક્યા હતા. તેમણે 'શકુન્તલા'ની શીલ્પ ઉતારવા ધણી મહેનત લીધી હતી. વળી કંપની નવી જ ઉભી થયેલી અને હિંદમાં તે નવો જ ઉદ્યોગ હતો. તેઓ ખરાબર

એક ડાયરેક્ટરને લાયક હતો. 'શકુન્તલા'ની શીલ્પમાં 'દરબારમાં નાચ' ગમે તેવી નાચકા ન કરે, પણ ગોદરગન જ કરે કે જેથી તે કુદરતી જ હોષ થકે, નહિંતર હાથ પગ ઉછાળવા, તે તો ધણુને આવડે માછીમારની લઢાઇ નામે જેણે શીલ્પ જોઇ હશે તે કહેશે કે નકલી નહિ, પણ ખરી હતી. તેઓને સચેતસિંધે સારી રીતે લઢાવ્યા અને પછી ભોજન પણ સારી રીતે આપ્યું હતું. કંપનીમાં સંગીતની શરૂઆત કરી હતી કે જેમની મદદથી સારા હાવલાવ બતાવી શકાય. શકુન્તલાનો પહેલો જ દેખાવ તે સેડીંગની અદ્ભૂત રચના હતી.

ત્યાર પછીની શીલ્પ તે 'રામ કે માયા'. તેમાં વીસમી સદીનો દેખાવ હતો. ભક્તિ, શૃંગાર તથા કથાસર તેમાં સારી પંડે ઝરતા હતાં. મી. રચેતસિંધે કેટલાંક માણસોને પ્રખ્યાતિમાં લાવનાર છે એમ કહી શકાય. રા. કાનડલાઇ શરોડે આ કંપનીમાંથી શરૂઆત કરી હતી. તેઓએ આ કંપનીમાં એક 'એક્ટર' તરીકે જ કામ કર્યું છે; અને તેઓએ ચારે શીલ્પમાં મુખ્ય કામ કર્યું છે. તેઓએ 'નરસિંહ મહેતા'ની શીલ્પમાં સારામાં સારું કામ કર્યું હતું. અત્યાર પહેલાં તેઓ કાલીનુર કંપનીમાં ડાયરેક્ટર તરીકે હતા અને હવે કાલીઆવાડના સોન્દર્યમાં વસેશી સોરાષ્ટ્ર કંપનીમાં ડાયરેક્ટર છે.

'રામ કે માયા'ની ફેક્ટોરિયાથી ઘણી જ સારી હતી, અને તેમાં 'શર બજારનો 'સ્નેપ', શીલ્પ જોઇ હશે તેને તો જરૂર યાદ હશે. તેવો દેખાવ માડન કંપની 'પતિભક્તિ'માં પણ આપી શકી નથી. તે કરતાં તો 'સોરાષ્ટ્ર' સારી કે 'અનાથ બાળા'માં ર બજાર પોતાનું બતાવ્યું. ને તે ભજકાદાર બતાવી શક્યા હતા તો તેનો દમામ ઓર પડત.

ત્યાર પછી તેમની ત્રીજી શીલ્પ તે 'મૃચ્છકટીક' હતી અને ચોથી શીલ્પ 'નરસિંહ

મહેતા' હતી. તેઓએ 'ડા પાગલ' નામની ત્રણ ભાગની ફેમેડી ઉતારી હતી અને તેમાં કલેજ ઉપલાવતા ચાર્લ્સ ચોલીનનું અનુકરણ હતું. તેઓની છેલ્લી શીલ્પ 'નરસિંહ મહેતા'માં સેડીંગ, એક્ટીંગ તથા ફોટોગ્રાફી ત્રણે સુંદર હતાં. તેઓ દરેક દેખાવ સાચો આપવા માંગતા. 'નરસિંહ મહેતા'માં શામળનો વરથોડો મુંબાઇમાં ફાઇનો વરથોડો કે કંપનીમાંથી ઝાંખો ખ્યાત આપી નહિં ઉતારતાં, વડોદરે જઈ દશેરાની સ્વારીનો ઉતારેલો માલમ પડતો.

ડોરોધી કીંગડમ તથા વાન રાવેન અમેરીકા ગયાં અને ત્યાં હિંદની દોલત અથવા સોન્દર્યની શીલ્પ દરેક જગ્યાએ બતાવવામાં આવી.

તેમાં હિંદનો ઝાંખો ખ્યાલ આપી શકેનો. કેટલાક માણસોએ તેમાંથી ખોટી કોપીઓ ખરીદી લીધી અને સીનેમા કંપનીઓ પોતાની શીલ્પમાં હિંદ વિષે કાંઈક બતાવવા લાગી તેવો જ એક ભાગ 'વાધે' એ બહાર પાડેલી રથ રાલાન્ડની 'રથ ઓફ ધી રેન્જ' નામની શીલ્પના હા ઓપીસોડમાં બતાવાય છે. અત્યારે પરદેશીઓએ પોતાનાં સેડીંગ, એક્ટીંગ, ફોટોગ્રાફી તથા આર્ટ વધાર્યાં છે તેમ તેમણે 'વલ્ગેરીટી' પણ વધારી છે, અને તેઓ પૈસા તેમ જોળવામાં ડરતા નથી. હિંદમાં આવી શીલ્પો આવે છે. સેન્સરબોર્ડ તે તરર વાંધો લેતી નથી અને સારા હિંદમાં બતાવાય છે. રથ રાલાન્ડની શીલ્પમાં તેઓ જો હિંદનો ચિતાર આપવા ગયા હોય તો તે તદ્દન 'લવાડો' કરી બતાવ્યો છે. તેઓનું યાન હિંદ વિષે પૂછો તો મોડું શ્લેષ ૦ । રથ રાલાન્ડની શીલ્પમાં તે ઉપરાંત મંદિરપૂજા બતાવ્યા છે. તેઓના પહેરવેશનું પણ ઠેકાણું નથી. અડધા શીખ દેખાતા મુસલમાન અને અડધા હકીણી તથા કાલીઆવાડના દર્શી જગતના લોકોનો સમુદાય બતાવ્યો છે. મંદિરપૂજા તરીકે બતાવવામાં તેઓએ

કપાળમાં ઉભા ત્રણ લીટા બતાવ્યા છે. આ શીઘ્ર દિદી ભાઈ ભુવે તો તેને હસતું આવ્યા વગર કેમ ન રહે? આવી તો આ એક જ શીઘ્રમની વાત કહી, પરંતુ આવી બતાવ બતાવવામાં નેઓએ એ ત્રણ શીઘ્રમમાં ગાફું ગમડાવ્યું છે.

એક વખતે અમેરીકા ગયા પછી ડોરોથી કોંગ્રેસ લખે છે કે “સ્રીઓ પોતાના ચહેરા તેઓના ધણીથી સંતાડના જે પ્રયત્નો કરતી તે જોઈને મારા જેવી અમેરીકન સ્રીને હસતું આવતું.” આ શબ્દો સાંભળી આપણને ચીઠકેમ ન ચડે? શરમ રાખવી તે તો હિંદુ સ્રીઓ પોતાની શીન તથા ફરજ સમજે છે. ડોરોથી હજી બરોબર હિંદુ દિવાળી વાદેક નહિ હોય, નહિંતર તે વળી વધારે ખીસીપાણી પડી હોત. ‘સતિ સાવિત્રી’ નામે ઇટાલીમાં શીઘ્રમ ઉતારી અને તેમાં ઉપરની વાત આવે છે. ત્યાં કાંઈ હિંદુ કે હિંદુસ્તાની શીખવાડવા ગયો નથી એટલે સતિ સાવિત્રી પોતાને માથે ઝોઢણા વગર મને ધણીને ખભે ઢાથ મૂકીને આવે છે અને સસરાજીને ઉઘાડે માથે પગે લાગે છે. આવી સ્રી સતિ કેમ હોઈ શકે?

આ તો કળીયુગની સતિ અને હિંદની વેશ્યા કરતાં પણ ખરાબ બતાવ્યું. આવી શીઘ્રમો હિંદમાં શા માટે ચલાવવા દેવી જોઈએ?

પરદેશીઓ દિદીઓને કેનીબલ્સ કે વલ્ગર્સ તો ધારતા નથી ને? ને ધારતા હોય તો ડોરોથી તથા તેણીના પતિ રાવેનને હિંદનો જે અનુભવ થયો તે સીનેમા કંપનીના માણસો એ બતાવે જોઈએ. ડોરોથી તથા વાન રાવેન હિંદને પેમે સુખી થયાં છે અને તે સુખ તે મી. સચેતસિંધને લીધે જ! ખરો હિંદી શીઘ્રમના આર્ટને ચાહનાર મી. સચેતસિંધને તો નહિ જ ભૂલે. મી. સચેતસિંધને હિંદમાં ચાર વર્ષમાં ઘણો અનુભવ થયો હતો અને તેઓને પરમેશ્વરે હાંખી છુદ્ગી આપી હોત તો અત્યારે જે બેચાર કંપનીઓ શીઘ્રમો બહાર પાડે છે, અને હિંદમાં નામના મેળવે છે તેના કરતાં મી. સચેતસિંધ વધારે શ્રમ કરી શક્યા હોત પોતાની કળા તેમાં બતાવી શક્યા હોત અને શીઘ્રમ ઉદ્દોગનો મજબુત પાયો બાંધી શક્યા હોત, પરંતુ તે ધારણા પુરી પાડ્યા પહેલાં પ્રભુએ તેમને બોલાવી લીધા છે. અરતુ!

જંજીરને ઝાણકોરે

રત્નપુત્ર યુગની એક પ્રણયકથા

લખનાર :-

ચાંપરી વિદ્યારણસિંહજી.

ચિત્રકાર :-

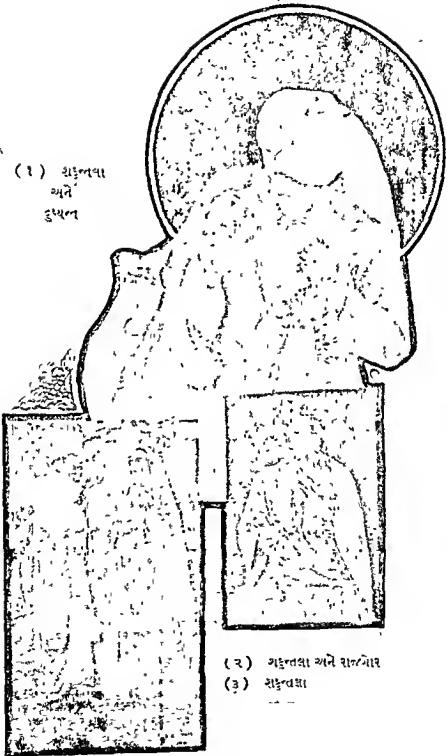

શ્રીયુત એમ વી. ધુરંદર એ. એમ.

(મનુષ્યહૃદય પ્રભુની સર્વથી ઉન્નત કૃતિ છે એ જ બતાવવાનો આ કથાનો હેતુ છે. દલપતીયન વસ્તુ ધરાવતું એક નાટક લેઈ મારા મન પર તેની એટલી ડઝી બસત થઈ કે તે પરથી અનેક ફેરફાર સાથે રત્નપુત્ર યુગની આ કથાનું વસ્તુ ધડકું છે. લખાણ સ્વતંત્ર જ છે, પણ વસ્તુ ધરાવતાં અન્ય વસ્તુની મદદ લીધી છે. મયાસ દેટસે અંશે સમૂળ કે નિષ્ફળ નિવડ્યો છે તે તો મિત્ર લાંચનાર ! તને જ જણાય-લેખક.)

સુવેતસિંધ

(૧) શકુન્તલા
અને
દુષ્યન્ત

(૨) શકુન્તલા અને રાજગીર

(૩) શકુન્તલા

('શકુન્તલા' તરીકે ઓળખી કો'ડમ)

જાંછરને ઝલુકારે

[ચિત્રમાર]

પાણું ફરી લેયું તે વિચારી!
(મકરનું ઝલું)

[શ્રીયુત ધુરધર]

જાન્યારને અણકારે

પ્રકરણ ૧ હું

હતાયેલાં.

અજયગઢને આરે સોહામણી સંધ્યા
કાની રહી હતી. કાંઈ નિહોંય કુમારી
કાના હૃદયની મધુર આશા સમા એ સંધ્યાના
રંગો એ નગરના મકાનોની કારને ને નગર
બહારના વનમાં વૃક્ષપત્રોને સોનેરી રંગથી
રંગતા હતા.

અનંત વર્ષો વહેશે, પણ સંધ્યા ને ઉગા
તો એ જ. પરમાત્માની પરમ પ્રતિનિધિ
પ્રકૃતિ ચીરકાળ સમાનભાવે જાય છે ને
આવે છે.

આ એ યુગ હતો જ્યારે મનુષ્યો તથા વનની
ધાર પર સદૈવ પ્રાણીને બાંધીને ફરતા
છવનના એક પદ્ધતિમાં મર્યાદા અને રેડ
અને બીજા પદ્ધતિમાં મૃત્યુ રાખતા. છતાં
તે જન્મસિંધુ હક સારથે છાતા, નદિ તે
અતિ આનંદથી મૃત્યુને ભેટતા અજયગઢની
રજપુત પ્રજા એ રજપુતયુગના અદર્શ સમાન
જણાતી હતી.

અજયગઢમાં શૈવ્ય ને વીરત્વ સાથે કળા
ને સહૃદયતાને પણ નિવાસ હતો જ. તેના
મકાનો કળાનાં નમુનારૂપ હતાં. તેની પ્રજા
વીરત્વ ને સહૃદયતાની રમૂક મુર્તિ સમી
જણાતી. હુંકમાં છવનને ઉચ્ચ બનાવનાર
જે જે બાવનાઓ માનવછવનમાં હોવી ઘટે
એ સર્વ થોડે કે વધુ જાણે આ નગરમાં
જણાતી.

અને એ નગરનો રાજમહાલય શ્વેત
રંદિકનો જાણે મીઠુમાથી કાતરેલો હોય તેવો
જણાતો. તેની છત જાણે ગગનરાજ સાથે
દિનરાત પ્રણયગોષ્ઠી કરતાં ધરાતી જ ન

હોય એવો આલાસ કરાવતી. ઝરખામાં
અનેક વેળા ઉપાંગે કે સન્ધ્યાએ રાજકન્યા
વિજયવતી પોતાની દારી સહિત ઉભેલી
જણાતી.

અજયગઢનો રાજા સમરસિંહ વીરત્વ ને
ટેકની સાક્ષાત્ મુર્તિ સમો હતો. આજ
બાસઠની વયે પણ તદ્દવાર સાથેની મિત્રાચારી
તેણે ઘટાડી નહોતી બાર વર્ષ પહેલાં
રાજરાણી કલ્યાણવતીના મરણ સમાચારે
અજયગઢની પ્રજાના હૃદય રૂપમાં હતાં.
પ્રયત્નકાય સમરસિંહે એકાતમાં નાનાં બાળક
પેટે એ સમયે આજ્ઞા સાધી હતા.

એ સમયે સમરસિંહને સંતાનમાં પાંચ
વર્ષની માત્ર એક જ પુત્રી હતી. આજ બાર
વર્ષની ઉંમર ને સન્ધ્યા વધ્યા બાદ એ રાજકન્યા
વિજયવતી સત્તર વર્ષની હતી.

સમરસિંહનું વીરત્વ અને કલ્યાણવતીનું
સૌન્દર્ય ઉભયે સપ્રમાણ સંમિશ્રણે વિજય-
વતીમાં વાસ કર્યો હતો. રજપુતોમાં પડદાનો
રિવાજ હોવા છતાં માનુષીન વિજયવતી
તરફના અખૂટ વાતસલ્યભાવને લીધે સમરસિંહે
વિજયવતીને નાનાપણથી જ મને ત્યાં ફરવા
દીધી હતી. રાજમહાલયના ઉદ્યાનમાં જોમ
તે સંકોચ વિના ફરતી તેમજ નગરના
રસ્તાઓમાં પેણ થોડા પર રવારી કરીને,
હાથમાં ભાસો લઈ, પ્રજાજનોની નજરમાં
સાક્ષાત્ વીરતાની દેવી સમી જણાતી એ ફરતી.

રાજમહાલયમાં કે તેના ઉદ્યાનમાં તો
રાજકુટુંબીઓ કે ઉચ્ચ અધિકારીઓ જ પ્રવેશી
શકતા અનેક પ્રકારના વૃક્ષો, લતાઓ ને

નિકુંજો એ ઉદ્યાનમાં કળાપૂર્વક અસ્તિત્વ ધરાવતાં જણાતાં. સ્થળે સ્થળે વિરામને અર્થે આરસનાં આસનો નજરે પડતાં. ઉપાનો ધીર ગંભીર વાયુ કે સન્ધ્યાનો રમતીયાળ પ્રમત વાયુ વૃક્ષપુષ્પોની સુગંધને સંગ્રહી લઇ ઉદાર હસે સારા ય ઉદ્યાનમાં એ સુગંધને વેરતો.

ને આજ-આ સન્ધ્યા સમયે એ ઉદ્યાનના એક આરસના આસન પર એક રજપુત રમણી જણે મનના કોઇ પ્રમળ ને વેગલયો બાવને અટકાવી રહી હોય, જણે તેના હૃદયમાં કોઇ પ્રમત વાવાઝોડું, કોઇ મહામન્યન ઉદ્ભવ્યું હોય એ ભાવે ખેડેલી જણાતી હતી. મુખ પર વિચાર ને વિચારની ડાયા ક્રમવાર જતી ને આવતી. કોઇ વાર મુખના સૌન્દર્યની રેખાઓ વચ્ચે વિચાર કોઇ અવધૂનીય રંગ પુગી એ સૌન્દર્યને દ્વિગુણ કરતો.

સોમના ને સપ્તમાણના એ રમણીના અંગેઅંગે ને મુખ પર તરરતાં. દેવ પ ના સ્વેત ચુંદડી અવયવોના રંગમાં ભળી જઇ સ્વેત પ્રભાવથી કાષ્ટ અનેરી પવિત્રતા જગાડતી. તેને સત્કારવા માટે, તેના પુજારી થવા માટે, એ સૌન્દર્ય ને પવિત્રતાના ઉપાસક થવા માટે માનવહૃદય ટળી પડતું ને એ હૃદયના ચતચત ભાવ એ પવિત્રતાના ચરણ ચૂંમતા.

વધુ સમય નહિ થયો હોય ત્યાં એ રમણીએ ઉદ્યાનની વૃક્ષવટામાંથી એક રજપુત યુવાને નીકળતો જોયો. જોતાં જ જણે અનેક વર્ષથી વિખૂટાં પડેલ પિતાપુત્રી, પતિપત્ની કે એ સખીઓ પાછી મળે ત્યારે જે ઉત્સુકતા ને ઉત્કટતા મનમાં જાગે તે એને હૃદયે જાગી. તે અર્ધ ઉભી થઇ ને રજપુત યુવાન પાસે આવ્યો કે બોલી “આત્રી કે પુષ્પા ?”

“ચૂપ” તે યુવાને નાકે આંગળી મૂકી કહ્યું “અહીં પુષ્પા નામથી ન બોલાવ. વૃક્ષો પર સણસણાટ કરી વહેનો વાયુ કદાચ એ ગુપ્ત

વાત રાજમહેલમાં પહોંચાડે. પુષ્પસિદ્ધ કહેતી જા.”

“લે-એ ત્રણ દહાડે માંડમાંડ મળ્યાં, ત્યાં તે શરૂઆતમાં જ તે’ મને ધમકાવવા માંડી. ઠીક, હવે નહિ બૂલું. પણ નવા શા સમાચાર છે ?”

“બંધીવાનને—દાસને પોતાની મુક્તિ સિવાયના સર્વ સમાચાર સરખા જ છે. રમા ! રમાં ! માઈ’ હૃદય દિનરાત રડે છે. ક્યાં આપણી જન્મભૂમિ રામગંદ ને ક્યાં આ અજયગઢ ! રે ! કઈ અશુભ ધડીએ આપણો પરાજય થયો ? અજયગઢના એ કુર-નિષ્કુર સેનાપતિએ પોતાની સેના લઈ આપણા નગર પર હુલ્લો કર્યો. આપણી સેના લડી ને’ અતે જબરી લડત પછી મૃત્યુરૂપે પરાધીનતાની વેદી પર હોમાઈ-આપણે ફેદી થયાં—આ અજણી ભૂમિમાં—શત્રુ વચ્ચે—તેમના અંતરની આપણા પ્રતેના વૈભાવની ભડમડ બળતી આમળી ધગધગતી આય સહેવા અહીં આભાં હજારે અભિશાપ હો એ દુષ્ટ સેનાપતિ—”

“ધીરી પા, પુષ્પા ! ધીરી પડ ! પ્રકૃતિ, કાળ ને પરમાત્માની મરજીને આધીન થતાં શીખ. આપણી આ દશા માટે રામગંદની પ્રજા ઓછી દોષિત નથી. વિલાસ ને આનંદમાં વીરત્વ ને ટેક વિસાપો, છેક છેડી ધડીએ-જ્યારે અજયગઢના સેનાપતિએ આપણુ કયું ત્યારે-જાગૃત થઇ ને પરિણમે—”

“એટલે ! એનો અર્થ ? શું અજયગઢની પ્રજા-વિલાસમય નથી ? લે, આવતી કાલે જ જોજે. એ હેવાન સેનાપતિ અંબરે વિજય મેળવ્યો તેના દર્શમાં અહીંની પ્રજા કેવો ઉત્સવ ઉજવે છે તે ! રે-આપણે જીવેજીવત આપણા શત્રુઓનો વિજયોત્સવ જોવો ! કયડાઓ-કયડાઓ-એમના પ્રત્યેક વિજયનાદથી આપણું હૃદય કયડાઓ ને મુરેમુરા થઈ જાયો ! કઈ આંખે એ ઉત્સવ જોઈશ ?”

“હા-હા ! ખરું કહ્યું-પુખા ! ખરું કહ્યું ! હવે મને યાદ આવ્યું-સંઘામમાં હું મારા પિતાની પડખે જ હતી—મારા પિતાના જમણા હાથ પર તસ્વારનો પ્રયંડ ધા કરનાર એ સેનાપતિ અંબર જ હતો, પણ—

“પણ—હજી યે પણ ? તું શું એમ ધારે છે કે હું આંખો ને હૃદય વગરની છું ? સેનાપતિનું નામ સાંભળતાં ને ખોલતાં તારે મુખે શેરડા કાં પડે છે ? કહે કે તારા પિતાથી પણ એ હેનાન શત્રુ તને વધારે પ્રિય છે ?”

“ના—છેક એમ તો નહિ જ—રે ! મારા પિતા ! મને પુત્ર સમા લાડોડથી ઉછેરનાર ! હા ! મને યાદ છે ! એ પ્રયંડ ધાથી તે અશ્વ પરથી ઢળા પડ્યા હું મારા અશ્વ પરથી હેડે ઉતરી નીચી વળા તેમને તાલુકું છું ત્યાં તો દુશ્મનોએ ઘેરીને મને જકડી લીધી ધાવલ પિતા પર તેઓ વધુ ધા કરવા જતા હતા ત્યાં એ વીર ને દાણુ સેનાપતિએ—”

“દયાળુ ! ધન તારી રિવેકલુષિને ! તારા પિતા પર તસ્વારનો ધા કરનાર તારે મન દયળુ ?”

“પણ દુશ્મન ફેંકેડા મારક પિતાને મારી જ નાખત. એણે હુકમ કર્યો કે ‘ચાલો પાછા વળો. આપણી જીત થઈ. એ તો મળી જ સમજો. હવે એના પર ધા શો કરવો ?”

“તારે એમજ કહે ને કે તારા પિતાને મરેલો સમજી કે તરતમાં મરશે એમ સમજી તેણે વધારે ધા કરવા ના પાડી. દેશ હલકિની ! બાળા નાખ ! તારા એ દુષિત હૃદય ભાવને બાળા નાખ ! તારા દેશને પરાધીન કરનાર શત્રુને ‘નીર’ ને ‘દયાળુ’ ન કહે ‘યાદ રાખ, પ્રથમ દેશ, પ્રથમ જન્મભૂમિ, પ્રથમ ‘મા’, પછી આપણે ને આપણી સ્વાર્થભરી ઇચ્છાઓ !”

અપાતા ધન્યવાદ નહિ સાંભળું. હું બૂલી. રે પિતા ! પિતા ! તમે ક્યાં હશે ? પ્રભુ ! કાષ્ઠ અદૃશ્યસાથે પણ મારા હૃદયના પ્રશ્નોના જવાબ દે કે મારા એ પ્રિય પિતાને આ જન્મમાં હું કાષ્ઠ વાર મળીશ કે નહિ ?”

“પિતા ન મળે તો તેવું વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કર. શત્રુઓના જૂથ વચ્ચે પણ તારા હૃદયમાં જન્મભૂમિના ગૌરવનો દીપ જ્વલતો રાખ ! તુ સ્ત્રી છો, રજપુત સ્ત્રી છો, તારી માએ તને ધાવણમાં વીરત્વ જરૂર પાણું દશે. આજ નહિ તો કાલ—એ દિન પછી—વર્ષ—પાંચ વર્ષે પણ તારા પિતાના શત્રુનું વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કર ને એ અધમ સેનાપતિને તારા હૃદયમહેલની ઉંચી અગાસીએથી નીચે ફેંકી દે”

“હા ! હું તેમ કરવા યત્ન કરીશ—”

“યત્ન ? પ્રતિજ્ઞા નહિ ? જાતિકલકિની ! દેશકલકિની ! તારા જેવી સ્ત્રી ધરાવનાર રામચંદ્ર પરાધીન થવાને જ યોગ્ય છે. હજી તું યત્ન જ કરીશ ?”

“પુખા ! તારાં આ વચનો બહુકતી જનાળા થઈ મારા હૃદયને સ્પર્શતાં ગમ્ય છે, પણ કાણ જાણે અંતરમાંતું કાષ્ઠક જળ તેને હોલવી નાખે છે”

“વાહરે તારું જળ ! બાપને મારનાર ને સ્વદેશને પરતંત્ર બનાવનાર માટેના અભિશાપને શુભાવનાર એ જ અભિશાપિત તરફનો મોહ ?”

“પુખા ! મને આટલી ન તરછોડ, હું એને બૂઝવા અનતું કરીશ, એને બૂધીશ, એ મુખ એ પ્રયંડ ને સુંદર દેહ, એ વીરત્વ ! હા ! એ સર્વ બૂધી જામ્યાં ! મને થોડો સમય દે, મને વિચારવા દે. હમણાં મારું હૃદય રહે છે, મને જવા દે. રાજકુમારી ઉઠી હશે ને મારે

“હીક જા, ફરી મળજે. પણ યાદ રાખ કે હું પુરુષવેષે છું”, છતાં તારા જેવી અજાણા જ છું, પરંતુ મેં હૃદયમાંથી એક ક્ષણને માટે પણ દેશપ્રેમ વિસાર્યો નથી જન્મભૂમિના ગૌરવની તુલનામાં અન્ય કોઈ સુખની લાલસા કરી નથી.”

રમા ઉઠી, લઘકતી ચાલી. પુષ્પાએ જોયું કે થોડેક દૂર ગયા બાદ તેણે પાલવ વડે આંસુ લૂછ્યાં. તે તેને વૃક્ષોની ધટામાં અદૃશ્ય થતી જોઈ રહી.

તે મનમાં જ ગણગણી. “મિત્રારી રમા !”

તે તેજ વખતે એ બેઠકની પાછળથી વૃદ્ધાવટામાંથી એક પુરુષનો આકાર નીકળી આવ્યો. તેને જોતા જ પુષ્પા ચમકી ને બોલી ઉઠી ‘કાણુ કિલ્લેદાર ?’

મકરણુ રજુ

કિલ્લેદાર

“જી હા-કિલ્લેદાર.” કિલ્લેદારે હસીને કહ્યું “મળતો વેપ બગ્ગેલા હો-પણ અજયગઢમાં કંઈ બધા આંબળા નથી વસતા.”

પુષ્પા ઝંખવાઈ ગઈ. પોત્તે પુરુષવેષમાં સ્ત્રી છે એ બેદ કિલ્લેદાર જયસિંહે જાણી લીધો એ વિચારે તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. લડાઈમાં-એ પુરુષવેષે જ લડી હતી ને પુરુષવેષે જ ફરી યઈ હતી.

“તમારા અજયગઢના પુરુષો આવા જ ધંધા લઈ બેઠા છે કે ? કાંઈની શુભ વાત સાંભળવી એ જ તેમનું વીરત્વ છે કે ?”

“ને રામગઢની સ્ત્રીઓના એ જ ધંધા કે પુરુષવેષે પરરાજ્યમાં ફરવું કેમ ?”

પુષ્પા ફરી નિરૂત્તર થઈ ગઈ. તેણે એકવાર કિલ્લેદાર સામે જોયું. રાજા સમરસિંહના પરમ વિશ્વાસુ ને અજયગઢના અજીત કિલ્લાના તકેદાર એ રજપુત વીરની આંખમાં તેને

જૂદા જ. ભાવ જણાયા. છતાંયેલા દેશની સ્ત્રીઓ દારી બનવા છતાં પેતાના દેશને છોડાવવાની ચર્ચા કરે એ સાંભળી છતનાર દેશના વતનીનો પિતા ઉકળવો જોઈએ, આંખમાં તેજ ને વેરભાવ હોવાં જોઈએ, મુખ પર કોંધની તસતસતી રેખાઓ અજકવી જોઈએ; તેને બદલે અત્યારે કિલ્લેદારના મુખ પર ધૂપું સ્મિત ને આંખોમાં કોઈ વિરલ મૃદુભાવ જણાતાં હતાં.

સામું જોઈ તેણે નીચું જોયું-તેને લાગ્યું કે એ રીતે કિલ્લેદારને એક નજરે જોવામાં તેણે ભૂલ કરી-તે પરતાઈ. મનમાં માંડવાળી કે છવ જાય તો બહેતર, પણ આ વિવેકહીન કિલ્લેદારથી દખાવું તો નહિં જ.

‘કાં-ઉત્તર ન મળ્યો ને !’ કિલ્લેદારે હસતાં કહ્યું “અરે ! કાંઈ હાંશીધારી વગર રાજાએ મને એમને એમ કિલ્લેદાર તો નહિ બનાવી દીધો હોય ? હવા વાતને લઈ જતી હોય તો એ હવાને રોકી સેવક એ વાત જાણી દે એવો છે.”

શું બોલવું તે પુષ્પાને સૂઝ્યું નહિં. આંખે અધારા આવવા જેવું તેને લાગ્યું. જન્મભૂમિથી દૂર દેશગૌરવને તે પોષી રહી હતી. એ પોપણ પર આજ કોઈ તીવ્ર ધ્વ પ્રથમ વાર પડ્યા જેવું તેને લાગ્યું. તેના મુખમાંથી ચળેદા સરી પડ્યા “જયસિંહ !”

“ગભરાઓ નહિ-તમારો બેદ હું કોઈને પણ નહિં જણાવું. ખાત્રી રાખો કે આગતો પવન પણ એ જાણશે નહિ.”

પુષ્પાનો ગભરાટ રહેજ આંહો થયો. કપાળ પર પરચેતાનાં બિન્દુ બાઝ્યાં હતાં તે એક પવનજહરીથી રહેજ હાથ્યાં, અને એ ચક્ષુના રપશે-કંડા પવન સાથેના એ રપશે-તેના અસ્વસ્થ હૃદયને રહેજ સ્વસ્થ બનાવ્યું.

“તમારી કૃપા યઈ.” પુષ્પાએ નીચું જોઈ રહીને જ કહ્યું.

“જગનમાં વિનિમય એ સનાતન પ્રથા છે. એક વસ્તુ એક કે બીજે સ્વરૂપે આપ્યા વગર બીજી વસ્તુ મળતી નથી.”

“એટલે ?”

“એટલે કે મારા મોન્યનું મૂલ્ય તમારે ચૂકવવાનું છે.”

“બુધ્ધિમા છતાંયેલી કેદી સ્ત્રી પાસે આપવાનું શું હોય ? મારી પાસે ધન નથી.”

“પણ ધનથી અધિક દેવ છે. ગરીબ કે ધનિક પ્રત્યેક સ્ત્રી પાસે એક વસ્તુ તો સમાન હોય છે.”

“તે કયું ?”

“તે હૃદય !—ને એજ હૃદય હું આહુ છું. જ્યારથી તમે કેદી યજ્ઞ રાજમહેલમાં આવ્યાં ત્યારથી જ મને શંકા હતી કે તમે પુત્ર્ય નહિ, પણ સ્ત્રી છો. એ શંકાએ જ મને આજે છૂપાઈને આ સર્વ વાત સાંભળવા પ્રેરેલી હતી. રજપુત રમણી ! હું તમારા શુભને—તમારી વીરતાને દાસ છું. અજયગઢનો અછત કિલ્લો મેં અબેદા રાખ્યો છે, પણ મારા હૃદયના કિલ્લાને તમે બેદી છતી લીધો છે.”

પુષ્પા ચમકી ! કેાઈએ તદ્વારતાં ઝાટકે માથે હોત તો એ આટલી ન ચમકત. પુરૂષ વેપમાં પોને સક્ષામત રહી સ્ત્રીત્વ ને શિયળ જાળવી શકશે એ વિચારે તે પકડાયા પહેલાં મમ્મ હતી. અત્યારે તેથી જમણી આશ્ચર્યચકિત થઈ.

“ક્ષમા કરો, આપ શત્રુ છો—પ્રથમ તો માફ દેશાભિમાન તમારા તરફ લેણ પણ સંભાવ રાખવા મને ના પાડે છે.”

“પ્રણયના બદલામાં દોષ ને તિરસ્કાર અપવેા તેનું નામ દેશાભિમાન ? દેશાભિમાન મનુષ્યતથી પણ વધી જાય છે ?” જ્યસિંહે પૂછ્યું.

પુષ્પાથી કાણ જાણે કેમ રહેજે કિંચુ નોવાઈ ગયું. જ્યસિંહના મુખ પર ત્તાશ

રમી રહી હતી, એ ત્તાશ પાછળ તેને રજપુતવીરત્વનાં દર્શન થયાં, પણ.....

પણ તે જ વખતે તેના મગજમાં એક નિચાર ઓચિંતો આવ્યો. થોડીક ક્ષણ પહેલાં સેનાપતિ અંબર તરફ સંભાવ રાખવા માટે રમાને તેણે તિરસ્કારી હતી. ને હવે ?

હવે તેને લાગ્યું કે જ્યસિંહને તિરસ્કારી ચાલ્યા જવું જ યોગ્ય હતું. કદાચ તેનું હૃદય પીગળે, કદાચ દેશપ્રેમ પર હૃદયનો કોઈ ક્ષણિક ભાવ છત મેળવી જાય—ના—ના—એમ ન, જ થાય. પુષ્પાને મન પ્રથમ દેશ, પછી બીજું !

“જવા દો, વધુ વાન કરવાની મારી મરજી નથી,” એમ કહી તેણે પગલા ઉપાડ્યાં.

“જ્યસિંહે માર્ગ રોક્યો.”

“મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ?”

“ઉત્તર મારો દેશપ્રેમ.”

“ને મારા હૃદયનું તમારે મન મૂલ્ય ?”

“એક શત્રુના હૃદયનું જેટલું મૂલ્ય મારે મન હોઈ શકે તેથી લેણ પણ વધારે નહિ.”

“એમ ?”

“હા.”

“ત્યારે કાલે સવારે તમારો બેઠ જુલ્યો સમજાવો. તમારો દેહ એની સજારૂપે કાલે જ નાશ પામશે ને તે સાથે તમારું દેશાભિમાન પણ મૃત્યુ પામ્યું સમજાવો.”

પુષ્પા કંપી ઉઠી. તેનો દેહ રહેજે કંપથી હાલ્યો. અરેબર ! રાજા સંમરસિંહ પાસે બેઠ ખુલે તો ?

તો શું ?

મૃત્યુ ! અનિવાર્ય મૃત્યુ !

અને પછી ?

પછી અનંત અધિકારમાં વિલીનતા ! રમાનો અનંત વિચાર ! દેશપ્રેમથી હયાજનક રાખ !

તેણે વિચાર કર્યો, ફરી વાર વિચાર કર્યો, એ ચાર ક્ષણ મોન્ય ધારણ કર્યું, કેકે નિશ્ચય

કયો, એ પળમાં જ કોઈક દરાવ પર તે આવી ગઇ.

“મારું ચિત્ત અત્યારે ગભરાય છે એટલે હું ના કહી બેઠો. મને વિચાર કરવાનો સમય આપો—માત્ર પંદર દિવસ આપો. તમે રજપુત વીર છો—મારી આટલી વિનંતી કબુલ રાખો. પ્રેમને વિયોગમાં તપીને પરિપક્વ થવા દો.”

છેલ્લાં વાક્યે જયસિંહ આનંદિત થયો. “પ્રેમને વિયોગમાં તપીને પરિપક્વ થવા દો !” ત્યારે પુષ્પા પોતાને ચાહે છે ખરી !

“પુશ્પીથી. જયસિંહ આટલી વિનંતી થે કબુલ ન રાખે તેટલો અધમ નથી.”

“ત્યારે હું જાઉં છું. પણ જો જો મારો નેદ...”

“બેશીકર ! એ બેદ અને મારું શિર મેક સાથે ખાંધી રાખ્યાં છે—પ્રેમની રજાથી.”

પુષ્પા ચાલી જયસિંહ તેના દૂર જતા માકાર તરફ જોઇ રહ્યો ને મનમાં રહેજા લકડાયો.

પ્રકરણ ૩ જી.

રાજકુમારી વિજયવતી.

ઉપાના સુવર્ણરંગી કિરણો અજયગઢના રાજમહેલને સ્પર્શતાં જ જડ રાજમહેલ ભણે ચેતનસ્વરૂપે પ્રકાશતો હોય તેમ જણાવા લાગ્યો. એ મહેલના ઝરખાઓ કોઇ યૌવનાની સ્વેતરંગી સાડીમાં સોનેરી છુટાઓ ચમકતા જણાય તેમ ચમકવા લાગ્યા. આસા અને ઉદાસ, ચેતન અને જીવન એ રહસ્યિક મહેલને પથરે પથરે જતગી ઉઠ્યાં.

અજયગઢની પ્રગ્ભ માટે આજ આનંદનો દિવસ હતો. વીર સેનાપતિ અંબરે રામચંદના જુવરાજ્યનો પરાજય કર્યો હતો. આજ રાત્ર સમરસિંહ સેનાપતિને શિરધાવ આપવાના

હતા. નગરના ચોકમાં વચ્ચે ઉભા કરેલ શમીયાણામાં બર પ્રગ્ભ વચ્ચે સેનાપતિ અંબરની રાત્ર કદર કરનાર હતા.

અને એ સમસ્ત પ્રગ્ભ કરતાં પણ વધારે હર્ષમાં રાજમહેલની એક વ્યક્તિ હતી. રાજકુમારી વિજયવતી નહાનપણથી જ સેનાપતિ તરફ યક્ષપાતી હતી. પોતાનો પિતા એ વીરની સમસ્ત પ્રગ્ભ વચ્ચે પ્રશંસા કરશે એ વિચારે તે હર્ષધેલી જેવી થઇ જતી હતી

એ હર્ષ પાછળ એક અદૃશ્ય ભાવ છૂપાયો હતો. જ્યારે જ્યારે વિજયવતી સેનાપતિ અંબરને નિહાળતી ત્યારે, ત્યારે તેનાથી દીર્ઘ શ્વાસ લેવાઇ જતા, આંખો ઢળી પડતી, અને તે કોઇ ઉડા વિચારમાં પડી જતી. એ શો ભાવ હશે તે પ્રથમ તો રાજકુમારીને સમજાયું નહિ, પણ ધીરે ધીરે તેને જણાયું કે જગન જેને ‘પ્રેમ’ ના નામથી ઓળખે છે તે જ એ ભાવ હતો.

વિજયવતી સેનાપતિને દુષ્પ્ર. પોપાકમાં, વીરત્વમયો મહેરા સહિન, સરિખત મુખ સહિત અને વિશાળ દેહ ધારનાર રૂપે નિહાળવા રાજકુમારી આજ આગુર બની રહી હતી.

હાસીઓએ તેની આસા મુજબ આજ તેને વહેલી જ ઉઠાડી હતી, રાજકુમારી અતી ઉદાસપૂર્વક હમણાંજ સ્નાનાગારમાં ગઇ હતી.

મહેલના ઝરખામાં સૂર્યના સોનેરી કિરણોથી રંગાની હમણાં હમણાંમાં રાજકુમારીની માનિતી થઇ પડેલી હાસી રમા કોઇ મઠન વિચારમાં ઉભી હતી. તેના સ્વેત દેહ પર સૂર્યકિરણોની પથરાતી સોનેરી ઝાંખ કોઇ દિવ્ય તેજસ્વી રંગ પ્રગટ કરતી હતી. વાયુની દહેરી કવચિત કવચિત્ છાનીમાની આવી તેની સ્વેત ઓદણીને રહેજા લાગવી ચાલી જતી. ‘સારું’ અજયગઢ આજ હર્ષ ધેણું હતું, પણ રમા વિચારમાં પડી હતી કે આજનો દિવસ તેને માટે હર્ષનો હતો કે શોકનો ?

પુષ્પાના કાલના ટાણા પછી તેણે સેનાપતિ તરફ ઉત્પન્ન થતા સમભાવને મૂળથી ઉચ્છેદી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. 'આજ હું વિજયોત્સવમાં નહિ જાઉં. રાજકુમારી કહેશે તો કહીશ કે શરીરે સાફ નથી.' એવા એવા વિચાર કરતી તે ઝંખામાં ઉભી હતી.

એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી તેણે ક્ષિતિજ પરથી બહાર નીકળેલા પ્રચંડ તેજસ્વી સ્વપ્ન પ્રતિ જોયું. ત્યાં તો તેની હૃદયના સતેજ થઇ. સૂરના ગોળ આકારમાં તેણે સેનાપતિનું વીરવલયું અને તેજસ્વી મુખ જોયું. જાણે એ તેજ તેને આમંત્રણ આપતું હોય! જાણે એ આંખો અનેક અખોલ વાનો કરતી હોય! મહાપ્રતાપી મુખ પર જાણે રિમતરેખાઓ તરવરતી હોય ને એજ રેખાઓ જાણે તેના હૃદયના પર રચ.યીલાવે અંકાઇ જતી હોય!

જે લાગણી દૂર રહેવા રમાએ નિશ્ચય કર્યો હતો ને અમણા આવેગથી તેના હૃદયને ધેરવા લાગ્યો. તેણે સૂર સામેથી મુખ ફેરવી લીધું. અગત્યનાં આવી ગયેલ આંખોને એકવાર બે હાથે ઢાંકી દીધી, પણ ત્યાં તો કંઈક અવાજ સંભળાતાં :—

પાછું ફરી તેણે જોયું તો રાજકુમારી વિજયવતી!

તેને જોતાં જ રમાને જણાયું કે એ કંઈક પ્રજ્ઞે.

જાણે જીવનમાં આજ સૌથી વધારે આનંદનો દિવસ હોય એવો રાજકુમારીના શબ્દગાર હતો. હમણાં જ સ્નાન કરી આવેલ સ્વેતકાશ પોડશી સિન્ધકાએ ખીલી રહી હતી. દેહના પ્રતિ અંશમાંથી યુવાની, ઓગરિતતા ને સુંદરતા ઝરી પડતાં. ન્હાનપણથી જ વિજયવતી થોડા પર ચડની, શિકારે જતી ને અનેક જાતની રમતગમતો કરતી. આ સર્વને પરિણામે તેની કાયા સુંદર ને સ્વચ્છ

જાતી હતી. આજ, ઉદ્ધવાસે એ સૌન્દર્યને સમજતામાં કોઇ નવો જ રંગ પૂર્યો.

સ્વેતરંગી દેહ પર આસમાની રંગની જરીયલ શુદ્ધાવાળા ઓઢણી સૌન્દર્યને શતધા વધારતી. હાથમાં સુંદર સોનેરી કંઠણે સૂરના પ્રકાશમાં દ્વિગુણ પ્રકાશી ઉઠતાં. હાથે મઢેલી સોનેરી રેખા જાણે રાજકુમારીના ઉદ્ધવાસનું સ્તૂત સ્વરૂપ! લલાટ પાસેથી મોતીની સુંદર લટ યુધ્ધી હતી.

પાછું રિમત વેરતી વિજયવતી રમા તરફ જોઇ રહી. રમાએ પણ બનાવડી રિમત કરી જવાખ વાળ્યો.

"કેમ-સૂરજથી કંઈ રીસામણાં લીધાં હતાં કે?" તેણે પૂછ્યું. "ના-ના-તાપ સહ્યો નહોતો જતો એટલે પળવાર આંખો ઢાંકી દીધી હતી" રમાએ ડરતાં કહ્યું.

"પણ સૂરજ તે ક્યાંય જાણે કંઈક નો હશે?" વિજયવતી હસીને બોલી "પણ, ચાલ તોગાર થા. આજે આપણે મંડપમાં જવું છે. મારી સાથે રહીશ તો ઓગ્રજ પડશે નહિ ચાલે. આજે તો સેનાપતિને...ત્કને ખજર છે ને આજે ઉત્સવ-છે તે?"

"હા, પણ મારે શરીરે સાફ નથી. હું આજ નહિ આવું." રમાએ હૃદયના વેગને મહામહેનને અટકાવતાં કહ્યું, કારણ તેણે હૃદય તો ત્યાં જવા માટે ધસી રહ્યું હતું.

'એ ન ચાલે-આવું જ પડશે-અરે! પણ સમજ-તમારા રામગઢને સેનાપતિ જીતી લાગ્યો ને તમને અંદીવાન બનાવી લાગ્યો એટલે તમે તેના વિજયોત્સવમાં લાગ કેમ થ્યો-એમ જ ને?"

રમા નિરૂત્તર રહી.

"માંડી તે ગાંડી જ. આ જગતમાં દુરમન કોણ ને મિત્ર કોણ? સૌ સરખાં જ. હું તને ક્યાં મારી શકું મણું છું કે દાસી

યે' ગણુ' હું ? મને તો લાગે છે કે તું મારી પહેન જ છે."

"તમારી કૃપા રાજકુમારી ! પશુ મને એ વાતની વાદ ન અમાવો. તમે તો મને સગી પહેન પેટે રાખો છો, 'પશુ માણા પિનાતે હું ભૂલી શકતી નથી. તે જીવતા હશે કે મરી ગયા હશે એજ વિચાર મને અચિરકેરી નાખે છે." રમાની આંખમાં આંસુ આવ્યાં.

"રમા ! ધીરી પડ—આંસુ ન સાર. હું છૂપી રીતે તારા પિતાની શોધ કરાવીશ. તારી મરજી યશે તો તને તારે દેશ મોકલીશ. તને રોની 'જોઈ, માર' હેયુ' છાનુ' છાનુ' રહે છે."

"કુમારી ! જગન આપુ' તમારા જેવું હોય તો ? પશુ ના' એમ નથી. નિષ્કુર માનવો જે ધરતી મહાન જગતપિતા 'પર-માતમાની છે તે ધરતીના એક નાના શા અંશ મટે લોહીની નદી વહેવડાવે છે, રવજાંધવાનાં ગળા કાપે છે, એને તેમનું એ વર્તન જગતમાં 'નીરતા'ને નામે ઓળખાય છે."

"એ બાબત પર આપણે પછી વાત કરીશું, ચાલ આસુ લુછી નાખ. વખત યના આવ્યો છે. હિત્સવમાં ચાલ એટલે મન હવંકુ' યશે"

એમ કહી તેણે રમાનો હાથ ખેંચ્યો. રમાએ ખીન્ન હાથની હથેલીથી આંસુ લુછી

નાખ્યાં. રાજકુમારીએ હસતાં હસતાં કહ્યું "રમા ! તારા વિના મારાથી એક ઝગલુ' આગળ ન લંડાય. મેં તને કહ્યું કે હું તને તારે દેશ મોકલી દઈશ તે ખોટું હોં. મને તો તારા વિના ને ચાલે. તને મોકલી દઉં તો મારી 'રમા' હું ક્યાંથી લાવું ?"

"રમા ગંભીર જ હતી. કોઈ અકસ્મત લાગણી તેના હૃદય પર હલ્લો કરી રહી હતી. નિરાશા અને રાજકુમારીના પ્રેમભર્યાં વચનો, સેનાપતિ પ્રતિ હોવાને જોઈતો કુદરતી તિરસ્કાર અને તેના પ્રતિ પોતાના હૃદયમાં જન્મેલી કોઈ ગહન વૃત્તિ, એ ઉભય વચ્ચે તેનું હૃદય ઝોલાં ખાતું હતું.

"ત્યાં એક દારૂની આવી; નમન' કયું, ને બોલી "રાજકુમારી ! પિતાજીએ કહાલ્યું છે કે શમીયાણામાં ચાલો."

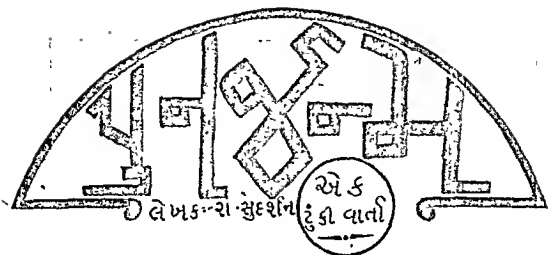
"ચાલ રમા ! વખત યષ્ટ ગયો" કહી રાજકુમારી રમાને અંદર ખેંચી ગઈ

જવુ—જવુ' એ ગડમથલમાં રમા હતી, પશુ રાજકુમારી છોડે તેમ નહોતી. તે મુંઝે મોઢે તાણે યષ્ટ. મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે જવાથી શું ? એ સેનાપતિને હું નહિ જોઉં; આંખો નીચી જ દાણી રાખીશ કાલ જાંધ રાખીશ; હૃદયજન્ય યષ્ટ જમશ.

અને એ રીતે ગાંઠ વાળી તે વિજયવતી સાથે જવા તત્પર યષ્ટ.

(ચાલુ)

ચિત્રકર:—રા. લતની, રા. નર્મદ અને રા. દોલક

ધૈન તૃષ્ણાનું લાકડું છે. જેમ જેમ રૂપિયા આવતા નાચ છે, તેમ તેમ તૃષ્ણા વધતી જાય છે. સહારણપુરના લાક્ષા અથોધ્યાનાય ન્યાં સુધી નિર્ધન દના ત્યાં સુધી તેમને રૂપિયાની લાક્ષસા ન હતી પરંતુ ત્યારે ચાર પૈસા યજ ગયા ત્યારે દિનરાત તેમને વધારવાની ચિંતા યજ. વિચારના હતા કે કેઈ એવી કૃતિ નિકળી આવે, જેથી થોડાક દિવસમાં લાખો રૂપિયા એકઠા યજ નાચ, એક વખત તેઓ રૂપિયા પૈસાને હાથને મેલ સમજતા હતા. તે વખતે તેઓ મુખ હતા, પરંતુ હવે પૈસા પૈસાને માટે તેમનો પ્રાણ નિકળેલો હતો. હવે તેમની આખો ખુશી ગજ હતી. સાધુ મહંતાની સેવાને માટે એક વખત તેઓ મોટી શ્રધ્ધા રાખતા હતા. તે સમયે તેઓ નિર્ધન મનુષ્ય હતા. પરંતુ હવે તેને તેઓ સૌથી મોટી જૂથ સમજવા લાગ્યા હતા. જોકેમાં ચાર પૈસા એકઠા યજ ગયા હતા, એટલું જ નહિ, તૃષ્ણાની સળગતી જ્વાળાએ તેમના છેલા યુગ્મને પણ એવી રીતે ભસ્મ કરી દીધા હતા, જેવી રીતે દાવાનળ વન સાથે ગામેને પણ સળગાવી રાખ કરી દે છે. પરંતુ તેમનું અંતઃકરણ સર્વદા તૃપ્ત યજ નહોતું ગયું. કાંઈ કેઈ સમયે જુની પ્રકૃતિનો ફેર યજ જતો હતો,

જેવી રીતે સુવાવર્યાના મ્હોં પર કેઈ કેઈ સમયે અચપણના ફરગો ઝગકવા લાગે છે. પરંતુ એ અવસ્થા ચીરમ્થાયી નહોતી રહેતી. નવા સ્વભાવની સામે જુના વિચારો એવી રીતે દગાઈ જતા હતા, જેવી રીતે વૃધ્ધાવસ્થા યોવનને પછાડી દે છે. લાક્ષા અથોધ્યા નાચના દાર પર કેઈ સાધુમહંત આવી જતો તો તેમનું મ્હોં ટુકતી જેમ ખીચી જતું હતું, પરંતુ આદરસત્કારને સમયે તે શ્રધ્ધા નહોતી રહેતી. અંદ્રમદણ લાગી જતું હતું.

(૨)

સધ્ધાનો સમય હતો, લાક્ષા અથોધ્યાનાચના દાર પર એક સાધુ આવીને ઉભો, અને એક વિશેષ ગૌરવ સાથે બોલ્યો— “કેમ જાણુ, રાત ચિતાડવા માટે સાધુને સ્થાન મળી શકશે?”

સાધુએ હસીને કહ્યું—“એટા, આજ્ઞાલનાં સમયમાં તારા જેવા ભક્ત પુરુષ ક્યાંક ક્યાંક જ રહી ગયા છે. સંસારમાથી તો ધર્મનો લાવ જ ઉઠી ગયો છે.”

અથોધ્યાનાચનું હૃદય ખીલી ગયું—પોતાની પ્રશંસાથી. સાધુનું મ્હોં સંતોષની મુતિ હતું; અને આંખો અમૃતના પ્યાલા. લાક્ષા અથોધ્યાનાચના હૃદયમાં ભક્તિભાવ ભરાઈ ગયો. આદર સહિત નખીને કહ્યું “માયા ને આંખો પર!”

“કેમ બાપુ, રાત વિગડવા મઠિ સાધુને સ્થાન મળી શકેતો?”

“સાધુને મ્હેંએથી સાંગમી તેમને એવું જણાયું જાણે તેમને સ્વર્ગ મળી ગયું હોય. હોહ સુધી દસવું આવી ગયું, પણ તેને દયાળી બોલ્યા—“મદારાજ! તો સાધુસંતોની સેવા ન કરી તો આ મનુષ્યદેહથી લાલ જ શો?”

સાધુ અંદર પહોંચ્યો. લાલા અરોધ્યાનાથે આદરસતકારમાં કેમ વાતની કચાશ ન રાખી. ઉંચા પ્રકારનું બોજન તૈયાર કરાવ્યું. લાલા અરોધ્યાનાથ સાધુઓને આવા સારા અને પુષ્ટિકારક પદાર્થ અવગણ-

વાના પક્ષપાતી નહોતા. પરંતુ આ સાધુની વાતોમાં કાણુ જાણે કેની શક્તિ હતી કે તેમના વર્ણોના વિચાર કાણુ વારમાં જલસાપ ગયા, જેની રીતે ગરમીથી સુકાયેય પૃથ્વી એક જ દિવસની વર્ષોથી લીલીછમ થઈ ગયા છે આ ભક્તિભાવથી સાધુનું હૃદય પ્રસન્ન થઈ ગયું. રાતના મેરડે સુધી વાતો થતી રહી. સોન અને શક્તિના દ્વિતર ખુલી ગયાં. અને અયોધ્યાનાથે પૂછ્યું “મહારાજ, આપ સાધુ કેમ થયા ?”

સાધુએ રંગીને ઉત્તર આપ્યો. “મેટા, વૃધ્ધાવસ્થા આવી ગઈ છે, દવે થું આખી ઉમર શૂદ્રસ્ત્રીમાં જ ફકાલી રાખું ? કંઈક હરિભજન પણ તો કરવું એટલે. તારી કૃપાથી ધણા રૂપીયા કંભોયા. પાંચ પુત્ર છે, એક કન્યા. હવે રૂપીયા પૈમા બધા બહેંચી દીધા છે અને તીર્થયાત્રા કરી રહ્યા છું.”

અયોધ્યાનાથે સાધુના મોઢા તરફ જોયું અને પૂછ્યું તો આપે આપનું બધું બાળકોને દઈ દીધું, કે આપની પામે પણ કંઈ રાખ્યું છે ?”

સાધુએ ઉત્તર દીધો—“મારા હાથમાં જે લોખંડની લાકડી ભૂંચો છો, એ અંદરથી પોલી છે. એમાં મેં એકસો મોદરો ભરી રાખ્યા છે. યાત્રામાં કોઈ કોઈ સમયે ધનની જરૂર પડી જાય છે.

આમ કહેતાં કહેતાં સાધુને ઉંઘ આવી ગઈ. પરંતુ અયોધ્યાનાથની આંખોમાં ઉધ નહોતી તેઓ વારંવાર સતૃષ્ણ નેત્રોથી લાકડી તરફ જોતા. અને મનમાં ને મનમાં કંઈ વિચારતા હતા. અંતઃકરણે ફરી ધડકતું શરૂ કર્યું. લોભના દહાડોએ તેમનું મથું દાખી દીધું અયોધ્યાનાથે કમાન દબાવી. લાકડી ખોલી મોદરો કાઢી અને તેની જગ્યાએ પૈમા ભરી દીધા. પાપનો મત્ર સિધ્ધ થઈ ગયો.

x x x x

(૩)

સવાર થઈ. સાધુ હરદ્વાર જવા માટે તૈયાર થયો. અયોધ્યાનાથનું હૃદય બેસતું હતું.

હતું. તેમને ૩૨ હતો કે, ક્યાંક સાધુને સંદેહ ન થઈ જાય. આ વિચારથી તેમના ચરેચરોના રંગ ઉડી જતા હતા. પરંતુ સાધુને આ ઘટનાની જગા પશુ ખંચર નહતી તે હસી હસીને વાતો કરતો હતો અને રાતના આદર સત્કાર માટે વારંવાર ધન્યવાદ દેતો હતો. જતી વખતે અયોધ્યાનાથે કહ્યું. “મહારાજ, માટે ત્યા સંતાપ નથી. આપ ધર્મરતે પ્રાર્થના કરો અને પાપી છીએ અમારી પ્રાર્થનાની અસર નથી. આપ મહાત્મા છો, પરમાત્મા આપની વાત સાંભળશે.”

સાધુએ ઉત્તર દીધો ‘સાંભળશે કે નહિ, તે તો ને જ જાણે પરંતુ તને આશીર્વાદ દઈ છું કે ભગવાન તારે ત્યા સંતાપ દેશે.”

એમ કહીને સાધુ ચાલ્યો ગયો અયોધ્યાનાથના માથા ઉપરથી ભાર ઉતરી ગયો. તેમને એવું જણાયું, જાણે સાધુના જવા રાત્રે જ તેમના હૃદય પરથી પાંચર હડી ગયો. તેઓ આ ચોરીના ફળથી ગતી શક્તા ન હતા, એ તેમનું મન અને મરતક અનુભવ કરી રહ્યા હતાં. ચોરીનું પ્રકટ થયું પ્રત્યક્ષ હતું, પણ તેનું ફળ ભવિષ્યના પડામાં હતું. મનુષ્ય વર્તમાન સમયની સામે ભવિષ્યની પરવા નથી કરતો.

આ તરફ સાધુ હરદ્વાર પહોંચ્યો, તો હૃદય પ્રસન્ન થઈ ગયું. આદિ સાધુસંતોને જોઈને તેને એવી પ્રસન્નતા થઈ જાણે સ્વયં ભગવાનના દર્શન થઈ ગયાં હોય. તેનું મન અજ્ઞાનદમાં લીન થઈ ગયું. એક કંદોઈને બેલાવી કહ્યું, “હું એક મહાવ્રત કરવા ઇચ્છું છું, જેમાં હરદ્વારના સર્વ સાધુઓને ભોજન કરાવવામાં આવશે. તેમાં બધું મળી ખર્ચ કેટલું થશે ?”

કંદોઈએ અંદાજ કરીને ઉત્તર દીધો, “સાડા સાતસો રૂપીયાં.

“એટલામાં બધું થઈ જશે ?”

“બધી જ સારી રીતે.”

સાધુએ થોડી વાર વિચાર્યું અને ફરી

પુછ્યું, “તું આનો બંદોબસ્ત કરી શકીશ?”

“કરી શકીશ.”

“તો બધો બંદોબસ્ત તું જ કર. જે ખર્ચ થશે, તે હું આપીશ.”

આમ કહેતા કહેતાં તેણે એક ભાવભરી દૃષ્ટિથી પોતાની લાકડી તરફ જોયું.

કદોષએ જવાબ આપ્યો. “આપ નિશ્ચિત રહો. બધો બંદોબસ્ત થઈ જશે.”

ખીજે દિવસે યત થયો. ઢરઢાર આખામાં ધૂમ મચી ગઈ એકો નેતા હતા અને આનંદથી ફરતા હતા. કહેતા હતા, યત ઘણાં જોયા છે, પરંતુ આવી ઉદારતા અને ભક્તિભાવનાથી રૂપિયા પાણી જેમ વહાવતો કાઢતો નથી જોયો. એવા ધનાઢ્યોની યુદ્ધી નથી જોયો પાસે મોદરોની થેલીયો છે. તેઓ કાઠગા ફરીવાર વખતે લાખો લુટાવી દે છે, દીકરાના કસમા લાખો ઉડાવી દે છે; પરંતુ ધર્મને રસને પૈસા ખર્ચ કરતી વખતે તેમનું મન સાંકડું થઈ જાય છે. આ મનુષ્ય છે, જેણે પોતાનો સાચો ધર્મ નજીક છે, અને ધર્મની આગળ પૈસાનું મહો નથી જોયું. સાધુનું મગજ આકાશ પર પહોંચી ગયું, અને તેનું હૃદય આનંદથી નાચવા લાગ્યું. સાધુ તો પ્રસન્ન થઈ રહ્યો હતો, પરંતુ પ્રારબ્ધનો પાસો ઉઘટો પડી રહ્યો હતો.

+ + +

(૪)

સાંજ થઈ. સાધુએ પોતાના કમરનો દરવાજો બંધ કર્યો, અને લાકડીની કમાન દબાવી. તેની અંદર પૈસા જોઈને તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તેને એવું જણાવા લાગ્યું જાણે તે કોઈ ભયાનક સ્વપ્ન જોઈ રહ્યો હોય. તેને પોતાની આંખો પર વિશ્વાસ નહોતો થતો. તે યાદતો હતો કે આ સ્વપ્ન જેટલું જલદી થઈ શકે, પુરું થઈ જાય. પણ આ સ્વપ્ન એવું ન હતું, જેની પાછળ ભૂતનિ

આવે છે. તેણે પૈસાને આખો ચોળી ચોળાને જોયા. તેને ખ્યાલ હતો કે હવે જરૂર મારી જુલ્લ ફર થઈ જશે, પરંતુ દરેક પૈસો તે જ પૈસો હતો. સાધુના મોં પર પરસેવાના ટીપાં ઝળકવા લાગ્યાં. કદોષનો હિસાબ થોડીવાર પછી દેવો હતો. વિચાર્યું, હવે શું થશે અપમાનનું ચિત્ર આંખો સામે તરવરી રહ્યું. સાધુ ધ્રુજીને ઉભો થઈ ગયો, અપમાનનો વિચાર અપમાનથી પણ અધિક ભયંકર છે. સાધુમાં તે સદન કરવાની શક્તિ નહોતી. તેણે થોડી વાર સૂધી એવી રીતે વિચાર કર્યો જેવી રીતે એક નિરાશ મનુષ્ય સમુદમાં કુદતાં પહેલાં વિચાર કરે છે. પછી દરવાજો બંધ કરી દીધો. સાથે સાથે તેની આંખોના દરવાજાએ પણ બંધ થઈ ગયા. સાધુએ ખાટલાની દોરી કાઢી અને તેને છત સાથે લટકાવી દીધી મોત દરવાજા પર ઉભું હતું. અંત, કદોષે ઉપદેશ દીધો, મરતકે મુકિતઓળતાવી, પરંતુ નિરાશાએ બધી તરફ અંધાર ફેલાવી દીધું. સાધુનું મોં ભૂતના જેવું સફેદ થઈ ગયું. ત્યારે તેણે ખાટલા ઉપર ઉસા રહી દોરીનો આટો ગળામાં નાખ્યો અને ધ્રુજતા પગોની છેલ્લી ચેપ્ટાથી ખાટલાને ઠોકર મારીને પાડી નાખ્યો. મોત અંદર આવી ગયું.

કેવી આનંદમય સવાર હતી, પરંતુ કોને ખબર હતી કે તેની સાંજ આવી દુઃખમય થશે. થોડા સમય પછી આ ઘટના પવન વેગે ફેલાઈ ગઈ.

* * *

(૫)

સાધુ મરી ગયો. પરંતુ તેનો આદીત્ય જીવતો હતો. વર્ષની અંદર જ અયોધ્યાનાદને ઘેર પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. મરી ગયેલ આશાઓમાં જીવન આવી ગયું. અયોધ્યાનાથ એના પ્રસન્ન હતા, જાણે આખા સંસારનું ધન મળી ગયું હોય. અંધારા ધરમાં પ્રકાશ થઈ

ગયો હતો. તેમના પગે જમીન પર નહોતા પડતા. બાળકનું નામ રાખવાનો ઉત્સવ ઘણી જ ધામધુમથી કરવામાં આવ્યો. તે ઉત્સવને અવસરે એક મોટું નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. તે દિવસે અયોધ્યાનાથે આખી ઉમરની કૃપણતાની કસર કાઢી નાખી; રૂપીયા પાણી જેમ વહેવડાવ્યા. બાળકનું નામ દારકાનાથ રાખવામાં આવ્યું. તે ઘણે સુગીઝ બાળક હતો. તેની શુદ્ધિ જોઈને આશ્ચર્ય થતું હતું. લોકો કહેતા હતા, એ કુળનું નામ વધરશે. અયોધ્યાનાથ આ સાબળી ને પુત્રવા નહોતા સમાતા. તેની અચળતા જોઈને તેમનો ખ્યાલ વધતો જતો હતો. આ પ્રમાણે છ વર્ષ વિતી ગયાં. દારકાનાથ રકુલમાં ભણવા ગયો ત્યાં તેના શુભોનો વિકાસ થતા હાજો. સોનું કુદન થઈ ગયું. તે હમેશા પાંતાના કલાસમાં પહેલો રહેતો હતો. અયોધ્યાનાથ આ જ્ઞતા અને પરમાત્માને ધન્યવાદ દેતા હતા.

પરંતુ કોઈ કોઈ સમયે જ્યારે તેમને સાધુની સાથેનો દુર્ભાવદાર યાદ આવી જતો ત્યારે તેમના હૃદયમાં ભાલા ખુંચી જતા હતા, અને તેમના આત્મામાં એક ગતતો ભય છવાઈ જતો હતો. તેમને હવે રહી રહીને પોતા ઉપર ક્રોધ આવતો હતો. તેઓ ઘણી વાર મનમાં ને મનમાં દુઃખી થતા હતા કે મારી શુદ્ધ ઉપર કેવો પડો પડી ગયો કે આવી સુખતા કરી બેઠો. તે ગયેલો સમય તેમને હાથ નહોતો આવવાનો. તેમણે તે મહોરો એક રૂમાલમાં બાંધીને એક પેટીમાં રાખી દીધી, અને નિશ્ચય કર્યો કે તે સાધુને પાછી દષ્ટિ દર્શાવે. તેની તપાસ માટે તેમણે કેટલાક માણસો મોકલ્યા; પરંતુ સાધુનો કયાંય પતો ન મળ્યો. એટલે સુધી કે આ ઘટનાનું અયોધ્યાનાથને વિરમરણ થઈ ગયું. પરંતુ તે મોહરોની પોટલી તો તેમજ પડી રહી.

(૬)

દારકાનાથ અદાર વર્ષનો થઈ ગયો. વસંતના દિવસો હતા અયોધ્યાનાથ દારકાનાથ તથા ધર્મપત્ની સાથે અયોધ્યા તરફ રવાના થયા ત્યાં પહોંચ્યા બાદ અયોધ્યાનાથને એક નવું રહસ્ય જાણવામાં આવ્યું. દારકાનાથની પ્રકૃતિ સાધુઓના જેવી હતી. તે દિનરાત સાધુઓની મંડળીમાં ફર્યા કરતો હતો. અયોધ્યાનાથ આ જોઈને બહુ ચીઠાતા હતા; પરંતુ કંઈ નહોતા કરી શકતા. દારકાનાથનું મોં જોઈને તેમને ક્રોધ તટકાળ ઉતરી જતો હતો. તેઓ ઘણી વાર વિચારતા હતા, પણ તેમને દારકાનાથની આ પ્રકૃતિનું કારણ સમજવામાં ન હોતુ આવતું.

સંધ્યાને સમય હતો. દારકાનાથ ધર તરફ આવતો હતો કે રસ્તામાં એક મનુષ્ય રોતો રોતો મળ્યો. દારકાનાથે આશ્ચર્યથી પુછ્યું — “કેમ, શા માટે રોવા છો?”

“શુ કહું, કહેતાં શરમ આવે છે.”

“તો પણ?”

“વેપારમાં નુકશાન થયું છે.”

“એ તો એક સાધારણ વાત છે.”

આગતુકે વિચિત્ર બાવથી દારકાનાથ તરફ જોઈ કહ્યું — “મારે દેવું ચુકાવવું છે. તે મારી ઉપર ફરિયાદી કરવાનો છે.”

દારકાનાથ થોડી વાર ચુપ રહ્યા, આ ચુપડી આગતુકને માટે આશા બની ગઈ, વહેતાં આંસુ અટકી ગયાં. દારકાનાથે પુછ્યું — “કેટલા રૂપીયાથી તમારું કામ ચાલી શકશે?”

જ્યારે મનુષ્ય નિરાશ થઈ જાય છે, ત્યારે તેને ડગડે ડગડે આશા દેખાતી જાય છે. આગતુકને પણ દિગ્ભ્રમ આવી. તેણે હિસાબ કરી ઉત્તર દીધો, — “મારે માથે ચૌદસો રૂપીયાનું દેવું લગભગ ચડી ગયું છે.”

“ચૌદ સો રૂપીયા?”

“હા, ચૌદસો રૂપીયા.”

દારકાનાથ થોડીવાર સુપ રહ્યો, પછી તદ્દસા તેણે કહ્યું “ચિન્તા ન કરો, બંદોબસ્ત થઈ જશે.”

આગંતુકે પુછ્યું, “પણ તે ક્યાં સુધી ?”

“આજ રાત સુધી, તમારી દુકાન ક્યાં છે ?”

“એકમાં જે કંદોબની મોટી દુકાન છે, તે મારી જ છે.”

દારકાનાથ જલદી ઘેર પહોંચ્યો, તે સમયે તેના હૃદયમાં દલચક્ક મચી ગઈ હતી, તેનું ચિત્ત વ્યાકુળ હતું. તે ચાહતો હતો કે જેમ અને તેમ જલદી કંદોબનું દુઃખ દૂર કરી દે. તેને કાંઈ દિવ્ય શક્તિએ વિશ્વાસ દેવડાવી દીધો હતો કે તેને સહાયતા કરવી એ તેના ધર્મ હતો. તે એક વિશેષ ભાવ સાથે ઘેર ગયો. માતા અને પિતા, બન્ને કળાંક બહાર ગયાં હતા. દારકાનાથનો રસ્તો સ્પષ્ટ થઈ ગયો, તેણે નોકર પામેથી આવીએ લીધી, અને કમરની અદર ગયો. પણ પેડીમાં

તેણે નોકર પામેથી આવીએ લીધી અને કમરની અંદર ગયો.

તાણું લાગ્યું હતું. દારકાનાથની ઉપર ભૂમે સવારી કરી હતી. તેણે પચ્ચર તાંબ પેડી

તોડી નાખી. પછી પેડીમાં શોધવા લાગ્યો, નિરાશાએ મોઝો ફેલાવ્યા, હૃદયે પોતાનું માથું ઉંચું કર્યું, એકાએક આશાની ચમક દેખાવા લાગી. દારકાનાથના હાથમાં એક રમાલ આવી ગયો. તેણે ધ્રુજતે હાથે તેને જલ્દીથી ખોદ્યો, હૃદય કમળ જેમ ખીલી નીકળ્યું. આ તે જ મોહરો હતી. ગણી, પૂરી સો નિકળી. હૃદય પ્રક્રુક્ષિત થઈ ગયું. તે તેને ખીસામાં રાખી એવી રીતે ભાગ્યો. ગળે કાંઈ સિંચાઈતો કમંચારી પાછળ લાગ્યો હોય. દારકાનાથે ભાગ્યાર્ધને માટે ભુરાઈ કરી. પણ આવી ભુરાઈ કંવાપાળાઓની સંખ્યા કેટલી છે !

રાતનો સમય હતો. દારકાનાથ પોતાને ઘેર પાછો આપ્યો. પણ જેવો આવીને બેઠો કે પેટમાં પીડા થવા લાગી. દારકાનાથ સાદરી નવયુવક હતો. મોટામાં મોટા કટમાં પણ તે કિંમત દારનો નહિ. પણ આ પીડા કાણ ગળે કેવી ગતંતી હતી કે તેના મ્હેંમાંથી એક ચીસ નિકળી ગઈ. અયોધ્યાનાથને એવું જણાવા લાગ્યું ગળે કાંઈ મોટી વિત્તિ પડવાની છે. આ આવવાવાળી વિપત્તિનું પુર્વ રૂપ હતું. તેઓ દોડતા ડોક્ટરની પાસે ગયા; પણ હજી પાછા નહોતા આવ્યા કે દારકાનાથે પ્રાણ ત્યાગી દીધો. અયોધ્યાનાથ આ સાંભળતાં જ ચકરી આવવાથી પડી ગયા, અને કેટલાક દિવસો સુધી જિમાર રહ્યા. પણ દારકાનાથને શું થઈ ગયું, તે હજી સુધી તેમની સમજમાં ન આવ્યું. એક દિવસ પેડીમાં કાંઈ ચીજને માટે હાથ નાખ્યો તો મોહરવાળો રમાલ નહોતો. એકાએક તેમને કેટલાક વર્ષોની ભુલાઈ ગયેલી યદનો યાદ આવી ગઈ. પણ તે મોહરોનું સાદ્યું જતું અને દારકાનાથનું અચાનક મરતું; એ બન્ને યદનાઓનો શો સંબંધ છે, તેને તેઓ કદી ન સમજી શક્યા ખરેખર તેજ સાધુના પુનર્જન્મનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આ દારકાનાથ હતો. (સંપૂર્ણ)

વિવેચનસાહિત્યમાં વિનયભાંગ

વિવેચન એ સાહિત્યનું અતિ પવિત્ર અને મહત્વનું અંગ છે એ જેટલું શુદ્ધ, જેટલું સળંગ અને જેટલું ક્ષીરનીરવનું તેટલું જ તેનું મુલ્ય વધારે.

શુદ્ધ સાહિત્યમાં ૨૯ નવલગમ સમા અડધ અને પદ્યપાતલીન વિવેચક પછી રા. રાણભાઈ અને સાકારશ્રી નરસિંહરાવે એ નિરાને અમુક અરો ભગતી રાખેલી છે. દુર્ભાગ્યે દોડાક વધી ગયા રા. રાણભાઈએ એ મટાસિ, મંદ કરી નાખી છે.

પાન હમણાં ૬૪ માસ થયા રા વિવેચનમાં કંપાણરાયના તરફી પર હેડળ 'કૌમુદી' નામે વિવેચનના ત્રિમાસિક જન્મ લીધો છે. 'કૌમુદી' પ્રગટ થવાના બળદ નબી અમે વિવેચનસાહિત્ય માણું ખીત્રી હેડળે એમ કહેવું, પણ કમનસીબે "કૌમુદી" એ પોતાના "મનન અને અવસેકન"માં વિવેચનના વેપ હેડળ પદ્ય પાતળો પોતો છે એમ રેના અત્યાર સુધી નીચેના અકો ભેગા પાત્રી કર્યા વિના આવતું નથી.

અફસોસ કે 'કૌમુદી' ગોવર્ધન ને દલપત શંભા વિદેહી સાક્ષરોને જનસમાજ સમક્ષ લઈ જા રૂપમાં રજૂ કરી તેમને હલકા પાડવા ચત્ર કરે છે, અફસોસ કે સાક્ષરોની ઉજવાતી વ્યવસ્થાની નિષ્પક્ષપાત નોંધ લેવાને બદલે એ ગોવર્ધા પોતાના મતનું દિગ્દિમ વગાડ્યા વગર એ રહેતું નથી, અફસોસ કે 'નવગેતન' તરફ તેને જાગરી સુગ છે, અફસોસ કે 'સાહિત્ય' જેવા ગામ વર્ષને ધિય અને સરળ બાપા રોડીના દિમાયતી માસિકના આયોજન તેને "ગામડી" બનાવ્ય છે, અફસોસ કે પોતે માની લીધેલા વિરોધી માર્ગશને એ પેતાના સાહિત્યસ પ્રદાયમાંથી દેરાનિઘાથ કરે છે, અફસોસ કે અમુક સંસ્થા ને અમુક વ્યક્તિનાં હલ બહાર બહુલા કુંકવાની તેને ટેવ પડી ગઈ છે.

"કૌમુદી" ની આવી પદ્યપાતળરી નીતિ તરફ મુંબઈના "પ્રતિ ગિત" અને કરાચીના "પારસી સંસાર" સિવાય સૌ પગેએ તેમજ સાક્ષરો અને વિવેચકોએ આંખ આડા કાન કર્યા.

ત્યાર બાદ જીન માસના "સાહિત્ય"માં મી ઉસ્માન ગની "રાજનને" એક લેખ લખી કૌમુદીના ગુણદોષની તપાસ કરી કોઈ પણ તટસ્થ વાંચનાર કહી શકે એમ છે કે એ લેખમાં કૌમુદીનાં ગુણો બતાવ્યા પછી જ તેના અમુક દોષો તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે; છતાં 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્રમાં 'કેતુ' નામે એક વિવેચક-ભાઈએ 'સાહિત્યની કુનીયા' ના મધ્યભા હેડળે એ લેખના સંબંધમાં લખ્યું કે 'કોઈક વડકંઠ્યા પહોળાને અને વગર પૈસાની તો રે સ્વાર્થસાધુ વધીવાતનો બાસ કરાવતું રા. ઉસ્માન ગનીનું વિવેચન પ્રગટ થાય તે 'સાહિત્ય'ના ઝીરવને હીલુપ આપે છે.'

અમે રા 'કેતુ'ને પૂછીએ છીએ કે મી "રાજન"ના લેખમાં વડકંઠ્યાપહોળાને બાસ કર્યા છે તે કૃપા કરી બતાવશો? મી. "રાજન" નું વિવેચન "સ્વાર્થસાધુ" વધીવાત છે તેના પૂરાવા મહેરવાની કરીને રજૂ

કરશે? અમે અત્રે પ્રસંગવશાત્ એ જાણવાની અમારી ફક્ત સમઘ્યે બીએ કે મી “રાજનમ્” ‘નવચેતન’ માં જે લેખો લખે છે તે એક પણ પાછની આશા વિના તેમજ કેવળ નિસ્વાર્થભાવે. અન્ય કોઈ પણ કે વ્યક્તિ પાસેથી પૈસા લઇને કે અન્ય પ્રકારનો સ્વાર્થ સાધીને તેમણે લખાણ આપ્યું છે એવું સામિત કરવાની શ. ‘કુતુબે શિરે ફરજ લાગી રહી છે એ એમણે બૂલવું નેનવું નથી; અને ને એ સામિત ન કરી શકે તેમ હોય તો એક શુદ્ધસ્થ અને વિવેચક તરીકે તેમણે “સ્વાર્થસાધુ” રાખે પાડો જેથી લેખો ધરે.

એ ખરેખર દીલ્હીની વાત છે કે જે “સૌરાષ્ટ્ર” ફર અડવાડીએ પોતાની કઠારોમાં જીવન સામે માથું ઉઠાવી કરી મૂકેને જીવન કે પડપાત ન સહેવાનું પાણી ચઢાવે છે તે જ “સૌરાષ્ટ્ર” પત્રની ‘સાહિત્યની દુનીયા’ જીવનને પોષવાની, કઠોર વાતાવરણ પ્રસરાવની અને વિવેકવિહીનતાથી બચાવે છે. અમારી પાસે તેની સાબિતીઓ છે આ રહી તેમાંની થોડીક.

(૧) વર્ષે પહેલાં મૃત પત્ની પર એક પતિએ લખેલ એક કશ્વ કાવ્ય વાંચી ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રની ‘સાહિત્યની દુનીયા’ ના લેખકને રમુજ ઉપજી હતી. ધન્ય છે અન્યનું દુખ જોઈ તેમાંથી હાસ્ય ઉપભવવાની દૃષ્ટિની નાને.

(૨) શ. ‘બહુશી’એ ત્રણેક માસ પહેલાં ‘સાહિત્યની દુનીયા’ ના મથાળા હેઠળ લખેલ કે ‘શારદા પાનુ બીજા માસિકોની પેઠે રોક મારવા નીકળી પડ્યું છે’ અરે બાહ. માસિકોનો રોક નો બીયારા માસિક ચલાવનારો જ નાંખે કે. બીરાદર’ સચિત માસિક; ચલાવતું એ કંઈ કલમ ઉઠાવી કાગળ પર ચીતરી મારી ટપાલમાં રાણપુર મોકલી દેવા બેટું સહેલું નથી.

(૩) હમણા એક માસ પહેલાં ‘સાહિત્યની દુનીયા’ ના મથાળા હેઠળ બાહ ‘કુતુબુમાર’ માસિકના એક ખુકમા ઇતિહાસના મથાળા હેઠળની લેખમાળાનો એક લેખ ન આપ્યો તે પર ચીતરી ‘માસિક કહે છે કે ‘ઇતિહાસ શું નૈનિતાલોના પદ્ધતિમાં હરી ગયો?’ શાબાસ છે બિરાદર ‘કેતુ’ તારી સહકારને. ‘કુમાર’ માએ લેખમાળા લખનારાના બીયારાના ક્યાં બોમ લાગ્યા કે એકાદ માસ માટે એ બીયારા નૈનિતાલ ગયા? પાનુ વાદ બાહ ‘કેતુ’ ‘કુમાર’ માં ‘ઇતિહાસ’ના મથાળા હેઠળ લખનારો તમારી પાનેથી મોખી કિમત લઈ એ લખનારે ‘કોન્ટ્રેક્ટ’ કર્યો છે કે શું?

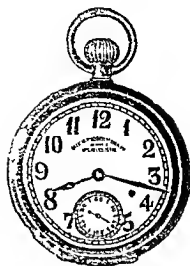
એ તો થઈ ‘સાહિત્યની દુનીયા’ ની વાત હવે એક પણ તરીકે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ની નીતિ કટલી પડપાત બરેલી છે તે જોઈએ.

મી જીનાની નામના એક શુદ્ધસ્થ અમને લખી જણાવે છે કે ‘મે રા. કુતુબે મી. ‘રાજનમ્’ ના ‘સાહિત્ય’ વાળા વિવેચનાત્મક લેખ વિષે જે તોડાડાઈયો અભિપ્રાય ‘સાહિત્યની દુનીયા’ માં જણાવ્યો છે તેનું દલીલપૂર્વક ખંડન કરનાર એક ચર્ચાપત્ર ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ને મોકલેલ તે તોજે છાપ્યું જ નથી, તો તમે એ બાબતમાં કાઈકરી સકો તેમ છા અસા?’

વાહ! ધન્ય છે. કોઈને ‘સ્વાર્થસાધુ’ કહેનારનું વિવેચન છાપ્યું ખરું, પણ તેનો દલીલપૂર્વક કોઈ નવાળ આપે તે ન છાપેલો. એટલે આપણે જે ‘બુરોકેસી’ સામે હાથ લડત ચલાવી રહ્યા છીએ તેના જ પ્રકારની ‘બુરોકેસી’ આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં (અને યાદ રાખવું ધરે કે સાહિત્ય એટલે પ્રજા જીવનનું સકલ) પ્રબળ સ્વરૂપે પ્રવર્તી રહી છે.

અમે દીલ્હીની બીએ કે અમારે આટલું લખવું પડ્યું, પાનુ વિવેચનના અતિ પવિત્ર કાર્યમાં વિનયનો બગ અનિષ્ટ જ છે એ વિચારના લખવું પડ્યું છે.

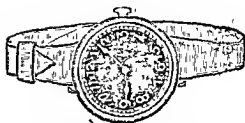
રેલ્વે રેગ્યુલેટર

જર્મનીની આ ધડી-
યાળ સુન્દર ને મજા
પ્રત હ
નંબર ૧ ના રૂ. ૧૫
નંબર ૨ ના રૂ. ૧૭
નંબર ૩ ના રૂ. ૫૭
ગેરેટી વર્ષ ૨. ની

રડીયમ રીસ્ટ વૉચ

ગેરેટી વર્ષ ૨

સોનાને હટાવે તેવું ને રાત્રે અધારામાં પણ
અમકારા મારતું આ ધડીયાલ બત્તી વગર જોઈ
શકાય છે નીકલના રા. ૧૪) ગોલ્ડ રા. ૧૬) રૂપાને
૨૦) (બે લેનારને એક પોકિટ વૉચ મફત)

એલામ ટાઇમપીસ

વિધાયી ને '૫ ધા-
શરીને બુલ ગમતુ
છે જે વખતે અશ્વર્થ
વગાડતો હે વ ને
જગ્યાએ કાઢે શાખી
ચારી ફરે તો તેજ
સમયે ધડીયાલ
વાગશે.
કીમત રૂ. ૧, ૮,
૧૦
એલામ વગર રૂ. ૩,
૪, ૫.

રોસ્ટ વૉચ ગેરેટી વર્ષ ૨.

આ વૉચ સી પુરૂષ બેઠને માટે સારી છે જેખાવમાં
સુન્દર ટકાઉ છે. પરીક્ષા કરો નીકલના રા. ૧૨)
ગોલ્ડ રા. ૧૬)

(જોલેનારને એક પોકિટ વૉચ મફત)

ગામન ફલુટ

આ 'વાલુ' બહુ કારીગરીથી અમેરીકન
રીફ સાથે બનાવેલું છે. કીમત સી ગલ.
રીફના પેરી સાથે રૂ. ૨૫૭ ડબલના રૂ. ૪૫૭

ફાઉન્ટન પેન

રૂ. ૩૭ ૩૫ ૩૫ અને ૧૭ સુધી. પાંચથી વધારી
કીમતમાં સોનાની નીળ નહિ મળે. લખો :—

The CARAVAN

P. O. Box. 6726

159 Machua Bazar Street
CALCUTTA.

નવચેતન અને રંગભૂમિ

માસિકપત્ર

પ્રસ્તક : ૭ મું.

અધિપતિ. — ચાંપશી વિદ્યાલાલ ઉદેશી

અંક : ૧૩૧

[સર્વ હક સ્વાધીન.]

સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫ના આંકની આનુક્રમણિકા

કવર ડિઝાઇન : ૧ સચિત્રકર રાવળ ...

મુખપૃષ્ઠ "રમૂનિ વિપાદ" રા બેજીરાન મીસ્ત્રી ...

કાવ્ય

હસતી નથી કેમ તુ આણુમખી? રા વલ્લભજી બાણજી એતાં ...

ઉત્તાદોની પીછાન : રા મોહનલાલ. મ રોક ચિત્રકાર રા. જાની ...

પ્રેમ-અધર : રા ફેમાન રા રાવત ચિત્રકાર રા. ખત્રી ...

સાહિત્ય અને ફેળવણી

રોતરંગ : (સચિત્ર) ના 'હેન' ...

ભાવધ્ય મુધારનાર શિક્ષણ : રા નંદીનલાલ. જ. રોક ...

દિવડીના મહાન કેવિ માતિજી (સચિત્ર) રા. સાદીક ...

પ્રાચીન

સ્વગ સ્વ રા. વિભાકર : રા વરતેજવાળા "મનદર" ...

આધ્યપતિની નોંધ : ...

વિજ્ઞાન અને હુન્નર

હૃદયત મી હઝાવનારા (સચિત્ર) રા કૃષ્ણમિય. ...

દાર્ધપરાઈટવની શોધ. (સચિત્ર) રા. બાળમુકુંદ દેસાઈ ...

ઇતિહાસ અને અવનચરિત્ર

ભેન રસ્કીન : (સચિત્ર) રા. જયજી ...

વાર્તા અને હાસ્ય

અમરાવતીનો અતિથિ : રા ચીમનલાલ મુ. હુદાર. ...

છત્રીનો વીસો : રા. રામ. હ. બગવતી. ચિત્રકાર રા. "જુ" ...

એ દોણ? રા અનલાલ બાસઈ. ચિત્રકાર રા. નાણાવડી અને રા. જાની ...

જ'હરને ઝણકારે : રા ચાંપશી ઉદેશી. ચિત્રકાર શ્રીયુત મુરંધર ...

લવાજમના વાર્ષિક દર :

હિંદના દોઢ પણ ભાગ માટે ૧૧. ૧—૧—૦

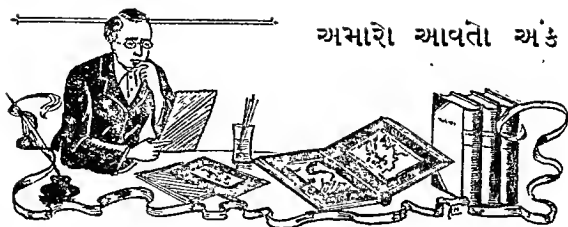
હિંદ બહાર દોઢ પણ ભાગ માટે ૧૧. ૭—૮—૦

યુરકે નકલ ૧૧. ૦—૧૨—૦

કાણું — નવચેતન ઓફિસ. નંબર ૧૪ અમરાવતી રોડ, કલકત્તા.

આ માસિક નવચેતન કલકત્તા, આનુક્રમ લેખન, નં. ૨, ધી મુર્શી પ્રભાત પ્રોન્ટીંગ પ્રેસમાં પ્રોન્ટ થઈ વિદ્યલાલ ઉદેશીએ આ પત્રના અધિપતિ, ચાંપશી વિદ્યાલાલ ઉદેશીના આગ્રહ અને ચાંપશી વિદ્યાલાલ ઉદેશીએ નં. ૧૪, અમરાવતીરોડ, કલકત્તામાં પ્રગટ કર્યું.

અમારો આવતો અંક

ઓક્ટોબર ૧૯૨૫

— — —

દીવાળીનો ખાસ અંક

— — —

આકર્ષક ! સંગીન ! કળાયુક્ત !

— — —

તે વિષે નીચે આપણી વિગતો વાંચવા
ખાસ લક્ષ્યમાણ છે

પ્રિય વાંચનાર ! હવે તો દીવાળી પર લગભગ દરેક સાપ્તાહિક અને માસિક ખાસ અંક કાઢે છે. એટલે 'દીવાળીનો ખાસ અંક' એ નામનું વિશેષ મહત્વ હવે રજુ નથી. ગમે તેવા લેખો મેળા કરી પાંચ પંદર બેઝાંઝા માગીને કે ભાડે મેળવીને પણ દીવાળી અંક કાઢનારા છે. એટલે આ વર્ષ અમે અંક દળદાર ન બનાવતાં કળાથી ભરપૂર ને સંગીન વિષયોથી ભરેલો બનાવવાની ગોઠવણ કરી છે. આ અંક એક સુંદર કળામય આદ્યમ જેવો લાગશે. તેમાં ૧૧૦ પૃષ્ઠ ને ૬૫ ચિત્રો રહેશે, જેમાં ચાર ત્રિરંગી ચિત્રો, જે ખાસ દીવાળી અંક માટે જ દોરાવેલાં છે તે રહેશે. આટલેપર પર પુલ્કરેજ ચિત્રો કુલે એક ડઝન રહેશે. આ અંક અમને લગભગ રૂ. ૧) ની પડતર કિંમતનો થશે અને ગ્રાહકોને રૂ. ૦૧ દિસામે મળતા અમે દેખીતું નુકસાન ખેડી રહ્યા છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે અમારા આ સાહસને ઉત્તેજન આપવા અમારા ગ્રાહકો પોતાના મિત્રોને આવતા માસથી ગ્રાહક બનાવશે. આ અંક માટે જરૂર કે જહેમતની કચારા નહિ રાખવામાં આવે. જે જે ગ્રાહકોનું લવાજમ આ મહીને પુરું થાય છે તેમને આ ખાસ અંક વી. પી. ધી મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારી લેવા કૃપા કરવી, છતાં કોઈ સજ્જનને ગ્રાહક તરીકે રહેવાની ઇચ્છા ન હોય તો મહેરબાની કરી અમને તા. ૨૦મી સપ્ટેમ્બર પહેલાં એક કાર્ડથી ખબર આપી અમને વી. પી ના નકામા ખર્ચેથી બચાવી આભારી કરશે એવી આશા છે.

છુટક નકલનો રા. ૧) રહેશે, જે પકતર કિંમત જેટલો જ કહેવાય છુટક નકલ લેવા. પચ્છતારે પ્રથમથી જ નામ મોંઘાવી રાખવાં, કારણ આ ખાસ અંકની જરૂર પૂરતી જ નહોતી નીકળશે.

હવે, તેના ચિત્રો તથા લેખો ન હું કંઈ વિવરણ પર નજર નાખી, જાઓ.

મુખ્ય ચિત્રો

કુસર-હીઝામન : (ત્રિંગી) કુલસિધ્ધ. ચિત્રકાર-શ્રીયુત પુરંધરે ખાસ દોરેલી આકર્ષક કવર હીઝામન.

મુખપૃષ્ઠ . પનિહારી : (ત્રિંગી) શ્રીયુત પુરંધરની રચેલ છુકમાનું કળામય ત્રિંગી આલેખન જે તેમનાં સારાં ચિત્રોની કાઠીમા આવે, એવું છે.

પ્રભતેજને ચરણે : (ત્રિંગી) કળાના અનન્ય પૂનરી સુયોગ્ય ગુજર ચિત્રકાર રા. રવિશંકર રાવલનું એક પૌર્ણલિક કવ્ય પર દોરેલું ચિત્ર.

નર્તકી . (ત્રિંગી) શ્રીયુત એવ મહુમદાર. કળા અને સૌન્દર્યનાં પરમ ઉપાસક આ મહારાજ બંગ ચિત્રકારે ખાસ 'નવચેતન' માટે જ, દોરેલું રેખાએ રેખાએ સૌન્દર્ય પ્રગટાવતું ત્રિંગી ચિત્ર.

સમરસિદ્ધિ કટારી ઉચી કરી : શ્રીયુત પુરંધરે અમારી ચાહુ વાર્તામાંના એક પ્રસંગ પર દોરેલું ચિત્ર.

મુકેરી અને આરણ્યક : (ત્રિંગી) રા. રવિશંકર પંડિત. કુશળ નવલિકાલેખક રા. ધૂમકેતુની વાર્તામાંના એક પ્રસંગ પર રા. પંડિતે દોરેલું ભાવનામય ચિત્ર.

લેખો, કાવ્યો, વાર્તા, હાસ્ય, વિગેરે

પદ્મપદ્મ : રા. નરનાથભાઈ. દર કવિ. ગુજર ગીરાના આ સિધ્ધ કવિરાત્રીની એક અલુભૂત કાવ્યપ્રસાદી, જેને પદે પદે ભક્તિભાવ નીતરી રહેલો છે.

વીરપૂજ : રા. કાન્તિલાલ. છ. પંડ્યા. આ અતી વિનયશીલ વિદ્વદ્વત્તનો વાંચવા, યોગ્ય લેખ જે પશ્ચિમની વીરપૂજના પ્રકાર અને તેને અન્તરગત ભાવનાઓ દણુ કરે છે.

શ્રીયુત-પુરંધર અને તેમની કળા : (સચિત્ર) રા. રવિશંકર રાવલ. જેને અંતર તિથદિત-કળાતી, ધમધ ધીરવી રહી છે, અને સેવાભાવ જેની રંગેરંગે વધી રહેલો છે, એ પ્રસિધ્ધ ગુજરાતી ચિત્રકાર રા. રાવલે પોતાના ચરત્રમા શ્રીયુત પુરંધરની કળાનો કારાવેલો અતી સુંદર પરિચય આપેલો પેશ પર રંગીન, શ્વાહીમાં ૧૨ ચિત્રો સહિત-છ, પેલો આ લેખ આ અંકનું મુખ્ય આકર્ષણ બન્યો.

વાનગી :—મધ્યકાલીન-ગુરુપતો મશહૂર ચિત્રકાર : (સચિત્ર) રા. ચીમનલાલ મુશ્ક સાથે. કુદરતે ખાસ 'નવચેતન' માટે જ તેમને કહેલો કળામુક્ત વિષય, જે અનેક ચિત્રો સાથે ઉંચા કામગીર પર રંગબેરંગી શાદીમાં છપાયેલો જોશે.

પૃથિવી અને સ્વર્ગ : (સચિત્ર) રા. ધૂમકેતુ. ગુજર સાહિત્યના નવલિકાવ્યોમમાં પ્રખર ધૂમકેતુ સમાન આનંદસિંધુ વાંતોમેષકની અતી સુંદર પ્રસાદી તેવા રા. પંક્તિનો જ સુંદર ત્રિરંગી ચિત્ર સાથે

હાથ ! હાથ ! પ્રો. જળવંતરાય હાકારની નાની પ્રેરસાદક કવિતા.

નર્તકીને : (સચિત્ર) મી. ઉસ્માન મની " રાગનમ્ " ચિત્રકાર શ્રીયુત મહુમદાર. ખાસ " નવચેતન " માટે જ પ્રસિધ્ધ ઉદ્ધ શેખર નિવાસ મી. જાવનાભાઈ પ્રસાદીને મી. રાગનમે ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરી છે.

કવિની સમાધિ. રા. દેશજી પરમાર. આનંદની કોમળ હૃદયના કવિની કથાગામિની કાવ્યરચના.

કોરો કાગળ : (સચિત્ર) રા. જ્યોત્સના જોશી. ચિત્રકાર રા. શ્રીયસ દારયરસના આ કુશલ લેખકની ફેરસાને સારી કસરત કાઢવાર વાનગી

શખના : (સચિત્ર) રા. કેશવ. હ. શેઠ. ચિત્રકાર રા. રાવજી. પત્રિત જાવનાભાઈ એક પેરણિક પ્રસંગ આલેખનું કાવ્ય કાવ્ય.

કોકની ખડુમ : રા. પ્રેમરાય ગેરીશંકર. જીવનના ગંભીર અને વિપાદમય સત્યો રજુ કરતી એક એકાંકી વિપાકિકા જે કોઈ ભાવી કાવ્ય યુગનું ચિત્ર અલેખે છે.

સોફાકિલ્મ અને ચોરીપીડીત : રા. ચન્દ્રના સુતરીયા પૂગાન ગ્રીસના આ પ્રતિભાશાળી નાટ્યકળાધરાની હુક સુરેખ થા ||

સીનેમા ફીલ્મનો પંદરવેશ : (સચિત્ર) રા. કનૈયાલાલ. હ. દેસાઈ. સીનેમાના હંદરવેશ માટે પશ્ચિમવાસી કળાકારો જ, જહેમત અને અજ્ઞાસની વાણુ નથી રાખના તે આ અનેક ચિત્રો સાથેનો બે ગુ વાર કરશે.

એનસાઇક્લોપીડીયા ડાસીઓકા : (સચિત્ર) રા. મે. દનસ. શેઠ. ચિત્રકાર રા. ચરમાળ. દારયરસથી લારપૂર વાતાં તેવા જ રમુજ ને મથાર્થ ચિત્રો સાથે.

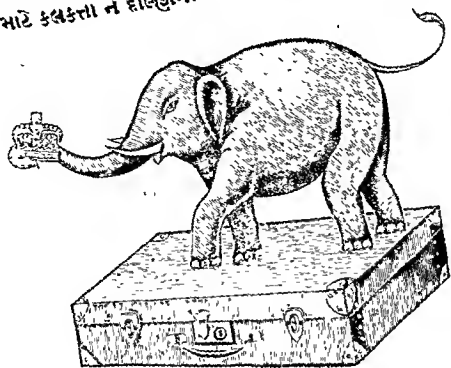
દિવાનો. (સચિત્ર) રા. યવજ. ચિત્રકાર રા. ચરમાળ. સુશીલમની એક અતી મસ્ત ખયતઆથ.

અંતરનાં અમી. રા. વલ્લભજી જાણુજી જેતાના કવિહરે ગુણેથી કવિત્વની ફેરમ વેરતી જાવનામળ.

કુદરતમત કવિ : (સચિત્ર) રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકરની મસ્ત કાવ્ય પ્રસાદી રા. ચરમાળના રમણીય ચિત્ર સાથે.

જાંજીરને ઝંજીર : (સચિત્ર) રા. ચાંપશી. વિ. ઉદેશી. ચિત્રકાર શ્રીયુત ધુરંધર. આ અતિ રસિક વાતોનો વધુ હૃદયંગમ ભાગ.

“કાઉન” માર્કોની ઝાડની છાલની બનાવેલી પેટીઓ
(જેને માટે કલકત્તા ને દીલ્હીના પ્રદર્શનમાં ચીનાનાં ચાંદ મળ્યા છે)

૧૦ થી ૧૮ ઇંચ લાંબીના દર ઇંચે ૭ આના
૨૦ થી ૨૮ " " " " ૬ "

તે સિવાયની ખત માટેના ભાવો પુછાયો.

જો તમારે કરકસર-સ્વચ્છતા, ટકાવપણું-વોટરમુક કવોલીટી-હલકું વગન-એ
સૌ એક જ સાથે જોઇતું હોય તો અમારા ‘કાઉન’ માર્કોની ઝાડની
છાલની કપડાં રાખવાની, આમોણીની ચુડી રાખવાની, બંદુક રાખવાની વિગેરે
માટેની પેટીઓ ખરીદો.

એસ. એસ. બમુ એન્ડ પ્રથર્સ.
નં. ૬૧, રાજા ધીરેન્દ્ર સ્ટ્રીટ,
કલકત્તા.

25 p. c Discount.

ઉત્તમ અને વિશ્વાસપાત્ર.

બધા જાણીતા મેકરનાં

ઘડીયાલો પર

કેટલોગની કીંમત ઉપર

૨૫ ટકા વળતર મળશે !

લીમટન વૉચ કંપની.

૭-૮, રાધાબજાર સ્ટ્રીટ,

કલકત્તા.

શ્રીચારીક એડ્રેસ :—"Timekeeper."

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૨૦૭૬.

❧❧ નવચેતન અને રંગભૂમિ ❧❧

[ચિત્રકાવ્ય] સ્મૃતિ વિપાદ. [રા. જ્યોત્સના માસ્ત્રી]

પુસ્તક ઉચ્ચ

વર્ષ ૪૭

સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫

અંક ૬૬૧

હૃદયતંત્રી હલાવનારાં.

લેખક — “૨૧ કળાપિય”

ફેલિ અનિનય ખરયાળ કીલ્મ બતાવનાર અનિ સુદર દુઃખે અને વૈભવગાળી વસ્તુઓ ચિત્રપટ પર ચતુરરી રાકે તે પોતાની કંપનીના પાટ લેનારા સ્ત્રી પુરુષોને એટલે પમાર આપે કે જગત એ બાળી નવાઈ પામે, પણ જ્યાં મંત્રી તેણે વાર્તામાં હૃદયને હયમચાવનાર રસ મેળવ્યો ન હોય ત્યાં મુઠ્ઠી તેણે બદાર પાડેલ ચિત્ર તેવા લોકોની કડ નાંદે ન જમવાની

ચિત્રપટ મીનેમા ડાયરે-૨૨ મી. મીડીય જે વૈભવ બતાવે છે તેની અને તેણે હૃદયને કરેલ પાત્રોમાં હૃદયને જડી લેનાર કંઠાસભરી કથાની સરખામણી કરે તેના ચિત્રપટમાંના સ્થળો, દુઃખો, સુદર રંગો આદિ આપણને મુગ્ધ કરે છે ખરા, પ્રત્યે સ્મૃતિપટ પર સ્થાયીરૂપે આકાશ રહેનાર તે વાર્તામાંની લાગણીઓ જ હોય છે.

કીલ્મ ઉતારવાના કેમેરામાં જળરા રોજાનાં દુઃખો ઉતારવાની કળા હસ્તગત કરી તે કરતા વાર્તાને બેન્ડ અપવટ રાખી લાગણી જળન કરી એ વધુ કડીન છે કેમેરામાં ઉતારવાના લકાઈ તથા આગના ફેળાઓ અને જીન બર્થ-૨૨ દુઃખો ઉતાવળા જે થીરુ અને જાની જડે પડે છે તે કરતા વધુ થીરુ અને કથાની જડે લાગણીથી મ્હંબ્યાં હેડ, આંતરવેન્નાને સમયે જેખાટવાની સદ્ગતતા અને કંઠાસભરી સમયે આગળીઓને વચિત ગતિ આપરી એ સર્વમાં પડે છે.

ચિત્રપટનો પાઝો દલિદાસ તપાનો તે સમયે ધણુને કામતું કે મીનેમાની લેખિવના અમુક હા

જેકી ફાન નામે બાળકના રહેરા પર “વાઈટ ફેક્સ” નાખી કંઠાસો ચિતાર જેખાટવામાં આવે છે

નહિ તો તે લગભગ કાળા જ દેખાય. "Youth's Endearing Charm" નામે શ્રીશ્મ જેના મેર માઇલ્સ મીન્ટરે એક આશ્ચર્ય માળાપ વગરની છાકરીના પાઠ બજાવ્યા હતા તેમાં તેની આંખો બેઠકની હેઠળ એવી દેખાય તે માટે કેટલે અંશે એ આંખો પર મકાસ નાખતાં તે શોધવામાં કલાકોન કલાકો ગયા હતા. આઈલિંગે તેના કુસ્તી ચળકતા ડોળા પર કૃત્રિમ મકાસ નાખ્યા ને તે ડોળા ગ્રંથ હોય તેવો ભાસ થયો, આ પરથી સાબિત થાય છે કે પાટની કુસ્તી બકિસ અને સ્ટુડીઓની યાત્રિ અસરો એ એ બેઠક હૃદયતંત્રી હલાવનાર શ્રીશ્મોમાં અનેરી મિત્રતા સાથે છે.

જેથી કુશન નામે છાકરાના ભાવદર્શક અને કંઈક વ્હેરોએ કેટલીક તેને માટે ખાસ લખાવેલ અર્થાત્ શ્રીશ્મો ઉત્પન્ન કરી છે એ શ્રીશ્મોમાં એ બાળકની બાલમતિબા ચિત્રપટ નિખળવવામાં અમુક નિવડી છે. તેનો ધડી ધડીમાં ભાવ બદલતો વ્હેરો; અર્થાત્ દૃશ્યો, તેની શ્રીશ્મમાં મોટા પગારના નામીય પાત્રો, કુશળ કેમેરામેન અને 'ગાલમ મીનીસ્ટર'ને પણ અદેખાઈ આવે એવો પગાર મેળવતા ડાયરેક્ટરો આ સર્વ એકત્ર થઈ મહત્વના ચિત્રપટો નિખળવે છે. આવી જગ્યાની જાહેરાત અને બેસુમાર અર્થનો બદલો

એ જેથી કુશનનો વ્હેરો ને હૃદયને હલાવી નાખના કંઈક સહી નીતરની તેની આંખો વ્યંજન સહિત વાળી આવે છે

વ્હેરોનો ભાવ ચાતુરીપૂર્વક દેખાડો લાગણી હૃદયમચાવવાની હવે લગભગ પરિપક્વ જેવી થયેલ કળાની સરખામણીમાં ચિત્રપટ માટે પાઠ બજાવતાં આજુ બેસવાની કળા હજી કાંઈ જાય, તો પણ લીલીચન ગીરા, મેરી પીકફર્ડ, બ્રાન્ચે સ્કી, નોર્મા રાલ્ફમેન, ફ્રેડગાલ્ડન મે, ટોનાલ્ડ અને અન્ય કેટલાંક પાત્રો ચિત્રપટ માટે પાઠ કરતા અંગ્રેજી આજુ પાડી જોનારું

"Over the hill" નામે શ્રીશ્મમાં મેરી કાર જુથ માતાના પાઠ બજાવે છે

હૃદય બેઠકમાં સમર્થ બન્યા છે. તીવ્ર લાગણી અને સુધામળ હૃદય ધરાવનારાં પાત્રો મદદ પ્રમાણે આજુ પાડી ગઈ છે એથી લાગણીવાળા પાત્રો માટે બનાવડી રીતે આજુ તૈયાર કરવામાં આવે છે ઝીમરીન અને વેસવીનથી કેટલીક વાર આજુઓ બનાવવામાં આવે છે.

યંગનો ઉપયોગ કંઈક અર્થસા જગજગુદી પેટા કરનારાં દૃશ્યો ચિત્રપટ પર ઉતારવામાં જ મેરે બાળ થાય છે. લોકોના ટોળામાંની અમુક વ્યક્તિઓ વ્હેરો લાગણીથી ચમકેતા દેખાડો હોય તો ફેરેશ તેના પર મળજ ફેરેશ નાખી અને ટોળામાંની બાકીની વ્યક્તિઓ પર ઓખું ફેરેશ નાખી અગરકારક પરિણામ કાઢી શકે છે. મકાસની અસરથી વ્હેરો પર કંઈક, મોઝ, કોથ આદિની રેખાઓ સ્પષ્ટપણે દેખાડી મકાસ છે અને ધારેલુ વાતાવરણ ચિત્રપટ પર કલ્પન કરી શકાય છે. દિવાની બાળુએ મકાસ નાખી પછી તેની કૃત્રિમ છાયા કલ્પન કરી 'Morality' ની શ્રીશ્મમાં દેખાડવામાં આવી છે. તે દ્રાવના સ્ટુડીઓમાંના બધા ને કંઈક જગાવવાની આનુરીમાં કુશળ ગણાતા કલાકરોની એક કળા છે. હાથના ચાળાનું 'કોલર અપ' લઈ એકંદરે કે ફેરેશને પાત્રો કાપી મોટું ચિત્ર પાડી બતાવવામાં આવે છે તે ને એ દાગ ધરાવનારના અંતરમાંની લાગણી બતાવે છે. ફેરેશ મેરો, નોર્મા રાલ્ફમેન અને નીચર્ડ બર્ગમાસ જેવાં પાત્રો આંખનિ નાગ લાને નુના દેખાડ લાગણીથી બોલાતાં પાસ જોડો જ અસરકારક કરી શકે છે.

(મ. જા.)

નવચેતન અને રંગભૂમિ.

ચિત્રકાર]

ગુણવતી મંદિરે

[શ્રીકૃત વી. મેસોજ

(પૃષ્ઠ ૧૭)

દવચેતન અને રંગભૂમિ.

ચેતનાર]

કુંવરી ગીરનાર તરફ જોઈ રહી.

[રા. પંડિત.

(૫૪ ૬૬)

આખર ખોલ

Christina Rossetti ના ગીત પરથી

લખનાર—પ્રો. બળવંતરાય. ઠ. ઠાકોર

—દુતવિલમ્બિત—

દયિત, આ છ'ં જન્ય જ જ્યાહરે
 રુદન ગાન રખે મુજ માટ રે :
 કખર રોપ રખે સરુ ક ચુલો,
 હરિત દ્રો બસ છે મુજ માટ રે.
 રજનિ આકળમાળ ચુંધી જશે,
 ચકલી મુકતક તે કઈ પી જશે ;
 અનિસ તે વિખતો ચુંધતો ભલે,
 રવિ વળી ચુસતો હુંટતો ભલે :
 રજનિ કે ચકલીઘી ન રીઝવું,
 અનિસ કે રવિથી નથી ખીજવું

ન તડકે નવે આંદની જ્યાં હશે,
 નહિ હિંમ નવ સાંઝ જ્યાં હાં લસે,
 અકળ એહ પ્રદેશ પડી વિશે
 ન લહું, આ ઉર કે રમરશી ન વા :
 દયિત, તું પણ સાંભરશે ન વા.

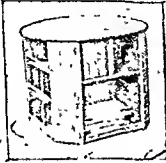
અકળ દેશ વિશે છ'ં જન્ય રે,
 દયિત, શું તુજને ય કયું અરે,
 અવરથા જ તમામ કયું ખરે :
 પ્રણયને પણ મોત અસલ રે :
 દયિત, આખર ખોલ વદ્દં ભલા—
 દયિત, જો રમરવી, રમરજે ભલા :
 અગર જો ભુલવી, ભુલજે ભલા.

નવું નવું.

અનુવાદ કરનાર:—ર. રા. પુનઃરિક.

ટોબલ-આલમારી

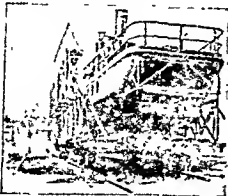
છઠ્ઠાંડમાં આજકાલ નવી નવતું એક ટોબલ બનાવવામાં આવ્યું છે—ઉપર ગોળ હોય છે, પરંતુ નીચેની બાજુએ ચતુષ્કોણ બનાવેલ છે. નીચે

જુદી જુદી નવતાં ખાતા હોય છે. તે ખાતાઓમાં પુસ્તકો અને નાના મોટા જુદી જુદી નવતાં ફેબ્રિક, સાપ્તાહિક, પાસિક અને માસિક પત્રાદિ સારી રીતે રાખી ગયાય છે. આવા ટોબલો સાધારણતઃ મોખી મોટી લાઇબ્રેરીને મરિ વધારે સગવડબદેલા છે. ધનુ નાજુરો વાચવા બેસે તોપણ ચોપડી લઇ આવવા મરિ કોઇને બેઠું પડતુ નથી. ટોબલ પર બેઠીનેજ જ્યારે પુસ્તક અથવા પત્રિકાની જરૂર હોય તે હાથ લબાવતાં જ મળી આવે છે.

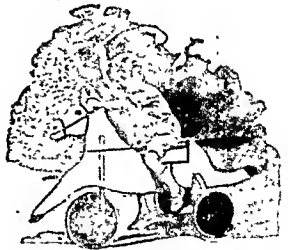
રેલવે લાઇન ઉપર થઇને જતી સ્ટીમર.

જર્મની દુનીયાને પુરેપુરું જીતી રહ્યું છે. તે

ન કરી શકે એવું એક પણ કામ નથી આટલા દિવસ

સુધી સ્ટીમર પાણી ઉપર થઇને ચાલતી, પરંતુ આજે જર્મનીને મતાપે સ્ટીમર માટી ઉપર પણ ચાલવા માંડી છે! આ તરફ પાણી, પેલી તરફ-પણ પાણી, વચ્ચે ઘણી જમીન આવી ગઈ છે. મુસાફરી કરનારાઓને ઉતરવું ચડવું ઘણુંજ અગવડ બરેલું છે, પણ જર્મન વૈજ્ઞાનિકોએ કમર કરીને કહ્યું—‘હલા રહે, અમે એ અગવડ દૂર કરી દઇશું.’ તેઓ આજે મનુષ્યો અને માલથી ભરેલ સ્ટીમરને તેજ જમીન ઉપર રેલવે લાઇન બનાવી તે ઉપર ચલાવી બીજા જલાસયમાં ઉતારી મુકે છે. જર્મની નેપોલીયનના સાચા શિષ્યો થઇ શક્યા છે એમ જણાય છે. ‘અસંભવ’ શબ્દને તેઓ પોતાના દેશમાંથી હાંપી કાઢ્યા વગર છોડવાની નથી.

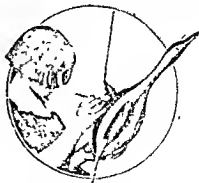
લાકડાનો ઘોડો કુટકા મારતો ચાલે છે.

હોકરોએને રમવા મરિ આ લાકડાનો ઘોડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે એ ખરું, પણ તેની સામેનું ‘પેડ’ એવી રીતે બનાવવામાં આવ્યું છે, કે ચલાવનાં વંતજ તે ઘોડો અને ઘોડેસ્વાર બન્ને દા કુદતા ચાલવા માંડે છે.

વિમાનવિહારીઓ માટે હલકું નાવ

આકારમાં બમણ કરતાં કરતા અકસ્માત્ વિમાનનું કોઈ સંચાક્રમ જગડી જતાં, વિમાનવિહારી મોટી મુશ્કેલીમાં પડી જાય છે. તે સમયે જ્યારે તેને ફરજિયાત નીચે ઉતરવું પડે છે ત્યારે જો તે હેલ્પ કે ચારે તરફ માત્ર પાણી જ છે તો તેનું મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. આ અપમૃત્યુના હાથમાથી બચવા માટે એક જાતનું હલકું નાવ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. વિમાનવિહારીઓ આ નાવને સગવડબરેલી રીતે એરોપ્લેન સાથે બાંધીને લઈ

અંદર બની જળી રહી હોય છે અને બહાર જુઓ તો એમ જણાય કે જાણે એક હંસ - ઉડી

રહ્યું છે. જુદી જુદી જાતના પશુ અને પક્ષીના આકારની નકલ કરી તૈયાર કરવામાં આવે છે, તે કારણે તેનું વેચાણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે.

જુદની ફોરીમાં ફોટો

પ્રેમીનો ફોટો ફેમમાં રાખી લીંત ઉપર અથવા ટેબલ ઉપર કે ફોટાની આલ્બમમાં

જઈ શકે છે અને જરૂર પડતાં તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. સમુદ્ર ઉપર પણ એ નાવમાં બેસી નિર્ભય રીતે કાંકા સુધી જઈ શકાય છે.

વિજળીની બત્તીના શેડ

વિલાયતમાં આજકાલ વિજળીની બત્તીના શેડ હી જુદી જાતનો અદ્ભુત આકારનો તૈયાર થાય છે

આટલા દિવસ શોભા પામતો. કોઈ કોઈ જી રોજખથી લોકેટમાં એ રાખતી, પરંતુ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાના મધ્યમ કેન્દ્ર પેરીસ શહેરે આને સર્વ કરતાં સડીને પ્રેમીને રમણીના પગનાં જુદ ઉપર જ મૂકી દીધો છે. ફોરી બાંધવાની જગ્યાએ એક ફેમ રહે છે. તેમાં મજલ મુજબ ફોટો રાખી શકાય છે, અને બહાર પણ કાઢી શકાય છે.

ચિત્રકાર — શ્રી 'શરમાણ'

ઉપર્યુક્ત શિર્ષક વાંચી તમે મુગ્ધમાં હસશે કે 'સ્વર્ગની સીડી' નો સ્વ. પદીયાંર-હતો દર્શકો વળી ક્યારે પચાવી પાડયો ! 'ધોગ વાશિષ્ઠ' કે 'શ્રીમદ્ ભાગવત' જેવા આધ્યાત્મિક અને ગમ્ભીર પણ ગુણક વિષયની વાચેજ કરનારો મહંત કે મોલાના વળી કે દી બન્યો ! પણ મારો સામો પ્રશ્ન એ છે કે, ભાષાનક અને દૈદ રસનો લેખક શા-તરસમાં ચંચુપાત ન કરી શકે ? પરમાત્માએ મનુષ્યને અમૂક પ્રકારની શક્તિ આપી છે, માટે તેને વળગી રહી તેને જ ફળવવી એવો કયો કૃપિદો છે ! આધ્યાત્મિક વિષયો પ્રત્નોત્તરી માંજ 'ધણે ભાગે નિર્ણય થયેલા હોય છે, એટલે આ ચંકાતું નિવારણ પણ મારી મેજે હું કરવા પારું છું.

વિષયના પ્રારંભે ગણપનિતું રજોકથી આનંદાન કરવાની પ્રાચીન રીતિને જદલે, હું તો મારી પોતાની શૈલીએ, 'શ્રી ગણેશાય નમઃ' કરી આગળ વધવા માંડું છું.

ધણા વર્ગ મોરની — નાનપણની વાત છે. અમારી નિશાળમાં નવા કસરત માસ્તર નિમાણા. દંડ-મુગ્ધજી શિખવવામાં તેનો જેવા નિપુણ ઉસ્તાદ અને. અગાઉ જોયેલ નહીં. એકરોજ અમને ખબર પડી કે ઉસ્તાદ ખીંજને વ્યાયામ શિખવવામાં કુશળ, પણ જાતે કસરત કરવામાં તેદનું કેલ દતા. સમાન્તર સાકડાના બે દાંડા [Parallel Bars] ઉપર ઉભા રહી શુલાંટ કેમ ખાતી, એ અમને સમજાવવા જતાં, ઉસ્તાદ પોતે જ સમતોલપણુ જોઈ બેઠા ; અને પાંચ પુટની ઉચ્ચાઈએથી પટકાતાં, તેનો પગ ભાંગી ગયો ! હું બહો તેનો પગ ન ભાંગ્યો, પણ તેના કેટલાક ચેલાઓએ તેને ઝીલી લેતાં, ઉસ્તાદનું ફકન દીંદું છેલાણું. તોપણ તોફરીગાંધી તેને જરતરફ કરવામાં આવ્યો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ દયા આવવાથી, તેને દંડ પીસતાં, મુગ્ધજી ફેરવતાં, અને સમાન્તર દાંડા ઉપર શુલાંટ ખાતાં જરાજર સિખવ્યું ; અને

ઉસ્તાદને પાછી એક બીજે સ્થળે નોકરી મળી. આ વખતે વળી તે બીજી રીતે નિષ્ફળ નિવડયો. લાણુવું અને લાણાવડું એ અલગજ વિદ્યા છે. ઉસ્તાદ પોતાને જાને કસરત કરતાં આવડી, એટલે તે કળા બીજાને શિખવવાનું ત્રિસરી ગયો; જેથી ત્યાંથી પણ રખસદ મળી.

તેના મિત્રો તેને માટે કાંઈ સારી જગ્યાની શોધમાં હતા, એટલામાં સુભાગ્યે સરકારી થાણાની સ્થાપના થઈ. સરકારને ધોડેસ્વારો ફળવવા માટે એક શિક્ષકની જરૂર હતી, તેને તે જગ્યા મળી, બાપદાદે પણ ધોડા ઉપર પડાંજી નાખેલ નહીં હોવાથી, સવારોને

કાંઈ પણ છે જ નહીં; તમારા પોતાનામાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખતાં રીખો, એટલે થયું.” મેદાનમાં સવારો રૂબરૂ આંટકી બધી બડાઈ દર્શાવતા છતાં, પોતાનો ભેદ કળાઈ જશે એમ તેને વારંવાર બીતિ રહેતી એટલે એક રોજ પોતાના ઝોળખીતા એક ફેરીવાળાનું ટાયડું મંગાવી, ઝાલર ટાણે તેને ફેરીને ગામથી દૂર અધીક માઈલ લઈ ગયો. સૂર્યાસ્ત થઈ ગયેલ, અને આસપાસ નજર કરતા કાંઈ માણસ જોવામાં ન આવ્યા, એટલે એક વોકળાના ડોળા ઉપર ચડી, ધોડાની પીઠ બરાબર પોતાના પગની સમોન્તર રાખી, ધોડાની દશાબર વખત

હજી પેંગડામાં પગ પૂરાપાછા નહીં ગયા હોય ત્યાં તે—

ફળવવામાં પડાકે ને પડાકે તે સમ્પૂર્ણ રીતે સફળ થયો. પોને ધરતી ઉપર મેદાનની વચ્ચમાં દરરોજ મકકમપણે ઉમ્મો રહી, સોડીને ધસારે લાલ પીળી આંખે, ‘રાષ્ટ્ર-લેફ્ટ’ એમ હુકમ આપતે, જાની કાઠી, થોડે ચડતા સવારોને રોજ રોજ શિખામણ દેતો કે, “ભુઓ, ભુવાનો! ધોડેસ્વારીમાં બીજું

પીક થાજડી, તેના કાનમાં આપો બાપો અને ‘અચખચ’ના બે ચાર મંત્રો કુંડી, પ્રત્યુડ’ નામ લખે, પડતા આખડના, છેવટ તે ઉપર સવાર થઈ, હજી પેંગડામાં પગ પૂરાપાછા નહીં ગયા હોય ત્યાં તે દરામજદું હણહણ કરતું, ચારે પગે યતનનાટ કરતું, ઉસ્તાદને ઉપાડી, આડે માર્ગે અવાવર કુવા તરફ દોડ્યું.

તેનાજ હાથે કેળવાયેલા કેટલાક સવારો તેની મદદે ન દોડ્યા હોત તો, ઉસ્તાદના મોઢે વરસ ત્યાંજ પુરાં થઈ જાત. વાત તો જેટલી લંબાવવા ધારીએ તેટલી લંબાવી શકાય; પણ આ જમાનામાં દુકે પતાવવામાં માલ હઈ, તાત્પર્ય એ છે કે જે શખ્શ વિશે આપણે વાત કરી, તે ભલે અધમુઆ ઘોડા ઉપર પણ ચડી શકતા નહોતા, કે બન્દુકનો ઘોડો પણ ચડાવી કે પાડી જાણતા નહોતા, એટલા માટેજ અત્યારે રાજ્યના પોલિસ ખાતાના બાહોશ વડા તરીકે નામચીન થઈ ગયેલ છે. આ તો વાત થઈ, પણ તમારી નજર આગળ જનતા આવા દાખલા ક્યાં આજા છે! વેપારી કાલેજમાં ભણીભણીને પોપટીયા પંડીતના કરતા, વગર ભણેલા આપણા દલાલ ભાઈએ અને મેમણ ભાઈએને તે ધંધામાં કેવા છક્કા પંજા મળે છે! માટે આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને જીંદગીની શરૂઆત કરવી જોઈએ. જીવન સાફવતી સીડીનું આ પ્રથમ પગથીયું છે.

તમામ શાસ્ત્રકારો અને પુરાણવેતાઓ એમજ બોધે છે કે, 'ખત—એજ જીવન સાફવતી સીડીનું બીજું પગથીયું છે।' હું તેમાં સંમત નથી; મારો અભિપ્રાય તેથી ઉલ્ટો છે. આપણામાં એક એવી કહેવત પ્રચલિત છે કે 'ભૂત્યા ત્યાંથી ફરીને ગણો.' કાપી બૂકમાં આ વાક્ય જાડા મોટા કીતાબી આપણે ધણી વાર ધુટ્યું દશે. આ સિદ્ધાન્ત પણ અર્થ વગરનો છે. તેને બદલે એમ કહેવું જોઈએ કે, 'ભૂત્યા ત્યાંથી બીજું 'ભણો' એક બાબતમાં એકવાર યત્ન કર્યો છતાં 'ધર્મ' કૃપા ન થઈ, તો પછી તે બાબત પડતી મૂંઝવી જોઈએ, અને બીજી દિશામાં ઝુકાવવું જોઈએ. હોય! એક ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ કરું:—

દિશેરાવસ્થામાં ગામડાની એક નિશાળે અમે ભણતા હતા. પગાખાં પૂજાતી વખતે,

જો 'છગડે નવડે—એગણુસાક' અમારાથી બોલાઈ જવાતું તો ચોખ્ખલા અંગરખાવાળા અમારા મહેતાજી, અમારા ઉપર ધસારો કરી, કાનની છુટ ઝાંથી, કાળા પાટીયા સામે લઈ જતા; પછી પાટીયા ઉપર ચાક વતી મોટા અક્ષરે 'ભૂત્યા ત્યાંથી ફરીને ગણો' એમ લખીને તે વાક્યનું રહસ્ય અમારે ગળે ઉતારતા, અમારા અંગુઠા પકડાવી, 'એકડે એક'થી છેક 'સાતડે મીડે—સીતર' લગીના પાડા દસવાર અમારી પાસે 'બોલાવે, ત્યારે જ તેને સંતોષ થતો; એવા મક્કમે અને કડક સ્વભાવના તે હતા. મહેતાજી પોતે કદી પણ નિશ્વમી બેસતા જ નહી. નિશાળ પૂરી થઈ કે પોતે ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરિક્ષા માટે મીડા રાગથી વાંચ્યા કરતા, અને ઠાકું હલાવી ગોખ્યે રાખતા. દર વર્ષે પે તે પરિક્ષા દેવા કોલેજમાં જતા, અને દર વર્ષે કારા ધાકડેડ જેવા પાછા ફરતા. પરિક્ષામાં નાપાસ થયાનો મોઝો આવે, તેજ ધડીએ કાળા પાટીયાં પાસે જઈ, તે ઉપર 'ભૂત્યા ત્યાંથી ફરીને ગણો'—એમ લખી, એક એક શખ્દનું રહસ્ય અગ્યાર અગ્યાર વાર મનમાં ઉતારતે, પાટીયા પ્રત્યે સ્વગત એવો અભિનય કરતા કે, અમને તે ધડીએ એમજ લાગતું કે હવે પરિક્ષકનો દવાવો આવે, તોપણ તેનો ભાર નથી કે મહેતાજીને નાપાસ કરે! મહેતાજી આપડાની કાડી કમજોર, અને પ્રકૃતિ ગુસ્સા જોત જેવી હોવાથી, વાત વાતમાં તાવથી પટકાઈ જતા. ભણું થતો જવરેન્દ્ર મહારાજનું કે તેના પ્રતાપે કાઈ કાઈ વાર 'લાગલાગટ' બળે ત્રણ ત્રણ દિવસ આમલીના ઝાડ ઉપર ચડી પેટ ભરીને કાતરા ખાવાની અમને છુટી મળતી. તાવમાંથી ઉઠનાં, મ્હેરો ભલે બૂન જાડકામણો હોય, અને પગો ભરે એકી બેટી રમતા હોય, તોપણ ચકિત એવી કે પાછા 'એના એ પુસ્તક અને એનું એ મસ્તક દહન. દીશે એકથી વધુ વાર ઘોળે ગયાનું આપણે વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી;

પણ અમારો આ હીરો ત્રણ ત્રણવાર ઘેરે જઈ આવ્યો તોપણ કશો કંટાળો નહીં, અને ફરી ફરી માટે તૈયાર ને તૈયાર જ. ચાર વખતાં પ્રયાસ બાદ મહેતાજી આખરે પસાર થયા; અને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ થવાની છુટ મળતાં, એક બચકીમાં પોતાની ધરવખરી બાંધીને હાથેર શહેરમાં ગયા.

શહેરમાં મહેતાજીનો એક પિતરાઈ ભાઈ મહેતો છે. મહેતાજી ન્યારે વિદ્યા વિદિત : પશુ : વાળા શ્લોકમાં અગ્ર શ્રધ્ધા ધરાવતા હતા, ત્યારે મહત્ત્વ ખાધ મસીદે સુષ્પ રહેવા વાળા તેના પિતરાઈ, 'ભણે તે ભિક્ષુક અને ન ભણે તે નૃપતિ' ના સૂત્રમાં અવધ માનીતતા ધરાવતા હતા. મહેતાજીએ પોતાને સ્વહસ્તે આછો પાતળો રોટલો ટીપી, ચાર ટંકનું એક ટંકમાં રોડવી, મદામહેતને રૂપીઆ એકસોની મુઠી ભેગી કરેલી, તે વાત તેના પિતરાઈ ભાઈની જાણમાં હતી; જેથી વગર પરસેવે મહેતાજીનું દાળદર શીટાડતા તેના ભાઈએ રસ્તા બતાવવા માંડ્યા. મહેતાજીને વખતે વખતે બગીચે ફરવા લઈ જાય, અને ત્યાં એકના સહસ્ત્ર ગણા દામ પેદા કરવાની યોજનાની વાત કરે. એક વાર તો જલેખી ને લાજવાનાં પડીકાં બધાવી મહેતાજીને નદીએ ફરવા લઈ ગયા. નાસ્તો કરતે કરતે તેના પિતરાઈએ વાત છેડી કે, "જો કરગીની લોટરીમાં એક સો રૂપીઆ રોકડા, તો દશ દશ રૂપીયાની કુલ દશ ટીકીટ તમને મળે. પેલું ઇનામ પચાસ હજારનું, ખીલું પચીસનું એમ ઉત્તરોત્તર દશે ટીકીટો ઉપર જો ઇનામ લાગે તો કુલ એક લાખ રૂપીઆ તમને મળે તેમ છે."

"યલ્ જધી ટીકીટ આપણનેજ લાગે એવાં આપણા ગરીબનાં નસીય કયાંથી હોય ?" મહેતાજીએ શંકા કરી.

"છટે-છટ, ગરીબી શું લખારીને અવતયાં છીએ ? નસીય શું વેચી ખાધાં છે ? પચીસ

કે પચાસ કે સોના ઇનામની હું દરકાર કરતોજ નથી. પહેલાં એક જો ઇનામ આવે, તો પશુ બેડો પાર છે. જેમ લોક સુખકથી ગમે તેવી લોખંડી વસ્તુ ખેંચાઈ આવે, તેમ મારી ગણતરી એવી આબાદ છે કે પહેલું કે ખીલું ઇનામ તમને મળવામાં ફર પડે તો મારી મુઝ મુઝાવી નાખું." મહેતાજી આપડાને એટલું પણ જ્ઞાન ન રહ્યું કે તેના પિતરાઈ બિનમુછીયા હતા.

"શું કહો છો ?" મહેતાજીના મોઢામાં અમી છુટ્યું.

"હા. આ કાંઈ તમારા પોથી માહેલાં વેગણુ જેવા વિષય નથી. આ લાઇનમાં તો મારો ખાસ અબ્યાસ અને અનુભવ છે. ઘોડાના માપ અને વજન ઉપરથી, તથા તેના બેકડી ઉપરથી, હું ગણતરી કરીને ચોક્કસ ભવિષ્ય લાખી આપું કે, કયા ઘોડાની કાનસુરી પહેલી આવશે, અને કયો ઘોડો પાછળ પડી જશે." મહેતાજી સન્મુખ વેળુના પટ્ટમાં નાનું સરીખડું મેદાન બતાવી, સાત કાંકરી દાવ જેવી રમત તેના પિતરાઈએ આપાદ ખડી કરી.

"તો પછી, આપણે એક એ ટીકીટ લઈએ તો ન ચાલે ?" મહેતાજીને ભવિષ્યે બુન્યા.

"ના. ના દશ ઘોડા શરતમાં ઉતરે એટલે દશ ટીકીટની ચોપડી ખરીદવાથીજ કામદો છે આ ગણીતનો વિષય છે; તેમાં મીન કે મેખ યાયજ નહીં. જેવા તેવાને તો હું આ ચાવી બતાવતો પણ નથી. તમને જોતજોતામાં પોણા લાખ રૂપીઆ મળે તેમાં હું રાજ છું અને મારો પ્રભુ પણ રાજ છે; મને તો તમારે ફક્ત તેમાથી દશ ટકા કમિશન આપવાનું છે."

મહેતાજીનું મગજ તે વખતે ચગડોળે ચઢ્યું, અને તેની જમણી આંખ તેજ વખતે ફરકી, એટલે ચાર વર્ષની સનત મહેતને

પરિણામે બેળા કરેલી પુંછ, કે જે પોતાની
જેઠે વાંસળામાં બાંધી હતી, તે ત્યાંને
ત્યાં ઠાલવીને ચોતાના પિતરાઈ ભાઈને
બુઝત કરી દીધી. કારતક મહીને કણ્ણીને
ઠહાપણુ આવે છે તેમ સમય જતાં મહેતાજીને
આ કૃત્ય માટે ભારે પશ્ર્ચાતાપ થયો.

ઢાલેજમા શ્રી-ભરવાની મુદત આવતો, એક
કુટ્ટી ઢાંડી પણ પોતા પાસે ન રહી. વીંશીવાળો
પણુ હિંધરાણી કરવા લાગ્યો. હવે-કરવું
શુ! શ્રી ન ભરવાથી ઢાલેજમાંથી તેને ઢાંડી
કાઢ્યો તે તો ઠીક, પણુ વીંશીવાળો આંગ ઉપર
રાંચ ભાગવાની ધમંદ્રી આપતો હતો તેવું કેમ!

અત્યારે અરીજી ઘોળીને પીવા જેટલા પણ્ય પેસા પોતાની ગંડમાં નહોતા; તેમ ધરતી પણ્ય પોતાને મારગ દેતી નહોતી; જેથી વીંધીવાળાની ખાસી ઓરડીનું ખારણું અટકાવી ભારોડીયે લટકતી રસી પોતાના ગળામાં પડેલીને, ખાટલા ઉપર ચડવા નય છે, ત્યાં 'હ્યો! તમારો તાર,' કહેતો ટપાલવાળો ખારણું ભડક દેને ઉઘાડીને દાખલ થયો.

આ તો જેમ રમથાનમાં સત્યવાદી દરિશ્વર તારામનિની ગરદન ઉપર ફરકીતો ધડકવા જતાં, વચિષ્ઠ વિશ્વામિત્રાદિ ઋષિમુનીઓ 'ધન-ધન' નો આશિર્વાદ દેતા, કુમુદની વૃષ્ટિ કરતાં, આકાશમાંથી ઉતરી પડે. તેમ ગમે કાંઈ! ખાવા તેવાર થયેલા મહેતાછતી વ્હારે, અમીને વળને જ કેમ ગણે શ્રી હરી ધાયા હોવા! એમ જ બન્યું. આવા કચણ-રસના દરવરંગભૂમિ ઉપર જ ગોમે. આપણે અત્યારે કાંઈ નાટક લખવા બેઠા નથી વિધવાનર યતાં, વાનતો સર હું પોને પણ્ય વિસરી ગયો છું. મને તો લાગે છે કે મહેતાછતો મગજમાં પ્રથમથી જ બુમો ભર્યો હતો, એટલે મગજ કેળવવાની મહેનતમાં ચાર ચાર વરસ ગાળવા કરતાં, તેનું ગળું સુરીયું કનું તો પોતાનો દંડ કેળવીને બે કાંઈ નાટકશળાના નેકરીએ રહ્યા હોત તો, આજે ખારસા ગમેદ ત્રણમેદનો પગર મુખેથી કમાઈ ખાત.

છંદગીમાં ઉપર ચઢવાના બીજાં ક્યાં ક્યાં મોટાં પગથીયાં છે તે હવે આપણે જતાપણે. અટકું તો તમે પણ્ય કબૂલ કરશો કે—ખારકાની બુધિએ ચાત્રવા કરતાં, પોતાની આભશક્તિ ઉપર મુરતક રહી, યોગ્યરે ગમે તોલ કરી જે વિચાર પરિપકવ થયે, તેને તત્કાલ ગતિમાં મૂકવાની તીવ્રતા—જે સીડીના વર્ગાકનું મુખ્ય પગથીયું છે. આ સિધ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં તમે કહો તેટલા દાખલા માંની આંગળીને વેટે ગણાવી શકે તેમ છું.

મુંબઈમાં લાભશંકર નામક તીક્ષણ અને ચંચળ વૃત્તિના એક યુવકના સમાગમમાં હું આવેલ છું. ડીઝી કાંઈ વિશ્વવિદ્યાલયના જતરડામાં જે ચાવાથી જ મળી શકે તેવું કાંઈ છે જ નહીં. અંગ્રેજી માસિકોના આગલા પાછલા જાહેરખતરનાં પાનાં ઉચકાવશે તો તે તમને દીવા જેવું દેખાઈ આવશે કે, વિચિત્રત અમેરીકામાં એવી અનેક સંસ્થાઓ છે, જે તમે ધારો તે ધંધા માટે, કેવળ પત્રવ્યવહારથી, પાંચ દિવસના પૂરેપૂરા પાવરકા કરી, 'ક-બ-ગ' થી માંડી 'હ-ળ-લ-લ' લગી જેવું દરેકો તેવું પુછકું અદ્ય દામે વળગાડી આપે છે દેશી કરતાં આવી વિદેશી ઉપાધિથી અત્રંકૃત થયેલા આપણા લાભશંકર ધંધાની શોધમાં હતા. એક રોજ રસ્તે દાઇમાં બેગ લઈ, ઉભી રહ્યાં જતા લાભશંકર ભાઈ, ભડક દેતે માગી છાતી સાથે અફળાયા. પાછો પડતાં મેં પૂછ્યું કે, "ક્યા અદ્યા!" તેણે જવાબ વાળ્યો કે, "લંકા,"

"ગું, સોનું લેવા!" મેં પૂછ્યું.

"એના જેવું જ તો. કપ શીયાન્કોકો જેની વનરપતિમાંથી આપણે ત્યાં થી બને છે. પણ્ય હવે તો ખતીજમાંથી થી કાઢવાની ગેધ થઈ છે. સમુદ્રના કાદામાંથી ધૂત ખનાવવાનું કારખાનું ખુદ મતારની ખાડીના કાંઠા ઉપર ઉઠું કરવામાં આવ્યું છે. તે માત્ર ચાતુ કરવાની એજંસા માટે જાહેરખતર પ્રસિધ્ધ થઈ છે. માટે રીયે સિમેન જાઉં છું."

"પત્રવ્યવહારથી નહીં સાહે!" મેં સૂચવ્યું.

"મહા માણસ! પત્રવ્યવહાર તો લણ્યાં નવરા નકામાંઓએ કયો દશે; પણ્ય તેમના કાગળો પોંચે, તે પહેલાં હું રથર ત્યાં જઈને કામ કાઢી આવીશ."

વાત પણ્ય ખરી. લાભશંકરની કામ કરવાની સુધરેલી શૈલી સાથેજ સફળ નિવડી. અફવાડીયામાં તો દિન્દુરયાન માટે સોલ

એન'સી ક્ષત્રિ એ ભાષથી પાછા ફર્યા. માસિક પાંચસોના પગાર ઉપરાંત કમિશન અને એર્ગિક્ષ ખર્ચ છુટું. માલ ખપાવવા માટે, લોકોને શીયામાં ઉતારવાની જાદુઈ કલા તો જાણે લાભશંકરના બાપની જ હતી ; એટલે થોડા રોજમાં દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોના આખાં પાનાં રોકવામાં આવ્યાં ! અને નીચે મુજબ આર્થ પ્રભુ જોગ સચિત્ર સંદેશો, રતાંધળા પશુ અંધારે વાંચી શકે એવા પાકા કાળા બહાણ જેવાં બીબાંથી પ્રસિધ્ધ થયો :—

મહાત્માજીના સંદેશા કરતાં સચિત્ર સંદેશાની લોકો ઉપર એવી સચેટ અસ

અને 'કામધેનુ ધૃત' માટે ઓરિસ ઉપર એવા દરોડા પડ્યા હાજ્યા કે, કેવળ કમિશનમાંજ લાભશંકર ભાઈનાં હેવાં છોકરાં ત્રણ પેઢી લગી ખાય એવી લોકેશની તેના પર કૃપા ફળી છે. છવન-સાક્ષ્યની એજ સાચી સીડી !

લાભશંકરભાઈની વાત જ્યાં ત્યાં અને જેને તેને કરવા જેવી નથી ; કારણુ વખતે હંસની ચાલ ચાલવા જતાં, આપણી પોતાની ચાલ ભૂરી જવાય. સાન્ટાક્રુઝમાં અમારી પડોશમાં રહેતા, મિં. લટારશંકર પાસે એક વાર આ વાત બુલેચુકે મારાથી યદ્ય રૂઝ. મિં. લટારશંકરે સુખેયુ યુનિવર્સિટીની બી. એ. ની માનદ પદવી હજી એક વરસ પહેલાંજ મેળવી હતી. અભ્યાસ સાથે સાહિત્યની સેવા પણ કરે જતા. ભાષાજ્ઞાન માટે પ્રિયદે તેની સારી કદર કરી હતી. કુટુંબની ઉપાધિ વધનાં, એમ. એ. નો વિચાર પડેના મેલી, નોકરી માટે ચારે બાજુ ફાંસ મારવા હાજ્યા. કેળવણી ખાતામાં અરજી કરતાં—'હાલ જગ્યા નથી'—એવો જવાબ મળ્યો, રોજ દા પત્રની ઓરિસમાં ઉમેદવાર થતા—'અનુભવ વગરના માટે નકામા'—એવો ઉત્તર વાળ્યો. મોતીનાં દાણા જેવા અક્ષર લખી જાણતા છતાં બેન્કમાંથી તો—'બી. એ. થયા તો કાલેડા બંધો'—એમ રોકડી સજાહ મળી. કયાંક પણ પાટો ન બાઝતાં, કંટાળીને આખર રેડીયે વળગ્યા, અને સમ્પૂર્ણ ખાદીમય બની ગયા. લાભશંકરના સિતારાગી વાત કરતાં—'હા-હ-ખર' ! હ-ખર' એટલેજ બોલ બીખાજાનના બંડોળમાંથી લટારશંકર બહાર કાઢતા. અમુક સમય વ્યતિત થયા બાદ એક રોજ મિં. લટારશંકર મને રસ્તે અચબૂચ સામા મળ્યા. તેણે સુધ્ધ ખાદીનું પેરણુ, ચાર નંબરનું હાથે કાંતેલ સુતરનું મળેનું પોતીયું, અને ખાદીની ટોપી, એ પ્રમાણે વેશ ધારણુ કર્યો હતો; ઉપરાંત કમરે ખાદીની બ્રાજ થેલી લટકાવી હતી. મેં પૂછ્યું,

"કેમના ?" તેણે જવાબ વાળ્યો કે, "જેસલમીર." "જેસલમીરના રણમાં શું છે ?"

"જેસલમીર યુનિવર્સિટી માટે એક 'રાજસ્થાની પ્રોફેસરની જગ્યા પૂરવાની છે," તેણે કીધું, "તામ બી. એ. થયેલા યુવક જેની દ્વિતીય ભાષા ગુજરાતી હશે, અને જેણે સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ભાષાની શોધખોળ માટે કાંઈપણ ચંદ્રક મેળવ્યો હશે, તેને ખાસ પસંદગી દેવામાં આવશે"—એવી જાહેર ખબર છાપામાં વાંચતાં મેં વિગત વાર અરજ મારા તમામ પ્રમાણપત્રોની નકલો સમેત ગઈ કાલેજ ટપાલમાં રવાના કરી દીધેલ છે. હવે પ્રિન્સીપાલના મોઢા મોઢ થવા માટે આજેજ જેસલમીર ઉપડી જઈ છું" માસિક રૂ. ૩૦૦ નો પગાર, ઉપરાંત રહેઠાણ મફત મકાન, અને પ્રતિ વર્ષ રૂ. ૧૫૦૦ વધારો—ખાસી સુંદર તક શા માટે જતી કરી ?"

ખરેખર તેજ ગમે ગુજરાત મેલમા મિં. લટારશંકર ઉપડી, વળતે રોજ રજપૂતાના માલવા મેલ મારફત સાકરે મારગડ જંકશન ઉતરી, ત્યાંથી બદેશ્વર-બીકાનેર રેલ્વે પકડી મધરાતે રણુમા સ્ટેશન આગ્યું ત્યાં ઉતરી પડ્યા સ્ટેશનમાંજ રાતવાસો કરી, પ્રભાતના પ્રકરથી આજુબાજુના નેસડા તરફ ખુબ આંટા માધો, ત્યારે મધ્યા-હકાળે એક ઉઠ માંડમાં ભારે મળ્યું. ઉભી રરિમ કાંઈક ટાઢા પડ્યા એટલે ઉઠ ઉપર સ્વાર ચઢી હુઝમચેતા ચોડ્યા ને, ખરડા અને કમરનાં અરિયં પૂરપૂરાં સીધા સદ્ થઈ ગયાં, અને ખરાખર પોણા મણુ જેટલો રેતીનો લેપ તેના અંગ ઉપર વળગી પડ્યો, ત્યારે જ ચોથે રોજ જેસલમીરનાં દર્શન થયાં. સીધે સીધા કોલેજમાં જઈ હેડ ક્લાર્કને મળ્યા, અને પોતે રાજસ્થાની ભાષાના પ્રોફેસરની પદવી માટે ઉમેદવાર છે એમ જાહેર કયું, 'દીક્ષી' છું, એ જગ્યા લગભગ પૂરાંક ગઈ

એટલે હંટ ઉપર સ્વાર થઈ હસમયતા આપ્યા

લાગે છે; તો પણ જરા અને થોભો, હમણું મોક્ષ જણાવું છું.' કહી હેડ કલાર્ક પરભાઈ પ્રિન્સિપાલની ઓફિસમાં ગયો.

“સાહેબ! આપણે જે જગ્યા માટે મુંબઈના પત્રોમાં જાહેર ખર્ચ છપાવી છે, તેને માટે કાંઈ અરજી ટપાલમાં આપ સાહેબને મળી છે ખરી! પર્મરોજ ટપાલનું એક પરખીડીયું આપ સાહેબને મોકલાવ્યું, તે એજ જગ્યા માટેનું છે કે કાંઈ બીલું.” હેડ કલાર્ક સાહેબ પામે વાત છેડી.

“હા—આજ પરખીડીયું.” પ્રિન્સિપાલ સિગરેટનો ધુમાડો હવામાં ઉડાડવા લાગ્યા, “અરજદાર છે—મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ; સન્ટકુન્જના રહીશ, મિં લટારચંદર ખી. એ. લુઓની! આ રહ્યા તેમના સાર્ટ-

ટીફો. ચોતે ફર્ટ કલાસમાં પસાર થયા છે, ‘ગુજરાતીને રાજસ્થાની સાથે નિકટ સમન્ધ’—એ લેખ માટે સાહિત્યપરિષદ તરફથી તેમને રૂપેરી ચન્દ્રક પણ મળ્યો લાગે છે. તમારી પાસે કાંઈ બીજી અરજી આજે ટપાલમાં આવી છે!”

“જી ના, સાહેબ” હેડ કલાર્ક કીધું.

“તો પછી પછી મિં લટારચંદરથી લાવક બીજો કયો ઉમેદવાર હોઈ શકે! આપણને જેવા જોઈતા હતા તેવાજ માણસ મળી આવે છે, એટલે મેં તો મારો નિશ્ચય ગઈ કાલેજ કરી નાખ્યો છે, અને દીવાન સાહેબની પરવાનગી મેળવી, અરજન્ટ તારથી મેં તો ગઈ કાલેજ તેમને જણાવ્યું છે કે, તેમની અરજી મંજૂર કરી છે, માટે સાર

સ્વાના યતુ; તેમને રેલ્વે લાડું ડબલ ફર્ટ કલાસ, રાજ તરફથી મળશે; ખાસ કીરસા તરીકે વધુમાં વધુ દશ દિવસ લગી રાહ જોવામા આવશે.” પ્રિન્સીપાલે અરજદારની આખી અરજી પુનઃ વાંચી અને લેખકના અક્ષર વિશે તો ખાસ પ્રસંસા કરી.

“ત્યારે, સાહેબ! બહાર ગામથી એક ઉમેદવાર અત્યારે આંહી આવ્યા છે, તેનું કેમ!” કલાકે પુછ્યું.

“બહારગામથી? ક્યાંથી?”

“છેક મુંબઈથી—હું ઉપર જોડીને આવેલ છે; અને આ જગ્યા માટે પોતે બધી રીતે લાયક હોવાનું કહે છે, અને આપને રૂબરૂ મળવા સાહે છે.”

“એવા નવરાઓને મળવાની મને અત્યારે કુરસદ નથી. મોડું કેવું છે?”

“સાહેબ! મોડું તો લોટ ફાકે છે. ખાદીનું પેરણ અને ટોપી ધૂળધૂળ લાંબાં છે.”

“આવા લખાડ લોકો આંહી લગી શા માટે ખુવાર ચાલે છે? અને આપણું માથું શા માટે ખાલે છે? રાજસ્થાની પ્રેક્ટિસરનું આવું મોકલું આવે! બીલ્ડરૂલ નહીં;” સાહેબે ટેબલ પર પરખીડીયું પછાડી જરા ધૂળ ખંખેરી, “આપણને શીયુત લટારશંકર જેવા સાક્ષર ગ્રેજ્યુએટ મળી ચૂક્યા છે, તો પછી આ મુંબઈગરાને લીધું નાળીએર આપો. મિ. લટારશંકર માટે આપણે દશ દિવસ લગી રાહ જોઈ શકીશું. મને તો ઉલટી એવી બીતિ રહે છે કે એવા પંડીત આપણા રેતાળ પ્રદેશમાં આવશે કે કેમ! ત્યારની વાત ત્યારે. એવા લાખ વિચારદ જો આ જગ્યા સ્વીકારવા તૈયાર થશે તો ડબલ ફર્ટ કલાસ લાડું રાજમને બીલ્ડરૂલ બારે પડે તેમ નથી. બસ, જાઓ! એ મુંબઈવાળાને રોકડું પરખાવી દો!”

“વાર—સાહેબ.” કહી હેડ કલાકે નખીને જવા લાગ્યો.

“આઈ સે! તમે શું કહ્યું! એણે ખાદીની ટોપી પહેરી છે!” સાહેબે કલાકેને હાક મારી પાછા બોલાવ્યા.

“હા, હા. સાહેબ! અને ખાદીનું પેરણ પણ ખૂંડું.”

“ત્યારે તો જરૂર એ કાંઈ અસહકારી અગર રાજદ્રોહી બાપણ કરનારો હોવો જોઈએ! એવા ચળવળીઆને આપણા રાજ્યની હદમાં કોણે પ્રવેશવા દીધો? તમે હમણાંને હમણાં પોલિસ ખાતાનાં વડાને સંદેશો કહેવડાવો, અને જલ્દી તેને સ્વાધીન કરો.”

પરિણામ એ આવ્યું કે આપડા લટાર શંકર ઉત્તરમાંથી ચુલમાં જઈ પડ્યા. પોલિસે તેની સાત પેદી મુધીના નામ-હામ નાત-ગતના સવાલોની પૂછપરછ, તેના મહેરાના નિશાનની પૂરતી નોંધ અને તેના જમણા અંગુઠાની ખારીકે છાપ લીધા બાદ, હથીવાર બંધ પેરા હેડળ જેસલમેરની હદપાર કોણ જાણે કેવી ઓખી જગ્યાએ છોડી દેવામાં આવ્યો કે, જેમ મોગલ શહેનશાહ હુમાયુ સીંધ જતાં મારવાડના રણમાં બૂસો પડ્યો, તેમ બિચારો લટારશંકર પણ આ રેતાળ પ્રદેશમાં અટવાઈ ગયો. આ વેરાન વિકટ મુલકમાં ધૂળ ઘાલતે ઘાલતે મહા મુરકેલીએ અને વીસકે દિવસે રણમાં એક રેલ્વે સ્ટેશન હાથ આવ્યું, ત્યારે જ હીમખીમ ધર બેગો થઈ શક્યો. સાન્ટાક્રુઝ પોંચ્યા ત્યારે જેસલમેરનો તાર વાંચ્યો. પણ મુદત ક્યારનીયે પૂરી થઈ જવાથી જગ્યા પૂરાર્થ ગઈ હતી.

તમે કુદરતી રીતે પ્રશ્ન કરશો કે આ તો છોટા લોકની વાત થઈ; મોટા લોકનું શું? સામૂન, પિટીટ, ખાટલીવાળા, તાતા આદિ ખાનદાન શ્રીમાન કુટુંબોના વંશજો આજે મહેલ અને મોટરમાં મહાલે છે, તે વિજયની

આવી કદ ? એ પારસી, ભાટીયા, કેપોળ આદિ કરોડપતિ શેરીઆઓને પૂછશે તો તે વિના અંચકું કહેશે કે તેમના વડવા કદી પણ રૂપીયાના ગાંસડા પોટલા બાંધીને મુંબઇ એટમાં ઉતર્યા નહોતા. એ તો 'મે' મારવાડે જાતીયો બ'બલ શહેરમે' આયો, ધાસલેટરી" ફેરી કરકે પિંજરાપોળમે' સોયો"—નેમ એ નદાપુરમે' ખમે નાત્ર દોરી લોટા. લટકાવીનેજ આવેલ હતા; અને કેવળ જ્યત-મહેનત, વ્યાતમ-અળથી સીડીના હેઠલા પડધારથી કવિની ભાષામાં-ધીરે ધીરે અતી અતી ધીરે, હોય હેનાથી ધીરે, અગર ગામની બેઠીમાં -અધરણીનાં પગલાં ભરતે ભરતે, પણ મહમં પણે, આજે શિખર ઉપર એ ખાનદાન કુરુખો પોંચી ગયાં છે. પણ સંસારમાં ઝીપલાવતા આપણા નવયુવાનોને-પગતા પણી ઉતાયો વગર, હાઇડ્રોલિક કે ઇલેક્ટ્રિક સિદ્ધિ જેવી કરામતના જ્ઞાનના અભાવે, બોંધ તળામેથી કેવળ કેકડો મારી, પરભાણુ—રાગ બાઈ ટાવરની ટોચે પોચડું છે, તેનું કેમ !

પણ, જવા દ્યોની—એ મોટે ખાંચરેની વાત ! અતી ધનસંચયમાં લાભ શો છે ! આટલું ચોક્કસ નોંધી રાખજો કે, 'તમારી જરૂરી કાયળા જે પ્રમાણમાં મોટી યશે, તેજ પ્રમાણમાં તમારી જરૂરની-કાયળા સંકુચિત યશે. મુંબઇના શેરીયાની આધુનિક રિયલિટી કેવી છે ! બહારગામથી તમે પહેલીજ વાર આ નગરીમાં પગ મૂક્યો હોય, અને વાલકેથર મલખાર કે ખંબાલા દિલ ઉપર તમે ફરવા નિકળ્યા હો, અરે રસ્તા ઉપરથી એકાદ બંગલાના કમ્પાઉન્ડ સોસરવી દ્રષ્ટિ કરો; તો નન્દનવન જેવું ઉદ્યાન અને તાજ મદાલ જેવી ચકચકાટ મારતી રહેલાત જોઈને, તમે એમજ ગાવા બેસી જશો કે—

'જુડી તારીફ હયે, કબ ધીરને પરસ્તાં દેખા !
હમને ઇસ ખેલગે', કુલ ઐશકા સામાં દેખા.

અને જેમ ધરાની શાયર હાફેઝ શિરાઝની કાચની પુનળી જેવી રમણીના ઉપર શીર્ષ થઈ, બોખારા ને સમરકન્દ સમર્પણ કરવાં તૈયાર થઈ ગયો, તેમ ઉદ્યાનમાં ગોઠવેલી આરસવાળી 'મેડોનાની' મનહર મૂર્તિ ઉપર મુગ્ધ જતી શુંભમાં જો ગુજરાત હોય તો આખો ગુજરાત પ્રાન્ત ત્યાંને ત્યાં તે પુતળીને અર્પણ કરતા તરપર થઈ જાયો. કમ્પાઉન્ડના યાંભલામાં આરસપહાણની ચોરસીમાં કાતરેલ નામે વાંચીને તો તમને એમજ લાગ્યા કે 'કૈલાસ-ભંવન'—જણે દિમાલય ઉપરથી અત્રે ઉતરી પડેલ હોયની ! અને ભુવનમાં વિહરતાં ભવ્ય પ્રાણીઓ શિવ અને પાર્વતી જેવા લાલ ગલોલાવાળાં હશે ! અને નકી કૈલાસતું મુખ માણતા હશે ! 'અમૃત-અવાસ'—માં વસનાર તો સદા અમૃતતુંજ પાન કરી નિરોગી કાયાવળા હશે ! 'નિવૃત્તિ-નિવાસ' કે 'શાન્ત-સદનમાં' વિરાજતા મહાત્માઓ તો ભુધ અને મહાવીરના કરનાં પણ અધીક શાન્તિ અને નિવૃત્તિમાં નિમગ્ન હશે ! પણ ભૂત ખાતા ! પીળું એટલું બધું સોતું ન માની લેતા !

આંવા અનેરા મીઠા મધુરા નામવાળાં એકાદ બંગલા બહાર પેરો ભરતા દારપાંધ લેવાજની રંગ મેળવી અંદર તો જર્મી ! અને શેઠની સાચી હાલત તો તપાસો ! મુંબની લહેરેની તમારી કલ્પનાવાળા આપણા શેઠ સાહેબ તો—સવારના પોરમાં -ચડેલ મગજે લાલ ઘોસા જેવી આંખો ચોળતે ચોળતે, સ્નાનશુદ્ધ નજીકના આરસના મંજનશુદ્ધમાં પૂરી સાઠ મિનિટ પૂરતું બળ અજમાવ્યા છતાં દમટોલ પેડે હાથ ધોઈ નાખી, મહાનો ગોટ લઈ, માન્ચેસ્ટર કે અમેરીકાના બંધ બખરના ભાર પૂરતી છાપામાં ધપઉપર નગર ફેંકી, શરૂ બજારના ઉઘડતા ભાવ દલાલોના શ્રીમુખે વિજ્ઞાનિક યંત્ર દ્વારા સાંભળી, પાટલા નખાતાં-રસોયા પર

ધુંવાકુંવા કરતે કરતે અમીક રોટલી ખાધી ન ખાધી, ને મોઢું લુછતા, પાન ભીડી મસોદામાં ઝાળવતા, દસ વાગ્યામાં તો-એ સાધ્વાત્સરસરાટ હાંદિસે. નજીક કાંઈ અવધાનતી કિયામાં મશયુલ હોય તેમ, એક દાથે કાન ઉપર ટેલીફોનનું ભુંગળું, મુખ ઉપર બીભું ભુંગળું, અને છુટા હાથમાં ટોપ પોથીમાં ટપકાવવા લેખણ અને 'હાં-એલાવ! ભરૂય ભાંગ્યું ; બંગાલ પ્લેક્યું-અરર! થું-કં! તાતા દયાથો!' આવાં

જઈ પડે, અંગતના મોક્ષ ઉપર. વાળુનું પૂછાવતાં, 'આજે માથું ચડ્યું' છે. ભટ્ટ! ફક્ત આરી લાવજો.' આ પ્રમાણે હવન-વ્યતિત કરતા આપણા રોકીયાઓ 'થું' સુખી છે! ક્યાં છે તેને ત્યાં આનંદને અવકાશ! ક્યાં છે તેનામાં મનની મોજ !!

રોકીયાની વાત થું કરવી! અમારા એક શ્રીમાન રોકીયા મિત્ર, દર આતવારે દિલ પર પોતાને બાંગ્લે મોજ કરવા અમને જોલાવતા. શેઠ પોતે પરન ખાઈ હવતા ;

શરૂ ખર્ચના ઉચકતા ભાવ દ્વારાના શ્રીમુખે વિવિધક ચંત્ર દ્વારા સાંભળી, પાટલા ન ખાતાં-રમેલા પર ધુવાકુંવા કરતે કરતે—

આવાં વેણુ કવણે ઉચ્ચારતા, શ્રવણ કરતા, અપોરના બગાસાં આવતાં ચ્હાના મીઠા ધુટકા સાથે એવડાના બે દાણા ફાડને, કાગળોમાં સહી કરતે કરતે, બદલજમી કે કચ્છપતનો કોપ ગરીબ બાપડા નોકરો ઉપર ઉતારતા, ચારના ધંદા થતા વાંત—મોટર ચાલી રીધીસટ સીવરી! પેટ ભરીને 'શીધા-ખાધા' કરતે કરાવતે છેક ગળા લગી આવી રહેતા. સંધ્યાકાળે

એટલે તેમને ત્યાં આહારમાં-અરખી સમુદ્રનો મીઠો મધુરો વાયરો ખાવાનો, અને આનંદમાં સુવાળા મોક્ષ ઉપર આજોટવાળું મળતું. જ્યોતી નજીકની કાંઈ હોટેલમાં ગાંઠના ગોપીચંદ કરીને પછી જ શેઠજીને બંગલે આ આનંદનો અનુપમ દહાવો લેવા હાજર થઈ જતા.

મોઢમયીના આવા મહાપુરુષના મહેલમાં કામવાસણ સોના રૂપાનાં હોય ; કોડીઓ

જ્ઞાતિઓનો પ્રશ્ન થયો. કન્યાવેવાર સખંધી વિચાર બૃહદ્ શુન્દરાતના વાસીઓમાં થયા પશુ છે. અને પોતાના વનનમાં જેઓના વેવાર શિયિલ થઇ ગયા હતા તેવા શુન્દરાતીઓએ, પોતાની જ નાતના, પશુ શુન્દરાતની બહાર વસતા, જુદા જુદા વિભાગના કુટુંબોમાં આવેલા વહેવાર શરૂ પશુ કર્યો છે. આનંદેશના શુન્દરાતી વણીકો દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં કન્યાની લેવડ દેવડ કરે છે. આ રીતે થોડા ઘણાં તેણે તેઓ કાઢે છે. પરંતુ નાતના, અને કન્યા વહેવારના, પ્રાચીન વિચારો આપણામાં બહુ જડ ધાકીને બેસા છે. તે નીકળવાં વાર ઘણી લાગે છે, અને તેમાંયે વતનની નાત તરફથી કાંઈક આશા અને કાંઈક ધમકી મળતાં, આ લોકો કંડા થઈ નાથ છે અને પરિણામે તેઓને સહેલું પડે છે.

થોડા પુરપૂરે તથા કન્યાને યથાયોગ્ય જોડ ને સમાજમાં મળી શકે, તેજ સુવ્યવસ્થિત કહેવાય. આવી વ્યવસ્થા બૃહદ્ શુન્દરાતના અનુકૂળ સ્થળોમાં થઈ શકે તે માટે હંદાર મતવાદી શુન્દરાતીઓએ યતન કરવા જોઈએ. શુન્દરાતમાં શુભવાઈ ગયેલા જ્ઞાનિના મનોનો ઉકેલ બૃહદ્ શુન્દરાતના વાસીઓ પાસે આપી શકે. તેઓ ચાર વર્ણોનો જ આદર્શ રાખે તો તેમનો આ મુખ્ય મત બહુ સરળ બની નાથ. બહાર વસવાટ કરનારા સ્વભાવે હી મતવાન તો હોય છે જ. તેઓ પોતાની આ હીમત સામાજ્ય બાળતોમાં સલાવે, વતનની નાતનો ડર સતત રાખ્યા ના કરે, અને હંડા ધાર્મિક વિચારોને અનુસરીને પેદા નાતો—શુન્દરાત બહાર વસતી પેદા નાતો—અરસપરસ લગ્ન વેવાર શરૂ કરે તો તેમને પોતાને લાભ થાય તે સાથે, તેઓ શુન્દરાતમાં જ રહેલા શુન્દરાતીઓને પશુ સુંદર દાખલો બેસાડી શકે.

સામાજિક પ્રશ્નોમાંથી નાતના મનોનો કાંઈક ઉકેલ થાય તો પછી બીજા મનોનો તો બહુ થોડી મુદતમાં ઉકેલે છતાંયે તેમને પશુ અત્યારે અવગણવા જોઈએ નથી. દૂર વસતા શુન્દરાતીઓનાં બાળકોને શુન્દરાતી બાપાનું પ્રાથમિક જ્ઞાન મળે તેવી વ્યવસ્થા બની શકે તેટલે સ્થળે થવી જોઈએ. દીદરી, કલંકતા, કરંચી, વગેરે સ્થળોએ, પ્રાથમિક શુન્દરાતી શાળાઓ છે જ. પરંતુ ન્યા પાંચ પચીસ શુન્દરાતી બાળકો હોય તેવે સર્વ સ્થળે આવી શાળાના દોષી જ નહીં. કેટલાએક શ્રીમતો પોતાના બાળકને માટે ધર્માં શિક્ષક મળે છે. તેઓએ બીજા શુન્દરાતી બાળકોને આ શિક્ષાનો લાભ આપવો જ જોઈએ. માનુષાપાનું સારું શિક્ષણ

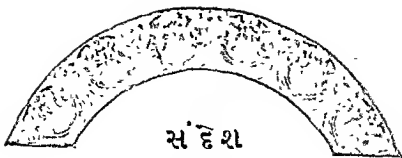
મળતાં પોતાના માંત પ્રત્યે પ્રેમ, બાળકમાં ભજવે રહેશે. વળી શુન્દરાતી પુસ્તકોનાં લોકોપયોગ માટે સંકલ્પવાળાં પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા પશુ દરેક સ્થળે હોવી જોઈએ. સાહિત્ય જ માનુષમાં સાથે દૂર વસતી વ્યક્તિઓને સંકળાયેલી રાખશે.

કન્યા લેવડદેવડના મતનો ઉકેલ થાય તો પછી બાળકમાં તો બૃહદ્ શુન્દરાતમાં નહીં રહે. છતાંયે તેઓએ આ મત સતત નજર આગળ રાખવો જોઈએ, અને બનતાં સુધી સોળ વર્ષની વય પહેલાં કન્યાનાં લગ્ન કરવાં ના જોઈએ, તેમજ કનેડા પશુ થવા દેવાં ના જોઈએ.

બાકીના મનોનો તો દેશના સામાજિક પ્રશ્નો સાથે સામાન્ય રહેશે. એટલે એ સખંધી ખાસ જુદા વિચારની જરૂર હોવી થતી નથી.

આ આખાંયે મત સખંધી એક સુચના કરવાની છે. હીંદ બહારના સંસ્થાનોમાં વસનારાનાં, ઉચ્ચ જાળવવા માટે અત્રે સંસ્થાઓ કાઢવામાં આવેલી છે. તેજ મમાણે બૃહદ્ શુન્દરાતના શુન્દરાતીઓ સાથે સખંધ જાળવવા માટે એકાદ સંસ્થાની કે મંડળની જરૂર છે. દાખ હાલનું ચાલુ મંડળ પશુ આ મત્તિ ઉપાડી લે તોયે ખસ છે. મુબાઈમાં સ્થપાયેલું “શ્રી શુન્દરાત મંડળ” આ કાર્યને માટે મને યોગ્ય જણાય છે. શુન્દરાત બહારના શુન્દરાતીઓની જેટલી સંસ્થાઓ હોય તેની નોંધ આ મંડળમાં રાખવાની અનુકૂળતા થાય, તો મને ખાતરી છે કે બૃહદ્ શુન્દરાતના વાસીઓના મત તરફ આ મંડળ ધ્યાન આપશે શુન્દરાત બહારના જે જે ગામમાં મંડળો હોય તેમણે આ સખંધી પત્ર વ્યવહાર મારી સાથે (ગોરધન મેન્સન, બહુવારી ગીરગામ મુબાઈ) કરવાની હું વિનંતિ કરું છું. અને શુન્દરાત મંડળ સમક્ષ, જરૂર જણાતાં આ કામ હું મૂકીશ. આ રીતે બૃહદ્ શુન્દરાત માનુષમાં સાથે વિરોધ સંબંધમાં આવશે

બૃહદ્ શુન્દરાતના વાસીઓ તમે શુન્દરાતના હીર રૂપ છો. તમારામાં શુન્દરાતને શ્રદ્ધા છે. તમારી પાસેથી શુન્દરાત બહુ મેળવવાની આશા રાખે છે. સંસ્થાનેએ છત્વડને મળ્યત કયું છે. સંસ્થાનેએ છત્વડને વિજયપયે હોયું છે. તમે જે શુન્દરાતનાં સંસ્થાનરૂપ છો. તમે શુન્દરાતને સમૃદ્ધ કરી શકો છો. તમે શુન્દરાતના વિચારોમાં વિરાજના આપી શકો છો. શુન્દરાતમાં ફેર ફેરની સંસ્કૃતિઓ પરી શકો છો. પ્રમદેશ, બંગાળ, અને તેજ જગતી સંસ્કૃતિઓનાં સંગમ શુન્દરાત સંસ્કૃતિ સાથે કરી શકો તેવાં તમે જ છો. માટે સાવધાન થાવો અને પ્રગતિને પૂજો.

સંદેશ

લેખક:—સ્વ. દાનત.

(હરતલિખિત માસિક “અન્ધુ” માંથી)

આવો, અંદર આવો, ંહાલાં વાસમાં!
 સન્દેશો શો લાવ્યાં, ંહાલાં જહેન લો!
 કેમળ શીતળ મધુર સુધા વરસાવતાં,
 નેહુ ભરેલાં નમ્ર મનોહર નેન લો,
 આવો, આવો, આવો અમ આવાસમાં.

હૃદય સરો સહજીવન સમજી પોષજો,
 જનસેવાનો ધરજો શાન્તિત ધર્મ લો;
 યુણ્ડ પિતાના પ્રગટ પુરાતન ધન્યમાં,
 સ્તિગ્ધ પરસ્પર કરજો કેવળ કર્મ લો.
 આવો, અંદર આવો, ંહાલા વાસમાં.

એકાહં બહુસ્યામ્

સ્થનાર :- ૨૧. ૨૧. "દિવાનો"

—ગમ્ભીર—

નેત્રની ઝાળી લઈ જગવું સદા અલ્લેક હું,
છો તું ધુત્કારે છતાં છોડું ન મારો ટેક હું.

જો મળે તું એક તો પરવા નથી કુલ ખડકની,
એક બાળુ છે જગત ને એક બાળુ એક હું.

ઝરણી કહેતામાં ચમકી તો સતી તું મહાસતી,
શબ્દ તારો, ભાવ મારો કેમ બુલું છેક હું ?

દોષવાળી આંખ દેખે તેજ તે કીધી સનમ !
દીઠી તુલને તે દિવસથી છું ભૂલ્યો વિવેક હું.

જોય તું ખીજ ઝૂરે ઉભા ઉંખર તારા ઉપર,
પણ 'દિવાનો' તો કહે છું એક તેજ અનેક હું.

શંકા સમાધાન

સ્થાનાર :—૧૧, ૧૨. “પ્રલપ્ત.”

—ગાઝલ—

“તુ” અને “તું”ને પૂછી જો એક કે અનેક છે ?
ભેદ વાત અભેદમાં એ કમ તરહનો ટેક છે ?

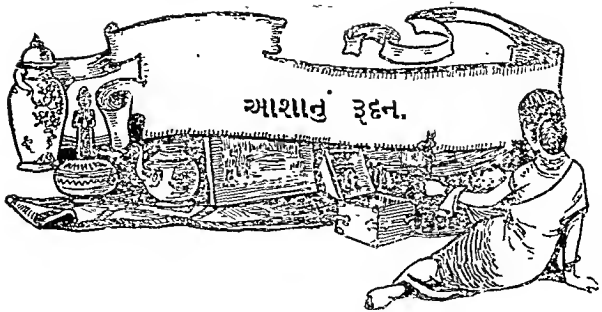
ભાનભૂલો ભાન ભૂલી તેજમાં અંજાઇને—
ઇશકની મકતબ મહીં ભૂલે વચન એ છેક છે.

ભાવ ને શબ્દો જૂદા રહે તુંજ તે ભૂલી ન જ,
ભાવમાં રૂખી તરી જ, તો પછી સદુ એક છે.

ફેંક ઝાળી, ફાડ કફની, દે સદાના અલ્લ વિદા,
દેખશે ત્યારે સદુ લાપા તણા અતિરેક છે.

પ્રેમ હોયે શીખવો શીખી લે ‘પ્રલપ્ત’ પાસ તું,
સા પર ફિદા, હા પર નહિ ; પણ જસ્ત કહેશે નેક છે.

લખનાર.—શ. 'ધ્રુમકેતુ'

(૧)

સમય ભયંકર હતો: પણ મનુષ્યો વધારે ભયંકર હતા. વિશ્વાસનું વાતાવરણ જાના ખંજરાથી ભર્યું હતું, ને આજે જે મિત્ર હોય તે કામે શત્રુ થાય એવી મનોદશા સહજ હતી. ભયંકર પરિવર્તનના સપાટાથી આખો પ્રાંત છવાઈ ગયો હતો: ને કોઈનું નામ કે મિલકત સલામત રહી શકે તેવું હતું નહિ. ઇ. સ. ૧૮૫૭નો બળવો પૂર નોરમાં હતો ત્યારે કાનપુર પાસે સેનાપત નામે એક ન્હાના ગામમાં જે મોટા ઘોરી બળદના ગાડામાં બેસીને એક દિવસ. એક બાઈઆવી: સાંજનો વખત હતો ને ભૂરી ભૂખરી ધુસડમાં આખું ગામ છવાઈ ગયું હતું: સીમમાંથી ગાડાંઓ પાછાં વળતાં હતાં, ને પોતાનાં બચ્ચાંને મળવા ધણુ અધીરું બની દોડી રહ્યું હતું.

આ પવિત્ર ધૂળની કમરીમાં સેનાપતનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ધરો આજાં ને આજાં દેખાતાં હતાં: પોતાના અંગને જેમ બને તેમ વધારે ને ઢાંકીને પેલી બાઈએ ગાડામાંથી ઉતરી, એક સાદા પજુ સ્વામી ને સુંદર મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો.

સેનાપતના વાતાવરણમાં આ મહત્વનો ફેરફાર હતો. એના આઘ્યા પછી ગામમાં એક પ્રકારની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ હતી. યુદ્ધની કથા રમ્ય છે ને ગામડામાં તે વધારે રમ્ય લાગે છે: કંપનીસરકાર સામે જે જે પુરોષો ઉતર્યા તે સૌને એક પ્રકારની પૂજાથી જનરે અભણે સૌ વંદન કરતા હતા. એમ ચર્ચા થતી હતી કે આ બાઈનો એકનો એક અદાર-વર્ધનો જીવાન પુત્ર લશ્કરમાં ઉતર્યો છે: ને તેના બળ પાસે ધણા ધણા યુન'દા ધૂરોપીઓના પાણી ભરી રહ્યા છે.

એ વીરપુરુષની માતા તરીકે આ બાઈનું નામ અનેક જીવાન હૃદયોને આકર્ષી રહ્યું હતું.

આ બાઈના વિશાળ મકાનમાં એક સુંદર વાડી હતી: તેમાં ન્યારે ઠાસ હંકાતો ત્યારે તેના 'દૂહ ઉ દૂહ ઉ' અવાજથી આખી વાડીમાં રમ્ય મધુરતા જનતી હતી: આ વાડીમાં કેટલાંક ફાલતુ મકાનો હતાં, ને તે સૌમાં જતા આવતા લશ્કરી અમલદારો ને સિપાઈઓ આરામ લેતા. બાઈ એ સૌને માનનિર પોષી રહી હતી: ને તેના પુત્ર એ સૌ

સામે લડી રહ્યા હતા. —આ બે વિરોધી ધટનાઓ વચ્ચે સેનાપત્તના બધા જીવંતીઓએ ને વૃધો કંઈ કંઈ અનુમાનો ને વાંચુધ ચલાવી રહ્યા હતા !

આમાં શું ભેદ છે તે કામને ખજર ન હતી. પરંતુ ૧૮૫૭ના બળવાનો અણીનો સમય આવ્યો ગયો ને ઢંઢેરાના આજા આજા ગ્યાગ્યા શબ્દોથી અનેક હથિઆરો ને જીવંત ચક્રોએ નત્ર બની શિર ઝુકાવી રહ્યા હતા, ત્યારે પાનુ સેનાપત્તનો આ કાયડો અણકેદરો હતો. પેલી બાઈ-હજી પોતાની વાડીમાં અનેક લશ્કરી અમલદારોને પોતાની ઉદાર મહેમાન-ગીરીથી સંતોષ આપી રહી હતી !

લશ્કરી અમલદારોના આભરબપો ચક્રોઓ વચ્ચે એક તરસી આંખ વારંવાર આંટા ફેરા કરતી હતી : સેનાપત્તમાં આ વાડી બેનમૂન ગણાતી : તેની હરિયાળી જમીનમાં શુભાનાં ઝૂંડ ઘનં ને કહેવાતું કે મેગસ જમાનામાં અતરે શુભાની ખુશબો ભરી લક્ષ્મી આ વાડીમાંથી ફૂટતી ! આ જમીન પર એક તરસી આંખ તલસ્તી રહી હતી. અને તે સેનાપત્તના પોલીસ પરેસ હરદયાનની ચક્રો આંખ હતી. લશ્કરી અમલદારોની સરાહારા કરવા તે વારંવાર આવતો, ત્યારથી આ જમીન એની આંખમાં ખૂચી હતી : આ જમીનમાં ખારસી રસદાર ફરીની જેમ દરેક જગ્યાએ રસની સેર ફૂટતી હતી.

એક દિવસ અચાનક, કામ પ્રસંગે વાડીમાં આવતાં હરદયાનની નજર સામે ઈ મેડીમાની એક ખુલ્લી બારી પર પડી : તે દિવસથી એની આંખમાં એકને બદલે બે ઝેર ભર્યાં છે. તે દિવસે હટાં ઝુલ્લામાં એક વીરવ ભર્યો ચક્રો તેણે જોયો : જાણે આદર્શધ્વની અધિષ્ઠાત્રી દેવી હોય એટલું તેજ. તે દિવસથી હરદયાન વારંવાર જૂનાડીના પેશા નખળા વૃધ કાશીઆ પાસે દુપણ ઉભો રહે

છે ને તેની પાસે અનેક વાતો કાઢી એક વાતની સાંકળ જોડવા મત્ન કરે છે !

(૨)

"જયમલ્લ રઘુનાથસિંહ !"

હરદયાન આ નામની માળા જપે છે : ચારે તરફથી દુકમ છૂટ્યા છે કે આ જીવંત જેલમાંથી નાસી છૂટ્યો છે. તેને પકડનારને ધનાંમ મળશે. તે પડ્યો પડ્યો વિચાર કરતો હતો તેજનાં એને અચાનક કાંઈક નજરે પડ્યું : એની કદપનાની આંખ સામે પેલી વાડી ને પેલી બાઈ બન્ને આકર્ષક બની ઉભાં હતાં !

'તેને કાપુ' કે પોતે હવે જયમલ્લ રઘુનાથસિંહને પકડી પાડશે : એના મનમાં કીર્તિ, મહત્વાકાંક્ષા ને મોહ ત્રણેની વચ્ચે ટુમ્બુ ટુમ્બુ જમ્યું.

લક્ષ્મીબાઈ સેનાપત્તમાં આવી ત્યારથી જ એક વાત કંડી રહી હતી કે એનો છોકરો બળવા ખોરોમાં છે : હમણાં હમણાંમાં લક્ષ્મીબાઈ બીમાર હતા ને તેથી કાઈ એને મળી શકતું નથી. થોડા દિવસ પહેલાં જ પોલીસ અફસરો, આ ઉડના સમાચારનું તાત્પર્ય લેવા, લક્ષ્મીબાઈને મળવા ઇચ્છતા હતા, પણ તે બીમાર હોવાથી મળી ન શક્યા.

પોલીસ અફસરમાંના દરેકના મોંમાં હજી લક્ષ્મીબાઈનું અનાજ હતું, એટલે, ઉપકારના એટલા બોળથી શાંત બની તેણે ચાલ્યા ગયા. પણ આજે હરદયાનને વિચાર કરતાં કરતાં આ વાતમાં કાંઈક ભેદ લાગ્યો. ને તેને ધડી ભર લાગ્યું કે લક્ષ્મીબાઈની વાડીમાં જ જયમલ્લ શુભ રૂપે રહ્યો છે ! હરદયાનની કદપનાની આંખ સામે લક્ષ્મીબાઈની તેજસ્વી મૂર્તિ ખડી થઈ : પોતે જો જયમલ્લને શોધી કાઢશે તો મોકરીમાં દર ઝગવે કીર્તિ એને વરમાળ પહેરાવશે ! પણ હજી હરદયાનના હૃદયમાં આ મહત્વાકાંક્ષાથી પણ વધારે આશાભર્યું એક રચાન છે ! એ વિચાર કરે છે કે જયમલ્લને શોધી કાઢતાં

લક્ષ્મીઆઇ નમે ખરાં ?...અને તેના અંતઃ
કરણમાંથી અવાજ આવે છે : 'હા !'

લક્ષ્મીઆઇમાં તેજ, ધીરજ ને સાહસ એ
ત્રણે ગુણોનું સુંદર મીલન થયું હતું. મળે તો
તેના પતિ સાથે એ મિહારમાં રહેતી હતી :
અને તેની મોટી બેન સેનાપત્તમાં ને
વાણપાસનાં એક બે ગામમાં થોડી જમીનની
માલિક હતી. આ બેનને કાંઈ સંતાન ન
હતું. એટલે તેના મનમાં લક્ષ્મીઆઇના
પુત્રને દત્તક લેવાની ઇચ્છા હતી. તે દરમ્યાન
અંધારુંથી પ્રવર્તી રહી.

લક્ષ્મીઆઇ આ વખતે અનાથ થઇ પડ્યાં.
તેના પતિ સાધારણ માણસ હતો : ને
સાધારણ માણસની માફ જ મરી ગયો.
પણ લક્ષ્મીઆઇનું જીવનસર્વજન એના પુત્રમાં
હતું : જયમદનની ઇંતિમાં અનેરું તેજ
હતું : ને લક્ષ્મીઆઇ તેને માતાના બહાલ
ઉપરત, પ્રેમના દર્શથી ભરેલ હૃદયે ચઢાતી :
એ કિસ્સો એવો હતો કે વ્યા પતિની શક્તિ
કે રત્નેદની ખામાને લીધે સ્ત્રી પોતાનાજ પુત્રને
બમણા પ્યારથી ચાહતી હોય !

લક્ષ્મીઆઇને પતિ સાધારણ રીતે રાગી ને
અશક્ત માણસ હતો : અને લક્ષ્મી આઇમાં
શ્રધ્ધા કરતાં તેજ વધારે હતું : એટલે તેના
બધા પ્યાર, બહાલબધી માતાના ઉદયથી
પતિદેવની પૂજા કરવાને જલ્દે, અત્યંત દર્દમય
અવસ્થામાં હોય તેમ પુત્ર તરફ દબો ! એ
પ્યારમાં કદાચ થઈ ગયે તેણે અનેરું બળ
ઉતરી આવ્યું ! અને તેથી લક્ષ્મીઆઇ
જયમદનના જીવનના દરેક પ્રજ્ઞમાં, પોતાનું
જીવન ઓતપ્રોત કરીને જ રહેતી !

પણ પડના બળવામાં કેક જુવાન હવે
સરકારની પુસરી ચોડવા હોમાઈ રહ્યા હતા !
એ એક એવો પ્રસંગ હતો કે ત્યારે મનુષ્ય
અદૃશ્ય બારિ માટે વર્તમાનને ટેમી પોતાના
સાહસ ને દુઃખ પર અટકાવ કરતો ઉભો
રહે છે ! એમાં જયમદન જેવું તેજ કેમ

છાતું રહે ? લક્ષ્મીઆઇને 'લાગ્યું' કે ગમે
તેટલા પ્રયત્ન છતાં જયમદન અંતે જશે જ
અને પછી જ્યારે-લક્ષ્મીઆઇ મિહારમાંથી
કાનપુર તરફ પોતાની બેનને-મળવા નીકળ્યાં,
ત્યારે રસ્તામાંથી જ જયમદન રજા પણ
લીધી ! લક્ષ્મીઆઇની બધી સમજાવટ અર્થ
થઈ ! મા અને દીકરો બન્ને રસ્તામાં રોપાં
ને જૂદાં પડ્યાં ! ત્યાર પછી હવે જયમદન
સેનાપત્તમાં જ પાછો આવવાનો હતો-એ
પાછા વળવાનો પ્રસંગ આવે તો.

લક્ષ્મીઆઇ સેનાપત્તમાં પહોંચ્યાં ત્યારે તેની
મોટી બેન પણ બીમાર હતી : તે ત્યારપછી
થોડા દિવસમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં !

હવે પછી લક્ષ્મીઆઇએ પોતાના પુત્રનું
હિત સાચવવા ધણા ધણા અમલદારોને સાચવી
રાજભક્તિ દેખાડી ! આખા ગામમાં ઉડતી
વાત હતી કે તેનો પુત્ર બળવાઓ સાથે છે,
પણ લક્ષ્મીઆઇને એ પૂછવા જેટલી ધુણતા
કાંઈએ કરી ન હતી : પછી એમ પણ કહેવાયું
કે લક્ષ્મીઆઇને કાંઈ સંતાન નથી ! શું
સાચ છે તે કાંઈ જાણતું નહિ.

(૩)

જે દિવસે દરદયાબને અચાનક એમ થયું
કે જયમદન કદાચ લક્ષ્મીઆઇને ત્યાં હોય, તે
દિવસે જ એ વાતની ખાસ તપાસ કરવા માટે
એક મંડળી આવી પહોંચી હતી ! જયમદન
ક્યાં છે એ કાંઈને ખબર ન હતી, પણ
લક્ષ્મીઆઇ માંડાં છે માટે જયમદન ત્યાં હોય
એમ ધણાએ અનુમાન કર્યું હતું !

બરાબર રાત્રિના આઠ થયા હતા : ને
ન્હાનું ગામ તો આઠ બજતાં અરધું ચાંત
થઈ ગય છે. લક્ષ્મીઆઇના મકાનના દરવાજા
પર એ સમયે પાંચ સ્વારો આવી પહોંચ્યા :
તે દરદયાજ પણ થોડીવારમાં આવ્યો. સૌ
મળી મકાન ઉપડાવી અંદર ગયા. અંદર
એક ત્રિશાળ ચોક હતો ને તેમાં ગુલામના
અનેક ઊંડા કુલવિનાના ઉભા હતા ! એ

ન્હાનો સરખો બગીચો મુખ્ય મહાનની ચારે તરફ હતો. અંદર એક વિશાળ ખંડમાં લક્ષ્મીઆઈ દિવ્યકા પર સૂતી હતી : તે સૌને આવતા દેખી બેસી થઇ ને સામેના ઢોલીઆ પર બેસવા સૌને ઇશારત કરી એક બે ચાકર ને એક બાઇ ત્યાં બેસાં હતાં : ને એક ખૂણમાંથી એરંડીઆ તેલનો દીવો આંછો પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો !

લક્ષ્મીઆઈ માંદી ન હતી, પણ એના મ્હેરામાં અકથ્ય દુઃખોના અક્ષરો રપટ હતા : જો કે ચિંતાની ક્ષિક્ષા મોંઘી નહીં હતી, પણ તે વારંવાર ચિંતાને દોખી સૌની સાથે વાતો કરતી હતી.

અને તેણે અરધી પોણી કલાક સૌ સાથે વાતો કરી, પણ બહાર જરા ખખડાટ થતો કે કુતરો ભસતું, પવનથી ઝાડનાં પાન ચાલતાં, કે સાંકળ ખખડતી કે તરતજ લક્ષ્મીઆઈના મ્હેરામાં ગભરાટની છાયા પસાર થઇ જતી : આવેલ મંડળીમાં એ જુદું તદ્દન જ અપરિચિત હતો. બાકી ખીજ બધા લક્ષ્મીઆઈની મીજમાની ધણી વખત ચાખી ગયેલ હતા. તે જુદું માણસ-તદ્દન શાંતિથી-લક્ષ્મીઆઈની, દરેક હીલચાલ તપાસી રહ્યો હતો. જરાક ખખડાટ થતાં લક્ષ્મીઆઈ શીઝી પડી જતી હતી ; તે તરતજ એકાદ સરાલ પૂછી પોતાની મનોવ્યથા ધૂપાવી દેતી હતી.

‘કેટલા થયા ?’ લક્ષ્મીઆઈએ અચાનક પૂછ્યું : એ પૂછતાં પૂછ્યું, પણ પેલા વૃધે જોયું કે લક્ષ્મીઆઈના આખા અંગમાં મૂંઝરી આવી ગઇ : તેના હૃદયમાં કાંઈ મહાવ્યથા હતી :

‘ન્હાનાં બા ! નવ થયા :’ અને આ જવાબ સાંભળતાં જ લક્ષ્મીઆઈ વધારે શીઝી પડી ગઇ

અને સૌને લાગ્યું કે લક્ષ્મીઆઈની માંઘી સાચી છે : ને જયમલ કયાંય ધૂપાયો નથી.

સૌ ઉઠ્યા ને તે સાથે ઉઠી : ‘પગથી આં નીચે વળાવી પાછી ફરી. ને, તેણે એકદમ પલંગ પર પડતું મૂક્યું.

‘કેટલા થયા ? ગોઠાવરી ?’ કેટલા થયા ?’

‘ન્હાનાં બા ! આમ ઉંચીરજ મૂકી દેશો !’

તે જ વખતે હરદયાલ પાછો દેખાયો. લક્ષ્મીઆઈની આંખમાં એટલું દર્દ હતું કે તેની સામે જોતાં જ હરદયાલ ચૂપ થઇ ગયો. પણ તેને પેલા વૃદ્ધના શબ્દો યાદ આવ્યા : ‘લક્ષ્મીઆઈ પોતાના જીવનસર્વસ્વ જેરા કાંઈ પ્રિયતમની રાહ જુએ છે ! એનાં દર્દમાં રહેલું અકથ્ય દુઃખ છે !

ને તેણે બોલવાની દિગ્ગત કરી : ‘લક્ષ્મીઆઈ ! હું પાછો આવ્યો છું. તમારે કાંઈ કહેવું છે ?’

પેલી મંડળી બહાર નીકળ્યા પછી તરતજ પેલા વૃધે સૌને કહ્યું હતું કે લક્ષ્મીઆઈ ગમે તેમ પણ કાંઈની રાહ જુએ છે ! ને તેનામાં પ્રિયતમને મળવાની ધમશ હોય તેવું, લાગણીમય જાતું દર્દ છે ! પણ તેના મિત્રો લક્ષ્મીઆઈને વધારે સતાવવા શેષ ન હતા, એટલે ને સૌ વૃદ્ધના શબ્દો સાંભળી હસી પડ્યા ને પછી તે મંડળી તરતજ રવાના થઇ ગઇ !

પણ હરદયાલની આંખમાં એર હતું. તે પાછો ફર્યો ને તરતજ પેલા વૃદ્ધના શબ્દોની સત્યાપ્ત સમજણી. દરેક ગુમાવ પરથી ટુલ ઉપડી ગયાં હતાં : તાજા ધૂપની સુમધ પ્રસરી રહી : ને ઘીના દીવા બહાર ફાડીઆમાં બળતા હતા : લક્ષ્મીનો કાંઈ ગુમ રહેલી આજે આવવાનો લાગે છે ! આ વિચારથી જ હરદયાલનું મગજ જવાલ મળું હતું.

હરદયાળને સવાત્ર સાંભળતાં જ લક્ષ્મી
સ્વસ્થ બની ગઈ. પણ હરદયાળ એક પગલું
આગળ વધ્યો :

“લક્ષ્મીબાઈ ! કેણુ આવનાર છે. કહો
તો ખરાં ?” અને તે મીઠું હસ્યો.

પણ તેની દિશ્મત ને શબ્દ બધાં આદ્યાં
ગયાં. લક્ષ્મીબાઈની આંખ ફરી હતી : ન
જેવેલું તેજ ને ન અતુલવેલું દુઃખ તેમાં હતું.

“હરદયાળ ! આમ આવ લાઈ ! જરા
આંહી આવ.” હરદયાળને લાગ્યું કે પોતાના
સવાત્રથી કોઈ નવીન સત્ય બહાર પડે તેમ છે.

અને હરદયાળ અંદર ગયો. લક્ષ્મીબાઈએ
એક ચોડી તેના કાથમાં ખૂણી દીધી. ચીકીમાં
માન ચાર પાંચ સંપ્તો હતા.

“ત્રણ દિવસ પછી : નવ કે દસ વાગે રાત્રે.
તે દિવસે ન આવાય તે માતા ! છેલ્લા
પ્રણામ પછી મળવાની આશા સ્વર્ગમાં.”
હરદયાળે મીઠી વચી ત્યા સુધી લક્ષ્મીબાઈ
તેની સામે જોઈ રહી.

“કેમ ? હરદયાળ ! હવે તું શું કહે છે ?
તારામાંથી કું વિશ્વાસ મૂકી શકું કે ?”

એજ વખતે બારણે ખખડાટ થયો.

“હરદયાળ ! લાઈ ! એને બચાવ. ત્હારે
જોઈએ તો આ વાડી લઈ લે.”

“કે ? હજી કાંઈ સમજ્યો નથી”-હરદયાળ
ખોડું બાંધ્યો, કારણ કે હરદયાળને ત્રણ
વાતનો ગોહ થયો હતો. જયમદન વિનાની
લક્ષ્મીબાઈ પુત્ર વિનાની લક્ષ્મીબાઈને : ને
નોકરીની કૃતિનો : તે પોતાના મનમાં
વિચાર બોલવતો હતો, કે ત્રણે કામ કેમ
પાર પડે ! પ્રજા માત્ર પાનથી જ સાંકળ
આવી હતી.

“ત્યારે આજે ત્રીજો દિવસ છે ?”

“હા”-પણ બોલ, તું વિશ્વાસપાત નહિ
કરે ?”

“કેણુ ?” ના ના મહારી ખાત્રી રાખો.
સુખેથી નિરાંત કરો” અને એટલું બોલી
હરદયાળ ચાલ્યો. એને જોઈતા સમાચાર મળ્યા
ગયા હતા, જયમદન હોય તો લક્ષ્મી વશ થાય
નહિ : ને લક્ષ્મી વિનાની. એકલી વાડીમાં
હરદયાળને મોહ ન હતો : તે પોતાના વિચારો
ગોઠવતો ચાલ્યો ગયો.

(૪)

રાત્રિના નવ કે સાડા નવ થયા હશે.

અને તે વખતે એક સિપાઈ સેનાપત્તની
સીમમાં એકલો ચાલી રહ્યો હતો : થાકથી
એનું શરીર લેવાઈ ગયું હતું. ને તે બુખથી
થાકી ગયો હતો : એનાં જૂના પગરખાંમાંથી
વારંવાર ધૂળના ગોટા ઉડતા હતા, ને
અંદમાની શેશનીમાં, દુઃખની વરાળ જેવા,
વેરાઈ જતા હતા. તેણે અંતે એક લાંબી
દ્રષ્ટિ કરી, ને સેનાપત્તના ઝડપાં જોઈ ધૂરકારો
નો દમ ખેંચ્યો : “હા ય ! અંતે આવ્યું ખરું ?”

અને એના શબ્દો પણ એકંતમાં મોટા
બની રહ્યા. અંતે સેનાપત્તની ધૂળવાળી
શેરીઓમાં ચોડીકે ડમરી ઉડી : એકાદ કુતરું
છેટે લાગ્યું : ખીજાએ “દરથી એને જવાબ
આપ્યો” કેઈ ત્રીજાએ તાલ પૂરાવ્યો. ને પાછું
“સર્વ સાંત થઈ ગયું” પેલા ધૂળવાળો જૂનો
પગરખાં ઘસાંતાં આગળ ચાલ્યો : ને બરાબર
લક્ષ્મીબાઈના ઘર પાસે અટક્યાં : એક જગી
ઉઠેલું પક્ષી કાંઈક લવી ગયું, બારણું પરં
ત્રણ ટકારા પડ્યા : ને જરાક બારણું ચાલ્યું.

લક્ષ્મીબાઈ અંદર રાહ જોતી જ બેઠી
હતી. એકદમ અંદરથી ટોડી : તેણે બારણું
બોલી નાંખ્યું. હવે છેલ્લી ધડીએ એની
ધીરજ ખૂટી પડી :

“આવ ! બેટા ! જયમદન આવ્યો
કે ?...” તે પેલા થાકેલા સિપાઈ તરફ એકદમ
ટોડી મૂક.

એ જ વખતે એક કરડા મહેરા સામે
દેખાયો :

‘લક્ષ્મીબાઈ!’—હરદયાલ પાસે-સામે ઉસો રહીને બોલ્યો: ‘

‘જયાર ! એને જયાર !—હરદયાલ ! આ વાડી-જર બધું લોકો ન લઈ જા.’

‘બાઈ સાહેબ !’ પેસો યાકેસો સિપાઈ બોલ્યો : લક્ષ્મીબાઈ એકદમ પાછી હતી ગઈ. ‘હે ! ત્યારે જયમલ્લ ક્યાં ? નથી આવ્યો ?’

‘બાઈ સાહેબ ! એ હવે આવશે—આવના હશે પ્રથમ આવત પશુ-પશુ—’ સિપાઈ વધારે બોલી શક્યો નહિ. લક્ષ્મીબાઈ નીચે પડી ગઈ હતી.

હરદયાલ ચાલતો યઈ ગયો: લક્ષ્મીબાઈને તેના ચિરે કાંઈ પશુ શંકા આવી નહિ. એવી અધીરી આશામાં જરાક પશુ શંકા આવી શકે તેમ હતું નહિ, ને વળી હરદયાલે નિઃશ્વાસ રાખવાનું વચન તો આપ્યું હતું. એને પશુ વાડીનો મોહ નહિ ધાય ? લક્ષ્મીબાઈ એમ આશ્વાસન લઈ રહી હતી.

એ ગમે તેમ થાય, લક્ષ્મીબાઈ, પછી પોતાના જયમલ્લની રાહ જોતી બેઠી.

પશુ તેને લાગ્યું કે વખત બહુ જાય છે. ખાન ચાલે છે : બારણું ખખડે છે : અરે ! કુનરું ભસે છે, પશુ બધું નકાસું ! કોઈ આવતું નથી.

અને તે પોતે છેક બારણા પાસે બહાર ડોકાતી ઉભી.

લક્ષ્મીબાઈને જરાક અશાંતિની જરૂર છે, પશુ રાત્રિ વધારે ને વધારે નિઃશ્વાસ થાય છે.

ધરની પાસે ગોદાવરીને ઉભી રાખી તે બહાર નીકળી. તેને લાગ્યું કે ગામ બહાર ધર્મશાળા છે, ત્યાંથી વધારે ખજર પડશે; રાત્રિના ચાર બજા સુધી રાહ જોઈ. અરે ! આજે ક્યાંય અપાજ પશુ નથી : સુંગા તારૂં પગ બોલતા નથી : ચંદને પણ છાતું છાતું

ચાંચવાની ટેવ પડી ગઈ છે ! પુવન પશુ શાંત છે !

અને હાથ ! અંતે છેક દૂર દૂર માણસ આવે છે : તે પાસે પાસે આવે છે : છેક પાસે આવે છે. બસ ! જયમલ્લ !... લક્ષ્મી હર્ષમ ફૂટી-દોડી.

સામેથી એક ખેડૂત આવતો હતો ‘બાઈ ! સેનાપત્તનો રસ્તો આ ?’

‘હા હા, બાઈ, તું ક્યાંથી આવે છે ? તારી પાછળ કોઈ આવે છે ? તારા જય-અરે ! કોઈ તારી પાછળ આવે છે ?...’

‘ના કોઈ નથી આવતું.’

સુસાહર માલ્યો : તારા કિછો પડવા લાગ્યો : ચંદનું તેજ હરણું પૂર્વેના આકાશમાં હલ્લના જન્મ જેવો રાતો રંગ આવવા લાગ્યો.

એને લક્ષ્મી નિરાશ યઈ પાછી વળી. તે પોતાની બેઠી પર ચડી ગઈ :

* * * *

તે બારીમાંથી બહાર લાંબી નજર કરતી બેઠી : બહાર કાંઈ કેપાઈ નથી, પશુ તે શાંત બેઠી જોયા કરે છે. અને તે અચાનક જ એકદમ ઉડી : તેની દ્રષ્ટિ બહાર હતી : ‘અહા ! આવ્યો કે ?...’

અને બીજી જ હલ્લે તે અટકી પડી : ‘હાય ! હરદયાલ ! તું છા કે ? તને વાડી-ધર ઝોણાં પડ્યાં ?’

બરાબર તેજ વખતે સેનાપત્તની ફરતી સીમમાં જયમલ્લનું શરીર હરદયાલની બંદુકથી વિધાઈને નીચે પડી ગયું. આ દૃશ્ય જોયું બનતું હોય તેવું લક્ષ્મીબાઈએ કલ્પનામાં જોયું ને તે તરતજ જમીન પર સૂઈ ગઈ :

સવારે પેસો સિપાઈ પ્રભાતીઆનો બેસુરો રાગ ગાય છે ને ગોદાવરી કુવનું બાજરલું લઈ બેઠી પર ચડે છે :

‘નાનાં બા! ગાય દોઢ, છુ;’ તમે આવો
હા કે?’ પણ લક્ષ્મીનો પોપચાં પર ભાર છે:
ને થોડાક વાળ માત્ર પવનથી ચાલી રહ્યા
છે।

ગોદાવરી લક્ષ્મીને ધીમે હલાવે છે:
‘ન્હાનાંબા’ અને તે એકદમ ચીસ પાડી નીચે
બેસી જાય છે: લક્ષ્મીના થંડા શરીરમાં મૃત્યુની
‘શાંતિ ને નિરાશાનાં’ હોનાં આંસુ ભર્યાં છે।

* * * *

હરદયાલના વિશ્વાસપાતળી ખખર એના
ખંત:કરણને, લક્ષ્મીને, ને જયમલ્લને ત્રણને
છે. લોકોને કાંઈ ખખર નથી. હજી ક્યારેક

ક્યારેક એ ત્રણે જણાં રાત્રે મળે છે: ને
હરદયાલ મા દીકરાના અવાજથી ધ્રુજતો
પથારીમાંથી બેઠો થઈ બૂમ પાડે છે: ‘હવે
નહિ કરું! હવે નહિ કરું!’

ડાક્ટર કહે છે એ મગજની નખળાઈ છે:
પણ માત્ર હરદયાલ આ મનની નખળાઈ
જાણે છે. એની આશા—વાડીની તૃપ્તિ—
એટલાજ જાના સ્વરથી રૂએ છે। એની
તાકાત નથી કે વાડી સામે નજર કરે:
નજર કરતાં જ પેલો પ્રસંગ અબેદૂર
ખડા થાય છે।

(સંપૂર્ણ.)

જીવન જ્યોતિ

લેખક:—શ. ધર્મજીભટ્ટ બાબુજી મહેતા.

કપૂર ધવલ મુખી કંઈ જણાયા

અને પદ્મકુલમણિ! તારું મુખ શ્યામ કાં?

દેવતાં વદન તો હિમ જેવાં મ્વેત હોય છે ને?

“હા! હા! પણ જેના માતપિતા કંસના કારાગૃહમાં

હોય ત્યારે દીકરાનું મુખ તો શ્યામજી હોય.

પણ મેં મારા માતાપને જ દીખાનામાંથી મુકા ક્યાં

ત્યારે હું શ્યામમુદર કહેવાયો.

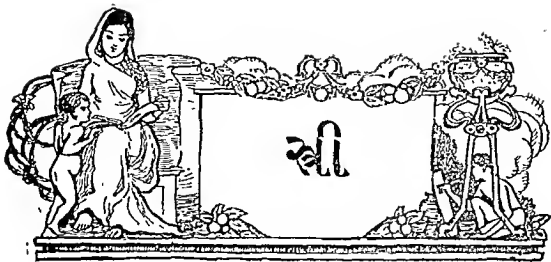
તેમજ ભારતવાસીઓ! ત્યારે તમારી દિન્દ મેયા

પરતંત્રતાની સૃષ્ટિમાં જ કડાઈ હોય ત્યારે તમને

પરદેશીઓ કાળા આદમી-શ્યામમુખા કહે તો શું ખોટું?

તમે તમારી જન્મભૂમિ ખાતાને સ્વતંત્ર બનાવશે

ત્યારે તમે પણ મારી પેઠે શ્યામમુદર કહેવાશે.”

લખનાર :—મી ઉરમાન ગની “શબ્દનમ્.”

(ઉર્દૂ સાક્ષર-ગિરનામણિ હજરત “નિયાઝ” ફત્તહુર્રીની એક અનિ લેઝમિય ફૂતિ પરથી આ પ્રકારનો એક સુન્દર લેખ રા. ખુલ્લાલખાણ ઉમરવાદીઆની હુદયસ્પર્શી લેખિનીથી લખાયેલો “શુબરાત”માં પ્રકટ થયેલો હતો. મારો ધરાદો હતો કે ‘નિયાઝ’ની આથી પણ વધુ સુન્દર ફૂતિ “એક નવ હીને—” શુબરાતી સહિત્યગિરિએ આગળ રજુ કરે. પરંતુ મારા નિયાઝ-પેલા મિત્ર અબ્દુલ નબી દાલાભાઈની પસંદગી મરજુત લેખ ઉપર જોટલા કાગળે ઉતરી કે તેથી કરીને શુબરાતના ઉર્દૂ-પેલા સાક્ષરોને ખેમ ખતાવી શકાય કે ઉર્દૂ સાહિત્યમાં તે આ “દેવી” નું સ્થાન શુબરાતી-સાહિત્ય કરતાં યે ઉન્નત અને ઉચ્ચ છે આથી સુન્દર અને હુદયસ્પર્શી ફૂતિઓ ઉર્દૂમાં એક નહિ, પણ અનેક પડેલી છે, અને તે બધી આપણી શુબરાતી-ગીરાની સેવામાં ધીરે ધીરે નજર કરવાનો મારો ઉદ્દેશ છે, શુબરાતના મુશ્કીમ લેખકો, કવિઓ અને કીકાકારોના મુકુટરૂપ માન મિત્ર રા “શુબરાતી” ના શબ્દોમાં રહેલું અર્થ પુરવાર કરવાનો કે “આપણને શુબરાતીમાંથી લેવા પુરતુ પણ થોડું છે, આપણા પુરતુ બહુ છે ” મૂળ લેખ “શ્રી” જોટલો ખરો સુન્દર છે, કે તેની લક્ષ્યની ઉર્દૂ ભણુવારઓજ વાકિફ છે, અને મૂળ શુબરાતી અને ભાષા ભજવી ગળવા મે ધણી મહેનત કરી છે, છતાં કહેવું પડશે કે શુબરાતી ભાષાની અપૂર્ણતાને લીધે જોઈએ જોટલો સફળ થઈ શક્યો નથી—“શબ્દનમ્.”)

આ જોલાં કેટલી યે વાર ધરાદો કયો હતો કે પરમાત્માની આ સર્વોત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ ફૂતિ સંબંધી કંઈ લખું. જ્યારે જ્યારે આટલો વિચાર આવતો, ત્યારે ત્યારે હૃદય એક પ્રકારની લક્ષ્ય અને મિઠાશ અતુલવતું. પરંતુ કંઈ પણ લખવાની હિમ્મત થતી નહિ. અને લખું પણ શું ? ધણુજ મજબુત ધરાદો અને પાકા નિશ્ચય સાથે ટેળત આગળ આવ્યો, પરંતુ ધરાદો બળહીન, નિશ્ચય ચૈતન્યહીન અને મસ્તક સુજનશકિતહીન પુરવાર થયાં. કલાકો પસાર થઈ ગયા કે હું સામે ટાંચેલા ચિત્રને નિહાળી રહ્યો છું, અને મારી મનોવૃત્તિઓ અને મનોભાવનાઓને મસ્તકમાં ચિત્રવતું કર્યું નહોતું છું. પરંતુ લેખિની લીધી, અને હાથ કપવા લાગ્યો, હઠ્યો; આમથી તેમ આંટા માર્યા; જોડો; અને પછી સર્વે કૈંકી કૈંક, એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી કૂમી પર પડ્યો.

અનેક દિવસો પસાર થઈ ગયા છે. અને હું એજ વિચારવમજમાં ઘેરાયેલો રહ્યો છું કે આખર આ ‘સૌન્દર્ય’ અને ‘પ્રેમ’, જેની અસરની વ્યાખ્યા અમારા સિધ્ધ અને અસિધ્ધ મનોરથોમાં એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ યા હૃદયસ્પર્શી ‘હાથથી’ વધુ નથી, એ રા કારણે આટલે દરમિયાને અમારા જ્ઞાનનુંતુઓ ઉપર સ્વામિત્વ ભોગવે છે ! પરંતુ એ સિવાય કશું પણ અમલનું નહિ કે તે સ્વામિત્વ ભોગવે છે, અને તેણે તે સ્વામિત્વ ભોગવવું જોઈએ.

ધણીજ સિધ્ધ ભૂતિઓ હો કે ધણીજ ન જ થતી, પણ જ્યારે પુરૂષ સ્વર્ણીય પ્રેમ, વાસ્તવિક આનંદ અને નૈસર્ગિક સુખની શોધમાં હોય છે. ત્યારે તે સર્વે હંમેશા ‘શ્રી’ નાજ કોમળ અને દૈવ અસ્તિત્વમાં તેને કેળાય છે. પરંતુ તે જોલાં શું તે શોધ

માટે આમુક ફક્તીલો કાયમ કરે છે ? ના. ત્યારે, જે કંઈ પણ સ્પષ્ટ કારણ વિના અમને પોતા પ્રતિ આકર્ષી લે; જે અનલપ્તપણે અને અસ્પષ્ટ રીતે અમારામાં શોષણ-શક્તિ ઉત્પન્ન કરી દે, જે અદ્રશ્ય અને અપરિચિત પ્રકારે ન સમજી શકાય એવી લાગણીઓથી અમને કંપનમાન કરી દે, જે નિર્વિવાદ અને નિઃસંશય રીતે સ્વાર્થ અને સંપૂર્ણ દયા અને અનુકંપા હોય, એવી ગદ્ય અને ગદ્યન વસ્તુનું વર્ણન શું કોઈ લખી શકશે ? તે યાત્રી જશે, પોતાને લાચાર અને અસહ્ય આદિર કરશે, અને તે કે તેનાં નિર્ણય તો એજ આવશે કે સ્ત્રી એક લગ્ન છે,—મૂર્તિમત, એક આશ્વાસન છે, સાકાર; એક ભદ્ર છે,—સુસ્પષ્ટ; એક જ્યોતિ છે, સ્પષ્ટ, તો પણ નેને પ્રશ્ન કરે કે શા માટે ? અને પછી તેને આશ્ચર્યમાં ડૂબી જવા માટે એકઝો ઠોડી દે.

ફરી જ્યારે પરમાત્માની સૃષ્ટિના આ અત્યંત મુન્દર, મુકુમાર અને સંપૂર્ણ કળાના નમુના કેપ આ દલિન મારા લેખનુ શિર્ષક બનાવેલ છે, તો તેના એના અર્થ નથી કે હું દાખલા અને ફક્તીલો તેનું આમ હોયું સંપૂર્ણ કરીશ. કારણ સૂર્યનો દરરોજ સવારે ઉદય પામ છે, અને તેના અસ્ત થવાની આદિરાત માટે કોઈ ફક્તીલો આપશ્યક્તા નથી; ચંદ્ર ગીતળ છે, અને તે તમામ વાદવિવાદથી વેગળો છે. સવાર થાય છે, ત્યારે પ્રકાશનો કોઈ સમન્વય નથી કે તમારે મીઠાં અને સુગીરાં નીન ગાવાં જોઈએ. પરંતુ, હા, સૌન્દર્ય-દેવિની હુતુરમા પોતાની નિર્માણતા અને તુષ્કતાનો સ્વીકાર કરવો એ મારો મૂળ હેતુ છે.

એક નીતિ અજ્ઞાને પાળે છે, સૂર્યની આગળ પોતાનું શિર નમાવે છે. સર્માવત છે કે ધર્મની દ્રષ્ટિમાં આનો અટકાવ કરવામાં આવ્યો હોય. પરંતુ મારા મતાનુસાર તે અતિ દીન અને નમ્ર માર્થના, પ્રકાશન છે, જેનાથી આમાર દર્શાવવા માટે વધુ સારી અને ઉચ્ચ ગીતિ બીજી કોઈ નથી. આ કારણસર આ લેખમાં વાચકને ન તો તાર્કિકતાના વાદવિવાદ મળશે, અને ન માનસસાક્ષના કારણ સ્ત્રીના જ્ઞાનનુંતુઓની રચના, અથવા તેના મસ્તકની યોજનાનું વર્ણન કરડું, એ તેનું અધમાન કરવા સમાન છે. આ તો પ્રેમનો ઉન્નય છે; દીન માર્થનાઓ છે; નમ્ર વિનંતીઓ છે; તુષ્કતા

અને અદ્યતાનો ચોખ્ખો સ્વીકાર છે. તેના દરબારમાં તેની અવકૃપા અમારા માટે ખાસ અનુચિત; તેની બેદરકારી અમારા માટે ખાસ કાળજી; તેનું વિશ્મયપણ પણ અમારા માટે એક પ્રગટું છત્વદાન, અને છેવટમાં તેનું માવ 'સ્ત્રી' હોયું અમારી સર્વે શક્તિઓને તેના પોતાના પદ્મમાં કરી લેવા પુરતું અને અમને અમારામાં ન રહેવું દેવા પુરતું છે.

રાત્રિના એકાંત ભરેલા સત્તાઘમાં મેં વારંવાર ચાહું કે હું—'સૌન્દર્ય' ને 'સ્ત્રી'થી જોડું જોડું રાકું, કોઈ એની રીતે તેને પૃથક પૃથક જોડું રાકવાથી કહી શકું. પરંતુ એ સિવાય કશું સમજી શકાય નહિ કે 'સ્ત્રીત્વ' એજ નામ છે, સૌન્દર્યનું; અને જે વસ્તુ જગતમાં સૌન્દર્ય અને કળાના ઉત્તમોત્તમ નમુના તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે તે સ્ત્રીત્વથી આગળ નથી જોડે શું કે હું અંતિમ વિચાર-મજાના પ્રત્યેક અણુ સ્પર્શની તે ૨ નીન જોડું છું. કદાચ તમે મને વિનાયે મનુષ્યો, અથવા હું તમને એમ બતાવું કે માત્ર એક કળી શા કારણ વધુ મને છે ? પુષ્પની સુગંધ શા માટે મસ્ત કરી દે છે ? સૂર્યોસ્ત પછીની રંગ એન્ગીઓ દ્રશ્યમાં શાને ધર કરી લે છે ? આ નીકર-બુદ્ધિ આકાશ શાને મનોહર લાગે છે ? લલ્લોની વક્ત્રા શાને મોહિત થાડે છે ? વાંછી વળેલી વેશી શા માટે આકર્ષક લાગે છે ? પૂર્ણ-ચંદ્ર કરતાં નવ-ચંદ્રમાં વિરોધ મેલેલો શા કારણે છે ? એક સ્ત્રીની પગ વાદ કરના વાંછીયૂઠી પગનાટ વધારે સુંદર કેમ લાગે છે ? કોઈ વડી જતા ઝરામાં ડેકાણે ડેકાણે પડેલા વળો અને વાંકને હું કલાકો સુધી અનિનિષ દ્રષ્ટિએ જોવા કરું છું. ગાડી સડકના વાંક આગળ વળે છે તો મારી દ્રષ્ટિ માટે ત્યાં અત્યંત અર્થપૂર્ણ હોય છે. એક અતિ વાંક વળેલા પુલ ઉપરથી પસાર થતી રેલ્વે-ટ્રેનમાં જ્યારે વક્ત્રા પથમ થાય છે, ત્યારે તો હું ફટકી લઉં છું. આ બધું શું છે ? આહા ! તમે માનશો નહિ, પરંતુ સત્ય તો એ છે કે જગતમાં જે કોઈ વસ્તુ દ્રશ્યને બેચેન બનાવી દેનાર છે તો તે 'સ્ત્રીત્વ' સિવાય અન્ય નથી; અને જ્યારે આ જગતમાં કોઈ સ્પૃશ્ય વા સુન્દર સુંદર વસ્તુને જોઈ મારું દ્રશ્ય કામગીરી લાજનીય થાય છે, ત્યારે હું એક ખાસ પ્રકારનું 'સ્ત્રીત્વ' અનુભવું છું.

આ વિષયમાં મેં સંપૂર્ણ રીતે મનન કર્યું હતું કે શું એક સ્ત્રી એટલા માટેજ આકર્ષણીય લાગે છે કે તેનાં અવયવો સુડોલ, તેની આંખો 'નર્ગિસ' સમાન, તેનો રંગ બિસ્મિલી, તેની કમર નાનુક, ને તેનો કેસકાપ કાળી નાગિની જેવા છે? સંભવિત છે કે આ સર્વે બાબતો તેનામાં આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરી દેતી હોય, પરંતુ હું તો એટલુંજ સમજી શક્યો છું કે તે સ્ત્રી છે, અને કંઈ પણ સમજા કે દલીલ વિના તે સર્વે કંઈ છે એ તેનો પણ વિચાર કર્યો હતો કે કડાચ તે માનસસાગ્રાંતરસાર અમારી કામજ ઉર્મિઓને એટલા કારણસર ઉત્તેજિત કરે છે કે અમને ભેગને તે કુસ્ત્રી રીતે ધુપાઈ જાય છે, શરીર સંકોચી લે છે, આંખો નીચી કરી લે છે, અને સાથેજ તેનામાં ખાસ પ્રકારના ગર્વ અને સંતોષ છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો તે મને આ આસિંધાંતથી યે ઉત્તત, તર્કશાસ્ત્ર અને કલ્પના-શાસ્ત્રના આ અપૂર્ણ નિયમોથી યે દિવ્ય દેખાઈ.

સદીઓ પસાર થઈ ગઈ, કાળ વહી ગયા, અને આ બેઠ અપ્રકટ અને અગમ્યજ રહ્યો.

એક રાત્રે અઝીઝ અને તેની પત્નિ બન્ને ટ્રિબન-ખાનામાં બેઠા હતાં. હું સંભળી રહ્યો હતો તેમની બે પાનદાન માંગ્યું; અઝીઝ તેમની પાસે તે સરકારી હીલ્ડું. તેમની બે બોલ્યું, ભેગુ, અને કરી બંધ કરી એમને એમ મૂકી દીધું અઝીઝે પૂછ્યું "પાન કેમ ન લીધું?"

ઉત્તર મળ્યો. "પાન એકજ હતું. પછી તમારે માટે શું રહેત!"

ભણે મારી દૃષ્ટિ પાંચી એક અગમ્ય પર્વે ઉચકાઈ ગયો હોયને, એમ મને લાગ્યું મારી અજાણ દેવી મિથિત થઈ રહી તેમની આ ફિરનાઈ અઢાએ અને સ્વર્ગીય પ્રેમથી ભરેલા લડકાએ મારી રૂંદને કપાયમાન કરી દીધી. અને હું તે સમયે વાતાવરણમાં, પ્રકૃતિની પાસે અણુમાં પ્રેમ અને દેહની ભેગની અનુભવ લાગ્યો.

એક બીજું ચિત્ર. આર્ધરાત્રિ ઢળી ગઈ છે પરંતુ એક રમણ નાનુક ટ્રિલની, જરીક અધકાર અને કંઈક કપી હડનારી, સંવિતા આ એકાંત અને સન્નાટામાં સુપચાપ બેઠેલી ધણીજ હાલુડાની કાઠના આવવાની શબ્દ ભેઈરેલી છે. મનમાં ને મનમાં 'શુરમે' થઈ રહી છે. પણ જ્યાં સામેથી

કાઠ અંદર દેખાવા લાગે છે, ત્યાંજ તે સર્વે સિકાચતો અને સિકાચો બૂલી જાય છે, અને માર્ગ-પ્રતિજ્ઞાની આ છેલ્લી હડ પછી દર્શનના આનંદ અને ઉદારતામાં મગ્ન બની જાય છે. પતિને રોષ-મિશ્રિત પ્રેમ-રૂપ આપે છે:

"પણ તે તો માટે ખાઈ ન લીધું?"

અને તે પછી? હરો અને ફિરતાઓને હર્લભ એવી પ્રેમ-ચેષ્ટાઓ અને પ્રેમ-ગોષ્ટિઓ.

દુનિયામાં આથી વધીને મનુષ્યવત્નો ખરો પાક આપનાર, આથી વધીને સ્વર્ગીય પ્રેમ ગીતપનાર, આથી વધીને દેવિ દર્શનની આંખો કરાવનાર અગર કંઈ છે, તો તે આજ છે.

આ પ્રેમનો મૂક આવડા! આહ! ફિરતાઓ પણ આ દેવિ સંગીતના કામજ સુદૃષ્ટી મમ્ત થઈ જઈ જાન બલે છે આ નિર્મળ લાગણી અને અમીભરેલી નજર. આહ! એક લાગે છે, ભણે તે ઝીડી લેવા માટે આખું દેવતાક તડપી રહ્યું છે બાળક ભેગને થઈ રહ્યું છે. માતા પાતાતા કંઈ સાથે તેને આપીને, છાતીથી દાખી દાખીને, કામજ મુખ ચુની-ચુનીને, પોતાની સર્વે પ્રેમ-કર્મિઓ વડે તેને છાતું રાખવા છાંછે છે સ્નેહની સંપૂર્ણતા અને વાતસલ્યની પરામાદા અદ્વિત દ્રષ્ટિગાયર થશે માતા બાળકને તુલારી રહી છે, પોતાના આત્માની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા અને નિર્દોષતા સાથે મીઠા હાલરમાં ગાઈ રહી છે ધીમા અને કામજ હાથ વડે તેને યાગરી રહી છે આહ! તમે જાતે ન ભેઈ શકતા હો, પણ હું તો તે વખતે ભેઈ છું કે આખી સૃષ્ટિ સર્જ જ્યા તલસી રહી છે, જગતનું પ્રત્યેક રજકણ નિદામસ્તતા અનુભવી રહ્યું છે. હરે, હરે, અમે મોટા થઈ દયા અને સ્નેહની આ દેગિને બૂલી ગયા છીએ, એટલે મુઠ્ઠી કે એક તાનકડા બાળકને રોતું ભેગ થઈ મહિનતાથી માની શકીએ છીએ કે અમે પણ કરી આમ દેવા હઈશું. પરંતુ યાદ રાખો કે આ સત્ય બનાવો છે; અમારા હૃદય-પટ પરથી બલે બૂંસાઈ જાય, પણ આ વિશ્વમંડળનું વાતાવરણ અને તેનું અણુએ અણુ સાક્ષી છે. આકાશ અને પૃથ્વીના સક્ષ્યો તેના વર્ણનોથી આંધારમાં છે. હરો-તેના સંજીવ ગાઈ ગાઈને અંદરનાં મીઠી ખામોશી કેસારી રેતી છે. શુ તમે બૂલી ગયા કે તમારી ઉમરની દરેક

દરેક પગ અને ધડીમા કેટલી કેટલી નૂરાની શાન્તિઓ અને તૃપ્તિઓ, હુપાયતી છે, કેટલી કેટલી પાવન અને સ્નેહભરી હર્મિઓ ન્યોહાવર યથા છે? શું તમે અનુમદ અને અનુકંપાઓનું કંઈ પણ મૂલ્ય કરતા નથી? ત્યારે, આવો અને મારી આંખો વડે જુઓ! આકાશ અને પાતાળ કંપી રહ્યાં છે; સ્વર્ગમંડળ કુણ રહ્યું છે; આપું જગત ડોલી રહ્યું છે!

અથ કૃતકી અને નિમકહુરામ કીડા! તને ચગદી નાખવા માટે કોઈ બહાનાની જરૂર નથી. પરંતુ તે હૃદય, જેને તું તારી અધમતા અને અમાનુષિતાથી ધાયલ કરી ચુક્યો છે, હજી પણ શ્રાપ આપવા ના પાડે છે. તે હોહ, જે તારી કુસ્તા, તારી પન્નવણી અને તારા ત્રાસના લીધે મૂક-ફેદનથી કંપી રહ્યા છે, હજી પણ આસ્માની ફિરશ્તાઓ પાસેથી જ્વલતની બંધી થે નેઅમનો અને રહમતો ક્રૂર તારેજ માટે માંગી રહ્યા છે!

અમારી સ્નેહ-હર્મિઓ કેટલેક દરજ્જે અપૂર્ણ છે અમારી મનોવૃત્તિઓ અને મનોભાવનાઓને વશ કરી લેવાનું ભણે કંઈ કઠિન ન હોય, પરંતુ આસુઓનું નીકળી આવતું એ સ્નેહથી છઠ્ઠાકાળ જતી આખો માટે વશ બદારની વાત છે. જગત જાણે છે કે સ્ત્રી સકંટો સહન કરવા અને સુસીખનોનો સુકાબલો કરવાને તેજ સમયથી દેવાયલી છે, જ્યારથી તે એક નાશવત બાળક જાણે છે. તેની સળજની સાખીની એથી વધુ શું હોઈ શકે છે કે મદેનત અને મજ્જુરીથી લાયમાં પડેલાં છાલાઓને પણ તે પોતાના પતિથી ધુપાવે છે. મદેનત અને મજ્જુરી કરે છે, અને તેના કંઈ પણ બહો આદતી નથી. પરંતુ કરી કરી પતિની બેદરકારી, બેપરવાહ અને સપ્તાહથી હૃદયમાં મોટા આધાત અનુભવી તેનું રહી દેવું, એક છાતું આંસુ આસ્વીન અથર દામનમાં ટપકાવી દેવું એ પુરાવા છે તેના નિશ્ચલ અને અચિનાશી પ્રેમનો. પરંતુ પ્રથમે તેની ખબર નથી, જેમ સ્ત્રી પોતાની મનોવૃત્તિઓને ખમોગીની સાથે લમેશને માટે દફનાવી ગઈ છે, તેમ એક પ્રબળ તફાનને, જે તેના હૃદયમાં વેગમયું

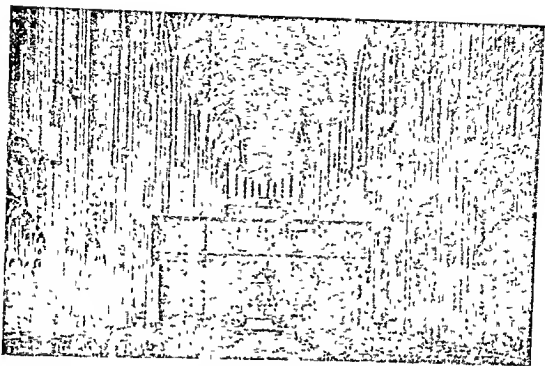
હજી રહ્યું છે,—માત્ર એક આંસુમાં રૂપાત કરી ખાઈ શકે છે, સમાવી શકે છે. પરંતુ કેટલા છે જે આ આંસુની વિરાગતા, આ સંશિષ્ટ અને લઘુ સમૃદ્ધની વાસ્તવિક વિસ્તૃતતા અને ગદનતાથી વાકેફ હશે?

પ્રેમ,—જેને માટે સૃષ્ટિ ગર્વ કરી શકે છે,— એક એવું હૃદય શોધી લે છે, જે જરા જેટલી કેસ વડે દટી જનાર હોય; એવી આંખોમાં રહેવા ચાહે છે, જે જરા જેટલી ચોટ વડે આંસુઓથી છલકાઈ જનારી હોય; ત્યારે અથ પુરૂષ! તમારા વજ જેવા હૃદયોની કડોસ્તા માટે અફસોસ કરો; તમારી આંખોની શુષ્કતા માટે આંસુ વરસાવો; કારણ પ્રેમ, જ્યારે શાંત અને એકાંત રહિનેઓમાં તમારાં દ્વાર ખડખડાવે છે, કોઈ વિશ્રાંતિનું સ્થાન શોધે છે, ત્યારે અથ પુરૂષ! તું પોતાના લેમ અને અભિમાનના નશામાં ગાફિલ અને નિદ્રાધીન પડેલો હોય છે અને સ્ત્રી, જે તને પંખો નાંખી રહી છે; જે હલી હલી પોતાના બાળકને ઢાંકી રહી છે, તે પ્રેમ દ્વાર ખાલી દે છે, અને તેને પોતાના હૃદય-મન્દિરમાં હુપાવી લે છે. બાળક રડે છે, તેણી પ્રેમનું પરિવર્તન કરી, પોતાના હોહ વડે તે પ્રેમ-ધારા બાળકના હૃદયમાં રેડે છે; બાળક સૂઈ જાય છે!

કંઠાળા અને જેદમત ભરેલી ઝિન્દગીથી કંઠાળોને, યાજીને અમે એમ જાણ્યો છીએ. તેણી પ્રેમ વડે અમારા યાકને શોષી લે છે: અમે સચેતનતા અનુભવવા લાગીએ છીએ. 'શા માટે' અમારી આત્મિક પીડાઓ આત્મિક આશ્વાસન ઇચ્છે છે એક ફિરશ્તાઈ અનુમદ અને અનુકંપા શોધે છે, અને છરે આ બધી અમકટ અને અમથ હલુકતાએ તે દિશા તરફ ખેંચાઈ જાય છે, જે તરફ ખેંચાઈ જવું લેઈએ. કારણ, સ્ત્રી એક આભસ્તર છે,—સ્પર્શનીય; નુરાનિયત છે.—સાક્ષાત્પર્યથી જ્યોતિ છે,—જેનો અમે સ્પર્શ કરી શકીએ છીએ: સુમધી છે, જેનાથી અમે વાર્તાલાપ કરી શકીએ છીએ: મિકાશ છે,—જે લાયથી ચાખી ગમાય છે,— સંગીન છે, જે સાંખજી સકાય છે!

(સંપૂર્ણ)

ઈંગ્લેન્ડ કોલેજ ચેપલ—કેમ્બ્રીજ.

ઈંગ્લાંડનું કેમ્બ્રીજ કે ભારતનું કાશી ?

લેખક :—શ. દોલતસિંહ વર્મા

(૧) કેમ્બ્રીજ

ઈંગ્લાંડના કેમ્બ્રીજશાયર નામક પ્રમુખીમાં સુદર કેમ્બ્રીજ શહેર, આઉસી (Ouse) નદીના ક્રાંટાન્ડેમ (Cam) ના કીનારા ઉપર આવેલું છે. સમુદ્રની સપાટીથી સગલગ ૪૦ થી ૫૦ ફીટ ઉપર, અને સુમારે ૪૦૦૦૦ ની વસ્તીવાળું, આ જગતિખ્યાત કેમ્બ્રીજ શહેર છે. એના વિસ્તાર આશરે ૩૨૩૩ એકર છે. આનું નામ કેમ્બ્રીજ કેમ પડ્યું તે માટે બે કથન છે, પ્રથમ Cante brig એટલે Cante ઉપરનો પુલ bridge, બીજું Cam નદી ઉપરનો પુલ bridge, એ જરા આપણને વિશેષ સરળ લાગશે. આ રથને ઈંગ્લાંડના રાજ વીલીઅમ પી કોર્ટરે એક કીલ્લો આપ્યો હતો, અને

તે કીલ્લાના આલુગાલુના વિસ્તારમાં ૬૦ વર્ષમાં આ નામ વધારે પ્રસિધ્ધીમાં આવ્યું. કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી—એકસહની માફક બ્રીટીશ મહારાજ્યમાં મુખ્ય દરજ્જે બોગવે છે. ઇ. સ. ૧૨૦૦ની સાલની આસપાસ કેમ્બ્રીજ ધર્મશુર્યોના અભ્યાસી મથક તરીકે હતું. ૧૨૩૧માં ત્રીજા હેનરી રાજાએ એક હકમનામું બહાર પાડી કેમ્બ્રીજની વ્યવસ્થાની કુલ મુખત્યારી ઇલી (Ely) ના મોટા પાદરીને સોંપી. વચ્ચે વચ્ચે યુનીવર્સિટી અને શહેરી-સત્તા મટે, અનેક ધાર્મિક ઝઘડાઓ થયા છે, શહેર અને યુનીવર્સિટીની સત્તાના કલુઆ એટલે સુધી ગાથા કે, “શહેર અને ગ્રામો” Town & Gown. એ નામને

૫૧

આ લેખના લખનાર રા. દોસતસિદ્ધ વર્મા.

કેટલાંક જાડ પાણી થયા. તાજ સાથે કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટીનો સંબંધ એકસક્કડ જેવો કોઈ વાર પણ થાયો (Intimate) થયો નથી. ત્રીજા હેનરી રાજાએ સહેરને કોલેજમાંથી કરીને એ દરવાજાથી સુરક્ષિત રાખેલ, પણ તેને બંડખોર ઉમરાવોએ ખાળા નાંખ્યા. પહેલા એ સ્ટુઅર્ટ રાજાએ અને પહેલા એ લ્યોર્ડ રાજાઓએ કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી સાથેનો સંબંધ વધારે સારો રાખ્યો હતો, એટલે સુધી કે ત્યાંની કોલેજોએ Civil War વખતે પોતાની ખેડો મળાવીને રાજા ચાર્લ્સ માર્ટિના બખતર બનાવવાના ઉપયોગ માટે

આપી હતી, પરંતુ એ લડાઈ ખતમ થવા બાદ કેમ્બ્રીજ, Commonwealth પ્રભાવ તંત્રની સામે એક્સક્કડ માફક કોઈ પણ ગંભીર ટક્કર લીધા વગર નમ્યું હતું.

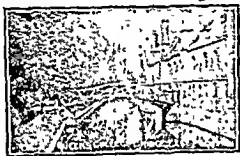
પીટર હાઉસ Peterhouse પછીનો કેમ્બ્રીજની કોલેજોનો ઇતિહાસ; અને રચળ વર્ણન.

સેહેરનો મુખ્ય રસ્તો જે દક્ષીણ થી ઉત્તર તરફ સીધો અને નદીના સમાન અંતરે અને થોડે છેડેથી જાય છે તે તેમજ બીજા અનુક્રમે નીચે મુજબ બોળખાય છે:—

Trumpington Street-ટ્રંપિંગટન સ્ટ્રીટ, Kings Parade કીંગ્સ પારેડ, Trinity Street ત્રીનીટી સ્ટ્રીટ, St. John's Street-સેંટ જૉન સ્ટ્રીટ, અને Bridge Street-બ્રીજ સ્ટ્રીટ. ધણી ખરી કેલેજે આ રસ્તાની બેઠે બાણુએ અને રસ્તાને નદીની વચ્ચે છે.

સેંટ જૉન કોલેજ, ત્રીનીટી હોલ, ક્વેટર કોલેજ, કીંગ્સ કોલેજ, ક્વીન્સ કોલેજ વગેરેની પછીત (Backs) ની તરફ પડે છે, અને નદી ઉપરથી સુંદર નાનકડા પુલો ઉગર થઈને સામે કીનારે જવાય છે, જ્યાં બગીચા અને રમવાનાં મેદાન છે. ઉપર જણાવેલ લુથમાં (Group) ક્રાઈસ્ટ કોલેજનો સમાસ થતો નથી, તે પૂર્વ તરફ વધારે છેડે સેંટ એંડ્રીઝ સ્ટ્રીટમાં આવેલી છે. ક્વેટર કોલેજ નદીની લગભગ ત્રીનીટી હોલની દક્ષિણે છે. કોરપસ કોલેજ ટ્રંપિંગટન સ્ટ્રીટની પૂર્વ દિશાએ છે. ક્વેટર કોલેજ સહેરના દક્ષીણ બાજમાં

આવેલી છે. ઇમેન્યુઅલ કાલેજ, સેન્ટ એન્ડ્રી રફીટના મુખ્ય ઉપરજ છે. ક્લીઝ (Clarus) કાલેજ, ટ્રીનીટી રફીટના પશ્ચિમ ભાગ ઉપર આવેલી છે. જસસ કાલેજ, ગ્વેધી કાલેજોથી તદ્દન વિભક્ત અને North East ધ્યાન ખુણામાં છે. રીંગસ કાલેજનો મુખ્ય કોર્સ 'પરેડ રસ્તાની પશ્ચિમ બાજુએ આવેલો છે. મોડલીન (Magdaleno) કાલેજ કેમ નદીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર ગ્રેટ બ્રીજની પાસે આવેલી છે. પ્રીન્સેઝ કાલેજ, ટ્રેમ્પીંગટન રફીટની પૂર્વ દીશાએ જોવાય છે. સેન્ટ પીટર્સ કાલેજ, ટ્રેમ્પીંગટન

કવીન્સ કાલેજ બ્રીજ

રફીટની પશ્ચિમ બાજુએ અને પીગ્મેઝ કાલેજની લગભગ સામે આવેલ છે. કવીન્સ કાલેજ, નદીની દક્ષિણ દીશાએ છે અને તેના મકાનનો કેટલોક ભાગ તો નદીમાં જ બાંધેલો છે. સેન્ટ કેથેરાઇન કાલેજ, ટ્રેમ્પીંગટન રફીટની પશ્ચિમે છે. સેન્ટ જોન કાલેજ, નદી ઉપરના કાલેજના જુથની ઉત્તરે આવેલી છે. સેફ્ટીન કાલેજ નદીની પશ્ચિમે સીજ વીક એવેન્યુ પાસે છે. સીડની કાલેજ, સીડની રફીટના મુખ્ય ઉપરજ છે. ટ્રીનીટી કાલેજનો મુખ્ય ભાગ ટ્રીનીટી રફીટ ઉપર પડે છે, અને કેમ્બ્રીજની કાલેજોમાં એ સહથી મોટામાં મોટી છે, તેમજ એકસફર્ડની કાંઈ પણ કાલેજ કરતાં મોટી છે.

કેમ્બ્રીજ યુનીવર્સિટી.

યુનીવર્સિટીનું મુખ્ય મકાન ગ્રેટ સેન્ટ મેરીનું મોટું દેવળ છે, જેમાં મોટા પ્રસિધ્ધ

વિદ્વાનોનાં પુતળાં છે તેમજ કેટલાકાની કબરો પણ ત્યાંજ આવેલી છે, કે જે ઉપરના ટુંકા પણ બાળ્યુક્ત લેખોથી, તે મૃત પ્રાણીઓની કૃતિ અમર થઈ છે. યુનીવર્સિટીના વ્યાખ્યાતાઓ એ દેવળમાં બોધ આપે છે.

સેનેટ હાઉસ જે સને ૧૭૩૦ માં બાંધવામાં આવેલ તે ગ્રેટ સેન્ટ મેરીના મકાનની સામે આવેલું છે. યુનીવર્સિટીના પુસ્તકાલયનું બધું ગૃહ આ મકાનોની નજીક ચતુષ્કાળમાં છે અને કેટલોક ભાગે કોર્સ કાલેજનું જુથ મેદાન પણ રોકે છે. આ લાઇબ્રેરીને આખા યુનાઇટેડ કોંગડમમાં પ્રસિધ્ધ થતા દરેક પુસ્તકની એક નકલ મેળવવાનો હક્ક કોપી રાઇટ એક્ટ Copy right actની રૂએ મળે છે જ્યારે આખા બરતબમાં એવું કોઈ પણ ગ્રંથકોપ સંબદ્ધતાનું કે પુસ્તકાલય નથી કે જેને આખા દેશમાં જવાબ પ્રસિધ્ધ થતા પુસ્તકની નકલ હકની રૂએ મળતી હોય.

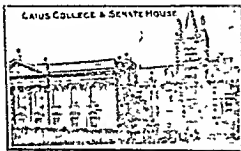

સેન્ટ જોન કાલેજ.

શ્રીઝ વીલીઅમ સંગ્રહસ્થાન, સન ૧૮૩૬માં વાઇ હાઉન્ટ શ્રીઝ વીલીઅમ તરફથી મળેલ વારસા દ્વારાએ સને ૧૮૩૭થી ચર કરવામાં આવ્યું. તેમાં સાહિત્યસંગ્રહ, પુરાતન હુન્નરકળા, ચિત્રકળા, સીક્કાઓ, કાતરકામો વગેરે અનેક પ્રકારની પુરાણી ચીજોનો સારો સંગ્રહ રાખવામાં આવેલ છે. એનું મકાન મોટા મુખ્ય રસ્તા ઉપર બધું બાંધકામથી ઉજું છે અને કેમ્બ્રીજના

આકર્ષણમાંનું મુખ્ય એક છે. પીટ પ્રેસ, વીલીયમ પીટના સ્મરણાર્થે ઉભો કરવામાં આવેલ અને તેમાં યુનીવર્સિટી તરફથી પ્રસિધ્ધ થતા સાહિત્યો વિગેરે છાપવામાં આવે છે.

ઉપરાંત સેલ્વીન-ડીવીનીટી સ્કુલ, મેડીકલ સ્કુલ, વનસ્પતિ શાસ્ત્રનું સંપ્રદાય, ખનીજ સંપ્રદાય, ઇન્જનેરી લેબોરેટરી, ખગોળ લેબોરેટરી, લૉ લાઇબ્રેરી, વેધશાળા, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર શીખવવા માટેના ખગીયો, કલ્પઅરમ, ડીમેટ્રીંગ હાઉસ વિગેરે, અનેક મકાનો મળીને

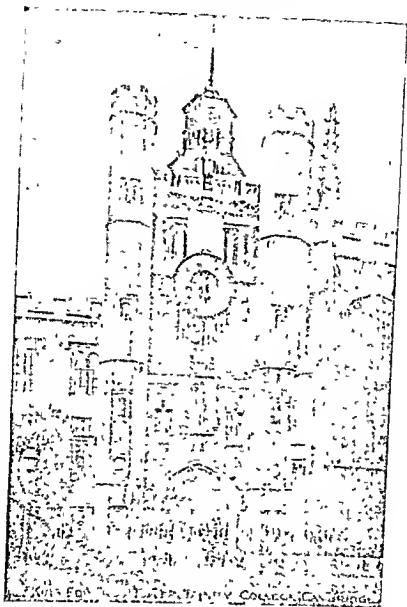

કયુસ કોલેજ અને સેનેટ હાઉસ

કેમ્બ્રિજ યુનીવર્સિટીના લુથ સંપૂર્ણ ૧૫ છે. કેમ્બ્રિજ યુનીવર્સિટીએ અગ્રેજી બાલનર દુનિયા માટે અનેક મોટા વિદ્વાનો તેમજ જગવિખ્યાત મહાન પુરો પેદા કર્યા છે. પ્રિન્સિપાલ ખરેખર તને આશ્ચર્ય થશે કે આટલા બધા લુદાં લુદાં મકાનો અને તેની અંદરના સંપૂર્ણ સાહિત્યોના સંપ્રદાય પાછળ કેટલું દ્રવ્ય વાપરવામાં આવ્યું હશે. બ્રીટીશ પ્રજા જેમ એક અમર Sporting nation છે, તેવીજ રીતે વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની પરમ ભક્ત છે, અરે તે માટે મરી શીટે છે એમ કહું તો કાંઈ ખોટું નહીં જ કહેવાય ઉપર્યુન કેલેન્ડરે તેમજ યુનીવર્સિટીને લગતાં અનેક મહાન જેમ રાજ્યની મદદથી તેમજ સિગ્નિજન પ્રજા-જનોએ પોતાના દ્રવ્ય સંપ્રદમાંથી, કાષ્ટકે પોતાના હવિન સમયે તો કાષ્ટકે મૃત્યુપ્રત્યી

અર્પણ કરી, આ યુનીવર્સિટીનું નામ જમ અસિધ્ધ ને અમર કરવામાં પોતાના દેશની ખરેખરી સેવા બજાવી છે. એવી ભાવના આપણા ભારતવર્ષમાં હજી સંપૂર્ણતથા ઉદ્ભવી નથી. આ દેશમાં પણ અનેક લક્ષ્યાધિશો તેમજ કોટ્યાધિશો છે, પરંતુ આંગળીને વેટે ગણાય તેટલાએજ પોતાના દ્રવ્યોપાર્જનનું સાર્થક કર્યું છે, તે હવે પછીના કાશીના વર્ણનમાં પૂર્ણતથા આવે ખીય.

કેમ્બ્રિજ શહેરની મુખ્ય વસ્તીમાં કોલેજો, અને સ્કુલોમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ તેમના શીક્ષકો-પ્રોફેસરો - તેમજ કોલેજોને લગતા લુદાં લુદાં દરજ્જાના નોકરો વગેરે છે, તેમજ વિદ્યાર્થીઓ માટેના બે ડીંગ હાઉસો, રેસ્ટોરાં, હોટેલો વગેરે પણ છે, અને તે વસ્તી માટેની હવનસામગ્રી, ખાદ્યપોષકી, રોશનરી, પુસ્તકો, કપડાંલતાં વગેરેના દુકાન-દારોમાં સમાધાન્ય છે. એ શહેરની સામાન્ય ભાવના જ વિદ્યામય રહે છે. રસ્તે આવતાં જતાં મોટે ભાગે ઉપાઠ માથે ફરતા વિદ્યાર્થીઓ, કે જમ્બો પેટ્ટેરીને સંચારતા તેમના અખાપકો તમને નજરે પડશે. વાહનોમાં એમનીયસો, તેમજ મોટર ટેક્સીઓ મુખ્ય લાગ બાજવે છે. વિદ્યાર્થીઓની રહેણીકહેણી હીલચાલ વગેરે ઉપર કેમ્બ્રિજમાં સારી દેખરેખ રખાય છે. અત્રે અભ્યાસ માટે આવતા વિદ્યાર્થીઓને યુનીવર્સિટી તરફથી પરવાનો મેળવેલા યુદ્ધમાં (Licensed boarding houses) રહેવાની ફરજ નાંખેલી છે, અને દરેક વિદ્યાર્થી પાસેથી અઠવાડીક દર શું લેવો, તેમજ આ રહેવાસ-યુદ્ધમાં તેમને માટે શું સરસામાન ફરનીયર વગેરે પુરાં પાડવાં તેના પણ ચે.ક્લસ નિયમો, યુનીવર્સિટીના અધિકારીઓએ ઠેરની રાખેલા છે. આ વ્યવસ્થાથી અત્રે રહેતા યુવક વિદ્યાર્થી ઓને જેમ અનેક સારી સગવડો મળે છે, તેમ તેમની રહેણીકહેણી ઉપર પણ એ

હોમ એડવર્ડ ટાવર પ્રીન્સીપાલ કોલેજ-કેમ્બ્રીજ.

પ્રકારનો નૈતિક અંકુશ રહે છે, તેથી આ આકર્ષણીય અને અનેક લાલચોથી ભરપૂર દેશમાં, અહીં રહી અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી વિશેષ સુરક્ષિત છે, જ્યારે લંડન એડીનબરો, બેંગેરે સ્થળોએ અભ્યાસ કરતો વિદ્યાર્થી નિરંકુશ-આ ખલા ગોધા જેવો જની જવાનો બહુ ભય રહે છે. કેમ્બ્રીજમાં ભાયાશાસ્ત્ર, રસાયન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, જીવજાળ અને ખગોળશાસ્ત્ર, વૈદક, ઇતિહાસ, ગણિત, કાયદાનું

જ્ઞાન, વ્યાપારી કળવણી વિગેરે વિગેરે ખાસ વિષયોનો અભ્યાસ કરવા માટેની પણ સંપૂર્ણ ગોઠવણ છે. ઉપરાંત દરેક કોલેજને અંગે રમતગમતો જેવી કે ક્રીકેટ, લોંગટેનીસ, ફુટબોલ, હોકી, બોલીંગ વગેરે, અંગ કળવવા માટેની પણ ખાસ સગવડ અને વ્યવસ્થા રાખેલી છે. હીંદી વિદ્યાર્થીઓ માટે કેમ્બ્રીજમાં જ્યારે ૬૭ પણ કાંઈક માન અને પ્રેમ રહેલાં છે, ત્યારે ઓક્સફર્ડ-લંડન આદિ

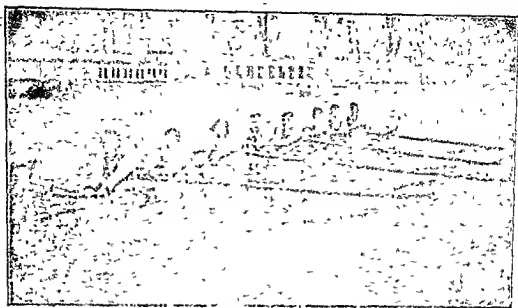

કેમ્પીના ફીટકવીલીયમ ગુચીગમમાંના એ નામનો.

યજોની કાલેજોં કે ડાકટરી અભ્યાસ માટેની હોસ્પીટલ-કાલેજોમાં હવે તે માન-મરતબો હીંદી વિદ્યાર્થીઓએ પોને જાતે મોતાના લક્ષણોથી ગુમાવેલ છે.

કેમ્પીજ અને ઓક્સફર્ડની જગવિખ્યાત મોટરેસ કે જે જોવા માટે બધી અંગ્રેજ પ્રજા માંડી જેવી બની જાય છે, તે માટેની તૈયારીઓ ૭૭ મહીના પહેલાં કેમ્પીજમાં કરવામાં આવે છે અને જે જે વિદ્યાર્થીઓ હલેસાં મારવામાં કુદળ અને ધારીરિક બળમાં ઉત્તમ હોય તેમાંથી ખાસ ચુંટી કાઢવાએનેજ આ ધરતમાં લાગ લેવા દેવામાં આવે છે. બોટરેસનો દિવસ લંડન અને તેની આસપાસનાં પરંજોમાં

ખાસ તહેવાર તરીકે મનાય છે, અને ઘણું ખરા બધા શહેરી તેમજ ગામડીઆ-શું યુવાન કે શું વૃધ્ધ-શું પુરુષ કે શું સ્ત્રી સહ કોઈ સારા લુગડાં પહેરીને અપેરના બાર વાગ્યા થીજ થેમ્સ નદીના કીનારાની બેઠે બાજુ કે જ્યાંથી બોટો પસાર યાય છે તે ઉપર જલદીથી સારી જગ્યા મેળવવા દોડાદોડી કરી મુકે છે. કોઈ ટ્રેનમાં તો કોઈ અંડરપાસ-ડેલ્વેમાં કોઈ ટેક્ષીમાં-તો કોઈ ઓમનીમસમાં તો વળી કેટલાક નદી ઉપર બોટો, રીમોર્તોંગો, અને ફેરીબોટો વગેરેમાં પણ, જેને જેમ શવે તેમ તથા પેતાને જેવા ખીસા ખાતી કરવા હોય તેવી રીતે આ આખી દુનિઆના પ્રસિધ્ધ

‘કેમ્બ્રીજ’ની ‘બોટ-રેસ’ માટેની ‘પ્રકીર્તિ.’

મેળામાં રસપૂર્વક લાગ લેવા ઉતરી પડે છે.

વળી કેટલાક આનંદી યુવકો અવનવા વેષ ધારણ કરીને, કાંઈ ઓશરફ માટે તો કાંઈ કેમ્બ્રીજ માટેનાં ગાન મોટે સાદે લલ-કારતા નદી કીનારા ઉપર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સહુ કાંઈ જે પણ પેાને ધારણ કર્યો હોય તેને લગતા રંગના નાના મોટા વાવટા હાથમાં પકડીને હલાવતા ફરે છે તેમજ ધણા ખરાબો કેમ્બ્રીજ અને ઓશરફના ચિન્હરૂપ ક્ષાત્રી વાવટીઓ કાટના ખટનહોઢમાં રાખી ફરે છે-એવા નાના મોટા વાવટા વાવટીઓ કંગેરે છેક પટનીક્ષીરના પુનથી તે મોટાંલેકના હેમરરમીય પુલ સુધી હજારોની સંખ્યામાં વેચવા ફેરીઓમાં નજરે પડે છે. એવી રીતે અતેક પ્રકારના આનંદમાં જેઠા ઠરતા લોકો ખરાબર સાડા ત્રણ વાગતાંમાં તો કાંઈ પણ ન સંચરી શકે એવા ટોળામાં નદીના બેઠ કીનારા રોકાને ઉભરાઈ જાય છે. કાંઈ ઉભા તો કાંઈ બેઠા, કાંઈ ખુરશી ઉપર તો કાંઈ બાંક ઉપર તો કેટલાક નદી કીનારે આવેલા મકાનોની બારીઓમાં ટોળાખંધ દૃષ્ટિગોચર

થાય છે. બોટો છુટવાના સમય થતાંજ, ‘એ આવી’ કેમ્બ્રીજ પહેલો-ઓકસફર્ડ જીઓ’ વગેરે, પોકારતા એવા તો આ બોટની શરતમાં તન્મય થઈ જાય છે કે એ સમયે આજુબાજુ શું થાય છે તેનું પશુ જ્ઞાન કામને રહેતું નથી. લગભગ આશરે અરધા કલાકના અરસાની અંદરજ એ શરત પુરી થાય છે. ને બોટો તેના મહોંચવાના સ્થળે પહોંચતા વેંતજ એક તોપ છુટે છે, જે શરત પુરી થવાના ચિન્હરૂપ છે અને નદી કીનારાંના બેચાર મુખ્ય સ્થળોએ ઓકસફર્ડ વા કેમ્બ્રીજ જે જીત્યું હોય તેના રંગતો વાવટો ત્યાં ખાસ ઉભી કરેલી વાવટાકાઠી ઉપર તરતજ ચડાવવામાં આવે છે, જેથી નદી કીનારે ઉમેલ સર્વે લોકો શરતના પરિણામથી જાણીતા થાય છે. લગાઇ ખાદ હાલમાં તો હવે બેટરસની ખરાબર નોંધ રાખવા માટે, શરત શરૂ થવા પૂર્વેજ, ઉપર હવામાં બેચાર “એરાબેન” પણ ઉડતાં રહે છે.

આ બોટ-શરતોના સંબંધમાં વિચાર કરતાં જણાય છે કે આખી અગ્રેજ પ્રજા નોકા બેડવામાં હમેશાં હુશીઆર અને તત્પર

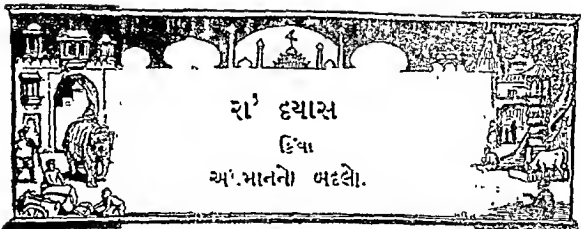

કેમ્સ નદીના બેડ કાંઠાનો દેખાવ

:રહે તેને ખાસ ઉત્તેજન આપવા માટે આ યોજના છે, એમ મારી માન્યતા છે. જગતભી વાદનો ચત્રાવવાં, પાંધવાં અને તેની સારી સુધાર-વ્યવસ્થા રાખવાને ખાસ દુનર આ પ્રગએ જેટલો ખીલાઓ છે, તેટલો કાષ્ટએ પણ ખીલાઓ નથી. એજ કારણે સમુદ્ર ઉપરની તેની સત્તા વિશેષ લક્ષણીય છે. ત્યારે આપણા દેશની પ્રાચીન નૌકાકળા અસ્ત થતી જાય છે. જે કાષ્ટ ભુજ પ્રવતો થયા છે અને થાય છે તેમાંના પણ ખરા આ નૌકાવિદ્યાને લગતા બારીક અભ્યાસ, તેમજ તેની વ્યવસ્થા સંબંધીની અપૂર્ણતાને કારણે મોટે ભાગે નિષ્ફળ ગયેલ છે, અને હજી પણ નિષ્ફળજ

જશે; જ્યાં સુધી આપણા યુવકોને નૌકા શાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવા ખાસ Naval Schools નૌકાશાળાઓ; અને Marine Colleges પ્રજ તરફની વ્યવસ્થાથી કાદતામાં નહીં આવે, અને સ્ટીમરો પાંધવા તેમ જ તેનો સમારકામ કરવાનાં કારખાનાં આપણા પોતાનાં ઉઠાં કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ભારતનો નવિન નૌકાઉદ્યોગ Shipping Industry કાષ્ટ પણ રીતે ફેલેદમંદ થાય એ આશા આકાશકુસમવત જ જાણી, એ મારો તો દૃઢ નિશ્ચય, મારા એ ધધાને લગત અનેક વર્ષના જાતિજનુભવથી બધાં સુક્રો છે.

(આ લેખનો બાકીનો ભાગ જેમાં કાશી અને તેના શિશુને લગતું વાંચન આવે તે અને ઉપરોક્તો ચિત્રો સંલિપ આવતા રંગમાં આપવામાં આવશે.)

લેખક.—રા. તા. ર. ચંદ્ર પેટસાલ અલસાગ.

અંદરના.

“હે નો હું થકા. કેણ જાણે
ગીરનાર ક્યારે આવશે ?”
અવાજમાં કોમળતા હતી છતાં કંઈક
ક્રોધ હતો. એ પત્નિમાં પણ શરણ :
રણકાંચ થઈ રહ્યા હતા.

“મસ એટલામાજ થકી ગયા ? કુંવરી
બા ! હજી તો રૂબરૂ પડ્યું જા’ છે.
આ અવાજથી કટાણી જશે તો કંઈ દરકાર
કેમ પડે ?”

કુંવરી કોઈ જવાબ આપતી નહોતી. ગા
ઉઠા અંધારી પ્રદાન કરતાં તે બેસી. “સ
એમ. બટાએ બા ! નાને હેડે મોટી
વાતો કરતાં કેણે મીઠું ?”

દગી બાનીવાણી પડી ગઈ. તેને
કાજ પડી કે રંગો કુટારી રીમ મળે !

એકાએક રથ ઉતો :લો. બળદની
ટાંમાં જટકની ધટમાળમાંથી નિરજો મફર
નાદ અને ધના અદેમાં પરવેશ ઝંઝોતો
કૃષ્ણમિત્ર મંગીત્વનિ એકાએક અટકી પડા’.

દગીએ રથમાંથી કેકું બહાર કાઢ્યું.
કુંવરી બેઠી રહી.

“હો બા નો ગીરનાર જાણી લાગ્યો.
દર હોતા હતાં મધ્યે તે આ રહ્યો એમ
લગે છે.”

કુંવરીએ કમળ દેડ સમાન કોમળ હાથે
આંખાની રંગનો રેશમી પડો ઉઘો કર્યો.
સામે ગળતરુથી શિખર અને પરિત્ર
દેડ લગેથી અલંકૃત થયેલો ગીરનાર ઉભતા
સુંના સેનેરી કિરણેથી દિવ્ય કાનિ ધરી
ઉઘો હતો !

કુંવરી બા મુખ ઉપર તરુળ પ્રમ્લના
છાયા. દગીનો હાથ એથી તેને પેનના
પડખામાં એમાં તે બોલી, “જો, જો,
ગીના નું વર્ણન વાંચના અને સાંભળનાં હતાં
તેના કરતાં પણ તેનું સૈદ્ધાંત અઢી ગળ્યું
છે. અમુક કુમ્મી નિષિદ્ધિ વન તી રૂપી
લાલો વાલો મહેંગો, મધુર મીનળ જળના
ઝરણાની માંગાએ ગળામાં ધારણ કરીને,
પતિત્ર મંદિરો અને દેસ્થાનો રૂપી મણિમુગટ
પેતાને મરતકે ધારણ કરીને કાંઈ દેવ
પૂજીને ઉપનાર કરવા આવ્યા હોય અને
પોતા રવગસદન તરુ દૃષ્ટિમાન કરીને
વાદળ સાથે વાનો કડી રહ્યા હોય એવે જ
આ ગીરનાર દેખાય છે.”

“અરુ” છે કુંવરી બા ! રાજમાતા કહેતાં
હતાં તેથીજ તેની શોભા અહોથી તો જણાય
છે. પાંડુ આપણામાં કહેવત છે કે ‘કુંવરી
દેથી રણીયામણ’ તેવું તો ન હેય ?”

“ગાંધી રે ગાંધી ! આ કંઈ બીજા કુંવર જેવો નહિ. આ તો ગીરીરાજ ! પ્રભુ હતાત્રય અને ગુરૂ ગોરખનાથના પવિત્ર પગલાંથી પુનિત થયેલો, અનેક રૂપીમુનીઓના નિવાસસ્થાનથી પવિત્ર બનેલો, સંતમહંતના આશ્રમરથાનરૂપ નિવડેલો આ ગીરનાર એવો રળીયામણો છે કે એની નેટલી પ્રસંશા કરીયે તેટલી ઓછી. મને તો બધું અહીં બેઠાં બેઠાંજ તેને જોવા કરૂં એવું થાય છે !”

કુંવરી ગીરનાર તરફ મીઠી માંડી જોઈ રહી. થોડે દૂર વૃક્ષની ધનધોર ધટા પાછળ એક ઘોડેરવાર એ કુંવરી તરફ રિથર નેત્રે જોઈ રહ્યો હતો, સૌંદર્યની એ મૂર્તિનાં દર્શન અનિમેષ દૃષ્ટિથી કરી રહ્યો હતો, સૌંદર્યનો એ પુખ્તરી કુંવરીના અનુપમ લાવણ્યનું સૌંદર્યપાન કરી રહ્યો હતો.

આશ્ચર્યની રંગના પદ્મામાંથી ઝરી આવતું એ કાનિમાન વદન જાણે વાદ્યોમાંથી ચંદ્ર ચમકી રહ્યો હોય તેવું દીપી ઉઠતું હતું. ધોળો દિવસે ચંદ્ર રમણ કરી રહ્યો હોય તેવી ખાતિ કાઠવતું હતું.

સ્વર વિચારમાં પડેલા કે “ચૂન” નારાવણના દર્શન થયા હતા ચંદ્ર હજી પૂરી ઉપર પોતાનો પ્રકાશ આપી રહ્યો છે કે શું ? આ ચંદ્રવદના કોણુ દરો ? વનદેવી કે સ્વર્ગસદનની કોઈ અપસરા ? પરંતુ તેની સાથે આવડો મોટો ઠાકો છે તે ક્યાનો દરો ? નકકી કોઈ યાત્રાળુનો સંધ લાગે છે. આ ચંદ્રવદના એ સંધની કોઈ અધિષ્ઠાત્રી તો ન હોય ?...”

સ્વાસ્તી વિચારમાં પુરી થાય તે પહેલાંજ કુંવરીએ પોતાનું મોં રથમાં લઈ પડેલો પાડ્યો. આશ્ચર્યની પદ્મા રૂપી વાદ્યોએ કુંવરીના સુંદર મુખ રૂપી ચંદ્રને આલેખિત કરી નાંખ્યો. સ્વાર એક નિઃશ્વાસ નાખી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

સોમનાથને શરણે.

અર્જુનદેવના આપ્ત રાજા સામંતસિદ્ધે

પોતાની લીલાદેવી નામની. જેને દયાલુના ભૂરૂઝ રાજાની ચોથી પેઢીએ થયેલા ભુવન-દિત્યના મોટા પુત્ર રાજના રૂપયુક્તથી આકર્ષાઈને તેની સાથે પરણાવી. લીલાદેવી પ્રસૂતવેદનાથી મરણ પામી, પરંતુ તેના ગર્ભ સ્થાનમાં કુંવર હતો તેને કાઢી લેવામાં આવ્યો. તે મૂળ નક્ષત્રમાં આવ્યો તોથી તેનું નામ પાડ્યું મૂળરાજ.

મૂળરાજે મામાને મારી તેની ગાદી પચાવી અને સોલંકી વંશની આણુ વતોવી. શિવનો અનન્ય ભક્ત, સિદ્ધપુરમાં રૂઢમાળાની શરૂઆત કરાવનાર, સોરઠના ઝહરીપુને નમાવનાર, અને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પોતાની રાજ્યસત્તાને વિસ્તાર કરનાર સોલંકી વંશનો મુળ પુરૂષ એજ મૂળરાજ સોલંકી.

તેણે ઇ. સ. ૯૪૨થી ૯૬૭ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેના પુત્ર ચામુંડ (ઇ. સ. ૯૬૭થી ૧૦૧૦) ને ત્રણ પુત્રો હતા-વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ અને નાગરાજ. કામને વણ થઈ ચામુંડે પોતાની જેને ચચિણી (વાલિણી) દેવી સથે ભેગ કર્યો. આ પાપનું પ્રાપ્તિ કરવા તે કારીની યાત્રા કરવા નિકળ્યો ત્યારે મારગમાં માળવાના રાજાએ તેની પાસેથી છત્ર ચંમર અને બીજાં રાજચિન્હ ખુચાવી લીધા. ચામુંડ યાત્રા કરીને પાછો આવ્યો, પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને ઉરફેરી માળવા ઉપર ચડી કરવા મોકલ્યો. વલ્લભ મારગમાં જ શિતળાનો ભોગ બન્યો, ચામુંડ આ કારી ધાપી હતાક થઈ દુર્લભરાજને ગાદીએ બેસાડી પાપ નિવારણાર્થે શુક્લતિથ જઈ વર્યો.

મારવાડના રાજા મહેન્દ્રની જેને દુર્લભદેવી ના સ્વયંવરમાં અંગરાજ, કારીરાજ, અવતીક, ચેદીરાજ, કુરુરાજ, દૃણાધિપ, મયુરેય, વિંધદેસાધિપ, અધરાજ વિગેરે હોવા છતાં કુંવરીએ દુર્લભસેનની પસંદગી કરવાથી મહેન્દ્રે તેઓનાં લગ્ન કરી આપ્યાં, અને પોતની બીજી જેને (સદ્મી) - મારાજ સાથે પરણાવી.

ત્યાંથી પાછા આવતાં ઉપર જણાવેલા રાજ્યો સાથે યુધ્ધ થયું, છતાં તેઓને હરાવી વિજયવાન થઈ દુર્લભરાજ પોતાના રાજ્યમાં આવ્યો.

દુર્લભ* શીવભક્ત હોય, પાર્વતીપતિને ઉપાસકે હોય એટલે તેણે પોતાના કુટુંબ પરિવારને મોમનાથ (પ્રભાસપાટણ) ની યાત્રાએ મોકલવા પ્રયત્ન કર્યો રાણી દુર્લભદેવી, લક્ષ્મી, અને અન્ય રણિયો તથા કુંવરીયો રાજવંશી કાકીથી યાત્રાને નિકળી પડી.

ધુધરવેલોની ધણેણી, બળદોની ધંટ-માળના ધંટનાદ, અમ્બેનો હળેણાટ અને અંગરક્ષકો તથા રાજસેવકોની ધમાકોનો કલગલગાટ વાતવરણને ગમતી મુકતો. વટેમાર્ગીઓ આ દ્રશ્ય જોઈ રમખી જતા અને કુતુહલપૂર્વક આ યાત્રાળી કાકીને જોઈ રહેતા.

આનંદપાન અને શ્રમનિવારણ માટે થોડે થોડે અંતરે મુકામ નાંખવામાં આવતો. મુકામ પડ્યો કે ત્યાં નાતું ગામડું વસી ગયું હોય. તેવો દેખાવ થઈ રહેતો.

! સોમનાથ પાટણ આવ્યું અને સર્વના મનમાં નવો ઉલ્લાસ આવ્યો.

"મેટી ખેડ, આજે આ ગધો શ્રમ સફળ થયો. ભોળા શંકુની કૃપા કે આમ વિવિધે મુસાફરી પુરી થઈ." લક્ષ્મીએ પ્રસન્નતા દર્શાવી.

"હા, અને આજે એ સર્વેશ્વર સોમનાથ નાં દર્શન કરીને કાવાતું કંવાણ કરું. આજે તેનાં જીવનની ધન્ય પળ લક્ષ્મી! ધરાઈ ધરાઈને દર્શન કરી લેજો. ફરીફરીને આવો મુયોગ પ્રાપ્ત થયો નથી." દુર્લભદેવી સોમનાથનાં દર્શન માટે અધીરી બની.

"આ, પણ ગીરનાર ક્યારે આવશે ? ગીરનારનાં આપ ખુબ વખાણ કરતાં હતાં. જોઈ તો ખરી કે તે કેવો છે ?" રાજકુંવરીના વચ્ચેમાં અધીરછ રમટ જણાતી હતી.

"હજી વાર છે, બેટા !. સોમનાથથી પાછાં વળતી વખતે ગીરનાર જવાનું છે." દુર્લભદેવી એ સમાધાન કર્યું. પ્રથમ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેજ આ કુંવરી.

અંતે એ ભોળાનાથનાં દર્શન થયાં. સોમનાથનું* લઘ્વ શીવલીંગ, તેના ઉપરનો પુષ્પોનો ઢગ, પવિત્ર જળાધારી, સ્વચ્છ દીપકમાં જળતા ઝગમગતા દીના દીવા, પવિત્ર સ્તોત્રો ઉચ્ચારતા બ્રાહ્મણો તરફથી યથાવિધિ કરવામાં આવતી પૂજા, શીવભક્તોના બમભોળા, હરહર શંકર, પાર્વતીપતિને નમસ્કા જપતા, ગમનચુંબી શી મરવાળું સુંદર શિવાલય, શિવાલયને અભિષેક કરતા સમુદ્રની ગંભીર ગર્જના, આ સર્વ જોતા સાંભળતા રાણી અને તેના પરિવારના આનંદની અવધિ થઈ સર્વને આજે પોતાના જીવનની સાધકતા થયેલ જણાઈ.

સોમનાથનાં દર્શન કરી, સમુદ્રસ્નાનથી પવિત્ર થઈ, પ્રભાસતીર્થનું અવલોકન કરીને સંધ ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને ગીરનારના પથે પડ્યો.

ગીરનારથી થોડે દૂર આવી સંધે પડાવ નાંખ્યો. રથને ઉભો રહેલો જોઈ કુંવરીએ પડો ઉઘાડી બહાર નજર કરી. સામેજ થોડે દૂર ગીરનાર દેખાયો અને તે પ્રસન્ન થઈ.

ફસાયા ! પણ છુટયા !
વાદળથી વાતો કરતા ગીરનાર ઉપર ચડી;
ગોમુખ ગંગા, ભરતવન, સીતાવન, ગોરખમંદી,

*તેનાં દુર્લભરાજ તેમજ દુર્લભરોન એ બે નામો મળી આવે છે.

+ સોમનાથના વર્ણન માટે જુઓ 'એક હાથે નાળા' વાળી વાર્તા નવચેતન દીવાળી અંક-નવે બંડ

દત્તાત્રય પગલાં, કમંડળકુંડ બીમકુંડ, હાથીપગલાં વિગેરે પરિવ્રજ રૂપળનાં દર્શન કરી સઘ નાચે ઉતારી આપ્યો અને શ્રમ નિવારણ કરીને તેઓ કુચ કરવાની તૈયારીમાં પડ્યા.

સારથીઓએ રથને બળદ બેડી તૈયાર કર્યો, અંગરક્ષકો પોતાના અશ્વ રાથે તત્પર બન્યા, સૌ પોતપોતાના કામથી પરવરી, સરસામાન વ્યવસ્થિત ગોઠવી કુચ દેવા માટે તૈયાર થયા. સંગ ઉપકુંડ ઉપકુંડ થઈ રહ્યો.

પરંતુ સ્ત્રીવગ પોતપોતાના વાહને મા બેસે તે પહેલાં તે કંઈ ચમત્કાર થયો હુંય તેમ સૌ કોઈ રથબી ગયા. એક ઘોડેરે રથ સંધને મોખરે આવી માર્ગ અટકાવી ઉભે.

“અપંગદાર ! જો એક ડગલું પણ અંગમળ વૃધ્યા છે તો.”

અંગરક્ષકો ચમક્યા. એ સત્તાસુગક રથરથી તેઓ કમ્પી ઉડ્યા. સૌ કોઈ નિચરમાં પડ્યા કે “આ કોણુ હશે ?”

રાજમાતાએ અડા કરી, “જોઈ શું રહ્યા છે ?” અને અંગરક્ષકો સાવધ બન્યા. માર્ગ રોકનાર શત્રુને ત્યાં જ પુરો કરી નાંખવા તેઓ તત્પર બન્યા.

“તમારી તરવારને ગ્યાન કરો. અપંગદાર જો એક ડગલું પણ આગળ વધ્યા છે તો. માર્ગ એક જ દશારે મારા અસંખ્ય સૈનિકો તીડતી માફક ઉમરાઈ નીકળશે અને તમારા આખા સંધનો જોતજોતામાં સંહાર થઈ જશે.”

રાણી સાથે એક કામદાર હતો. જતે વાણીઓ એટલે ડહાપણથી કામ લેવામાં કુશળ હતો. અને હાથે પગે લામનો તે ઘોડેરવાર પાસે આપ્યો અને બોલ્યો, “જુ, આપ કોણુ છે અને અમારા શો ગુન્હો છે તે જણાવશો ?”

“આણું સોઠું જેને નમે છે તે સૌરથો શી ! જ રંધ્ય સ. ગીરનાર મરી દકુન્તમાં છે અને તેની યાત્રા મેં આપના પામે રાજ્યનો કર લેજો થાય છે. તે કર ચુકવ્યા વિના તમારાથી અહીંથી નહિ ખમી શકયું.”

“એજ ને.” કામદાર કહે પંડે બોલ્યો, “આપનો કર ચુકવવામાં અમને વાધો નથી. કહો કેટલું નાણું થાય ?”

“નાણુંથી નહિ આ. અને પૈસાની પગવા નથી. મારે તે તમારી સાથે આ રંગકુવરી છે તે જોઈએ. તેમાં મરી રાથે લઈ કરી આપો તો જ તમને અહીંથી જતની રાત મળશે.”

આખા સંધમાં બળબળટ જાણ્યો. સેસકી કુંડરીના આ રથજો—ભાવી રીતે લઈ ? તેમને મરવા જેવું થયું.

અંગ રક્ષકો અધિ ! જન્ય, યુદ્ધે મારતું એવા શિવ ઉપર આવી મય.

પરંતુ કામદારે આખના પ્રગટાથી બધાને શાંત પાડ્યા. સ્વસ્થ થિતે તે સૌમંડળ પામે ગયો, ધીરે સાદે વાતચીત કરી, સંધ સાથે પ્રગટાગંના કેટલાક શણા માણસો હતા તેમની પણ સન્નદ લીધી અને શું કારણ તેના નિશ્ચય કર્યો.

ગ્વથ વિત્ત કામદાર સંધને મોખરે આપ્યો અને અને દાથ જોડી બેઠો, “કુળાણુ નૃપતિ ! આપને જય હો ! સૌરથ ! શીરતાજ અમારી રાજકુવરીનું પાણી મરણુ કે એ અમારા પત્ન્ય ભગ્ય પત્ન્ય ધરી ! રાજમાતા પણ એ સાંભળી અત્યંત દર્પ પામ્યાં છે”...

“ત્યારે દમણાંજ તૈયારી કરો” રાંધવાસ અધીરો બન્યો.

“તૈયારી કરવામાં શી દરકત હોય અજ્ઞાતા ! પરંતુ એક અરજ છે.”

“શી ?”

“એજ કે અમે આપની ઇચ્છાનો સ્વીકાર કર્યો તેમ આપ અમારી એક માનવુડી સ્વીકારો.”

“ખુંડીવી. કહો શું જોઈએ.”

“એક જ અરજ. અણદિ” ૧૩ પાટણના સોયકાગળની કુંવરી અ.વી.ગીત ધામધુમ વગર, છુપી રીતે, નાજ્ય તરફનાં સાદા કંઠ દસ્તાવર પ.આ. રિના પરણી નાન બેમાં અમરું નાક કપાછ જાય. નો અમાર એકસતું જ નહિ, પરંતુ જ નું જ અપમાન થાય.”

“એટલે તમારી શી ઇચ્છા છે?”

“ગીત શી હોય અમરના? અમાર નામ નિકળે અને સોયકાગળની કાંતિ પડે એ માટે અમે પાટણ જઈ થયાવધિ લગે સમારંભ કરીને મોટા રજવાડાને શોભે તેવી ધામધુમ સાથે કુંવરીને શણગારીને અને અસંખ્ય ગાડા ભરીને દાખલે અને મેવામાં રહેનાર દાસદારીઓ સાથે અમે આજથી બરાબર એક મહિને કુંવરીને લઈ આપને સામા પરણાવવા આગમું, જેથી જગમાં આપની અને અમારી વાદવાહ બોલાય.”

“અને એ મુદ્દને ન આવ્યા તો?”

“તો આપનો જોડો અને આ મરીનું માથું. આડી બાજતમાં વળી વામદો દડી વીને ખસે?”

દયાસને ગળે આ વાત ઉતરી ગઈ આમ કુંવરીનું દરજી કરીને અપકીર્તિ બહારની તેના કરતાં ધામધુમ સાથે કુંવરીને સામા પરણાવવા આવે નો શું ખેટું? તેથી તો એની કીર્તિ ઉત્તરી ચેમેર પ્રસરે! તેણે એ શર્તનો સ્વીકાર કર્યો.

સંધ ઉપડ્યો. રાણીના મનમાં અનેક સંકલ્પવિકલ્પ થતા હતા, કુંવરી તો ઉડા વિચારમાં ઉતરી પડી હતી. કામદરનાં બોળપામાં જાળે ઝવજ ન્દોનો બધ

વિચારવમળમાં જોયાં ખાતાં પાટણ તરફ ધસ્યા.

* * * *

ગીતનાર પામે રથના પદાર્થમાં લી કુંવરીના મુખ્યદ્રવ્યું િરીક્ષણ કરનાર તે અ.જ. મેડે ૨૦૧૨ રા' દયાસ, કુંવરીના સૌદરની તે થેમે જાઓ દનો સંધ પાટણ તરફ ઉડવાની નૈવારી કરે ત્યારે એકાએક સધને અટકાવી કુંવરીની નાંગણી કરાવે. તેણે નેજ ધરીયે િશ્વ કર્યો દનો.

* * * *

રાજકુવંચીનાં વધાવિધિ લમે અને દાયમે સાથે મેળવવનું વચન મળતા તે હર્ષથેમે જાઓ તેના મગજમાં એ સંવચનના અને તેની સાથે થાના લગનાજ વિચારો હતા.

લગની થમધુમ.

અનેક સંકલ્પવિકલ્પ કરતાં રાણી દુનંદોડી વાનગુઓનાં સંધ સાથે પાટણ પહોંચી અને સર્વ દિક્કત પેનાના પતિને જણાવી. ના દયાસની માગણી સાંભળી તેના કોપનો પાર ન રહ્યા પેતાના કુટુંબનું અપમાન થયેલું જોઈ તેના કોપગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. કામદારની કુરોડ જોઈ રાજ તેના ઉર પ્રમજ થયો, પરંતુ કુંવરીના લમી વાન નીકળનાં ને ધુપાંકુમાં જાઓ. “નારી પુરો એ ચુલસમા સાથે? અને તે પછી આની ની કમારીને? તો તો સેવકો કૂળ લાગે. એ કરી નહિ” અને. હજી નો વાનગુઓને રંગનાર એ ૧૧ ગદા ગુરુપુરો મા. પ્રતાપી નામલ મગજાજે યુધ્ધમાં ચખાડેલો સ્વાદ ભૂયો નથી એટલામાં એને પાછી આ ધુન ચડી છે તો જલે એ પછી જાએ કે આ સેલડા સિંદને છેડવાથી કેવાં કડવાં ફળ ચાખવાં પડે છે! રજામિમાં એ રાજા શે ત્યારે જ તેને સાન આપશે.”

રાણીએ બળનામાં ધી રોમ્બુ, “મારી એ દુલ્લ જેવી કુંવરીને એ વિચેકલીન દયાસ

સાથે કદી નહિ. વરાવું. જાલે. એ સોરઠનો રાજા છે તેથી શું થયું ?”

કામદારે જોયું કે દારાનજ દમગા સળગી ઉઠશે સમયસૂચકતા વાપરીને તેણે એ કેપા મને શાત પાડવાનો યત્ન કર્યો, “ગ-જ બહુપ્રતિપાળ ! આપ શા માટે ઉદ્દેગ ધારણ કરો છો ? આપની અપકીર્તિ યાચ એવું કામ અમારા હાથે કદી નજ થાય એ બાબત આપ નિશ્ચિત રહે.”

“ત્યારે શું એની શેઠમા દુઃખાંધને પુત્રી એને આપવી ?”

“રાજાધરાજ, પ્રશ્ન કરશે તો સૌ સારા વાનાં થશે. લાકડી તુટે નહિં અને સાપ મરે નહિં એવું થાય તો કેમ ?” કામદારના મુખ ઉપર શાંતિ હતી તેના અંતરના ઉઝાણમાં કંઈ નગ્ન વિચારો આક્રમતા હોય તેમ દુર્લભરાજને લાગ્યું.

“પણ એમ કેવી રીતે બની શકે ? મને તો માત્ર બેજ માર્ગ દેખાય છે. હાં તો તેની સાથે મુધ્ધ કરીને તેણે કરેલા મારા કુટુંબના અપમાનનો બદલો લેવો અથવા તો તેની ઇચ્છાને જ્ઞાન આપી મારી કુત્રી તેની સાથે પરણાવવી.”

“એ બધું બનશે મહારાજ ! મેં તેનો પણ રસ તો શોધી રાખ્યો છે.”

કામદારે પાટણનરેશનાં કાનમાં કંઈ વ્રાત કરી. રાજા પ્રસન્ન થયો. તેના મુખ ઉપરનો કેવે અને ચિતા દૂર થયા. આ ફેરફાર જોઈને રાણી આશ્ચર્યચકિત બની.

રાજનગર વામનરથજી—વંચળીમાં આજે ધામધુમ થઈ રહી છે. ઘેરઘેર રંગના સોથીઆ પુરાય છે, શેરીયે શેરીયે આમોપાલવના તોરણો બંધાય છે, ચોટે ચોટે દુકાનેનો શણગાર સજ્જવાય છે, ઢેરઢેર મંગળ ગીતો ગવાય છે, ન્યાં ત્યાં દોલ સાસુ સરણાધ

વિગેરે વાગેના મધુર નાદ સંભળાય છે, લોકો કહે છે ‘આજ તો અમારા ગામધણીના લગ્નનો મંગળ દિવસ છે !’

વંચળીનો રાજમહેલ તો આજે અજબ ચાલે ઉત્સાહમાં ગયો રહ્યો છે. કિતરી સમ કે કિત્ર કંઠથી મંગળ લગ્નગીતો લલકારતી લક્ષ્મીત લક્ષ્મીઓ—બવાસણો અને વડારણો હોસબરી આખા રાજમહેલમાં ધુમતી વાતાવરણને ગમતી મૂકે છે. અંદીજનો મુનિગાનથી રાગનું મહાન વધારતા સાથે સાથે પોતાનો સ્વાર્થ પણ સાધવાનો યત્ન આદરી રહ્યા છે. બ્રાહ્મચારણો દાન મેળવવાની આશામાં પોતાની પાસેના યશગાનનો બંડાર દરરોજ રાજમહેલ પામે તીડી મારી ઉતર્યા છે આજે નાના બળકડી મારીને વૃધ વૃધ સૌના મુખ ઉપર વંચળી નરેશનું નામ રંગી રચ્ય છે.

સાંઠપણી રાદવાસના આજે લમ થવાના છે. પાટણનરેશ દુર્લભરાજ પોતાની કુંવરીને મોટા દાયગ સાથે દવાસને પરણવા માટે સામી મોકલે છે ! દવાસ આજે હર્ષ પ્રખુલ્લ બની છુટે દાથે દ્રવ્ય વેરી રહ્યો છે !

સાજ પડવા આવી અને સ્વારો ખમર લાગ્યા કે પાટણનો રસાલો આવી પહોંચ્યો ! જોતજોતામાં ખમર ફેલાયા કે રાજકન્યાની સાથે અનેક દાસદાસીઓ તથા દાયગથી ભરેલા પાયસો ગડા આવે છે. અને તેવું રક્ષણ કરવા માટે સૌનકાની એક ટુકડી પણ સચે છે !

પ્રાંત હર્ષ ધેત્રી બની, રાદવાસ એ કુંવરીન—પોતાના હૃદયમાં રંગી રહેતી એ સોદય મૂર્તિ—ચંદ્રવદનાના દર્શન અને પ્રેમપાન માટે અધિરા બન્યો, સામેયું કરવાની તૈયારી ચાલી રહી.

રંગમાં ભગ-લગ્નમાં વિદ્ય વાજતેગાજતે સામેયું થયું, રસાલનો રાજનીતને શોભે તેવો સત્કાર થયો અને

વંચળીના પ્રવેશદ્વારમાં રસાલાએ ધામધુમ સાથે પ્રવેશ કર્યો.

પ્રવેશદ્વારનો રક્ષક દરવાજા માંખે આવ્યો હતો. અંધ દોડાળી ને આ ધામધુમ જોતા અચકત હતો, પરંતુ તેના કાન મરતી હતી. એટલે દરેક દિશયાત્ર ઉપર તેનું લક્ષ્ય રહેતું. તેના કાન અને ભુધિ વધારે સનેજ બનાવાને ઈશ્વરે અધાપાતો બદલો વાળી આપ્યો હતો. રથ દરવાજામાં આવ્યો ત્યાં ભુધી તો તે સ્વસ્થ હતો, પરંતુ જેવા દાવળના ગાડાં આવવા લાગ્યાં કે તે અધીરો ગયો. મહેલે ગાડાં તેને થંકા પડી જતા ને આક્રોશ ન થયો. શીત્લ, ત્રીત્લ એમ આકાશી રાજ્ય એક પાંચ દેન ગાડાં દરવાજામાંથી અંદર ભળ્યાં કે તે ત્રાકુટી ઉડ્યો, “સા ધાન! આ ગાડાંઓમાં ભરેલો ભાર ચુકમાર કન્યાઓનો નથી, પરંતુ લઠ્ઠા માણ્યોનો છે એમ મારો અંતરાત્મા જણાવે છે, નેમા ઘાતને નથી પરંતુ દુરમનો છે એમ મને લાગે પાર છે.”

દયાસના માણસે આ અંધ દરવાજાના ભ્રમ ઉપર દરવા. એક અંદર તો તેને ધમકાવવા મઠી પડ્યો, “કાકા તમારી પછી ડાંગળી ચાલે છે કે શું? આપણી નવી રાણીની સાથે આવેલી દારીએ થઈ આ ગાડામાં બેઠી છે. ક્ષીને પુત્ર નનાવી દેવાની આવી કળા ક્યાંથી શીખ્યા? ‘સાહે ભુધિ નાહી’ કહેવય છે તે ખરું જ છે. ખગરદર, નવી રાણીનું અપમાન થયે તો આપણા રા’ ધણીએ ધાલીને તેજ કદાચે.”

“એ તો જે યાનું દરે ને યજે મને તો જે લગે કે ને કહું છું. જુના અજો આ ગાડાના અવજની તમને નથી લાગ્યું કે નેમાં દારીઓ નહિ પણ લઠ્ઠા જુનાને હેના બેઠયે? લક્ષા માણસ આ આંધળાનું કહેવું માનો અને કાંઈ વડારણને બોલાવીને ગાડામાં તપાસ તો કરાવી જુઓ.”

‘સરદાર સમજ્યો.’ ગાડાંનો અવાજ કંઈ જુદું. સૂન કરતો હતો. તેણે એક વડારણને મેનાવાને ને ગાડાંનો તપાસવાનો હુકમ કર્યો.

પરંતુ આ શું? ગાડાંઓની બંને બાજુએ આસના રક્ષક સેનિકાએ વડારણને અટકાવી. વડારણ ગાડાંને સ્પર્શ કરે તે પહેલાંજ રક્ષકાની ટોળીના સરદાર ખૂમ પાડી, “યુવાનો આ અધળાએ તમને પારખી લીધા છે માટે સત્તર મેદાને આવો અને મૂર્ખાઓની ખાત્રી કરી આપો કે તમે ચુડી મહેરનારી સ્ત્રીઓ નથી પરંતુ વરવારથી દાર બેલનરા રણ્યકરા મહેલો છે!”

ટપોટપ કંતા દરેક ગાડામાંથી રાજાઓ સુમનજ બંસા ચાચાર યુવાનો નીકળી પડ્યા અને પ્રવેશદ્વારની અંદર વ્યુદ ગોડી પોતાના સરદારની આજ્ઞાની શરૂ બોલક ઉભા રહ્યા.

એ રસાલાનો સરદાર દયાસની બાવિ નવી રાણી પાટણી રાજકુવરીની વેલ પાસે આવ્યા અને પોતાને હાથેજ પડો ઉંચકી કાંઈ જુદારો પોતાના શીકારને ઘસડી કાઢે તેમ વેલમા ખેંચી સુદર વચ્ચાલકારથી રણ્યકારથી એક કન્યાને ઇશ્વર બેચી કાઢી અને તેના ધુધટ બોલીને દયાસના માણસોને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો, “ક્યા છે? ક્યાં છે તમારો રા’ દયાસ? તેને જોવા દો કે તેને માટે પાટણનગરો પોતાની રાજકુવરી નહિ, પરંતુ દલકા કુળની એક કન્યા મોકલી છે, એ તેને લાવવાનીજ અટ છે.”

“નહુ? નહુ કહેતો હતો તેજ વાન નિકળા ને? મારી તો ખાત્રીજ હતી કે આમા કંઈ દોષ છે!” અંધ દરવાજાની બોલ્યા વિના ન રહેવાયું.

“અને એ દોષનો પહેલો ભોગ તું જાણ્યો!” એમ કહેતાંજ પાટણના એક સેનિકાએ

અંધ દરવાનનું' માથું ધડથી જૂદું કરી નાંખ્યું.

દરવાનો દંડ પડતાંજ હોદા થઈ રહી. લમના આનંદને દેખે કોણી જગ્યાએ જલુકવા લાગી. પટ્ટણીઓએ દગો દીધો છે એની ખાતરી થતાજ લમના આંદ છડી ગયો, રંગમા ભાગ પડ્યો, સોના મગજમાં વેતની ધુન રમી રહી.

વંથળી ૨૩૫

'અમરદાર' સોની સરદાર ત્રાડકો. 'આ હાથના દાન બદલો એ ખુતીના શીર-મહેદથીજ લાશે. અમાન રંગના અપમાનનો જવાબ અમરો સમશેરોજ લેશે.'

"પહેલાં તે સોરઠીઓના મસ્તક ધડથી જૂદું થઈ જશે. કન છે તમારો રાજવી શંકાસ? તેને કહી દો કે પેના જીવ હલો હોય તે અમારા સોરઠી રાજા દુકલરાજનું રામિત્વ રીકારે અને રાજનર વંથળા છોડી આપે જાય."

"નહિં તેા ?"

"નહિં તેા તેના દાન ગ્રહીપુને અમર પ્રતીપી મૂકાવે નગવ્યો હો. નેના રીને તેન પલ્લ માનમગ થઇને રીકારી રાજનું થરવ્ય રીકારવું પડશે."

"એ સમય જુદો હો. વાજળુઓને આપેલા ત્રાસના પાપથી તેના પૂરા જાનો ક્ષય થશે હો."

"જને ક્ષય એ કહેલા અમારા રાજા કુટુંબની સ્ત્રીઓના અપમાનને લીધે તેનું પૂરા પગારી નુકું છે." મે.લકી સરદારે આ ટંકનું મૂળ જણાવી દીધું.

"અમે તેમ હોય પરંતુ એ અમરો અજાતા છે. અમે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી તમારું કમ વળવાનું નથી. સોની શરણીરો; ઘેરી થો. આ પટ્ટણીઓને! અમરદાર કોઈ પદની બહાર જવા ન પામે!

સોરઠી શરણીરો પ્રવેશદાર તંદ્ર ધર્યા, પરંતુ એ દાર તો પટ્ટણીઓએ રાકી લીધું હતું. સેરઠીઓ તેઓને ઘેરી લે તે પહેલાં તો પટ્ટણીઓએ સમો હુમલો કર્યો અને સામસાગી ઝપાઝપી શરૂ થઈ. લોહીતરસી તરારાથી બને પક્ષના માણસો ટપેટપ જૂમિ ઉપર ઢગલા લાગ્યા, જય સોમનાથ, જયભવાળી, મારો, કાપોની બૂમોથી વાતાવરણ ગાથ રહ્યું.

પરંતુ આ સ્થિતિ લાંબો વખત ટકી નહિ. વંથળામાં તો આજે લગ્નોત્સવ ઉજવવાનો હતો; રાજ્યના સામનો, શરણીરો, સૈનિકો સો કોઈ રંગના ઉડવામાં મથાન જાન્યા દના. આજે તો શસ્ત્રાસ્ત્રની નહિ, પરંતુ સૈન્યની પુનઃ યાત્રાની હતી રાજવંશી લમના આનંદવિલાસમાં વીરશ્રી વિસારે પડી હતી!

આ પરિસ્થિતિને લામ પટ્ટણીઓએ પુરેપુરો લીધો. બીજે પ્રસંગ હોત તો સોરઠીઓ એક પલ્લ ૫૬ પીને જીવો જા ન દેત, પરંતુ આજે તેઓ અસાવધ હતા, કુદ્ધ મટે તેવાડી કરવાનો વખત નહોતો, નિઃશસ્ત્ર સ્થાના ટક્કર શીવવાની આજીબાં હતી. મનતા સુધી રાજપ્રજ્ઞતા રક્ષાય મારે શમળો સંગ્રામમાં ઝટુમ્બા, પરંતુ એ પ્રયાસ નિષ્ફળ નિરૂપે.

પટ્ટણીઓએ વંથળા કમળે કમું, પ્રમ જનોમાં રાકકેળ થઈ રહી, થરમાઝ, ધનદોષન, માત્રમીકન જાંની ત્યાંજ રહેવા હપ્તે પોતાનો જીવ ખચાવતા મટે જેને જેમ કંઈ નેમ સૌ નાશભાગ કરવા લાગ્યા. પટ્ટણી સૈનિકોએ હુંટકાટ શરૂ કરી. આખા વંથળામાં કળો ફેર વર્તાયો.

(આ વાર્તાનો બાકીનો અતિ રસિક ભાગ આજના અંકમાં)

નરચેતન અને રંગબુધિ

[ચિત્રકાર]

કન્યાનો ધુધટ ખોડીને—

(૫૪૭)

[રા. પંડિત.]

અંધ દરવાનું - માથું ધડથી જૂદું કરી નાંખ્યું.

દરવાનો હૃદય પડતાંજ હોહા થઈ રહી. લક્ષ્મી આનંદનંદે છેડે છેડે રાત્રી જવળાઓ જલુકવા લાગી. પટ્ટણીઓએ દગો દીધો છે એની ખાની યતાંજ લક્ષ્મીના આંદ ઉડી મગો, રંગમાં ભગ પડ્યો, સોના મરજમાં વેરની ધુન રમી રહી.

વંથળી ૨૭૫

‘અગરદાર!’ સોની સરદાર ત્રાકુકપો. ‘આ હૃદય દગો બદલો એ ખુનીના સીર-ઝેદથીજ લેવાશે. અમાના રંગના અપમાનને જવાબ અમરો સમશેરોજ લેશે.’

‘પહેલા તો સોનીઓના મરતક ધડથી જૂદાં થઈ જશે. કાં છે તમારા રાજવી રાધ્યાસ? તેને કહી દો કે મેં ના જીવ વડલો હોય તો અમારા સોતંડી રાજ દુષ્કરજાનું રંગમિત્ત રાંધારે અને રાજનપર વંથળી છોડી દારૂનો જીવ.’

‘નહિં તો?’

‘નહિં તો તેના દાદા મહાગુપ્તે અમરો પ્રતીપી મૂગદાને નમવ્યો હતો. મેની રીતે તેને પણ માનસગ્ર થઈને રાંધારે રાંધારું શરણ રીકારવું પડે.’

‘એ સમય જૂદો હતો. વાજળાઓને આપેલા ત્રાસના પાપથી તેના પુણ્ય જળાનો ક્ષય થયો હતો.’

‘એને દય એ કરેલા અમારા રાજ્ય કુટુંબની સ્ત્રીઓના અપમાનને લીધે તેનું પુણ્ય પાપારી નું છે.’ એ સદી સરદારે આ દંડનું મૂળ જાણી દીધું.

‘એ તેમ દોષ પરંતુ એ અમરો અસંજાતા છે. અમે જીવતા છીએ ત્યાં સુધી તમારું કંઈ વળવાનું નથી. સોની શરણે; ઘેરી દયો આ પટ્ટણીઓને! અગરદાર કે.કે.કે.ની બહાર જવા ન પામે!

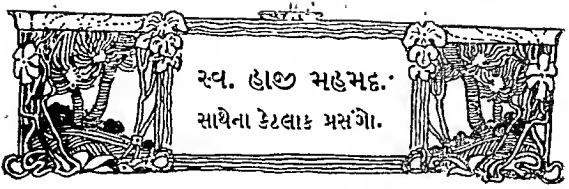
સોરહી શરણે પ્રવેશદાર તન્દુ ધરવ પરંતુ એ દાર તો પટ્ટણીઓએ રાધી લીધું હતું. સોનીઓ તેઓને ઘેરી લે તો પડે તો પટ્ટણીઓએ સામે હુમલો કર્યો અને સામસામી ઝપાઝપી શરૂ થઈ. લોહીતરસ તરારથી બને પક્ષના માથુસો ટપેટા બૂમ ઠેપર ઢગવા લાગ્યા. જય સોમનાથ જયભવાળી, મારો, કાપોની બૂમોથી વાતાવરણ માથું રહ્યું.

પરંતુ આ સ્થિતિ લાંબો વખત ટકી નહિ. વંથળીમાં તો આજે લગ્નોત્સવ ઉજવવાનો હતો; રાજ્યના સમનો, શરણે, સૈનિકો સો કોઈ રંગના ઉડવામાં મથયું બન્યા હતા. આજે તો સભાસ્થળ નહિં પરંતુ સૈનિકની પુત્ર ધનાની હતી રાજવંશી લક્ષ્મી આનંદરિક્ષાસમાં વીરશ્રી વિસારે પડી હતી.

આ પરિસ્થિતિને લામ પટ્ટણીઓએ પુરેપુરો લીધો. બીજો પ્રસંગ હોત તો સોરહીઓ એક પણ પટ્ટણીને જીવ ન દેત, પરંતુ આજે તેઓ અસાધ્ય હતા, યુધ્ધ માટે તૈયારી કરવાનો વખત નહોતો, નિઃશસ્ત્ર સ્થાના દરેક શ્રીવંશની આગ વાથ હતી. મનતા સુધી રાજપ્રજાના રક્ષણ માટે શગઓ સંગ્રામમાં ઝડપ્યા, પરંતુ એ પ્રવાસ નિષ્ફળ નિઃકરો.

પટ્ટણીઓએ વંથળી કમળે કમળે, પ્રાંત જનોમાં રોકકમ થઈ રહી, ઘરના, ધનદોષ, માસમીકર જાંતી ત્યાંજ રહેવા હતી પોતાનો જીવ બચાવવા માટે જેને જેમ કંઈ તેમ સૌ નાશભાગ કરવા લાગ્યા. પટ્ટણી સૈનિકોએ હુંદકાદ શરૂ કરી. આખા વંથળીના કાળો કેર વર્તાયો.

(આ વાર્તાનો બાકીનો અંતિ સંસ્કૃત ભાગ આવના અંકમાં)

સ્વ. હાલ મહમદ. સાથેના કેટલાક પ્રસંગો.

લેખક :—રા. માણીજીવન દેસાઈ,

[પૂર્વ સેક હાલ મહમદના વ્યક્તિત્વ વિષે બહુ બહુ દ્રષ્ટિબિંદુથી ધણ લખાયું છે. છતાં હજી ધણું એ લખી શકાય તેમ છે. તેમાં તરંગની પરંપરાથી સાચું જોઈ પછી ખૂબ લખાયું છે કેટલાકને માત્ર લખવાની હોશથી જ પ્રેરાઈને લખ્યું હશે. તે બધે 'પણ તેમાં વળી સખ્ત જોઈ લખાય તે તો ન જ ખમાય ! સાહિત્યના એક અંકમાં એક ભાઈએ બલેથી ભરપૂર લેખ લખ્યો હતો, તેનો સ્વિયો ભાઈ સાદીકે આપેલો વળી મરહુમના કેટલાક મિત્રો સ્વ સેક રહારી સ્કામે આમ જોલેલા, ને આમ કરના, વિગે કેટલીક સાવ ખોટી વાતો કહેવાની શોખાઈ કરતા પછી અટકતા નથી તે ખેતકાર ગણાય કેટલાક પત્રોના તંત્રી ખાતામાં રીપોર્ટર તરીકે કામ કરેલા એક ભાઈએ રહીને કહ્યું કે "સ્વ. હાલ રહારી સ્કામે 'શ્રેયેશ્વર' આ ભાઈની વાતનો રહે તદ્દન ઇનકાર કરી સમજાવેલું કે આવી વાનોથી "તદ્મારી મહોદાઈના પાયા અણૂતા હશે ?" મરહુમને સાર ખેટો અન્યાય કરો છો. નેજી કહેલું કે તે બનાવ મહોદાઈ ને તેમના એકલાની વચ્ચે બનેલ છે, એટલે આજે એનો કોઈ સાક્ષી નહીં તેમ નથી. મહોદાઈ મેળવવા કેટલાક માણસો આટલી હદે ધૂણતા કમ્પાને પળું ચૂકના નથી. હું જાણ છું કે સ્વ હાલને સ્નેહાળ આત્મા બધાને એટલે સુધી આપનારનો કે બધા આમજ માનતા કે સ્વ હાલ રહારી સાથે જેટલા પ્રુક્ષા દિવસના છે તેટલા ધીન સાથે બાળ્ય જ હશે. હું એમ પણ જાણ છું કે વિધાતાએ એમના જીવનમાં વેરેલી આકરી કમોડીઓથી દુખમાં તે રહ્યા થઈ ગયા હતા આટલી મગ્તાવના કરવાનું રૂકાં નજ તાત્પર્ય એટલું જ કે, આવી કોઈ જાતની બલ રહારા સજ ધમાં નહિ બનશે તેમની સાથે ૧૯૧૬માં મેરાયા પછી હજી સુધી તેમના કુટુંબ સાથે જ છું. તેમની હૈયાનીમાં સાથે રહીને જે જે મુલ્યમ પ્રસંગો નિરખવાનો અવસર મળેલો તેના મધુર સ્મરણોમાંથી કેટલાંક અડી લખીશ. મૈથી જોરદાર ને આકર્ષક બને ન હોય પણ અંતરના બાવબરી અને તદ્દન સાચી તો ખરીજી !]

એક કક્ષાકાર, લેખક, કે કવિના અવસ્થાન પછી ધુધિના શિખર ઉપરથી બિચારા જગતને નિહાળનારા અનેક લેખકો દયાહીણ રીને તેના જીવનનું પ્રયુક્તકરણ કરે છે. તેના જીવનમાં ગુંથાયેલી અજેય લાગણીયો શોધી મર્મસ્પર્શી સત્યોથી સજો છે, ને જગત સમક્ષ મૂકે છે. અહીં પેતાની કલા પૂરી કરે છે, સાથે દરજ પછી પૂરી થઈ માને છે. તેવું પ્રયુક્તકરણ રહારાથી નહિ બને. હું તો એમને રહારા પિતા સમા મુરખી માન તો, તેવાજ પૂજ્ય બાવે હજી નિહાળું છું.

હું તો સાદા સત્ય પ્રસંગો મૂકીશ તેમાં સ્વ. સેકની મનોરૂપિ, કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ અને ઉદાર સ્નેહભાવ નીતરનો જણાશે.

આજના સાહિત્યક્ષેત્રના ઉજ્જવળ તારક સમા ઝળહળતા રા મુનશીની પ્રથમ મુલાકાત ક્યારે થઈ તે મને યાદ નથી, પણ પૂર્વ અવસ્થામાં રા. સુશી જ્યારે નરોત્તમ મોદારજીની ચાલમાં ન્દાની ઓરડીમાં રહેતા ત્યારે મુક લેવા દેવ જવાનું કામ રહારે હતું. તેમાં સાથે ચીટી પછી હોય રા. મુનશી ઉપર સ્વ હજી મહમદના લવ

એવો કે રા. મુનશી શાક સમારતા બેઠા હોય તે પડતું મુકીને મુદ્દ પહેલાં મુધારી આપે. લેખક પાસેથી કામ લેવાની એમની કુશળતા અને અસીમ સહભાવભાવો એમના પ્રભાવમાંથી કોઈ ભાગ્યેજ છટકી શકે : રા. મરતકદ્વારને શેઠ પાસે મોકલવાનાર હુંજ હતા : હિંદુસ્તાન પ્રેસ ઉપર એક દિવસે રા. મરતકદ્વારે મને આતુરતાથી વીસમીસદીના માલેકની મુલાકાતની ગોઠવણ માટે પુછ્યું—“કે કોઈના લલામણુ પત્ર કે ચિઠ્ઠીની જરૂર છે કે કેમ ?” મહેં સમજાવેલું કે ત્હમે એક જ વખત જાઓ. પછી તો ત્હમે હમેશ જશો. એક મુરખી જેવા સાદા ને પ્રેમાળ છે. તે સમયે રા. મરતકદ્વારને પોતામા અમૂક નૈસર્ગિક શક્તિ હોવાનું થે જ્ઞાન નહોતું. પહેલી મુલાકાતમાં જ શેઠે ઉત્સહ પ્રેરીને ‘રહામે પાર કેમ જવાય’ વિં મૌલિક શક્તિ બીજવતા લેખો લખાવેલા, તેના પછી કાઢા મુકી ચઢાયા તે રા. મરતકદ્વારે હાથ મદમદ સ્મારક ગ્રંથમાં સવિરતર પ્રસંગો ટાંકીને લખેલ છે, ને આજે રા. મરતકદ્વાર એક ગીતી લખીને એક ટુંકી વાર્તા લખે છે. જતા તેની માગણી તો સતત ચાલુ આવ્યા જ કરે છે. રા. બાલ રા. શયદા. રા. જગીરદર રા. યુક્ત, રા. પરમાર વિ. ધણા લેખકોને જહાર આપ્યા હતા. ટુંકમાં કહું તો વીસમી સદી માટે એક ચોક્કસ લખનારો વર્ગ કે-છ પણ મંડળ ને સંસદ વિના ઉભો કર્યો હતો. લેખકો સાથે એમનો પદ્ધતિઓ સ્નેહભાવ દર્શાવનારો એક પ્રસંગ ટાંકું રા. બાલ નોજ ટાંકીશ : રા. બાલ મુદ્દ ભાવભર્યો કલ્પનાના ભાવમય તરંગોમાં વિહરતો કેક કલ્પનાસૃષ્ટિ ધડતા ને તોડી પાડતો, ન્યુ હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતો, એક ૧૪ વર્ષની કુમળી વયનો આશા ઉદ્ધાભર્યો છેકરો હતો. પહેલા તે પિદતા પિદતા આવેલો

ત્યારે શેઠ ધરે નહોતા. એક કાચ ઉપર ગુપચૂપ બેઠો રહ્યો. બ્યારે સ્વ શેઠ જહારમ થાકેલા આવેલા ત્યારે રા. બાલ ઉપર બીજા મિત્રો પણ વાટ જોતા બેઠા હતા આરંભમાંજ રા. બાલને પુછનાં તેણે ‘મ્હાર કાવ્યો પ્રગટ કરવા માટે આપવા આવ્યો છું આતું કેક દૂંકું કહું. બીજા મિત્રો એકા કલાકમાં ચાલ્યા ગયા પછી ૧. બાલના કાવ્યે તપસતાં સ્વ શેઠે જોયું કે માથુકની લટમાંથી મદાકાવ્ય ઉઠેલી શકે એવી શક્તિ ભર્યો પ્રેમી છે. તરત તેજ સમયે તેનું કાચુ-લખાણ મુધારવા બેઠો. સાથે સાથે સાચર ને કલાપીના પુસ્તકોમાંથી તેને કેટલુંક સમજાવી ગયા. અહીં યાસીન જમવાનું ટેબલ ઉપર તૈયાર હોવાનું બે વખત તો કેલી ગયો હતો, જ્યાં મન ઠૂરે ત્યાં લગી સમજવના રહ્યાં, આમ ભાવનાશીલ ને સંસ્કારી યુવકોના જીવનવિકાસ માટે બનતું કરતા, યજા તેના કાવ્યને કાગાં ચિત્ર અને બ્લોક કરી સ્થાન દષ્ટ પ્રેરતા. રા. બાલનું વીસમીસદીના જનવેવારી ૧૯૧૭ના અંકમાં આવેલ કાવ્યને ચિત્ર ધણાએ જોડું કરે, તેમાં સાક્ષરોના કાવ્ય શણગારવા જેટલીજ ન્હેનત રા. બાલના ચિત્ર પાછળ લીધેલી જણાશે. આવી રીતે ઉત્સાહ પ્રેમી નાદે ચઢાવતાં. આમ ન્હાના છોકરાંથી માંડી રા. નરસિંહરાવ જેવા વરોટપ્થ સાક્ષર પાસેથી પણ કામ મેળવતા. વીસમીસદીના એપ્રિલ ૧૯૧૭ના અંકમાં “સાળુ” કરી આવેલી રા. નરસિંહરાવની વાર્તા પણ મેળવેલી. તે પછી રા. નરસિંહરાવે બીજા કોઈ માસિકમાં કયાંય પણ વાર્તા લખી હોય એમ મ્હારી જાણમાં નથી.

રા. શેઠની કળા બુદ્ધિ અજળ ને વિરલ હતી. ચિત્રોની કલ્પના ચૂંટવામાં પારંગત હતા કલા પાછળ નાણાંનો વ્યય આંખ મીંચાને કરતો એ એમની જાણે ને

ચિત્રસંગ્રહ જોવાની તક મળી હોય તે બધા જાણે છે. રા. ધુરંધર રા. માની રા. મુલર એમના સંબંધ વીસમી સદી પહેલાંનો પુણ્યો હતો. રા. ધુરંધર કીર્તિ, પદ્મી ને લક્ષ્મી ત્રણેને સિધ્ધ કરી એટલે વધુ આકાંક્ષા નિના. એકાંત પ્રકૃતિના પોતાની ફનામથી ભાગ્યેજ બહારના જગતમાં કેકયું કરવા અવકાશ મેળવે તેવા છે. તેને પણ રીઝનીને સદી મારે ચિત્રો તૈયાર કરાવતા. વળી રવ. શેઠે પોતાની કલા બુદ્ધિથી પોતાની દેખરેખ હેઠળ યોગ્ય સુચના આપી "ઓમર ખખામ"ના કેટલાંક ચિત્રો તૈયાર કરાવેલ ૧૯૧૫ ના અર્ધ એકઝીબીશનમાં ખુબ વખણાયાં હતાં એ બેનમુન વૉટર કલર ચિત્રો જાણીતા મીત્ર મતેક સર ફાઝલભાઈ કરીમભાઈએ રા. ૩૨૦૦ ની રકમથી પોતાના સંગ્રહ માટે ખરીદી લીધાં હતાં. તે પછી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિઆએ પોતાના વારસીક એન્યુઅલ માટે માંગણી કરેલી ને તેમાંનાં ૭ ચિત્રો પ્રગટ કરેલાં તેથી તેની કૌપી ઉપરાત બીજી આદૃતિઓને ચપોત્તપ ઉઠાવ થયો હતો. રા. રાવળ. રા. ગોરતકરે. રા. દત્તાત્રય તેઓના જ ગ્રેરક બળથી ઉગી નીકળેલા તારાઓ છે, તેમાં રાવળ આજે ગૂંજરાતને આંગણે કળા વેરતો એક બીનહરીફ કલાકાર છે. રા. ગોરક્ષકરને તાતા પબ્લીસીટીમાં મુખ્ય ચિત્રકારની જગ્યા રા. ૩૫૦ ના પગારે મળી હતી. રા. ગોરક્ષકરને શેઠ ફકત મહીને રૂપીયા પંદરનો પગાર આપના ને, રા. દત્તાત્રયને ફકત રૂપીયા દશનો પગાર મળતો. તેટલી રકમમાં તેઓ અનેક ચિત્રો રાજી ખુશીથી કરી આપના, કેમકે ચિત્રકારો સાથે તેમનો સંબંધ ફકત ચિત્ર પૂરતોજ નહોતો, પણ ચિત્રકારોના જીવનમાં કંઈ મુશ્કેલીઓ ઉભી થતી ત્યારે પોતાના પુત્રો સમા ગણીને તે વિદારત, એક બે મુલાકાતમાં જ તેને અપનાવી લઈને તેની આસપાસના પ્રનિકુળ સંજોગો સમજ

લેના. તેમનું દુઃખ એ પોતાનું કરી લેતા, એમના જીવનમાં આમ મુખ્ય મિઠાશ હતી. રા. રાવળનું ગોદક મેડલ ચિત્ર સર ફાઝલ ભાઈને વેચાવી આપ્યું હતું. તેવીજ રીતે રા. ગોરક્ષકર ને રા. દત્તાત્રયના ચિત્રો પણ વેચાવી આપીને બીજી રીતે સહાય કરતા.

રા. રાવળને ત્યાં તેમના મુખ્ય નિવાસ દરમ્યાન કાંદવાડીના મકાનમાં ધણું કરીને પહેલબહેલો હતું એમની સાથે જ ગયેલો. ત્યારે રા. રાવલ તેમની સાથેના ભાઇઓ સાથે ઉલાસ શર્મા પાતળી સળેકડી જેવા ઉભા હતા શેઠ મળ્યો, પણ હિંદુધર્મને જાણનારા શેઠે પોતાના બૂટની દોરી છોડી બૂટ બહાર ઉતારીને ન્હાની શી રીપાઇ ઉપર બેસી ચિત્ર સંગ્રહે સમજાવ્યું આપી પાણું કપ્કારે લેવા મેંજી ને પણ નહિ કરી લીધું. શેઠ મુરખી હતા જતા તમનામાં મ્હોટાઇ કે દંલ નહોતો અતઃ પણથી મ્હોટાઇના પાયા ચણવાની એમની રીત નહોતી. સામાની લાગણીને હમેશા બરાબર માન આપતા.

હવે તો મ્હારી પોતાની સાથેના પ્રસંગ તોલું છું. એક મોડી રાતના મ્હને છાતીમાં સખત દુઃખારો થયો હતો. મ્હારા ભાઈને મેં શેઠને ત્યાં મોકલ્યો. મ્હને હજી મોકરીમાં રહેવાને ઝાઝો વખત થયો ન હતો. હું તેમનો એક ન્હાના પગારનો સાધારણ નોકર હતો. છતા રાતોરાત. ડૉક્ટર લદા મારફતે ગોઠવણ કરી ઇન્જેક્શન કરાવેલું. બીજે દિવસે ધર બહાર નહિ જવાની ચેતવણી આપેલી, પણ ઇન્જેક્શન પછી મ્હને સારું હોવાને કારણે હું ગયો, ત્યારે મ્હારી ધૂળ કાઢી નાખી ને તે દિવસે કયાંય બહાર ન મોકલ્યો. એવી તેમની નોકર પ્રત્યે આહવા હતી. ત્યારે મ્હારી આજે ખુબ ખીસ હતી, અને હજી છે. પણ તેના માટે પહેલબહેલી કાળજીપૂર્વક દવા કરાવનાર શેઠ પોતેજ હતા.

મહોને ડાકટર કરાવ્યા પાસે તેડી ગયા. ત્યાં દાંડા લેવરાવી ચરમાનો નંબર પણ લેવરાવ્યો ને તુરત ચરમા પણ અપાવી દીધા. તેઓ રહેતા તે મકાન દુરસ્ત કરાવવું હતું. ત્યારે બાણના મકાનમાંજ થોડા મહીના માટે જગા ભાડે રાખી હતી. તે પણ ત્રીજો માળ ને આ પણ ત્રીજો માળ હતો. આ ધરની અગાસીની પાળ ઉપરથી સામા ધરમાં જવા એક લાંબુ પાટીયું ગટર ઉપરથી અધ્ધર જેઠવામાં આવ્યું હતું. સામી બારીએ તેનો ટેકા હતો. આમ સરસામાન લઈ જવા માટે બેઠવાર સળંગ થતો હતો. પણ તે અધ્ધર પાટીયાના જોખમભરેલા માર્ગે મહેને આવળ કરવાની રજા નહોતી. તેમના પુત્રો જાય તેની કે 'ચિંતા નહિ', 'પણ હું' તો પારકું ધન ગણાઉં ને જો કે હું જતો આવતો, પણ તેમની ચેતવણીની રહામે ધરતે. આવી તો તેમની મારા પર મમતા હતી તેમનો બચારથી, યાસીન કેંક બોજો, કેંક ગાંડો ખુદાના ધરનો માણસ હતો જતો કેકણી મુસલમાન હતો. એક આંખ એણે કાંઈ પણ પરાક્રમ ક્યાં વિના ખોઈ હતી. એના ચક્રમપણાનો એક પ્રસંગ કેંક રમુછ હોવાથી અહીં નોંધું છું. યાસીન એક દિવસ વરસાદ પહેલા ગાજતા વાદળાના ઘડાકા સાબળીને કેસરી સિંહ સમો ગાંડો બની ગયેલો, ને અગાસીની જમીન ઉપર ધડાકા સાથે આઘાત્યા કરતો હતો. એ પ્રસંગ ભારે રમુજભર્યો હતો એ ગભરાઈને આઘાત્યો હતો કે ખુશાલીમા એ હજી કાંઈનાથી સમજાયું નથી. એ તો એજ જાણે! છતાં તેને દેહ સુધી નિભાવી રાખ્યો હતો. કેમકે આ ગરીબને બચરવાલ ને તેના રકમપણાને વિચીત્ર ટેવો માટે કાંઈકજ રાખે.

અક્ષરીઆ જ્ઞાનમાથી વ્યવહારિક જ્ઞાન માટે લાગણીપૂર્વક ધરવાની ખુબી જેટલી મેં એમનામાં લાગી છે તેટલી બીજે ક્યાંય

નહોતી જોઈ. મહારી સાથે જ એમને લાં કામ કરતા એક લાઈ જુકું બોલવામાં શિરામણી હતા. એમના જુકા બેલા ર-લાવને સુધારવા માટે શેઠે એવો અપાટો લગાવેલો, કે, વારે ઘડી તેને ખોટું બોલતા પકડતા જ આવે. પેલા લાઈ પકડાય ને શરમાઈ જાય, એક દિવસ તેમને દશ બાર કેકણે કામે મોકલેલા. દરેક માણસને કામે મોકલવાની ને કામ રસ્તાના નકશા સાથે ક્રમવાર ગોઠવી આપવાની એમની રીત હતી. તેમાં ત્યાંથી ત્યાં, ત્યાંથી ત્યાં એમ લાઈનસર ગોઠવે. વળી અમુક રસ્તે પાછો પોતાને કેકણે મળી જાય. વળી પાછો તે ત્યાં એકાદ બે કામ પડતાં મૂકી આવે, કે ન આવે તો પકડાઈ જાય. પેલા લાઈને એક દિવસ ગોળીદંત વસનછતે ત્યાંથી, શ્રીમાન પુરશોતમને ત્યાં, ત્યાંથી રા ધુરંધરને ત્યાં થઈને ગોરક્ષકરને ત્યાં એમ લાઈન દોરી આપેલી પેલા લાઈ ધુરંધરને ત્યાં ગયેલા નહિ. શેઠે આવીને કહ્યું કે રા ધુરંધર મળ્યા નહિ, શેઠે પુછ્યું કે ધરમાં કેણુ હતું. પેલા કાલમના જનારા એટલે બોલ્યા કે તેમનો લત્રીજો હતો. હવે રા ધુરંધર પાસે માણસ નહિ આવવાથી તેજ લત્રીજોને હસ્તે રા ધુરંધર ચિત્ર શેઠ ઉપર મોકલી દીધેલું. પેલા લાઈને ચિત્ર બનાવ્યું તેમજ ખોટા બોલવાની ટેવ સુધારવા માટે પાછી તાકીદ કરી, ધમકાવ્યા. આમ થણા બનાવો પાછી અંતે પેલા લાઈ હીક હીક સુધર્મો:

એક રાત્રે આઠ વાગે એક માણસ પોતાના બાપના લખેલાં ૫-૬ પુસ્તકો લઈ આવેલ અને જણાવ્યું કે આ પુસ્તકોની તેની પાસે આ છેલ્લીજ કોપીઓ છે. નાણુંભીડને લઈને વેચી નાખવા માટે આવ્યો છું. તેમજ દુઃખી છું. રત. શેઠે તે પાસ કરતાં જણાવ્યું કે તેનાં લાવેલાં બધાં ચે પુસ્તકો ધરની લાય-

બેરીમાં હનાં, છતાં તેની વ્યવહારિક મુજબથી અનેક લીલી ઝાડી નંઓલો તેમનો આત્મા પારખી શક્યો હતો, તેથી એક પણ પુરતક નહિં રાખતાં પોતાની પામે રૂ. ૫) પાંચની તોટ હતી તે આપી. તેમજ તેને ફરીથી મળવાનું કહેયું. તે મુજબ તેને ક્યાંક તોફરી એ પણ ચડાવી દીધેલો. પણ પેલી પાચની તોટ તો એમના ધરમાં છેલ્લી પુરાંતની હતી એવા પ્રસંગો એમના જીવનમાં છાના છાના અનેક જાન્યા હશે. બીજો એક પ્રસંગ પણ નોંધું છું. એક બપોરે લક્ષ્મી આટ્ઠાથી અમદે સાથે જદાર નીકળી ઘર તરફ આવતા હતા. ત્યાં રસ્તામાં એકં તદન અપખ માણસ મળ્યો. ખીસામાં હાથ નાંખી તે માણસને હું નહિં દેખું તેમ એક રૂપિયો આપે છે એ મદારી કંપનામાં નહોતું, પણ પેલાના હાથમાંથી સરીને જમીન ઉપર પડ્યો ત્યારે કોતુહલપૂર્વક મેં દૃષ્ટિ ફેરવી કે રૂપિયો દેખાયો. પછી એમ ટ્રામ પામે આવ્યા. મુન્નમા હાથ નાખ્યો તો ટ્રામ માટે બે આના પણ ન મળે ! છેવટે અમે આલીને ઘેર આવેલા તે મદને યાદ છે. ત્યારે મદને લાગ્યું કે, ૨૪. હાથના જીવનમાં સાચી દયા તે માનવતા મુંચાયેલી છે. વળી ૨૪. શેકને કુદરતમાં અજળ જદા પ્રકારે મદ હતી અને અનેક મુશ્કેલી ભરી પ્રસંગમાં છેલ્લી પણ કામ, સાંગોમાં ઉતર્યાના અનેક દાખલા બનેલા છે. એક માણસ સાંચે હુડીપાંડીતો વહેવાર આરંભેલો. તેમનું નામ શેક નાનજીલાઇ મુલજી. ત્હેની રૂ. ૭૦ છોસની હુડી પાકતી હતી. મોડામાં મોડી પાંચ વાગે તો ભરવી જ નેહએ. તે દિવસે બપોરના બે વાગ્યા સુધી વી પી. ની રાહ નેહ. વી. પી. માં કક્ત પાંચ છ રૂપિયા આવેલા આ માણસ સાથેનો સંબંધ સાચવવા જેવો હતો એટલે ચારે તરફ દોડદોડી કરાવી કાઇ ઉપર ચીડી તો કાઇ ઉપર ટેકીડીનમાં મોઢવણ હતી, પણ ક્યાં પતો ન લાગ્યો.

એમજ લાગતું હતું કે આજે તો નજ ભરાયો.

ત્યાં અનાયાસે લગભગ છેલ્લી મીનીટે એક મુદરથ આવ્યા કે, જેના ખીસામાં પાંચ રૂપિયા ભાગ્યેજ રહેતા હોય, છતાં આજે તેના ખીસામાં સંભોગવશ કાઢકના રૂપિયા ૧૦૦૦ હજાર હતા. તેની સાથે વાત કરતાં તેણે હજારની એકજ તોટ હતી તે આપી. તે લઈને હું હુડી ભરવાને દોડ્યો. પેલા વેપારીએ કહ્યું કે હુડીના નાણાં ભરવાને બદલે ખીજ બે માસની હુડી આપી જાય, તે મુજબ વ્યાજ તથા ખીજ હુડી હું આપી આવેલો, આમ આશા તે નિરાશા તો એમના જીવનમાં નિત્ય ગાજતા હતા છતાં શ્રદ્ધાના પ્રમળ સપાટે તેને ધારતા. વળી શેકમાં પ્રસંગ નેહને વર્તવાની એક ખીજ પણ ટેર હતી. એક દિવસે મદને એક કામે મોકલેલો ત્યાંથી હું આવતો હતો કામ તાકીદનું હતું તે હું પણ બહેલો આટોપી આવેલો. મદારી પાછળ એક બીજો માણસ પણ દાદરે ચડતો હતો. શેક જેવા મદને તેમજ પેલા ભાઈને જોયા કે મદારી ઉપર એકદમ કારણ વિના ખુબ ગુસ્સે થઇ ઉતરી પડ્યા ! જાણે માત્ર મારવાનું જ બાકી રાખેલું હોય, મદને લાગ્યું કે હું તરતજ આવ્યો છું છતાં આમ શા માટે ? પણ પાછળથી મદને સમજાયું કે પેલા મારી પાછળ આવેલા ભાઈ એક કાગળના વેપારીના માણસ હતા. તેની પાસેથી કાગળ લેવાનો સોદો કરેલો, પણ માલની ડીલીવરી નાણાં આપીને લેવાની તરતમાં સવડ નહોતી. પેલા ભાઈ રોજ ડીલીવરી માટે દયાણ કરતા કંટાળ્યા હતા. આજે તેણે માણસને તડક કરવા માટે મોકલ્યો હતો. કાગળના ભાવ પણ લગાઈને લઈને વધતાં જ જતા હતા. એટલે સોદો કેનસસ કરવાથી નુકસાન થાય તેમ હતું. મદારી ઉપર એટલા

માટે ગુરુસે થયલા કે જેથી તે પ્રભાવવંશ યદને દુષાર્થ જાય. તે સુજ્ઞાન થયું. પેલા ભાઈ હમણાં શેઠને ગુરુસે જોઈ જે ગરજડ કરવાના હતા તે ખીજા પ્રસંગ માટે મુલતતરી રાખી નત્રતાપૂર્વક વાત કરી ચાલતા પયા. પેલાના ગયા પછી મ્હને સમજાવેલું અને ખોટું નહિ લગાડવા માટે કહેલું, તેમજ બધી વાત કરેલી.

૨૫ શેઠની પ્રમાણીકતા ને પવિત્રતાનો પણ એક પ્રસંગ અહીં નોંધું છું. એક માણસ જેનું નામ હતું પછી લખીય તે પેતાના એક ચોક્કસ કામ બાગત મ્હારી મારફત શેઠ પાસે પાંચ હજાર રૂપિયા રોકડા લઈ આવેલ કે આ કામ માટે ત્હને ધટ્ટી લલામણુ રા, પછી ભલે તે કામ ન થાય. હા ધારત તો તેના પાંચ હજાર લઈ શકત, છત્રે ખોટું પણ કહી શકત કે તમારા માટે લલામણુ કરેલી તેથી આટલું થયું. પણ મેમણે એ રકમમાથી એક પાંચ પણ ખપી નહિ. વળી તે પાંચ હજાર ૨ માર્ગે ખર્ચ્યા માંગતા હતા તે માર્ગે પર્થવ્યા વિના તેમનું બનતું કામ ખીજા લામણુથીજ કરી આપ્યું. તે માણસ હા મનેરનાસ નારણુદાસ નાણાએરવાલા. માળે પણ તે ગૃહસ્થ તેમને માન સાથે બાદ રે છે. ૨૬ શેઠના મરણુ બાદ પેલા શેઠે હોટી રકમ તેમના પૂત્ર ભાઈ ગુલામહુસેન । લાંબા વખત સુધી વગર વ્યાળે આપેલી । તેમની ખાનદાની !

એક મ્હોટા સાહુરે એક લેખ ચોક્કસ જવાડા બાબતમાં અંગત દીકા સાથે લખેલ ।માં કાપકૂપ કરવાની પરવાનગી નહોતી આપી. ફક્ત ૨૫. રણુજીતરામ ભાઈ કાપકૂપ કરે તો વાંધો નહિ એમ જણાવેલું. શેઠને તેમાં ચોક્કસ કાપકૂપ કરવાની જરૂર જણાઈ ને ૨૬. રણુજીતરામ ભાઈ હસ્તે કાપકૂપ કરાવેલ. તે છંપાઈ ગયા પછી કાઈ પ્રસંગે રા. રણુજીત

રામ ભાઈ બોલેલા કે મેં એ કાપકૂપ કેમ કરી આપી તે આજે પણ હું રહમતી શકતો નથી. આમ ૨૬. શેઠની વ્યક્તિત્વભરી પ્રતિભા ખુબ ધૂપી અસર કરતી. તેમનાથી ધૂટા થવા પહેલા જાદુ જણાય તેમ નહોતું. આમ કામ લેવાની મિદાસ ભરી રીતમાં તેઓ પારંગત હતા :

૨૬. હાજ મંદમંદ શેઠનું જીવન પણ પવિત્ર હતું. કાઈ જાતનું ખીડીનું પણ તેમને વ્યસન નહોતું. એક મહામાને તેઓ ખુબ લક્ષિત ભાવે પૂજતા ને નિત્ય જતા. તે મહાત્માનું નામ સૈયદ અશ્વદુલરહેમ (ન સાહેબ. સન ૧૬૮૭ માં ૧૫૦ વર્ષની વયે તેણે દેહ છોડ્યો તેની સમાધી આજે મુંબઈમાં ઉમર-ખાડી તરફ આવેલી છે સન્ધુ સતો ઉપર પણ ખુબ ભાવ હતો. સૂરીજમ (વેદાત) નો વિષય પણ જીવનમાં ઉતર્યો હતો. દરરોજ બરાબર નિયમસર નમાઝ પડતા. આમ એમના જીવનમાં ધર્મભાવ હતો. 'સંસારના વિકટ સંકટો તેથી તેમને હળવા લાગતાં હશે, તેથી જ એમનું આધાત ખમવાનું સામર્થ્ય જબર' હતું. અગાઉ તેઓ વેપાર કરતા તેમાં તેમના એક જૂના મિત્ર ને આસજને મ્હોટી રકમનો ફટકો મારેલ, છતાં છેવટ લગી ધીરજથી સહન કરી તેની સાથે ઠેક સુધી મિત્રતાજ જળવી રાખી મન મ્હોટું રાખેલું. એટલું જ નહિ, પણ તેના કામમાં અંતઃકરણથી મદદ કરતાં રહેલાં. પ્રભુના ન્યાયે આ ગૃહસ્થની સ્થિતી આજે નાનરીમાં જવાપી બહુજ ખરાબ છે. લાખોની મિલકત ખલાસ થઈ ગઈ છે. ૨૬ શેઠને સગા, મિત્રો, તથા અગણ્યા દરેક સાથે એમની લલાઈ સાચ્યા અંતઃકરણી હતી. પેતાની બહોળા લાગવગતો ઉપયોગ યોગ્ય માંગે કરતા. તેનો પણ એક દાખરો લખીય. એમના એક મિત્રની દીકરી સાથે કાઈકે દુભાંગી પળે એક નોકરે કંઈક અડપડું

કરેલું, દીકરીની ફરીઆદથી ને લાઘવે ગુસ્સાના આવેશમાં નોકરને માર માર્યો. સંજોગવશ બીજે દિવસે પેલા નોકર મરી ગયો. પેલા લઘુ ગમરાયા ત્યારે શેઠે બધાં કામ પડતાં મૂકી બનતી મદદ પેલા મિત્રને કરી હતી. તેમજ સાથે સાથે મરનારના કુંટબ માટે પણ ગોઠવણ કરવાનું તે ભૂંચા નહોતું. ૨૧. શેઠના અવસાન પછી નિકટ પ્રસંગ આપી પડનાં એમના કે.ઇ.કે. મિત્રો તેમના જીવનમાં પૂરેલી સુવંસ યાદ કરીને જીવનમાં વિલતા પ્રસંગોમાં અકસ્મત ક્ષણભીથી હજી ઘણીવાર એમ બોલી બગ છે કે ૨૧. હાજી હો ૧ તે આજે મ્હારે માટે આમ કરત : મને યાદ છે કે ડાક્ટર લદા બનારે ડાક્ટર પટેલથી જુદા પડેલા, અને પોતાનું જુદું દવાખાનું ગોઠવતા હતા ત્યારે તેને દરેક રીતે સંપૂર્ણ મદદ આપેલી.

૨૧. શેઠની કામ કરવાની ને લેવાની જે ઝડપ હતી તેટલો ચલામાં પણ ઝડપ હતી. કેટલાકને તેમની સાથે ચલણ નહિ, પણ દોશ્યું જ પડતું ૨૫૫ કહ્યું તો કે એટું નથી. ઝડપથી માલતા એમ નહિ પણ તેમની ગતી જ ઉતાવળી હતી. મેટામાં મેટું કામ તો દ્રામમાં જ આટોપનાં, અનુવાદ કરવા માટે રાનના નવ વાગ્યા પછી મે.ડે સુધી બેસતા. આટી લગલગ છેલ્લા દિવસોમાં તો દિવસનો મુખ્ય બાગ એમના મિત્રોનો ડાયરો જમાવામાં પસાર થતો.

એક સમયે એક માળીક પત્ર તત્ત્રીએ પોતાના મરીયાઈ ગઈ વીસમીસદી મફત મેક્સવા માટે માંગણી કરેલી, કે તુરત તેને કાપી ચાલુ કરવામાં આવી હતી. એક પ્રસંગે કાપી નહિ મળવાથી પેલા તત્ત્રીએ સખત ભાષામાં ફરીબાદ કરેલી તે ભાષા ખુબ કડક હતી છતાં શેઠે રટાકેને એવી સચવા આપી કે એને કાપી મળવીજ નોંધ્યે.

કરી શકે તેમાં ગેરબાજબી નથી, તે પછી પેલા તત્ત્રીશ્રી થોડા દિવસે મુંબઈમાં મળવા આવેલા તે વખતે બીજા પણ પાંચ છ જણા આવેલા. બધાએ નવા હતા. શેઠે કાઢેને ઝોળખતા નહોતા. બધા સાથે વાત કરવા પછી પેલા તત્ત્રીએ મુંબઈમાં આવ્યે છું તે માત્ર મળવાજ આવ્યે છું કરી બોલ્યા. પણ “કાપી મળી કે”? આ પૂછ્યા પછી તરત જ મુંબઈમાં તમારે કાંઈ મ્હારા જેવું કામ હોય તો જણાવશે એમ કહ્યું. પેલા લાઘવે ત્યાં ત્યાં જ તોછડા પત્ર માટે મારી માંગેલી મ્હને હજી સાંભરે છે. એક પ્રસંગે વીસમીસદી ઓરીસમાં એક મુસલમાન મુદરથ મેટરમાં બેસીને ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવવા માટે આવેલા ત્યાર પછી કાળબળે આદેશ મહીનામાં જ ને મુદરથ સ્ટુમાં પાયમાલ ઘડ ગયા, ત્યારે તેજ મુદરથ એક રાત્રે વીસમીસદીના જુના અંકો વેચવાને ને જે કે” મળે તે લેવા આવેલા. શેઠે તેની પાસેથી અંકો નહિ લેનાં નાણાંની નજીવી રકમની મદદ કરેલી ને તેનું નામ વીસમીસદીના કામ્પ્રીમેન્ટરી (મફત) લીસ્ટમાં ઉમેરવા કહ્યું હતું. આમ શેઠના મરણ સમયે મફત કાપી મેળવનાર મિત્રોની સંખ્યા ૩૫૦ ની ઉપર હતી એક દિવસે હું શેઠની સાથે વીસમીસદીના નવા અંકોના થોડાકો લઈને જાપાનામાંથી આવતો હતો. નાગેટી સ્ટ્રીટ પાસે એક જીલ્લે વર્ષની વયનો છોકરો મળ્યો તેણે કાપીઓ નોંધતે વેચાતી માંગી, મેં શેઠ સ્હામે લેઈ ત્યાર નોના લઈને પ્રત આપી પણ તે છોકરો બોલ્યો “આવું મારીક કાઢ પણ નથી” શેઠે આ છોકરા માટે ખુબ માન થયું. પોતાનો મોટા બાઈને પણ માસિક ચલાવવાનો પ્રયાસ સફળ લાગ્યો. પણ તેજ પ્રસંગ એક વખત ટાંકીને બોલેલા કે “પેલા બાળકના જોડલી

માટે ગુસ્સે થયલા કે જેથી તે પ્રભાવશર થઈને દુઝાઈ જાય. તે સુજાગર થયું. પેલા ભાઈ હમણા શેઠને ગુસ્સે જોઈ જે ગરમ કરવાના હતા તે બીજા પ્રસંગ માટે સુલતની રાણી નમ્રતાપૂર્વક વાત કરી ચાલતા પયા. પેલાના ગયા પછી મહેને સમજાવેલું અને જોડું નહિ લગાડવા માટે કહેલું, તેમજ બધી વાત કરેલી.

૨૪ શેઠની પ્રમાણીકતા ને પવિત્રતાનો પણ એક પ્રસંગ અહીં નોંધું છું. એક માણસ જેનું નામ હતું પછી લખીશ તે પોતાના એક ચોક્કસ કામ બાબત મદારી મારફત શેઠ પાસે પાંચ દળર રૂપિયા રોકડા લઈ આવેલ કે આ કામ માટે તમે ધરતી લલામણુ રા, પછી ભલે તે કામ ન થાય. હા ધારત તો તેના પાંચ દળર લઈ શકત, હેવટે પાંડું પણ કહી શકત કે તમારા માટે લલામણુ કરેલી તેથી આટલું થયું. પણ પ્રેમણે એ રકમમાથી એક પાંચ પણ ખાખી નહિ. વળી તે પાંચ દળર જે માર્ગે ખર્ચવા માગતા હતા તે માર્ગે ખર્ચાવ્યા વિના તેમનું બનતું કામ બીજા લલામણુથીજ કરી આપ્યું. તે માણસ શેઠ મનોરમસ નારણુદાસ નાણીએરવાલા. આજે પણ તે ગૃહસ્થ તેમને માન સાથે યાદ કરે છે. ૨૫ શેઠના મરણુ બાદ પેલા શેઠ મહોટી રકમ તેમના પૂત્ર ભાઈ શુલામહુસેન ને લાંબા વખત સુધી વગર વ્યાજે આવેલી તે તેમની ખાનદાની !

એક મહોટા સાક્ષરે એક લેખ ચોક્કસ રજવાડા બાબતમાં અંગત ટીકા સાથે લખેલ તેમાં કાપકૂપ કરવાની પરવાનગી નહોતી આપી. ફક્ત ૨૪. રણુજીતરામ ભાઈ કાપકૂપ કરે તો વાંધો નહિ એમ જણાવેલું. શેઠને તેમાં ચોક્કસ કાપકૂપ કરવાની જરૂર જણાઈ ને ૨૪. રણુજીતરામ ભાઈ હસ્તે કાપકૂપ કરાવેલ. તે છપાઈ ગયા પછી કોઈ પ્રસંગે રા. રણુજીત

રામ ભાઈ બોલેલા કે મેં એ કાપકૂપ કેમ કરી આપી તે આજે પણ હું રહમતી શંકોતો નથી. આમ ૨૪. શેઠની વ્યક્તિત્વભરી પ્રતિભા ખુબ ધૂપી અસર કરતી. તેમનાથી ધૂટા થવા પહેલાં જાદુ જાણાય તેમ નહોતું. આમ કામ લેવાની મિત્રાસ ભરી રીતમાં તેઓ પારંગત હતા :

૨૬. હાજી મહમંદ શેઠનું જીવન પણ પવિત્ર હતું. કોઈ જાતનું ખીડીનું પણ તેમને વ્યસન નહોતું. એક મહાત્માને તેઓ ખુબ ભક્તિ ભાવે પૂજતા ને નિત્ય જતા. તે મહાત્માનું નામ સૈયદ અબ્દુલરહેમંન સાહેબ. સન ૧૯૧૭ માં ૧૫૦ વર્ષની વયે તેણે દેહ છોડ્યો. તેની સમાધી આજે મુંબઈમાં ઉમરખાડી તરફ આવેલી છે સંધુ સતો ઉપર પણ ખુબ ભાવ હતો. સૂરીઝમ (વેદાંત) નો ત્રિપથ પણ જીવનમાં ઉતર્યો હતો. દરોજ ખરાબર નિયમસર નમાઝ પડતા. આમ એમના જીવનમા ધર્મભાવ હતો. સંસારના ચિકટ સંકટો તેથી તેમને હળવા લાગતાં હરો, તેથી જ એમનું આધાત ખમવાનું સામર્થ્ય જગત્ હતું. અગાઉ તેઓ વેપાર કરતા તેમાં તેમના એક જૂના મિત્ર ને આમજને મહોટી રકમનો ફટકો મારેલ, છતાં છેવટ લગી ધીરજથી સહન કરી તેની સાથે ઠેક સુધી મિત્રતાજ જળવી રાખી મન મહોટું રાખેલું. એટલું જ નહિ, પણ તેના કામમા અંતઃકરણથી મદદ કરતાં રહેલા. પ્રણુના ન્યાયે આ ગૃહસ્થની રિયતી આજે નાદારીમાં જવાયી બહુજ ખરાબ છે. લાખોની મિલકત ખલાસ થઈ ગઈ છે. ૨૭ શેઠને સગા, મિત્રો, તથા અનુયાયી દરેક સાથે એમની લલાઈ સાચા અંતઃકરણની હતી. પોતાની બહોળાં લાગવગને ઉપયોગ ચોખ્ય માગે કરતા. તેનો પણ એક દાખલો લખીશ. એમના એક મિત્રની દીકરી સાથે કોઈક દુભોગી પણ એક નોકરે કંઈક અડપલું

સમકાલીન ટીકાકારો ભણે અનુવાદક કહે !
પણ ક્યા ને સૌન્દર્યનો એ સાચો પૂજક
હતો. સુરોપતું સાહિત્ય પેદીયે પેદીયે ઘણું
ને આપણું ? - તેમજ થશે છતાં કે' ઝડપથી,
છતાં તેની સ.થે સામ્ય કરી શકાય તેમ નથી
કેટલાક મૌલિક બળથી લખતા ગણાતા
સાક્ષરો મૂળે મૌલિક નથી તે તો હવે ખુલ્લું
પડતું જાય છે ; કુદરત આમ એક વાર
ચેતાનો પડેલો ઉચકે છે ! અનુવાદથી
પશ્ચિમના લેખકોની કળા આપણે સમજી તે
છરવી શકીયે ત્યાર પછી જ મૌલિક બળના
પાયા રચાશે ને તેમ થયું પણ છે ખરું.

મિત્રો અને લેખકો પ્રાયે તે પદપાત
ભયો ઉદાર હતા, તેઓના દુઃખથી એમનું
હૃદય વિદૂળ થઇ ઉડતું. તેઓની આત્મિક
પરિસ્થિતિ જાણી લાવવાનો શબ્દ ને શાન્તિથી
તેઓને ઉત્સાહ પ્રેરતા, કામની રસત્યા ને
કામની પ્રેમ-ત્યાગીયતા. સદી પાઠના

એમના મનોરથની અંકિત લઢરી આપ
મુગ્ધ કરી દે તેરી હતી. ઉગતા લો
પાસે આજના તંત્રીશ્રીઓ જેવા પ્રિ
સાચવાનાં અતડા રહેતા નહોતા. સા
જેખ ધરનારને તેના જીવન સમયે લે
નથી ઓળખી શકતા, ત્યારે તો કાંઈ
તેને પીછાતી શકે છે, તેઓ આત્મા નર
પોતાના ધર્મને પાળે છે તે જાણે છે !

આટલી ધમશ. આટલો પ્રેમ, આટ
આવેશ, ને ઉમંગ આજના કાંઈ કાર્યકર્તા
હોય તો "જય છે તેની જગ્યા કા ન
પુરાતી" આમ આજે આપણને રોણું ન
પડે એવો ઉમંગી કેમ હોત તો અ
દેવસુલભ ઉત્સાહથી ઉજળતા અનેક લેખ
કવિયો, ને કળાકારોની વચ્ચેના સ
અજેય સે ! યુર્જર સાહિત્ય દેશને આંગ
ખડી હોત

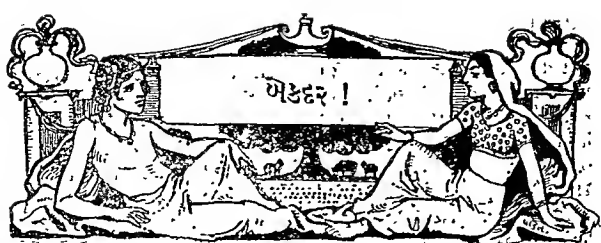
(સ પૂર્વે.

નાંધી લ્યો !

‘ નવચેતન ’ ઓફીસનું નવું - શીરનામું.

— :: —

તા. ૧લી એપ્રિલ ૧૯૨૫થી સર્વ પત્રવ્યવહાર ‘ નવચેતન
ઓફીસ, નંબર ૧૪ અમરતલા સ્ટ્રીટ, કલકત્તા ’ એ શીરનામે
કર્યો.

લેખક—સ. રા. “શયદા.”

—ગાઝલ—

મીઠી, નજર ભેટી નથી કાતિલ નજર? ક્યારે થશે ?
 હું છુદ્મ આહુ છું, કહો મારા ઉપર ક્યારે થશે ?
 બેક સંભાળીશ, પણ એ તો જરા મુજને કહો ;
 દહે સર ક્યારે થશે ? દહે હગર ક્યારે થશે ?
 એકજ કરો છો આપ મુજ બદનામ તેથી શું થયું ?
 હું આહુ છું બદનામ મારું દરબદર ક્યારે થશે ?
 હશ્તનુ મેદાન ભેવાની મને ખાડેશ છે ;
 બોલો તમારી આંખમાં, એવી અસર ક્યારે થશે ?
 એશ ને આરામનું જે સ્થાન તે દુનિયા નથી ;
 એ બેકદર ‘શયદા’ તને તેની કદર ક્યારે થશે ?

પણ દરતાવેજ.

લેખક :—શ. છોટાલાલ લાગીરદાર.

ચિત્રકર :—શ. ફાંકટે.

(ગયા અંકથી ચાલુ)

૧. દેવાકાકા જેવા જડ માણસને હાથે તારેવારે અપમાન પામી માનભંગ થયા કરતા એવા માણસની સેવા જ ના જોઈએ એમ વિચારી હેર કટીંગ સહુનના કારસા પછી તેજ રાતે મહે' એને, નાળિયેર, આપી દીધું. એને રાખ્યા પછી મહારી સ્થિતિ પેલા, પડાણ અને લેયાઓથી રદાતા શેડીઆઓ જેવી નીબુક થઇ પડી હતી. તલમાં તલસે ઓછું પડતાં એજ પડાણ અને. લેયાજ રદાકતે અદલે ભક્ષકમાં ફેરવાઇ જતાં વાર નથી લગાડતા ! અરે ! એવું પરરક્ષિત જીવન જીવવામાં ચે શો રસ ! એમ વિચારી મહારા 'ડીટેકટીવ' જીવનને રસમય કરવાના શુભ આરાધથી મહે' દેવાકાકાને એવા-સમાં ભાષેલા શિષ્યા ચે જતા કરી એને પે'ડા પકડાવ્યો !

એક માહિનાની નોટીસનો પગાર આપવો પડશે ! મહે'ટિ અવાજે એણે મહેને' ધમકાવવા માંડ્યો.

તે નહિ મળે' હું પણ મક્કમપણે જોશો.

હું જોઇ લઉંશ.

'લસતા કુતરા કરડવા નથી !'

તે જાણ મહાડાવી મહારા તરફ ધરી આવ્યો. હું'તેવાર જ હતો.

'Hands off !' નહિ તો મુવાજ મળ્યો ! કાકાના કપળની રહામે વિદ્યુત ત્વરાએ રીવાજવર તાંકી મહે' જુમ મારી. કાકા સ્તબ્ધ થઇ ગયા મહારા જેવા 'મવાલી ડીટેકટીવ' પાસેથી એણે આટલી સ્ફુર્તિની આશા નહિ રાખેલી !

બસ તે દિવસથી મહેને' એ બૂતો બાંધી છૂટ્યો !

કાકાને છોડી હું સીધા મી. સોરાબજી અડાજણીના પાસે પહોંચ્યો. પેલા ઉડાવગીરના હાથની ચિઠ્ઠી મળ્યા પછી મહેને' લાગ્યું કે એ બાંજત રસ લેવા જેવી છે. મી. અડાજણીઆ જેવા નીખાલસ મુદરથે મહે'રિ સેવા સ્વિકારવાની હા પાડે તો એમવું કેમ મહારા હિસાબે અને જોખમે ઉકેલી આપવાની મહેને' ઉકેલ થઇ આવી. તે ઉડાવગીર હાલ આટલામાંજ 'હે'વો' જોઈએ' એમ મી. અડાજણીઆના મત સાથે હું મંજૂર થતો હતો.

તમારા જેવા લુંવાને માણસને સાંઢસ બહુ પસંદ હોય છે એ હું સમજી શકું છું.

પણ મ્હારી ફાજ સમગ્ર હું તમને ચેતાવું છું કે તમ્હે કાંઈ સામાન્ય ઉઠાવગીરને કાયદાની ચુંગાલમાં લાવવાનું જીવું ઝડપવાની આશામાં આ કામ માથે લેવા માંગતા હો તો તેમાં તમારી મ્હોટી ભૂલ થાય છે.' મી. સોરાજીએ માયાળુ રીતે મ્હને ચેતવણી આપી.

"કિંતુ હું મ્હારી જોખમદારી પૂરેપૂરી રહમજી છું. હું જાણું છું કે હું એક અસાધરણ હિમ્મતવાળા ઉઠાવગીર સાથે સામનો કરવાનું સાહસ કરું છું, હું જાણું છું કે મ્હારામાં એક બાહોશ ડીટેક્ટીવની બુદ્ધિમત્તાની ખામી છે, છતાં આપના મયાકુળ આશ્રય તેમજ સૂચનાઓથી તથા હિંદુ ગુપ્તચરોના અધિષ્ઠાતા દેવ શ્રી હનુમાનજીની કૃપાપ્રસન્નિથી મ્હું આપનું કામ મફત તો મફત પણ ઉઠાવી આપવાનો નિશ્ચય કીધો છે." મ્હું દૃઢતાથી ઉત્તર આપ્યો.

'ફત્તેહ કરો ! દાદાર અદુરમઝઃ તમારી નેક બર લાવો.' તે ભક્ષા પારસી ગૃહસ્થે આશિર્વાદ સાર્યા.

'આમીન ! આપની પાસે મ્હારે બે ત્રણ માંગણી કરવાની છે. હું મ્હારું કામ શરૂ કરું તે પહેલાં આપ તે સિવકારગો એમ મ્હને આશા છે'

'ખચ્છીતજ.'

'પ્રથમ તો મ્હને આપના બગલામાં થેંડા દિવસ રહેવાની પરવાનગી આપવી પડશે, નહિ આમ ત્રણ આપવું પડશે. ખાસ ચિઠ્ઠીથી એક મિત્ર તરીકે આજેજ કાંઈ મેલાવડામાં એળખાણ પડી હોય એમ ચતુરાઈ વાપરીને આપના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મારફત રહમજીયા !

'રહમજીઓ ! એમ કરીશ.'

'જીજી આપની ખાનગી છાંટગી સંબંધી જ્યારે જ્યારે હું આપને સવાય પૂછું ત્યારે ત્યારે તેના સાચા જવાબ આપવા પડશે.'

'મી. ડીટેક્ટીવ !'

'અમમ એ હું કણકું છું કે એવી નાજુક બાબતો વારેવારે ઉકેલી હું આપને નાહક તકલીફ આપીશ નહિ. પણ એટલું તો ખરું કે આપના કેસમાં આપની કેટલીક ખાનગી ગણતો જોણવાની ખાસ જરૂર છે.'

'હીક છે. પછી !'

'જીજી એ કે અનેક પ્રયોગો પછી મ્હને મ્હારા કેસમાં સફળતા મળે-કદાચ ન ચે મળે-તોપણ આપે કશી વાતને અંદેશો ન રાખતાં હું મ્હજી ત્યાં સુધી મ્હને મ્હારા પ્રયોગો કરવા દેવા; એટલુંજ નહિ પણ આપની પાસે-અજાણત-પેસા સિવાયની-જે જે મદદ માંગું તે આપે ચાહુ આપ્યા કરી.

'વાવત ચંદ્ર—

'નહિ રતો ! એટલી તો મ્હામાં ચે ધીરજ નથી. વધુમાં વધુ દોડતી બેમાસ. ઓછામાં ઓછો આજથી ચોથો દવસ !'

'કણુન.'

'Thank you ! ત્યારે કાલે મ્હને આમ ત્રણ મળશે એમ આશા છે !'

'હા, હા, જરૂર !

હલકે હૈયે તે ભક્ષા ગૃહસ્થને 'સાહેબજી કરી હું પાછો ઘર તરફ વળ્યો.

બીજે દિવસે અપોરના ખરાખર ગાર વાગે એક વપધપીઓ પારસી-મી. અડોર્નણીઆનો પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી-દોરાળ બેરીસ્ટર સીધો મ્હારા દીવાનખાનામાં આવી હાંફનાં હાંફતાં મ્હારી પુરતી પર ધપ દબને બેસી ગયો. તેને જોઈને હું ચોકચો. હા ! ખરાખર તેજ આબો-મ્હોં-નેજ વાત કરવાની છટા-ફેર માત્ર એટલોજ કે દોરાળ બેરીસ્ટરને કેસરના જેવી મ્હોટી અણીયાળી મૂછો હતી. એટલો ફેર ખાદ કરતાં આખાદ તેજ ! મીસ આપમાજ અગ્રણીઆ !

'આવ તમે હિંદુ લોકોડી ટા હાહ જોરીયા બા ! મોહાના ચંદર જોએસર તમારું જ નામ કે ! હું બોલોની ? ચક્ષારી ચલાવીને

મહારી બટી હુસ કહારી નાખી. અહીં પૂંછીયું, ટંહીં પૂંછીયું ને પૂંછીયું સારે ગામ ટેમે નહિ મલીયા મોહાના કે નહિ મેલીયા ચંદર ગોલેસર । આપ, આપ, આપ કંઈ જરખાંતેર નામ છે નામ । હું પૂછું આપ સીંદ્રકડીપનું નામ ટમે કહાંડી શોદી કહારીયું । બને ટે બી મહારે નશીમે । હં । બોલોની તો ।”

આ વાચાળ પાસીને જરા ‘લટક’ આપવાની જરૂર હતી. જાણે રમત કરવા માંગતો હતો તેમ મહે’ ખીસામાંથી રીવોલ્વર કહાડી તેને આમ તેમ ઉચસાવી બેંધ પાછી તે ખીસામાં મૂકી હું બેઠ્યો. —

‘આપણે-છે તે તમ્હે હમણા શું રહ્યું મીસ્ટર ।’

આની અસર ધારેલી થઈ, તેને લાગ્યું કે આ ‘વાનીઆ’ સાથે રમત કરવામાં માલ નથી.

‘જી, મહારા શેઠ મી. સોરાખજી અડાજનીઆએ આપને વરે અ.ય કામજ મોકલીયું’ય ને પૂછાવીયું’ય કે આપની કંપનીને લાભ એવનને કહારે આપસો.’

‘નહિ, નહિ, તમ્હે તો કંઈ બીજું પૂછતા હતા ને । મોહાના ને ચંદર ગોલેસર ને એવું બધું કંઈ !’ તેના હાથમાંથી ચિટ્ટી લેતાં કેળા કકડાવીને મહે’ પૂછ્યું.

‘નહિજી ! એકરકથુઝ મી । આઈ બેગ થોર પાડન ।’ તે ગગળી ગયો.

ચિટ્ટી વાંચી, જાણે કાંઈ અગત્યનું નહિ હોય તેમ મહે’ એને ઓચિંતા પૂછ્યું, ‘તમને ખ્હેન છે કે !’ એણે એટલીજ ત્વરાથી મ્હને સ્હામું પૂછ્યું ‘કેમ પનવા માંગિય ।’

હવે આ એક ગંભીર જુલ હતી. કાંઈ અનુપયા માણસને આપણે એમ પૂછીએ કે ‘તમને ખ્હેન છે કે’ એટલે તે આપણને તરત જ સ્હામું એમ જ પૂછે કે ‘કેમ પંરણવા માંગો છો !’ ત્યારે જવાબ

શો દેવો ? પૂછતાં તો પૂછ્યું, પણ પછી મ્હને લાગ્યું કે એ પ્રશ્ન પૂછવામાં મહે’ કંઈક ઉતાવળ કરી હતી. એક ડીટકડીવને જેટલી એવી વાતો જાણવાની જરૂર છે તેટલીજ એવી એવી વાતો જાણવામાં ધીરજ ફળવવાની થે જરૂર છે. એણે સ્હામા પૂછેલા પ્રશ્નને જખરદસ્ત મરકરીના રૂપમાં લઈ હું ખડખડાટ હસી પડ્યો ને બોલ્યો ‘ઓહ ! મી. દોરાખ ! તમ્હે બહુ રમુજ લાગો છો । મહારે ને તમારે ખાસ બનશે । જાઓ ! શેઠને કહેજો કે આજ રાતના હું જરૂર આવી જાઉંશ.’

એક ધપધપીઆ પાસીને ‘રમુજ’ કહેવો એટલે શું ? એને મન ‘સર’ નો ખેતાખ પણ એ વિશેષણ આગળ રદ છે । તે ખુશ થતો ગયો, ‘કારણ મહારા જેવા એક રીવોલ્વર ધરાવનાર ‘હારીસર’ સાથે તેને સારી દોસ્તી બાઝવાની આશા હતી !

તે રાતના હું મી. અડાજણીઆના બંગલે રહેવો ગયો. તેના વિશાળ દીવાનખાનાના બરાબર મધ્ય ભાગે બીજાવેલા એક બેનમૂન ડ્રાંમતી ગાલીયાની આસપાસ ગોઠવેલા એક સુંદર સોફા ઉપર હું તેમજ સોરાખજી તે રાતે મોડે સુધી વાતે બેઠા હતા. દોરાખ ખેતાના એવડામાં ગયો હતો. ધંધર ઉધરની અનેક વાતો થયા પછી મહે’ સોરાખજીને ઓચિંતા પૂછ્યું ! ‘ત્યારે તમારા પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી મી. દોરાખને કેટલી ખ્હેન છો !’

‘એ બિચારને ખ્હેન જ નથી. એક હતી, પણ તે બિચારી છેક નાનપણમાં ગુજરી ગઈ.’

‘બીજું ‘કાઈ’ સય ?’ મહે’ પૂછ્યું.

‘એક ધરડી ડુધ છે તે આજે વર્ષો થયાં નવસારી રહે છે. દોરાખ કે એનો ભાઈ મહેરાખ ભાગ્યે જ એને મળવા જતા હશે. બે કે નાનપણમાં એ બંને ભાઈઓને એ ડુધએજ ઉછેર્યો હતો.’

મહારાં વાઘડું મહેરાબને પહેલાં બહુ જ ચઢાતાં હોય એમ દેખાતાં હતાં.

‘એનો ભાઈ-દોરાબનો ભાઈ-એનું’ નામ શું કહ્યું ! એ ક્યાં છે ?’

“દોરાબના ભાઈનું નામ મહેરાબ ! તે તો આજ વર્ષે થયાં કવેટાના એક સ્ટેશન પર ‘યુરપ શોપકીપર’ ની દુકાન અને ‘દેસોરાં’ ચલાવે છે.”

“હવેલો એ અહિં ક્યારે આવેલો ?”

“એને અહીંયાથી ગયાને આજે પાંચ કે છ વર્ષ થયાં હશે. ત્યાર પછી ગહે એને અહીં જોયો નથી.”

“શીકર નહિ, એને આપે નજરે તો જોયો હશે, એનો મહેરા—”

“બરાબર દોરાબની બીજી આવૃત્તિ જોઈ લો. ફરક એટલોજ કે દોરાબને મૂજ છે બ્યારે મહેરાબ મૂજ વગરનો અને સોહામણે બવાન છે. આ પાંચ વર્ષ પહેલાંની વાત છે હવે મૂજ ઉગી હોય તો કાણુ જાણે ? બરાબર એ બહુ ખુબસૂરત છે. મહારાં વાઘડું એને નાન

પણુમા બહુ ચાહતાં હતાં !” તે નિખાલસ શુદ્ધ આમ ખોલી હસી પડ્યો.

‘પછી ?’ મહેરાબ કંઈક ઉત્તેજિત થઈને પૂછ્યું.

“પછીની વાત બહુ નાજુક છે.”

“આપે મહેરાબને સર્વ વાત કહેવાતું વચન આપ્યું છે !”

“અસખત તે એટલી બધી નાજુક નથી કે હું તમને તે નહિ કહી શકું ! સાંભળો. મહારાં વાઘડું મહેરાબને પહેલાં બહુ જ ચઢાતાં હોય એમ દેખાતાં હતાં પણ મહેરાબ પૂજ્ય-શાધર ધન લોને એ ખીલકુલ પસંદ નહિ હતું. એ માણસને માટે કાણુ જાણે કેમ એમને એટલો બધો તિરસ્કાર હતો કે એમની અબાલુમાં એ જાણે ચૂકે એમની એકતી એક વ્હાલી દીકરી એ માણસ સાથે સંસર્ગમાં ન આવે તેની એ ખાસ યોગ રાખતા, એટલું જ નહિ પણ એમની હયાતી બાદ પણ એની સાથે એની દીકરી પરણે

નહિ તેને ખાતર એણે ખાસ પોતાના વીજમાં
ખાતા ફરમાવી હતી. એ માણસ માટે
ડોસાને જેટલો તિરસ્કાર હતો તેટલો જ
મ્હારે માટે એમને ખાર હતો. પેસા 'બુ-
દ્ધતાવેજ' તે ડોસાનું વીજ છે તે તમ્હે
વાંચ્યું. હશે!'

હા છ.

એની રૂએ એમની દીકરી ને મ્હને
પરણે તોજ ડોસાની મર્જલપ દોલત એની
દીકરીને મળે નહિ નો કંઈ 'લુગલુગ' મળે
એમ હતું.'

પછી ?

પછી એવું જણીનું હસ મ્હને પસંદ
નહિ હતું. મીસ આયમાય અને મ્હેરાળની
વચ્ચે કાંટા રૂપ યવું હતું. પસંદ નહિ કરતો
હતો. એટલે હું મ્હારી મેળેજ મ્હારાં વૃધ્ધ
માપને લઈ કાઢ ન મળે એમ અમારે અસહ
વતન અંડાજણ ચાલ્યો ગયો. અહીં તો
શોષાશોષ યથા રહી. આખરે આયમાયે
મ્હારા પતો મેળવી મ્હારા પર એક પત્ર
લખી મ્હને અત્રે આયવાની વિનંતિ
કીધી. હું આગ્યો, અને આમ એકાએક
આજ્ઞા જવાને પ્રયત્નો કરીયા. તેણે પણ
પોતાનો પ્રયત્નો કરીયા. તેણે કહ્યું કે તેણી
મ્હેરાળને આહતીજ નહિ હતી. તેણી પણ
તેને પોતાના બાવાજી માદક ધાકરતાં
શીખી હતી. પણ કાણ જાણે કેમ તે બદલ
દેખાડતી નહિ. આથી મ્હેરાળને ઉત્તેજન
મળતું. તેમ બાવાજી મ્હીડાતા. આખરે
તેણીએ બ્યારે મ્હને ખંસ દીલથી ખાતી
આપી કે તેણી મ્હને મ્હાય છે, એટલુંજ નહિ
પણ એ ફક્ત મ્હને મ્હારે ખાતરજ મ્હાય
છે. એની સાબીતીમાં એના બાવાજીની બધી
દોલત એ ઉદ્ધવડેના આતંકમ્હેરાળને સુપરદ
કરી દેવાને. પણ તેમાર હતી. મ્હે એની
અખતમાં અખત કસોડી કીધી અને મ્હને લાગ્યું.

કે એ મ્હને મ્હારે ખાતરજ મ્હાય છે એટલે
હું એની સાથે જોડાયો.'

પછી આપને ત્યાં ચોરી ક્યારે થઈ ?

મ્હે પૂછ્યું.

કમને બીજે દહાડે.

અને તમ્હે કહો છો મ્હેરાળ તે વખતે
અહીં નહિ હતો ?

ના નહિ હતો. એને આયમાયને હાથે
નિરાશા મળતાં લગે પહેલાં ત્રણ ચાર વર્ષ
અગાઉનો એ કવેટા ઉપડી ગયો હતો.'

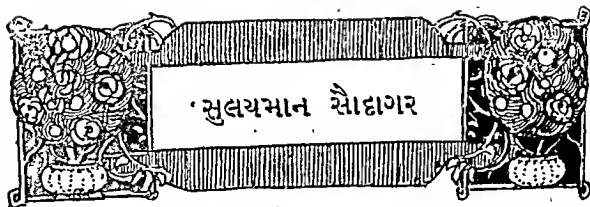
દીક. આપની શી શી ચીજ ગઈ ?

એક જોડ હીરાની એનમૂત સપોકૃતિ
એસલેટ. કાલીચરન બાણ જેવો વિખ્યાત
'ડાયમન્ડ સેટર' કહે છે કે એ એસલેટના
જેવા હીરા એણે ક્યે પછી જોયા નથી.
અને એ એસલેટ ? કાંઈ ચીજ હતી. તે વખતે
બાવાજીએ એના હીરા પચાસ હજારમાં લીધા
હતા. આજે તો એ એસલેટની કીમત ત્રણથી
ચાર લાખ અંકાય. એવો જ એક અંદ્રમણી
હાર વાને નેકમેસ હતો. મ્હારાં વાંધેની એ
એ ખાશમાં ખારી ચીજે લગને બીજે જ
દહાડે ચોરાઈ જતાં મ્હારા વાંધેની ગમગીની
નો ખ્યાલ હતું તમને શી રીતે આપું ?
સોરાળજ કંઈક ગળગળો થઈને બોલ્યા.

વાર, કાલીચરન બાણ મ્હને એ એસલેટ
ને નેકમેસનું આબેહુખ વર્ણન આપી શકશે ?
હું ધરું છું ત્યાં સુધી તમારી આ ચીજે
સત્તામત છે. કારણ આવી ચીજે બંજરમાં
શક પેદા કીધા સિવાય વેચાઈ શકતી નથી.

અરે હારે ! કાલેજ આપણે એની પાસે
જઈશું.

આ તેમજ બીજી કેટલીક વાનો કરી
અમ્હે ઉઠ્યા અને, પોતપોતાના શયનખંડમાં
જઈ સૂતા. હું તો જાગતો જ હતો. આજની
વાતોની કડી ગોઠવતાં ગોઠવતાં મ્હને એમજ
લાગ્યું કે ચોર મ્હારા હાથમાં જ છે. એને

અને
 ઇ. સ. ની નવમી શતાબ્દિના પૂર્વાર્ધમાં તેની ભારતયાત્રા

લેખક:—રા. ઠક્કર નારાયણ વિસનળ.

૧ મુસલમાનોનું સ્તુત્ય સાહસ

આ પણા પ્રાચીનનામ ભારતવર્ષ તથા ભારતવર્ષ સાથે પ્રાચીન કાળથી અનેક પ્રકારના સંબંધોની શ્રુતિઓથી જોડાયેલા ચીનદેશના સંબંધમાં જે સામગ્રી મુસલમાનોની લેખિનીથી લખાયેલી મળી આવે છે તેમાંની સર્વથી પ્રાચીન સામગ્રી અરબી ભાષામાં છે અને તેમાં પણ સુલ્કમાન નામક એક સોદાગરે પોતાના વ્યાપારના કારણથી કરામત્તા ભારતવર્ષ તથા ચીનના પ્રવાસનો જે વૃત્તાન્ત અરબી ભાષામાં લખી રાખ્યો છે તે એ વિષયના અન્ય સર્વ મુસલમાની લેખો કરતાં અધિક પ્રાચીન છે, કારણ કે, એ વિષયનો એથી પ્રાચીનતર કોઈ મુસલમાની લેખ અથવાપિ ઉપલબ્ધ થયો નથી અને તેથી એ પ્રવાસ પુસ્તકના લેખકને જ ભારતવર્ષ તથા ચીનનો સર્વથી પ્રથમ મુસલમાન યાત્રાળુ કિંવા પ્રવસી માનવામાં આવે છે.

“જો વિશ્વની લોકતાંખ્યાને દશ ભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવે, તો તેમાંથી નવ ભાગ જેટલી લોકતાંખ્યાની વૃત્તિ વ્યાપારમાં સંલગ્ન છે એમ જ જણાઈ આવશે.” એવું હજરત મહમ્મદ પાગમર સાહેબનું એક શુભ વચન છે કે જે વચનની વ્યવહારિકતા તે સમયના અરગરતાન તથા ધરાનના મુસલમાનોમાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગોચર થતી હતી; કારણ કે, ‘અરસફરો વગીલ તુજ્જફર’ અર્થાત્ ‘પ્રવાસ સફળતાની કુચી છે, જો અરબી સુભાષિતના રહસ્યના સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હતા અને તેથી જ તેઓ વ્યાપારના ક્ષેત્રમાં અપૂર્વ ઉત્તરિને મેળવી શક્યા હતા. અત્યારના યુગમાં પ્રવાસના કાર્યમાં જે સરળતા તથા

યુગમતાઓ થયેલી છે તે સર્વ વિખ્યાત છે, પરંતુ આજથી એક હજાર વર્ષ પૂર્વે એક સ્થાનમાંથી અન્ય દરના સ્થાનમાં પ્રવાસ કરવો એ કાર્ય કેટલી સીમા પર્યન્ત કઠિન, કટલાયક તથા ત્રાસદાયક હોયું એટલે એની કેટલીક વધવા માત્ર તે લોકો જ કરી શકે તેમ છે, કે જે સ્થાનમાં રહેલ તથા મોટર આદિ પ્રવાસ સાધનોનો સર્વથી અભાવ હોય તે સ્થાને મા પ્રવાસ કરવાના પ્રસંગો જોમને પ્રાપ્ત થયેલા છે. હાલદાસના જ્ઞાનાઓથી એ વાર્તા નો અગત્ય નથી જ કે આજથી એક હજાર વર્ષ પૂર્વે યુરોપની ક્રિશ્ચિયન જાતિઓ ધોગતમ અધિકાર વડે આદુત થયેલી હતી અને ત્યાં કેવળ મુસલમાનોની જળ ધોયણા જ વાણુ-ગોચર થવા કરતી હતી. એવા સમયમાં મુસલમાનોએ પ્રચંડ પ્રયાતન તથા સાહસપૂર્વક દર દરના દેશોમાં જે ભ્રમણ કર્યા હતા તે ભ્રમણના વૃત્તાન્તથી ઇતિહાસના પૃષ્ઠો કોરા નથી. સારારા કે, તે સમયના તેમના એ પ્રવાસોના વૃત્તાન્તોની સમીક્ષા કર્યા પછી કોઈ પણ સહૃદય મનુષ્ય તેમની શુદ્ધ હૃદયથી પ્રશંસા કર્યા વિના રહી શકે એ સર્વથી અસંભવનીય છે.

અહીં એ વિશિષ્ટતાથી જાણી લેવાની આવશ્યકતા છે કે મુસલમાનો સર્વથી પ્રથમ કેવળ વ્યાપાર કિંવા વાણિજ્ય માટે જ દરના દેશોમાં પહોંચ્યા હતા. મુસલમાનો કેવળ ભૂમિના માર્ગથી જ દરના દેશોમાં નહોતા ગયા; કિન્તુ દર દેશોમાં પહોંચવા માટે સમુદ્ર માર્ગ કિંવા જળમાર્ગને સ્વીકારવામાં પણ તેમણે અલૌકિક નિર્ભયતા દર્શાવી હતી તેઓ ચીનની પૂર્વ સીમા પર્યન્ત પહોંચ્યા હતા અને ત્યાં સુધી પહોંચવા માટે કેવળ સ્થળ

+ આપણા વ્યવહારશાસ્ત્રવિતાઓએ પણ “વાણિજ્યે વનતિ ભરતી.” એ વચનથી વ્યાપારની ઉત્તરતાને સ્વીકારેલી છે તેમ જ આપણે કિંવા કૌશલ્યની પ્રાપ્તિનાં પાચ મુખ્ય સાધનોમાં દેશાટન કિંવા પ્રવાસનો સર્વથી અગ્ર ગ્રામમાં હલેખ કરેલો છે. યથા :—

માર્ગથી જ સંતુષ્ટ ન થતાં તેઓ પોતાની વિશાળ નૌકાઓને લઇને ભારતીય સમુદ્રમાં પણ પ્રવાસ કરતા હતા અને અપૂર્વ ધૈર્યથી સમુદ્ર માર્ગથી પણ પોતાની વિકૃત વસ્તુઓ સહિત ચીન દેશની પૂર્વ સીમા પર્યન્ત જઇ પહોંચતા હતા. તેઓ અત્યંત દુરના સ્થાનોમાં પણ કાંઈ પણ પ્રકારના સક્રાય વિના આદ્યા જતા હતા અને તે પણ એકલા નહિ કિંતુ સમુદાયબદ્ધ થઇને જતા હતા. અત્યારે પણ મુસદ્દાઓમાં સમુદાયબદ્ધ થઇને પ્રવાસ કરવાની પદ્ધતિ કેટલેક અંશે વિદ્યમાન છે ; અર્થાત્ જ્યાં રહેવે અથવા એવા જ અન્ય પ્રવાસ સ્થાનોનો અભાવ હોય છે ત્યાં તેઓ સમુદાયના રૂપમાં જ પ્રવાસ કરે છે. વર્ષમાં એકવાર નિયત સમયે મહા નામક તીર્થસ્થાનની ત્રા કરવાનો મુસદ્દાઓનો નિયમ છે અને તે પ્રસંગે તેઓ સમુદાયબદ્ધ થઇને જ રાક્ષાની યાત્રા કરે છે જ એ યાત્રાને હજ નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને યાત્રાળુઓ હાથ નામથી ઓળખાય છે.

૨ મુસદ્દાઓ સૌદાગરો

જે મુસદ્દાઓ સૌદાગરો વિદેશમાં જતા હતા તેઓ જ પોતાના દેશવાસીઓને અન્ય દેશોની પરિસ્થિતિ તથા નીતિરીતિનો પરિચય કરાવતા હતા ; અર્થાત્ સર્વથી પ્રથમ તે મુસદ્દાઓ સૌદાગરોએ જ યાત્રાળુના કર્તવ્યનું યથાર્થ પાલન કર્યું હતું અને તેમનાં મુખેથી અન્ય દેશોના વૃત્તાન્તો સામગ્રીને ઇન્ન હોકલ, મગદાદી, મસજીદી, અદિમસ્જીદી

અને છાત્રાલુના આદિ અનેક વિદ્યાનો વિદેશયાત્રા માટે કટિબદ્ધ થઇ ગયા હતા ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમણે પોતાના આયુષ્યનો અધિક ભાગ. પ્રવાસમાં જ પીતાડયો હતો, કેવળ પ્રવાસના કારણથી જ અસંખ્ય કબોતે સદાં હતાં, ભુગોળ તથા ઇતિહાસ આદિની વિશેષ રૂપથી વૃદ્ધિ કરી હતી અને પોતાની એ વિદેશ યાત્રા તથા વિદેશ વિવરણાત્મક અંધરચનાથી તેઓ પોતાની જાતિની તથા પોતાના દેશની નિઃસીમ સેવા કરીને ઇતિહાસમાં પોતાનાં નામોને અમર કરી ગયા હતા. “વળી એ ધટના શું ઇતિહાસવેત્તાઓથી અજ્ઞાત છે કે ભારત-વર્ષમાંથી અનેક વસ્તુઓ કાબુલ તથા કંધારના માર્ગથી પશ્ચિમના સર્વ દેશોમાં જતી હતી ? નિઃસંદેહ તે વસ્તુઓને જોઇને જ મહમૂદ ગઝનવીના ધાલોલુપ હુદયમાં ભારતવર્ષની લક્ષ્મીને લુપ્તવાના લોભનો ઉદય થયો હતો એને તે લોભના પરિણામે ભારતવર્ષ પર અનેક આક્રમણો કરીને પોતાની ખન તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરી હતી. અસ્તુ, આવા પ્રકારની ધટનાઓથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે કે તે સમય મુસદ્દાઓ સૌદાગરો કેવળ સૌદાગરી અથવા વ્યાપારમાં જ કુશળ હતા એમ નહોતું ; કિન્તુ પોતાના પ્રવાસી તરીકેના કર્તવ્યને પાળવામાં પણ તેઓ તેટલા જ કુશળ હતા. મુસદ્દાઓની મુસાફિર કિંવા પ્રવાસી તરીકેની યોગ્યતાનું ઉર્દુભાષાના સુવિખ્યાત કવિર રાલીએ પોતાના ‘મુસદ્દો હાલી’ નામક

“ દેશાટનં પંડિતમિત્રતા ચ, વારાગના રાજસભા પ્રવેશ : ।

અનેકરાશ્ચાર્યં વિલોકનં ચ, ચાતુર્યમુલ્લાનિ ભવંતિ પર્વ ” ॥

અર્થાત્ “ દેશાટન કિંવા પ્રવાસ, પંડિતજનોની મિત્રતા, વારાગના, રાજસભામાં પ્રવેશ અને અનેક શાસ્ત્રોના અર્થનું અવલોકન એ પાંચ વસ્તુઓ ચાતુર્યનાં મુદ્રરૂપ થઇ પડે છે. ”

+ ભારતવર્ષમાં પણ જ્યારે રહેવે આદિ મવાસનાં સાધનો નહોતાં તે સમયમાં તીર્થયાત્રા માટે યાત્રાળુઓ એકલા નહિ, કિન્તુ સમુદાયબદ્ધ થઇને જ નીજતા હતા અને યાત્રાળુઓને તે સમુદાય સંઘ નામથી તથા તે સઘનો અચેરર પુરૂષ સંઘવાલી નામથી ઓળખાતો હતો. અર્થાત્ એ સંઘપદ્ધતિ અદ્યપસ્વરૂપ પરિમાણમાં વિદ્યમાન છે સંઘવાલી રાજદંતું રૂપાન્તર સંઘની થયેલું છે

કાન્યમંથમાં જે મનોહર ગાંધિક ચિત્ર આ- પાટિકાઓની નજી માટે બિતારી લેવામાં લેખ્યું છે તેને અહીં ગુર્જર પાઠક તથા આન્યું છે અને તે આ પ્રમાણે:—

“સદા ઉન્ડે મરગળા સચરો સદર થા;
હરેક બરે આજમમે ઉન્ડે ગુજર થા;
તમાસ ઉન્ડે છાના હુવા બેહરોબર થા;
જો લોકો ડેરા તો બજારો ધર થા;
વો મિતને ધે ચક્કાં વતન આર સદર કો;
ધર આપના સમજેતે ધે ટર દરેકોદરે;
“જલકો હય આદ ઉન્ડે રકતાર અખતક;
કે નરે કદમ હયે નમૂદાર અખતક;
મલાયારો હયે ઉન્ડે આસાર અખતક;
ઉન્ડે રો રદા હય મલેખાર અખતક;
દિમાલાકો હયે વાકેઆત ઉન્ડે અજબર;
નિશાં ઉન્ડે બાપી હયે જિજ્ઞાસર પર!”

અર્થાત્ “મુસલમાનોને પ્રવાસ સર્વદા એટલી સીમા પર્યન્ત પ્રિય હતો કે તે પ્રવાસપ્રિયતાના પરિણામે પૃથ્વીના પ્રત્યેક ખંડમાં તેમનો પ્રવેશ થયો હતો. તેમણે પ્રત્યેક સમુદ્ર તથા પ્રત્યેક દેશની ભૂમિ પોતાના ચરણ તળેથી કાઢી નાંખ્યાં હતાં; તેમનો તંબૂલ કાંઠામાં હોય તો—ધર નીચનદીના તીર પ્રાન્તમાં વસેલા ગર્જર નામક નગરમાં હોય એવી તેમની સ્થિતિ હતી* તેઓ પોતાની જન્મભૂમિમાંના નિવાસ તથા પ્રવાસને સમાન જ માનતા હતા અને પ્રત્યેક અરણ્ય તથા પર્વતને તેઓ પોતાના ગૃહ તરીકેજ સ્વીકારી લેતા હતા. તેમની ગનિતું વિશ્વને અઘાપિ સ્મરણ છે; તેમનાં ચરણચિન્હો અઘાપિ વર્તમાન છે; મલાયા નામક દ્વીપકલ્પમાં તેમની નિશાનીઓ અત્યારે પણ જોવામાં આવે છે; મલખાર દેશ અઘાપિ તેમના નામથી અશ્રુપાત કરી રહ્યો છે, અને તેમનાં કાર્યો અઘાપિ દિમાલયના જિલ્લાલગ્ગમાં વિરાજ રહ્યાં છે અને જિજ્ઞાસકમાં પણ અઘાપિ તેમનાં સ્મૃતિચિન્હો વિપુલ પરિમાણમાં

અવશિષ્ટ છે” કલ્યાદિ.

સારાંશ કે, મુસલમાનો જ્યાં સુધી વ્યાપારાર્થે અનેક દેશોમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા હતા ત્યાં સુધી વ્યાપાર બહુધા તેમના જ અધિકારમાં રહ્યો હતો અને લદ્દમી તેમના ગૃહની કાસી થઈ રહી હતી; પરંતુ જ્યારથી મુસલમાનોના હસ્તમાંથી વ્યાપાર સરી ગયો અને યૂરોપવાસીઓએ વિશ્વના વ્યાપારને સર્વથા અધિકૃતિ કિંવા હસ્તગત કરી લીધો ત્યારથી મુસલમાનોની અવસ્થા કેટલી સીમા-પર્યન્ત શોચનીય થઈ પડી છે એ સર્વવિશ્રુત હોવાથી એના અધિક વિવેચનની આવશ્યકતા છે જ નહિ.

સુવચમાન સૌદાગર અને તેનું પ્રવાસ પુસ્તક.

જેમને ભારતવર્ષની યાત્રાના સૌભાગ્ય દર્શક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા તેવા અનેક ઝીક, ચીના તથા ફ્રેંચ યાત્રાળુઓ કિંવા પ્રવાસીઓની લેખિનીથી લખાવવાં ભારતીય પ્રવાસ પુસ્તકો મળી આવ્યાં છે અને તે પ્રવાસપુસ્તકો દ્વારા પ્રાચીન ભારતવર્ષ

* ગર્જર મિસર દેશનું એક નગર છે અને તે આફ્રિકાના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું છે. એ સ્થાનમાંથી મુસલમાનો લંકા પર્યન્ત પ્રવાસ કરતા હતા અને તેથી લંકામાં તેમના એ પ્રવાસના પ્રમાણ સ્વરૂપ અરણોની નસલ અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે.

વિષયક અનેક ઉપયુક્ત કથાઓ જેવી રીતે આપણા જાણવામાં આવી શકી છે તેવીજ રીતે અનેક મુસલમાન પ્રવાસીઓનાં પ્રવાસ પુસ્તકો દ્વારા પણ તેમના સમયના ભારત વર્ષની રીતરિવાજો કેટલેક અંશે જાણી શકવાના બાબતે આપણે પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે. મસજીદી, અદિઅરની અને ઇખ્ત તત્ત્વા આદિ મુસલમાન ભારત પ્રવાસીઓનાં નામો એ વિષયમાં જો કે અગ્રથાને વિરાગે છે, નયાપિ મુસલમાન પ્રવાસીઓની લેખિનીથી લખાવટાં પ્રવાસ પુસ્તકોમાં જે પુસ્તક સર્વથી પ્રાચીન મનાય છે તે સુલયમાન નામક એક સૌદાગરની લેખિનીથી લખાવટું પુસ્તક છે એ સુલયમાને ૧૧૫૦ સુધી કેવળ ભારતવર્ષમાં જ જમણું નહોતું, કિન્તુ ચીન દેશમાં પણ એકથી શેષ વાર પ્રવાસ કર્યો હતો.

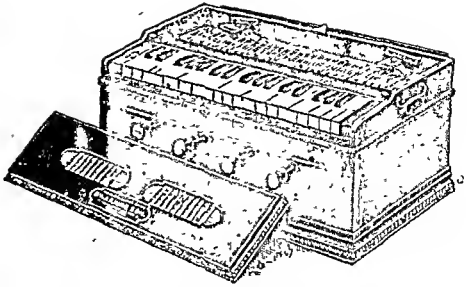
મહોદય ઇલિયટે અંગ્રેજી ભાષામાં "History of India as Told by its own Historians" નામક તિલાસચંચ મુસલમાનો દ્વારા સંકલિત ગ્રંથની આધારે લખ્યો છે અને મહોદય જાસન સાહેબે જેનું સંપાદન કર્યું છે તે અષ્ટ ભાગાત્મક પ્રતિદામ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગના પ્રારંભમાં જ સુલયમાન સૌદાગરના પ્રવાસ પુસ્તકને જ સર્વથી પ્રાચીન માનવામાં આવ્યું છે તેમજ ફ્રેંચ ડૉક્ટર લીબાને પણ એ સૌદાગરને જ ભારતવર્ષના સર્વથી પ્રથમ મુસલમાન પ્રવાસી તરીકે ઓળખાવેલો છે; ના માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ડૉક્ટર

લીબાનાના મત અનુસાર યુરોપમાં ચીનના સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે તે સર્વમાં સુલયમાન સૌદાગરનું પ્રવાસપુસ્તક સર્વથી પ્રથમ છે. સારાંશ કે, ભારતવર્ષ તથા ચીન દેશના આદિ મુસલમાન પ્રવાસી તરીકે સુલયમાન સૌદાગરને જ સ્વીકારવો પડે છે; કારણ કે, તેનાથી પૂર્વે ભારતવર્ષ તથા ચીન દેશમાં પ્રવાસ કરી મળેલા કેાઈ અન્ય મુસલમાન પ્રવાસીનું પ્રવાસ પુસ્તક અદ્યપિ ઉપલબ્ધ થયું નથી.

સુલયમાન સૌદાગર મૂળ દારસ અથવા ધરાન નામક દેશનો નિવાસી હતો; પરંતુ તેનો સમસ્ત વ્યવસાય બસરા નગરમાં હોવાથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે તે વ્યવસાયના કારણથી પોતાની જન્મભૂમિને ત્યાગીને બસરા નગરમાં સ્થાયી ભાવથી વસી મળેલો હોવો જોઈએ. તે કાળમાં વ્યાપારનાં સૂત્રો વિશેષ પરિમાણમાં મુસલમાનોના હસ્તમાં હતાં અને મુસલમાન સૌદાગરોની મધ્યસ્થતાથી જ ભારતવર્ષ તથા ચીનની અનેક વસ્તુઓ સમસ્ત યુરોપ તથા આફ્રિકામાં પહોંચતી હતી વ્યાપારના નિમિત્તથી અર્થાત્ મુસલમાન સૌદાગરોને દૂર દુરના દેશોમાં પ્રવાસ કરવાના પ્રસંગો વારંવાર પ્રાપ્ત થતા હતા અને એ સૌદાગરી કિંવા વ્યાપારના નિમિત્તથી જ સુલયમાન-સૌદાગરે પણ અનેકવાર ભારત વર્ષમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. સુલયમાનના પોતાના લેખથી આપણે સ્પષ્ટ રૂપથી જાણી શકીએ છીએ કે ભારતવર્ષ સાથે તેનો સંબંધ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત રહ્યો હતો.

(સ્થળસંકેતને લીધે આ ઉપયોગી લેખનો બહુ થોડો ભાગ આ અંકમાં આપી શકાયો છે. આવતા અંકમાં વધુ પૃષ્ઠા અપાશે.)

† ડૉક્ટર લીબાને પોતાનો એ ગ્રંથ ફ્રેંચ ભાષામાં લખ્યો છે અને તેનો ઉર્દુ ભાષામાં સૈયદ અલી ગિલગામીએ 'તમહુન અરબ' નામથી અનુવાદ કરેલો છે.

“ધી દ્વારકીન ર્હુટ”

આ ફ્લુટને છેલ્લાં ૪૮ વર્સ થયાં એક સરખી ફતેહ મળતી આવી છે. તેની બનાવટ ધણી સારી, તેની રીડ આંગળી લાગતાંજ વાગી ઉઠે અને તણકાર કરી રહે એવી અને તેનો અવાજ બુલંદ અને શુભ રહે એવો છે. વાજની પેટી ઉત્તમ સાગના લાકડાની બનાવટની હોય છે અને આખું વાજુ ધણી શોભીતી રીતે ધડવામાં આવ્યું હોય છે.

ઉત્તમમાં ઉત્તમ પેશીસના શીયોજ બધા હારમોનોયમોમાં વપરાય છે.

ભાવો :-

૩ સપ્તક, ૪ સ્ટોપર અને બે સેટ રીડવાળું [સાગની પેટી સાથે]	રૂ. ૬૦
” ” એક સેટ ઉદારા	રૂ. ૧૦૦
૩ ૧/૨ સપ્તક ૬ સ્ટોપર ત્રણ સેટ રીડવાળું	રૂ. ૧૭૫
” ” ઉમદા અવાજવાળું	રૂ. ૨૨૫
” ” “એક્ટ્રેવો કપલર” સાથે	રૂ. ૩૦૦
” ” સ્કેલ બદલવાની ગોઠવણવાળું	રૂ. ૪૦૦

દ્વારકીન એન્ડ સન્સ.

નં ૮, હાલ્ડાઉસી સ્ટ્રીટ.

અને નં ૧૨, પાર્ક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

સુંદરી સુહાગ હેયર ઓઇલ.

આ તેલ લગાડવાથી માથાના વાળ ઠંડા અને મુલાયમ રહે છે, અને ગરમીના દિવસમાં માથામાં ઠંડક આવે છે, ને કાયદો કરે છે.

આ તેલ વિષે દરબંગાના મહારાજાધિરાજ, બર્માના મહારાણી, માત્રીઅરકોટલાના બેગમ સાહેબ, હૈદરાબાદના મુખ્ય વજીર સર ફીસનઅસાદ બહાદૂર, છહંગોરાબાદના મહારાણી સાહેબ, રાણા બહાદૂર સર બાબર સમશેરજીંગ (નેપાલ) વિગેરે વિગેરેએ આ તેલ માટે ઉત્તમ સર્ટીફિકેટ આપ્યાં છે.

આ તેલ ૧૨૮ શુદ્ધ હિંદની જડી બુટીમાંથી અને દવાઓમાંથી બનેલું છે. તેમાં તાજાં ફુલોની સુગંધ આવે છે. - માટે આજે ૪ મંગાવી ખાતરી કરો.

આ તેલ વિષે નવચેતનના અધિપતિ શું કહે છે ?

‘મિ’ સુંદરી સોહાગ તેલ વાપરું છે ને તે ઘણું ઠંડું ને રાહત આપનાર જણાયું છે મગજ પર તેની અસર જાદુઈ છે. તે જુદી જુદી શુદ્ધ જડીબુટીમાંથી બનેલું છે. હું તેનો સારી પેઠે ભલામણ કરું છું.

બનાવનાર

એસ. એ. બી. બક્ષી કંપની, કલકત્તા.

- સોલ એજન્ટ

સ્ટરલીંગ ઇમ્પોર્ટ કંપની

૧૬, સેન્ટ્રલ એવેન્યુ, કલકત્તા